1. The maximum time allowed for retention of a book shall be one fortnight. It may be borrowed again if not required by others.

2. No reference books shall be lent out.

3. No borrower shall have more than two volumes out of the Library at one time.

4. Borrowers must not pass books from one to another but must return them to the Librarian.

5. Library books must not be used as class-books.

6. Any one who defaces by writing or otherwise damages any book shall pay the full cost of the book or of the entire works, if it consists of more than one volume.

7. The borrower shall be responsible for the value of the books lent out to him if they are lost, damaged or otherwise cannot be returned to the Library when they are due or recalled.

8. The presence of the voucher with the Librarian shall be considered sufficient proof of the non-return of books.

1615-36 The Bangalore Press

9-10-11-1
13-1

November *1919.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 263.

गादाधरी ।

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।
श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या
श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता ।

GÂDÂDHARÎ

A COMMENTARY ON DÎDHITI THE COMMENTARY
OF TATTVA CHINTÂMANI.

By Gadádhara Bhaṭṭâchârya Chakravartin. With Text,
Edited by *Mahâmahopâdhyâya Vindhyeśwarî Prasâda Dvivedin, Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.*
and Nyâyâchârya Vâmâcharaṇa Bhaṭṭâchârya,
Professor of the same College, and
Nyâyachârya Śreeráma Śâstrî Bhâṇḍári,
BENARES.

FASCICULUS VII—७.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY.
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.
AGENTS: OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1919
Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—:०:—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२६३

अत एवचतुष्टयप्रकरणम् ।

(चि०) अत एव साधनतावच्छेदकाभिन्नेन येन साधनताभिमते साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति ।

(दी०) यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नियतमवच्छेदकं अत एव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदन्तीत्याह । अत एवेत्यादि ।

(गा०) सोपाधौ साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वोक्तेरर्थतः साधनतावच्छेदकातिरिक्तस्य नियमतोऽवच्छेदकत्वं लभ्यते इति तदुपष्टम्भेनात एवेत्यादिकं व्याचष्टे । यत एवेति ।

तद्विशेषः । साधनतावच्छेदकातिरिक्तविशेषणीभूतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मः । उपाधिरित्यस्य नियमेनेत्यादिः । साधनतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकस्य सोपाधावनियतत्वे यत्र न तत्सत्त्वं तत्रोपाधेः साधनतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकविशेषत्वनियमभङ्गेनोपष्टम्भसङ्गतिः । वदन्तीत्यस्य प्राभाकरा इत्यादिः ।

यद्यप्युपाधिलक्षणघटकं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वमन्यूनवृत्तित्वरूपं साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वपर्यवसितमनुपदं निर्वक्ष्यते, साधनतावच्छेदकस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं स्वरूपसम्बन्धात्मकं वाऽवच्छेदकत्वमेव च सोपाधौ तूपाधिनेति ग्रन्थलभ्यम्, तादृशावच्छेदकताया एवोक्तव्याप्तिघटकतया साधनतावच्छेदके प्रतिक्षेपात् । तथा च एतादृशव्याप्तिघटकावच्छेदकताश्रयसाधनतावच्छेदकातिरिक्तधर्मसत्त्वानियमेऽपि उक्तान्यूनवृत्तित्वरूपसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वनियमस्योपाधेः सम्भवेनोपष्टम्भासङ्गतिः । तथापि यत एव सर्वत्र सोपाधौ साधनतावच्छेदकाति-

रिक्तं नियतमवच्छेदकं साधनतावच्छेदकं नावच्छेदकं साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तीति यावत्, अत एव तद्विशेषविशेषणीभूतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्म एव उपाधिरिति प्राभाकरोक्तिः सङ्गच्छते। कचित्सोपाधौ साधनतावच्छेदकस्य साध्याभावविशिष्टावृत्तित्वे उपाधेः साध्याभावविशिष्टसाधनवदवृत्तित्वरूपनिर्वक्ष्यमाणविशेषणत्वनियमभङ्गेन तदसङ्गतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायान्नासङ्गतिः।

उपाधेः प्रायशः साधनावृत्तितया तन्निष्ठसाध्यसम्बन्धितायां आश्रयतासम्बन्धेन नावच्छेदकत्वसम्भव इत्यत आह। अत्रावच्छेदकत्वमिति।

(दी०) अत्रावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन, तत्त्वञ्चान्यूनवृत्तित्वम्, व्यापकत्वमिति यावत्। तच्चाधिकरणान्तर्भावेण। तेन साध्यविशिष्टसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवत्त्वव्यापकाधिकरणताकत्वं पर्यवस्यति। निरुक्तविशिष्टसाधनव्यापकत्वमिति तु निष्कर्षः। इत्थं च सत्ताद्येकव्यक्तिकहेतुनिष्ठद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यव्यापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगिनि घटत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाविशिष्टसत्ताद्यव्यापके स्पर्शवत्त्वादावप्रसङ्गः।

(गा०) अन्यूनवृत्तित्वघटकसामानाधिकरण्यांशं परित्यज्य निष्कृष्टमर्थमाह। व्यापकत्वमिति। सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वविरहे व्यापकीभूतसामानाधिकरण्याप्रतियोगित्वमेव विवक्षणीयम्। द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वादावतिव्याप्तिवारणायाह। तच्चेति। अधिकरणान्तर्भावेणेति। यत्र यत्राधिकरणे हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यं तत्र यत्सामानाधिकरण्यं तत्त्वरूपमित्यर्थः। एतावता सामानाधिकरण्यनिरूपकाधिकरणताव्याप्तिरेव पर्यवसितेत्याशयेनाह। तेनेति। साध्येति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। व्याप्यदिशि साधनप्रवेशे व्यापकदिशि वैयर्थ्येन न तस्य प्रवेशनम्। उभयदिश्यनतिप्रयोजनकतया अधिकरणतांशमपि परित्यजति। निरुक्तेति।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः । विशिष्टेति । साधनताव-च्छेदकविशिष्टेत्यर्थः । साधनतावच्छेदकविशिष्टत्वनिवेशप्रयोजन-माह । न वेति । गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ शु-द्धसत्ताविशिष्टजात्यव्यापकद्रव्यत्वादेः सङ्ग्रहाय साध्यतावच्छेदक-विशिष्टत्वनिवेशनम् ।

विशेषणत्वनिवेशप्रयोजनमाह । निःस्नेहमिति ।

(दी०) निःस्नेहं स्पर्शाद् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीतस्प-र्शान्यत्वरूपान्यत्वादेर्वारणाय तत्रेत्यादि । तत्र । साध्यविशिष्टे साधने । विशेषणम् । साध्याभावविशिष्टात् साधनात् सामाना-धिकरण्येन व्यावर्तकम्, साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनवद-वृत्तीति यावत् ।

(गा०) यत्किञ्चित्साधनवदवृत्तित्वं निवेश्यापि प्रथमे शी-तस्पर्शान्यत्ववारणसम्भवाद्विशेषणघटकसाधनवदंशे साध्याभाव-विशिष्टत्वविशेषणस्य वक्ष्यमाणस्य व्यावृत्तिमाह । द्रव्यमिति । द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र रूपान्यत्वं विरोधाभञ्जकत्वान्न गुरुमते उपा-धिरिति भावः । तत्रेत्यस्य व्याख्या साध्यविशिष्टे साधने इति । तादृशसाधनविशेषणत्वसमुदितं निर्वक्ति । साध्याभावविशिष्टेत्यादि । व्यावर्तकत्वं भेदानुमितियोग्यत्वम् । योग्यता च प्रकृते व्याप्तिरेव न तु पक्षधर्मताया अपि प्रवेशः, साध्यविशिष्टसाधननिष्ठसामाना-धिकरण्याप्रतियोगिनः साधनानिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वविर-हेणैवानतिप्रसङ्गेन तादृशसाधनरूपपक्षस्यैव समुदितार्थे निवेशात् । अत्र यथाश्रुते एकव्यक्तिसाधनके साध्याभावविशिष्टस्यापि साधनस्य साध्यवत्युपाधिसमानाधिकरणतया सामानाधिकरण्यस-म्बन्धेन नोपाधेः साध्याभावविशिष्टसाधनभेदव्याप्यत्वमिति वक्ष्य-माणानुपपत्तेर्निष्कृष्टमर्थमाह । साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनेति ।

न चायोगोलकादावप्यार्द्रेन्धनप्रभववह्न्यादेः कालिकादिसम्ब-न्धेन वृत्तेरुपाधिताघटकसम्बन्धेनावृत्तित्वं विवक्षणीयम् । तथा च जातिमान् मेयत्वादित्यादौ सत्ताद्युपाधावव्याप्तिः, सामान्या-दौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । एवं विशिष्टस्यानतिरिक्ततया

द्रव्यं जातेरित्यादौ गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताद्युपाधौ गुणादि-वृत्तित्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधन-व्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(दी०) एवं च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्ताया अभेदे ऽपि गुणकर्मान्यत्वे नाव्याप्तिः । नापि द्रव्यं कर्मान्यत्वे सति सत्त्वा-दित्यत्र गुणान्यत्वादौ । इत्थं च साधनतावच्छेदकस्यानवच्छे-दकत्वद्योतनाय परं तद्भिन्नत्वमुक्तम्, न तु विवक्षितमेव तत्, वैयर्थ्यात् । इदं दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ दधित्वाद्यव्याप्तेश्च ।

(गा०) एवं च । ईदृशपर्यवसितार्थविवक्षणे च । साधनताव-च्छेदकविशिष्टार्थकनिरुक्तपदव्यावृत्तिमाह । नापीति । इत्थं च । विशेषणपदार्थस्य साध्याभावविशिष्टसाधनघटितत्वे च । परम् । केवलम् । विवक्षितम्, उपाधिलक्षणे । वैयर्थ्यादिति । साध्य-विशिष्टहेतुव्यापकस्य सद्धेतावुपाधित्वस्य तत्र साध्याभावावि-शिष्टसाधनाप्रसिद्ध्या विशेषणत्वासम्भवेनैव वारणादिति भावः । विवक्षायां विरुद्धफलकत्वमपि दर्शयति । इदमिति । साध्यं च नोपाधिरिति प्रवादेन दधित्वसाध्यके तस्यानुपाधित्वोपगमस-म्भवात् जन्यत्वसाध्यकानुसरणम्, तत्र च साधनावच्छिन्नसा-ध्यव्यापकतया दधित्वस्योपाधित्वं दध्नो हेतुता समवायेनेति दध्यारम्भकपरमाणौ व्यभिचारो बोध्यः ।

भिन्नान्तं सार्थकयितुं कल्पान्तरमाह । यद्वेति ।

(दी०) यद्वा प्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छेद्यप्रकृतसा-धनानिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्वदलार्थः । अनवच्छेद-कत्वं च तस्य साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया तद्विशिष्टसा-धनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववतस्तद्विशिष्टसाध-नवत्त्वेनेति यावत् ।

(गा०) स्वातन्त्र्येण साध्यसम्बन्धितावच्छेदकार्थकस्य भिन्नेने-त्यन्तस्यावधारणपरतया साध्यसम्बन्धितायां साधनतावच्छेद-

कानवच्छेद्यत्वलाभः । तद्विलक्षणं च सद्धेतौ साध्यसामग्र्यादेर्वारणाय, निर्वक्ष्यमाणविशेषणत्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । प्रमेयमात्रस्य साधनतावच्छेदकत्वे तदनवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वदलप्रविष्टसाधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयतया तस्य च स्वरूपसम्बन्धरूपतदवच्छेदकत्वाभावरूपत्वे गुरुधर्मावच्छिन्नहेतुकस्थले अतिप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् तच्छून्यवृत्तित्वरूपत्वे द्रव्यं सत्त्वादित्याद्येकव्यक्तिहेतुकस्थलीयोपाध्यव्यापनादन्यादृशं तन्निर्वक्ति । अनवच्छेदकत्वं चेति । तस्य । साधनतावच्छेदकस्य । साधनवृत्तितयेत्यादौ तृतीया अभेदे ।

अत्र कल्पे गुणवद् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ सत्तादेरभेदेन विशिष्टसत्तात्वादेः साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिरतः कल्पान्तरमाह । तद्विशिष्टेति । साधनतावच्छेदकविशिष्टसाधनस्येत्यर्थः । विशिष्टस्यानातिरेके विशेष्यस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वे विशिष्टस्य न तथात्वमिति न शक्यते वक्तुमित्याशङ्कया निष्कृष्टमर्थमाह । साध्याभाववत इति । स्वविशिष्टसाधनाधिकरणसाध्याभाववत्कत्वेनेत्यर्थः । विशिष्टनिरूपितविलक्षणाधिकरणताया निवेशान्नोक्तदोषः । साधनतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशसूचनाय साधनपदम् ।

(दी०) एतेन धूमवान् मेयवत इत्यादौ मेयानवच्छेद्यसाध्यसम्बन्धाप्रसिद्धिः । गुणवद् गुणकर्मान्यत्वे सति जातिमत्त्वादित्यादौ जातित्वघटकानित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन विशिष्टस्यानवच्छेदकतया गुणकर्मान्यत्वादेरुपाधितापत्तिश्चेति निरस्तम् । अवच्छेदकत्वं च सामानाधिकरण्येन । तथा च साध्यविशिष्टस्य साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनस्य व्यापकत्वमर्थः पर्यवस्यति ।

(गा०) जातित्वघटकेति । यद्यपि गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्यमात्रस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवेन समुदितस्य जातित्वस्यैव वैयर्थ्यम् । तथापि तद्घटकसमवेतत्वस्य वैशिष्ट्यघटकतयैव निवे-

शब्दौव्याप्तिशिष्य नित्यत्वादेर्वैयर्थ्याभिधानम् । अवच्छिद्यते इत्यत्रावच्छेदकत्वमेतत्कल्पेऽपि पूर्वनिरुक्तमेव ग्राह्यमित्याह । अवच्छेदकत्वं चेति । समुदितानिष्कृष्टार्थमाह । तथा चेति । साधनतावच्छेदकेऽनवच्छेदत्वानिवेशसार्थक्याय विशेषणत्वमन्यथा व्याख्यास्यन् तद्विशेषणस्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनमाह । उपदर्शितेति ।

(दी०) उपदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वादिवारणाय तत्रेत्यादि । तत्र । साधनतावच्छेदकविशिष्टे साधने । विशेषणम् । साध्यशून्याव्यावृत्त्यौपयिकम् । यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्त्वं साध्याभाववति न वर्तते इति यावत् । साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यात् साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यस्य व्यावर्तकमिति समुदायार्थनिष्कर्ष इत्याहुः ।

(गा०) द्रव्यं कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वादिसङ्ग्रहाय साधनतावच्छेदकविशिष्टेति । साध्यशून्याव्यावृत्त्यौपायकत्वम्, साध्यशून्यावृत्तित्वानुमापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम् । एकव्यक्तिकव्यभिचारिहेतौ साध्यशून्यावृत्तित्वस्य बाधेनानुमेयत्वासम्भवात् तत्रत्योपाधावव्याप्तिमाशङ्क्य निष्कृष्टार्थमाह । यदिति । प्रकृतसाधनवत्त्वम् । साधनत्वावच्छेदकविशिष्टसाधनाधिकरणत्वसामान्यम् । तेन शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्यविशिष्टस्पर्शत्वाद्यवच्छिन्नशीतस्पर्शादिनिरूपितयत्किञ्चिदधिकरणतायाः निःस्नेहत्वशून्यजलाद्यवृत्तित्वेऽपि नोक्तस्थलेऽतिप्रसङ्गः । लाघवाय दलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह । साध्याभावेति । साध्याभाववत्प्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यभेदव्याप्यत्वे सति साध्यवत्प्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यवृत्तित्वमित्यर्थः । तादृशाधिकरणभेदव्याप्यत्वं च तादृशाधिकरणावृत्तित्वं तद्व्यावृत्तिः स्फुटैव ।

विरोधभञ्जनाक्षमदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वव्यावृत्तमेवावच्छेदकत्वमवच्छिद्यते इत्यनेन विवक्षितम् । विशेषणपदोपादानं तु सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या ऽवच्छेदकपरतालाभमात्रफलकमिति सार्वभौममतमुपन्यस्यति । केचित्विति ।

(दी०) केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरण्यम् । तथा च सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या येनावच्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतियोगीति यावत् । अवच्छेदकत्वं चेदमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम् । गुरोरप्युपाधिसामानाधिकरण्यस्याक्षतमेव ।

(गा०) निर्वाच्यावच्छेदकत्वघटकमन्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वपर्यवसितम् । तत्र यदि सामानाधिकरण्यस्य वृत्त्यनियामकतया न व्यापकताघटकत्वं तदा तेन सम्बन्धेनावच्छेदकत्वमसम्भवीत्याशयेनाह । अवच्छेदकीभूतेति । शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्यस्यापि हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यान्यूनवृत्तितया तत्रातिप्रसङ्गवारणायानतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वेऽन्तर्भावयति । अवच्छेदकत्वं चेदमिति । निःस्नेहत्वादिसामानाधिकरण्यशून्ये शीतस्पर्शादौ शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्यसत्त्वान्न तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वमिति भावः । धूमवान्वह्नेरित्यादौ महानसत्वादेर्वारणायान्यूनवृत्तित्वनिवेशनम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वपरित्यागफलं दर्शयति । गुरोरपीति ।

(दी०) यद्यपि प्रत्यक्ष उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्र महान् अनित्यद्रव्यत्वादित्यत्र महत्त्वस्य अनित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य च वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यन्यूनातिरिक्तवृत्ति । तथापि हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठं यत्सामानाधिकरण्यमन्यूनानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वं विवक्षितम् ।

(गा०) रूपमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षत्वाभावविशिष्टरूपवति पिशाचादौ महत्त्वस्य वर्तमानत्वाद्वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तता न स्यादत उद्भूतपदम् । ननु प्रत्यक्ष उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्रापि महत्त्वं नोपाधिः सामग्रीविरहेणाप्रत्यक्षघटादावुद्भूतरूपवति वर्तमानत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणानाक्रान्तत्वादतस्तदसङ्ग्रहो न दोषायेत्यत आह । महानित्यादि । अत्रापि द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे साध्यविशिष्टसाधनाव्यापकत्वादनित्यसमवेतत्वस्य वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तता न

स्यादित्यनित्यपदम् । महत्त्वस्येत्यादिद्वयमुक्तस्थलयोर्यथासङ्ख्यमन्वेति। लक्ष्यतां द्रढयितुं वक्ष्यमाणालक्षणक्रान्तस्येति । न्यूनातिरिक्तवृत्तीति। महत्त्वसामानाधिकरण्यस्य गुणत्वादाववृत्तेः प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वं शब्दादौ वृत्तेस्तदतिरिक्तवृत्तित्वम् । अनित्यद्रव्यसमवेतत्वसामानाधिकरण्यस्य शब्दादाववृत्तेर्महत्त्वसामानाधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वं गुणत्वादौ वृत्तेस्तदतिरिक्तवृत्तित्वं बोध्यम्।

हेतुनिष्ठेति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठत्वार्थकम् । तेन द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र शुद्धसत्तानिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकगगनाद्यवच्छिन्नवृत्तिकाभावप्रतियोगित्वेऽपि स्पर्शसामानाधिकरण्यस्य, द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र शुद्धसत्तानिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावावच्छेदकगुणावच्छिन्नवृत्तिकत्वेऽपि कर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यस्य नाव्याप्तिः । तादृशविशेषणस्य चान्यूनवृत्तित्वानुयोगितावच्छेदकतया ऽनतिरिक्तवृत्तित्वप्रतियोगितावच्छेदकतया च न प्रवेशः व्यापकसङ्कोचे प्रयोजनाभावादित्यवधेयम् ।

तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपान्यूनवृत्तित्वस्य तद्वदन्यावृत्तित्वरूपानातिरिक्तवृत्तित्वस्य च द्रव्यं सत्त्वादित्याद्येकवृत्तिहेतुके कर्मान्यत्वपृथिवीत्वयोः सामानाधिकरण्येऽक्षतत्वात्तयोरतिव्याप्तिमाशङ्क्याह । सत्त्वनिष्ठेति ।

(दी०) सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य च तन्निष्ठकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्ति, गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् । पृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्यं तु न्यूनवृत्ति, जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्त्यभावप्रतियोगित्वात् । साध्यव्यापकानां सद्धेतौ उपाधित्ववारणाय साधनतावच्छेदकभिन्नेनेति तदनवच्छिन्नार्थकमित्याहुः ।

(गा०) गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वादिति। तथा च तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकान्यमेव तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यम्, नोक्तरूपमिति भावः। एतच्च सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वाभि-

प्रायेण। तदभाववदवृत्तित्वमात्रनिवेशे गुणवत्त्वाद्युपाधेरव्यसङ्ग्रहः। अन्यावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववति सत्त्वेऽन्यावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यवच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् । जलादावित्यादि । तथा च तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेव तदन्यूनवृत्तित्वं न तूक्तरूपमिति भावः । गुणवत्त्वादिसामानाधिकरण्यस्यापि साध्यसामानाधिकरण्यवति सत्त्वेऽन्यावच्छेदेनाभावसत्त्वात्तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वपर्यन्तमभावे विशेषणम। विशेषणपदस्य समानाधिकरणत्वार्थकत्वे उदक्षरत्वादिकमेवैतत्कल्पे ऽस्वरसबीजम् ।

(चि०) अत एव च तत्र साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवम् । व्यभिचारिणि साधने एकत्र साध्यतदभावयोर्विरोधेनावच्छेदकभेदं विना तदुभयसम्बन्धाभावादवश्यं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्ति । तदेव च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः ।

(दी०) ननु सर्वत्र सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते इति न नियमः । अयं प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वादित्यादावुद्भूतरूपवत्त्वादेस्तदसम्भवादित्यत आह । अत एव च तत्रेति । यत एव उद्भूतरूपवत्त्वादेर्न तथात्वसम्भवः, अत एव तत्र तादृशनियमवादिमते इदं लक्षणमिति । साधनाव्यापकत्वमिह साध्याभावविशिष्टसाधनव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तादृशसाधनासामानाधिकरण्यमिह पर्यवसितम् । तेनोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वव्युदासः ।

(गा०) एकव्यक्तिविपक्षके सर्वेषामेवोपाधीनां साध्यसम्बन्धितावच्छेदकाविशेषणत्वस्याक्षतत्वात् सर्वत्रेति । वक्ष्यमाणस्थलेऽपि महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपाद्युपाधेस्तथात्वात् सर्वेणेति । अवच्छिद्यते इत्यस्य विशेषणीभूयेत्यादिः । अतो वक्ष्यमाणस्थले उद्भूत-

रूपसामानाधिकरण्यस्यान्यूनवृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्याव-च्छेदकताया अक्षतत्वेऽपि नासङ्गतिः, तथापि साध्यशून्यहेतुमति परमाणौ तत्सत्त्वेन विशेषणत्वासम्भवात् । तदसम्भवात् । अ-वच्छेदकत्वे सति विशेषणत्वासम्भवात् । अत एवेत्यत्रैतत्पदस्य परामर्शनीयं व्याचष्टे । यत एवेति । एवकारः सम्पातायातः। अत इत्येतत्परामर्शनीयमध्ये ऽवधारणानुपयोगात् । न तथात्व-सम्भव इति । तथात्वासम्भवेन । तस्योपाधित्वानुपगमेन । उपाधि-त्वस्य तथात्वनैयत्यमित्यर्थः । अतो नात इत्यस्य प्रक्रान्तवाचि-त्वानुपपत्तिः शङ्कानुद्धारो वा । तत्रेत्यस्य व्याख्या तादृशनिय-मवादिमते इति । लक्षणमित्यन्तस्यानुकरणम् इदं लक्षणमिति ।

उक्तस्य उपाधित्वे लक्षणस्य तद्व्यावृत्ततया लक्षणं सदोषं स्यादि-त्युष्टम्भसङ्क्रमनाय लक्षणघटकसाधनाव्यापकत्वदलं तद्व्यावृत्तं नि-र्वक्ति । साधनेति । असम्भववारणाय साध्याभावविशिष्टेति । तादृशसाधनवन्निष्ठत्वमुद्भूतरूपाभावादेरपीति अभावे व्यापकत्व-निवेशनम । लाघवायाह । तादृशेति । साध्याभावविशिष्टार्थकम् ।

यद्यप्युपाधिताघटकसम्बन्धेनासामानाधिकरण्यनिवेशाद्वा व्या-ज्ञातिमान्मेयत्वादित्यादौ तादृशसाधनाधिकरणजात्यादौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या समवायेनोपाधेः सत्त्वादेर्न सङ्ग्रहो यथाश्रुते । तथापि तादृशसाधनस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावोऽत्र विव-क्षित इति न दोषः । साध्यसाधनत्वभेदेनोपाधित्वभेदाद् यादृशसाध्य-शून्ययादृशसाधनवति येन सम्बन्धेन वृत्तिरप्रसिद्धा तेन सम्बन्धेन तत्साध्यकतत्साधनकोपाधित्वे एतद्दलनिवेश एव नास्तीति वाऽभि-प्रायः । तेन । यथाश्रुतसाधनाव्यापकत्वपरित्यागेन ।

विशेष्यदलस्य तदन्तर्गतसाधनावच्छिन्नत्वविशेषणदलस्य च फलं दर्शयति । अथेत्यादिना ।

(दी०) अथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादावतिव्या-प्तिः । साध्यव्यापकत्वेन विशेषणे च स श्यामो मित्रातनय-त्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादावव्याप्तिरत उक्तं साधना-वच्छिन्नेत्यादि ।

(गा०)उपदर्शितस्थले उद्भूतरूपादीनां व्यभिचारोन्नयनसमर्था-

नामपि यतो ऽनुपाधित्वं तद्बीजप्रदर्शनपरतया व्यभिचारिणीत्यादिग्रन्थस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति । साध्याभावेति ।

(दी०) साध्याभावसम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्यसम्बन्धस्यावच्छेदकभेदं विनाऽनुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूयोपपादनमुपाधिफलम्, तदसमर्थानां चोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वादीनां नोपाधिभावः सम्भवतीत्याह । व्यभिचारिणीति । व्यभिचारः सपक्षविपक्षवृत्तित्वम् ।

(गा०) सम्बन्धः । सामानाधिकरण्यम् । विरुद्धस्य । साध्याभावसम्बन्धविरुद्धस्य । विरोधश्चैकावच्छेदेनैकत्रावर्तमानत्वम् । तदसमर्थानामिति । मूर्तत्वादौ साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकाण्वाद्यवच्छेदेनो द्भूतरूपादिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिप्रसक्ततया न तस्य साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमित्याशयः। विपक्षगामित्वरूपव्यभिचारवति विरुद्धे साध्यसम्बन्धाभावेन साध्यसम्बन्धितावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वावश्यकत्वासम्भव इत्यतो व्यभिचारिणीत्यत्र व्यभिचारं व्याचष्टे । व्यभिचार इति ।

(चि०) अत एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति सङ्गच्छते । अन्यथा व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेन व्यभिचारेण न तदनुमानम्, अप्रयोजकत्वात् ।

(दी०) अथ विपक्षगामित्वरूपव्यभिचारोन्नयनमेवोपाधिफलम् । तच्चोद्भूतरूपादीनामप्यस्तीत्यत आह । अत एवेति ।

(गा०) सपक्षगामित्वज्ञानस्यानुमानाविरोधितया तद्घटितव्यभिचारस्योपाधिनानुमानमफलमित्याशयेनाह । विपक्षगामित्वरूपेति । अस्तीति । तत्कुतस्तस्यानुपाधित्वमिति शेषः । आहेत्यस्य व्यभिचारोन्नयनस्योपाधिफलत्वे प्राचीनप्रवादासङ्गतिमित्यादिः । एवं चात एवेति मूलस्य विरोधभञ्जनमात्रस्योपाधिफलत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा । व्यभिचारोन्नयनस्य तत्फलत्वे । व्यभिचारादेव । उपाध्यनुमापकत्वेनाभिमताद्व्यभिचारज्ञानादेव । तत्र । व्यभिचारिणि हेतौ । अगमकत्वे । अननुमापकत्वनिर्वाहे । व्यभिचारेण न तदनुमानम् ।

उपाध्यनुमानम् । उपयुज्यते इति शेषः । अप्रयोजकत्वात् । निष्फलत्वात् । तथा च उपाध्यनुमापकतानिर्वाहकस्य व्यभिचारे उपाधिनियमस्य प्रदर्शनपरोक्तप्रवादोऽसङ्गतः स्यादेवेति मूलाशय इति दीधित्यनुसारेण मूलव्याख्या ।

गुरुमतोपष्टम्भेनातएवत्रयं व्याख्यायाचार्यमतोपष्टम्भेन चतुर्थमतएवेत्यादि व्याचष्टे । यत एवेत्यादिना ।

(चि०) अत एव च तस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमते चकास्तीति स्फटिके जपाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते । लक्षणं तु साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् । विषमव्याप्तस्तु नोपाधिपदवाच्यः । प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया । न च व्यभिचारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वम् । अप्रयोजकसाध्यव्यापकव्यभिचारिणोऽप्युपाधित्वापत्तेरिति ॥

(दी०) यत एव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः, सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुतावच्छेदकं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् । यत एव स्वसमीपवर्तिनि स्वसमानाधिकरणे व्यभिचारिणि हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणव्याप्तिसङ्क्रामकतया साध्यव्याप्यस्यैवोपाधित्वमाचार्यैरनुमन्यते इत्याह । अत एवेति ।

(गा०) स्वाभाविकम् । शुद्धम् । न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमिति । इति न तत्रोक्ताव्याप्तिरिति शेषः । स्वसमीपवर्तिनीत्याद्युपपदार्थविवरणम् । स्वनिष्ठेत्यादिकमादधातीत्यर्थः । सङ्क्रामकतया । आरोपजनकतया । साध्यव्याप्यस्यैवेति । विषमव्यापकस्य स्वनिष्ठव्याप्त्यप्रसिद्ध्या उक्तयौगिकप्रवृत्तिनिमित्तानाक्रान्तत्वादिति भावः । एवं च मूले अ-

सावित्यस्य समव्याप्त एवेत्यर्थः । सोपाधावपि साधनतावच्छेदकस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वे तत्रापि उक्तव्याप्तिप्रसक्त्या आरोपानुपपत्त्या उपाधिपदस्य यौगिकत्वानुपपत्तेरुपष्टम्भसङ्गतिः।

यद्यपि शुद्धस्य साधनतावच्छेदकवह्नित्वादेः साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वेऽपि विशेषणान्तरावच्छिन्नस्यातथात्वाद्व्यभिचारिण्यपि साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणाव्याप्तिरस्तीति तत्सङ्क्रामकत्वन्नोपाधेः । न च शुद्धसाधनतावच्छेदके स्वनिष्ठव्याप्त्यभेदसङ्क्रामकतासम्भवान्नानुपपत्तिः शुद्धवह्नित्वादौ विशिष्टवह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नभेदविरहेऽपि विशेषणान्तर्भावेण वह्नित्वादिपर्याप्तायाः साध्यसम्बन्धितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य तादृशसाधनतावच्छेदके सत्त्वात्तत्र तादृशावच्छेदकत्वरूपव्याप्तित्वावच्छिन्नाभेदग्रहस्यारोपत्वादिति वाच्यम् । तादृशीं व्याप्तिसङ्क्रामकतामादाय स्फटिके लोहिते जपाकुसुममुपाधिरितिवत् प्रकृते वह्नित्वे धूमव्याप्तावयमुपाधिरित्यस्यैव व्यवहारस्य सम्भवात्, न तु वह्नौ व्याप्येऽयमुपाधिरित्यादेः । एवं येन सम्बन्धेन यत्सम्बन्धिनस्तेन सम्बन्धेनान्यत्रारोपः स एव तत्रोपाधिरिति व्यवह्रियते । स्फटिकादौ जपाधारदेशादिसंयुक्तजपादिरूपलोहितपदार्थाभेदारोपमादाय तथाव्यवहाराविरहात् । न च जपाधिकरणदेशेन तादृशारोपजनकत्वं अपि तु जपाया एवेति सम्बन्धैक्यानपेक्षायामपि नैष दोष इति वाच्यम् । एवमपि चक्षुःसंयुक्तजपारूपलोहितपदार्थाभेदारोपमादाय चक्षुषोऽप्युपाधिव्यवहारस्य दुर्वारतया सम्बन्धैक्यस्यापेक्षणीयत्वात् तत् कथमुपाधिभिन्ने तन्निष्ठव्याप्त्यभेदारोपमादायोपाधिव्यवहार इति । तथापि व्याप्तिबोधकपदसमभिव्याहृतोपाधिपदस्य स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्याप्तेर्या स्वभिन्नसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकवह्नित्वादिसम्बन्धेन सङ्क्रामकता तत्प्रत्यायकत्वमेव स्वीक्रियते तथाविधसम्बन्धेन च वह्न्यादौ तथाविधव्याप्तेर्बाधान्नानुपपत्तिः । तेन सम्बन्धेन तस्या उपाधिनिष्ठत्वविरहेऽपि न क्षतिः । व्याप्तिबोधकसमभिव्याहारस्थले सम्बन्धैक्यस्यानपेक्षितत्वादिति ।

अथ स्फटिकलौहित्यं जपाकुसुममुपाधिरित्यादौ स्वसमीपवर्तिस्फटिकादौ स्वधर्मलौहित्यादिसङ्क्रामकत्वं जपाकुसुमादेः प्रती-

यते तत् कथं उपपाद्यताम् ? विशिष्य लौहित्यस्फटिकाद्यन्तर्भावेण शक्तिकल्पने शक्त्यानन्त्यात्। उपपदार्थे समीपवर्तिनि स्फटिकादेराधानघटकस्वधर्मे लौहित्यस्याप्यभेदान्वयबलात्तादृशप्रतीतिरित्यपि न। समानविभक्तिकपदोपस्थाप्ये एव नामार्थस्याभेदान्वयव्युत्पत्तेः। स्फटिकादेरितरविशेषणतयोपस्थितत्वेन समीपवर्तिनि विशेषणतया अन्वयासम्भवात् । समासघटकविशेषणपदस्य पदान्तरसापेक्षत्वेऽसामर्थ्येन समासानुपपत्तेश्च। यच्च स्वधर्मान्वय्यभेदो लौहित्यादिपदोत्तरसप्तम्यर्थ इति तदपि न। अभेदे सप्तम्या अननुशिष्टत्वात्। एवं लौहित्यादौ स्फटिकादेरन्वयेऽयोग्यत्वम्, अनन्वये चासामर्थ्येन समासानुपपत्तिः।

अत्राहुः। स्फटिकस्य लौहित्यमिति षष्ठीसमासे स्वविशेष्यतानिरूपितप्रकारतारूपसम्बन्ध एव षष्ठ्यर्थः। ज्ञानसमभिव्याहारस्थले ज्ञानविषयितासम्बन्धबोधकत्वस्य षष्ठ्या व्युत्पन्नत्वात्। लौहित्यादिपदोत्तरसप्तम्या निरूपितत्वमर्थः। निरूपकस्याप्याधारत्वात्, अन्यथा पृथिव्यां रूपगन्धयोः सामानाधिकरण्यमित्यादौ सप्तम्यनुपपत्तेः। निरूपितत्वस्य चाधानघटकस्वधर्मप्रकारितायामन्वयः। निरूपकप्रकारभेदे च प्रकारिताभेदस्यावश्यकत्वात्, स्वधर्मनिरूपितप्रकारितायां लौहित्यादिनिरूपितत्वस्य स्वधर्मलौहित्याद्योरभेदनिर्वाह्यतया अर्थतस्तदभेदलाभः, न तु साक्षाच्छब्दतः। सप्तम्यर्थः प्रकारिता तस्याः स्वधर्मप्रकारकभ्रमेऽन्वय इति न साधीयः। स्वधर्मलौहित्ययोर्भेदेऽपि उभयप्रकारकसमूहालम्बनप्रतीतिसम्भवात्। प्रतीत्यभेदस्य प्रकाराभेदानाक्षेपकत्वात्।

न च स्वधर्मलौहित्ययोरभेदज्ञानं मानसमेव स्वीकार्यम्, तत्र चाऽनुपपत्तेर्नोपयोग इति वाच्यम्। मानसज्ञाने उपस्थितविपरीतकोटेरपि भानसम्भवेन निर्णयनियमानुपपत्तेः। एवं स्वधर्मप्रतीतौ लौहित्यप्रकारकत्वोपगमे यत्र स्फटिकद्वये एकस्मिन्नेव वा अंशभेदेन जपापराजिताभ्यां लौहित्यनीलिम्नोर्युगपत् सङ्क्रान्तिस्तत्र स्फटिकलौहित्येऽपराजितोपाधिरिति प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च।

न चैवमपि स्फटिकादिसमीपवर्तिनोरभेदाक्षेपकाभावेन तल्लाभो दुर्घटः। एवं यत्र स्फटिकव्यक्तौ सिन्दूराद्युपाधिसमवधानादेव शुक्लत्वाभावादिभ्रमस्तद्व्यक्तावप्येतदशुक्लत्वे जपोपाधिरिति

ऽव्यवहारापत्तिः । जपाया अपि तदंशे प्रकारताश्रयस्ववृत्तिशुक्लत्वाभावस्य अन्यत्र स्वसमीपवर्तिनि सङ्क्रामकत्वादिति वाच्यम् । समीपवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नायां स्वधर्मप्रकारितायां स्फटिकादिरूपविशेष्यनिरूपितप्रकारताविशिष्टलौहित्यादेर्निरूपकत्वेन अन्वयोपगमाद् विशेषणीभवन्त्यां प्रकारतायामपि तादृशप्रकारितानिरूपकत्वलाभात्तद्विशेष्यांशे प्रकारताया एव च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारितानिरूपकत्वेन अर्थत एव समीपवर्तिनि स्फटिकाद्यभेदलाभात् । लोहिते स्फटिके जपोपाधिरित्यादौ अभेदेन लोहितसङ्क्रामकत्वं प्रतीयते स्फटिकादिपदं लक्षणया स्फटिकादिविशेष्यकप्रतीतिप्रकारपरम्, तस्य च अभेदेन लोहितादिपदार्थेऽन्वय इति दिक् ।

उपाधिपदस्य केवलयौगिकत्वे साध्यन्यूनवृत्तावपि स्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रामकत्वसत्त्वादुपाधिव्यवहारापत्तिरिति शङ्कानिराकरणपरत्वेन लक्षणं त्वित्यादिमूलं प्रकृते सङ्गमयति । साध्येति ।

(दी०) साध्यन्यूनवृत्तावुपाधिव्यवहारं दूषणौपयिकरूपस्यावश्यं वाच्यतयोपाधिपदस्य योगरूढित्वव्यवस्थापनेन निराकुरुते । लक्षणं त्विति । लक्षणम् । लक्षणौपयिकं रूपम् । साध्येति । अत्र साध्यव्यापकत्वमात्रं विवक्षितं तावतैव साधनवदवृत्तितद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकानुमानसम्भवात् । साधनवति व्यापकनिवृत्त्या साध्यसाधनसम्बन्धनिवृत्तिसिद्धावर्थात्साध्यनिवृत्तिः सिद्ध्यति इति प्रकारान्तरप्रदर्शनाय परं तथाविधोक्तिः । रूढ्या न्यूनवृत्तावुपाधित्वव्यवहारं निरस्य योगेनाधिकवृत्तौ तन्निरस्यति । विषमेति । प्रवृत्तिनिमित्तम् । यौगिकम् । व्यभिचारोन्नायकत्वमेवेत्येवकारेण योगार्थानादरं सूचयति । उपाधित्वम् । उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । उपाधिता । उपाधिपदवाच्यता । योगादरे तु लाघवात्साध्यव्यापकतामात्रे रूढिरिति भावः ॥

इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

(गा०) वाच्यतया । रूढ्यर्थतावच्छेदकतया । विषमव्याप्तेऽति-प्रसक्त्या नास्य लक्षणत्वमिति लक्षणपदं व्याचष्टे । लक्षणमिति । सम्बन्धव्यापकत्वपर्यन्तं साध्यव्यभिचारानुमापकतायामनुपयुक्त-मिति तस्याविवक्षितत्वमाह । अत्रेति । ननु तस्याविवक्षा-यां तदभिधानमयुक्तमत आह । साधनवतीति । प्रकारान्तर-प्रदर्शनाय । व्यभिचारानुमानसम्भवप्रदर्शनाय । योगेन । अव-यवार्थान्वयेन । अधिकवृत्तावपि दूषणौपयिकरूपात्मकप्रवृत्तिनि-मित्तसत्त्वात् प्रवृत्तिनिमित्ताभावादित्यसङ्गतमत आह । प्रवृत्ति-निमित्तमिति । यौगिकम् । योगलभ्यतावच्छेदकम् । व्यभिचारो-न्नायकत्वमेवेत्येवकारस्योक्तरूपे रूढ्यर्थतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदमा-त्रपरत्वेऽप्रयोजकेत्याद्युपाधिव्यवहारापादनमसङ्गतं स्यात् तत्र यो-गलभ्यस्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रामकत्वाभावादित्यतश्च स्वनिष्ठव्याप्तिस-ङ्क्रामकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्यवच्छेदपरतापि तस्येत्याह । व्य-भिचारोन्नायकत्वमेवेतीति । उपाधित्वमित्यस्यार्थो यदि व्यभिचारो-न्नायकत्वं तदा अभेदेन व्यभिचारोन्नायकत्वे तदन्वयानुपपत्तिरतो व्याचष्टे । उपाधित्वमिति । उपाधितापत्तेरित्यत्र उपाधिता यदि व्यभिचारोन्नायकता तदेष्टापत्तिरतो व्याचष्टे । उपाधितेति ।

नन्वेतदतिप्रसङ्गवारणाय योगादरोऽप्यस्तु रूढिस्तु व्यभिचारो-न्नायकताविशिष्टे एवास्तामत आह । योगादरे इति । लाघवा-दित्यस्य व्यभिचारोन्नायकतापेक्षयेत्यादिः । साध्यव्यापकतामा-त्रे इति । मात्रपदेन दूषणौपयिकरूपान्तर्गतसाधनाव्यापकत्वांशव्य-वच्छेदः । व्यभिचारिसाधनव्यापकस्य साध्याव्याप्यत्वनियमेन स्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रामकत्वाभावादेवानतिप्रसङ्गादिति ।

इति अनुमानगादाधर्यामत एवचतुष्टयप्रकरणम् ॥

इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

अथ व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ॥

(चि०) सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या, दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वात्, आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभावात् ।

(दी०) व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेन तद्ग्रहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति । सेयमित्यादिना । दर्शनानां प्रत्येकं वा हेतुत्वं मिलितानां वा ? मिलनमपि स्वरूपतो व्यापारतो वा ? आद्ये दर्शनानामिति । द्वितीये आशिवति । क्रमिकाणामपि स्थिराणामस्थिराणामपि सहोत्पन्नानां मिलनमस्तीत्युभयमुपात्तम् ।

(गा०) उपायाभावाद्व्याप्तिनिश्चयासम्भवेनानुमानप्रामाण्यं न सम्भवतीति चार्वाकपूर्वपक्षे भूयःसाध्यसाधनसहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकमिति जरन्नैयायिकसिद्धान्तः । व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या, अपि तु सकृद्दर्शनगम्येति तु प्राभाकरमतं तदेव मतमादावुपन्यस्तं मूले सेयमित्यादिना । तत्र प्रथमं साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वरूपस्य सकृद्दर्शनगम्यत्वसाधकहेतोः सिद्ध्यर्थं भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकतानिराकरणम् ।

यद्यपि व्याप्तिस्वरूपस्य मेयत्वादिना ज्ञाने न भूयोदर्शनापेक्षा, अपि तु व्याप्तित्वेन तज्ज्ञाने एव । तथा च तेन रूपेण ज्ञाने तदपेक्षायामपि उपाध्यभावरूपव्याप्तेरधिकरणादिरूपतामुपगम्याधिकरणतावच्छेदकादिरूपेण सकृद्दर्शनग्राह्यत्वे व्यवस्थापनीये न किञ्चिद्बाधकमिति भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताखण्डनमनुपयुक्तम् ।

न च परमतनिराकरणायैव तत्खण्डनं न तु सकृद्दर्शनग्राह्यत्वसाधकहेतोः परिशेषस्य सिद्ध्यर्थमिति वाच्यम् । तथा सति भूयोदर्शनादीनां व्याप्तिग्राहकतां निराकृत्य तस्मात्परिशेषेणेत्याद्यु-

पसंहारविरोधात् । तस्मादित्यनेन साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वरूपे परिशेषे भूयोदर्शनाग्राह्यताया हेतुत्वाभिधानात् । तथापि व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रे एव कदाचिद् भूयोदर्शनापेक्षां परिशेषसिद्धिनिबन्धनां नैयायिको ब्रूयादतस्तत्र तदपेक्षाखण्डनम् ।

सकृद्दर्शनग्राह्यत्वं च न भूयोदर्शनानपेक्षग्रहकत्वं भूयोदर्शनानुत्तरग्रहविषयत्वमेव वा, तद्व्यवस्थापनस्य व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणानात्मकतया उपायाजिज्ञासायां तद्व्यवस्थापने ऽर्थान्तरप्रसङ्गात् ।

एतेन साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वव्यापकविषयिताकत्वं तदित्यपि हेयमेव । अपि तु साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकसामग्रीसामान्यग्राह्यत्वमेव तत् ।

न च तथाविधयत्किञ्चित्सामग्रीग्राह्यत्वव्यवस्थापनेनैव चार्वाकपूर्वपक्षनिराससम्भवात्तादृशयावत्सामग्रीग्राह्यत्वव्यवस्थापनमाकिञ्चित्करमिति वाच्यम् । तादृशकतिपयसामग्र्या अग्राहकत्वे यादृशकारणविरहेणाग्राहकत्वं साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तस्य तस्य नियमानिर्वाहेण च तादृशकतिपयसामग्रीणामपि ग्राहकता नोपेयेतेति सकलतादृशसामग्रीग्राह्यत्वस्यैव साधयितुमुचितत्वात् । चार्वाकमतवद् भूयोदर्शनानुत्तरसाध्यसाधनसम्बन्धग्रहाविषयत्वस्य जरन्नैयायिकमतस्यापि निराकरणस्योद्देश्यत्वाच्च ।

अत्र सेयं व्याप्तिरित्यस्य दुर्निश्चयतया चार्वाकाभिमतानुमित्यौपयिकव्याप्तिरित्यर्थः । पक्षधर्मताया अप्यनुमित्यौपयिकतया तद्व्यावृत्तं विलक्षणमनुमित्यौपयिकत्वं पक्षतावच्छेदकमित्येतल्लाभाय व्याप्तिपदोपादानम्, न तु व्याप्तित्वं पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टं किं तु मतभेदेनानुमित्यौपयिकीनां नानाव्याप्तीनामनुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारताविशेषवत्त्वेन पक्षत्वं बोध्यम् । अतो विशिष्य व्यापकसामानाधिकरण्यरूपमणिकाराभिमतव्याप्तेः पक्षत्वे अग्रे उपाध्यभावरूपव्याप्तिग्रहे उपाधिज्ञानाद्यनपेक्षाव्युत्पादनेन परिशेषसाधनविरोधः । उपाध्यभावरूपव्याप्तेर्विशिष्योपादाने चानौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकतया भूयोदर्शनापेक्षामतनिराकरणविरोध इत्यादिकं समाहितम् ।

भूयोदर्शनगम्यत्वं च भूयःसहचारदर्शनापेक्षग्रहकत्वम् । एवं तर्काद्यपेक्षग्रहकत्वमप्यग्रे निराकरणीयमिति साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तयावद्विशेषापेक्षग्रहकत्वाभावकूटसिद्ध्या तदतिरिक्तापेक्षग्रहकत्वसामान्याभावरूपपरिशेषसिद्धिः । तदपेक्षग्रहकत्वं च तदभावप्रयोज्यस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वम् । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुताया गुरुणानङ्गीकारेऽपि सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सहचाररूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायास्तेनोपगमात् तादृशवैशिष्ट्ये एव तत्प्रसिद्धिः । तद्ग्रहे च भूयस्त्वविशिष्टसहचारदर्शनत्वेनाहेतुत्वेऽपि तद्ग्रहजनकतावच्छेदकसहचारप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भूयःसहचारदर्शनप्रतियोगिकाभावस्य तद्ग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वात् । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यबोधतया तत्र सहचारप्रकारकज्ञानहेतुत्वेऽपि तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानात्मकतद्ग्रहसाधारणग्रहत्वावच्छिन्नाभावो न सहचारज्ञानविरहप्रयुक्त इति नाभावसाधने बाधः ।

यदि च विशेषसामग्र्यभावकूटस्य सामान्यकार्याभावप्रयोजकतया व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्यभावकूटस्यापि व्याप्तिग्रहत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वं सम्भाव्यते तदा व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रयोजकत्वं निवेशनीयम् । हेतुमुख्यविशेष्यकव्याप्तिग्रहरूपविशेषसामग्र्यभावसंवलितस्यैव व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्यभावस्य व्याप्तिग्रहत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकतया नोक्तदोषः । व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्यभावस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकतया व्यापकताग्रहत्वस्य भूयोदर्शनजन्यतावच्छेदकत्ववादिनां भूयोदर्शनाभावस्य व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वमक्षतमेवेति न सिद्धसाधनावकाशः । सहचारविषयकसमूहालम्बनरूपहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानमुद्रया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया वा व्यापकताग्राहकस्य यस्तादृशावच्छेदकत्वज्ञानत्वेन रूपेणाभावस्तस्य व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकतया बाधवारणाय सहचारज्ञानमात्रप्रतियोगिकोऽभावो निवेशनीयः ।

अथ यदि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतापि न गुरुसिद्धान्तस्तदा तन्मते निरुक्तभूयोदर्शनापेक्षग्रहकत्वाप्रसिद्धिः।

न च सहचारविषयकत्वनियतव्याप्तिज्ञाननिष्ठकारणताकानुमितिविषयसाध्यवत्पक्षादौ तत्प्रसिद्धिसौलभ्यम्। व्याप्तिज्ञानाभावस्य साध्यवत्पक्षविषयकानुमितित्वावच्छिन्नाभावं प्रत्येव प्रयोजकतया तस्य प्रत्यक्षसाधारणतद्विषयकग्रहत्वावच्छिन्नाभावेऽवश्यं विवक्षणीये तत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाभावे वा प्रयोजकत्वादिति चेत्? तर्हि भूयःसम्बन्धग्रहानपेक्षग्रहकत्वमेव तैः समर्थनीयं न तु तदपेक्षग्रहकत्वाभावः, तदनपेक्षग्रहकत्वं च तदभावाप्रयोज्यस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वम्। सहचारग्रहाभावप्रयोज्यत्वप्रसिद्धिरनुमित्यभावे एव सुलभा, परिशेषोऽपि साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तसामान्यानपेक्षग्रहकत्वरूप एवोक्तरीत्या निर्वाच्यः।

एतेन सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानहेतुतायाः उभयसिद्धत्वेऽपि प्रमेयत्वेन तद्विशिष्टवैशिष्ट्यग्रहे सहचारग्रहस्याहेतुतया सहचारविशिष्टवैशिष्ट्येऽपि सहचारग्रहाभावप्रयोज्यस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वाप्रसिद्धिरित्यनुपपत्तिरपि समाहिता।

यद्यपि व्यापकसामानाधिकरण्यरूपमणिकाराभिमतव्याप्तेरपि केवलसाध्यसामानाधिकरण्यत्वादिना ग्रहे भूयोदर्शनापेक्षा नास्तीति निरुक्तभूयोदर्शनाग्राह्यत्वं तत्र सिद्धमेव तथापि तन्मतेऽनौपाधिकत्वमेतन्मते व्यापकत्वं येनानतिप्रसक्तरूपेण सङ्ग्रहीतुं शक्यते तादृशस्य पक्षतावच्छेदकत्वान्न दोषः।

न च व्यापकताया अप्यभावत्वादिमात्रेण ग्रहे सहचारदर्शनापेक्षाविरहेण सिद्धसाधनं दुर्वारमेवेति वाच्यम्। निरुक्तभूयोदर्शनाग्राह्यत्वे लौकिकग्रहस्यैव प्रवेशनीयत्वात् नैयायिकैर्व्यापकतारूपाभावस्य केनापि रूपेण लौकिकज्ञानस्य विना भूयोदर्शनमनभ्युपगमात्।

न च तर्हि न्यायमते व्यापकताया योग्यानुपलब्ध्यभावेनातीन्द्रियतया लौकिकप्रत्यक्षगम्यत्वमात्रसाधनेनैव नैयायिकमतस्य चार्वाकमतस्य च निराकरणात्सकृद्दर्शनगम्यत्वतत्साधकभूयोदर्श-

नाग्राह्यत्वसाधनमनुपयुक्तमिति वाच्यम् । प्राचीनैर्व्यापकताया अपि लौकिकप्रत्यक्षोपगमाद् दीधितिकृतैव च तदतीन्द्रियतायाः स्वीकाराद् भूयोदर्शनादेव तल्लौकिकप्रत्यक्षमस्त्विति अर्थान्तरस्य लौकिकप्रत्यक्षगम्यत्वमात्रसाधने दुर्वारत्वाच्च ।

व्याप्तिग्रहोपाये प्राभाकरमतस्य प्रथमोपन्यासबीजं सङ्गतिं सूचयन् प्रदर्शयति । व्याप्तीति । निरूप्येति । तथा च व्याप्तिनिरूपणस्य सिद्धतया प्रतिबन्धिकाया व्याप्तिमज्ञात्वा तद्ग्रहोपायज्ञानासम्भवेन प्रथममुत्पन्नायास्तत्स्वरूपजिज्ञासाया विगमादवसर एव सङ्गतिरिति भावः । परमतेति । तथा च स्वानभिमतनिराकरणस्याप्युद्देश्यतया प्राचीननैयायिकाभिमतां भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकतां निराकुर्वाणस्य गुरोर्मतमुपन्यस्य तद्व्यवस्थापिताया व्याप्तेः सकृद्दर्शनगम्यताया निराकरणेन स्वानभिमतमुभयमेव निराकृतं भवतीति गुरुमतमाश्रित्य प्रथमं प्राचीननैयायिकमतनिराकरणमारब्धमिति भावः । व्याप्तिग्रहाभावस्य भूयोदर्शनाभावप्रयोज्यता तदैव सम्भवति यदि सहचारदर्शनं व्याप्तिग्रहजनकं भवेत् तदकारणविरहस्य तदभावाप्रयोजकत्वादतः सहचारदर्शनस्य व्याप्तिग्रहजनकत्वं परमतमवलम्ब्य मूलकारो निराचकार दर्शनानामित्यादिना । तत्र नैयायिकानुमतदर्शनानां दर्शनान्तरनैरपेक्ष्येण फलानुत्पादकत्वमभिधायान्वयव्यभिचारात्सहचारदर्शनहेतुता न सम्भवतीति प्रथममभिदधौ।

न चान्वयव्यभिचारस्य कारणताघटककार्यनिष्ठकारणव्याप्त्यविघटकतया न कारणताविघटकत्वमिति वाच्यम् । सहचारदर्शनसत्त्वेऽपि फलानुत्पादेन तत्प्रयोजकाभावप्रतियोगिकारणान्तरमवश्यमङ्गीकार्यम् । तथा सति तेनैव सहचारदर्शनान्यथासिद्धिरित्याशयात् ।

दर्शनानां भूयस्त्वेन कारणतापक्षे एकैकदर्शनस्य फलानुपधायकत्वमकिञ्चित्करम् । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानदशायां फलानुत्पादे एवान्वयव्यभिचारात् । सहचारदर्शनत्वेन हेतुतामते च दर्शनानां मिलनासम्भवोऽकिञ्चित्करः । व्याप्तिग्रहपूर्वं तदवच्छिन्नस्य यत्किञ्चिद्दर्शनस्य सत्त्वे एव व्यतिरेकव्यभिचारानवकाशादतो दोषद्वयसङ्गमनाय वितर्कयति । दर्शनानामिति । प्रत्येकं हेतुत्वम् । एकैकस्यैव फलोत्पादप्रयोजकत्वम् । मिलितानां

घा हेतुत्वम्।युगपत्प्रत्यामन्नानां फलोत्पादप्रयोजकत्वम्। व्यापारद्वारा मिलनस्य प्रयोजकत्वे वक्ष्यमाणमिलनासम्भवस्याकिञ्चित्करत्वात्तादृशदोषसङ्क्रमनाय मिलनं वितर्कयति। मिलनमपीति। स्वरूपतो मिलनम्। कालिकप्रत्यासत्त्या एकक्षणवृत्तित्वम्। व्यापारतो मिलनम्।व्यापारप्रत्यासत्त्या तथात्वम्, एकक्षणावस्थायिव्यापारकत्वमिति यावत्।

एतेन पक्षत्रयमाशङ्कितं वेदितव्यम्। तत्र प्रथमपक्षनिराकरणे सहचारदर्शनत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वखण्डनम्, द्वितीयपक्षनिराकरणे भूयोदर्शनत्वस्य साक्षात्कारणतावच्छेदकत्वखण्डनम्। तृतीयमतखण्डनेन तस्य व्यापारद्वारा कारणताया अवच्छेदकताखण्डनं पर्यवस्यतीति भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वाभावे साध्ये व्याप्तिग्राहकतावच्छेदकरूपाभावरूपहेतुर्लभ्यते इति ध्येयम्। आद्ये इति। दर्शनानामिति।पक्षे दोषमाहेति शेषः। एवमुत्तरत्रापि।मूलार्थः, एकैकदर्शनस्य फलानुपहितत्वात्प्रथमदर्शनादिसत्त्वेऽपि फलानुत्पादादिति यावत्। द्वितीये इति। एवं च मेलकाभावादिति मूलस्य स्वरूपतो मिलनासम्भवादित्यर्थः। तथा च स्वरूपतो मिलनस्य फलोपधानाप्रयोजकत्वे व्यासज्यवृत्तिना भूयस्त्वेन न साक्षात्कारणतासम्भवः। फलोपधानप्रयोजकसामग्रीघटकतावच्छेदकस्यैव स्वरूपतो योग्यतावच्छेदकत्वात्। स्थिराणाम्। क्षणत्रयान्यूनवृत्तीनाम्। अस्थिराणाम्। तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनाम्। उभयमेवाशुविनाशित्वक्रमोत्पन्नत्वरूपविशेषणद्वयं मिलनासम्भवप्रयोजकतयोक्तम्।

न्यूनताभङ्गाय व्यापारतो मिलनस्य फलोत्पादप्रयोजकतापक्षनिराकरणपरतया न चेत्यादिग्रन्थं व्याचष्टे। तृतीयमिति।

(चि०) न च तावद्दर्शनजन्यसंस्कारा इन्द्रियसहकृता व्याप्तिधीहेतवः। प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्य तथात्वकल्पनादिति वाच्यम्। समानविषये स्मरणे प्रत्यभिज्ञाने च संस्कारो हेतुरतः कथं संस्कारेण व्याप्तिज्ञानं जन्येत। अन्यथा अतिप्रसङ्गः।

(दी०) तृतीयमाशङ्क्य निराकुरुते । न चेति । व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यात्मिकायां व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यांशस्य प्रथममेव गृहीतत्वादगृहीतव्यापकत्वांशग्रहे सहचारदर्शनजन्यसंस्काराणां हेतुत्वं वाच्यं तच्च न सम्भवति भिन्नविषयकत्वादित्याह । समानेति । भ्रमस्त्वगृहीतभेदं ज्ञानद्वयं न तु वैशिष्ट्यावगाहीति भावः ।

(गा०) तथा च भूयोदर्शनजसंस्कारस्यापि हेतुत्वकथनं मूले संस्कारद्वारा भूयोदर्शनस्य हेतुतालाभायैव । एवं च भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादस्याप्यभङ्ग इति भावः । व्याप्तिप्रत्यक्षे एव भूयोदर्शनं हेतुरिति लाभाय इन्द्रियसहकृता इति । प्रत्यक्षात्मकज्ञाने संस्कारो न हेतुरिति नियमखण्डनाय प्रत्यभिज्ञायामिति । समानविषयकमेव ज्ञानं संस्कारजन्यमिति नियमाद्भिन्नविषयकव्याप्तिज्ञानं प्रति सहचारविषयकसंस्कारस्य हेतुत्वं न सम्भवतीति समानविषयक इति मूलार्थः । तत्र च यदि संस्कारजन्यज्ञानमवश्यं स्वजनकसंस्काराविषयाविषयकमिति कथितनियमार्थस्तदा प्रत्यभिज्ञाजनकसंस्काराविषयेदन्त्वस्य प्रत्यभिज्ञाविषयतया व्यभिचारात् ।

न चोपनीतभानानङ्गीकर्तुर्गुरोस्तत्तास्मरणेदन्त्वविशिष्टानुभवरूपज्ञानद्वयमेव प्रत्यभिज्ञा, न तु विशिष्टविषयकं ज्ञानं तत्र चानुभवस्य संस्काराजन्यत्वात् स्मरणस्य च संस्कारविषयमात्रविषयकत्वान्न व्यभिचारावकाश इति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञायाः स्थैर्यसाधकत्वान्यथानुपपत्त्या विशिष्टज्ञानत्वमभ्युपेत्यैवैतल्लिखनात् । अन्यथा समानविषयके स्मरणे इत्यनेनैव गतार्थत्वात्प्रत्यभिज्ञायां संस्कारहेतुतायाः पृथक्कथनासङ्गतेः ।

यदि च संस्कारजन्यं ज्ञानं स्वजनकसंस्कारविषयाविषयकं तादृशसंस्कारविषयविशेष्यकं वा नियमार्थस्तदा हेतुधर्मिकसहचारप्रकारकसंस्काराद्व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानं हेतुविशेष्यकं व्याप्तिविशेष्यकं वा भवतु उभयथापि तादृशसंस्कारविषयविशेष्यकमेवेति कथं तादृशनियमबलात्तथाविधसंस्कारस्य

व्याप्तिग्राहकताप्रतिक्षेपसङ्गतिरित्यतः संस्कारोपनीततत्ताविशिष्टस्य प्रत्यभिज्ञाने मुख्यविशेष्यतैव न तु तदविषयांशे क्वचित् प्रकारतापीति संस्कारजन्यं यज्ज्ञानं तत् स्वजनकसंस्कारविषयमुख्यविशेष्यकमेवेति नियमाभिप्रायकतया मूलं सङ्गमयितुं व्याचष्टे । व्यापकेति । प्रथममेव गृहीतत्वात् । तादृशसंस्कारं विनैव गृहीतत्वात् । व्यापकत्वांशस्य ग्रहे इत्यवधारणार्थः । तथा च साध्यधर्मिकव्यापकताग्रहत्वमेव तादृशसंस्कारजन्यतावच्छेदकं न तु हेतुधर्मिकव्याप्तिग्रहत्वम्, तथा च सति तादृशसंस्कारं विना व्यापकताग्रहस्य दुर्वारत्वात्, तादृशसंस्कारं विना केवलव्यापकताग्रहोऽनिष्ट एव तदानीं व्यापकता न गृह्यते इत्यस्यैव तद्घटिताया व्याप्तेरग्रहे बीजत्वात् तदितरांशस्य तदानीमपि ग्रहादिति भावः । तच्च । तद्रूपावच्छिन्नहेतुत्वं च । भिन्नविषयकत्वात् । तद्रूपाक्रान्तस्य व्यापकताविशेष्यकप्रत्यक्षस्य भिन्नमात्रविषयकत्वात् । तादृशसंस्कारविषयाविशेष्यकत्वादिति यावत् ।

न च व्यापकताप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वाद्व्यापकताप्रकारकज्ञानस्य च तादृशसंस्कारविषयसाध्यविशेष्यकत्वान्न तादृशसंस्कारस्य व्यापकताग्राहकतामतेऽपि नियमानुपपत्तिः । संस्कारजन्यज्ञाने तादृशमुख्यविशेष्यविशेष्यकत्वनियमस्य घटवद्भूतलादिविषयकसंस्कारेणापि भूतलाद्यनुद्बोधकदशायां घटादिमुख्यविशेष्यकस्मरणजननेन कल्पयितुमशक्यत्वात् । साध्यमुख्यविशेष्यकसाधनसहचारज्ञानजन्यतादृशसंस्कारस्य व्यापकताग्राहकत्वोपगमेनापि तत्र तादृशनियमस्य सत्त्वाच्चेति वाच्यम् । साध्यव्यापकताविशेष्यकप्रत्यक्षस्य सकृद्दर्शनादितो वारणानुरोधात्तद्विशेष्यकतत्प्रकारकप्रत्यक्षसाधारणधर्मस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वध्रौव्यमित्याशयात् ।

रजतादिगोचरसंस्कारजन्यस्य शुक्त्यादौ रजतादिभ्रमस्य तादृशसंस्कारविषयविशेष्यकत्वाभावादुक्तनियमे व्यभिचार इत्याशङ्कां निराकरोति । भ्रमस्त्विति । अगृहीतभेदम् । भेदाग्रहसहितम् । ज्ञानद्वयम् । रजतादिस्मरणशुक्त्याद्यनुभवरूपम् । तैरन्यथाख्यात्यनभ्युपगमादिति भावः । एवं च तत्र शुक्त्याद्यनुभवस्य संस्काराजन्यत्वात्संस्कारजन्यरजतादिस्मरणे च संस्कारावि-

षयरजतादिविशेष्यकत्वसत्त्वान्नोक्तानुपपत्तिरित्यभिप्रायः ।

अथ संस्काराणां स्वाविषयपदार्थविषयताघटितधर्मावच्छिन्नजं-न्यत्वानिरूपकत्वनियमेऽपि व्याप्तिग्रहत्वस्यापि भूयोदर्शनजसंस्कार-जन्यतावच्छेदकत्वं न सम्भवति व्याप्तिविषयताानवेशात्, तादृशसं-स्काराविषयव्यापकत्वविषयताया अपि तज्जन्यतावच्छेदकगर्भे नि-वेशादतस्तादृशनियमपरतया यथाश्रुतस्य, सङ्गतेर्भूयोदर्शनजन्य-संस्कारस्य व्याप्तिग्राहकतावादिमते व्यापकताग्रहत्वस्य तज्जन्य-तावच्छेदकताया आवश्यकत्वं व्यवस्थाप्य तदसम्भवपरतया मूल-व्याख्यानमनुचितम् । एवं भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वेऽपि रजता-दिभ्रमनिरूपितशुक्त्यादिविषयताया रजतादिगोचरसंस्कारजन्यता-वच्छेदकाघटकत्वादुक्तानियमस्याव्याहतत्वादन्यथाख्यातिप्रतिक्षेपोऽ-प्यनुपयुक्त इति चेन्न । संस्कारस्य व्याप्तिग्राहकतामते व्याप-कताग्रहत्वस्योक्तयुक्त्या तज्जन्यतावच्छेदकत्वं वास्तवम् । एवं भ्र-मस्य ज्ञानद्वयात्मकत्वमपि गुरुमते तथेति तदभिप्रायेण यथाश्रुत-नियमपरतयैवोपपत्तेरीदृशनियमपर्यन्तपरताया मूलस्यायुक्तत्वात् ।

केचित्तु संस्कारस्य तदंशे तद्धर्मवैशिष्ट्यावगाहिन एव तदंशे तद्धर्मभासकत्वनियमो गुरूणामभिमतः । अत एव तेषां न पक्ष-धर्मादौ व्याप्तिज्ञानसम्भव इति ज्ञानद्वयस्यानुमितिहेतुता । तादृशस्य च नियमस्यान्यथाख्यातिवादिनां मते ऽसम्भवदुक्तिकतेत्यन्यथा-ख्यात्यनभ्युपगमस्य स्फुटीकरणम् । सहचारदर्शनजन्यसंस्कारस्य व्याप्तिघटकसहचारमात्रग्राहकत्वे तादृशनियमाविरोधाद् व्यापकतां-शाग्राहकत्वं तस्य प्रागुपदर्शितमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । संस्कारस्य स्वाविषयभानाप्रयोजकत्वनियमेनैव प्रकृतोपपत्तेर्धर्मिघटितोक्तनियमे व्यभिचाराशङ्कया भ्रमस्त्वित्यादिनियमस्य कथनायुक्तत्वात् ।

(चि०) किं च सम्बन्धभूयोदर्शनं भूयःसु स्थाने-षु दर्शनं भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्शनानि न तथा ? एकत्र रूपरसयोर्द्रव्यत्वघटत्वयोश्च व्या-प्तिग्रहात् । एकत्रैव धारावाहिके तद्धीप्रसङ्गात्, भू-यस्त्वस्य त्रिचतुरादित्वेनाननुगमाच्च । अपि च पार्थि-

षत्वलौहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शनेऽपि व्याप्त्यग्रहात्। तर्कसहकृतं तथेति चेत्? तर्हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतः स एव व्याप्तिग्राहकोऽस्तु आवश्यकत्वात्, किं भूयोदर्शनेन ? न च तेन विना तर्क एव नावतरति। प्रथमदर्शने व्युत्पन्नस्य तर्कसम्भवात् ।

(दी०) न तथा। न व्याप्तिग्राहकम्। व्यभिचारादर्शनं व्यापारतया सहकारीति व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसहकृतस्तर्क एव व्याप्तिग्राहकः। भूयोदर्शनं तु क्वचित् तर्कप्रवृत्तावुपयुज्यते इति निर्गलितम्

(गा०) न तथेत्यस्य न भूयोदर्शनपदार्थ इत्यर्थकत्वं न सम्भवतीति व्याप्तिग्राहकत्वाभावार्थकतया व्याचष्टे। न तथेति। तथा च भूयोधिकरणनिरूपितसाध्यसाधनसहचारदर्शनरूपो भूयःसाध्यसाधनसहचारदर्शनरूपः साध्यसाधनसहचारविषयकभूयोदर्शनरूपो वा सम्बन्धभूयोदर्शनपदार्थो न व्याप्तिग्राहक इति किं चेत्यादिमूलार्थः।

ननु व्यभिचारादर्शनस्य हेतुत्वेनान्यथासिद्धतया व्यभिचारज्ञानविरोधिनस्तर्कस्यान्यथासिद्धिरिति भूयोदर्शनसहकृतस्य तर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वापादनासङ्गतिरित्यत आह। व्यभिचारादर्शनमिति। व्यापारतयेति। तत्प्रयोज्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वमेव तद्व्यापारत्वम्। प्रयोज्यत्वं च प्रतिबन्धकसत्त्वात्कार्याभाव इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषो नित्यस्यापि व्यभिचारज्ञानाभावस्येति तस्य तर्कव्यापारतेति। तेन तर्को नान्यथासिद्धो व्यापारेण व्यापारिणस्तथात्वाभावादिति भावः।

न च तर्कस्य हेतुत्वे साक्षादपि तस्य तथात्वसम्भवेन किं व्यभिचारज्ञानाभावस्य तद्व्यापारतया ? न हि तर्कस्य हेतुत्वे व्याप्तिप्रत्यक्षे संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायां किमपि प्रमाणमस्तीति वाच्यम्। तर्काद् व्यभिचारशङ्कानिवृत्तौ सत्यां तर्कविनाशेऽपि व्याप्तिग्रह इति तदाशयात्।

ननु भूयोदर्शननिरपेक्षतर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वे भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादव्याघात इति कथं न चैवमेवास्त्वित्यादिनेष्टापत्त्याशङ्क्येत्यत आह । व्यभिचारादर्शनेति । क्वचित्तर्कप्रवृत्ताविति । यत्र प्रथमद्वितीयदर्शनदशायां धूमे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वं न गृहीतं अपि तु भूयोदर्शनोत्तरमेव तत्र भूयोदर्शनात् कार्यकारणभावनिश्चयेन व्याप्तिग्राहकतर्कप्रवृत्तेरिति भावः। तथा च भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादः क्वाचित्कव्याप्तिग्रहोपयोगितापर इति तस्य व्याप्तिग्रहकारणत्वविरहेऽपि न नैयायिकानां स्वमतपरित्याग इति भावः।

(चि०) न चैवमेवास्तु । तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थानात् । जातमात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्वनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानं तर्कं विनैवातो नानवस्थेति चेत् ? तर्हि व्यभिचारात् सोऽपि न व्याप्तिग्रहे हेतुः। न चैतद्बुद्धाववान्तरजातिरस्ति । सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वोपसंहारादविनाभावग्रहः सामान्यरूपता च न सकृद्दर्शनगम्येति भूयोदर्शनापेक्षेति चेन्न। सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं लाघवान्न तु सामान्यतया ज्ञातस्य, तदनभ्युपगमाच्च । न च काकतालीयत्वादिशङ्काव्युदासार्थं द्वितीयादिदर्शनापेक्षेति वाच्यम्। द्वितीयादिदर्शनेऽपि शङ्कातादवस्थ्यात् । न त्वनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुः । तद्देशकालतत्रावस्थितघटादीनामुपाधित्वशङ्कानिरासः कस्यचित् साधनव्यापकत्वज्ञानेन कस्यचित् साध्याव्यापकत्वज्ञानेन स्यात्, तच्च भूयोदर्शनं विना नावतरतीति चेन्न। अयोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापातात् ।

(दी०) नैयायिकमतमाशङ्क्य निराचष्टे । न चैवमिति ।

जातमात्रस्येति। तथा च तन्मूलको व्याप्त्यन्तरग्राहकतर्कावतार इति भावः। तर्हीति। न च व्याप्तिप्रत्यक्षं प्रति तर्को हेतुस्तत्तु स्मरणमिति न व्यभिचारावकाशः, विनानुभवं स्मरणस्यायोगात्। न च जन्मान्तरीणः सः। जन्मान्तरेऽपि पर्यनुयोगतादवस्थ्यात्। अनादित्वेन च परिहारः परतो विचारयिष्यते। न चेति। मानाभावात्, तर्कस्य च हेतुत्वासिद्धेः। यदि चागृहीतस्यागृहीतपुरोवर्तिसंसर्गस्य वा प्रत्यासत्तित्वेऽतिप्रसङ्गस्तदा पुरोवर्तिनि तद्ग्रहो मृग्यतां न तु सामान्यत्वेनेत्याह। न त्विति।

(गा०) ननु जातमात्रस्य प्रवृत्त्यादिजनककृतिसाध्यत्वानुमित्यौपयिकव्याप्तिग्रहस्य तर्कं विनोत्पत्तावपि वह्निधूमादिव्याप्तिग्राहकतर्कमूलव्याप्तितन्मूलापरव्याप्तिपरम्परान्तर्गतानां सकलव्याप्तीनां तर्काधीनग्रहसामान्यकत्वोपगमेऽपि तादृशव्याप्तिग्रहसामान्ये उक्तानिष्टप्रदर्शनस्य दुर्वारत्वमित्याशङ्कां परिहरति दीधितौ। तथा चेति। तन्मूलक इति। तदिव मूलं यस्येति व्युत्पत्त्या तत्तुल्यतर्कानपेक्षकाचित्कव्याप्तिग्रहमूलक इत्यर्थो यज्ञपतिप्रभृतिव्याख्यानुसारेणैव कर्तव्यः। सः। जातमात्रबालकीयव्याप्तिस्मरणमूलभूतोऽनुभवः। पर्यनुयोगेति। तादृशानुभव एव तर्कापेक्षयानवस्थासत्त्वादिति भावः।

नन्वियमनवस्था न दोषाय जन्मप्रवाहस्यानादितया सर्वत्रैव जन्मनि स्वस्वपूर्वजाततर्कापेक्षव्याप्तिप्रत्यक्षमूलकस्मरणस्य प्रथमव्यवहितप्राक्काले तर्कं विनापि सम्भवेन कार्योत्पत्तौ विरोधाभावात्, अन्यथा बीजाङ्कुरस्थलीयानवस्थाया अपि दोषत्वापत्तेरित्यत आह। अनादित्वेनेति। जन्मप्रवाहस्येत्यादिः। परतः। सिद्धान्तग्रन्थे। न चैतद्बुद्धाववान्तरजातिरस्तीति मूले हेत्वनुक्तेर्हेतुं पूरयति। मानाभावादिति।

ननु तर्कजन्यतावच्छेदकतयैव जातिः सेत्स्यतीत्यत आह। तर्कस्येति। असिद्धेरिति। तर्कस्य विजातीयव्याप्तिबुद्धौ हेतुत्वे तं विनापि

व्यभिचारग्रहदशायां व्याप्तिग्रहसामान्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र व्यभिचारज्ञानाभावहेतुताया आवश्यकत्वे तर्कहेतुतायां युक्त्यभावादिति भावः। सामान्यत्वेन ज्ञातं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्यभिमानेन सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वमते ऽनुमित्यौपयिकयावद्धूमधर्मिकव्याप्तिग्रहे असन्निकृष्टाया व्याप्तेर्भानमनेकसामानाधिकरण्यवृत्तित्वेन सामानाधिकरण्यत्वज्ञानादेव भविष्यतीत्यनेकसामानाधिकरण्यज्ञानमपेक्षितं तदेव सम्बन्धभूयोदर्शनमित्याशङ्कते मूलकृत्। सामान्येति। सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं इत्यतः स्वरूपत एव सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वं लभ्यते। तथा च यदा सामान्यस्य ज्ञानमेव नास्ति किं वा ज्ञानमस्ति न त्विन्द्रियसम्बद्धव्यक्तौ तदापि तत्प्रत्यासत्त्या यावत्तदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिरित्याशङ्कावतार इत्यतस्तन्निरासाय भावं पूरयति। यदि चेति। सामान्यत्वेन। अनेकव्यक्तिवृत्तित्वेन। न तद्ग्रहो मृग्यतामित्यन्वयः। सामान्यत्वप्रकारकत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वोपगमेऽपीन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्तादृशविशेषणोपादानानर्थक्यादिति भावः।

मूले काकतालीयत्वशङ्केति। धूमवतो वह्निसम्बन्धे काकगमनकालस्य तालपतनसम्बन्धतुल्यत्वशङ्केत्यर्थः, तुल्यत्वं चानियतत्वेन। तथा च वह्नौ धूमाधिकरणव्यक्त्यन्तरनिष्ठाभावप्रतियोगित्वशङ्कापर्यवसायिन्यास्तादृशशङ्काया व्यभिचारशङ्काविधया विरोधित्वात्तद्विधूननार्थं धूमाधिकरणव्यक्त्यन्तरे वह्निसम्बन्धदर्शनमपेक्षितमिति भावः। द्वितीयादिदर्शनेऽपीति। व्यक्त्यन्तरे वह्निसम्बन्धदर्शनेऽपि अपरापरव्यक्त्यन्तर्भावेण तादृशशङ्कोत्पादे बाधकाभावादिति भावः।

(चि०) अथ साध्यसाधनसहचरितधर्मान्तराणामुपाधित्वसंशये न व्याप्तिग्रहोऽतस्तेषामनुपाधित्वज्ञानं भूयोदर्शनाधीनसाध्याव्यापकत्वज्ञाने सतीत्येतदर्थं भूयोदर्शनापेक्षा। अत एव यावता दर्शनेन तन्निश्चयस्तावद् भूयोदर्शनं हेतुरिति न वारसङ्ख्यानियमो न वाऽननुगमः। यद्यपि चान्यस्य साध्यव्यापक-

त्वसाधनव्यापकत्वसंशयो नान्यव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकस्तथापि तदाहितव्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति तद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न।

(दी०) साध्याव्यापकत्वं साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तद्ग्रहश्च साध्याधिकरणैकव्यक्तिवृत्तितया गृह्यमाणस्य तादृशव्यक्त्यन्तरग्रहं विना न सम्भवतीति भूयोदर्शनापेक्षा।

(गा०) साध्यव्यापकत्वग्रहे भूयोदर्शनोपयोगितामुपपादयति दीधितौ । साध्याव्यापकत्वमिति । तच्छून्यसाध्याधिकरणव्यक्त्यन्तरस्यैव तन्निष्ठव्यापकताघटकत्वादिति भावः । भूयोदर्शनापेक्षेति । तथा च भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वप्रवादोऽनेकसाध्याधिकरणदर्शनस्य तथात्वपर इति भावः ।

मूलस्थतद्व्यापारपदस्य बहिरिन्द्रियव्यापारार्थकत्वे बहिरिन्द्रियस्य व्यभिचारेण व्याप्तिग्राहकत्वासम्भवाद् भूयोदर्शनाहितसंस्कारस्य तत्सहकारिता न सम्भवतीति लभ्यते तच्च नोपपद्यते चाक्षुषत्वादेश्चक्षुरादिजन्यतावच्छेदकतया मानसव्याप्तिग्रहे तद्व्यभिचारानवकाशात् । भूयोदर्शनव्यापारार्थकत्वे तादृशसंस्कारं विना भूयोदर्शनकारणतावादिना मानसस्यापि व्याप्तिग्रहस्यानुपगमेनासङ्गतिः । स्वतःसिद्धशङ्काविरहस्थले सकृद्दर्शनादपि व्याप्तिग्रहोपगमे ईदृशव्यभिचारेण मनःसहकारिताया अप्यसम्भवेन तादृशसंस्कारस्य प्रमाणान्तरतापरया मनःसहकारिताप्रतिक्षेपपरस्य नापीत्यादेरनुपस्थितिरित्यन्यथा व्याख्यातुं वितर्कयति । तदाहित इति ।

(चि०) अयोग्योपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसंशयस्य तथाप्यनुच्छेदात् । स च न भूयोदर्शनान्नाप्यनुमानादित्युक्तम् । अपि च भूयोदर्शनाहितसंस्कारो न बहिरिन्द्रियसहकारी तद्व्यापारं विनापि च सहचारादिज्ञानवतो व्याप्तिग्रहात् । नापि मनसः,इन्द्रिया-

दिवद् भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तज्जन्यस्मरणस्य वा प्रमाणान्तरत्वापत्तेः ।

(दी०) तदाहितः संस्कारो बहिरिन्द्रियमात्रस्य सहकारी मनसोऽपि वा ? आद्ये तद्व्यापारं विनेति । द्वितीये नापीति ।

(गा०) सकलेन्द्रियसहकारित्वेऽपि वक्ष्यमाणप्रमाणान्तरतापत्तिसत्त्वाद्विशिष्य मनोमात्रोपादानमयुक्तमित्याशयेनापिकारमन्तर्भाव्य वितर्कयति । मनसोऽपीति । आद्ये इति । बहिरिन्द्रियव्यापारं विनापि व्याप्तिग्रहे तत्साधारणधर्मस्यैव तादृशसंस्कारजन्यतावच्छेदकत्वमुपेयम्, अन्यथा तादृशसंस्कारं विनापि तत्स्थलीयसामग्रीबलाद्व्याप्तिप्रत्यक्षापत्तेः । एवं च बहिरिन्द्रियेतरस्य मनसोऽपि सहकारित्वमव्याहतमेवेति तन्मात्रसहकारित्वानुपपत्तिरिति मूलाभिप्राय इति भावः ।

(चि०) तस्मात् परिशेषात् सकृद्दर्शनगम्या सा । तथा हि उपाध्यभावो व्याप्तिः । अभावश्च केवलाधिकरणं तत्कालसम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्ज्ञानं वा ? तच्च प्रथमदर्शनेनावगतमेव चक्षुरादिना । न चाधिकस्तदभावोऽस्ति । न च प्रतियोगिज्ञानमधिकरणादिज्ञानजनकं येनोपाधिज्ञानं विना तन्न स्यात् । एवमुपाध्यभावे ज्ञाते किंचिन्न ज्ञातुमवशिष्यते । उपाध्यभावव्यवहारस्तु तद्धियमपेक्षते, दीर्घत्वादिव्यवहार इवावधिज्ञानम् । न चैवं रासभसम्बन्धतुल्यवह्निधूमसम्बन्धज्ञानादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् । उपाधिस्मरणे सति उपाधितद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवधाने चोपाध्यनुपलम्भसहितस्य केवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात्तद्व्यवहारहेतुत्वाच्च ।

(दी०) परिशेषात् । साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तान-

पेक्षग्रहकत्वात् । उपाध्यभावग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिं निरस्यति । तथा हीति । उपाधिस्मरणे इत्यादि ।

(गा०) ननु स्वाग्राहकभूयोदर्शनकत्वे सति ग्राह्यत्वं परिशेषः, तच्च घटादौ निर्वक्ष्यमाणसकृद्दर्शनग्राह्यत्वव्यभिचारीति कथं हेतुतेत्यत आह । परिशेषादिति । साध्यसाधनसम्बन्धेति । ननु साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्राहकातिरिक्ताजन्यग्रहविषयत्वं घटादेरपि, तादृशसामानाधिकरण्यविषयकघटादिविषयकसमूहालम्बनग्रहस्य तत्सामानाधिकरण्यग्रहाजनकाजन्यत्वात् । साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तजन्यग्रहाविषयत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्धाविषयकग्रहाविषयत्वपर्यवसितस्य तदर्थत्वे च साधननिष्ठतत्स्वरूपोपाध्यभावरूपायां व्याप्तावसिद्धिः । साधनस्वरूपस्य साध्यसाधनसम्बन्धाविषयके ज्ञानेऽपि कदाचिद्भानादुपाध्यभावविशिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेऽपि साध्यादेरेव दर्शितव्याप्तौ दृष्टान्ततया तदसिद्धितादवस्थ्यमेव । एवं साध्यसाधनसम्बन्धघटितपदार्थान्तरे व्यभिचारोऽपि दुर्वार इति । एतेन साध्यसाधनसम्बन्धविषयित्वावच्छिन्नजन्यत्वानिरूपकहेतुत्वादिनिरूपितजन्यतानवच्छेदकाविषयिताकत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्धविषयितानवच्छिन्नजन्यतानवच्छेदकविषयिताकत्वस्य वा विवक्षितत्वेऽपि न निस्तारः । साधनादिविषयिताया अपि तादृशजन्यताविशेषावच्छेदकत्वादिति चेन्न ।

साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वावच्छिन्नाभावाप्रयोजकाप्रयुक्तस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्धविषयितावच्छिन्नजन्यतासामान्यावच्छेदकविषयिताकत्वस्य वा विवक्षितत्वात् साध्यसाधनग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकस्तद्ग्राहकसामग्र्यभावश्च न साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वावच्छिन्नाभावाप्रयोजकः, व्यापकधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकस्य व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्यभावस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नानुत्पादप्रयोजकत्वानियमादित्यतः प्रथमस्य, साध्यसाधनसामानाधिकरण्यविषयितान्तःपातिन्याः साध्यादिविषयितायास्तादृशसकलजन्यतावच्छेदकत्वाच्च द्वितीयस्य नासिद्धिः ।

वस्तुतस्तु ग्रहपदस्य विषयितार्थकतया सध्यसाधनसम्ब-

न्धविषयित्वाप्रयोजकानधीनविषयिताकत्वमेव साध्यसाधनेत्यादिहेतुभागार्थः । एकदेशभानं विना विशिष्टभानानिर्वाहात् साध्यादिविषयिताप्रयोजकस्य साध्यसाधनसम्बन्धविषयिताप्रयोजकत्वनियमान्न दृष्टान्ताद्यसिद्धिः । साध्यसाधनसम्बन्धावगाहिज्ञानजनकातिरिक्ताजन्ये समूहालम्बने घटादेर्विषयत्वेऽपि तद्विषयकत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्धभानाप्रयोजकघटेन्द्रियसन्निकर्षादिप्रयोज्यत्वान्न व्यभिचारः । प्रयोज्यप्रयोजकभावश्च प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेति सर्वमनाकुलम् ।

साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकताव्यापकग्राहकताकत्वं सकृद्दर्शनगम्यत्वं बोध्यम् ।

अनुमितिजनकतावच्छेदकहेतुविषयतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वेन पक्षता अतो व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः पक्षत्वे बाधासिद्धी तथा हीत्यादिग्रन्थविरोधश्च, उपाध्यभावरूपव्याप्तेः पक्षत्वे यादृशव्याप्तेर्भूयोदर्शनग्राह्यता नैयायिकानामभिमता तस्याः सकृद्दर्शनग्राह्यतासाधनासम्भवेनार्थान्तरप्रसङ्ग इति दूषणमनवकाशम् । तादृशप्रकारताश्रयो भूयोदर्शनग्राह्यः सकृद्दर्शनग्राह्यो वेति विवादेन तादृशरूपावच्छिन्नं सकृद्दर्शनग्राह्यत्वस्याकाङ्क्षितत्वात् । तादृशरूपावच्छिन्नं च नैयायिकानां मते व्यापकसामानाधिकरण्यं एतन्मते तु उपाध्यभाव इत्यन्यदेतत् ।

सकृद्दर्शनानन्तरमनुमित्यापत्तिवारणप्रस्तावे व्यवहारसामग्रीकथनस्यानाकाङ्क्षितत्वात्तद्व्यवहारहेतुत्वादिति मूलासङ्गतिशङ्कानिरासायोपाधियोग्यानुपलम्भस्यानुमितिहेतुत्वे अतीन्द्रियासन्निकृष्टहेतुकानुमित्यनुपपत्तेस्तत्रोपाध्यभावव्यवहारस्यानुपपत्त्या समं समानसमाधानतालाभाय तत्र तद्व्यवहारानुपपत्तिसूचकं व्यवहारे योग्यानुपलब्धेर्हेतुताभिधानमिति सूचयितुं तद्ग्रन्थमवतारयति । नन्वेवमिति ।

(दी०) नन्वेवमसन्निकृष्टादिहेतुकानुमितिर्न स्यात् , उपाधियोग्यानुपलम्भविरहादत आह । तद्व्यवहारेति । तथा च तद्व्यवहारस्य हेतुरेवानुमितिहेतुः । तच्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानम् । उपाधिस्मरणे इत्यादि तु तत्कारणप्रदर्शनपरम् । अभा-

वत्त्वञ्चेदमिह नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽतिरिक्तः पदार्थो वेत्यन्यदेतत् । एवं चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानेऽधिकापेक्षां न वारयाम इति भावः ।

(गा०) तादृशसमाधानस्फुटीकरणाय भावं व्याचष्टे । तथा-चेत्यादिना भाव इत्यन्तेन । तथा च । व्यवहारस्याप्यनुपपत्तिसत्त्वेन तत्रान्यस्य कारणत्वे च । हेतुः । कारणम् । स एवेत्येवकारेण उपाधियोग्यानुपलम्भस्य कारणत्वव्यवच्छेदः ।

नन्वेवमुपाधियोग्यानुपलम्भस्यानुमितावभावव्यवहारे च हेतुत्वाभिधानमसङ्गतमित्यत आह । उपाधिस्मरणे इत्यादि । तत्कारणेति । प्रत्यक्षात्मकोपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानकारणेत्यर्थः । तथा च तत्र हेतुपदं योग्यसन्निकृष्टहेतुकानुमित्यादिविशेषप्रयोजकपरमिति नासङ्गतिरिति भावः ।

अभावत्वस्य भावभिन्नत्वातिरिक्तस्य दुर्निर्वचतया तेन प्रकारेणाधिकरणस्वरूपाभाववादिनामभावज्ञानहेतुता न सम्भवति भावभिन्नत्वस्य तन्मतेऽप्रसिद्धेरतोऽभावत्वं निर्वक्ति । अभावत्वं चेति । प्रतीतिसाक्षिक इति । तादृशप्रतीतौ प्रतियोग्यतिरिक्तस्य नञ्पदनिर्देश्यतावच्छेदकस्य वस्तुनो ऽभावांशे प्रकारतया अनुभवादिति भावः । स्वरूपविशेषत्वे ऽनुगतप्रतीत्युपपादकत्वायोग इत्याशयेनाह । पदार्थान्तरं वेति । उपाध्यभावत्वप्रकारकव्याप्तिज्ञाने योग्यानुपलम्भहेतुत्वे साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वस्य व्याप्तावसिद्धिरित्याशङ्कापरिहाराय स्वयं व्याचष्टे । एवं चेति । न वारयाम इति । तावताप्यधिकरणतावच्छेदकधूमत्वादिप्रकारेण तद्ग्रहेऽधिकापेक्षाविरहेणासिद्धिशङ्कानवकाशादिति भावः ।

(चि०) नन्वेवं प्रथमदर्शनेन व्याप्तिनिश्चयाद्विशेषदर्शने सति रासभादिसंशयवत् तत्संशयो न स्यादिति चेत् ? व्याप्तिज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवोपाधिर्मयोपाधित्वेन न ज्ञात इति शङ्कया गृहीतव्याप्तावपि संशयः । अतस्तत्र भूयोदर्शनेनोपाधिनिरासद्वारा व्याप्त्यभावशङ्काऽपनीयते ।

(दी०) व्याप्तिस्वरूपे संशयाभाव आपद्यते निरुपाधिसम्बन्धस्वरूपव्याप्तित्वेन वा ? आद्ये इष्टापत्तिः, द्वितीयमपि किमुपाधिस्मरणादिकं विना तत्समवधाने सति वा सम्बन्धग्रहे ? आद्ये किं विद्यमान इति । तथा च तद्ग्रहमात्रं न तु तदभावत्वेनापि ग्रह इति समानप्रकारकनिश्चयाभावात्तत्संशयो नानुपपन्न इति भावः ।

(गा०) उपाध्यभावविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेस्तत्स्वरूपवृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यत्वप्रकारेण संशयाभावापत्तौ समानाकारकनिश्चयाभावेन संशयो नानुपपन्न इति किं विद्यमान इत्यादिग्रन्थलभ्यसमाधानस्यासङ्गतिः, तत्प्रकारकनिश्चयस्य प्रथमतो वृत्तत्वात् अतस्तादृशानुपपत्तिं स्वयं समाधातुं अन्यादृशसंशयाभावापत्तौ च मूलोक्तसमाधानं योजयितुं वितर्कयति । व्याप्तिस्वरूप इति । तत्स्वरूपवृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यत्वाद्यवच्छिन्ने इत्यर्थः । निरुपाधिसम्बन्धस्वरूपेति । उपाध्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यस्वरूपेत्यर्थः । उपाधिस्मरणानन्तरोत्पन्नप्रथमदर्शनोत्तरं संशयाभावापत्तौ मूलोक्तप्रथमसमाधानासङ्गतिः । तत्र योग्यानुपलम्भसत्त्वेन निरुपाधिसम्बन्धत्वप्रकारकस्यापि निश्चयस्य सम्भवात् तदसमवधानानन्तरोत्पन्नदर्शनोत्तरं तदापत्तौ च विरोधिनिश्चयकालीनार्थसंशये एव प्रामाण्यसंशयस्योपयोगितया तदानीं च निरुपाधिसम्बन्धत्वप्रकारकनिश्चयानुत्पत्त्या यद्वेत्यादिना प्रामाण्यसंशयं कल्पयित्वा तत्प्रकारकसंशयोपपादनमकिञ्चित्करमिति द्वितीयपक्षं पुनर्वितर्क्य समाधानद्वयं योजयति । द्वितीयमपीति । आपादनमिति शेषः । उपाधिस्मरणादिकं विना सम्बन्धग्रहे इत्यन्वयः । यादृशसम्बन्धग्रहपूर्वमुपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानजनकोपाधिस्मरणादिघटितो योग्यानुपलम्भो नासीत्तदुत्तरमित्यर्थः ।

तत्समवधाने इति । तादृशयोग्यानुपलम्भसमवधानोत्तरजातसम्बन्धदर्शनोत्तरं वेत्यर्थः । मयात्र हेतावुपाधित्वेनानुपलभ्यमान उपाधिरत्र विद्यमानो न वेति संशयाद्व्याप्तिसंशय इति यथाश्रुतमूलार्थो न सङ्गच्छते, उपाधिनिष्ठस्य प्रकृतहेतुवर्तमानत्वाभावस्याप्युपाधिरू-

पधर्मिस्वरूपतया निश्चितत्वेन संशयायोगात्। हेतावुपाध्यभावनिश्च-यस्यापि तादृशसंशयविरोधित्वात्। अप्रामाण्यसंशयातिरिक्तसंश-यस्य विपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वे मानाभावाच्च। स-मानाकारकनिश्चयाभावादेव संशयोपपत्तेस्तमनुक्त्वा प्रकारान्तरा-नुसरणे न्यूनतानुद्धाराच्चेति। विद्यमाने। ज्ञायमाने हेतौ। उपाधि-त्वेनोपाधिरेव न ज्ञात इति मूलं योजनीयमित्यभिसन्धिना ता-दृशमूलस्य फलितार्थमाह। तथा चेति। तद्ग्रहमात्रम्। उपा-ध्यनुपलम्भमात्रम्। उपाध्यनुपलम्भयोग्यत्वमिह मात्रपदव्यवच्छे-द्यम्। तद्व्यवच्छेद्यलभ्यमाह। न त्विति। तदभावत्वेन। उपाध्यभा-वत्वेन। ग्रह इति। तादृशग्रहप्रयोजकस्योपाधियोग्यानुपलम्भस्या-भावादिति भावः। तावतैव कथं संशय इत्यत आह। समानेति।

(चि०)यद्वा ज्ञानप्रमाण्यसंशयाद्व्याप्तिसंशयः, यथा घटज्ञानसामग्र्यां सत्यां घटज्ञाने सति तत्प्रामाण्य-संशयाहितस्तत्संशयो न त्वग्रिमसंशयानुरोधेन तत्र घटज्ञानमेव न वृत्तमिति कल्प्यते। तथेहाप्युपा-ध्यभावस्य व्याप्तित्वात्तस्य च केवलाधिकरणरूपस्य प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वाद् व्याप्तिग्राहकान्तरस्याभा-वाच्च परिशेषेण सकृद्दर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्त-न्निश्चये प्रामाण्यसंशयादेव तत्संशयः। न चैवं रासभे-ऽपि प्रथमं व्याप्तिपरिच्छेदः स्यादिति वाच्यम्। तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात् क्वचिदसंसर्गाग्रहात् तथा व्यवहारो दोषमाहात्म्यात्। न चात्रापि तथा, आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात्।

(दी०) द्वितीये ज्ञानप्रामाण्येति। प्रथमेति। सत्युपाधिस्म-रणादावित्यादिः। न चात्रापीति। सर्वत्र रासभादावित्यर्थः।

(गा०) ननु प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वात्प्रामाण्यसंशयादेव

तत्संशय इति मूलमसङ्गतं प्रथमदर्शने उपाध्यभावत्वेन व्याप्तेरभानात् प्रामाण्यसंशयस्य तदुत्तरसंशयेऽनुपयोगादित्यतः पूरयति । सत्युपाधीति । तथा चोपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानजनकस्योपाधियोग्यानुपलम्भस्य सत्त्वेन प्रथममुपाध्यभावत्वेन ज्ञानं सम्भवतीति प्रामाण्यसंशयोपयोग इति भावः । एवं च निश्चितत्वादिति मूलस्य उपाध्यभावत्वेनेत्यादिः । ननु उपाध्यभावत्वेन ज्ञाने उपाधियोग्यानुपलम्भवत् प्रथमदर्शनदशायां दुर्घटमन्यदपि किञ्चित्कारणं कल्प्यतां तत एव तत्रोपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानाभावोपपत्तौ किं ज्ञानप्रामाण्यसंशयकल्पनयेत्यत आह मूले । व्याप्तिग्राहकान्तरेति । भूयोदर्शनादेर्व्याप्तिग्राहकत्वासम्भवादित्यर्थः । सकृद्दर्शनस्य । उपाधियोग्यानुपलम्भमात्रसहकृतस्याधिकरणस्वरूपस्य । ग्राहकत्वात् । उपाध्यभावत्वेन व्याप्तिनिश्चायकत्वात् । तन्निश्चये । तादृशानिश्चयावश्यम्भावे । न चात्रापीत्यत्रात्रेत्यस्य रासभे इत्यर्थकत्वेऽसङ्गतिः, क्वचिद्रासभे व्याप्यव्यवहारस्येष्टत्वाद् अतो दीधितिकृद्व्याचष्टे । सर्वत्र रासभादावित्यर्थ इति ।

अधिकरणादिस्वरूपातिरिक्तत्वमभावस्याभ्युपेत्यापि उपाधिसामान्याभावस्यातीन्द्रियत्वाशयेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिमवलम्ब्य तस्यास्तादृशव्याप्तित्वेन सहचारदर्शनसामग्रीजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वरूपसकृद्दर्शनग्राह्यत्वं व्यवस्थापयतामेकदेशिनां मतमुपन्यस्यति मूले । केचित्त्विति ।

(चि०) केचित्तु साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यम्, साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिस्तदुभयमपि योग्यं प्रत्यक्षेण वह्निधूमसम्बन्धानुभवेन प्रथममवगतमेव । महानसे योऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावो वाऽवगतस्तस्य प्रतियोगी न वह्निर्न वा वह्निमानित्यनुभवात् । रासभे तथाऽवगमेऽप्यग्रे स बाध्यते इति तन्न । एवं हि तद्वह्नितद्धूमयोरेव व्याप्तिः स्यान्न तु

धूमत्ववह्नित्वावच्छेदेन न च तदनुमानोपयोगिवह्नित्वं वह्निमत्त्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेवेति । मैवम् ।

(दी०) अवगत इति । स्वरूपकथनमात्रम् । महानसे इत्यस्य । अस्मिन्नित्यादिः । महति वायौ योग्यायोग्योद्भूतरूपसामान्यतद्वतोरिव योग्ये वह्नौ तादृशप्रतियोगित्वसामान्यतद्वतोरप्यत्यन्तान्योन्याभावयोर्योग्यत्वादिति भावः । न प्रतियोगितावच्छेदकमिति । न धूमसामान्यसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः ।

(गा०) नन्ववगतत्वस्य व्यापकत्वाघटकत्वाद्व्यापकताज्ञानाकारमध्येऽवगत इति कीर्तनमकिञ्चित्करमित्यत आह दीधितौ । अवगत इतीति । धूमसामान्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभाववन्महानससामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावोऽपि न योग्यः । विप्रकृष्टमहानसनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि अनुपलम्भसम्भवादित्यतः पूरयति । महानसे इत्यस्येति । अवगतत्वस्य विवक्षितत्वे महानसान्तरेऽभावान्तरस्यानवगतत्वदशायां महानसादाववगताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य ग्रहसम्भवादस्मिन्निति पूरणमप्रयोजकमतोऽवगतत्वांशपरित्यागात्पूर्वं नैतत्पूरितम् ।

ननु तादृशाभावप्रतियोगित्वस्यापि पिशाचादिनिष्ठस्यायोग्यत्वात्तत्साधारणतादृशप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावतद्भेदयोः कथं योग्यतेत्यत आह । महतीति । तथा च योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वं नाभावयोग्यतानियामकं अपि तु योग्यानुपलम्भः, महति वायौ पक्षवृत्तिमहत्त्वविशेषणविशिष्टोद्भूतरूपवत्त्वं आपादकीकृत्य उद्भूतरूपोपलम्भस्यैव योग्ये वह्नौ योग्यताविशिष्टतादृशप्रतियोगिसत्त्वमापादकीकृत्य तदुपलम्भापादनस्य सम्भवात्पक्षावृत्तिविशेषणविशेषितप्रतियोगिसत्त्वापादकापत्तेर्योग्यप्रतियोगित्वप्रतियोग्युपलम्भाभावरूपयोग्यानुपलम्भोऽक्षत एवेति तादृशप्रतियोगित्वतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावौ

नायोग्याविति भावः । महत्त्वविशेषितस्यैवोद्भूतरूपस्य तदुपलम्भ-व्याप्यतया वायवीयाणौ नोद्भूतरूपतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावौ योग्यौ महत्त्वरूपविशेषणस्य तादृशपक्षावृत्तित्वादतो महतीत्युक्तम् । अत्र वाय्वंशेऽलौकिकं वायुविशेषणकमेवोद्भूतरूपाभावविशेष्यकं प्रत्यक्षं न तु वायुविशेष्यकं तस्यायोग्यत्वादित्यवधेयम् । चक्षुरादौ व्यभिचारेण महत्त्वाविशेषणविशिष्टरूपसत्त्वस्य रूपोपलम्भाव्याप्य-त्वाद् रूपसामान्याभावो न प्रत्यक्ष इत्येतल्लाभाय उद्भूतेति ।

न च पक्षवृत्त्यनुद्भूतरूपसामान्याभावविशिष्टतादृशरूपोपलम्भा-व्याप्यत्वाद्रूपसामान्याभावोऽपि प्रत्यक्षः स्यात् प्रतियोगिग्राहका-तिरिक्तविशेषणाविशेषितत्वस्य प्रतियोगिसत्त्वविशेषणत्वेऽपि नैत-द्दोषोद्धारो रूपसहितानुद्भूतरूपसामान्याभावस्य प्रतियोगिग्राहक-त्वादिति वाच्यम् । यतो रूपसहितानुद्भूतरूपाभावो न प्रत्यक्षकारणं अपि तु अनुद्भूतरूपभेदकूटविशिष्टमुद्भूतत्वरूपजातिविशेषविशिष्टं वा रूपमिति मतावलम्बनेनैतदभिधानात् । वह्निद्व्यणुके भर्जनकपाल-स्थवह्नौ च तादृशप्रतियोगित्वाभावतद्वद्भेदौ च न योग्यौ तद्वद्-वृत्तियोग्यताविशिष्टस्यैव तादृशप्रतियोगित्वस्य स्वोपलम्भापाद-कत्वादतो योग्ये वह्नावित्युक्तम् । इदं तु विशेषव्याप्तिरवच्छेद-कत्वाभावाघटितेत्यभिमानेन तत्प्रतियोगी न वह्निरिति मूलीय-व्यापकताज्ञानाकारप्रदर्शनमनुरुध्य वह्नौ प्रतियोगित्वाभावस्य यो-ग्यत्वोपपादनम् ।

वह्नित्वादौ प्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वस्य व्याप्त्यघटक-त्वाद्वह्नावित्युक्तम् । वह्नित्वादिकं न प्रतियोगितावच्छेदकमित्याका-रकज्ञानस्य प्रथमतोऽशक्यत्वं न सामान्यव्याप्तेः सकृद्दर्शनग्राह्य-त्वाभावोपपादकं अतः प्रतियोगितापदं प्रतियोगिताविशेषपरत-या व्याकुरुते । न धूमेति । धूमव्यक्तिविशेषसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितासामान्यावच्छेदकत्वाभावस्य सुग्रहत्वाद्धूमसामान्ये-ति । तादृशाभावप्रतियोगिताविशेषावच्छेदकत्वाभावस्य सुग्रह-त्वात्प्रतियोगितासामान्येति । आद्यन्तयोः सामान्यपदोपादाना-दभावपदस्यापि तत्सामान्यपरतालाभः, अतस्तादृशाभावविशेष-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य सुग्रहत्वेऽपि न क्षतिः ।

(चि०) प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापको वा साधनत्वाभिमतेन समं प्रकृतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकं विशेषणं वोपाधिः। उभयथापि तदभावो न व्याप्तिः । सिद्ध्यसिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः । किं तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वम् । तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात । किं च न वस्तुगत्या व्याप्तेर्ज्ञानं हेतुः किन्तु व्याप्तित्वेन तच्चोपाध्यभावत्वम् । न चोपाधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति, विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य । न च नियमतः प्रथममुपाधिधीरस्ति। यच्चोक्तं प्रतियोगिज्ञानं व्यवहारहेतुर्नाभावज्ञाने इति । अस्तु तावदेवम्। तथापि तदभावो मा व्यवहारि । उपाध्यभावज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेव उपाधिज्ञानं विनापि। न चैवम्। वस्तुतस्तु विशेषादर्शने सहचारादिसाधारणधर्मदर्शनाद्व्यभिचारसंशयात्प्रथमदर्शनेन न व्याप्तिनिश्चयः।

(दी०) अथ साधनाव्यापकव्याप्यत्वाभावः साध्येऽधिकरणस्वरूपमेव, एवं साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धे साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीत्यनुशयानो येन रूपेण ज्ञाता व्याप्तिरनुमित्यङ्गं तद्रूपविशिष्टा न सकृद्दर्शनगम्या, सामानाधिकरण्यमात्रस्य च तथाभावं न वारयाम इत्याशयेनाह । किञ्चेति। विशेषणज्ञानसाध्यत्वात तत्सामग्रीसाध्यत्वाद्वा। नचेति । उपलक्षणमेतत् । उपाधेरयोग्यस्यापि सम्भवादुपाधिसामान्यतद्वतोर्मूर्तत्वादिसामान्यतद्वतोरिवात्यन्तान्योन्याभावयोरयोग्यतया प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्यत्वात् । न च योग्यो-

पाधिव्यतिरेकग्रह एवानुमानाङ्गम्, अयोग्योपाधिग्रहेऽप्यनुमितिप्रसङ्गात् । यथाश्रुतं दूषयति । यच्चोक्तमित्यादिना ।

(गा०) तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वादिति मूले यद्यपि यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यत्वेन सकृद्दर्शनग्राह्यत्वं तस्याः सुघटम् । व्याप्तित्वेन ग्राह्यत्वासम्भवस्तु यथाश्रुतोपाध्यभावरूपव्याप्तित्वपक्षेऽपि किं चेत्यादिना वाच्य इति पारिभाषिकानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वं स्वीकार्य सकृद्दर्शनग्राह्यतानिराकरणं न सङ्गच्छते । तथापि साध्यसाधनसामानाधिकरण्यभागस्य तथात्वे ऽविवादात्साध्यसाधनसामानाधिकरण्यविषयतान्तःपातिविषयतानिरूपितानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयस्य येन केनापि रूपेण सकृद्दर्शनग्राह्यत्वं गुरोर्मतमित्याशयेन सङ्गतिर्दीधितौ साधनाव्यापकव्याप्यत्वाभाव इति ।

स्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदककत्वाभाव इत्यर्थः । साध्ये साध्यतावच्छेदके । साधनव्यापकतानवच्छेदका यावन्तो धर्माः प्रत्येकं तत्तदवच्छिन्नाभाववद्वृत्तितानवच्छेदकत्ववृत्त्यवच्छेदकत्वोभयाभावकूटवत्त्वं साध्यतावच्छेदके इत्यर्थ इत्यप्याहुः । अधिकरणस्वरूपमेवेति । तथा च तादृशाभाववत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्मकानौपाधिकत्वसम्बन्धरूपव्याप्तेः सकृद्दर्शनगम्यत्वमव्याहतमेवेति भावः । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपोपाधिलक्षणानुसारेणानौपाधिकत्वं निरुच्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकविशेषणरूपोपाधिलक्षणानुसारेण तन्निर्वक्ति । एवमिति । साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीति । अधिकरणस्वरूप एवेत्यनुषज्यते ।

यद्यपि धूमादिनिष्ठवह्निसामानाधिकरण्येऽपि प्रकृतसाधनतावच्छेदकीभूतधूमत्वाद्यतिरिक्ततत्तद्व्यक्तित्वावच्छेद्यत्वमक्षतम् । तथापि साधनतावच्छेदकातिरिक्तमात्रावच्छेद्यत्वमत्र विवक्षितम् । यत्र प्रमेयसामान्यमेव साधनतावच्छेदकं तत्र तदतिरिक्ताप्रसिद्धावपि न क्षतिः । साधनतावच्छेदकानवच्छेद्यत्वविशिष्टावच्छेद्यत्वस्यैवावच्छेद्यत्वान्तार्थतया साधनतावच्छेदकातिरिक्तांशस्यानिवेशात् ।

प्रमेयसामान्यस्य साधनतावच्छेदकता यत्र तत्रावच्छेद्यमात्रस्य साधनतावच्छेदकयत्किञ्चिन्मेयावच्छेद्यत्वनियमेऽपि साधनतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमेयत्वविशिष्टानवच्छेद्यत्वसहितमवच्छेद्यत्वं रूपान्तरेण स्वरूपतो वा मेयावच्छेद्ये वस्तुनि प्रसिद्धमेव । महानसीयवह्न्यादिसामानाधिकरण्यस्य वह्न्यादिसामानाधिकरण्यत्वेन धूमत्वावच्छेद्यत्वेऽपि महानसीयवह्निमान् धूमादित्यादौ नातिव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वे साधनतावच्छेदकधर्मावच्छेद्यतावच्छेदताविरहविशिष्टावच्छेद्यतावच्छेदकत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वात् । अभावस्य भावप्रतियोगिकतयाऽधिकरणस्वरूपतानिर्वाहाय प्रतियोगिकोटौ विशेष्यदलम् ।

वस्तुतः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यावच्छेदकभावस्य दूषितत्वात्पारिभाषिकमवच्छेदकत्वं निवेश्यं तथा च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वविशिष्टानिरूपकाधिकरणवृत्तितावच्छेदकसाधनतावच्छेदककत्वं वा साधनतावच्छेदकावच्छेद्यतानवच्छेदकत्वं तदभाव एव साध्यसामानाधिकरण्यत्वे निवेशनीय इति ।

व्याप्तित्वेन व्याप्तेः प्रथमदर्शनावेद्यत्वेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यत्वेन तथात्वानपायात् गुरूणामभिमतं सेत्स्यतीति शङ्कायाः किं चेत्यादिदूषणोपरि सत्त्वात्तां निराकर्तुमाशयं पूरयति । येनेत्यादिना । सामानाधिकरण्यमात्रस्य । केवलसाध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नस्य । तथाभावम् । सकृद्दर्शनगम्यत्वम् । न वारयाम इति । अनुमितिजनकज्ञानोपायमधिकृत्यैव विचारात्तद्विषयस्य रूपान्तरेण ग्रहोपायस्याप्रकृतत्वादिति भावः । गुरूणां विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वानभ्युपगमाद्विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिति हेतुः स्वमते एव सङ्गच्छतेऽतस्तन्मते हेतुं पूरयति । तत्सामग्रीसाध्यत्वाद्वेति । उपलक्षणमेतदिति । उपाधिधीरित्यत्रापि उपाधिसामग्रीत्यपि बोध्यम् । अयोग्यस्यापि सम्भवादिति । तथा च तत्सामान्यात्यन्ताभावत्वादिना तादृशाभावादिग्राहकयोग्यानुपलम्भो न सम्भवतीति भावः । उपाधिसामान्यतद्वतोरिति । अत्यन्तान्योन्याभावयोरित्यत्र यथासंख्यमन्वेति । इदं च साधनाव्यापकरूपस्योपाधिपदार्थस्य व्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावस्तत्सम्बन्धेन तद्वतोऽन्यो-

न्याभावो वा साध्यनिष्ठो व्याप्तिघटक इत्याशयेन । योग्योपाधिव्यतिरेकग्रह इति । तादृशव्यतिरेकस्य योग्यतया सुग्रहत्वादिति भावः । अनुमानाङ्गम् । अनुमितिहेतुः । अनुमितिप्रसङ्गादिति । तदानीमपि योग्योपाधिव्यतिरेकस्य सुग्रहत्वादिति भावः ।

ननु यत्रोक्तमित्यादिना उपाध्यभावस्वरूपज्ञाने उपाधिज्ञानानपेक्षामतमुद्भाव्य उपाधिज्ञानशून्यकाले अनुमित्यापादनेन तन्निराकरणं मूलकृतो न सङ्गच्छते तादृशापत्तेरुपाधियोग्यानुपलम्भहेतुत्वाभिधानेन प्रागेव निराकृतत्वात् । न चासन्निकृष्टहेतुकस्थले व्यभिचाराद्योग्यानुपलम्भस्य हेतुता न सम्भवतीति तदसहकृतस्यैवोपाधिज्ञानानपेक्षव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वं गुरुणा वक्तव्यमित्याशयेनैतद्दूषणमिति वाच्यम् । व्यवहार इवानुमितावप्युपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानस्यैव कारणताया उपाधिस्मरण इत्यादिग्रन्थाभिप्रेतत्वेन स्वयं व्याख्यानादित्याशङ्कां निराचिकीर्षुर्योग्यानुपलम्भसहकृतमधिकरणतावच्छेदकप्रकारेणैवाधिकरणस्वरूपोपाध्यभावज्ञानं हेतुरिति यथाश्रुतपूर्वग्रन्थार्थोपर्यैवोक्तदोषेण योग्यानुपलम्भकारणत्वं न सम्भवतीत्याशयेन दूषणमिदमिति मूलं सङ्गमयति । यथाश्रुतमिति । उपाध्यभावत्वेन तज्ज्ञानं हेतुरिति निष्कृष्टमते तु तेन रूपेण सकृद्दर्शनग्राह्यत्वासम्भवादुद्देश्यासिद्धिरित्युक्तदूषणस्यैव दुर्वारत्वादिति भावः ।

(चि०) अथ व्यभिचारसंशयो नाव्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धकः, ग्राह्यसंशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा संशयोत्तरं क्वापि निश्चयो न स्याद् इति चेत् ? न व्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति ब्रूमः । किन्तु विशेषादर्शने सति सहचारादिसाधारणधर्मदर्शनात् संशयः स्यान्न तु संशयसामग्रीतो निश्चयः । किं च यद्धीसामग्री यत्र प्रतिबन्धिका विशेषादर्शने तत्र तद्धीरपीति व्यभिचारसंशयोऽपि प्रतिबन्धकः । एवं भूयोदर्शनमपि संशायकं तर्कस्त्वन-

वस्थाग्रस्त एवेति कथं व्याप्तिग्रहः।

अत्रोच्यते । व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम् । ज्ञानं निश्चयः शङ्का च। सा च क्वचिदुपाधिसन्देहात् क्वचिद् विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात् । तद्विरहश्च क्वचिद् विपक्षबाधकतर्कात् क्वचित् स्वतः सिद्ध एव॥

(दी०) व्यभिचारेत्यादि। अत्र प्रत्यक्षे ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वमादृत्य व्यभिचारशङ्कायास्तथात्वाभिधानम्। अन्यथा पुनरसाधारणतत्तत्कारणमेलकरूपा सामग्री प्रतिबन्धिका बोध्या। विवेचितश्चेदं प्रत्यक्षमणिदीधितौ। वक्ष्यते चाधिकमुपरिष्टात् ।

(गा०) ननु ग्राह्यसंशयस्याविरोधितया मूलकृतैवाभिधानात् ज्ञानं निश्चयः शङ्का चेत्यनेन व्यभिचारशङ्काया अव्यभिचाररूपव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वाभिधानं तस्य विरुध्यते इत्यत आह। अत्रेति। अत्र। ग्रन्थे। प्रत्यक्षे। प्रत्यक्षनिश्चये। धारावाहिकसंशयोत्पत्त्या संशये संशयप्रतिबन्धकताया असम्भवाद् ग्राह्यसंशयस्येति । विशेषादर्शनसहकृतस्येत्यादिः। आदृत्येत्यनेनास्य विचारासहत्वं सूचितम्। तद्बीजं तु संशयोत्पत्तिकाले निश्चयापत्तिवारणाय संशयसामग्र्यास्तत्प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वाद्विशेषादर्शनसहितसंशयकालेऽपि संशयसामग्रीसत्त्वेन तत्प्रतिबन्धादेव तदुत्तरमपि निश्चयासम्भवात्संशयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः। कथंचित्संशयसामग्रीविगमे च संशयोत्तरमपीष्यत एव निश्चयः, भवतोऽपि क्षणव्याजेन तत्र तदुत्पत्तेः। यद्वीसामग्रीत्यादिनियमश्चाप्रयोजकः।

न च संशयोत्पत्तिदशायां निश्चयवारणाय संशयाभाव एव कार्यसहवर्ती हेतुरस्त्विति वाच्यम्। संशयोत्पत्तिकाले तद्विषयकाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे निश्चयापत्तेः संशयप्रतिबन्धकतया वारयितुमशक्यत्वादिति । एतन्मतमेवानुसृत्याह । अन्यथा पुनरिति।

ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थः । कालादिसाधारणकारणान्तर्भावस्य निष्प्रयोजनकत्वादाह । असाधारणेति । तत्तत्कारणेति । विपरीतकोट्युपस्थितिधर्मिज्ञानविशेषादर्शनादिरूपेत्यर्थः । तेषां संशयकारणत्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकमध्ये न निवेशो यावत्कारणव्यक्तीनां एकदाऽसम्भवात्, अपि तु संशयकारणतावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मपुरस्कारेणेति सूचयितुं तत्तदित्युक्तम् । प्रत्येककारणस्याप्रतिबन्धकत्वान्मेलकेति समुदायार्थकम् । सामग्री । व्यभिचारज्ञानसामग्री । विवेचितं चेदमिति । यत एव निश्चयत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वमत एव तुल्यबलविरोधिज्ञानसामग्र्यास्तदवच्छिन्नं प्रति कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपं प्रतिबन्धकत्वम । निश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रस्ततया कार्यतानवच्छेदकत्वमिति निष्कृष्टमते च तादृशसामग्र्या न तथाविधप्रतिबन्धकत्वमपि तु फलानुत्पादप्रयोजकत्वमेव परं तु तद्विशिष्टबुद्धौ बलवत्त्यास्तद्विपरीतकोटिभानसामग्र्या एव कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं बलवती च सामग्री दोषविशेषाद्युपबृंहितेति विवेचितमित्यर्थः । उपरिष्टात् । सत्प्रतिपक्षग्रन्थे ।

(दी०) अत्र च यद्यपि साधनगोचरसाध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहाभावो हेतुरिति न युक्तम् । केवलान्वयिनि ग्राह्याप्रसिद्ध्या ग्रहाप्रसिद्धेः । खण्डशः प्रसिद्ध्या क्वचित्तादृशभ्रमसम्भवेऽपि सर्वत्र तथा भ्रमे मानाभावात्

(गा०) साधनगोचरेति । प्रकृतसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहस्याभाव इत्यर्थः । केवलान्वयिनि । केवलान्वयिसाध्यके । ग्राह्याप्रसिद्ध्येति । साध्याभाववद्वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तद्ग्रहाप्रसिद्धेरित्यर्थः । एवं च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तादृशग्रहाभावस्याप्रसिद्धेस्तत्स्थलीयव्याप्तिज्ञाने व्यभिचाराग्रहस्य हेतुत्वासम्भव इति भावः, इत्यादिदूषणं च सर्वत्रैव व्यभिचाराग्रहस्य व्याप्तिग्राहकत्वं मूलाभिप्रेतमित्यभिमानेन । अभिमानश्च वस्तुतस्त्वित्यादिनाऽग्रे निराकरिष्यते ।

ननु व्यभिचारज्ञानेत्यनेन व्यभिचारघटकपदार्थानां परस्परो-

पश्लेषावगाहिज्ञानमेव विवक्षितं केवलान्वयिसाध्यस्याभावाप्रसिद्धावपि अन्यदीयाभावे साध्यीयत्वभ्रमसम्भवाद् भ्रमरूपस्तथाविधो ग्रहः प्रसिद्ध्यतीति तदभावहेतुतासम्भव इत्यत आह। खण्डशः प्रसिद्ध्येति । विशिष्टाप्रसिद्धावपि साध्यादिप्रत्येकपदार्थस्य प्रसिद्ध्येत्यर्थः । तादृशभ्रमसम्भवेऽपीति । तावत्पदार्थानां परस्परोपश्लेषावगाहिभ्रमप्रसिद्धावपि । सर्वत्रेति । तथा च यत्र न तादृशो भ्रमस्तादृशकेवलान्वयिसाध्यकव्याप्तिग्रहे व्यभिचाराग्रहस्य हेतुत्वासम्भव इति भावः ।

ननु केवलान्वयिनि साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचाराप्रसिद्धावपि साध्यतावच्छेदकधर्मिकसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्यभिचारग्रहाभावः प्रसिद्ध एवेत्यत आह । अत एवेति ।

(दी०) अत एव साध्यतावच्छेदकगोचरसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहोऽपि प्रत्युक्तः । सकलसाध्यतावच्छेदके तादृशग्रहे मानाभावात् । तथापि साध्यतावच्छेदके तत्पुरुषीयतादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य विषयतयाऽभावस्तद्विषयत्वाभावो वा तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहे हेतुः ।

(गा०) अत एव । सर्वत्र भ्रमे मानाभावादेव । तादृशग्रहे मानाभावादिति । सद्धेतुस्थले साध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनियमात्तत्र तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य भ्रमत्वनियमादिति भावः । तथा च यादृशसाध्यतावच्छेदके न तद्भ्रमस्तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिग्रहे व्यभिचाराग्रहहेतुत्वासम्भव इति सकलव्याप्तीनां व्यभिचाराग्रहग्राह्यत्वं नोपपद्यते इति पर्यवसितपूर्वपक्षः । साध्यतावच्छेदके इति । अभाव इत्यनेन सम्बध्यते । एवं च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मधर्मिकस्य तदवच्छेदकत्वग्रहस्य प्रसिद्ध्या सर्वत्रैव साध्यतावच्छेदकनिष्ठो विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशग्रहाभावः प्रसिद्ध एवेति नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । अत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृश-

प्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहत्वमेव कार्यतावच्छेदकं न तु व्याप्तिग्रहत्वं गौरवात् । तत्पुरुषीयत्वनिवेशादेकपुरुषीयताहशावच्छेदकत्वग्रहदशायां नान्यस्य पुंसस्तत्समानधर्मिकताहशावच्छेदकत्वाभावग्रहस्यानुपपत्तिः । तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविषयतैव तद्धर्मप्रकारकत्वविशिष्टस्य सम्बन्धः, अतो वह्नित्वे प्रमेयत्वादिकं घटत्वादौ च ताहशावच्छेदकत्वमवगाहमानाया धियो वह्नित्वे ताहशावच्छेदकत्वप्रकारकत्वविशिष्टाया विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः सुलभ एवेति ताहशावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वेन सम्बन्धताविरहेऽपि न क्षतिः । विषयतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे विवादात् कल्पान्तरमाह । तद्विषयत्वाभावो वेति । ज्ञानविशिष्टायास्ताहशावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविषयताया अभावो वेत्यर्थः । ज्ञानशून्यकाले ज्ञानविषयतायाः सत्त्वेऽपि ज्ञानविशिष्टतदभावो विशेषणाभावप्रयुक्तोऽक्षत एव । उक्तसमूहालम्बनीयधर्मान्तरप्रकारतानिरूपितविषयताव्यावर्तनाय निरूपितान्तम् । उभयकल्पे एव साध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वमभावविशेषणं न तूपलक्षणम्, अतः साध्यतावच्छेदकधर्मिकताहशावच्छेदकत्वग्रहदशायामपि कालान्तरे तत्र धर्मिणि वर्तमानस्य ताहशग्रहाभावस्य सत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । कालिकप्रत्यासत्त्यैव कार्यकारणभावो न त्वात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या अतो वह्नित्वादिवृत्तित्वविशिष्टस्याभावस्यात्मन्यसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

नन्वेवमपि येन पुंसा याहशसाधननिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं क्वचिदपि न गृहीतं तस्य ताहशावच्छेदकत्वग्रहाप्रसिद्ध्या तदीयताहशसाधननिष्ठव्याप्तिग्रहे व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वासम्भवः । अथ यस्य पुंसो व्यभिचारधीः प्रसिध्यति तस्यैव व्याप्तिग्रहे ऽतिप्रसङ्गनिराकरणाय ताहशतदभावस्य हेतुत्वमुपेयते अन्यत्र तदहेतुत्वेऽपि क्षतिविरहः, सम्भवस्थलाभिप्रायेणैव मूलसङ्गतेरिति चेत् ? तदा यत्साध्यकयत्साधनकव्याप्तिग्रहविरोधिनी व्यभिचारधीः प्रसिद्ध्यति तत्साध्यकतत्साधनकव्याप्तिबुद्धावेव तदभावस्य हेतुता कल्प्यते नान्यत्रेति समाधानस्यैव सुलभतया व्यभिचारग्रहाप्रसिद्धिस्थले दर्शितरीत्या प्रसिद्धाया अन्यधर्मिकव्यभिचारधियो ऽभावस्य निर्युक्तिककारणताकल्पनमनुचितम् । त-

त्प्रसिद्धिस्थलीयव्याप्तिग्रहेऽपि पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वकल्पन-मुचितं न तु विषयनिष्ठस्याभावस्य कालिकप्रत्यासत्त्या, तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशेन पुरुषभेदात् कार्यकारणभावभेदापत्तेरित्याशयेन तथैव समाधत्ते । वस्तुत इति ।

(दी०) वस्तुतो व्याप्तेः साध्यसाधनभेदभिन्नतया विशिष्यैव कार्यकारणभावः । तथा च यत्र साधनं साध्याभाववद्वृत्ति साध्यतावच्छेदकं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचारज्ञानं प्रसिद्धं तत्र यथायोगं तदभावः पुरुषनिष्ठो व्याप्तिग्रहहेतुः । अत एवैकविधव्यभिचारज्ञानविरहेऽन्यविधव्यभिचारग्रहाद्व्याप्तिधीविरोधः । एवं च क्वचिद्व्यभिचारज्ञानस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः । प्रसिद्धायाः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिबुद्धेः समानविषयतया तदभावबोधविरोधित्वानुरोधेन तु तथाभावं न वयं वारयामः, यदि तत्तत्प्रकारादिविशेषनिवेशेन विशेषे न पर्यवस्येदिति दिक् ।

(गा०) विशिष्यैवेति । तत्साध्यकतत्साधनकव्याप्तिग्रहत्वतत्साधनादिधर्मिकतत्साध्याभाववद्वृत्तित्वादिग्रहाभावत्वादिरूपविशेषधर्मावच्छेदेनेत्यर्थः । सर्वसाधारणव्याप्तिग्रहत्वव्यभिचारग्रहत्वयोर्दुर्वचत्वादेकत्र साधने एकस्य साध्यस्य व्यभिचारग्रहदशायामप्यपरस्मिन्नपरस्य व्याप्तिग्रहोत्पत्तेः सर्वसाधारणैककार्यकारणभावासम्भवादिति भावः । यथायोगमिति । यत्र यावद्विधव्यभिचारधीः प्रसिद्ध्यति तत्र तावद्विधतदभावः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुरित्यर्थः । अत एव ।

प्रसिद्धाशेषव्यभिचारग्रहत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावहेतुत्वादेव । अत्र च यद्यत्साध्यतावच्छेदकधर्मिकसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानं प्रसिद्धं तत्तद्धर्मिकतादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य तत्तद्धर्मिकतत्तदभावग्रहप्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये विशेष्यविशेषाननिवेश्य समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकताकल्पनमेवोचितम्,

अन्यथा विशेष्यीभूततत्तद्धर्मिभेदेनानन्तप्रतिबन्धकताप्रसङ्गात् । एवं च यद्धर्मधर्मिकयादृशावच्छेदकत्वग्रहोऽप्रसिद्धस्तद्धर्मिकतदभावग्रहेऽपि विषयनिष्ठस्य व्यभिचाराग्रहस्य हेतुत्वमायातमिति मिश्राणां सकलव्याप्तिग्रहे एव तद्धेतुत्वोपपादनप्रकारमाक्षिपति । प्रसिद्धाया इति । तथाभावम् । सकलव्याप्तिग्रहे व्यभिचाराग्रहहेतुभावम् । प्रकारादिविशेषनिवेशेनेति । वह्नित्वत्वादिरूपतादृशावच्छेदकत्वत्वादिरूपविशेष्यताप्रकारतावच्छेदकादिनिवेशेनेत्यर्थः । आदिपदात् सम्बन्धविशेषपरिग्रहः । विशेषे न पर्यवस्येदिति । तद्भेदेन कारणता न भिद्येतेत्यर्थः ।

वस्तुतोऽसमानप्रकारकस्य सम्बन्धान्तरावगाहिनश्चावच्छेदकत्वज्ञानस्यानवच्छेदकत्वज्ञानविरोधितावारणाय विशिष्य तन्निवेशनस्यावश्यकतया विशेष्यनिवेशस्य चात्मनिष्ठप्रत्यासत्तिकल्पेऽप्यभावात् । समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यादरस्तु तत्पुरुषीयत्वनिवेशनप्रयुक्तगौरवायैव, न वा तावतापि व्यभिचाराग्रहहेतुतायाः सर्वसाधारण्यनिर्वाहः, यद्धर्मे धर्मितावच्छेदकीकृत्य यत्साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य ताद्रूप्येण स्वरूपसम्बन्धावगाहिज्ञानं यस्य पुंसो ऽप्रसिद्धं तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतत्साधनव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहितत्पुरुषीयग्रहे व्यभिचाराग्रहहेतुत्वासिद्धेरिति भावः । समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्वीकारेऽपि यस्य पुंसो यत्साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिसधर्मितावच्छेदककबोधोऽप्रसिद्धस्तदीयतत्साधनव्यापकताग्रहे व्यभिचाराग्रहहेतुत्वमशक्योपपादनमेवेति ध्येयम् ।

व्याप्तिग्रहे सहचारग्रहस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया निर्युक्तिकतया विशेषणविधयैव तस्य कारणत्वं व्यवस्थापनीयम्, सहचारस्य च विशेषणविधया व्याप्तिघटकत्वे एव तदुपपद्यते अन्यथा व्याप्तिविशेष्यकप्रत्यक्षे हेतुत्वानिर्वाहात् अतस्तस्य तथा व्याप्तिघटकत्वं स्फुटीकर्तुं व्याप्तिरूपमाह । व्याप्तिश्चेति ।

(दी०) व्याप्तिश्च धूमादिव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिकम् । तादृशसामानाधिकरण्यमात्रस्य रासभादि-

साधारणत्वात् । अत्र च व्यापकत्वांशग्रहे व्यभिचाराग्रहः समानाधिकरणवृत्तित्वांशग्रहे च तद्विशेषणतया सामानाधिकरण्यस्य ग्रहो हेतुरिति वक्तव्यम् । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणव्याप्तिग्रहे विशेषणतया सम्बन्धस्य ग्रहो हेतुरित्यपि केचित् ।

(गा०) रासभादिसाधारण्यादिति । तथा च तावन्मात्रस्य व्याप्तित्वेऽभ्रान्तस्यापि रासभादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितिप्रसङ्ग इति भावः । इदं च दूषणं केवलव्याप्तिप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानस्य यद्यनुमितिहेतुता तदैव, यदि च तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकसामानाधिकरण्यतद्धर्मोभयावच्छिन्नहेतुमत्ताज्ञानस्य तथात्वमुपेयते तदा नैतद्दोषावकाशः, तादृशसाध्यसमानाधिकरणवृत्तितत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकभानहेतुतापेक्षया लाघवं च, तथापि सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमपक्षे विशिष्टपरामर्शानुपपत्त्या समानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकस्य व्याप्तित्वमावश्यकम् ।

अथ सामानाधिकरण्यव्याप्तितापक्षेऽपि स्वाश्रयनिष्ठधूमत्वादिमत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेन तत्प्रकारकज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वोपगमात् पक्षनिष्ठधूमादौ तादृशसम्बन्धे महानसीयवह्न्यादिसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वाद्विशिष्टपरामर्शनिर्वाह इति किं समानाधिकरणवृत्तिधूमत्वस्य व्याप्तित्वेनेति चेत् ? तर्हि स्वाश्रयसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिसम्बन्धेन व्यापकताज्ञानस्यैव हेतुता किं नोपेयते । तादृशपरम्परायाः सम्बन्धत्वे मानाभाव इति चेत् ? तुल्यं प्रकृतेऽपि । व्याप्तेः सर्वांशभाने सामानाधिकरण्यज्ञानस्योपयोगिताविरहोऽप्रयोजकः, व्यभिचाराग्रहस्याप्यतथात्वादिति सूचयितुं व्यभिचाराग्रहस्य व्यापकतांशमात्रग्राहकतामाह । अत्रेति । ईदृशव्याप्तौ चेत्यर्थः । अंशान्वयि घटकत्वं सप्तम्यर्थः । व्यापकत्वांशग्रहे इति । साध्यतावच्छेदकधर्मिकव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिग्रहत्वावच्छिन्ने । इतरांशग्रहे व्यभिचारग्रहस्याविरोधित्वादिति भावः । व्यभिचाराग्रहः । साध्यतावच्छेदकधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहाद्यभावः । विरोधिविषयकज्ञानाभावमुद्रयेत्यादिः ।

समानाधिकरणवृत्तित्वांशग्रहे इति । यद्यपि समानाधिकरणांशग्रहे एव सामानाधिकरण्यज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया हेतुत्वं सम्भवति तथापि तदंशमात्रभाने हेतुधर्मिकसहचारग्रहपर्यन्तानपेक्षणात्तदुपयोगितानिर्वाहाय समानाधिकरणवृत्तित्वांशानुधावनम् । तदंशग्रहस्य सामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहितया तत्र हेतौ साध्यसहचारप्रकारकज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रयापेक्षितत्वाद् विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या तदंशस्यापि ग्रहे तादृशसहचारग्रहापेक्षाविरहेऽपि न क्षतिः । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिग्रहस्यैवानुमित्युपयोगितयाऽन्यादृशव्याप्तिग्रहस्यातथात्वात्, अनुमित्युपयोगिव्याप्तिग्रहोपायस्यैव प्रकृतत्वादिति । विशेषणतयेत्यपि सामानाधिकरण्यस्येत्यनेन सम्बध्यते ।

अन्येषां मतमाह । साध्यसम्बन्धितेति । अत्रास्वरसबीजं पारिभाषिकावच्छेदकत्वघटिततादृशव्याप्तेर्गुरुशरीरतया ऽनुमित्यनुपयोगित्वम् । अत एव मणिकृताप्यन्योन्याभावगर्भव्याप्तिरेवानुमितिहेतुरिति वक्ष्यते ।

मिश्रास्तु विशेषणज्ञानमुद्रया सहचारग्रहस्य व्याप्तिग्राहकत्वं यदि मूलकृतोऽभिप्रेतं तदा व्यभिचारादेरपि विशेषणतया तज्ज्ञानस्य तथात्वाकथनेन विरोध इत्यालोच्य सहचारज्ञानस्य स्वातन्त्र्येणैव व्यापकताग्राहकत्वं व्यवस्थापितवन्तस्तन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति । यत्त्विति ।

(दी०) यत्तु विरुद्धे सहचारभ्रमेण व्यापकत्वभ्रमात् सामान्यत एव सहचारज्ञानं हेतुरिति तन्न । असिद्धत्वात् । विरुद्धे ऽपि हि व्यापकत्वसामानाधिकरण्ययोर्ग्राहकसामग्रीक्रमयौगपद्याधीनं ग्रहणक्रमयौगपद्यं न तु मिथः कार्यकारणभाव इति ।

(गा०) सहचारभ्रमेण व्यापकत्वभ्रमादिति । व्यापकताभ्रमस्य सहचारभ्रमान्वयव्यतिरेकानुविधायिताया अनुभवसिद्धत्वादिति भावः । सामान्यत एव । भ्रमप्रमासाधारणसहचारज्ञानत्वेनैव । हेतुः । भ्रमप्रमासाधारणव्यापकताज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुः । कार्य-

कारणभावावच्छेदककोटौ भ्रमत्वनिवेशे गौरवादिति भावः । न चैकधर्मावच्छिन्नधर्मिणि सहचारग्रहस्यान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकताग्रहाजनकतया धर्मितावच्छेदकविशेषनियन्त्रितकार्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वाद्वह्नित्वावच्छिन्नधर्मिकधूमादिव्यापकताग्रहे सहचारग्रहहेतुता नोक्तयुक्त्या सिद्ध्यतीति वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या साध्यधर्मिकहेतुसहचारज्ञानस्य व्यापकताग्राहकत्वमित्यभिप्रायात् ।

यदि व्यापकताभ्रममात्र एव सहचारभ्रमस्य हेतुत्वमविवादं स्यात्तदैवोक्तयुक्त्या व्यापकताग्रहसामान्ये सहचारग्रहस्य हेतुता स्यात्तदेव नेत्याह । असिद्धत्वादिति । नन्वनुभवसिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापकताभ्रमे सहचारभ्रमहेतुतासिद्धिरित्याशङ्कामपनेतुं नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमेवासिद्धमित्याह । विरुद्धेऽपि हीति । क्रमयौगपद्याधीनमिति । क्रमयौगपद्यमित्यत्र यथासंख्यमन्वयो बोध्यः । कार्यकारणभाव इति । नियतपौर्वापर्यमित्यर्थः । न च सहचारस्य व्यापकत्वसहचरिततया तज्ज्ञानस्य दोषविधया व्यापकताभ्रमं प्रति चाकचक्यादिज्ञानस्य रजतत्वादिभ्रमं प्रतीव हेतुत्वं सर्वमतसिद्धमेवेति वाच्यम् । क्वचिद्व्यापकताभ्रमे दोषविधया तद्धेतुत्वादेव तद्भ्रमसामान्ये तज्ज्ञानसामान्ये वा तद्धेतुतासिद्धौ सहचारभ्रमं प्रत्यपि उक्तक्रमेण दोषविधया क्वचिद्व्यापकताज्ञानहेतुतायाः सुवचतया विपरीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ।

प्रसङ्गाद् धूमसामान्यादौ वह्निसामान्यव्याप्तेरतीन्द्रियत्वं व्यवस्थापयति । इदं पुनरिति ।

(दी०) इदं पुनरवधेयम् । यथा विद्यमानमपि वह्नित्वे व्यवहितविप्रकृष्टरासभादिदेशनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न गृह्यते अभावदेशविप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात् । तथा धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्रहसम्भवात् । नानुपलब्धेः प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वादिलक्षणा योग्यतेति न तत्सामान्याभावो लौकिकप्रत्यक्षगम्यः परं तु क-

थंचिद् विरोधस्फुरणादिवशाद् धूमत्वादौ गृहीतो धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावो वह्नित्वादावुपनयमर्यादया गृह्यते ।

(गा०) व्यवहितेति । मध्यवर्तिभिरित्यादिप्रयुक्तमिन्द्रियसन्निकर्षशून्यत्वं व्यवहितत्वम् । विप्रकृष्टत्वं दूरत्वप्रयुक्तं तथात्वम् । रासभादिदेशेति । रासभाद्यधिकरणदेशेत्यर्थः । न गृह्यते इति । ताद्रूप्येण नोपलभ्यते इत्यर्थः । एतेन वह्नित्वादिनिष्ठताद्दशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वेऽपि नासङ्गतिः । अभावदेशेति । अभावाधिकरणदेशेत्यर्थः । विप्रकर्षादिनेति । आदिना व्यवधानपरिग्रहः । ग्राहकाभावादिति । तादृशाभावाधिकरणतद्देशग्राहकसामग्रीघटितायास्तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नग्राहकसामग्र्या अभावादित्यर्थः । सत्त्वेऽप्यग्रहसम्भवादिति । इन्द्रियसन्निकर्षादिमति घटत्वादौ तत्सत्त्वेऽपि घटादिशून्यधूमाधिकरणविप्रकर्षादिनानुपलम्भसम्भवादित्यर्थः ।

अनुपलब्धेरिति । तादृशावच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्युपलम्भाभावस्येत्यर्थः । प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वलक्षणेति । प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपेत्यर्थः । पक्षावृत्तिविशेषणाविशेषितस्य तादृशावच्छेदकत्वरूपप्रतियोगिनस्तदुपलम्भाव्याप्यतया मूलशैथिल्येनानुपलब्धिप्रतियोग्यनापादकत्वादिति भावः । तत्सामान्याभाव इति । धूमाधिकरणसन्निकृष्टतद्देशन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्राहकयोग्यानुपलम्भसम्भवात्सामान्यपदम् । उपनीतभाने योग्यानुपलब्ध्यनपेक्षणात् लौकिकेति ।

अथैवमीदृशी व्याप्तिर्न गृह्येतैव लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेन ज्ञानान्तरसापेक्षस्योपनीतभानानुमानादेरप्यसम्भवात् । न च तादृशावच्छेदकत्वस्य लौकिकसन्निकर्षात्सामान्याभावस्य वा अभावत्वादिसामान्यप्रत्यासत्तितो भाने तादृशावच्छेदकत्वीयत्वेन तत्सामान्याभावस्योपनीतभानसम्भव इति वाच्यम् । एवमपि सामान्यप्रत्यासत्तेः स्वयं निराकरणीयतया तदनभ्युपगमपक्षे तद्ग्रहानुपपत्तेर्दुर्वारत्वादित्याशङ्कामपनिनीषुराह । परं त्विति । विरोधस्फुरणादिवशादिति । धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावे धूमादिविरोधग्रहादिवशादित्य-

र्थः । गृहीतः । धूमविरुद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिरूपव्यतिरेकिहेतुनानुमितः । उक्तविरोधग्रहस्य चैतादृशहेतुमत्ताग्रहसम्पादकतयैवोपयोगिता बोध्या । साध्यप्रसिद्धिं विनाऽप्यभावसाध्यकव्यतिरेकिप्रवृत्तेर्न साध्यप्रसिद्ध्यपेक्षा, धूमाभावादौ धूमवद्वृत्तित्वसामान्याभावरूपस्य विरोधस्याप्युक्तदिशा लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेन धूमत्वादिरूपपक्षे उक्तहेतुग्रहोऽपि दुर्घटः । एवं तादृशाभावस्याप्युक्तदिशा लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेन व्यतिरेकसहचारग्रहोऽपि तथेत्यत उक्तं कथंचिदिति । साध्यप्रसिद्धेरनपेक्षणात्किञ्चिल्लिङ्गकव्यतिरेक्यनुमानाद्धूमवद्वृत्तित्वमभावप्रतियोगि एतद्घटावृत्तित्वादित्याद्यनुमानेन पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनाभावप्रतियोगित्वं सेत्स्यति । पक्षधर्मताबलेन धूमवद्वृत्तित्वसामान्याभावरूपविरोधभाने तादृशोपनायकज्ञानबलाच्च धूमाभावादौ धूमविरोधग्रहसम्भवेन तत्पक्षे उक्तहेतुमत्त्वग्रहः सम्भवति । एवमप्रसिद्धसाध्यकानुमानाद् धूमविरुद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमभावप्रतियोगि घटत्वावृत्तित्वादित्याद्यनुमानेनोक्तरीत्या तादृशावच्छेदकत्वसामान्याभावभानोपनायकज्ञानबलादपि व्यतिरेकदृष्टान्ते उक्तहेतुर्व्यतिरेकग्रहसम्भव इति भावः ।

यद्यप्युक्तरीत्याऽभावप्रतियोगित्वसाध्यकानुमाने धर्मिणमन्तरेणोपस्थितस्यापि धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावस्य वह्नित्वादावुपनतभानसम्भवः । तथापि यत्किञ्चिद्धर्मिविशेष्यकमप्युपनायकज्ञानं भवतीति व्युत्पादनायाप्रसिद्धसाध्यकानुमानमभिहितम् । न च व्याप्तिग्रहेऽनुमानान्तरापेक्षायामनवस्थितिरिति वाच्यम् । चिरानुमितव्यापकतावच्छेदकत्वस्मरणादिनापि प्रकृतानुमित्युपधायकतदुपनीतभानसम्भवेनानवस्थिताविरलव्याप्तिज्ञानानुमितिधारानपेक्षणेन दोषानवकाशात् । वह्न्यभावे धूमविरोधस्याभानदशायां तदुभयसामानाधिकरण्यस्यापि भानसम्भवादगृहीतधूमवह्निव्याप्तिकस्य वह्न्यभावे धूमविरोधनिश्चयो दुर्घटः । स्वाभावे चोपस्थितिमात्रेणैव स्वविरोधः सुनिश्चयः । अव्याप्यवृत्तित्वग्रहं विना स्वस्मिन् स्वाभावसामानाधिकरण्याग्रहादिति वह्नित्वादावित्यनभिधाय धूमत्वादावित्युक्तम् ।

केचित्तु विरोधस्फुरणवशाद् धूमत्वादौ धूमवन्निष्ठाभावप्रति-

योगितावच्छेदकत्वाभावरूपं यत् साध्यं तदभावव्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वरूपविरोधस्फुरणवशाद् धूमत्वादौ गृहीतो धूमत्वं धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद् धूमत्वत्वादित्याद्यनुमितिविषयः । तथा च तादृशविरोधस्फुरणस्य एतदनुमितौ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविधयोपयोगित्वं निरुक्तसाध्याभावविरोधस्य साध्यव्यतिरेकव्याप्तित्वात् । कथंचिदित्यस्य प्रयोजनं निरुक्तप्रायम् । न चैवं वह्नित्वादावुक्तक्रमेण तदनुमितिसम्भवाद् धूमत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षत एव प्रथमतस्तद्ग्रहार्थं तदनुसरणादिति वदन्ति ।

(दी०) अत एवानुमानादिना व्यभिचारग्रहे ऽपि न व्याप्तिधीः । निर्णयात्मनि साधारणे वा दोषविशेषाजन्योपनीतभाने संशयादिसाधारणस्य निश्चयात्मनो वा विपरीतज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् तत्तद्धूमादौ देशान्तरवृत्तित्वसम्भावनाविरहादिवशाद् गृह्यमाणो वह्न्याद्यभाववद्वृत्तित्वाभावो धूमत्वाद्यवच्छेदेन गृह्यते लाघवादित्यपि वदन्ति ॥

(गा०) अत एवेति । व्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षासम्भवादेव । व्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षोपगमे आनुमानिकादिविपरीतज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षाविरोधितया आनुमानिकव्यभिचारग्रहदशायामपि लौकिकव्याप्तिज्ञानमुपेयेतेत्युपष्टम्भसङ्गतिः । उपनीतभाने पुनरानुमानिकादिव्यभिचारज्ञानमपि विरोधीति दर्शयति । निर्णयात्मनीति । निर्णयात्मनि । दोषविशेषाजन्योपनीतभाने । संशयादिसाधारणस्य विपरीतज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति योजना । एतच्च ग्राह्यसंशयस्य प्रत्यक्षनिश्चयप्रतिबन्धकतामाश्रित्योक्तम् । संशयस्य संशयाप्रतिबध्यत्वनिर्वाहाय निर्णयात्मनीति । मण्डूकवसाञ्जनादिरूपदोषविशेषजन्यस्योरगत्वोपनीतभानस्यानुमानिकोरगत्वाभावज्ञानाप्रतिबध्यत्वादजन्यान्तम् । लौकिकसन्निकर्षजन्यनिर्णयस्यानुमानिकादिविपरीतज्ञानाप्रतिबध्यतया उपनीतभाने इति । लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यप्रत्यक्षे इत्यर्थः । प्रत्यक्षत्वनिवेशादनुमितेः संशयाप्रतिबध्यत्वनिर्वाहः । संशयादिसाधारण-

स्येत्यनेन प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ संशयान्यत्वरूपानिर्णयत्वानिवेशः सूचितः। एतन्मते संशयेऽनुमित्यादौ च विपरीतनिर्णयस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरं बोध्यम्। विवेचितं चेदमधस्तात्।

ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्ववादिनां मतमाह। साधारणे वेति। साधारणे दोषविशेषाजन्योपनीतभाने निश्चयात्मनो विपरीतज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्यन्वयः। साधारणे। संशयनिश्चयसाधारणे। तथा च पूर्ववत् संशयान्यत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति भावः। उपनीतभानत्वमत्र कल्पे लौकिकसन्निकर्षजन्यनिर्णयाग्यज्ञानत्वम्, अत आनुमानिकादेरपि विपरीतनिर्णयस्य लौकिकसन्निकर्षजन्यमपि संशयं प्रति विरोधिता। प्रत्यक्षत्वानिवेशादनुमित्यादौ न प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनम्। संशयस्य संशयाप्रतिबन्धकत्वमुपपादयितुं निर्णयात्मन इति। ज्ञानमात्रस्येति। मात्रस्येति कृत्स्नार्थकम्।

तदभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षमुपपादयतां मतमाह। तत्तद्धूमादाविति। देशान्तरेति। व्यवहितविप्रकृष्टदेशेत्यर्थः। ईदृशसम्भावनाविरहो देशान्तरावृत्तिरयं धूमो यदि वह्न्यभाववद्वृत्तिः स्यात्तदा तत्त्वेनोपलभ्येतेति योग्यानुपलब्धिघटकापत्तिनिर्वाहकपक्षतावच्छेदकानिश्चये उपयुज्यते। पक्षतावच्छेदकातिरिक्तविशेषणाविशेषितप्रतियोगिसत्त्वापादककापत्तेरेव योग्यानुपलब्धिघटकतया देशान्तरवृत्तौ व्यभिचारवारणाय देशान्तरवृत्तित्वस्यापादकविशेषणतया आवश्यकत्वेन तस्य पक्षविशेषणत्वमप्यावश्यकमिति हृदयम्। धूमान्तरे व्यभिचारसंशयसत्त्वेन पक्षे व्याप्यवत्तानिश्चयोपयोगी व्याप्तौ धूमत्वावच्छिन्नत्वनिश्चयो न सम्भवतीत्याशङ्कानिराकरणार्थमाह। लाघवादिति। व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकतायां लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वादिति भावः। प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तविशेषणानवच्छिन्नत्वस्यापादकविशेषणताया आवश्यकत्वाद्देशान्तरावृत्तित्वस्य च प्रतियोग्यग्राहकत्वेन तदवच्छिन्नापादककापत्तेर्न योग्यानुलम्भनिर्वाहकतेत्यादिरस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः।

इति अनुमानगादाधर्यां व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम्॥

अथ तर्कप्रकरणम् ।

(चि०) तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेना(१)नवस्थेति चेत् ? न । यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् । यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः ।

(गा०)तर्को यत्रानुमित्यौपयिकव्याप्तिनिश्चयविरोधिशङ्कानिवृत्तिरूपेयते तत्र तर्ककारणीभूतस्यापादकनिष्ठापाद्यव्याप्त्यापाद्यव्यतिरेकपक्षतावच्छेदकादीनां निश्चयस्य विरोधिनी या शङ्का तन्निवृत्त्यर्थमपि तर्कात् पूर्वं तर्कान्तरमुपेयं तत्पूर्वमपि तज्जनकनिश्चयविरोधिशङ्कान्तरनिवृत्त्यर्थं तर्कान्तरमित्यनवस्थिततर्कधारास्वीकारप्रसङ्ग इत्याशङ्कते मूले । तर्कस्येति । व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन । व्याप्त्यादिनिश्चयजन्यत्वेन । यावदाशङ्कमिति । यत्र यत्राशङ्कायास्तर्कान्यतोऽनिवृत्तिस्तत्रैव शङ्कानिवृत्त्यर्थं तर्कस्वीकारादित्यर्थः । यत्र । यादृशतर्के उत्पत्स्यमाने इति शेषः । यादृशतर्कात्पूर्वमित्यर्थः । व्याघातेन शङ्कैव नावतरतीति । प्रवृत्तिव्याघातेन शङ्कानवतारः कारणान्तराभावप्रयुक्तः सिध्यतीत्यर्थः । केचित्तु व्याघातेनैव तद्विरोधिनी शङ्का नावतरति, तर्कान्यस्य विरोधितयैव तादृशशङ्काविरह इति यावदिति वर्णयन्ति । तर्कं विनैव । तर्कान्तरं विनैव । तर्ककारणव्याप्त्यादिनिश्चयसम्भवो यत इत्यर्थः । तथा च तत्रैव विच्छेदान्नानवस्थितिरिति भावः ।

कीदृशतर्कविरोधिनीनां कीदृशशङ्कानां तर्कान्यस्य कस्य प्रतिबन्धकतया निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तर्कविशेषविरोधिशङ्काविशेषेषु अन्यप्रतिबन्धकताव्यवस्थापकं तेषां दुरपह्नवप्रवृत्तिविशेषानिर्वाहप्रसञ्जकत्वं दर्शयन्नुपादानस्य तत्प्रतिबन्धकत्वमभिधत्ते । तथाहीत्यादिना तस्मात्तदुपादानमेव शङ्काप्रतिबन्धकमित्यन्तेन ।

(चि०) तथा हि । धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहिताजन्यः स्यान्नोत्पन्नः

(१) व्याप्तिमूलकत्वेनेति पाठान्तरम् ।

स्यादित्यत्र किं धूमोऽवह्नेरेव भविष्यति ? क्वचिद् वह्निं विनापि भविष्यति ? अहेतुक एव वोत्पत्स्यते ? इति शङ्का स्यात्, सर्वत्र स्वक्रियाव्याघातः स्यात् । यदि हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विनापि कार्योत्पत्तिं शङ्केत, तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः, तृप्त्यर्थं भोजनस्य, परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः कथं कुर्यात् ? तेन विनापि तत्सम्भवात् । तस्मात्तत्तदुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकम् ।

(दी०) हुताशनरासभादिपदार्थसार्थस्यान्वयव्यतिरेकयोरन्वयव्यतिरेकौ धूमस्योपलभमानो ऽवश्यमेतेषामन्यतमं कारणं धूमस्येत्यवधार्य सन्दिग्धे किमेतानि सर्वाण्येव कारणानि ? किं वा कानिचित्तथा कानिचिन्न नेति ? । तत्र च यस्य व्यतिरेकेऽपि इतरेभ्यस्तथाविधेभ्यो धूमोत्पत्तिमुपलभते तस्याहेतुत्वमेवावधारयति यथा रासभादेः। यस्य च व्यतिरेके तादृशापरसकलान्वयेऽपि धूमानुत्पत्तिं पश्यति तस्य कारणत्वमेव निश्चिनुते यथा वह्नेः । तत्र चाकारणत्वसन्देहो विरोधितामासादयन्निवर्तते येन तर्केण तमाह । धूम इत्यादि ।

(गा०) धूमो यदीत्यादितर्कस्य प्रकृतव्याप्तिग्रहानुपयोगित्वे तत्पूर्वं तर्कान्तरानपेक्षाव्युत्पादनस्यानवस्थयानुमित्यौपयिकव्याप्तिग्रहासम्भवाक्षेपोद्धारानुपयोगितेत्याशङ्कां परिजिहीर्षुर्दीधितिकारो व्याप्तिग्रहोपयोगिनमन्वयव्यतिरेकेण कार्यकारणभावग्रहं प्रत्युपयोगितया मूलोक्ततर्कस्य प्रकृतव्याप्तिग्रहोपयोगितां घटयिष्यन् वह्नेर्धूमकारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकं(१) प्रदर्शयति । हुताशनेत्यादिना । अन्वयव्यतिरेकग्रहविषयसमुदायमध्येऽकारणरासभादिकमनन्तर्भाव्य कारणमात्रघटितसमुदायस्यान्वयव्यतिरेकग्रहसम्भवेऽपि तादृशसमुदायत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण प्रथमं कारण-

(१) अन्वयव्यतिरेकग्रहमिति पुस्तकान्तरे ।

त्रसन्देहेऽपि तत्समुदायान्तर्गतस्य कस्यापि व्यभिचारज्ञानासम्भवेनैतत्समुदायव्यभिचारिधूमाकल्पने लाघवमिति प्रतिसन्धानेन च तद्घटितसमुदायत्वावच्छेदेन कारणतानिश्चयात्तर्कवैयर्थ्यं स्यादिति तदन्तर्भावस्यावश्यकत्वमाविष्कर्तुं रासभपदोपादानं बोध्यम् । यद्यप्यकारणघटितसमुदायत्वावच्छेदेनापि कदाचित्कारणत्वनिश्चयसम्भवात्तर्कवैफल्यं सम्भवति । तथापि विशेषदर्शिनां न तर्कवैयर्थ्यमित्याविष्कर्तुं रासभपदोपादानं बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु तादृशान्वयव्यतिरेकग्रहदशायामकारणेऽपि कारणत्वग्रहसम्भवाद्वह्न्यसमवधानकाले तादृशयत्किञ्चिद्व्यक्त्यसत्त्वदशायां वन्ह्यसमवधानकालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणकत्वनिश्चयासम्भवात्तर्क एवानुपपन्न इत्याशङ्कापरोऽयमवधार्य सन्दिग्धे इत्यन्तग्रन्थः । यस्य च व्यतिरेकेऽपीत्यादिग्रन्थेनाकारणे कारणत्वाभावनिश्चयं सम्पाद्य तर्कसम्भवो दर्शितः । तथा च रासभादिरूपाकारणेऽकारणताग्रहसम्भवाय रासभादिघटितसमुदाये व्यतिरेकव्यभिचारो दर्शित इति ध्येयम् । अवश्यमेतेषामिति । धूमसामग्री एतत्समुदायान्तर्गतैवेत्यवधार्येत्यर्थः । एतदवधारणं च धूमे वह्न्यसमवधानकालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणकत्वस्यापाद्यव्यतिरेकरूपस्य निश्चये उपयुज्यते । तदनिश्चये वह्नितत्समवधानेतरयावद्धूमकारणवति वन्ह्यसमवधानकाले तादृशयावद्धूमकारणवत्त्वस्य दुर्निश्चेयत्वात्तत्समुदायानन्तर्गतेष्वपि वस्तुषु धूमकारणत्वसंशयसम्भवात् ।

केचित्तु । अवश्यमेतेषामिति । धूमो हुताशनरासभाद्यन्यतमकारणक इति निश्चित्येत्यर्थः । सामान्यरूपेण कारणतावगाही एतादृशनिश्चय अहेतुक एवोत्पत्स्यते इत्येतादृशशङ्कानिवर्तकतया धूमस्य वह्निकारणकत्वनिश्चायकतर्कसम्पादक इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । कादाचित्कतया सकारणकत्वनिश्चयादेवाहेतुकत्वशङ्कानिवृत्तिसम्भवादुक्तसमुदायान्तर्गतकारणकत्वनिश्चयपर्यन्तानपेक्षणात् । सन्दिग्धे इति । अग्रिमेण इतीत्यनेनान्वयः । किमेतानीति । धूमकारणत्वरूपभावकोटिरुक्तसमुदायत्वावच्छेदेन भानलाभाय सर्वाणीति । सामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाहने संशयत्वायोगात्,

सामानाधिकरण्येन कारणत्वस्यावधारितत्वादवच्छेदकावच्छेदेन विपरीतकोटिभानं न सम्भवतीति सामानाधिकरण्यमात्रेण तदनुगाहितालाभाय कानिचिन्नेत्युक्तम्। सामानाधिकरण्येन विपरीतकोटिभाने सामानाधिकरण्येन भावकोटेर्निश्चितत्वमविरोधीत्येतल्लाभाय कानिचित्तथेत्यनेन भावकोटिसामानाधिकरण्यसंवलनेन विपरीतकोटिसामानाधिकरण्योल्लेखः।

केचित्तु। किमेतानीति। धूमकारणत्वं हुताशनरासभाद्यन्यतमत्वव्यापकं तन्न्यूनवृत्ति वेत्यर्थः। अयं च संशयो विशिष्य धूमकारणतानिश्चये तर्कोपयोगितानिर्वाहकस्य वह्निर्धूमजनको न वेति संशयस्य सम्पादकः। अन्यतमत्वावच्छेदेन कारणतानिश्चये तादृशसंशयासम्भवादिति प्रदर्शित इत्याहुः।

नन्वेवं क्रमेण समूहान्तर्गतस्य वह्नेरिव रासभादेरपि कथं धूमत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतानिश्चयः। धूमव्यक्तिविशेषे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्येव रासभाद्यसमवहिताजन्यत्वस्यापि सुनिश्चेयतया धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निजन्यताया इव रासभादिजन्यताया अपि ग्राहकस्य तर्कस्य सम्भवात्। धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निजन्यत्वे गृह्यमाणे वक्ष्यमाणरीत्या तदवच्छेदेन वह्निजन्यताया इव धूमत्वसामानाधिकरण्येन रासभादिजन्यत्वे गृह्यमाणे तदवच्छेदेन रासभादिजन्यताया अपि सुग्रहत्वात्। धूमत्वावच्छेदेन च वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्यापि दुर्निश्चेयतया वह्निजन्यताग्राहकस्यापि धूमसामान्यपक्षकतर्कस्यासम्भवात्। यदि च वह्न्यसमवधानकालीनवह्नितद्व्यापारेतरयावत्कारणकत्ववद् रासभाद्यसमवधानकालीनतत्तद्व्यापारेतरयावत्कारणकत्वस्य रासभाद्यसमवहिताजन्ये धूमे सत्त्वान्न तत्र रासभादिजन्यताग्राहकतर्कोऽभ्रान्तानामवतरति। अत एव तद्धूमत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि न तेषां हेतुताग्रह इत्युच्यते तदापि वह्नितत्समवधानेतरयावद्धूमकारणानां वह्न्यसमवधानकालीनत्वग्रहदशायां तत्र रासभासत्त्वे रासभस्य धूमकारणत्वसन्देहे धूमे पारिभाषिकवक्ष्यमाणजन्यत्वनिश्चयो न सम्भवति रासभस्यापि तथाविधयावत्कारणान्तर्गतत्वेन सन्दिग्धतया तस्य वह्न्यसमवधानकालीनत्वादर्शनेन धूमे विशि-

षुसंशयादित्याशङ्कानिराकरणायोक्तलाघवेनोक्तसमुदायत्वावच्छेदेन धूमकारणतानिश्चयासम्भवप्रदर्शनाय च व्यभिचारनिर्णयेन रासभत्वाद्यवच्छिन्नस्य कारणताविरहो निश्चीयते इत्याह । तत्र चेति ।

यद्यपि धूमान्तरे रासभादेर्व्यभिचारदर्शनेऽपि तध्दूमत्वावच्छिन्नं प्रति रासभादेः कारणतासन्देहो नापैति । तथापि यत्सामान्ये यत्सामान्यस्य कारणत्वमसति बाधके तद्विशेषस्यैवेत्यादिनियमात् सामान्यकारणताविरहावधारणादेव विशेषकारणताविरहावधारणमित्यवधेयम् । धूमत्वावच्छिन्नं प्रति महानसीयवह्नित्वेन कारणताग्राहकतर्कावतारसम्भवेऽपि व्यभिचारनिश्चयादेव न तद्ग्रहः । यावद् व्यभिचारो न निश्चीयते वक्ष्यमाणतर्कश्चावतरति तध्दूमत्वापेक्षया धूमत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे लाघवं च प्रतिसन्धत्ते तावध्दूमत्वावच्छिन्नं प्रति तद्व्यापकतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नस्यापि कारणतां निश्चिनोत्येव, उत्तरकालं च व्यभिचारे प्रत्यक्षतो निश्चिते तादृशकारणतानिश्चये भ्रमत्वं गृह्यते इति भावः ।

यस्य चेति । यद्व्यतिरेकविशिष्टतत्तद्व्यापाराभिन्नसकलधूमकारणसमवधानक्षणे तदधिकरणनिष्ठधूमोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वत्वाभावं पश्यतीत्यर्थः । तस्य कारणत्वमेवेति । धूमे स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नतदभाववत्त्वाव्यवहितप्राक्क्षणकत्वाभावरूपवह्न्यसमवहितजन्यत्वविशिष्टतदसमवधानकालीनतत्तद्व्यापारेतरयावत्स्वकारणकत्वरूपतत्कारणकत्वव्याप्यधर्मनिश्चयेन तत्कारणकत्वाभावमापादकीकृत्य निश्चिततादृशधर्माभावापादनसम्भवादिति भावः । ईदृशक्रमेण कार्यकारणभावग्रहे तर्कस्य हेतुत्वे मानाभावात् प्रतिबन्धकशङ्काविघटनद्वारा तत्र तर्कोपयोगितां दर्शयति । तत्र चेति । धूमे वह्निकारणकत्वनिश्चये चेत्यर्थः । अकारणत्वसन्देहः । धूमे वह्निकारणकत्वाभावसन्देहः । विरोधिताम् । एकत्रैककालावच्छेदेनानुत्पद्यमानताम् । निवर्तते इति । तथा च ग्राह्यसंशयस्य प्रत्यक्षनिश्चयप्रतिबन्धकत्वमतमवलम्ब्यैतदभिहितम् । तदप्रतिबन्धकत्वमते संशयसामग्रीविघटनेन तदभावज्ञानप्रतिबन्धकस्य तदभावापादककतर्कस्य तन्निश्चयोपयोगितेति भावः ।

अथ तर्कहेतुरापाद्यव्यतिरेकनिश्चय एवापादककोटिकशङ्कां नि-

वर्तयिष्यति, आपादकस्यापाद्यव्याप्यतया आपाद्यव्यतिरेकस्यापादकव्यतिरेकव्याप्यतया तन्निश्चयस्य विशेषदर्शनत्वादिति किं तर्केण ? न चापाद्यव्यतिरेकस्यापादकव्यतिरेकव्याप्यत्वेऽपि तादृशव्याप्तिप्रतिसन्धानानियमेन तर्कस्योपयोग इति वाच्यम् । आपाद्ये आपादकव्यापकतानिश्चयस्य तर्ककारणतया तादृशकारणज्ञाननियमेनापाद्याभावे आपादकाभावव्याप्तिज्ञानाभावस्याकिञ्चित्करत्वात् । पुरुषत्वाभावे कराभावव्याप्त्यग्रहेऽपि करादिव्यापकत्वेन पुरुषत्वादिग्रहसहितपुरुषत्वाद्यभावग्रहस्य करादिसंशयनिवर्तकत्वादिति चेन्न । तर्ककारणीभूतज्ञाननाशेऽपि तर्कसत्त्वे शङ्कानुत्पत्त्यनुरोधेन तर्कस्योपयोगित्वात् ।

न च पूर्वजातस्यापाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य नाशेऽपि तन्मूलकान्मानसतादृशज्ञानादापादकव्यापकताज्ञानाव्योत्तरकालमपि शङ्कानुत्पादनिर्वाहात्तर्कस्याकिञ्चित्करतेति वाच्यम् । कुतश्चित्प्रतिबन्धकात्तादृशज्ञानानुत्पादेऽपि तर्केण शङ्काप्रतिबन्धात् ।

आहार्यशङ्काया विशेषदर्शनानिवर्तनीयतया तादृशशङ्काया अप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्सामग्रीसत्त्वे निश्चयोत्पत्त्यसम्भवात्तत्सामग्रीविघटनाय तर्कापेक्षेति मिश्राः ।

ननु कार्यकारणभावग्रहस्यैव का प्रकृतोपयोगिता यदर्थं तद्ग्राहकतर्कविरोधिशङ्कायां व्याघात उपदर्श्यते इत्यत आह ।

(दी०) अनुसन्धेयश्चावश्यं कार्यकारणभावग्रहः, तदधीनत्वाद्व्याप्तिबुद्धेः । सामानाधिकरण्येनान्वयव्यतिरेकग्रहाज्जायमानस्य तथैव हेतुहेतुमद्भावं गृह्णतस्तस्यैव वा व्याप्तिपरिच्छेदकत्वात् । विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसायिनश्च तर्कस्य तदभावकोटिकशङ्कानिवर्तकत्वम् । अन्यथा धूमो यदि वह्नितच्छून्यजन्यान्यतरो न स्यादित्यादेरपि तथात्वापत्तेः । तथा पर्यवसायिता च क्वचिद् विशेषतो व्याप्त्या सामान्यतोऽपि क्वचित्पक्षधर्मताबलात् तत्सम्पत्तये चात्र वह्न्यसमवहिताजन्यत्वेन पक्षो विशेष्यः । विशेषणवत्त्वेनोपस्थिते विशिष्टाभावबुद्धेर्विशे-

व्याभावमात्रावलम्बितत्वात् तथोपस्थितिविराधि चावन्हेरित्यादि शङ्काद्वयमग्रे निरसनीयम् ।

(गा०) अनुसन्धेयश्चेति । व्याप्तिग्रहार्थमपेक्षणीय इत्यर्थः । तदधीनत्वादिति । कार्यत्वस्य व्यभिचारविरोधित्वेन कार्यतानिश्चयस्य विशेषदर्शनतया स्वत आपाद्यव्यतिरेकानिश्चयमुद्रया, धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्येतादृशतर्कोत्थापकतया च व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वादिति भावः । न च कार्यताया व्याप्तिघटितत्वात् कार्यताज्ञानमेव व्याप्तिज्ञानं न तु तदधीनमिति वाच्यम् । कार्यताघटकव्याप्तेः कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नकार्याधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकताघटिततया प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकताघटितानुमित्यौपयिकव्याप्तेस्ततोऽन्यत्वात् । कार्यकारणभावग्रहे कार्यताघटकतयानुमित्यौपयिकव्याप्तेरभानेऽपि कार्यतायास्तादृशव्याप्तिनियततया कार्यताग्रहकालेऽपि व्यभिचारशङ्का नोत्पद्यते विशेषदर्शनाभावस्य कार्यसहवर्तितया हेतुत्वादिति ।

ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकतामते प्राग् व्यभिचारसंशयसत्त्वेऽपि समूहालम्बनव्याप्तिनिश्चयात्मक एव कार्यकारणभावनिश्चयः सम्भवतीत्यतोऽपि कार्यकारणभावग्राहकतर्कविरोधिशङ्काविरहोपपादनं प्रकृतोपयोगितामासादयतीत्याशयेनाह । सामानाधिकरण्येनेति । एकदेशवृत्तित्वघटितो योऽन्वयो यत्राधिकरणे यदा कार्यसत्त्वं तत्र तदव्यवहितपूर्वक्षणे कारणसत्त्वरूपो यश्च तादृशव्यतिरेको यत्राधिकरणे यदा कारणाभावस्तत्र तदग्रिमक्षणे कार्याभावरूपस्तद्ग्रहाज्ज्ञायमानस्य । तथैव हेतुहेतुमद्भावम् । एकदेशनिष्ठोभयसंयोगादिरूपसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नकार्यकारणभावम् । गृह्णतः । विषयीकुर्वतः । तस्यैव । कार्यकारणभावग्रहस्यैव । व्याप्तिपरिच्छेदकत्वात् । व्याप्तिनिश्चयरूपत्वादित्यर्थः । यदा कार्यं तदव्यवहितप्राक्क्षणे कारणम्, यदा कारणाभावस्तदग्रिमक्षणे च कार्याभाव इत्येतादृशान्वयव्यतिरेकग्रहग्राह्यस्य कालिकप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नकार्यत्वस्य व्याप्तिविरोधिव्यभिचाराव्यावर्तकतया कार्यकारणभावस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वोत्कीर्तनम् ।

वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टवह्निसमवहिताजन्यत्वमापादकम्, जन्यत्वाभाव आपाद्यः। वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टधूमत्वं पक्षतावच्छेदकम्। घटादौ व्यभिचारवारणाय वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वरूपमापादकविशेषणमुपात्तम्। तादृशविशेषणाभावमादाय विपर्ययपर्यवसानवारणाय तस्य पक्षविशेषणतयोपादानम्। अतो ऽवह्नेरेवेत्यादिशङ्काद्वयनिराकरणमप्युपपद्यते। तदुभयस्यापाद्यव्यतिरेकानिश्चयाविरोधित्वेऽपि विशिष्टपक्षग्रहविरोधितया तर्कविरोधित्वादित्युपाध्यायप्रभृतयो व्याचक्षते। तत्र वन्ह्यसमवहितजन्यत्वसाधारणविशिष्टाभावत्वप्रकारेण वह्निसमवहितजन्यत्वरूपस्यापादकाभावस्य जन्यतारूपेणापाद्याभावेन सिद्धावपि न क्षतिः। तादृशासिद्धेरसमानप्रकारकतया वह्निसमवहितजन्यत्वत्वेन वह्निसमवहितजन्यत्वाभावकोटिकशङ्काविरोधित्वविरहेऽपि तदवच्छिन्नापादककापत्तेस्तदवच्छिन्नप्रकारकज्ञानविरोधित्वेन वह्निसमवहितजन्यत्वाभावत्वावच्छिन्नापादककस्य प्रकृततर्कस्य तादृशशङ्काविघटनद्वारा वह्निसमवहितजन्यत्वत्वावच्छिन्ननिश्चायकतासम्भवादिति दर्शितपक्षविशेषणमनर्थकम्। यदि च शुद्धतद्धर्मावच्छिन्नापादककतर्कस्यैव तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकता, अन्यथा यदि रूपं गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावत् स्यात्तर्हि गुणो न स्यादित्यादितर्कावतारदशायां रूपं सत्तावदिति ज्ञानानुदयप्रसङ्गादिति नोक्तविशिष्टापादककतर्कस्य वह्निसमवहिताजन्यत्वकोटिकशङ्काविरोधितेति मन्यते, तदा तादृशपक्षविशेषणोपादानेऽपि न तस्य तादृशशङ्काविरोधिता निर्वहतीत्यलं तादृशपक्षविशेषणोपादानेनेत्याशङ्कां निराकृत्य तादृशविशेषणोपादानं सार्थकयति। विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसायिन इति। तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नसाधकविपर्ययप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नापाद्यकस्येत्यर्थः।

तदभावशङ्केति। तदवच्छिन्नाभावशङ्केत्यर्थः। तेन धूमजनकतेजस्वी न स्याग्निर्धूमः स्यादित्याद्यापत्तेर्धूमजनकतेजस्त्वादिना वह्निमात्रपर्यवसायित्वेऽपि न वह्निमान्न वेति शङ्काविरोधित्वम्। विपर्ययानुमानादनाहार्ययादृशशङ्काया निवृत्तिस्तर्कादप्याहार्यसाधारण्यास्तादृश्या एवेति तु पर्यवसितार्थः। न तु विशेषिताविशेषितसाधारणतद्धर्मावच्छिन्नापादककतर्कस्यैव तदवच्छिन्नकोटिकशङ्काविरो-

धित्वं तथा सति उक्तातिप्रसङ्गापातात्। नापि शुद्धतद्धर्मावच्छिन्नापादकतर्कमात्रस्य तथात्वम्, गुणकर्मभिन्नं सामान्यं यदि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावत् स्याद् द्रव्यं स्यादित्येतादृशतर्कस्य शुद्धसत्तात्वावच्छिन्नापादकत्वविरहेऽपि सत्तात्वावच्छिन्नविशिष्टधीविरोधित्वानुभवादित्यवधारणतात्पर्यार्थः ।

मात्रपदप्रयोजनमाह । अन्यथेति । येन केनापि रूपेण तत्कोटिपर्यवसायिनस्तर्कस्यैव तदभावशङ्कानिवर्तकत्वे इत्यर्थः । व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणानुमितौ साध्यभानानभ्युपगन्तृप्राचीनमतानुसारे पुनस्तत्कोटिमात्रपर्यवसायित्वं तद्धर्माश्रयमात्रवृत्तिविधेयताप्रयोजकापाद्याभावकत्वं तदवच्छिन्नाभावशङ्काविरोधित्वप्रयोजकमिति यथाश्रुत एव विपर्यय इत्यादेरर्थः। तन्मते समानविषयकत्वेनैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया विशेषणवत्तानिश्चयकालीनविशिष्टाभावानुमितेर्विशेष्याभावमात्रविधेयकत्वनिर्वाहः,तथा च सत्यन्यथेत्यस्यापि तत्कोटितदितरकोटिपर्यवसायिनोऽपि तर्कस्य तदभावशङ्काविरोधित्वे इत्येवार्थः ।

वह्नितज्जन्येति । वह्निजन्यतदसमवहितजन्यान्यतरो न स्यादित्यर्थः । आपाद्यप्रतियोगि जन्यत्वं चाग्रे निर्वक्ष्यमाणं पारिभाषिकमेव ग्राह्यं तेन वह्निसमवहितजन्यघटादौ न व्यभिचारः । वह्निपदं वा वह्निसमवहितपरम्, अन्यतरत्वञ्च नातिरिक्तो भेदो येन वन्हिजन्यत्वपर्यवसायिता न स्यात् किं तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्धर्मस्वरूपमेवेत्याशयेनेदम् । अत एव धूमालोकान्यतरत्वस्य धूमत्वालोकत्वरूपतापक्षे तेन हेतुना वह्निव्याप्यत्वानुमाने धर्मिभेदविरहेण वैयर्थ्यं सम्भवतीत्याशङ्कां धूमत्वत्वाद्यप्रवेशेन परामर्शग्रन्थे दीधितिकृत् समाधास्यति ।

न च वह्निपदस्य वह्निसमवहितपरत्वपक्षे वह्निसमवहितजन्यभेदविशिष्टवह्न्यसमवहितजन्यभेदस्याजन्यत्वसमनियततया ततो गुरुतया च प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नभेदरूपान्यतरत्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । एकभेदविशिष्टापरभेदात्यन्ताभावस्यैवान्यतरत्वस्यात्र विवक्षितत्वात् तुल्ययुक्त्या तस्यापि वह्निसमवहितजन्यतादिरूपानतिरिक्तत्वात् । स्वसमानाधिकरणवह्निमत्क्षणान-

न्तरोत्पन्नत्वरूपवह्निसमवहितजन्यत्वस्वाधिकरणदेशावच्छिन्नतद्व्य-भाववत्क्षणानन्तरक्षणोत्पन्नत्वरूपतद्समवहितजन्यत्वसाधारणस्योत्पत्तित्वस्यानुगतस्याभावेन(१) न तादृशान्यतरत्वत्वावच्छिन्नतदत्यन्ताभावरूपापादकाप्रसिद्धिः।

वह्निवच्छून्यान्यतरजन्यो न स्यादिति पाठे तु तच्छून्यपदं वह्नित्व-शून्यपरम्। वह्निवह्नित्वशून्यान्यतरत्वं च वह्न्यवृत्ति सद् वह्नित्वशून्यावृत्ति यत्तच्छून्यत्वं न तु तद्भिन्नभिन्नत्वम्, वह्निभिन्नत्वे सति वह्नित्वशून्यभिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः। गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमात् तदन्यतरजन्यतात्वस्य जन्यतात्वसमनियतत्वेऽपि न तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिः। आदिपदात् किञ्चिज्जन्यो न स्यादुत्पन्नो न स्यादित्यादितर्कपरिग्रहः। तथात्वापत्तेः। वह्निजन्यत्वाभावशङ्कानिवर्तकत्वापत्तेः। वह्निपदस्य वह्निसमवहितपरत्वपक्षे वह्निसमवहितजन्यत्वाभावशङ्कानिवर्तकत्वापत्तेरित्यर्थः। अस्यापि तर्कस्य वह्न्यसमवहितजन्यत्वसाधारणरूपेण वह्निजन्यत्वपर्यवसायित्वादिति भावः।

तथा पर्यवसायिता तु। निरुक्ततत्कोटिमात्रपर्यवसायिता तु। विशेषतो व्याप्त्या। आपाद्याभावनिष्ठया तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितया तद्रूपवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपितया वा व्याप्त्येत्यर्थः। निर्वहतीति शेषः। सामान्यत इति। व्याप्त्येत्यनुषज्यते इति। तथा च तादृश्या तद्धर्मव्यापकधर्मावच्छिन्ननिरूपितया व्याप्त्यापि क्वचिन्निर्वहतीत्यर्थः। पक्षधर्मताबलात्। प्रकृतपक्षे तद्रूपावच्छिन्नेतरव्यापकतावच्छेदकरूपाक्रान्तस्य बाधबलात्। इतरबाधादिसहकृतपरामर्शस्य व्यापकतानवच्छेदकेनापि विशेषरूपेण साध्यानुमितिजनकत्वादिति भावः। तत्सम्पत्तये। जन्यत्वव्यापकतावच्छेदकीभूतविशिष्टाभावत्वाक्रान्तस्य वह्न्यसमवहितजन्यत्वरूपविशेषणाभावस्य धूमत्वावच्छिन्ने बाधनिश्चयसम्पत्तये। पक्षः। धूमत्वावच्छिन्नः। विशेषणीय इति। अन्यथा जन्यत्वस्य वह्निसमवहितजन्यत्वत्वावच्छिन्नासाधकत्वेन प्रकृततर्कस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावशङ्कानिवर्तकत्वानुपपत्तिः। उपस्थिते। निश्चिते। विशिष्टाभावबुद्धेः। विशिष्टाभावत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितेः। विशेष्याभावमात्रावलम्बितत्वात्।

(१) अभावेऽपीति पाठान्तरम्।

विशेष्याभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रकारकत्वानियमात् । तादृशधर्माश्रयमात्रविधेयकत्वानियमाद्वा, विशेषणवत्तानिश्चयस्यैव विशिष्टाभावत्वाक्रान्तविशेषणाभावरूपैकविशेषबाधरूपत्वादिति भावः ।

न च तर्कस्य तादृशशङ्कानिवर्तकत्वे विपर्ययानुमितिफलोपधानमतन्त्रम्, यत्किञ्चित्कारणविरहेण तदनुपधानस्थलेऽपि तस्य तथात्वात् अत आपाद्याभावस्य तद्रूपावच्छिन्नसिद्धियोग्यतैव तर्कस्य तद्रूपावच्छिन्नाभावशङ्कानिवर्तकत्वोपयोगिनी वाच्या । तथा चैतादृशेतरबाधनिश्चयशून्यकालेऽपि योग्यताया अव्याहतत्वात् तर्कस्य पक्षे तादृशनिश्चयसम्पादकविशेषणदानमप्रयोजकमिति वाच्यम् । पर्वतो निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादितर्कस्याभौमवह्निबाधानवतारदशायां भौमवह्नित्वावच्छिन्नाभावशङ्कानपनायकत्वात् प्रकृततर्कौपयिकव्याप्त्यवगाहिप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकयद्रूपावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानाधीनापादकाभावानुमितेरसति प्रतिबन्धके यत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानियमस्तद्रूपावच्छिन्नापाद्यविषयकत्वस्यैव तर्के तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नाभावशङ्काविरोधित्वप्रयोजकत्वात् पक्षतावच्छेदके वह्न्यसमवहिताजन्यत्वप्रवेशनस्यावश्यकत्वात् ।

धूमादिलिङ्गकद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वविरहादुक्तनियमासम्भव इति प्रकृततर्कप्रयोजकव्याप्त्यवगाहित्वमाद्याभावज्ञानविशेषणम् । यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्युक्ततर्कप्रयोजकव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यायां वह्न्यभावलिङ्गकधूमाभावानुमितौ वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताविरहादुक्तनियमासम्भव इति प्रकृतापाद्याभाववत्तावगाहित्वं व्याप्तिज्ञानविशेषणम् । शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकस्य पर्वतो निर्वह्निः स्यादित्यादितर्कस्याप्यभौमवह्निशून्यः पर्वत इत्याद्याकारकस्वतन्त्रनिश्चयदशायां पर्वतो भौमवह्निमान्न वेत्यादिसंशयनिवर्तकत्वे पुनरसति प्रतिबन्धके यादृशनिश्चयसहकृतयद्रूपावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानजन्यापादकाभावानुमितेस्तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानियमतादृशनिश्चयविशिष्टत्वे सति तद्रूपावच्छिन्नापाद्यविषयकत्वमेव तादृशशङ्काविरोधित्वप्रयोजकं वाच्यम् । पक्षतावच्छेदके वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशेषणप्रवेशनं च तादृशनिश्चयवैशिष्ट्य-

निर्वाहायैव । स्वतन्त्रताहशनिश्चयविशिष्टः शुद्धधूमत्वावच्छिन्नपक्षकतर्कोऽपि शङ्कानिवर्तक इति ध्येयम् ।

[(१)धूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावनिश्चयसहकृताच्छुद्धधूमत्वावच्छिन्नपक्षकाविशिष्टाभावव्याप्यवत्ताज्ञानान्न ताहशपक्षे वह्निसमवहितजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रकारताकानुमितिः, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेतरबाधनिश्चयस्यैवापरविशेषप्रकारताप्रयोजकत्वात्, अन्यथा पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन नीलरूपबाधबलात् पृथिवीत्वावच्छेदेन नीलेतररूपानुमितिप्रसङ्गादिति तु न साधु। सामानाधिकरण्यमात्रावग्राह्यनुमितौ ताहशविशेषबाधबलादपि अपरविशेषप्रकारकत्वेऽविरोधात् ।]

अत्र पक्षे विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावविशेषणाभावाभ्यामतिरिक्तत्वात्प्रोक्ततर्कस्येतरबाधबलादपि विशेष्याभावमात्रपर्यवसायिता निर्वहति,इतरबाधस्य व्यापकतावच्छेदकानाक्रान्तधर्माभासकत्वात्, अनतिरिक्तत्वेऽपि वह्निसमवहितजन्यत्वत्वेन विशिष्टाभावपर्यवसानं प्रकृते दुर्घटम्। वह्निसमवहितजन्यतात्वविरोधितद्रूपावच्छिन्नभिन्नविशिष्टाभावत्वावच्छिन्नबाधाग्रहात् । न हि सौरभेतरगन्धवृत्तिजातिविशेषावच्छिन्नबाधग्रहदशायां गन्धत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ सौरभत्वेन गन्धो भासते, अपि तु ताहशगन्धभिन्नगन्धत्वेनैवातो ऽत्र वन्ह्यसमवहितजन्यत्वभिन्नविशिष्टाभावत्वेनैव पर्यवसानं भवेत् ।

न च वह्निसमवहितजन्यत्वत्वेन विपर्ययपर्यवसानाय वह्निसमवहितजन्यत्वभिन्नत्वविशिष्टविशिष्टाभावत्वावच्छिन्नाभावत्वेन पक्षो विशेषणीय इति वाच्यम् वह्निसमवहितजन्यत्वभिन्नत्वविशिष्टविशिष्टाभावत्वस्य वन्ह्यसमवहितजन्यतात्वसमनियततया गौरवेण ताहशविशिष्टाभावत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरित्यस्वरसात् सत्यन्तमापाद्यप्रतियोगिकोटौ निवेशयितुमुपक्रमते । वस्तुत इति । तत्र वन्हिसमवहितजन्यपदस्य यथाश्रुतार्थपरतां प्राचीनैरनिराकृतां प्रथमतो निराकरोति । वह्न्यजन्यमपीति ।

(दी०) वस्तुतो वन्ह्यजन्यमपि वह्निसमवहितजन्यं व-

---

(१) पुस्तकान्तरयोर्नास्त्ययं [ ] पाठः ।

न्ह्यसमवहिताजन्यं च सम्भवतीति वन्हिजन्यत्वपर्यवसितं वह्निसमवहितजन्यत्वं वाच्यम् । तथा च घटादौ व्यभिचारवारणाय आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणार्थकं(१) सप्तन्तम् । अजन्ये जन्ये च नान्तरीयकवह्निके व्यभिचारवारणाय जन्य इति । तदर्थस्तु वन्हयसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरयावत्कारणजन्यत्वम्, तथाविधयावत्कारणकत्वमिति यावत् । तथा च वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वे सति वन्ह्यसमवधानकालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणको न स्यादिति पर्यवसितोऽर्थः ।

(गा०) नान्तरीयकवन्हिके घटादौ स्वसमानाधिकरणवह्निमत्क्षणवृत्तिसामग्रीजन्यत्वरूपस्य तादृशक्षणाव्यहितोत्तरक्षणोत्पन्नत्वपर्यवसितस्य वह्निसमवहितजन्यत्वपदार्थस्य वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य च सत्त्वादिति भावः । वह्निजन्यत्वपर्यवसितम् । वह्निजन्यत्वस्वरूपम् । वह्निसमवहितजन्यत्वं वाच्यम । वह्निसमवहितजन्यपदार्थतावच्छेदकं वाच्यम् । अन्यथा यथाश्रुतवह्निसमवहितजन्यत्वस्य शुद्धस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशेषितस्य च वह्निजन्यत्वाव्याप्यत्वेन प्रकृततर्काद्वह्न्यसमवहिताजन्यत्वाविविशिष्टवह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चयेऽपि तादृशनिश्चयस्य तत्सम्पादकतर्कस्य च वह्निजन्यत्वाभावशङ्कायामविरोधितया तादृशशङ्कायां बाधकविरहेण वह्निधूमयोः कार्यकारणभावनिश्चयानुत्पत्तेः ।

न च वह्निसमवहितजन्यत्वस्य वह्निव्याप्यत्वनियततया तन्निश्चयादेव व्याप्तिनिश्चयनिर्वाहात् कार्यकारणभावग्रहोऽकिञ्चित्कर इति वाच्यम् । स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नवह्निमति तादृशवह्निशून्ये च यदुत्पत्तिस्तत्साधारण्येन वह्निसमवहितजन्यत्वस्य वह्निव्याप्त्यव्याप्यत्वात् ।

न च वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टवाह्निसमवह्नितजन्यत्वस्य ववह्निव्याप्यत्वनियततया तन्निश्चयादेव व्याप्तिनिश्चय इति वाच्यम् ।

---

(१) आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणमित्यपि पाठान्तरमिति ज्ञायते व्याख्यानुरोधात् ।

तादृशविशेषणविशिष्टस्य केवलजन्यत्वस्यापि वह्निव्याप्यत्वनियत-तया वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चायकतर्कवैफल्यात् । एवं धूमत्वाव-च्छेदेन जन्यत्वरूपापाद्यव्यतिरेकनिश्चयासम्भवादुक्ततर्कतो धूमसा-मान्ये वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चयासम्भवेन व्यक्तिविशेषेष्वेवैतत्त-र्कस्य वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चायकतया तादृशनिश्चयस्य च तर्कं विनापि वह्न्यसमवोहिताजन्यत्वनिश्चयवत् सम्भवेन तर्कवैफल्यात् ।

आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणमिति । आपाद्यकोटिप्रातियोगिवि-शेषणार्थकमित्यर्थः । तथा च घटादिसाधारणस्य केवलवह्निजन्यत्वा-भावस्यापादकत्वेऽपि तत्र वह्न्यसमवहिताजन्यत्वरूपविशेषणाभावा-त्तत्र तद्विशिष्टजन्यत्वाभावरूपापाद्यस्य सत्त्वेन न व्यभिचारः । एवं च पक्षे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशेषणान्तर्भावं विनापि विशिष्टा-भावस्य चातिरिक्तत्वेऽपि च वन्हिजन्यत्वमात्रपर्यवसायिता निर्वह-तीति भावः । वह्न्यसमवहितजन्यत्वं च वह्न्यसमवहितस्वजनकसाम-ग्रीकत्वम् । वह्न्यसमवहितत्वं च स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाव-वत्क्षणवृत्तित्वम । एवं च स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाव-वत्स्वाव्यवहितपूर्वक्षणकत्वमेव पर्यवसितं वह्न्यसमवहितजन्य-त्वम्, तदभावस्तद्भिन्नत्वं वा सत्यन्तार्थः । स्वाधिकरणदेशाव-च्छिन्नत्वस्याभावे निवेशाज्जन्यमात्रस्यैव किञ्चिद्देशावच्छिन्नवह्न्य-भाववत्स्वाव्यवहितपूर्वक्षणकत्वेन विशिष्टाभावस्यापाद्यत्वे प्रति-योग्यप्रसिद्धिः, सत्यन्तार्थजन्यत्वयोरुभयाभावस्यापाद्यत्वे चेष्टाप-त्तिः, धूमे सत्यन्तार्थाभावेनोभयाभावस्याक्षतत्वादित्येतादृशानुप-पत्तेर्नावकाशः ।

केचित्तु स्वसमानधिकरणवन्हिमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणकं यद्यत्तदन्यत्वमेव वह्न्यसमवहिताजन्यत्वम्, वन्हौ स्वसमाना-धिकरणत्वनिवेशाद्घटाद्यव्यवहितप्राक्क्षणस्यापि देशान्तरवृत्तिव-न्हिमत्त्वेऽपि न तत्र व्यभिचारः । एवं च यादृशघटादि-व्यक्तेरधिकरणे कदाचिदपि वह्निर्नास्ति तत्र सत्यन्तदलसत्त्वे-ऽपि विशेष्यदलस्य स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यकालवृत्तिव-न्हितत्समवधानेतरयावत्कारणकत्वरूपस्य तत्रासत्त्वादेव विशिष्टा-वनिर्वाहान्न व्यभिचार इत्याहुः । तदसत् । तथा सति विवक्षणी-यविशेष्यदलार्थनिवेशस्य वन्हिव्यधिकरणघटादिकमुपेक्ष्य नान्तरी-

यकवह्निके व्यभिचारवारणरूपप्रयोजनप्रदर्शनेन न्यूनतापातात् ।

अजन्ये व्यभिचारस्य यथाश्रुतजन्यत्वनिवेशेनैव वारणात् पारिभाषिकतदर्थविवक्षायाः प्रयोजनमाह । जन्ये च नान्तरीयकवह्निके इति । नान्तरीयकः स्वोत्पत्त्यर्थमनपेक्षितोऽपि दैवात् स्वाव्यवहितप्राक्क्षणे स्वाश्रयवृत्तिर्वह्निर्यस्य स तथा । व्यभिचारवारणायेति । तत्र वह्निजन्यत्वाभावस्यापादकस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य च सत्त्वादिति भावः । वह्न्यसमवधानकालीनेति । वह्न्यसमवधानकालीनानि स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्क्षणवृत्तीनि वह्नितत्समवधानेतराणि यावन्ति स्वकारणानि तज्जन्यत्वमित्यर्थः । एतत्प्रसिद्धिश्च वह्निजन्ये धूमादौ द्रष्टव्या । अत्र यावत्त्वविशिष्टेषु वह्नितत्समवधानेतरस्वकारणेषु वह्न्यसमवधानकालीनत्वं विधेयम्, तेन नान्तरीयवह्निके घटादौ यावन्ति वह्न्यसमवधानकालीनानि स्वकारणानि तज्जन्यत्वस्याक्षतत्वेऽपि न क्षतिः । यावत्सु वह्नितत्समवधानेतरतादृशघटादिकारणेषु वह्न्यसमवधानकालीनत्वाभावाद् यद्विलम्बेन वह्निसमवधानोत्पत्तिक्षणे तत्पूर्वं वा तादृशघटादेरनुत्पादो वन्हिसमवधानकालीनस्य तादृशकारणस्यापि यावत्तादृशकारणान्तर्गतत्वात् । ईदृशाभिमतोद्देश्यविधेयभावं स्फुटयितुं व्युत्पत्तिसिद्धपूर्वपदार्थविधेयकान्वयबोधजनकबहुव्रीहिणोक्तमेवार्थं विवृणोति । तथाविधेति ।

केचित्तु जन्यत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवमनुसृत्याह । तथाविधेतीति व्याचक्रुस्तन्न शोभनम् । एतन्मतेऽपि बहुव्रीह्यर्थस्य सम्बन्धस्य जन्यत्वरूपत्वात् तादृशं यद्यत्स्वं तत्त्वाभावकूटस्य तत्तद्भेदकूटस्य वा विशिष्यैवापादनीयतया आपाद्यकोटौ तादृशयावत्कारणजन्यत्वादेरनिवेशेन लाघवगौरवविचारानवकाशाच्च । नान्तरीयवह्निकस्यापि घटादेर्यत्किञ्चित्कारणस्य तत्प्रागभावादेर्वह्न्यसमवधानकालीनत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतो यावदिति ।

ननु यादृशघटस्य यत्कारणविलम्बेन पूर्वं नोत्पादस्तादृशचरमसंयोगादिरूपं कारणं वह्निसमवधाननाशकालपर्यन्तमासीत्तत्र व्यभिचार ईदृशविवक्षायामपि दुर्वार एव । न च वह्न्यसमवधानकालीनत्वं वह्निसमवधानप्रागभावकालीनत्वम्, ता-

दृशचरमसंयोगादीनां चातथात्वान्न तद्घटादौ व्यभिचार इति वाच्यम् । तद्वह्निसमवधाननाशकालस्यापि भाविवह्न्यन्तरसमवधानप्रागभावकालतया तेषामपि तथात्वादिति चेन्न । स्वीययावत्कारणत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्निसमवधानाभाववत्क्षणवृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वात् । उक्तस्थले यावत्कारणानां प्रत्येकं तथाविधक्षणवृत्तित्वेऽपि मिलितानां न तादृशक्षणवृत्तित्वं वह्निसमवधाननाशक्षणानां तथाविधघटादियावत्कारणान्तर्गततत्प्रागभावानधिकरणत्वात् ।वह्निसमवधानप्रागभावक्षणानां च तदन्तर्गतचरमसंयोगाद्यनधिकरणत्वादिति तदीयकारणनिष्ठयावत्त्वस्य तादृशेन केनचिदपि क्षणेन निरूपितायां वृत्तावव्च्छेदकत्वविरहेण तादृशघटादौ विशेष्यदलाभावस्याक्षतत्वात् ।

तत्तद्वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टस्य तत्तद्वह्निसमवधानप्रागभावकालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणकत्वस्यात्राभाव आपादनीय इत्यतो न व्यभिचार इत्यपि कश्चित् ।

अत्र धूमादिजननयोग्यसमुदायस्यासमानकालीनेन्धनादिव्यक्तिघटितस्य यावत्त्वेन न कुत्रापि क्षणे वृत्तिरिति आपाद्याप्रसिद्धिरतः कारणपदं फलोपहितकारणपरं बोध्यम् । यावद्धूमकारणसमुदायान्तर्गतवह्नितत्समवधानयोर्वह्न्यसमवधानकालीनत्वाभावाद् धूमेऽपि नैतद्दलप्रसिद्धिसम्भव इत्यतो वह्नितत्समवधानेतरत्वं कारणविशेषणमुपात्तम् ।

अथ वह्नेर्वह्निसमवधानाभाववत्स्वोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वाद्वह्निभेदस्य कारणविशेषणत्वमनर्थकम् । न च वह्निसंयोगाभावो न वह्न्यसमवधानपदार्थः किं तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभाव एव, वह्न्युत्पत्तिक्षणश्च न तादृशः, तस्य कालिकसम्बन्धेन वह्निमत्त्वादिति वह्नेर्न वह्न्यसमवधानकालीनत्वं निर्वहतीति वह्निभेदनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । वह्निमतोऽपि वह्न्युत्पत्तिक्षणस्य देशविशेषावच्छिन्नतदभाववत्त्वात् ।

न च वह्निसमवहितजन्यघटादिसामग्र्यधिकरणक्षणस्यापि देशान्तरावच्छिन्नवह्न्यभाववत्तया स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वाद् वह्न्युत्पत्तिक्षणस्य च धूमाधिकरणावच्छेदेन वह्न्यभाववत्ताविरहाद्वह्नेर्न वह्न्यसमवधानकालीनत्वमिति

वाच्यम् । यदा यत्र यस्याधिकरणतानियामकः संयोगादिस्तदधिकरणमेव तदानीं तद्वृत्ताववच्छेदकमन्यथा देशान्तरवृत्तौ दिनान्तरे चात्रानेष्यमाणे घटादाविहाद्य स घट इत्यादिप्रतीतिप्रसङ्गात् । एवं च वह्न्यादेः स्वोत्पत्तिक्षणवृत्तौ तत्कालीनसम्बन्धवतः स्वावयवस्यैवावच्छेदकत्वं न तु स्वसंयोगिनोऽपि धूमवतस्तदा तत्र तत्संयोगाभावादिति, तत्र च धूमवदवच्छेदेन वह्न्यभाववत्त्वस्याक्षतत्वाद् वह्नेरपि तदसमवधानकालीनत्वस्य दुर्वारत्वात् । मैवम् । यत्र वह्निसमवधानदशायां महाघटनाशस्तदुत्तरक्षणे च वह्निसमवधानप्राक्कालीनैरेवावयवसंयोगादिभिर्वह्निमति खण्डघटो जनितस्तादृशस्य खण्डघटस्य यावतां द्रव्याभावसंयोगादिरूपकारणानां वह्निसमवधानप्राक्कालीनतया तत्र वह्न्यसमवधानकालीनयावत्कारणकत्वमेवेति व्यभिचारः ।

न च महाघटोत्पत्तिदशायामेव तादृशखण्डघटोत्पत्तिवारणाय महाघटनाशव्यक्तेरपि तद्घटहेतुताया आवश्यकत्वात् तद्घटितकारणसमुदायस्य च वह्न्यसमवधानकालीनत्वविरहान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । यत्र महाघटसामग्रीसमवधानोत्तरं महाघटाधिकरणकपालसंयुक्तकपालान्तरमन्तर्भाव्य महाघटारम्भककपालेषु खण्डघटोत्पत्तिस्तत्र पूर्वं तत्संयोगव्यक्तिरूपकारणविरहादेव तद्घटोत्पत्तिवारणसम्भवेन महाघटनाशव्यक्तिहेतुतायां मानाभावात् ।

न च तत्संयोगतन्नाशव्यक्त्योः कस्य हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । सामान्यरूपेण क्लृप्तहेतुताकत्वस्यैव संयोगव्यक्तिहेतुत्वे विनिगमकत्वात् । एवं चैतादृशव्यभिचारवारणाय स्वोत्पत्तिप्रयोजकप्रत्यासत्तिविशिष्टानां कारणानां वह्न्यसमवधानक्षणवृत्तित्वं विवक्षणीयम् । तथा च सति तादृशघटजनकस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यरूपप्रतिबन्धकाभावस्य तद्घटोत्पत्तिप्रयोजकतत्कपालप्रत्यासत्तिविशिष्टस्य महाघटाधिकरणकालेऽसत्त्वेन व्यभिचारवारणसम्भवात् । एवं च स्वोत्पत्तिक्षणे धूमोत्पादप्रयोजकसंयोगरूपप्रत्यासत्तिविशिष्टस्य वह्नेरसत्त्वात्तस्य न वह्न्यसमवधानकालीनतेति वह्निभेदनिवेशनमर्थवत् ।

यदि चागन्तुककपालसम्बन्धस्यापि तादृशप्रत्यासत्तितया तद्विशिष्टद्रव्याभावस्य तादृशक्षणेऽनपाय इति मन्यते तदा स्वाधि-

करणदेशावच्छेदेन वह्न्यभाववान् यः क्षणस्तदवच्छिन्नस्वप्रयोजकवह्नितत्समवधानेतरकारणाधिकरणतासमुदायकत्वमेव विवक्षणीयम् । तादृशसमुदायान्तर्गतायाः पूर्वघटारम्भककपालनिष्ठद्रव्याभावाधिकरणतायास्तथाविधक्षणानवच्छिन्नत्वेन न व्यभिचारः । एवं च धूमोत्पत्तिप्रयोजककारणाधिकरणतासमुदायान्तर्गतस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यधिकरणत्वस्य वह्न्युत्पत्तिक्षणानवच्छिन्नतया तादृशक्षणमादाय स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्क्षणावच्छिन्नतत्समवधानेतरकारणाधिकरणतासमुदायकत्वस्य धूमे प्रसिद्ध्यसम्भवेन वह्निपदवैयर्थ्याभावात् ।

यद्वा यद्यत्कारणं यद्यदधिकरणप्रत्यासन्नं सत् स्वोत्पत्तिप्रयोजकं तत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टतत्तत्कारणसमुदायवद्वह्न्यसमवधानक्षणकत्वाविवक्षणात् सामञ्जस्यम् ।

यत्तु वह्न्यसमवधानकालीनत्वं स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यक्षणवृत्तित्वमेव विवक्षितम् । तथा च वह्न्युत्पत्तिक्षणस्यापि धूमसमानाधिकणवह्निमत्तया वह्निपदसार्थक्यमिति केचिदाहुस्तदसत् । स्वाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टवह्निमदन्यत्वस्य वह्न्युत्पत्तिक्षणसाधारणतया तन्निवेशे वह्नीतरत्वनिवेशनं विनाप्युपपत्तेः स्वाधिकरणवृत्तित्वोपलक्षितवह्निमदन्यत्वं निवेश्य वह्नीतरत्वनिवेशनस्यायुक्तत्वात् । एवं स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यक्षणवृत्तित्वं यदि वह्न्यसमवधानकालीनत्वं तदा स्वसमानाधिकरणवह्निमत्स्वाव्यवहितप्राक्क्षणकत्वरूपस्य वह्निसमवहितजन्यत्वस्य विशेषणतयैव सामञ्जस्ये वह्न्यसमवहिताजन्यत्वरूपनिषेधद्वयघटितसत्यन्तानुसरणमनर्थकम् । स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्निसमवधानाभाववत्क्षणवृत्तित्वं यदि पुनर्वह्न्यसमवधानकालीनत्वं तदा एकस्या एव घटव्यक्तेर्यत्र स्वाव्यवहितप्राक्कालावच्छिन्नवह्निसमवधानवति तत्समवधानाभाववति चोत्पत्तिस्तादृशघटव्यक्तेर्वह्निसमवहितजन्यतया यत्किञ्चिद्देशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्क्षणवृत्तिसामग्रीजन्यतया च तत्र व्यभिचारः स्यादिति सत्यन्तनिषेधद्वयोपादानसार्थक्यमिति ।

वह्निसमवहितजन्यपदस्य वह्निजन्यार्थकत्वे जन्यपदस्य यथाश्रुतार्थपरताम्भ्युपेत्यापि नान्तरीयवह्निके प्रकारान्तरेण व्यभिचारं वारयतां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति । यत्त्विति ।

(दी०) यत्तु नान्तरीयवह्निके व्यभिचारवारणाय आपादककोटावेव विशेषणं सत्यन्तार्थः। स च वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वमिति। तन्न। प्राक् तदसिद्धेः।

(गा०) आपादककोटावेवेत्येवकारेणापाद्यप्रतियोगिविशेषणत्वव्यवच्छेदः। विपर्ययपर्यवसायितानिर्वाहाय पक्षांशेऽपि तस्य विशेषणत्वमावश्यकमेवेति ध्येयम्। वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वमिति। वह्निसमवहितजन्यघटादौ च न तादृशसामग्र्यजन्यत्वं वह्नेस्तदकारणतया तदुत्पत्तिप्रयोजककारणसमूहात्मकतत्सामग्र्यघटकत्वादिति न व्यभिचार इति भावः।

प्रागिति। वह्नौ धूमजनकतानिश्चयात् पूर्वमित्यर्थः। तदसिद्धेः। धूमे वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वानिश्चयाद्वह्नौ धूमजनकत्वसन्देहे धूमसामग्र्यां वह्न्यघटितत्वस्यापि संशयादिति भावः।

ननु वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्यापाद्यप्रतियोगिकोटिविशेषणत्वेऽवह्नेरेव भविष्यतीत्यादिशङ्काद्वयस्य कथं तर्कविरोधिता, एतन्मते तस्य पक्षाविशेषणतया तादृशशङ्कायाः पूर्वमते इव विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वासम्भवादित्यत आह।

(दी०) अत्र आद्या द्वयी शङ्का इष्टापत्तिपर्यवसायिनी(१)। तृतीया पुनरापादकाद्यप्रसिद्धिपर्यवसायिनी। अवह्नेः,वह्निशून्यात्।

(गा०) अत्रेति। एतन्मते इत्यर्थः। इष्टापत्तिपर्यवसितेति। आपाद्यस्य विशिष्टाभावस्य इष्टतापर्यवसितेत्यर्थः। इष्टत्वं च पक्षेऽबाधितत्वम्, पक्षे सत्त्वमिति यावत्। तज्ज्ञानजनकत्वमत्र तत्पर्यवसानं बोध्यम्, धूमे वह्न्यसमवहितजन्यत्वस्य सन्देहे तद्व्यापकस्य तदभावविशिष्टजन्यत्वाभावस्यापि संशयादिति भावः। इष्टापत्तिशङ्कायाश्च कारणीभूतापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविघटकतया तर्कविघटकत्वं बोध्यम्।

नन्वेवमप्यहेतुक एवोत्पत्स्यते इति तृतीयशङ्काया एतन्मते कथं तर्कविरोधिता? तथा हि सम्प्रदायमते उत्पन्नत्वरूपजन्यत्वाभावस्यापाद्यतयोत्पन्नत्वरूपतदभाववति अहेतुकत्वशङ्का मूलशैथिल्य-

---

(१) पर्यवसितेति पाठान्तरम्।

शङ्कापर्यवसायिनी, यतस्तस्यां सत्यां तत्र वह्न्यसमवहिताहेतुकत्वसहितवह्निसमवहिताहेतुकत्वरूपापादककोटिकशङ्का जायते । तद्विरोधिनो यद्ययं वह्न्यसमवहिताहेतुकत्वे सति वह्निसमवहिताहेतुकः स्यात्तदा ऽहेतुकः स्याद्वह्न्यसमवहितात्तत्समवहितातिरिक्तस्याप्रसिद्धेरित्येतादृशतर्कस्य इष्टापत्त्या असम्भवात् सा च मूलशैथिल्यशङ्कैव, व्यापकाभिमताभाववति व्याप्याभिमतसत्ताया व्यभिचारत्वादिति । एतन्मते चोत्पन्नत्वं नापाद्यव्यतिरेकः, अपि तु वह्न्यसमवधानकालीनोक्तयावत्कारणकत्वम्, तद्विशिष्टे चाकारणकत्वशङ्का नावतरत्येवेति नोक्तदिशाऽहेतुकत्वशङ्कायां मूलशैथिल्यशङ्कापर्यवसानम् ।

न चापाद्यव्यतिरेकवत्तया निश्चिते धूमे ऽहेतुकत्वशङ्का व्याप्यसंशयविधया आपादकीभूतवह्न्यहेतुकत्वशङ्कामादधती मूलशैथिल्यशङ्कायां पर्यवस्यति, एकस्मिन् धर्मिणि आपाद्याभावनिश्चयसहिताया आपादकशङ्काया आपादके आपाद्यव्यभिचारशङ्कारूपत्वात् । पक्षे आपाद्याभावनिश्चयस्य च तर्कपूर्वमवश्यमुपेयत्वात् । यदि चाहेतुकत्वशङ्कायां सत्यां धूमे सकारणकत्वघटितापाद्याभावनिश्चय एव न सम्भवतीत्युच्यते तदा आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयविघटकतया धूमेऽहेतुकत्वशङ्का इष्टापत्तिशङ्कैवेति वाच्यम् । यतो धूमत्वविशिष्टे ऽहेतुकत्वशङ्कातस्तद्विशिष्टे एव वह्न्यहेतुकत्वशङ्का भविष्यति तदानीं तद्विशिष्टे आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयसत्त्वेऽपि तच्छङ्कातादृशापाद्यव्यतिरेकनिश्चययोरापाद्याभावापादकौ(१) परस्परोपरागेणाविषया(२)विति न व्यभिचारग्रहरूपता, तादृशाभाववत्त्वविशिष्टे तादृशापादकसंशये च तेन रूपेण व्याप्यसंशय एव हेतुर्न तु रूपान्तरेण, भिन्नधर्मितावच्छेदककत्वात्तादृशनिश्चयो न सम्भवतीति प्रागेवोपपादितम् । एवं धूमत्वादिरूपेण पक्षे वह्न्यहेतुकत्वसंशयो विनैवाहेतुकत्वशङ्कां सुलभ एव तामेवोच्छेत्तुं तर्कानुसरणात् सा चेत्तर्कमुच्छिन्द्यात्तर्हि अलमहेतुकत्वशङ्कानिराकरणायासेन ।

---

(१) आपाद्याभावापादकवत्त्वेनेति पाठान्तरम् ।

(२) विषयाविति पाठान्तरम् ।

यच्च शङ्कितं धूमेऽहेतुकत्वशङ्का आपाद्यव्यतिरेकानिश्चयविघटकतया इष्टापत्तिशङ्कारूपेति तदपि न। यत उत्पन्नतया निश्चितेऽपि धूमे यद्यहेतुकत्वशङ्का स्यात्तदा उत्पन्नमात्रे एव सा स्यादिति सहेतुकत्वस्य न कुत्रापि प्रसिद्धिरिति तदभावशङ्काया एवासम्भव इत्यत आह। तृतीया पुनरिति। पुनः शब्देनेष्टापत्तिपर्यवसायित्वव्यवच्छेदः। आपाद्याप्रसिद्धिस्थले इष्टापत्तेरयोगात् सा च व्यक्तीभविष्यत्यग्रे। आपादकेति। आपादकमिह वह्न्यजन्यत्वं वह्निकारणकत्वाभावरूपम्। तदप्रसिद्धिपर्यवसानम्। तत्स्वरूपज्ञानविरोधः। उत्पन्नमात्रेऽहेतुकत्वसंशये क्वचिदपि सहेतुकत्वघटितवह्निहेतुकत्वरूपप्रतियोगिनोऽनिश्चयेन तदभावज्ञानासम्भवात्।

न चाभावबुद्धौ प्रतियोगिनः कुत्रचिन्निर्णयो नापेक्ष्यते अपि तु प्रतियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकनिश्चय एवेति वाच्यम्। सर्वत्राहेतुकत्वशङ्कादशायां हेतुतायां वह्न्यादिवृत्तित्वनिश्चयासम्भवेन प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यापि प्रकृते दुर्लभत्वात्। अहेतुकत्वसंशयश्च तदीयनियतपूर्ववर्तिसामान्ये तं प्रत्यनन्यथासिद्धत्वसंशयः, तं प्रति अनन्यथासिद्धसामान्ये च तदीयनियतपूर्ववर्तितासंशयः। अतः प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या ऽहेतुकत्वशङ्कानुपपत्तिर्नाशङ्कनीया। आदिपदादापाद्यपरिग्रहः। आपाद्यप्रतियोगिनश्च सहेतुकत्वघटितस्य वह्न्यसमवधानकालीनोक्तयावत्कारणकत्वस्य सहेतुकत्वाप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धिरिति भावः।

अथ कार्यान्तरे सहेतुकत्वप्रसिद्धिदशायां धूमधर्मिकाहेतुकत्वशङ्काया व्याप्यसंशयविधया धूमे तादृशयावत्कारणकत्वाभावरूपापाद्याभावकोटिक(१)संशयसम्पादकत्वादिष्टापत्तिशङ्कापर्यवसानं सम्भवति, तत्कथमहेतुक एवोत्पत्स्यते इति शङ्काया धूमपदानुषङ्गेण धूममात्रधर्मिकत्वमुपगम्येष्टापत्तिपर्यवसायिता न व्याख्यातेति चेन्न। उत्पत्तिमत्तयाऽवधृतेऽपि धूमे यद्यहेतुकत्वसंशयस्तदा कार्यान्तरेऽपि तत्सम्भवेन सहेतुकत्वप्रसिद्धेर्दुर्लभत्वात्, न ह्युत्पत्तिमत्त्वादन्यत्तादृशशङ्काविरोधिरूपं सम्भवतीति।

अवह्निरित्यत्र मूलेऽवह्निपदस्य वह्निभिन्नार्थकत्वे वह्निभिन्नजन्य-

---

(१) आपाद्यकोटिकेति पाठान्तरम्।

त्वं तन्मात्रजन्यत्वं वा कोटिः स्यात् तत्कोटिकशङ्कयोश्च न प्रकृते विरोधिता सम्भवति प्रथमे पक्षसाधारणत्वाद् द्वितीये च वह्न्य-जन्यत्वशङ्कापर्यवसायिन्यास्तच्छङ्कायास्तर्कात् पूर्वं दुरुच्छेदत्वात् तदभावस्यापाद्यप्रतियोगिकोटौ निवेशासम्भवादतस्तद्व्याचष्टे। अ-वह्नेरिति। वह्निशून्यात्। वह्न्यसमवहितात्। तथा च वह्न्यसमवहित-जन्यत्वकोटिकत्वं शङ्कायां लब्धं तादृश्याश्चापाद्यप्रतियोगिकोटिप्रवि-ष्टवह्न्यसमवहिताजन्यत्वविरोधिविषयकत्वात्तर्कविरोधितोपपत्तिः।

मूले। इत्यत्र। इत्यादितर्के। उपत्स्यमाने इति शेषः। इति शङ्का स्यात्। इत्यादिशङ्का जायेत। सम्भावनायां लिङ्। सर्वत्र। शङ्कायाम्। स्वक्रियाव्याघातः। धूमादौ गृहीतवह्न्याद्यन्वयव्यतिरे-कानुविधानस्य पुंसो धूमाद्यर्थितया वह्न्यादौ प्रवृत्तेर्विरोधः, तदभा-वापादकत्वमिति यावत्। आपादनाकारमेवाह। यदीति। गृही-तान्वयव्यतिरेको यो हेतुर्वह्निस्तं विना। कार्योत्पत्तिम्। धूमे तद-समवहितजन्यत्वं कार्यसामान्ये ऽहेतुकत्वं वेति शेषः। उपादानं कथं कुर्यात्। वह्न्यादिसमवधाने न प्रवर्तेतेति यावत्। तेन विनापि तत्सम्भवादिति। तदसमवहितादपि तत् सम्भवतीत्यादिज्ञानस्य प्रवर्तककारणताग्रहविरोधिनः सत्त्वादित्यर्थः। तस्मात्। तादृश-प्रवृत्तिनिर्वाहानुरोधात्। तदुपादानम्। वह्न्युपादानम्। शङ्काप्रति-बन्धकम्। आस्थीयते इति शेषः। अत्रोपादानपदस्य भावव्युत्पत्त्या प्रवृत्त्यादिपरत्वं न सम्भवति प्रवृत्त्यादेः शङ्काप्रतिबन्धकत्वविरहा-दतो व्याचष्टे दीधितौ। तदुपादानमितीति।

(दी०) तदुपादानमिति करणव्युत्पत्त्या तदीयकार्यप्रयोज-कताज्ञानपरम्, तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपरं वा। अग्रेतनमपि स्वक्रियापदं तत्परमेव। कृत्यादेः शङ्काप्रतिबन्धक-त्वे मानाभावात्, कारणताग्रहोत्तरकालीनत्वाच्च।

(गा०) करणव्युत्पत्त्येत्युपलक्षणम्। तस्य उपादानं यस्मा-दिति बहुव्रीहिसमासादरोद्धत्यपि बोध्यम्। तदीयकार्येति। वह्न्या-दिकार्यधूमादीत्यर्थः। वह्न्यादौ धूमादिप्रयोजकताज्ञानस्य धूमादौ वह्न्यादिप्रयोज्यत्वरूपवह्न्यसमवहितजन्यत्वव्यावर्तकधर्मविषयकतया तच्छङ्काप्रतिबन्धकत्वोपपत्तिः। एवं तृप्त्यादिकार्ये प्रत्यनन्य-

थासिद्धभोजनादौ तन्नियतपूर्ववर्तित्वाभावव्यावर्तकतत्प्रयोजकत्वज्ञानस्य कार्यसामान्ये ऽहेतुकत्वशङ्कानिवर्तकत्वम् । प्रयोजकत्वं च कारणत्वादन्यदेव सम्बन्धविशेषः कारणाकारणसाधारण इति पूर्वं तन्निश्चयेऽपि न कारणताग्राहकतर्कवैयर्थ्यम् ।

ननु कारणत्वस्येव प्रयोजकत्वस्यापि प्रथमं दुर्निश्चेयतया कथं तन्निश्चयाच्छङ्काप्रतिबन्ध इत्याशङ्कायां प्रकारान्तरमनुसरति । तादृशान्वयेति । धूमादिधर्मिकवह्न्याद्यन्वयव्यतिरेकानुविधाय्यन्वयव्यतिरेकवत्त्वनिश्चयपरं वेत्यर्थः । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयश्च तर्कात् पूर्वमपि सम्भवति, प्रत्यक्षतो यत्र न वह्निस्तत्र न धूम इति निश्चये विरोधिशङ्कानवकाशात् तादृशनिश्चयो न वह्न्यजन्यत्वशङ्काविरोधी तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य नान्तरीयकतद्कारणकसाधारणतया तदजन्यत्वाव्यावर्तकत्वादिति न तर्कवैयर्थ्यमिति भावः । अग्रेतनमपीत्यत्रापिकारः स्वक्रियापदमित्यनन्तरं योज्यः । उक्तरीत्या स्वक्रियाव्याघात इति प्राक्तनस्वक्रियापदस्य प्रवृत्तिपरताया एव सम्भवादग्रेतनमिति ।

केचित्तु स्वक्रियाव्याघात इति ग्रन्थस्य प्रवृत्त्यभावप्रसञ्जनपरत्वे मिश्रास्त्वित्यादिना वक्ष्यमाणमताभेदः स्यादिति ग्रन्थकारमते तादृशग्रन्थस्य सकलशङ्कानां स्वक्रियया प्रतिबन्ध इत्येवार्थः । स्वक्रियायाः शङ्काप्रतिबन्धकत्वे प्रमाणाकाङ्क्षया यदि हीत्यादिना स्वक्रियायाः शङ्कायामप्रतिबन्धकत्वे प्रवृत्त्यनुपपत्तेरभिधानं तस्मात्तदुपादानमिति ग्रन्थेन स्वक्रियायाः शङ्काप्रतिबन्धकत्वोपसंहारः, एवकारः प्रतिबन्धकमित्यनन्तरं योज्यः । इत्थं चाग्रेतनमपीत्यपिकारो यथास्थानस्थ एव प्राक्तनस्वक्रियापदसमुच्चायक इत्याहुः । तन्न । मिश्रमते तादृशग्रन्थस्य परार्थानुमानस्थलाभिप्रायकतया एतन्मते च स्वार्थानुमानस्थलपरतया विशेषात् स्वक्रियापदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वपरित्यागानौचित्यात् । तत्परमेवेति । तदुपादानपरं यत्परं तत्परमेवेत्यर्थः । तदुपादानपदस्य प्रवृत्त्यादिपरत्वपरित्यागे बीजं स्वयमेवाह । कृत्यादेति । आदिपदाच्चेष्टादिरूपव्यापारपरिग्रहः । मानाभावादिति । विरोधिनिश्चयस्यैव तथात्वादिति भावः ।

ननु तत्तत्फलसाधनताज्ञानजन्या कृतिरपि तत्तत्फलसाधनताविषयिकैव स्वीकरणीया तृप्तये भोजनं करोमीत्याकारकतदनुभ-

वबलात् । अत एव एकफलेच्छासहकृतापरफलसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिवारणाय विशिष्य तत्तत्फलगोचरेच्छात्वेन तत्तत्फलसाधनताज्ञानत्वेन च प्रवृत्तिहेतुताया आवश्यकत्वात् एकफलेच्छादिजन्यप्रवृत्तावन्यफलेच्छादेर्व्यभिचारस्य नावकाशः। तत्फलेच्छादिजन्यतावच्छेदककोटौ तत्तत्फलसाधनत्वावगाहित्वस्य निवेशनैव वारणसम्भवात् ।

न च तत्तत्फलेच्छादिजन्यतावच्छेदककोटौ तत्तत्फलोद्देश्यकत्वनिवेशनैव व्यभिचारवारणसम्भवात्साधनतायाः कृतिविषयत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । उच्छृङ्खलफलविषयताया अनुभवविरुद्धतया तत्फलसाधनत्वेनोपायान्तरविषयकेण फलान्तरसाधनत्वेन चैतदुपायविषयकेण ज्ञानेन जनितायां फलद्वयोपायद्वयविषयकप्रवृत्तौ तत्फलसाधनताधियो व्यभिचारवारकतया च उपायविषयतानिरूपितफलविषयतोपगमे उपायफलयोः सम्बन्धविधया कार्यकारणभावभानस्यावश्योपेयत्वात् । न हि ययोः सम्बन्धो न भासते तद्विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावो दृष्टचरः । एवं च कृतेः कार्यकारणभावविषयकतया तद्विषयकज्ञानस्येव तस्या अपि शङ्काविरोधित्वमक्षतमेव । ज्ञानत्वमनन्तर्भाव्य संशयान्यविरोधिविषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् । निविशतां वा संस्कारव्यावृत्तगुणलौकिकमानसप्रयोजको जातिविशेष इत्याशङ्क्य कृतेः शङ्कोच्छेदकत्वं प्रकारान्तरेणापि निराकरोति । कारणताग्रहेति । तथा च प्रवृत्तितः शङ्कानिवृत्तौ तर्कावतारे सति कार्यकारणभावग्रहः कार्यकारणभावग्रहे च सति प्रवृत्तिरिति अन्योन्याश्रय इति भावः ।

परीक्षाकारस्तु नास्य तर्कस्य कार्यकारणभावनिश्चयोपयोगितामनुमन्यते किं तु प्रथमं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिमनन्तर्भाव्य कार्यकारणभावे निश्चिते लाघवाद्वह्न्याधारत्वरूपवह्निसमवधानाभावस्य धूमानुत्पत्तिप्रयोजकत्वे चावधृते वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वशङ्कयाऽव्याप्यत्वशङ्कासम्भवेन व्याप्तिग्रहो न सम्भवतीति वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वनिश्चयार्थमयं तर्क इत्याह । दीधितिकृतापि इदमेव वाचोभङ्ग्येत्यादिना मतमेतत्प्रदर्शयिष्यते । तथा च सति प्रवृत्तेः कार्यकारणभावग्रहसापेक्षत्वं नान्योन्याश्रयप्रयोजकमित्युपादानादिपदमसौ कृतिपरतयैव व्याचकार । ज्ञानत्वासहितमेव च विरोधि-

विषयकत्वं शङ्काप्रतिबन्धकताप्रयोजकमङ्गीचकार ।

तत्रेदं चिन्तनीयम् । विरोधिनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदक-शरीरे ज्ञानत्वानन्तर्भावे विरोधिविषयकानुद्बुद्धसंस्कारस्यापि शङ्काप्रतिबन्धकत्वापत्तिः । संस्कारव्यावृत्तजातिविशेषनिवेशने तु किमपराद्धं ज्ञानत्वेन ।

न च तादृशजातौ प्रमाणान्तरसत्त्वे विनिगमनाविरहात्तत्पुर-स्कारेणापि प्रतिबन्धकत्वान्तरमावश्यकमित्यव्याहतमेव कृतेस्तथा-त्वमिति वाच्यम् । ज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य निश्चिताव्यभिचारक-त्वं कृत्याद्यनन्तरं शङ्कानुत्पादानिश्चयेन च तादृशजात्यवच्छिन्ना-भावस्य तथात्वमित्यस्यैव विनिगमकत्वादिति ।

ननु वह्निशून्ये तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नानुत्पाददर्शनेऽपि धूमत्वावच्छे-देन वह्न्याद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं न शक्यते निश्चेतुं धूमान्त-रोत्पत्त्यधिकरणे वह्न्यभावशङ्काया दुरुच्छेदत्वात् तथा च सा-मान्यतो धूमत्ववह्नित्वाभ्यां कार्यकारणभावावधारणं तर्कादपि न सम्भवति वह्न्यजन्यतया धूमत्वावच्छेदेनैव वह्न्यसमवहिताज-न्यत्वे सति जन्यत्वाभावस्यापत्तिसम्भवात् तादृशापत्तेश्च धूमत्व-समानाधिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वसंशयानिवर्तकत्वात् । तादृशसंश-यदशायां च धूमत्वे तज्जन्यतावच्छेदकत्वनिश्चयासम्भवात् । न हि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापत्तिस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणापादकज्ञा-नं निवर्तयितुमीष्टे । यतो यादृशापादकज्ञानं यादृशीमापत्तिं जनयति सा तादृशज्ञानेऽनिष्टसाधनत्वमुपनयन्ती इच्छाविघटनद्वारा मणिम-न्त्रादिवत् स्वत एव वा तन्निवर्तयति । अवच्छेदकावच्छेदेनापत्तौ तदवच्छेदनापादकवत्ताज्ञानं हेतुः, तदेकदेशे अभ्युपगतस्य तत्सा-मान्येऽनिष्टाप्रसञ्जकत्वात् । न वा पक्षतावच्छेदकसामाधिकरण्यमा-त्रेणापादकज्ञाननिवर्तनक्षमस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाही तर्कः प्रकृते सम्भवति धूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिवह्न्यसमवहि-तजन्यत्वशङ्काया यत्किञ्चिद्धूमे ऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्च-यानिवर्तनीयाया जागरूकतया तादृशतर्कहेतोर्धूमत्वावच्छेदेना-पाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्यानुदयात् ।

न चापत्तौ समानधर्मितावच्छेदककापाद्यव्यतिरेकनिश्च-यमात्रमपेक्षितं स चावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्य-

मात्रेण वा व्यतिरेकमवगाहतामिति वाच्यम् । विरोधिविषयकस्यैव निश्चयस्य तर्कहेतुत्वोपगमात् । तथा च तद्व्यतिरेकसामानाधिकरण्यमात्रस्य तत्सामानाधिकरण्याविरोधित्वात् तद्व्यतिरेकावच्छेदकत्वस्यैव च तथात्वात् । अत एव तर्कस्याहार्यारोपरूपता । अत एव च प्रमेयत्वादिसामानाधिकरण्येन गुणवत्त्वादिव्यतिरेकनिश्चयेऽपि द्रव्यत्वादिना तत्सामानाधिकरण्येन न गुणवत्त्वाद्याप-त्तिरुदेति । तथा चांशत इष्टापत्तिशङ्कानुच्छेदाद् धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वशङ्कानिवर्तकतर्कानुदयेन सामान्यतः कार्यकारणभावानिश्चयेन वह्नित्वे धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहाविरोधितादृशावच्छेदकत्वरूपव्यभिचारशङ्कायाः कथं निवृत्तिः, धूमत्वसमानाधिकरणजन्यताप्रतियोगिकजनकतायाः सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वस्य वा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविरोधित्वादित्याशङ्कते । यद्यपीति ।

(दी०) यद्यपि चैतावता धूमत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नेर्जनकत्वं नायाति । तृणारणिमणिन्यायेन वैकल्पिककारणताया-मपि तथात्वसम्भवात् । तथापि विशेषाणां कार्यकारणभावग्रहस्तर्केण तद्विरोधिशङ्कायामपनीतायां जायमानः सामान्यव्यभिचारानिर्णयानुगतागुरुविशेषरूपान्तरानुपस्थितिलाघवप्रतिसन्धानादिवशात् सामान्यत एव तं परिच्छिनत्ति । प्रामाणिकौ च तथैवान्वयव्यतिरेकौ । फलबलेन लाघवादिज्ञानशून्याया एव सामान्यव्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते ।

(गा०) नायाति । न सिद्ध्यति । ननु धूमत्वसमाधिकरणजन्यतायां धूमत्वान्यधर्मावच्छिन्नत्वबाधसहकृतावच्छिन्नत्वग्राहकजन्यतात्वादिहेतोर्धूमत्वावच्छिन्नत्वं सेत्स्यतीत्यत आह । तृणारणीति । यथा तृणादीनां वह्नित्वसमानाधिकरणजन्यताकत्वेऽपि न तदवच्छिन्नजन्यताकत्वम्, अपि तु तदवान्तरधर्मावच्छिन्नजन्यताकत्वमेव तथा प्रकृतेऽपि अवान्तरधर्मस्यावच्छेदकत्वेऽपि जन्यताया धूमत्वसामानाधिकरण्योपपत्तेरित्यर्थः । तथा चावान्तरधर्मस्यावच्छेदकत्व-

December 1919.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS

NO. 264.

गादाधरी ।

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।
श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या
श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता ।

GÂDÂDHARÎ

A COMMENTARY ON DÎDHITI THE COMMENTARY OF TATTVA CHINTÂMAṆI.

By Gadádhara Bhaṭṭâchârya Chakravartin. With Text, Edited by *Mahâmahopádhyáya Vindhyeśwarî Prasâda Dvivedin, Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.* and Nyâyâchârya Vâmâcharaṇa Bhaṭṭâchârya, Professor of the same College, and Nyâyachârya Śreeráma Śástrî Bháṇḍári, BENARES.

FASCICULUS VIII—८.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY.
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.
AGENTS: OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta, at the Vidya Vilas Press, Benares.

1919
Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—:०:—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२६४

सम्भावनया न जन्यतायां धूमत्वान्यधर्मावच्छिन्नत्वबाध इति भावः । विशेषाणां कार्यकारणभावग्रह इति । विशेषधर्मावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकग्रहाज्जायमानः सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येन कार्यत्वकारणत्वग्रह इत्यर्थः । सामान्यत एव । सामान्यधर्मावच्छेदेनैव । तम् । कार्यकारणभावम । परिच्छिन्नति । विषयीकरोतीत्यग्रिमेणान्वयः । एवकारेण विशेषधर्माणामवच्छेदकत्वावगाहित्वव्यवच्छेदः ।

ननु विरोधिशङ्कासत्त्वे सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येनापि कार्यकारणभावग्राहकसामग्री न सम्भवतीत्यत आह । तर्केणेति । उक्ततर्केणेत्यर्थः । तद्विरोधिशङ्कायाम् । तादृशकार्यकारणभावग्रहविरोधिन्यां सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्यकारणभावाभावशङ्कायाम् । अपनीतायाम् । निवर्तितायाम् । सत्यां जायमानः ।

नन्वेवं कस्यचित्सामान्यधर्मस्योपस्थितौ तदवान्तरधर्मावच्छेदेन क्वचिदपि कार्यकारणभावग्रहो न स्यादपि तु सामान्यधर्मावच्छेदेनैवेत्यादिशङ्कामपनिनीषुः सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावग्राहकसामग्र्यास्तन्मात्रावच्छेदेन तद्ग्रहजननेऽपेक्षणीयान्तरमाह । सामान्यव्यभिचारानिर्णयेति । सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकप्रकृतकार्यत्वाभावानिश्चयेत्यर्थः ।

एतेन वह्नित्वाद्यवच्छेदेन तृणादेः संयोगविभागादिविशेषसाधारणगुणत्वाद्यवच्छेदेन च कर्मादेर्जन्यताग्रहप्रसङ्गो वारितः । तृणादिकं विनापि वह्न्याद्युत्पत्तिदर्शनेन वह्नित्वादिसामानाधिकरण्येन तृणाद्यजन्यत्वनिश्चयात् प्रत्येकं तृणाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिषु यावद्वह्निषु अनुगतागुरुविशेषान्तरस्य जातिरूपस्य प्रागसिद्धेः । क्रियान्वयव्यरिकानुविधायिसंयोगविभागादिषु संयोगत्वादिना सङ्करप्रसङ्गेनानुगतजातेरसम्भवाच्च तत्र द्वितीयप्रयोजकसत्त्वमव्याहतमेवेति ध्येयम् । प्रकृते सामान्यधर्मधूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वस्य संशयसत्त्वान्निश्चयानुधावनम् । तस्य च बाधनिश्चयाभावरूपस्य कारणत्वेनैवोपयोगिता बोध्या ।

न च गन्धप्रागभावसामानाधिकरण्येन गन्धवत्तानिश्चयेऽपि तदवच्छेदेन गन्धात्यन्ताभावग्रहाद्धर्मितावच्छेदकांशेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामेव विशिष्टबुद्धौ तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधनिश्चयो विरोधी न तु स्वरूपसम्बन्धरूप-

तदवगाहिन्यामिति वह्नित्वादौ स्वरूपसम्बन्धरूपतृणादिजन्यतावच्छेदकत्वग्रहे कथं तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तृणाद्यजन्यत्वनिश्चयो विरोधीति वाच्यम् । अनुभवानुरोधेनान्यूनानतिप्रसक्तत्वनियतविलक्षणस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामपि बुद्धौ सामानाधिकरण्यावगाहिग्राह्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । गन्धप्रागभावादेस्त्ववच्छेदकत्वमन्यादृशमेव ।

कश्चित्तु व्यभिचारानिर्णयपदमवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहानिश्चयपरतया व्याकुरुते । तन्न । अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भाने तद्विरहनिश्चयस्याविरोधित्वात् ।

न च वह्नित्वादिधर्मिकावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नजन्यत्वाभावानिश्चयपरमेव तदास्तामिति वाच्यम् । वह्नित्वाद्यवच्छेदेन जन्यतावगाहिनः स्वरूपतो वह्नित्वाद्यात्मकधर्मितावच्छेदकावगाहिज्ञानस्य तादृशाभावग्रहधर्मितावच्छेदकप्रकारेण वह्नित्वत्वाद्यविषयकतया तत्प्रतिबध्यत्वासम्भवात् । अनुगतागुरुविशेषान्तरानुपस्थितीति । यावत्सु अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं गृहीतं तावत्साधारणस्य सामान्यधर्मापेक्षया ऽगुरोस्तन्न्यूनवृत्तिधर्मस्यानुपस्थितीत्यर्थः ।

एतेन विशिष्टानुभवत्वाद्युपस्थितिदशायां तद्व्यापकविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन विशेषणज्ञानादिजन्यताग्रहो निरस्तः । न हि तत्र स्मरणे व्यभिचारानिश्चयः सम्भवति, प्रत्यक्षस्येव स्मरणस्यापि निर्विकल्पकरूपस्य सम्भवात् । प्रकृते धूमनिष्ठतत्ताया यावत्सु वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वग्रहस्तावद्धूमान्यतमत्वस्य द्रव्यत्वादेश्चोपस्थितिसम्भवात्तदुपस्थितिसत्त्वेऽपि तद्ग्रहोपपत्तये विशेषणत्रयानुसरणम् । तादृशधर्मोपस्थितिसत्त्वे च न तदपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तिधर्मस्यावच्छेदकत्वग्रहः सम्भवति, सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वग्रहेऽवच्छेद्यजन्यतायास्तदधिकरणीभूताधिकदेशावृत्तित्वकल्पने गौरवं विशेषधर्मस्य तथात्वे तु तदकल्पनेन लाघवमिति प्रतिसन्धानेन प्रतिबन्धादिति तादृशधर्मोपस्थितिविरहापेक्षा । एतादृशलाघवज्ञाने एव धर्मान्तरस्य न्यूनवृत्तित्वमुपयुज्यते इति तदभिहितम् । एवं धर्मान्तरस्य शरीरगौरवे तद्घटकनानावस्तुषु अवच्छेदकतायाः कल्पनीयतया गृहीतान्व-

यव्यतिरेककार्यान्तरावृत्तित्वे च कार्यान्तरेऽन्यधर्मावच्छेदेन कार्यत्वान्तरस्य कल्पनीयतया नोक्तलाघवावकाश इत्यतोऽनुगतत्वागुरुशरीरत्वेऽपि तादृशलाघवज्ञाने उपयुज्येते इति ध्येयम् ।

लाघवप्रतिसन्धानेति । तत्तद्धूमत्वतत्तद्वह्नित्वादीनां कार्यकारणभावावच्छेदकत्वे नानाकार्यकारणभावकल्पने गौरवं धूमत्ववह्नित्वयोस्तदवच्छेदकत्वे पुनस्तदैक्येन लाघवमित्यादिप्रतिसन्धानेत्यर्थः । ईदृशं च प्रतिसन्धानं एवकारलभ्यविशेषधर्मावच्छेदेन कार्यकारणभावाग्रहे उपयुज्यते । आदिपदात् समनियतधर्मान्तरापेक्षया गौरवप्रतिसन्धानाभावपरिग्रहः, तेन धूमत्वाद्यपेक्षया गुरुणा धूमत्वादिसमनियतधूमत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिरूपेण वह्न्यादिजन्यत्वग्रहनिरासः ।

ननु सामान्यधर्मसामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयव्यतिरेकग्रहस्य सामान्यव्यभिचारानिर्णयादिसहकारेण सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्यकारणभावग्राहकत्वमसिद्धमित्यत आह । प्रामाणिकौ चेति । अनुभवसिद्धावेवेत्यर्थः तथैव । सामान्यधर्मावच्छिन्नकार्यकारणभावग्राहकतयैव । अन्वयव्यतिरेकाविति । विशेषाणामिति शेषः । ननूक्तजन्यत्वाभावशङ्कारूपप्रतिबन्धकसत्त्वान्नोक्तसामग्रीतः सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्यकारणभावग्रहः सम्भवतीत्यत आह । फलबलेनेति । अनुभवसिद्धफलान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । लाघवज्ञानादिशून्याया इति । कस्यचिद् धूमस्य वाह्न्यजन्यत्वे धूमत्वापेक्षया गुरुशरीरः कश्चन धर्मो नानाविशेषधर्मा वा जन्यतावच्छेदकाः स्युरिति गौरवम् । धूमत्वावच्छेदेन तज्जन्यत्वे च न तथेति लाघवमित्यादिलाघवज्ञानाद्यभावविशिष्टाया इत्यर्थः । आदिपदाद्विशेषदर्शनपरिग्रहः । सामान्यव्यभिचारशङ्कायाः । धूमत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्याद्यजन्यत्वशङ्कायाः । प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यादिजन्यत्वग्रहे इत्यादिः ।

न चैवं लाघवज्ञानसत्त्वे ग्राह्याभावनिश्चयदशायामपि प्रत्यक्षनिश्चयापत्तिः, संशयविपरीतनिश्चयसाधारणविपरीतज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तस्य प्रतिबन्धकत्वान्तराभावादिति वाच्यम् । विपरीतनिश्चयानन्तरं संशयादिवारणाय संशयादिसाधारणज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति विपरीतनिश्चयत्वेन स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताकल्प-

नस्यावश्यकतया तत्र च लाघवज्ञानाद्यभाववैशिष्ट्यानिवेशात् तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वेनोक्तापत्त्यनवकाशात् । भ्रमोत्तरं विशेषदर्शने जातेऽपि भ्रमनाशानन्तरमेव प्रत्यक्षनिश्चयोपगमेन निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षनिश्चयभेदानिवेशात् । इदं च प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतामभ्युपेत्याभिहितम् । स्वमते तु विशेषदर्शनवल्लाघवज्ञानस्यापि विपरीतकोटिभाननिवर्तकत्वेन निश्चयोपयोगिता बोध्या ।

इदमत्रावधेयम् । यत्रोपदर्शिततर्कावतारपूर्वमेव धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्काजनकसाधारणधर्मदर्शनात्मकदोषादिसमवधानं दैवशाद्भवति तत्र तादृशशङ्काविरहप्रयोजकस्य दुर्लभतया धूमत्वावच्छेदेनापाद्यव्यतिरेकनिश्चयासम्भवात् सामानाधिकरण्यमात्रावगाहितर्को नावतरितुमीष्ट इति तादृशस्थलाभिप्रायकोऽयं सामान्यधर्मावच्छेदेन जन्यताग्रहोपायप्रयासः । यत्र च तर्कात् पूर्वं दोषादिविरहात्तादृशशङ्कानुदयस्तत्र धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयात्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणापादकवत्ताज्ञानसहितात्सामानाधिकरण्यमात्रेणापत्तिः सुलभेति तत एव सामान्यकार्यकारणभावः सुग्रहः । तदभिप्रायेणैव क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यतीत्याकारिकाया अंशत इष्टापत्तिशङ्कायास्तर्कविरोधित्वाभिधानसङ्गतिः । अन्यथा पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापत्तौ तादृशशङ्काया अविरोधित्वात्तदसङ्गतमापद्येत । न चैवमन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्योपादानपदार्थस्य तादृशशङ्काविरोधित्वाभिधानमसङ्गतमेव, तादृशशङ्काविरोधिनोऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकग्रहस्याशक्यत्वादिति वाच्यम् । उपादानपदेनान्वयव्यतिरेकग्रहवत् शङ्काविरहप्रयोजककारणान्तराभावस्यापि विवक्षितत्वादिति सर्वं समञ्जसम् ।

वस्तुतस्तु क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यतीति शङ्कापि धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहितजन्यत्वकोटिविषयिण्येव । पूर्वशङ्कायां स्वाव्यवहितप्राक्कालावच्छिन्नवह्न्यभाववन्मात्रोत्पत्तिकत्वं द्वितीयायां च मात्रार्थानन्तर्भावेण तादृशाभाववदुत्पत्तिकत्वं कोटिरित्यत एव शङ्कयोर्भेदसम्भवादिति ।

उपाध्यायास्तु सत्यप्यन्वयव्यतिरेकदर्शनेऽतीतानागतधूमे व-

ह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्कासम्भवान्न धूमत्वावच्छेदेन तज्जन्यत्वनिश्चयः सम्भवतीति न सामानाधिकरण्येनापादकशङ्काविरोधिनी सामानाधिकरण्येनापत्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयमुपपाद्य सामानाधिकरण्येनापत्तिमुपपादयितुं प्रकारान्तरेण तादृशशङ्काविरहमुपपादितवन्तः । तत्र च वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य पक्षविशेषणत्वे धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयेऽपि नोक्ततर्काच्छुद्धधूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वशङ्कानिरासः सम्भवति शुद्धधूमत्वावच्छिन्नपक्षकतर्कस्यैव तन्निवर्तकत्वादिति प्रयासवैयर्थ्यमतस्तदभ्युपगतमपि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्यापादकविशेषणत्वमुपेक्ष्यापाद्यप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणनिवेशेन वह्निसमवहितजन्यादिपदस्य वह्निजन्यादिपरतया च तदेव मतं परिष्कृत्य दर्शयति । अपरे त्विति ।

(दी०) अपरे तु धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यजन्यत्वेन जन्यत्वविशिष्टस्य यथाश्रुतवह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य व्यतिरेक एव आपादनीयः । तच्चोक्तन्यायेन तादृशवह्नियुक्तकारणकलापजन्यत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासात् वह्निविरहेऽपि निरतिशयस्यैव तादृशसमूहस्य धूमजनकत्वसन्देहस्य च तथाविधाद् धूमानुत्पाददर्शनेनैवायोगात् तादृशस्यैव क्वचिद्वह्निं क्वचिचेतरदासाद्य जनकत्वसम्भावनायाश्च(१) क्वचिद् धूमानुत्पादप्रयोजकत्वेनावधृतस्य वह्निविरहस्यैव तथाविधसमूहसत्त्वे धूमानुत्पत्तिसामान्यं प्रति लाघवात् प्रयोजकत्वनिर्णयेनापनयान्मनसैव सुग्रहम् । वह्नेः, वह्निसमवहितस्योपादानम् । अत्र च नियमव्यवच्छेद्यस्य च वह्न्यसमवहितानुपादानस्य प्रयोजके तदजन्यत्वज्ञाने परम्परया वह्निसमवहितोपादानस्य वा प्रयोजके तत्र तात्पर्यम् ।

(गा०) धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्येत्यन्वयः ।

(१) जनकत्वस्य सम्भावनायाश्चेत्यपि पाठो व्याख्यानुरोधात् ।

तथा च धूमत्वावच्छेदेन निश्चितस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य व्यतिरेको धूमत्वसामानाधिकरण्येनापादनीय इत्यर्थः। तथा चोक्तप्रयासमन्तरेणैव तादृशतर्काद् धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वं सुनिश्चेयमिति भावः, न तु धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यजन्यत्वेनेत्यन्वयाद् धूमत्वावच्छेदेन निश्चितेन वह्न्यजन्यत्वेनापादनीय इति, धूमत्वावच्छिन्नस्यापादनीय इति अन्वयेन वा धूमत्वावच्छेदेनापादनीय इत्यर्थः, तद्धर्मावच्छेदेनापत्तेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रविषयकापादकसंशयाविरोधितायाः प्राग् व्यवस्थापनेन तादृशापत्तेरकिञ्चित्करत्वात्। जन्यत्वविशिष्टस्येति। तेनाजन्ये न व्यभिचार इति भावः। नान्तरीयवह्निके व्यभिचारवारणाय वह्निसमवहिताजन्यपदस्य वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वार्थकता नाभ्युपेया, अपि तु जन्यत्वमेव प्राग्वत्पारिभाषिकं निर्वचनीयमित्येतत्सूचयितुं वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य यथाश्रुतत्वमभिहितम्। अग्रेतनस्य तच्चेत्यस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वपरामर्शकतामाविष्कर्तुं तदत्र विशेष्यविधया प्रवेशितम्, विशेषणविशेष्यभावविपर्यये क्षतिविरहात्।

विरोधिशङ्कानिराकरणप्रकारं प्रदर्शयन् धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयस्य सुघटतामाह। तच्चेति। मनसैव सुग्रहमित्यनेनान्वयः। मनसैवेत्यस्य उक्तनयसहकृतेनेत्यादिः। एतावता वह्न्यसमवहितजन्यत्वसामान्याभावस्यायोग्यपिशाचादिजन्यत्वप्रतियोगिकतया प्रत्यक्षासम्भव इति सार्वभौमाभिहितदूषणमुद्धृतम्। उक्तन्यायेनेति। हुताशनरासभादीत्याद्युक्तप्रणाल्येत्यर्थः। वह्नियुक्तकारणकलापजन्यत्वग्रहेण धूमोत्पादकसामग्र्यां वह्निसमवधाननियतत्वरूपवह्निसमवहितत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासादिति धूमसामग्रीत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहितत्वशङ्काया अनुत्पादादित्यर्थः। तथा च तादृशङ्काधीनाया धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहितसामग्रीकत्वशङ्काया अनवकाशात्तदवच्छेदेन तादृशसामग्रीकान्यत्वनिश्चयात् स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्स्वाव्यवहितप्राक्क्षणकत्वशङ्कानिवृत्तौ तादृशप्राक्क्षणकान्यत्वरूपवह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयः सम्भवतीति भावः।

ननु तथापि धूमसामग्रीत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यसमवहित-

त्वशङ्कासम्भवात्तदधीना धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यसमवहित-सामग्रीकत्वशङ्का स्यादेवेति कथं धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिता-जन्यत्वनिश्चयः? न चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नसमूहे धूमोत्पादकसामग्री-त्वस्यान्वयव्यतिरेकेण निश्चयदशायां तादृशसमूहस्य वह्न्यसम-वहितस्य धूमोत्पादकत्वसंशयात् धूमोत्पादकसामग्रीत्वरूपेण व-ह्न्यसमवहितत्वसंशयो भविष्यति स च वह्निविरहे तथाविधाद् धूमा-नुत्पाददर्शनेन वन्ह्यसमवहिततादृशसमूहे धूमोत्पत्त्यप्रयोजकत्वनि-श्चयादेव निवर्तते इत्युपाध्यायोक्तं सम्यगिति वाच्यम् । क्वचिद्वह्निं विना तथाविधसमूहाद् धूमानुत्पाददर्शनेऽपि वह्निसमवहितादिव क्वचित्सहकार्यन्तरसमवहितात्तादृशसमूहाद् धूमो भविष्यतीति श-ङ्कानपायेन तादृशसमूहत्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन धूमोत्पत्त्यप्रयो-जकत्वनिश्चयस्य दुर्निश्चेयत्वादित्याशङ्क्य वह्न्यसमवहिततादृशसमू-हत्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन धूमोत्पत्त्यप्रयोजकत्वनिश्चयस्य स-म्पादके इतरानपेक्षया धूमोत्पादकत्वाभावस्य इतरापेक्षया तथा-त्वाभावस्य च मिलित्वा धूमोत्पादकत्वसामान्याभावव्याप्यस्य निश्चये विरोधिन्याः शङ्काया निवृत्तिप्रकारमाह । वह्निविरहे-ऽपीति । तादृशसमूहस्येत्यनेनान्वितम् । वह्न्यसमवहिततादृश-समूहस्येत्यर्थः । निरतिशयस्यैव धूमजनकत्वसन्देहस्यायोगादि-त्यन्वयः । अतिशयः । सहकार्यन्तरसमवधानरूपो विशेषः । तथा च सहकार्यन्तराघटिततादृशसमूहे धूमोत्पत्तिप्रयोजकतायाः सन्देह-स्यानुदयादिति पर्यवसितार्थः । तथाविधात् । वह्न्यसमवहिततादृश-समूहात् । धूमानुत्पाददर्शनेनेति । तथाविधसमूहे धूमानुत्पादाव्य-वहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तदधिकरणसत्त्वस्य दर्शनेनेत्यर्थः । तस्ये-तरानपेक्षया धूमोत्पादकत्वव्यावर्तकत्वादिति भावः । तादृशस्यैव । इन्धनादिसमूहस्यैव । आसाद्य । सहकारीकृत्य । जनकत्वस्य । उत्पत्तिप्रयोजकत्वस्य । इतरघटिततादृशसमूहे धूमोत्पादकत्वस्येति यावत् । क्त्वार्थस्य जनधात्वर्थेऽन्वयो न तु सम्भावनायामिति स्फुटीकर्तुमसमासेन लिखनम् । सम्भावनाया अपनयादित्यन्वयः । क्वचिदिति । यत्र वह्निं विना इन्धनादिसमूहाद्धूमानुत्पादो दृष्टस्तत्रे-त्यर्थः । अवधृतस्य । निश्चितस्य । एतेन वह्निविरहस्य तादृशसमूह-कालीनधूमानुत्पादप्रयोजकत्वं क्लृप्तमितरविरहस्य च तथात्वम-

कल्पतमिति तदकल्पनरूपं लाघवबीजं स्फुटीकृतम् ।

वह्निविरहस्यैवेत्यादि । तादृशसमवधानानन्तरं धूमसामान्यानुत्पादस्य वह्नित्वावच्छिन्नविरहमात्रप्रयोज्यत्वनिर्णयेनेत्यर्थः । तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नानुत्पादे तदवच्छिन्नहेतुतावच्छेदकतत्तदिन्धनत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि प्रयोजकत्वात् सामान्यपदोपादानम् । इत्थं चेतरसहकारेण धूमोत्पादकताया व्यावर्तकस्येतराप्रयोज्यस्वसमवधानकालीनधूमानुत्पादकत्वदर्शनान्नोक्तशङ्का शङ्कास्पदमपीति भावः ।

अत्र तदुपादानपदेन वह्निसमवहितमात्रोपादानं विवक्षणीयम्, तच्च तदा वह्निसमवहितपरामर्शकत्वे एव सम्भवति तदर्थं वह्नेरुपादानमित्यत्र वह्निपदं वह्निसमवहितपरतया व्याचष्टे । वह्नेरिति । उपादानं नियमतः कथं कुर्यादिति मूलं वह्निसमवहितनिरूपितनियमार्थकान्नियमशब्दाद्विशेषणे तृतीयार्थकतसिल्प्रत्ययेन वह्निसमवहितानियतकृतिमान् कथं भवेदित्यर्थकम् । नियतत्वं विषयताविशेषसम्बन्धेन व्याप्यत्वं वह्निसमवहितेतरविषयकत्वस्याभावरूपम् ।

ननु तदुपादानमेव शङ्काप्रतिबन्धकमित्यत्रोपादानपदमेतन्मतेऽपि करणव्युत्पत्त्या प्रवृत्तिप्रयोजकपरं प्रवृत्तेः शङ्कायामविरोधित्वात्, तथापि चासङ्गतिः, वह्निसमवहितोपादाने वह्निसमवहितजन्यत्वज्ञानस्यैव वह्निसमवहितात्मकोपाये धूमरूपफलजनकत्वावगाहनेन जनकत्वात्,तथा च वह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्काविरोधित्वानुपपत्तिः। तत्समवहितजन्यत्वतदसमवहितजन्यत्वयोरविरोधादित्याशङ्कामपनेतुं तदुपादानपदं वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयपरतया व्याचष्टे । अत्र चेति । नियमव्यवच्छेद्यस्येति । तस्यैव वह्निसमवहितस्यैव उपादानं यस्मादिति लुप्तपदबहुव्रीहेराश्रयणीयतया एवकारलभ्यव्यवच्छेदरूपस्येत्यर्थः । वह्न्यसमवहितानुपादानस्य । वह्न्यसमवहितगोचरधूमार्थिप्रवृत्त्यभावस्य । प्रयोजक इति । तादृशप्रवृत्तिजनकवह्न्यसमवहितधर्मिकधूमजनकताग्रहं विघटय्य निर्वाहक इत्यर्थः । तदजन्यत्वग्रहे । धूमे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वज्ञाने । वह्न्यसमवहितधर्मिकधूमानुत्पादकत्वनिश्चये इति यावत् । एतेन वह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्कानिवृत्तिस्तर्ककारणवह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयार्थमपेक्षते न तु साक्षादेव तर्के, तादृशशङ्कानिवृत्तिश्च यदि तादृशनिश्चयमपेक्षते तदा-

ऽन्योन्याश्रयः, एवं तञ्चोक्तन्यायेनेत्यादावन्यस्यैव शङ्कानिवर्तकत्वाभिधानात्सन्दर्भविरोधश्चेति दूषणमनवकाशं वेदितव्यम्। तर्ककारणीभूते धूमधर्मिकवह्न्यसमवहितसामग्रीकान्यत्वनिश्चये ऽपेक्षितायां शङ्कानिवृत्तौ ततोऽन्यस्यैव वह्न्यसमवहितधर्मिकधूमसामग्रीत्वविरहानिश्चयस्यापेक्षितत्वाभिधानात्। प्रागप्येतन्निश्चयस्यैव शङ्कानिवर्तकत्वमभिहितमिति सन्दर्भविरोधविरहाच्च।

एवकारान्तर्भावमन्तरेणापि विवक्षितार्थलाभस्सम्भवतीत्याह। परम्परयेति। कारणतानिश्चायकतर्कसम्पादनद्वारेत्यर्थः। तत्र। निरुक्तवह्न्यसमवहिताजन्यत्वज्ञाने।

एतन्मतमालम्ब्य मिश्राभ्युपगतमन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य शङ्कानिवर्तकत्वमाक्षेप्तुमुपन्यस्यति। यत्त्विति।

(दी०) यत्तु अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य ज्ञानमेव विशेषदर्शनतया शङ्काप्रतिबन्धकं तदेव तर्कघटकं तदिदमुक्तं यदि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुमितीति। तन्न। यादृच्छिकस्य तदनुविधानस्य व्यभिचारित्वान्नियतस्य च उक्ताभेदसम्पादकत्वादिति वदन्ति। तच्चिन्त्यम्।

(गा०) अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य। यत्क्षणे वह्निस्तदग्रिमक्षणे उत्पन्नत्वे सति उत्पन्नत्वे सत्येव वा पूर्वक्षणे वह्निव्यतिरेके अनुत्पद्यमानत्वस्येत्यर्थः। सत्यन्तनिवेशादनुत्पन्नगगनादौ न व्यभिचारः। ज्ञानम्। धूमधर्मिकनिश्चयः। विशेषदर्शनतया। ग्राह्याभावव्याप्यदर्शनविधया। शङ्काप्रतिबन्धकम्। धूमधर्मिकवह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकम्। वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावव्याप्यत्वादिति भावः।

नन्वेवं वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चय एव धूमे वह्न्यजन्यत्वशङ्कामपि विशेषदर्शनतया निवर्तयिष्यति किं तर्कस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनेत्यत आह। तदेवेति। एवकारोऽप्यर्थे। अन्वयव्यतिरेकानुविधानमपीत्यर्थः। तर्कघटकम्। तर्कप्रयोजकीभूतज्ञानविषयतया तर्कनिर्वाहकम्। तथा च तर्कात्मके मानसज्ञाने प्रागुपस्थितपदार्थान्तराणामुपनयमर्यादया भाने बाधकाभावात्तदप्यन्वयव्यतिरेकाद्य-

नुविधानज्ञानात्मकमिति तर्कस्य स्वातन्त्र्येण शङ्काप्रतिबन्धत्वविरहेऽपि विशेषदर्शनविधयैव तथात्वस्याक्षततया तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वाभिप्रायेण मूले तदुपन्यासस्य नासङ्गतिः । तत्र स्वातन्त्र्येण शङ्कानिवर्तकत्वे तात्पर्यानुपगमादित्याशयः ।

एतच्च तर्कस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानत्वादित्यादिमिश्रसमाधानमनुसृत्य तदन्वयाद्यनुविधानज्ञानस्य तदजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनाभिहितम् । वस्तुतस्तु तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य नान्तरीयकवह्निकसाधारणस्य तदजन्यत्वाव्यावर्तकत्वात्तज्ज्ञानस्य तदजन्यत्वशङ्कानिवर्तकत्वमप्रसक्तमेवेति परमार्थः ।

केचित्तु दर्शितमिश्रग्रन्थे तर्कपदं तर्कमूलीभूतज्ञानपरतया व्याख्याय तर्ककारणीभूतान्वयाद्यनुविधायित्वज्ञानसत्त्वात्तर्कोऽपि दुरपवाद इति हरिदासभट्टाचार्याणां मिश्राभिप्रायवर्णनमनुसृत्य तदेव तर्कघटकमिति ग्रन्थं अन्वयाद्यनुविधानज्ञानमेव शङ्काविघटनद्वारा तर्कसम्पादकमित्यर्थपरतया व्याख्याय दीधितिकृतामपि तादृशमेवाभिप्रायं वर्णयन्ति । तदसत् । तर्कवैयर्थ्याशङ्कायां तर्कोत्पत्तौ बाधकविरहाभिधानस्यानुपयुक्तत्वात् ।

न च तत्र सामग्रीबलात्तर्कोत्पत्तेरभिधाने सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन तर्कस्य सार्थकत्वं लभ्यते इति वाच्यम् । अन्वयाद्यनुविधानग्रहस्थले तर्कस्याशङ्कानिवर्तकतायाः क्लृप्तत्वे एव तादृशन्यायावकाशात् । तादृशस्थले च तर्कानुत्पत्त्या तत्र तस्य तथात्वकल्पनानवकाशात् ।

न च तर्कपूर्वमन्वयव्यतिरेकानुविधानग्रहस्यावश्यकत्वेऽपि तर्कदशायां तत्सत्त्वानियमात्तत्प्रतिबन्धकतया सर्वत्र तर्कानन्तरं शङ्कावारणासम्भवात् तर्कस्यापि प्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । एवं सति मूलस्यैव तादृशशङ्कास्थले शङ्कानिवृत्त्युपयोगित्वाभिप्रायकतासम्भवात्तदुपरि तर्कवैयर्थ्यशङ्काया एवानवतारात् । यत्र च कारणान्तरविरहाच्छङ्कानवतारस्तस्य स्वतस्सिद्धशङ्काविरहस्थलतया मूलस्य तदन्यस्थले एव तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वपरतया उभयसम्भेदस्थले तर्कसार्थक्यप्रदर्शनस्यात्यन्तासङ्गतत्वाच्च । एवं च मिश्रग्रन्थस्यापि दर्शितदिशा यथाश्रुतार्थपरत्वमेव सम्यगित्यवधेयम् ।

अन्वयव्यतिरेकानुविधानबोधस्य शङ्काविरोधित्वे मूलस्यापि

स्वरस इत्याह । तदुक्तमिति । यदि हीत्यादेस्तादृशबोधस्य शङ्काविरोधित्वपरत्वाभावे गृहीतान्वयव्यतिरेकत्वाभिधानवैयर्थ्यादिति भावः । वह्निव्यतिरेकानुविधायित्वं तद्व्यतिरेकसमानाधिकरणव्यतिरेकप्रतियोगित्वं तद्व्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं वा तत्र धूमत्वावच्छिन्नाभावे वह्न्यभावसामानाधिकरण्यस्य प्रत्यक्षसम्भवनाद्यं धूमत्वावच्छेदेन सुग्रहमपि घटादिसाधारणतया वह्न्यसमवहितजन्यत्वाव्यावर्तकमिति तन्निश्चयस्य न तच्छङ्कानिवर्तकत्वमित्याह । याद्दच्छिकस्येति । नियमागर्भस्य यत्किञ्चिदधिकरणे तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्येत्यर्थः । व्यभिचारित्वात् । वह्न्यसमवहिताजन्यत्वव्यभिचारित्वात् । द्वितीयं घटादिव्यावृत्तत्वेन वह्न्यसमहितजन्यत्वविरोध्यपि धूमत्वावच्छेदेन दुर्ग्रहम्, धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्यभिचारसन्देहदशायां धूमत्वावच्छिन्नाभावे वह्न्यभावव्यापकत्वग्रहासम्भवात् । लाघवज्ञानादिवशात् कथञ्चित्तन्निश्चये तु उक्तजन्यताग्राहकतर्कवैयर्थ्यम् । नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्यैव जन्यतात्मकतया प्रागेव तन्निश्चयात् ।

न चान्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वसहितमेव तज्जन्यतात्मकं तत्तु प्रागनिश्चितमिति तन्निश्चायकतया तर्कसार्थक्यमिति वाच्यम् । अन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वाविशेषितस्यापि नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य व्यभिचारव्यावर्तकतया तन्निश्चयस्यैव व्याप्तिनिश्चयसम्पादकत्वेन तादृशाविशेषणघटितजन्यतापदार्थनिर्णयस्य प्रकृतेऽकिञ्चित्करत्वादित्याशयेनाह । नियतस्य त्विति । नियमगर्भस्य त्वित्यर्थः । उक्ताभेदसम्पादकत्वादिति । प्रकृतोपयुक्तजन्यतांशाभिन्नत्वादित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य शङ्काविघटनद्वारा धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चायकतावादिनामिदं दूषणमित्यवधेयम् दीधितिकारमते तु तत्तद्धूमत्वावच्छिन्ने वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयविरोधिशङ्कानिवर्तकं तज्ज्ञानम्, तन्निवर्तकत्वं च धूमत्वावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वानवगाहिनोऽपि तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकतज्ज्ञानस्याक्षतम् । तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नाभावे च वह्न्यभावव्यापकतायाः सुग्रहत्वेन तत्तद्धूमत्वावच्छिन्ने नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं सुग्रहमेव । तादृशग्रहेण जन्यताग्राहकतर्कवैयर्थ्यमित्यपि ना-

शङ्कनीयम् । तर्कं विना धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयसम्पादकस्य धूमत्वावच्छेदेन जन्यतानिश्चयस्यानिर्वाहात् ।

न च तद्धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधमूलकतर्कस्य लाघवज्ञानसहकारादेव धूमत्वावच्छेदेन जन्यताग्राहकत्वम् । एवं च धूमत्वसामानाधिकरण्येन तदन्वयव्यतिरेकानुविधानरूपजन्यतांशनिश्चायकप्रमाणेनापि लाघवज्ञानसहकाराद् धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयजननसम्भवात्तत एव च धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयोपपत्तेस्तर्कवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । यतस्तत्तद्धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वकल्पनापेक्षया धूमत्वावच्छेदेन तत्कल्पने लाघवमिति लाघवज्ञानमुक्ततर्केण धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्निजन्यत्वग्रहे सहकारि तादृशं च लाघवज्ञानं अनन्यथासिद्धत्वघटितकार्यकारणभावकल्पनायामेवोपपद्यते न तु नियतपौर्वापर्यमात्रकल्पने, तत्तद्धूमत्वरूपविशेषधर्माणां नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायितावच्छेदकत्वस्योभयमतसिद्धत्वादिति । तच्चिन्त्यमिति । धूमत्वाद्यवच्छेदेनापाद्यव्यतिरेकनिश्चये लाघवज्ञानापेक्षाया आवश्यकत्वे धूमत्वसामानाधिकरण्येनापाद्यव्यतिरेकज्ञानमूलकादेव तर्काल्लाघवज्ञानवशेन सामान्यधर्मावच्छेदेन जन्यताग्रहोऽस्तु किमुक्तप्रयासेनेति चिन्ताबीजं बोध्यम् ।

केचित्तु उपादानपदं यथाश्रुतप्रवृत्तिपरमेव । न च प्रवृत्तेः कार्यकारणभावनिश्चयसापेक्षतया तदधीनशङ्कानिवृत्तेः कार्यकारणभावनिश्चयापेक्षणीयत्वेनान्योन्याश्रयः कार्यकारणभावनिश्चयस्य शङ्कानिवृत्त्यधीनतर्कमूलत्वादित्याशङ्कनीयम् । अन्वयव्यतिरेकदर्शनेन विनापि तर्कं कार्यकारणभावनिश्चयसम्भवात् तद्विरोधिशङ्काया अन्वयव्यतिरेकनिश्चयेनापि निवर्तनसम्भवात् ।

न चान्यथासिद्धत्वशङ्कां नान्वयव्यतिरेकधीर्निवर्तयितुं प्रभवतीति तन्निवृत्तिस्तर्कमपेक्षते एवेति वाच्यम् । तर्कं विनापि कारणान्तरविरहेण कदाचिदन्यथासिद्धत्वशङ्काविरहसम्भवात् ।

एतेन धूमत्वावच्छेदेनान्वयाद्यनुविधानस्य निश्चेतुमशक्यतया तत्सामानाधिकरण्येन वह्निजन्यत्वशङ्का नियमत एव जायते तत्कथं मत्धूवावच्छेदेन वह्निजन्यत्वनिश्चय इत्यपि परास्तम् । कोट्युपस्थित्यादिविरहेण लाघवज्ञानेन वा तादृशशङ्काया अपि निवृत्तिसम्भवात् ।

अथ तर्कं विनैव कार्यकारणभावनिश्चयस्य तर्कविरोधिशङ्का-निवृत्त्यर्थमुपगमे तर्कवैयर्थ्यं तन्निश्चयार्थमेव तर्कानुसरणादिति चेन्न । कार्यकारणभावे निश्चितेऽपि संयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यत्वनिश्चयं विना यत्र संयोगेन धूमस्तत्र संयोगेन वह्निरिति व्याप्तिनिश्चयासम्भवः । सामान्यतो वह्निजन्यत्वस्य वह्निसमवेतरूपादिसाधारणस्य वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचाराव्यावर्तकत्वादिति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यत्वनिश्चयार्थं दर्शिततर्कस्यापेक्षितत्वात् । प्रत्यासत्तिविशेषावच्छिन्नत्वाविशेषितस्येव तादृशप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वविशेषितस्यापि जन्यत्वस्य प्रकारान्तरेण निश्चयसम्भवेऽपि यत्र धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चये विरोधिशङ्काविरहप्रयोजकान्तरसमवधानं नासीत्तत्रैवोक्ततर्कस्य सार्थक्यसम्भवात् । एवं च वह्निसमवाहितपदमप्यर्थवत् । वह्न्यसमवाहिताजन्यपदं च सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या वह्न्यजन्यपरम्, जन्यो न स्यादित्यस्य च वह्निजन्यो न स्यादित्यर्थः । अवह्नेरेवेत्यस्य च वह्निभिन्नादेवेत्यर्थः । तथा च तादृशशङ्का द्वितीयशङ्का च वह्न्यजन्यत्वकोटिकैव, तस्याः प्रकृततर्के इष्टापत्तिशङ्काविधया विरोधित्वम् । शङ्कयोर्भेदः पूर्ववत् । तत्र च कार्यकारणभावनिश्चयस्य ग्राह्याभावनिश्चयमुद्रयैव विरोधित्वात्तादृशानिश्चयात्कार्यकारणभावाविषयकप्रवृत्तेरपि तद्विरोधित्वम् ।

न च कार्यकारणभावनिश्चयाधीनप्रवृत्तेः शङ्कानिवर्तकत्वकथनमसङ्गतं कार्यकारणभावनिश्चयार्थमेवान्वयव्यतिरेकदर्शनादितः शङ्कानिवृत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यम् । यत्रान्वयव्यतिरेकदर्शनाद्यधीनशङ्कानिवृत्तिं सम्पाद्य कार्यकारणभावनिश्चयव्यक्त्या सहकार्यन्तरविरहान्न तर्को जनितस्तदधीनप्रवृत्त्युत्तरमेव सहकार्यन्तरसमवधानं तदव्यवहितप्राक्क्षणे चान्वयव्यतिरेकदर्शनादिकं नासीत्तत्र पूर्वोत्पन्नकार्यकारणभावनिश्चयाधीनप्रवृत्तेः शङ्कानिवृत्तिमन्तरेण न पुनः(१) कार्यकारणभावनिश्चयः सम्भवतीति न तर्कानुपपत्तिरिति तादृशस्थलाभिप्रायेण कार्यकारणभावनिश्चयाधीनप्रवृत्तेः

---

(१) शङ्कानिवृत्तिसम्भवेन पुनरिति पाठान्तरम् ।

शङ्काविरोधित्वाभिधानसङ्गतेरिति सर्वसामञ्जस्यमित्याहुः तेषां मतमुपन्यस्यति । केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु कार्यकारणभावग्रहानन्तरं व्याप्तिग्रहाय व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्कानिरासार्थमयं तर्कः । तथा च धूमो यदि सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या वह्न्यजन्यत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यो न स्याद्वह्निजन्यो न स्यात् । अप्रत्यासन्नस्याजनकत्वात् । तादृशाजन्यत्वं च प्रत्यासत्त्यन्तरशालिवह्निसत्त्वेऽपि धूमानुत्पादादिना ग्राह्यमिति ।

(गा०) यत्त्वेतन्मतेऽप्युपादानपदं अन्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानपरमेव, तदधीनशङ्कानिवृत्तिमूलकः कार्यकारणभावनिर्णयस्तु शङ्कानिवृत्त्यर्थकतया नाभिहितः, अपि त्वापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविधया साक्षात्तर्कोपयोगित्वेनैव, ईदृशश्च प्रयासः समवहितपदसार्थक्यायैव, आपाद्यदिशि जन्यपदस्य पूर्वोक्तार्थपरत्वापेक्षया वह्निजन्यत्वपरत्वौचित्याच्चेति । तदसत् । सार्वभौमिन उपादानपदस्य प्रवृत्तिपरत्वे कार्यकारणभावनिश्चयस्य तर्कपूर्वमवश्यमपेक्षणीयतया तर्कवैयर्थ्यमित्याक्षेपे एतन्मतस्य प्रवृत्तिपरत्वोपपादकतया उपन्यस्तत्वात् एतन्मतस्य तदुपपादकत्वविरहे दीधितिकृतोऽपि तर्कव्याख्यानावसरे एतन्मतमनुपन्यस्य तदुपादानमेवेति ग्रन्थव्याख्यावसरे एतदुपन्यासस्य निर्बीजत्वापाताच्च । व्याप्तिग्रहायेति । यत्र संयोगेन धूमस्तत्र संयोगेन वह्निरिति व्याप्तिनिश्चयार्थमित्यर्थः । व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्कानिरासार्थमिति । व्यधिकरणोऽपि वह्निर्धूमं जनयिष्यतीति शङ्काधीनाया धूमे सामानाधिकरण्यप्रयासत्त्यवच्छिन्नवह्निजन्यत्वाभावशङ्कायाः प्रतिबन्धार्थमित्यर्थः । स्तोकं पाक इतिवत् क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया ।

सामानाधिकरण्यातिरिक्तेति । संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकत्वानिरूपकत्वे सति वह्निनिरूपितसंयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशून्यत्वे च सति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकताप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशून्यः स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यर्थः । सत्यन्तं चापादककोटावापाद्यप्रतियोगि-

कोटावेव वा निवेशनीयम् । संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन धूमं प्रत्येव संयोगेन वह्निः कारणं संयोगेन धूमं प्रति संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन वा वह्निः कारणमित्येतादृशशङ्कादशायां संयोगेन धूमं प्रति संयोगेन वह्नेर्व्यापकत्वनिश्चयायोगाद्विशेष्यदले जन्यतायां जनकतायां च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणम् । तादृशजन्यताप्रसिद्धिर्वह्निजन्यालोकादौ । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकतानिरूपितसंयोगावच्छिन्नजन्यताशून्यस्यापि वह्निसमवेतरूपादेः पाकजपार्थिवरूपादेश्च वह्निजन्यत्वाद्व्यभिचार इति चरमसत्यन्तोपादानम् । वह्निनिष्ठतादृशजनकतानिरूपिततादृशजन्यताशून्यस्यापि संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिरूपितजन्यताशून्यस्यापि च धूमस्यान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकतानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निजन्यता निवर्हतीत्यप्रयोजकत्वशङ्कानिरासाय प्रथमसत्यन्तम् ।

न चैवमपि वास्तवव्यभिचारावारकतया तस्य वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेवेति वाच्यम् । तथात्वेऽपि व्याप्तिग्रहौपयिकतया तस्य सार्थक्यात् । अत एवासाधारण्यवारकस्य मिश्रमते सार्थक्यम् ।

वस्तुतो व्यर्थविशेषणतास्थले व्याप्तिसत्त्वेन परार्थानुमानस्थले एव तस्याधिक्यरूपनिग्रहस्थानसम्पादकतया दोषत्वं न तु स्वार्थानुमाने इत्यकिञ्चित्करमेतत् । अस्तु वा संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकत्वाप्रतियोगिकत्वसंयोगान्यसम्बन्धानवच्छिन्नत्वोभयाभाववद्वह्निजन्यताशून्यत्वमेव सत्यन्तार्थः । अखण्डस्योभयाभावस्य निवेशान्न वैयर्थ्यसम्भावना । वह्निजन्यो न स्यादित्यनन्तरं इति पर्यवसिततर्कावतार इति पूरणीयम् । सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या च वह्निजन्यत्वाभावेऽपि वह्निजन्यत्वसामान्याभावो न वर्तते इत्यप्रयोजकत्वशङ्कासम्भवात्कथमयं तर्क इत्यत आह । अप्रत्यासन्नस्येति । तथा च जन्यजनकभावस्य प्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वनियमावधारणेन मिलितोक्तविशेषाभावद्वये सामान्याभावव्याप्तिनिश्चयः सुघट एवेति भावः ।

ननु धूमे सत्यन्तस्य दुर्निश्चेयतया नायं तर्कः सम्भवतीत्यत आह । प्रत्यासत्त्यन्तरशालिवह्निसत्त्वे इति । तादात्म्यादिना वह्निसम्बन्धिनीत्यर्थः । धूमानुत्पादादिनेति । धूमानुत्पादादि-

शेनेनेत्यर्थः । आदिपदेन सम्बन्धान्तरघटितव्यतिरेकव्यभिचार-परिग्रहः ।

सार्वभौममतमाक्षिपति ।

(दी०) इदमेव च वाचोभङ्ग्या परे परिष्कुर्वन्ति । धूमो यदि वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिको न स्यात् जन्यो न स्यात् । तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्च धूमानुत्पत्तिं प्रति वह्निसम्बन्धाभावस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्ये उपस्थितत्वाल्लाघवाच्च तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तथात्वावधारणादिति । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) इदमेव चेति । अव्यवहितमतमेवेत्यर्थः । वाचोभङ्ग्येति । तथा च ईदृशादिशैव कार्यकारणभावस्य तर्कात्पूर्वं निश्चितत्वेऽपि तर्कस्यावैयर्थ्यमुपपादितवन्तो न तु स्वातन्त्र्येणेत्याक्षेपः । एतन्मतेऽपि यथाश्रुतोपादानपदार्थः कार्यकारणभावनिश्चयाधीना प्रवृत्तिरेव शङ्काविरोधिनी कार्यकारणभावनिश्चयः पूर्वमते इवान्वयव्यतिरेकनिश्चयाधीन एव न तु तर्कमपेक्षते अतो नान्योन्याश्रयः । अवह्नेरेव भविष्यतीति शङ्काद्वयं वह्न्यनधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वकोटिकं वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वरूपसत्यन्तदलानिश्चयविघटनेन तर्कविरोधि । तत्र च कार्यकारणभावविषयिणी प्रवृत्तिः धूमानुत्पत्तिवह्न्याधारताविरहयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चयं सम्पाद्य विरोधिनी वह्न्याधारताविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्य वन्ह्यनाधारोत्पत्तिकत्वव्यावर्तकतया तन्निश्चयस्य तत्संशयविरोधित्वात् । तत्कारणकत्वस्य च तत्समवधानविरहाप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वव्यावर्तकतया संशयान्यतद्विषयकस्य तच्छङ्काविघटकतया प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चायकत्वात् । एवं प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चयविरोधितया किञ्चिदप्रयोज्याभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूपाहेतुकत्वकोटिकतृतीयशङ्कापि तर्कस्य विरोधिनी ।

न च वह्न्यनधिकरणानुत्पत्तिकत्वनिश्चयस्यैवोत्पत्त्याश्रयवृत्तित्वविशिष्टे उत्पत्तिविशेषसम्बन्धेन शुद्धे वा धूमे वह्निव्यभिचारसंशयविघटकतया व्याप्तिनिश्चायकत्वसम्भवेन तर्कवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । व्यभिचारशङ्कानिवृत्तावपि धूमेवह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसन्दे-

हानिवृत्त्या उत्पत्त्याश्रयवृत्तित्वविशिष्टे उत्पत्तिविशेषसम्बन्धेन शुद्धे वा धूमसामान्ये वह्निसामानाधिकरण्यनिश्चयासम्भवेन तादृशवह्निसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेर्दुर्निश्चेयतया वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसंशयनिवर्तकप्रकृततर्कस्य तादृशव्याप्तिनिश्चयोपयोगित्वात्। न ह्युक्ततर्कं विना धूमान्तरे वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसंशयस्यान्यतो निवृत्तिः सम्भवति, नित्यानित्यसाधारणस्य वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वादेस्तद्व्यावर्तकत्वात्तत्सहितस्योत्पन्नत्वस्य तद्विरोधित्वेऽपि विशिष्टस्य धूमेऽग्रहदशायां तर्कसार्थक्यात् ।

न चापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविधया धूमे विशिष्टोत्पत्तिमत्त्वग्रहस्य तर्ककारणतया तदावश्यकतेति वाच्यम् । सत्यन्तदलस्यापादकविशेषणतापक्षे विशिष्टाभावस्यानापाद्यतया विशिष्टनिश्चयस्यानावश्यकत्वात् । आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य शङ्काविरोधितया तर्कवैयर्थ्यस्य विशिष्टाभावापाद्यतावादिनां दीधितिकृतां मते एव दुरुद्धरत्वात् ।

न च सत्यन्तस्यापादकविशेषणतापक्षे विपर्ययपर्यवसायितानिर्वाहाय तस्य पक्षविशेषणताया आवश्यकतया पक्षे तत्सहितोत्पन्नत्वस्य निश्चय आवश्यक इति वाच्यम् । तावता पक्षे उभयनिश्चयध्रौव्येऽपि विरोधितावच्छेदकैकविशिष्टपरत्वेन निश्चयस्यातथात्वात् । एवमेतन्मते विशिष्टे वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वविरोधग्रहस्यानावश्यकतया तद्ग्रहदशायामपि तर्कसार्थक्यमवगन्तव्यम् । वह्न्यधिकरणेति । उभयत्राधिकरणत्वमुत्पत्तिश्च संयोगेन । प्रयोजनं स्वयमूह्यम् ।

ननु वह्निकारणकत्वं सामान्यतो वह्निसमवधानविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्य व्याप्यं न तु संयोगरूपतत्समवधानविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्यापि वह्निसमवेतरूपादिसाधारणत्वादिति कथं तद्विषयिणी प्रवृत्तिर्वह्निसंयोगविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वं संयोगेन वह्न्यनधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वव्यावर्तकं निश्चाययिष्यति ?

न च संयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निकारणकत्वं संयोगेन वह्न्यधिकरणताविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वानियतमिति तद्विषयकमुपादानमेव तन्निश्चाययेदिति वाच्यम् । संयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निकारणकत्वस्य प्राङ् निश्चये तस्यैव विशे-

षदर्शनतया संयोगेन वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वनिश्चायकतासम्भवेन प्रकृततर्कवैयर्थ्यप्रसङ्गेन यत्र सम्बन्धविशेषमनन्तर्भाव्यैव स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपकार्यकारणभावः प्रागवगतस्तत्रैव तर्कोपयोगितायाः स्वीकरणीयतया वह्निसंयोगविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्य च तत्र दुर्निश्चयत्वेन प्रकृततर्कानुपपत्तेस्तत्राशक्यसमाधानत्वादित्यत आह । तादृशानुत्पत्तिकत्वेति । संयोगेन वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वनिश्चयस्त्वित्यर्थः । वह्निसम्बन्धाभावस्य । वह्निसम्बन्धप्रतियोगिकाभावस्य । ग्राह्ये । वह्नियमयोर्हेतुहेतुमद्भावनिश्चयबलाद् गृह्यमाणे । लाघवात् । परम्परासम्बन्धापेक्षया लघुशरीरत्वात् । तादृशसम्बन्धाभावस्य । संयोगरूपसम्बन्धाभावस्य । तथात्वावधारणात् । प्रयोजकत्वनिश्चयात् । अत्र च उपादानपदस्य यथाश्रुतार्थपरतोपपत्त्यर्थमेवैतावान् प्रयासः, अन्यथा उक्तरीत्या धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयविरोधिन्या धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारशङ्काया विरोधिनो धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यतानिश्चयस्य जननेनैव उक्ततर्कसार्थक्यसम्भवे तदुपेक्षाया अनुचितत्वात्, सैव च न सङ्गच्छते प्रवृत्तेः शङ्काविरोधित्वस्याभिप्रेतत्वे यदि हीत्यादिना उपादानं कथं कुर्यादित्यन्तेन शङ्कासम्भावनया तत्सत्त्वे प्रवृत्त्यनुत्पादप्रसञ्जनस्यासङ्गत्यापत्तेः । न हि कार्यसत्त्वं प्रतिबन्धकानुत्पादप्रयोजकम् । कार्यकारणभावनिश्चयघटितप्रवृत्तिसामग्रीसत्त्वे तदुत्पत्तौ बाधकाभावात् ।

न च कार्योत्पत्तिपूर्वं प्रतिबन्धकाभावस्यावश्यकतया शङ्कोत्पत्त्या तत्पूर्वमुपादानरूपतत्प्रतिबन्धकाभावस्य शक्यापादनतया तदापत्तिपरतया तद्ग्रन्थसङ्गतिरिति वाच्यम् । एवमप्युपादानस्य शङ्काप्रतिबन्धकतासिद्धिमन्तरेण तादृशापत्त्ययोगात् । ईदृशापत्त्या शङ्काविरहं प्रसाध्य तन्निर्वाहकतयोपादानस्य शङ्काप्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापनपरतया तस्मात्तदुपादानमेवेत्यस्य दुस्सङ्गमत्वात् । एवं धूमत्वावच्छेदेन वह्निमदुत्पत्तिकत्वनिश्चयोऽप्याकिञ्चित्करः, हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्यानुमितावनपेक्षितत्वात् । तदपेक्षायामवृत्तिसाधारणद्रव्यत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिविलोपप्रसङ्गात् । धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निमदुत्पत्तिकत्वं च प्रागेव निश्चितम् । अन्वयव्यतिरेकग्रहस्य तद्वि-

षयकत्वादिति तर्कवैयर्थ्यं दुर्वारमेव। एवं प्रवृत्तेः शङ्काविरोधित्वमपि प्राग् दूषितमित्यादि चिन्ताबीजं बोध्यम्।

(चि०) शङ्कायां न नियतोपादानं नियतोपादाने च न शङ्का। तदिदमुक्तं तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति। न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्यार्थं नियमत उपादत्ते तत्कारणं तन्नेत्याशङ्कते चेति। एतेन व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियम इति तत्राप्यनवस्थेति निरस्तम्। स्वक्रियाया एव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात्।

(गा०) मिश्रास्तु उपादानपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वोपपादनाय एवं वर्णयन्ति। तर्कस्य व्याप्तिमूलकत्वेनानवस्थेति शङ्का न स्वार्थानुमानस्थलाभिप्रायिका, क्वचित्कोट्युपस्थित्यादिरूपशङ्काकारणविरहेणापि मूलशैथिल्यादिशङ्काविरहसम्भवेन सर्वत्र तर्कानपेक्षयाऽनवस्थानिवृत्तेर्व्याघातोपदर्शनवैयर्थ्यादपि तु परार्थस्थले धूमादिना कार्येण वह्न्यादिसाधनावसरे प्रतिवादिनाऽनुमानाप्रामाण्यवादिना चार्वाकेण व्यभिचारशङ्कया व्याप्तिग्रहो मम न जायते इत्युक्ते तं प्रति व्याप्तिग्रहं स्वीकारयितुं वादिना शङ्कानिवर्तकस्योद्भावने मम तर्कविरोधिमूलशैथिल्येष्टापत्त्यादिशङ्कासत्त्वात्तर्क एव नावतरतीति परेणोत्तरयितव्यम्। तच्छङ्काविरोधितर्कान्तरोपन्यासेऽपि तत्तर्कविरोधिशङ्कान्तरं परेणोद्भावनीयमिति सर्वत्रैव शङ्कोद्भावनसम्भवात्तर्कोपन्यासानवस्थया परार्थानुमानोच्छेद इत्येवं तर्कस्येत्यादिशङ्कार्थः।

इत्थं च यावदाशङ्कमित्यादेरनवस्थासमाधानपरमूलस्य यावत् परस्य तर्कादिविरोधिन्याः शङ्काया उद्भावनं निराबाधं तावदेव तर्कोपन्यासः, यत्र शङ्कासत्त्वे परस्यैव प्रवृत्तिव्याघातस्तत्र व्याघातोपदर्शनेनैव शङ्कोद्भावनान्न तर्कोपन्यास इति न तदुपन्यासानवस्थेत्यत्र तात्पर्यम्। एवं च तर्कानुसरणादित्यस्य तर्कोपन्यासादित्यर्थः। व्याघातेनेति। प्रतिवादिनश्चार्वाकस्यैव प्रवृत्तेर्व्याघातो-

पन्यासेनेत्यर्थः । शङ्कैव नावतरतीति । परेण स्वशङ्कोद्भावनं न सम्भवतीत्यर्थकम् । तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इति तर्कान्तरमनुपन्यस्यापि परं प्रति व्याप्तिस्वीकारणसम्भव इत्यर्थकम्, न तु व्याघातेनेत्यादेर्व्याप्तिग्रह इत्यन्तस्य यत्र प्रमाणासिद्धप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या प्रवृत्तिमतः कारणान्तराभावाधीनशङ्कानवतारसिद्धिस्तत्र तर्कानुपयोगेन तं विनैव व्याप्तिग्रहसम्भवान्न तर्कव्याप्तिग्रहधारानवस्थेत्यर्थः । व्याप्तिग्रहमूलकीदृशतर्कोपन्यासानन्तरं तद्विरोधिकीदृशशङ्कायाः प्रवृत्तिव्याघातेनोद्भावनासम्भव इत्याशङ्कायां तथा हीत्यादिग्रन्थः । इत्यत्र इति । शङ्का स्यादिति । तर्के उत्पत्स्यमाने इति मम शङ्का भवतीति परेणोद्भावनीयमित्यर्थकम् । सर्वत्र शङ्कायां स्वक्रियाव्याघातः । स्वक्रियाव्याघातकत्वं स्वक्रियाविरहप्रयोजकत्वमिति यावत् । यदि हीत्यादिना तादृशस्वक्रियाव्याघातस्फुटीकरणम् । तेन विनापि तत्सम्भवादिति । उक्तशङ्काविरोधेन वह्निधूमादीनां हेतुहेतुमद्भावनिश्चायकतर्कानवतारेण वह्न्यादिकं विनापि धूमादिसम्भवादिति शङ्कोदयादित्यर्थः । धूमादौ वह्न्याद्यजन्यत्वशङ्कायाश्चानिराकरणादिति यावत् । तस्मात् । शङ्कायाः प्रवृत्तिविरोधित्वात् । तदुपादानमेव । धूमाद्यर्थिनः परस्य प्रवृत्तिरेव । शङ्काप्रतिबन्धकम् । मूलशैथिल्यादिशङ्कया कथं तर्कोऽवतरेदिति परशङ्काविरोधि । प्रवर्तमानस्य स्वप्रवृत्तिव्याघातकशङ्कासत्त्वादिशङ्कनस्य निग्रहप्रयोजकत्वादिति भावः । तदेव ह्याशङ्क्यते इति । विचारदशायामित्यादिः । यस्मिन्नाशङ्क्यमाने इति । आशङ्क्यमानस्य यस्य सत्त्वे इत्यर्थः । स्वक्रियाव्याघातः । स्वप्रवृत्त्यनुपपत्तिः । तदेव द्रढयति । न हि सम्भवतीति । तत्कारणम् । तस्य धूमादेः कारणम् । तत् । वह्न्यादिकम् । इत्याशङ्कते चेति । तर्कविरोधिशङ्कासत्त्वेन कारणतानिश्चायकतर्कानवतारादेतादृशी शङ्का जायते इति विचारदशायां शङ्कते इत्यर्थः । उक्तशङ्कायां शङ्काप्रवृत्त्योर्विरोधज्ञानं प्रतिबन्धकमित्येव व्याघातेनेत्यादिनोक्तमित्याभिमानिनां मतमुपन्यस्यति । एतेनेति । तत्राप्यनवस्थेति । शङ्कानिवृत्त्यर्थं तन्निश्चयापेक्षायामप्यनवस्थेत्यर्थः । नियमघटितविरोधनिश्चयार्थमपि तद्विरोधिशङ्कानिवर्तकतर्कापेक्षणादिति भावः । स्वक्रियाया एवेति । प्रतिवादिप्रवृत्तेरेव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात्प्रतिवादिनः शङ्कोद्भावनप्रतिबन्धकत्वेनाभिधानात्, न तु श-

ङ्कायां विरोधग्रहस्येत्यर्थः । एतदेव मतमुपन्यस्यति । मिश्रास्त्विति ।

(दी०) मिश्रास्तु परं प्रति व्याप्तिग्रहोपाये प्रदर्श्यमाने व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनोपदर्शिते तर्के मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावकं तं प्रति व्याघातोऽयमुपदर्श्यते, मैवं शङ्किष्ठाः, तथा सति तत्तत्कार्यार्थितया तत्र तत्र कारणे तवैव प्रवृत्तयो व्याहन्येरन् । यदाह, न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकमिति प्राहुः ।

(गा०) परं प्रतीति । व्यभिचारशङ्कश्च व्याप्तिग्रहोपायाभावेन मम व्याप्तिग्रहो न सम्भवतीति वादिनं प्रतीत्यर्थः । व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनेति । परोद्भावितायास्तदीयव्यभिचारशङ्काया निवर्तकत्वेनेत्यर्थः । तं प्रति । परं प्रति । परेण मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावनस्य निवृत्तये इति यावत् । व्याघातोऽयमुपदर्श्यत इति । सर्वत्र स्वक्रियाव्याघात इत्यादिनेति शेषः । व्याघातोपदर्शनाकारमेवाह । मैवं शङ्किष्ठा इति । शङ्किष्ठाः । शङ्कामुद्भावयेथाः । व्याहन्येरन् । नोत्पद्येरन् । शङ्कया तर्कानवतारेण तत्रापि कारणतानिश्चयासम्भवादिति भावः । न हि सम्भवतीत्यादिनापि शङ्कासत्त्वे चार्वाकप्रवृत्त्यसम्भव एव उक्त इत्याह । यदाहेति । यदिति व्याघातक्रियापरामर्शकम् । प्राहुरिति प्रशब्देनास्वरसाभावो दर्शितः ।

मूले स्वक्रियाया एवेति । यद्यपि क्रियापदस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपरतया तस्य च विशेषदर्शनविधयैव विरोधित्वेन व्याप्तिग्रहापेक्षातादवस्थ्यमेव तथापि कालान्तरगृहीतव्याप्त्यवच्छेदकधर्मप्रकारेण व्याप्यदर्शनस्यापि शङ्काविरोधितयाऽविच्छिन्नतर्कव्याप्तिग्रहधाराभ्युपगमस्य नावश्यकतेति ध्येयम् । एवकारेण व्याघातबोधव्यवच्छेदः ।

"शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मत" इति कारिकया शङ्कायाः क्वचिद्व्याघातप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वमभिहितमाचार्यैरित्यभिमानेन तदुपरि खण्डनकृतां शङ्कानिष्ठप्रवृत्तिप्रतियोगिकविरोधरूपव्याघात आश्रयतासम्ब-

न्धेन शङ्काप्रत्यासन्नीभूय तत्प्रतिबन्धक इत्यनुमतं तन्न सम्भवति व्याघातस्य शङ्काश्रितत्वेन शङ्कोत्पत्तावेव तत्र व्याघातरूपप्रतिबन्धकसम्भवेन तदुत्पत्तेरावश्यकतया व्याघातस्य तत्प्रतिबन्धकत्वव्याघातादित्याक्षेपमुपन्यस्य निराकरोति । अत एवेति ।

(चि०) अत एव "व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुत" इति खण्डनकारमतमप्यपास्तम् । न हि व्याघातः शङ्काश्रितः, किं तु स्वक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धिकेति । न वा विशेषदर्शनात् क्वचिच्छङ्कानिवृत्तिरेवं स्यात् । न चैतादृशतर्कावतारो भूयोदर्शनं विनेति भूयोदर्शनादरः । न तु स स्वत एव प्रयोजकः । अत एव न तदाहितसंस्कारो न मानान्तरम् । तर्कस्याप्रमात्वात् ।

(गा०) व्याघातो यदीति । शङ्काप्रत्यासन्नतया स्वीक्रियते इति शेषः । शङ्कास्तीति । तदा शङ्कोत्पादोऽवश्यमङ्गीकार्य इत्यर्थः । न चेदिति । शङ्काप्रत्यासन्नो व्याघातश्चेन्नास्ति तदा प्रतिबन्धकसमवधानाभावाच्छङ्का जायेतैवेत्यर्थः । अतो व्याघातावधिः व्याघातप्रयोज्यानुत्पत्तिका आशङ्का इति कुतः, तर्कः शङ्कावधिः शङ्कानुत्पादप्रयोजक इति वा कुतः, तर्कविरोधिशङ्काया व्याघातानिवर्त्यत्वेनानवस्थया तर्कस्यैवानवतारादित्यर्थः ।

अथ वा तर्कः शङ्कावधिः शङ्कावध्यवधिकः, यत्र व्याघाताच्छङ्काविच्छेदस्तत्र तर्कान्तरानुपयोगात्तर्कधाराया अपि विरह इति यावत्, एतावता नानवस्थावकाश इति कुत इत्यर्थः । न हि व्याघातः शङ्काश्रितः प्रतिबन्धकविधया शङ्कानुत्पादप्रयोजक इत्युच्यते इति शेषः । किं तु स्वक्रियैवेति । आचार्यकारिकायां व्याघातावधिराशङ्केत्यस्य यत्र शङ्कोत्पत्तौ प्रमाणसिद्धप्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपो व्याघातस्तदवधिका शङ्केत्यर्थः । तादृशस्थले स्वक्रियाप्रतिबन्धेनैव शङ्काया अनुत्पाद इति यावत्, न तूक्तार्थ इति भावः ।

केचित्तु व्याघातावधिराशङ्केत्यत्र व्याघातपदं न शङ्कानिष्ठप्रवृत्तिविरोधपरं अपि तु स्वक्रियानिष्ठशङ्काप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरं व्याघातस्य शङ्कावधित्वं शङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वरूपमाचार्याभिप्रेतं तत्तदव्यवहितपूर्वकाले प्रतिबन्धकस्येवाव्यवहितप्राक्कालीनानिष्टप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यापि कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वादिति नानवस्था शङ्कास्पदमिति भाव इत्याहुः ।

ननु स्वक्रियाया अपि शङ्कानिवर्तकत्वं विचारासहं तस्याः शङ्काविरोधित्वे एव तन्निवर्तकतासम्भवात् तत्र च शङ्काप्रतियोगिकविरोधसत्त्वे विरोधघटकशङ्कासत्त्वस्यावश्यकतया शङ्कानिवर्तकताया एव व्याघातादित्यत आह । न वेति । क्वचिदपि विरोधिज्ञानात्(१) शङ्कानिवृत्तिरेव न स्यात् सर्वत्रैवेदृशवितर्कसम्भवादित्यर्थः। तथा च सर्वानुभवसिद्धं करादिदर्शनस्य स्थाणुत्वादिशङ्कानिवर्तकत्वमपि भज्येत । यदि च विरोधप्रतियोगिनः कस्यचित्क्वचित्सत्त्वे एव तत्प्रतियोगिकविरोधस्तन्निवर्तकस्य निर्वहति न तु यदा यत्र निवृत्तिरभिमता तदा तत्र विरोधप्रतियोगिसत्त्वमपेक्ष्यते इत्युच्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः ।

ननु व्यभिचारादर्शनसहकृतस्य सहचारदर्शनमात्रस्य व्याप्तिग्राहकत्वोपगमे भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादो भज्येतेत्यत आह । न चैतादृशेति । तदादरः । भूयोदर्शनस्य तर्कसम्पादनद्वारा व्याप्तिग्रहोपयोगितेत्यर्थः । यद्यप्यापाद्यव्याप्तिज्ञानादिसत्त्वे प्रथमदर्शनेऽप्येतादृशतर्कप्रवृत्तिः सम्भवतीति तर्केऽपि साध्यसाधनभूयःसहचारदर्शनमकिञ्चित्करं तथापि यत्र महानसे प्रथमं सहचारदर्शनेऽपि गोष्ठे वह्निं विनापि धूम उत्पत्स्यते इति शङ्का जाता गोष्ठे वह्निधूमयोः सहचारदर्शने च तन्निवृत्त्या कोट्युपस्थित्यादिविरहेण चान्याधिकरणान्तर्भावेण शङ्कानुदयेन तर्कावतारस्तत्र द्वितीयदर्शनस्यैवं क्रमेण तृतीयादिदर्शनस्यापि क्वचिदपेक्षासम्भव इति नासङ्गतिः ।

न चाधिकरणान्तरान्तर्भावेण तथा शङ्कायामपि महानसीयधूमे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयसम्भवेन धूमत्वावच्छेदेनापत्तिः

---

(१) विशेषदर्शनादिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

सम्भवत्येवेति द्वितीयादिदर्शनमकिञ्चित्करमेवेति वाच्यम् । एवमपि क्वचिद् धूमत्वसामानाधिकरण्येनापत्तिनिर्वाहकतया लाघवज्ञानासमवधानस्थले धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्वानिश्चये द्वितीयादिदर्शनस्योपयोगित्वात् ।

न तु स स्वत एव प्रयोजक इति । सः भूयःसहचारग्रहः । स्वत एव । तर्कमद्वारीकृत्यैव । न व्याप्तिग्रहोपयोगीत्यर्थः । अत एव न तदाहितेति । तर्कमद्वारीकृत्य तस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वस्वीकारे एव तज्जन्यसंस्कारस्य व्याप्तिग्रहजनकताया आवश्यकत्वात् प्रमाणान्तरत्वं स्यात् तर्कं द्वारीकृत्य तस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वस्वीकारे तु तज्जन्यसंस्कारस्य व्याप्तिग्रहजनकतायां मानाभावेन न तत्र प्रमाणान्तरताप्रसक्तिरुक्तापादकाभावादित्यर्थः । तर्कस्यापि शङ्कानिवृत्तिद्वारैव व्याप्तिग्रहोपयोगितया व्याप्तिग्रहकारणत्वाभावान्न मानान्तरताप्रसक्तिरिति भावः । भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तर्ककारणतया तर्कोपयोगितेत्यभिमानेन तादृशसंस्कारस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसक्तिं तादृशसंस्कारस्य तर्ककारणत्वमभ्युपेत्यैव निराकरोति । तर्कस्येति । यत्रापाद्यमबाधितं बाधभ्रमाच्चापत्तिस्तत्रापि जनकज्ञानविषयापाद्यव्यतिरेकावगाहित्वं स्वीकृत्याप्रमात्वमुपपादनीयमिति भावः ।

(चि०) तच्च प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने हेतुः, तदभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां तद्ग्रहात् । ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवद् व्यभिचारशङ्काविरहानुकूलतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चय इति चेन्न । स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्तिग्राहकत्वात् । सत्तर्काद् व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव ।

(दी०) तच्चेति । तत् । व्यभिचारादर्शनम्, व्यभिचारज्ञानसामान्याभावः । योग्यतादिसन्देहे ऽपि शब्दादिना अर्थनिश्चयात् । तत् तर्कस्वरूपमिति केचित् ।

(गा०) तच्चेत्यादिमूलग्रन्थे तत्पदं यदि सहचारदर्शनपरं तदाऽसङ्गतिः सहचारज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया प्रत्यक्षे इव शब्दानुमानजन्येऽपि व्याप्तिज्ञाने हेतुत्वादतो व्यभिचारज्ञानविरहेत्यनेन पूर्वोक्तव्यभिचारादर्शनपरतया तद्व्याचष्टे दीधितौ। तदिति । व्यभिचारादर्शनं यदि व्यभिचारानिश्चयस्तदाप्यसङ्गतिर्ग्राह्याभावनिश्चयाभावस्य शाब्दादिबुद्धावपि हेतुत्वादतो व्यभिचारादर्शनस्य संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभावरूपतां ज्ञानं निश्चय इत्यादिना मूलकृतैव सूचितां स्मारयितुं व्याचष्टे । व्यभिचारज्ञानसामान्याभाव इति । व्याप्तिग्रहविशेषोपादानबीजप्रदर्शनपरं व्यभिचारज्ञानाभावाभावेऽपीत्यर्थकं तदभावेऽपीति मूलं यदि व्यभिचारनिश्चयस्थलपरं तदाऽसङ्गतिः । तत्र व्याप्तिज्ञानमात्रानुत्पादात् । अतः संशयदशापरतया अधृत्वैव तद् व्याचष्टे । योग्यतादीति । आदिना साध्यपरिग्रहः । शब्दादिनेति । आदिनाऽनुमानपरिग्रहः । यद्यपि संशयप्रतिबन्धकतायां व्याप्यदर्शनस्योत्तेजकतया व्याप्यदर्शनरूपानुमानेन तन्निश्चये न व्यभिचारावकाशः । तथापि सामान्यव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यायां लाघवज्ञानादिवशाद्विशेषप्रकारिकायां तादृशसंशयोत्तरानुमितौ व्यभिचारो बोध्यः। तच्चेति तत्पदं तर्कपरतया वर्णयतस्तथा सत्यपि नपुंसकलिङ्गतां कथंचिदुपपादयतो मतमाह । तदिति । अत्रास्वरसो व्याघाताच्छङ्काविरहस्थले व्यभिचारेण तर्कस्याहेतुत्वात्। हेतुपदस्य शङ्काविरहद्वारोपयोगितापरत्वे तदपेक्षया तत्पदस्य शङ्काविरहपरताया एवोचितत्वाद् बोध्यः ।

परार्थस्थले व्यभिचारशङ्कानुकूलतर्कविरहयोरुद्भावनात्तज्ज्ञानं विरोधीति तदभावयोर्ज्ञानमेव व्याप्तिग्राहकं व्यभिचारनिश्चयाभावश्च स्वरूपसँस्तथा इत्यभिमानेनाशङ्कते मूले । नन्विति । व्यभिचारादर्शनवत् । व्यभिचारानिश्चयवत् । व्यभिचारिसाधारणम्(१) । व्यभिचारसन्देहकालीनसाधारणम् । न ततो व्याप्तिनिश्चयः सम्भवतीति शेषः । संशयनिवर्तकस्यैव निश्चायकत्वादिति भावः । स्वरूपसतोरिति । तथा च तथाविधयोः संशयविरोधितया संशयदशाव्या-

(१) व्यभिचारसाधारणमित्यपि पाठः ।

र्वतकतया व्याप्तिनिश्चायकत्वं सम्भवत्येवेति भावः। एवं च परार्थ-स्थले प्रतिवादिनः स्वव्यभिचारसन्देहोद्भावनं तदुद्भावने व्यभिचारा-व्यभिचारसहचरितव्यभिचारज्ञानविषयत्वज्ञानान्मध्यस्थस्य व्यभि-चारसन्देहो भविष्यति न तु व्याप्तिनिश्चय इत्यभिसन्धायैव, न तु व्यभिचारसन्देहज्ञाने तदभावज्ञानासम्भवेन कारणाभावाद् व्याप्ति-निश्चयो मा भूदित्याशयेन, अनुकूलतर्कविरहोद्भावनमपि स्वकी-यव्यभिचारसंशयज्ञापनायैव न त्वनुकूलतर्कज्ञानविघटनायेति न व्यभिचारज्ञानाभावानुकूलतर्कयोर्ज्ञानहेतुता प्रामाणिकीत्याशयः।

अथोक्तरीत्यानुकूलतर्कविरहोद्भावनं सङ्गच्छतां स्वरूपसत एवानुकूलतर्कस्यापादकशङ्कानिवर्तकतया तदभावनिश्चायकत्वेन साध्यतद्व्याप्त्यादिनिश्चयार्थं वादिनोऽनुकूलतर्कावताराजनकस्तद्भा-नजनकस्तदुपन्यासः कथमुपपद्यतामिति चेदित्थम्। यद्ययं निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्याकारेण तर्कोपन्यासः क्रियते तत्र निर्वह्निनि-र्धूमपदसमभिव्याहृतभवनार्थकास्धातुभ्यां निर्वह्निनिर्धूमयोरसा-धारणधर्मरूपो भावः प्रत्याय्यते सम्भावनार्थकयदितदाभ्यां हेतु-हेतुमद्भावापन्नतदारोपविषयताबोधः, आख्यातपदाभ्यां च तद-न्वितमाश्रितत्वरूपं कर्तृत्वं प्रथमान्तपदार्थे बोध्यते अव्ययार्थद्वा-रापि क्रियान्वितस्य स्वार्थस्याख्यातेन बोधने व्युत्पत्तिविरोध-विरहात्। अत एव गुरुमते न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्ज-भक्षणाभावविषयकं कार्यमिति बोधः। न्यायमते तु कलञ्जभक्षणं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभाववदिति। तत्र धा-त्वर्थाख्यातार्थयोरन्तरा नञर्थस्य भानात्। तथा च निर्वह्नित्वा-रोपविषयताश्रयोऽयं तदारोपविषयताप्रयोज्यनिर्धूमत्वारोपविष-यताश्रय इति बोधः। निर्वह्नित्वारोपस्तर्ककारणमापादकज्ञानं नि-र्धूमत्वारोपश्च तर्क एव तयोरारोपत्वेनैव भानमुपेयते न तु ज्ञानत्वे-नातो ह्रदादावाहार्यवह्न्यभावप्रमया धूमभ्रमसहकारेण धूमाभावा-पत्तिजननेऽपि तत्तात्पर्यकस्य ह्रदोऽयं निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्या-दिति वाक्यस्याप्रामाण्यं एतादृशस्य तर्कबोधकवाक्यस्य तज्जन्य-शाब्दबोधस्य च साक्षात् परकीयतर्कात्मकज्ञानाजनकत्वेऽपि आ-पाद्यापादकयोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावप्रयोजकव्याप्त्याकाङ्क्षासम्पादनद्वारा साक्षात्तर्ककारणव्याप्तिबोधजनकोदाहरणप्रयोजकतया परकीयतर्क-

सम्पत्स्युपयोगः। अनुमानस्थले साध्यहेत्वोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावबोधकहेत्वन्तभागस्यानुमित्युपयोगवत्।

न चोदाहरणवाक्याद्व्याप्तिबोधेऽपि तर्ककारणाहार्यापादकवत्ताज्ञानस्य वाक्येन जननासम्भवात्परकीयतर्कसम्पादनासम्भव इति वाच्यम्। पर्वतो न वह्निमानित्यादिप्रतिवादिवाक्याद्वादिनः साध्यनिर्देशेन सहितात्संशयोत्पत्त्या तज्जन्यदुःखनिवृत्तीच्छया एककोटिनिश्चयेच्छातः स्वत एव मध्यस्थस्याहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्भवेन व्याप्तिमुद्भाव्यैव वादिना तस्य तर्कसम्पादनसम्भवात्

ननु तर्कस्य सत्यत्वं न प्रमात्वं तर्कस्याप्रमात्वनियमात्। नापि प्रमात्मकापाद्यव्यतिरेकनिश्चयजन्यत्वं व्याप्तिप्रमाजन्यत्वं वा, धूमस्याद्रव्यत्वभ्रमदशायामुत्पन्नाद् धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्रव्यं स्यादित्यादितर्काद्व्याप्तिप्रमाया उत्पादस्य व्याप्तिभ्रमानुत्पादस्य चानिर्वाहादित्याशङ्कानिराकरणपरतया समाधिसाम्यसूचकं विशेषदर्शनेत्यादिमूलोक्तदृष्टान्तं सङ्गमयति। नन्विति

(दी०) ननु वस्तुतो व्याप्तिसत्त्वे तर्काभासात् प्रमाभ्रमयोरुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचार इत्यत आह। विशेषदर्शनेति। तथा च यथा तस्य बोध्यतदभाववद्विषयत्वे सत्यत्वासत्यत्वे तथा तर्कस्यापीति। अत्र च सत्यत्वादिसम्पादके धर्मिणो बोध्यादिमत्त्वे बोध्यादिमद्धर्मिसन्निकर्षे वा तात्पर्यम्, लाघवात्, तर्कस्य व्यभिचारेणाहेतुतायाः स्वयमेव दर्शितत्वाच्च।

(गा०) प्रमेति। प्रमाया उत्पादाद् भ्रमस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः। व्यभिचारः। व्याप्तिप्रमायां सत्तर्कस्य व्यतिरेकव्यभिचारः। तद्भ्रमे तर्काभासस्य चान्वयव्यभिचार इत्यर्थः। यथायोगं हेत्वोरन्वयः। समाधानं स्फुटीकरोति। बोध्येति। बोध्यत्वं प्रकृतनिश्चयविषयत्वम्। सत्यत्वासत्यत्वे इति। न तु प्रमात्वभ्रमत्वे इति शेषः। पुरुषे पुरुषत्वव्याप्यतया शाखादिभ्रमात्पुरुषत्वप्रमाया उत्पादात्तद्भ्रमस्य चानुत्पादादिति भावः। तर्कस्यापीति। सत्यत्वासत्यत्वे इत्यन्तमनुषज्यते, न तु व्याप्त्यादिप्रमाजन्यत्वतदभावरूपे इति शेषः। यथाश्रुतेऽस्वरसस्य वक्ष्यमाणत्वात्तात्पर्यार्थमाह। अत्र चेति। धर्मिणः।

विशेष्यस्य । बोध्यादीत्यादिपदाद्बोध्याभावस्य फलीभूतज्ञानाप्रमात्वप्रयोजकस्य परिग्रहः । तथा च विशेष्यतासम्बन्धेन तत्संसर्गकतत्प्रकारकप्रमाभ्रमौ प्रति तत्संसर्गकविशेषणताविशेषाभ्यां तद्धर्मतत्संसर्गावच्छिन्नतदभावौ हेतू अतो न तदभाववति तत्प्रमायास्तद्वति च भ्रमस्य प्रसङ्ग इति भावः। विशेष्यविशेषणादिकमन्तर्भाव्य कालिकादिप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावो हेयः । विशेष्यतया अपुरुषादौ पुरुषत्वप्रमादेरनुत्पादस्य कारणाभावनिर्वाह्यत्वासम्भवात् ।

अथ अपुरुषे पुरुषत्वप्रकारकत्वविशिष्टप्रमादेर्विशेष्यतया आपादनं पुरुषत्वप्रकारतानिरूपितपुरुषादिनिष्ठविशेष्यतापादनपर्यवसितं तच्च न सम्भवति, पुरुषान्तरे एतत्पुरुषनिष्ठायाः पुरुषत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया अभावे एतद्व्यक्तित्वाभावस्यैव कारणतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नकारणाभावानात्मकस्यापि समवायादिना पुरुषत्वाद्यभावस्य प्रयोजकत्वादिति चेन्न । एवं सत्युक्तकार्यकारणभावकल्पनाया अपि निष्फलत्वात् । तद्वारणीयातिप्रसङ्गान्तराप्रसक्तेस्तादृशकार्यकारणभावकल्पनमप्रामाणिकमिति ध्येयम् ।

नन्वनित्यविशेषणस्य तत्तत्सम्बन्धावगाहिप्रमायां विशेषणस्य तत्सम्बन्धस्य वा हेतुता न सम्भवति तस्याविद्यमानतादशायामपि प्रमारूपतदुपनीतभानोदयात् । एवमनित्यप्रतियोगिकाभावस्य तत्संसर्गकभ्रमे स्वाव्यवहितपूर्वकालावृत्तिप्रतियोगिरूपतत्संसर्गकबोध्याभावस्य तत्संसर्गस्य वा न हेतुतासम्भवः ।

न चानित्यस्य घटादेर्भूतलादिवृत्तित्वेऽपि तदभावस्य तत्र सत्त्वान्न भ्रमसम्भव इति वाच्यम् । स्वविषयघटाद्यनधिकरणकालमात्रस्थायिज्ञानादौ विषयितासम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य तेन सम्बन्धेन तद्वतो भेदस्य चासत्त्वात्तत्र तद्भ्रमसम्भवेन तादृशभ्रम एव बोध्याभावादिहेतुत्वानुपपत्तेरिति तत्राप्यन्यत्कारणमाह । बोध्यादिमदिति । वाकारो व्यवस्थितविकल्पपरः । नित्यप्रमायां लाघवेन विशेषणस्यैव हेतुत्वौचित्यात्, प्रमात्वस्य विशेषणभेदेन भिन्नतया तद्भेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् । सन्निकर्षस्य तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेनैव हेतुता सामान्यतः, आश्रयत्वं तदवच्छेदकसम्बन्धोऽतः सन्निकर्षत्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिः । ज्ञानरूपप्रत्यासत्तेर्विषयानाश्रितत्वेऽपि न क्षतिः । तद्विषयत्वस्यै-

बोक्तरूपेण हेतुत्वोपगमात् । धर्मस्येव धर्मिणामप्युपलक्षणतया कारणतावच्छेदकत्वे वृत्तिरेव विशेषणमतो नाविद्यमानधर्मिविशेष्यकप्रमानुपपत्तिर्न वातिप्रसङ्गः ।

ननु तद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन तर्कत्वेन हेतुत्वे न द्वितीयकल्पापेक्षया गौरवं तर्कत्वं च मानसत्वव्याप्यजातिविशेषः । जातेरनांशिकत्वेऽपि साध्यरूपविषयमात्रोपरागेणानुमितित्वस्येव लौकिकसन्निकर्षबलभातविषयमात्रोपरागेण साक्षात्कारत्वस्येव चापाद्यमात्रोपरागेण तर्कत्वस्यापि ग्रहनिर्वाहादित्यत आह । स्वयमिति ।

उक्तव्यभिचारगौरवयोः परिहारमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे तन्निवर्तकत्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं तच्च तर्कस्यापीति चेत् ? अस्तु तावदापाततस्तथा, तथाप्यन्यत्र क्लृप्तप्रामाण्यादिप्रयोजकादेव तत्र प्रामाण्याद्युपपत्तौ न तस्यापि विशेषतः कारणत्वं गौरवात् । उक्तं च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वमते सर्वत्र विशेष्यसम्बन्धासम्बन्धविशेषणज्ञानमेव प्रमाभ्रमप्रयोजकमिति वदन्ति ।

(गा०) तन्निवर्तकत्वेन। विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वेन। तच्च। विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वं च। तर्कस्य। विपरीतापादकतर्कस्य। तथा च क्लृप्तकारणतयैव निर्वाह इति भावः । स्वयं विशेषदर्शनहेतुत्वानुपगमादाह । आपातत इति । तथा च विशेषदर्शनसाधारणरूपेण तर्कस्य भ्रमप्रमासाधारणनिश्चयविशेषहेतुत्वम् । अन्यत्र। विरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षस्थले । तत्र । विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे । तस्यापि । तर्कस्यापि । अपिकारो विशेषदर्शनसमुच्चायकः । विशेषतः । बोध्यादिमद्विशेष्यकत्वविशिष्टेन विपरीतज्ञानविरोधित्वेन विशेषधर्मेण। कारणत्वम्। विपरीतज्ञानोत्तरप्रमादिरूपप्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणत्वम् । गौरवादिति । प्रमाभ्रमसामान्यप्रत्यक्षप्रयोजकसमाजादेव प्रमादिरूपप्रत्यक्षनिश्चयनिर्वाहादिति भावः ।

ननु किं प्रमादिसामान्यप्रयोजकम् ? न तावद्धर्मिणि विशेषणादिमत्त्वम् । अनित्यप्रमादिसाधारण्याभावस्योक्तत्वात् । नापि बोध्यादिमद्धर्मिसन्निकर्षः, अनुमित्यादौ तदहेतुत्वात् । न च तादृशध-

मेवद्वृत्तित्वेनैव तद्धेतुताया उक्तत्वाद् अनुमित्यादिसाधारण्यसम्भव इति वाच्यम् । सर्वत्र कार्योत्पत्तौ कारणतावच्छेदकोपलक्षितप्राक्सत्तायाः प्रयोजकत्वमतेऽतिप्रसङ्गात् । न च वृत्तिमत्त्वेन तस्य हेतुता बाध्यादिमद्वृत्त्याश्रयत्वं प्रत्यासत्तिरिति वाच्यम् । वृत्तिमत्त्वस्यैतादृशसम्बन्धेन नियतपूर्ववर्तितायाः अवच्छेदकं यदभावत्वविषयत्वत्वादिरूपधर्मान्तरं तद्व्यापकत्वेनान्यथासिद्धिनिरूपत्वादित्यत आह । उक्तं चेति । कारणत्वमते इति । कारणत्ववादिनां नैयायिकानां मते इत्यर्थः । तेन वक्ष्यमाणकारणताया निर्विकल्पकनित्यज्ञानानभ्युपगन्तृमीमांसकमतेऽसम्भवेऽपि न क्षतिः, तैः प्रमात्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमादिति ध्वनितम् । विशेष्यसम्बन्धेति । विशेष्यनिष्ठेन स्वविषयतत्तद्विशेषणवत्त्वतत्तद्विशेषणवदन्यत्वरूपसम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नमेवेत्यर्थः । प्रमाभ्रमेति । विशेष्यतासम्बन्धेन प्रमात्वभ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुरित्यर्थः । तद्वद्वृत्तितद्वदन्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेनापि भगवज्ज्ञानसाधारणेन ज्ञानत्वेन हेतुतासम्भव इति विशेष्यविषयकस्यापि भगवज्ज्ञानस्य नियमतः प्राक् सत्त्वादित्यवधेयम् । तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपस्य तत्प्रमात्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेऽपि तद्वद्वृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतद्वत्त्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम्, अन्यथा दोषसमवधानं विनापि तद्वत इव तदभाववतस्तत्प्रकारकज्ञानविषयतापत्तेर्दुर्वारत्वात् । प्रमास्थले विशेषसामग्र्यन्तराभावेन तद्वतस्तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वे यत्प्रयोजकं सन्निकर्षादि तस्य प्रकृतसाधारण्यात् ।

न चैवमप्यनेकवृत्तिघटत्वादिप्रमायां घटत्वादिज्ञानस्य उक्तप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनमफलम्, तत्तद्व्यक्तिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतत्तद्व्यक्तित्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेनावश्यकल्पनीयहेतुतयैव पटादौ घटत्वादिग्रहातिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति वाच्यम् । तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामनन्ताभावानां पटादौ घटत्वादिग्रहाभावप्रयोजकत्वापेक्षया एकैक(१)घटादिवृत्तिविषयतासामान्यसम्बन्धावच्छिन्नज्ञा-

(१) एकैकेषामिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

नाद्यभावानां स्वविषयघटत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावानां वा तथात्वे लाघवेन तादृशसम्बन्धेन विशेषणज्ञानहेतुत्वसिद्धेरित्यलं पल्लवितेन ।

(चि०) अपरे तु यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कान्तरापेक्षा, यत्र तु व्याप्तिस्मरणं हेतुस्तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति नानवस्था । अस्ति च जातमात्राणामिष्टानिष्टसाधनतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्त्यनुभावकाभावात् । तन्मूलानुभवमूला चाग्रेऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति । यत्तु अनादिसिद्धकार्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति । तन्न । तत्र प्रमाणानुयोगेऽनुमाने एव पर्यवसानात् । न च व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमिति वाच्यम् । अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् ।

(दी०) तत्र प्रमाणेति । इदमनादिसिद्धत्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वमभिप्रेत्य, परार्थाभिप्रायेण वा । अनुमानत्वात् । व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकत्वात् ।

(गा०) मूले न तर्कान्तरापेक्षेति । न तर्कमूलीभूतव्याप्त्यादिग्रहाय तर्कान्तरापेक्षेत्यर्थः । पूर्वपक्षे दर्शितं तर्कानपेक्षजातमात्रबालकीयव्याप्तिज्ञाने तर्कस्य व्यभिचारमुद्धरति । अस्ति चेति । सम्भवतीत्यर्थः । व्याप्तिस्मरणम् । तर्कं विनैवेति शेषः । तस्य तर्कजन्यतावच्छेदकतयोपेतप्रत्यक्षत्वशून्यत्वादिति भावः ।

ननु तदपि ज्ञानं प्रत्यक्षमूलकमेवानुभवं विना स्मरणायोगादित्यत आह । तदानीमिति । अनुभावकस्य सहचारदर्शनादेरभावात् । तथा चागत्या जन्मान्तरानुभवजनितसंस्कारोद्बोधकं कल्पयित्वा स्मरणमुपपाद्यमिति भावः ।

ननु जातमात्रीयव्याप्तिज्ञाने तर्कापेक्षाविरहेऽपि न निस्तारः, तदुत्तरं सुषुप्त्यादिना प्रवाहविच्छेदे तर्कावतारासम्भवेन वह्न्यादि-

व्याप्तिप्रत्यक्षासम्भवादित्यत आह। तन्मूलेति। अनुभवमूला चेति। एतद्भवानुभवमूला (१)चेत्यर्थः। अग्रेऽपीति। तर्कं विनैवेति शेषः।

अनादिसिद्धेति। अनादिप्रसिद्धिप्रवाहविषयेत्यर्थः। कार्यकारणभावो धूमवह्न्यादिव्याप्तिग्राहके तर्के मूलम्, विरोधश्च भेदाभेदयोस्तादात्म्यादिना वृक्षशिंशपादिव्याप्तिग्राहके शिंशपा यदि वृक्षान्यतादात्म्या स्यात् वृक्षतादात्म्या न स्यात्, भेदाभेदयोर्विरोधादित्यादितर्केऽनादिसिद्धत्वस्य स्वरूपतः शङ्काविरोधित्वे तज्ज्ञापकप्रमाणानुयोगासम्भव इत्यतो दीधिताविदमिति। अनादिसिद्धत्वज्ञानस्य। वह्न्यादावनादिसिद्धकारणताकत्वनिश्चयस्य। प्रयोजकत्वम्। विशेषदर्शनतया वह्न्यादिधर्मिकधूमकारणत्वादिविरहशङ्काविरहनिर्वाहकत्वम्।

ननु ग्राह्याभावनिश्चयतया उक्तनिश्चयेन वह्न्यादौ कारणताप्रकारकानादिप्रसिद्धिविशेष्यत्वस्यैवावगाहनं न तु कारणतायाः परार्थाभिप्रायकत्वे स्वरूपसद्विरोधित्वेऽपि नासङ्गतिः, अनादिसिद्धत्वसाधकान्तराभावेऽनुमानप्रामाण्ये विवदमानं प्रति शङ्काविरोधितया तस्य उपन्यासानर्हत्वादित्याशयेनाह। परेति। वाकारोऽनास्थायाम्। स्वरूपसद्विरोधिताया अप्रामाणिकत्वादन्वयव्यतिरेकमगृहीतवतो वह्न्यादौ धूमकारणत्वसन्देहस्य दुरपह्नवतयासम्भवाच्च। वस्तुतस्तु स्वरूपसद्विरोधित्वं विचारसहं भवतु वा मा वा मूलं तु परार्थाभिप्रायकमेव, व्याघातेनानुमानप्रामाण्यस्य तदौपयिकव्याप्तेर्निश्चयविषयताया आवश्यकत्वात्तदन्यथानुपपत्त्यैव कार्यकारणभावादेरनादिसिद्धत्वसिद्धिरित्यग्रिमशङ्काया अन्यथाऽसङ्गतेरिति ध्येयम्। मूले। तर्कस्येति। तर्कविषयस्य वह्न्यादेः। अनादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानम्। तादृशकारणताकत्वनिश्चयः। अर्थापत्तेः पार्थक्येऽपि व्याप्तिग्रहापेक्षयाऽनवस्थाया दुरुद्धरतया ऽनुमानान्तर्भावावलम्बनमनुचितमित्याशयेन दीधितौ व्याचष्टे। अनुमानत्वादिति। प्रवृत्तिः। फलोपधानम्।

(चि०) अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादनौपाधिकत्वग्रह इति तदधीनो व्याप्तिग्रह इति। तदपि न। तर्क-

---

(१) एतद्भवप्रभवानुभवमूलेति पाठान्तरम्।

स्याप्रमाणत्वात् । व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न । अनवस्थाभयेन तर्कं विना व्याघातात् । यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात् । यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याऽभावग्रहः, अयोग्यानां तु साध्याव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौपाधिकत्वं मनसा सुग्रहमिति । तत्तुच्छम् । अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात् ।

(दी०) व्यभिचारशङ्केति । द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिरिति भावः ।

(गा०) तर्कस्य प्रमाणविधया अनौपाधिकत्वग्राहकत्वं स्वतस्तत्सहकारितया(१) वा तत्राद्यं दूषयति मूले । तर्कस्येति । द्वितीयं शङ्कते । व्यभिचारशङ्केति । व्यभिचारः सोपाधित्वम् । अग्रेतनमपि व्याप्तिपदमनौपाधिकत्वपरं शङ्काविरहेण तर्कस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह दीधितौ । द्वारेणेति । मूले । व्यभिचारादिति । तर्कस्य व्याप्तिग्रहकारणत्वमन्येषामनुमतमित्याशयेन शङ्कानिवर्तकतयाप्रयोजकत्वस्य तथात्वे व्याप्तिग्रह एव तथास्तामिति भावः । अनौपाधिकत्वं तर्कं विनैव गृह्यते अत एव तर्कानपेक्षो व्याप्तिग्रह इति मतान्तरमाह । यत्त्विति । साधनात् । प्रमाणान्तरेण निश्चयात् । अभावग्रहः । उपाधित्वाभावग्रह । इति । विरोधिशङ्कानिवृत्तौ । अनौपाधिकत्वं मनसा सुग्रहम् । प्रमाणान्तरस्य तत्राभावात् । अनुमानभिन्नस्य प्रमाणस्य तत्राभावादित्यर्थः ।

व्यभिचारनिश्चयाभाव एव व्याप्तिग्रहेऽपेक्षितो न तु तच्छङ्काविरहोऽपि तथा च तर्कस्यानपेक्षणान्नानवस्थेति वादिनां मतमाक्षिपति । ये चेति ।

(चि०) ये चानुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शन-

---

(१) व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतयेति पुस्तकान्तरे पाठः ।

मात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति, तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्य-व्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत। अनुमानमात्रो-च्छेदकत्वादेव पक्षेतरो नोपाधिरिति चेत् ? भ्रान्तो-ऽसि, न हि वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे, सा-ध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे साध्यव्यावर्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य वज्रलेपत्वाच्च । अपि च करवह्निसंयोगः शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्म-समवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वान्न साधकम् । तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम । तस्मा-द्विपक्षबाधकतर्काभावान्न तत्र व्याप्तिग्रह इति अप्रयो-जकत्वमिति ॥

(दी०) अनुमानमात्रेति । अनिश्चितसाध्यपक्षके सर्वत्र सम्भवित्वात् पक्षे साध्यनिर्णयेऽनुमानवैयर्थ्यात् उपाधित्वेन स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकताज्ञान-मेव साध्यव्यापकताबुद्धिं विरुन्ध्यादित्याशङ्क्याह । अपि चेति । करवह्नीति । परमतेनेदम् । स्वमते तु वाय्वादौ स्पर्शादिना रूपादिसाधने शक्त्यतिरिक्तविशेषणाप्रक्षेपेण वा तद् बोध्यम् ॥

(गा०) अनुमानमात्रोच्छेदे हेतुं पूरयति दीधितौ । अनिश्चि-तेति । पक्षे साध्यनिश्चये व्यभिचारनिश्चयेन तदितरत्वेन साध्यव्या-पकताग्रहः सम्भवतीत्यतोऽनिश्चितसाध्यकानुसरणम् । सम्भावि-तत्वादिति । पक्षेतरत्वे उपाधित्वग्रहस्येत्यादिः ।

नन्वेवमपि नानुमानमात्रोच्छेदः, निश्चितसाध्य एव सिषाध-यिषया तत्सम्भवादित्यत आह । पक्षे इति । तथा च सकलानु-मानप्रामाण्योच्छेद इति मूलार्थ इति भावः । सत्प्रतिपक्षोत्थापक-त्वरूपोपाधित्वेन दूषकतायाः किन्त्वित्यादिना स्वयमपि वक्ष्यमाण-तया न हि वयमुपाधित्वेनेति ग्रन्थासङ्गतिरित्यतो व्याचष्टे । उ-

पाधित्वेनेति । स्वव्यभिचारेणेत्यादि । साध्यव्यभिचारानुमापकव्यभिचारप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । एवं च शङ्कास्थले नोपाधिरित्यत्राप्येतदेवोपाधित्वं बोध्यम् । मूले साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकादिति । साध्यव्यापकत्वेन निश्चीयमानस्य तस्य पक्षे व्यतिरेकनिश्चयादित्यर्थः । साध्यव्यावर्तकतया । साध्यबुद्ध्यनुत्पादप्रयोजकतया । तादृशनिश्चयस्य किंविधया विरोधित्वमित्याशङ्कायामाह । व्यापकेति । वज्रलेपत्वात । आवश्यकत्वात् । तथा च व्यापकव्यतिरेकनिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रयैव तद्वत्ताग्रहविरोधित्वमिति भावः । अनुमानमात्रोच्छेदकताज्ञानं पक्षेतरत्वपक्षकसाध्यव्यापकत्वापादककतर्करूपम् । परमतेनेति । नैयायिकनये शक्तेरप्रसिद्ध्या तदतिरिक्तत्वघटितसाध्याप्रसिद्धेरिति भावः । तत् । अप्रयोजकत्वम् ॥

इति अनुमानगादाधर्यां तर्कप्रकरणम् ॥

अथ व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ।

(चि०) उक्तव्याप्तिप्रकारेष्वन्योन्याभावगर्भैव व्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवात् । अतो नाननुगमः । अनौपाधिकत्वं तल्लक्षणम् । नन्वेवमुपाधिरासिद्ध्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवद्धेत्वाभासान्तरं स्यान्न तु व्याप्त्यभाववत्त्वेनासिद्धिरिति चेत् ? तज्ज्ञानमुपजीव्यमपि न स्वतो दूषकम् । नान्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकम्, अतिप्रसक्तेः । व्यभिचाराज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्तद्धीस्तथा, न चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुरित्युक्तम् । तथा च व्यभिचारज्ञानद्वारा स दूषकः । एवं च परमुखनिरीक्षकतया सिद्धसाधनवन्न पृथक् । न चैवमव्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारस्तदभाववत्त्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारस्तदभावश्च नाव्यभिचारः, केवलान्वयिन्यभावात् । किं तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । न चानयोः परस्पराविरहत्वमिति ॥

(दी०) उक्तव्याप्तीति । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिविशेषणविरहेण लाघवात् । अथ संयोगाभावस्येव संयोगवद्भेदस्यापि हेतुसामानाधिकरण्यग्रहे ऽप्यनुमितिदर्शनात्तत्रापि तदवश्यं निवेशनीयमिति क्व लाघवम् ?

(गा०) लाघवादित्यस्य हेतुं पूरयति । प्रतियोगीति । आदिपदात् प्र-

तियोगिवैयधिकरण्यपरिग्रहः। विशेषणविरहेणेति।अत्यन्ताभावगर्भ-व्याप्तिघटकीभूतात्यन्ताभावविशेषणस्यात्राप्रवेशेनेत्यर्थः। भेदस्या-व्याप्यवृत्तितानिराकरणेन दर्शितात्यन्ताभावविशेषणस्थलीयस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादेरानिवेशादिति भावः। हेतुसामाना-धिकरण्यग्रहे। किञ्चिदवच्छिन्नहेतुमद्वृत्तित्वग्रहे। तादृशग्रहश्च अत्यन्ताभावे प्रमारूपो भेदे तु भ्रम इत्यन्यदेतत्। तत्रापि। भेदे-ऽपि। तत्। विशेषणान्तरम्। अवश्यं प्रवेशनीयमिति। अन्यथा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगिता-वच्छेदकत्वग्रहसत्त्वेन तदा तत्र तादृशावच्छेदकत्वसामान्या-भावाग्रहेणानुमितिर्न स्याद्विशेषणान्तरप्रवेशे तु हेतुमन्निष्ठभेदविशे-षप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहे तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्यैव वि-रोधितया नानुपपत्तिरिति भावः। क्व लाघवम्। अधिकविशेषणाप्र-वेशप्रयुक्तमिति शेषः।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां तट-स्थः शङ्कते। नन्विति।

(दी०) नन्वेवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेऽप्यनुमिति-र्न स्यात्। न च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना याव-न्तो हेतुसमानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-भावग्रहो हेतुरिति वाच्यम्।

(गा०) अनुमितिर्न स्यादिति। प्रतियोग्यनुपस्थित्या तदा प्रति-योग्यसामानाधिकरण्यस्याभावे दुर्ग्रहतया तद्घटितव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वा-दिति भावः।

अत्रोपाध्यायसमाधानमाशङ्कते। न चेति। प्रति-योगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना इति। तथा च प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितिकालीनस्य हेतुमन्नि-ष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्यापि सङ्ग्रहः। ता-दृशसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना ये ये हेतुमन्निष्ठाभावास्तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकत्वा-

दिति भावः । अज्ञायमानत्वं तत्कालावच्छिन्नतज्ज्ञानविषयत्वाभाववत्त्वं न तु तत्कालीनतज्ज्ञानस्याविषयत्वम्, प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितिदशायां तत्कालीनतज्ज्ञानाप्रसिद्ध्याऽनुमित्यनुपपत्तेः ।

न च ज्ञानांशे तत्पुरुषीयत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया यादृशशरीरावच्छिन्नस्य पुंसः कदाचिदपि क्वचिदप्यभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहो न जातस्तस्यानुमित्यनुपपत्तिः, तदीयतज्ज्ञानाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । शरीरविशेषमनन्तर्भाव्य तत्तदात्मसमवेतत्वरूपतत्पुरुषीयत्वस्यैव निवेशनीयतया ऽप्रसिद्ध्यनवकाशात् । तत्कालावच्छिन्नो यः स्वविषयकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहविरहस्तद्वत्तत्पुरुषकत्वस्य तत्कालावच्छिन्नतत्पुरुषीयत्वस्वविषयकत्वोभयाभाववत्प्रातियोगिसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानसामान्यकत्वस्य तत्कालावच्छिन्नतत्पुरुषीयज्ञानानिरूपितत्वस्ववृत्तित्वोभयाभाववत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासामान्यकत्वस्य वा अभावविशेषणत्वोपगमात् ।

एतेन यस्मिन्नभावे कस्यापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभ्रमो नासीत्तद्विषयकतज्ज्ञानस्याप्रसिद्धावपि न साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानदशायामनुमित्यापत्तिः । व्यभिचारज्ञानदशायामपि तथाविधयत्किञ्चिदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य ग्रहादनुमित्यापत्तिरतो यावदिति ।

यद्यप्यत्र कालपुरुषाणां विशिष्य निवेशेनाननुगमो दुर्वारः । एवं संयोगी सत्त्वादित्यादौ द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानसंयोगाद्यभावभिन्नाभावसामान्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य संयोगत्वादौ सुग्रहत्वादतिप्रसङ्गः । हेत्वधिकरणसामान्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानान्यत्वानिवेशे कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगाद्यात्मकाभावेऽपि तस्याक्षतत्वादनुमित्यनुपपत्तिरतो यद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानो यस्तद्धेत्वधिकरणनिष्ठतदीयाधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहो हेतुर्वाच्यः, तथा च यत्त्वतत्त्वाननुगमादप्यननुगमः । स्वप्रतियोग्यधिकरणत्वेनाज्ञायमानहेत्वधिकरणवृत्तित्व-

मभावविशेषणं तु यद्वेत्यादिकल्पानुसारेणैव सङ्गच्छते । तथापि स्फुटत्वात्तमुपेक्ष्यान्यदोषमाह । तादृशाभावेत्यादिना ।

(दी०) तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन रूपेण, प्रतियोगिसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदसम्भवात् । नापि प्रातिस्विकरूपेण, जन्मसहस्रेणाप्यसम्भवात् । नापि रूपान्तरेण, वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसामानाधिकरण्यभ्रमेऽपि वह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणनिखिलाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गात् ।

(गा०) तादृशाभावग्रहः । तादृशहेतुसमानाधिकरणयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहः । अवच्छेदकत्वत्वेन रूपेण । प्रतियोग्यवगाही अनुमितिहेतुरिति शेषः । तादृशावच्छेदकत्वत्वेन प्रतियोग्यवगाहित्वं च तद्धर्मपर्याप्तं प्रतियोगितावच्छेदकतावगाहित्वम्, अतो न हेतुमन्निष्ठघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्यादिज्ञानादनुमितिप्रसङ्गः । तदसम्भवात् । तादृशस्य ग्रहस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावगाहित्वेनासम्भवात् । सामान्याभावग्रहे सामान्यघटितविशेषरूपावच्छिन्नवत्तानिश्चयस्य विरोधित्वादिति भावः । तथा चैतावान् प्रयासो विफल एवेति भावः ।

प्रातिस्विकरूपेण । तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन प्रतियोगिविषयकोऽभावकूटग्रह एव हेतुरिति शेषः । असम्भवादिति । तादृशग्रहस्यैवासम्भवादित्यर्थः । तत्तदभावत्वेन तावदभावानां युगपदनुपस्थितेरिति भावः । रूपान्तरेण । येन केनापि रूपेण तावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकाभावग्रहो हेतुरिति । शेषः । तथा च विशिष्य प्रतियोगितावच्छेदकं न निवेश्यमिति भावः ।

यद्यप्येवमपि साध्याभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहकालीनानुमित्युत्पादकस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावमात्रग्रहस्यासङ्ग्रहः, तादृशप्रतियोगिता-

वच्छेदकत्वाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानो यो वस्तुगत्या प्रतियोगिसमानाधिकरणो हेतुमन्निष्ठः कश्चिदन्योऽभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वविरहात् तथापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि साध्याभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वादिना ऽभावावगाहिनः प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानादेव तदानुमितिरवगन्तव्येत्यभिमानः ।

तादृशज्ञानस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारज्ञानाविरोधितया व्यभिचारधीदशायामतिप्रसङ्गं पुनः स्वयमाह । वह्नित्वेति । भ्रमेऽपीत्येतेनानुमिताविष्टापत्तिशङ्काव्युदासाय व्यभिचारज्ञानसत्त्वं दर्शितम् । इति ज्ञानादिति । एतादृशज्ञानस्य विशेषाभावावगाहित्वेन दर्शितव्यभिचारग्रहाविरोधित्वेन तद्दशायामुत्पत्तौ बाधकाभावादिति भावः । अनुमितिप्रसङ्गादिति । वह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्वसमानाधिकरणतया उक्तग्रहविषयस्याप्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकत्वादिति भावः ।

(दी०) न च हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति वाच्यम् । वह्नित्वे धूमसमानाधिकरणरासभाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभ्रमेऽप्युक्तरूपेण तथा ग्रहसम्भवात् । धूमाधिकरणान्तरानुपस्थितौ वह्नित्वे रासभत्वादौ च तादृशभ्रमोत्पादेऽपि रासभादेरिव वह्नेरप्यननुमानाच्च । एवं वह्नित्वावच्छेदेन शुक्लत्वाभावभ्रमदशायां शुक्लप्रतियोगिका वह्नीतरप्रतियोगिकाश्च ये धूमसमानाधिकरणाभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ग्रहेऽपि ।

(गा०) हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति । तथा चोक्तव्यभिचारज्ञानदशायां हेतुसमानाधिकरणत्वशून्यस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य तेन रूपेण ज्ञायमानत्वाद्वह्नित्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावानवगाहिन उक्त-

ज्ञानान्नानुमित्यापत्तिरिति भावः । उक्तरूपेण । हेतुमन्निष्ठवह्नित्वानवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन । तथा ग्रहसम्भवात् । तादृशहेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहसम्भवात् । व्यभिचारग्रहे वास्तववह्नित्वावच्छिन्नाभावाभानेन हेतुमद्वृत्तित्वेन ज्ञायमानसकलाभावानां वह्नित्वानवच्छिन्नाभावत्वेन भानादिति भावः । तथा च तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

वास्तवहेतुसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे यत्र नातिप्रसङ्गः तत्रापि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वनिवेशपक्षेऽतिप्रसङ्ग इत्याह । धूमाधिकरणेति । तादृशप्रमोत्पादेऽपि । एतद्धूमाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन निरुक्तयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रमोत्पादेऽपि । धूमाधिकरणान्तरानुपस्थित्या एतद्धूमसमानाधिकरणाभावानामेव हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वादिति भावः । प्रमात्वकथनेन रासभादेरननुमानं दृढीकृतम् । बाधितार्थविषयकलाघवज्ञानादिरूपदोषं विना अभ्रान्तस्य व्यभिचारिलिङ्गकानुमित्यनुदयात् । रासभादेरिवेति दृष्टान्तेन च तदा वह्न्यनुमिताविष्टापत्तिशङ्का निरस्ता । अनुमितिप्रयोजकाविशेषे कस्यचिन्नानुमितिः कस्यचिच्चानुमितिरिति वक्तुमशक्यत्वात् ।

हेतुसमानाधिकरणाभावत्वमात्रेण रासभाद्यभावावगाहितत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहेऽपि हेतुसमानाधिकरणवह्नित्वानवच्छिन्नाभावत्वादिना तादृशाभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेदकग्रहादेव वास्तववह्नित्वावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाभावविषयकव्यभिचारज्ञानदशायामपि रूपान्तरेण तादृशाभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहादनुमित्यापत्तिः सम्भवतीति न्यूनताभङ्गाय तामपि दर्शयति । वह्नित्वावच्छेदेनेति । वह्नौ शुक्लत्वग्रहे हेत्वधिकरणे वह्नित्वावच्छिन्नाभावे गृह्यमाणे हेतुमन्निष्ठशुक्लाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि वह्नित्वे ग्रहसम्भवाद्वक्ष्यमाणग्रहासम्भव इति वह्नित्वावच्छेदेन शुक्लत्वाभावभ्रमदशानुसरणम् । सति च हेतुमति वह्नित्वावच्छिन्नाभावभ्रमे इति पूरणीयम् । प्रकृतग्रहस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानयावदभावान्तर्गतवह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावगाहितानिर्वाहाय शुक्लप्रतियोगिका इति । अभावे हेतुसामानाधिकर-

ष्यावगाहित्वविशेषणेनाप्यस्याव्यावर्त्यतोपपत्तये धूमसमानाधिकरणेति । तत्प्रतियोगितानवच्छेदकम् । तदन्यतरप्रतियोगितानवच्छेदकम् । ग्रहेऽपि । अननुमानादित्यनुषज्यते । तथा च तत्र तन्नानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

नन्वित्यादिपूर्वपक्षे समाधत्ते । मैवमिति ।

(दी०) मैवम् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन तद्बुद्धीनां वानुगमात् ।

(गा०) तेषाम् । साध्यतावच्छेदकाविशेषणतयानुमितिजनकग्रहविषयाणामभावानाम् । विरोधिग्रहविषयत्वं यद्रूपविशिष्टविषयकग्रहत्वावच्छेदेन विरोधिता तद्रूपविशिष्टत्वम् । अतस्तादृशग्रहविषयत्वस्य यथाश्रुतस्य केवलान्वयित्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । अत्र यत्त्वतत्त्वनिवेशेनाननुगमाद् विरोधिग्रहविषयविषयकज्ञानत्वेन विरोधिज्ञानहेतुत्वस्य च शिरोवेष्टनेनेत्यादिन्यायेनायुक्तत्वाद्विरोधित्वेनैव जनकज्ञानमनुगमयति । तादृशेति । यद्यप्युक्तव्यभिचारावगाहिसमूहालम्बनधीविरोधित्वमतिप्रसक्तं तथापि तादृशग्रहसामान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः । तच्च तादृशालौकिकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताकत्वम् । तादृशावच्छेदकत्वविषयितावच्छिन्नप्रतिबध्यताकत्वाविवक्षयाऽतिप्रसङ्गवारणमनुपादेयम् । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणवह्न्यभावेतराभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयकग्रहत्वावच्छिन्ननिरूपितां प्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे गौरवात् । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वपर्याप्तप्रतिबध्यतावच्छेदकतानिवेशेऽपि पर्याप्तिपदार्थविवेचनायां गौरवात् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानवगाहिज्ञानेऽपि विरोधितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयिताघटितधर्मस्य तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वायोगात्तादृशज्ञानासङ्ग्रहाच्च । प्रतिबन्धकत्वं च प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या साध्य-

तावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयता तद्वत्त्वमतो न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानसाधारण्यम्। तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवह्न्यभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वादिप्रकारेण व्याप्यवत्ताज्ञानीयव्याप्तिधर्मितावच्छेदकविषयितान्तर्गतानुयोगित्वविषयितायाः व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेणानिवेशात्।

(१) [न च निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकभेदतत्त्वाभावयोरिव तद्व्याप्यधर्मस्यापि साध्यतावच्छेदकविशेष्यकज्ञानादनुमितिस्वीकारः सम्भवति व्यभिचारज्ञानविरोधितायाः अविशेषादिति वाच्यम्। व्यभिचारज्ञानविरोधिनोऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिज्ञानादनुमित्यनुत्पादसम्भावनाया यदि चेत्यादिना ग्रन्थकृताग्रे दर्शनीयतद्वारणप्रकारस्यैवोक्तज्ञानादनुमित्यनुत्पादे एतद्वारणप्रकारस्याप्यनुसरणीयत्वात्। व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयवत्त्वेन तज्ज्ञानस्य तद्प्रतिबध्यत्वेनापि विशेषात्। व्यभिचारनिश्चयाप्रतिबध्यस्यानुमितिहेतुत्वे व्यभिचारनिश्चयद्वितीयक्षणे तादृशज्ञानोत्पत्त्या तत्तृतीयक्षणेऽनुमितिप्रसङ्गात्।]

अथ व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां व्याप्तिधर्मितावच्छेदकधर्मविशेषविषयितानिवेशनमावश्यकम्। व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकतया भासमानधर्मावच्छिन्नांशे एव तादृशसामानाधिकरण्यावगाहितायाः प्रतिबन्धकतायां तन्त्रत्वात्। एवं च तादृशव्याप्त्यवगाहिनो दर्शितज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गो दुर्वारः। एवमुक्तावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतकथितानुयोगित्वविषयतावत्त्वात् ततोऽप्यनुमितिप्रसङ्गः।

न चानुयोगित्वविषयितायां अवच्छेदत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वनिवेशान्न व्यापकाभाववत्ताज्ञानादनुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तादृशावच्छेदकत्वव्यापकवह्न्यभावातिरिक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानीयानुयोगित्वविषयितायामवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वस्याप्यक्षतत्वात्।

---

(१) [ ] पुस्तकान्तरे पाठोऽयं नोपलभ्यते।

यद्यपि तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्स्वरूपव्यापकताविशिष्टधर्मान्तरावच्छिन्न(१)धर्म्यभाववत्ताग्रहो न तद्वत्ताग्रहविरोधी धूमव्यापकतावच्छेदकधर्मवन्महानसीयवह्निर्नास्तीति बुद्धावपि धूमवत्ताज्ञानोदयात्। तथापि तद्वन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वग्रहधर्मितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावग्रहस्यैव तादृशव्यापकत्वसहिततद्धर्मितावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नाभावग्रहस्य तद्वत्ताग्रहविरोधित्वमनुभवसिद्धमेव।

न च तादृशतद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेर्व्यापकत्वविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते, व्यापकताविषयकज्ञानान्तराविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय च नातिप्रसङ्गः, ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षणीयत्वात्। एवं व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्त्यवगाहिपूर्वोक्तज्ञानादपि नानुमितिप्रसङ्गः। ग्राह्याभावे यद्धर्मव्यापकता गृह्यते स्वतन्त्रतद्वत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकग्राह्याभावधर्मिकतद्धर्मव्यापकताग्रहविशिष्टतद्धर्मवत्ताज्ञानत्वस्य व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानसाधारण्येन ईदृशविशिष्टज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वाभावात्। ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकताया उक्तविशेषणेनैव वारणादिति वाच्यम्। यद्रूपावच्छिन्ने निरुक्तव्यापकत्वं गृहीतं विशेषणान्तरविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नाभावग्रहवारणाय तद्धर्मनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहित्वस्य तद्धर्मपर्याप्तप्रकारताविशेषावच्छेदकताकत्वस्य वा निवेशनीयतया व्यापकताविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदकविशेषावच्छिन्नाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात्।

अस्तु वा ज्ञानद्वयदर्शितविशिष्टज्ञानयोरनतिप्रसक्तेन येन केनचिद्रूपेणैकमेव प्रतिबन्धकत्वं तथापि कथितानुयोगित्वविषयितायां अवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वनिवेशे वक्ष्यमाणावच्छेदकभेदासङ्गतेः। एवं शुद्धतदभावव्याप्तिविशिष्टज्ञानतद-

(१) धर्मान्तरावच्छिन्नेति पुस्तकान्तरे नास्ति।

भावव्याप्तिविशिष्टावच्छेदकताविशेषाभावत्वादिना विशिष्टज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वादेः प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषानानिवेश्य दुर्निर्वचतया तान्निवेश्य पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकतया तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यावच्छेदकताविशेषाभावज्ञानीयसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितानुयोगित्वाविषयताया अपि निरुक्तज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशोऽक्षत एवेति तादृशज्ञानादनुमितिप्रसङ्गो दुर्वार एव।

अत्राहुः। तादृशावछेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वेन तादृशग्रहप्रतिबन्धकताया विशेषणीयतया न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्तादिज्ञानसाधारण्यं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानीयविषयितायास्तद्वत्ताज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात्। न चैवं तादृशप्रतिबध्यताशालिज्ञानत्वेनैव हेतुतास्तु किं प्रतिबन्धकतानिवेशनेति वाच्यम्। प्रतिबन्धकत्वानिवेशे संशयात्मकतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहादप्यनुमित्यापत्तेः। दर्शितोभयविधज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वस्य दुर्निर्वचतया तन्निवेश्य संशयवारणासम्भवात्।

न च तादृशप्रतिबन्धकताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकात् साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्पक्षानवगाहिनः स्वातन्त्र्येण तदवगाहिसमूहालम्बनाच्च ज्ञानादनुमित्यापत्तिः, तद्वारणायैव पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितसाध्यविषयतानिरूपिता या तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयता तच्छालिज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या। तथा च तादृशसंशयवारणमशक्यमेव। संशयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशालित्वादिति वाच्यम्। स्वावच्छेदकतादृशसाध्यतावच्छेदकविषयितावत्त्वविशेषणताविशेषोभयसम्बन्धेनैव तथाविधप्रतिबन्धकतावत्त्वेनैव हेतुतायाः स्वीकरणीयतया संशयादितोऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भवात्। तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे व्याप्तेर्धर्मितावच्छेदकीयविषयतानिवेशविरहसम्भवे तु तादृशसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपित-

स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वत्वातिरिक्तप्रकारत्वानिरूपितावच्छेदकत्वविषयतावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेनैव(१) तादृशग्रहप्रतिबन्धकतायाः कारणतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं प्रतिबध्यता तु न निवेशनीया । अवच्छेदकभेदग्रहे चावच्छेदकत्वमपि पारतन्त्र्येण स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन भेदांशे प्रकारतया भासते । तथा च तादृशभेदात्मकाभावविषयतानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वातिरिक्तप्रकारत्वानिरूपिता या प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयता तद्वत्त्वमक्षतमेव ।

अथ वा स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतायां तादृशाभावविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितत्वमेव निवेश्यं न तु तादृशाभावविषयतानिरूपितत्वम्, अवच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहे तादृशाभावविषयतानिरूपितानुयोगितात्मकसम्बन्धनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वमवच्छेदकत्वविषयतायामक्षतमेवेति न तादृशग्रहासङ्ग्रहः । ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकताविशेषाणां वारणं पूर्ववत् ।

(दी०) विरुणद्धि च सामान्याभावबोधोऽपि सामान्यघटितविशेषवत्ताबुद्धिम् । सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ जात्वपि नीलो घटोऽस्तीति बोधानुदयात् । तत् कस्य हेतोः ? तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताबुद्धिं प्रति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धेर्विरोधित्वात् । अवगाहते च नीलघटवत्ताबुद्धिरपि घटत्वविशिष्टतद्वत्ताम् । अत एव अवच्छेदकतत्त्वयोरन्योन्यात्यन्ताभावयोरुपसङ्ग्रहः । हेत्वाभासे च वक्ष्यमाणरीतिरिहाप्यनुसन्धेया ।

(गा०) ननु प्रतियोग्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकज्ञानस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याविषयकतादृशज्ञानस्य च प्रतियोग्यनधिकरणत्वप्रकारताभिन्ना या हेतुप्रकारताभिन्नप्रकारता तदनिरूपिता या हेतुप्रकारतानिरूपिताधिकरणविषयता तदतिरिक्तप्रकारत्वानिरूपिता या अधिकरणप्र-

---

(१) स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेनेति पाठान्तरम् ।

कारतानिरूपिता आधेयत्वविषयता तदतिरिक्तप्रकारत्वानिरूपिता आधेयताप्रकारतानिरूपिता या अभावत्वावच्छिन्नविषयतेत्येवं क्रमेण विषयताकूटं निवेश्यानुगमः सम्भवति, उभयसाधारणनिश्चयत्वस्यापि कथंचिन्निर्वक्तुं शक्यत्वादिति किं प्रतिबन्धकताघटितनिरुक्तरूपेण हेतुतयेत्याशङ्क्य तादृशरूपेण हेतुतायाः प्रयोजनान्तरमाह । अत एवेति । अन्यथावच्छेदकत्वविषयतानिरूपितात्यन्ताभावविषयतायाः कारणतावच्छेदकत्वेऽवच्छेदकभेदग्रहस्यावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितभेदविषयतायास्तथात्वेऽवच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहस्यासङ्ग्रहप्रसङ्गात् ।

न चावच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या विषयता तन्निरूपिताभावविषयताशालिज्ञानत्वेन द्वयोरनुगमः सम्भवति, अवच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहस्याप्यवच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या सांसर्गिकविषयता तन्निरूपिताभावविषयताशालित्वादिति वाच्यम् । तथा सत्यवच्छेदकत्वभेदाद्यवगाहिज्ञानमादायातिप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु साध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेनानुगमे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वादिसाध्यतावच्छेदककस्थले तादृशसाध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य नियमत आहार्यरूपतया तत्प्रतिबन्धकताया अप्रसिद्ध्या कारणतावच्छेदकाप्रसिद्धिरत आह । हेत्वाभासे चेति । तथा च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वं प्रति यद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारितात्वेन व्यापकता तद्रूपावच्छिन्नांशे तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या अभावविषयतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयता तस्याः कारणतावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यम्, प्रकृते च शुद्धवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकोऽनाहार्यग्रहोऽपि तादृशस्तत्प्रतिबन्धकश्च तादृशविशिष्टवह्नित्वविशेष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वग्रह इति न दोषः । शुद्धवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य तादृशग्रहप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशानवच्छेदकत्वविशिष्टवह्नित्वरूपसाध्यतावच्छेदकविषयताशालित्वमिति न तादृशज्ञानाद्विशिष्टवह्नित्वावच्छि-

विधेयताकानुमितिप्रसङ्गः ।

अत्र च यादृशप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयताशालिनिश्चयाऽव्यवहितोत्तरोत्पन्नानाहार्यमानससामान्ये प्रकृतसाध्यतावच्छेदके तादृशावच्छेदकत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्तादृशाविषयताशालिनिश्चयत्वेन हेतुतेति रीतिर्न सम्भवति । तथा सति तादृशविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकधर्मिकमेयत्वादिनिश्चयस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् । दर्शितरीतावपि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारितात्वेनैव व्यापकतेत्यन्तं परिचायकमात्रम्, विशिष्य वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वेन प्रतिबध्यीभूतज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटौ निवेशः साध्यतावच्छेदकादिभेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकतया शब्दैक्यस्याकिञ्चित्करत्वादित्यवधेयम् ।

(१) [अथैवमपि यत्र हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेणैव वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकता न तु तद्विशिष्टवह्नित्वत्वादिना तत्र व्यापकतावच्छेदकत्वांशपरित्यागे निर्धर्मितावच्छेदककमेव व्यापकतानवच्छेदकत्वज्ञानं भवेत् तस्य च व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानाप्रतिबध्यतया नोक्तरीत्या प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिततद्घटितव्यापकताज्ञानयोरनुगमसम्भवः । न च शुद्धेन हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वेन विशिष्टस्य वह्नित्वादेर्यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र तदवच्छिन्ने व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि शुद्धतदवच्छिन्नविशिष्टसमानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानादनुमितिस्वीकारेण नोक्तरीत्या व्यापकताद्वयज्ञानानुगमापेक्षेति वाच्यम् । वह्नित्वत्वाद्यसहितेन व्यापकतावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकावगाहिनो ज्ञानस्य व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि तेन रूपेण वह्नित्वादिप्रकारकानुमितिजनकत्वे वह्नित्वत्वादिसहितेन तेन रूपेण वह्नित्वादिविषयकस्य व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनस्तेन रूपेण तद्विषयकानुमित्यजनकताप्रयुक्तफलवैषम्यस्याधिकं त्विस्यादिन्यायेनानुचितत्वात् व्यापकतावच्छेदकत्वविशेषितवह्नित्वाद्यप्रकारकतत्प्रकारकानुमितिविलयप्रसङ्गादिति चेन्न । यत्र शुद्धव्यापकतावच्छे-

---

(१) [ ] पुस्तकान्तरे नास्त्ययं पाठः ।

मेवद्वृत्तित्वेनैव तद्धेतुताया उक्तत्वाद् अनुमित्यादिसाधारण्यसम्भव इति वाच्यम्। सर्वत्र कार्योत्पत्तौ कारणतावच्छेदकोपलक्षितप्राक्सत्तायाः प्रयोजकत्वमतेऽतिप्रसङ्गात्। न च वृत्तिमत्त्वेन तस्य हेतुता बाध्यादिमद्वृत्त्याश्रयत्वं प्रत्यासत्तिरिति वाच्यम्। वृत्तिमत्त्वस्यैतादृशसम्बन्धेन नियतपूर्ववर्तिताया अवच्छेदकं यदभावत्वविषयत्वत्वादिरूपधर्मान्तरं तद्व्यापकत्वेनान्यथासिद्धिनिरूपत्वादित्यत आह। उक्तं चेति। कारणत्वमते इति। कारणत्ववादिनां नैयायिकानां मते इत्यर्थः। तेन वक्ष्यमाणकारणताया निर्विकल्पकनित्यज्ञानानभ्युपगन्तृमीमांसकमतेऽसम्भवेऽपि न क्षतिः, तैः प्रमात्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमादिति ध्वनितम्। विशेष्यसम्बन्धेति। विशेष्यनिष्ठेन स्वविषयतत्तद्विशेषणवत्त्वतत्तद्विशेषणवदन्यत्वरूपसम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नमेवेत्यर्थः। प्रमाभ्रमेति। विशेष्यतासम्बन्धेन प्रमात्वभ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुरित्यर्थः। तद्वद्वृत्तितद्वदन्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेनापि भगवज्ज्ञानसाधारणेन ज्ञानत्वेन हेतुतासम्भव इति विशेष्यविषयकस्यापि भगवज्ज्ञानस्य नियमतः प्राक् सत्त्वादित्यवधेयम्। तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपस्य तत्प्रमात्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेऽपि तद्वद्वृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतद्वत्त्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम्, अन्यथा दोषसमवधानं विनापि तद्वत इव तदभाववतस्तत्प्रकारकज्ञानविषयतापत्तेर्दुर्वारत्वात्। प्रमास्थले विशेषसामग्र्यन्तराभावेन तद्वतस्तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वे यत्प्रयोजकं सन्निकर्षादि तस्य प्रकृतसाधारण्यात्।

न चैवमप्यनेकवृत्तिघटत्वादिप्रमायां घटत्वादिज्ञानस्य उक्तप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनमफलम्, तत्तद्व्यक्तिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतत्तद्व्यक्तित्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेनावश्यकल्पनीयहेतुतयैव पटादौ घटत्वादिग्रहातिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति वाच्यम्। तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामनन्ताभावानां पटादौ घटत्वादिग्रहाभावप्रयोजकत्वापेक्षया एकैक(१)घटादिवृत्तिविषयतासामान्यसम्बन्धावच्छिन्नज्ञा-

(१) एकैकेषामिति पुस्तकान्तरे पाठः।

नाद्यभावानां स्वविषयघटत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावानां वा तथात्वे लाघवेन तादृशसम्बन्धेन विशेषणज्ञानहेतुतासिद्धेरित्यलं पल्लवितेन ।

(चि०) अपरे तु यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कान्तरापेक्षा, यत्र तु व्याप्तिस्मरणं हेतुस्तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति नानवस्था । अस्ति च जातमात्राणामिष्टानिष्टसाधनतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्त्यनुभावकाभावात् । तन्मूलानुभवमूला चाग्रेऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति । यत्तु अनादिसिद्धकार्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति । तन्न । तत्र प्रमाणानुयोगेऽनुमाने एव पर्यवसानात् । न च व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमिति वाच्यम् । अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् ।

(दी०) तत्र प्रमाणेति । इदमनादिसिद्धत्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वमभिप्रेत्य, परार्थाभिप्रायेण वा । अनुमानत्वात् । व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकत्वात् ।

(गा०) मूले न तर्कान्तरापेक्षेति । न तर्कमूलीभूतव्याप्त्यादिग्रहाय तर्कान्तरापेक्षेत्यर्थः । पूर्वपक्षे दर्शितं तर्कानपेक्षजातमात्रबालकीयव्याप्तिज्ञाने तर्कस्य व्यभिचारमुद्धरति । अस्ति चेति । सम्भवतीत्यर्थः । व्याप्तिस्मरणम् । तर्कं विनैवेति शेषः । तस्य तर्कजन्यतावच्छेदकतयोपेतप्रत्यक्षत्वशून्यत्वादिति भावः ।

ननु तदपि ज्ञानं प्रत्यक्षमूलकमेवानुभवं विना स्मरणायोगादित्यत आह । तदानीमिति । अनुभावकस्य सहचारदर्शनादेरभावात् । तथा चागत्या जन्मान्तरानुभवजनितसंस्कारोद्बोधकं कल्पयित्वा स्मरणमुपपाद्यमिति भावः ।

ननु जातमात्रीयव्याप्तिज्ञाने तर्कापेक्षाविरहेऽपि न निस्तारः, तदुत्तरं सुषुप्त्यादिना प्रवाहविच्छेदे तर्कावतारासम्भवेन वह्न्यादि-

व्याप्तिप्रत्यक्षासम्भवादित्यत आह। तन्मूलेति। अनुभवमूला चेति। एतद्भवानुभवमूला (१)चेत्यर्थः। अग्रेऽपीति। तर्कं विनैवेति शेषः।

अनादिसिद्धेति। अनादिप्रसिद्धिप्रवाहविषयेत्यर्थः। कार्यकारणभावो धूमवह्न्यादिव्याप्तिग्राहके तर्के मूलम्, विरोधश्च भेदाभेदयोस्तादात्म्यादिना वृक्षशिंशपादिव्याप्तिग्राहके शिंशपा यदि वृक्षान्यतादात्म्या स्यात् वृक्षतादात्म्या न स्यात्, भेदाभेदयोर्विरोधादित्यादितर्केऽनादिसिद्धत्वस्य स्वरूपतः शङ्काविरोधित्वे तज्ज्ञापकप्रमाणानुयोगासम्भव इत्यतो दीधिताविदमिति। अनादिसिद्धत्वज्ञानस्य। वह्न्यादावनादिसिद्धकारणताकत्वनिश्चयस्य। प्रयोजकत्वम्। विशेषदर्शनतया वह्न्यादिधर्मिकधूमकारणत्वादिविरहशङ्काविरहनिर्वाहकत्वम्।

ननु ग्राह्याभावनिश्चयतया उक्तनिश्चयेन वह्न्यादौ कारणताप्रकारकानादिप्रसिद्धिविशेष्यत्वस्यैवावगाहनं न तु कारणतायाः परार्थाभिप्रायकत्वे स्वरूपसद्विरोधित्वेऽपि नासङ्गतिः, अनादिसिद्धत्वसाधकान्तराभावेऽनुमानप्रामाण्ये विवदमानं प्रति शङ्काविरोधितया तस्य उपन्यासानर्हत्वादित्याशयेनाह। परेति। वाकारोऽनास्थायाम्। स्वरूपसद्विरोधिताया अप्रामाणिकत्वादन्वयव्यतिरेकमगृहीतवतो वह्न्यादौ धूमकारणत्वसन्देहस्य दुरपह्नवतयासम्भवाच्च। वस्तुतस्तु स्वरूपसद्विरोधित्वं विचारसहं भवतु वा मा वा मूलं तु परार्थाभिप्रायकमेव, व्याघातेनानुमानप्रामाण्यस्य तदौपयिकव्याप्तेर्निश्चयविषयताया आवश्यकत्वात्तदन्यथानुपपत्त्यैव कार्यकारणभावादेरनादिसिद्धत्वसिद्धिरित्यग्रिमशङ्काया अन्यथाऽसङ्गतेरिति ध्येयम्। मूले। तर्कस्येति। तर्कविषयस्य वह्न्यादेः। अनादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानम्। तादृशकारणताकत्वनिश्चयः। अर्थापत्तेः पार्थक्येऽपि व्याप्तिग्रहापेक्षयाऽनवस्थाया दुरुद्धरतया ऽनुमानान्तर्भावावलम्बनमनुचितमित्याशयेन दीधितौ व्याचष्टे। अनुमानत्वादिति। प्रवृत्तिः। फलोपधानम्।

(चि०) अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादनौपाधिकत्वग्रह इति तदधीनो व्याप्तिग्रह इति। तदपि न। तर्क-

---

(१) एतद्भवप्रभवानुभवमूलेति पाठान्तरम्।

स्याप्रमाणत्वात् । व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न । अनवस्थाभयेन तर्कं विना व्याघातात् । यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात् । यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याऽभावग्रहः, अयोग्यानां तु साध्याव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौपाधिकत्वं मनसा सुग्रहमिति । तत्तुच्छम् । अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात् ।

(दी०) व्यभिचारशङ्केति । द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिरिति भावः ।

(गा०) तर्कस्य प्रमाणविधया अनौपाधिकत्वग्राहकत्वं स्वतस्तत्सहकारितया(१) वा तत्राद्यं दूषयति मूले । तर्कस्येति । द्वितीयं शङ्कते । व्यभिचारशङ्केति । व्यभिचारः सोपाधित्वम् । अग्रेतनमपि व्याप्तिपदमनौपाधिकत्वपरं शङ्काविरहेण तर्कस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह दीधितौ । द्वारेणेति । मूले । व्यभिचारादिति । तर्कस्य व्याप्तिग्रहकारणत्वमन्येषामनुमतमित्याशयेन शङ्कानिवर्तकतयाप्रयोजकत्वस्य तथात्वे व्याप्तिग्रह एव तथास्तामिति भावः । अनौपाधिकत्वं तर्कं विनैव गृह्यते अत एव तर्कानपेक्षो व्याप्तिग्रह इति मतान्तरमाह । यत्त्विति । साधनात् । प्रमाणान्तरेण निश्चयात् । अभावग्रहः । उपाधित्वाभावग्रह । इति । विरोधिशङ्कानिवृत्तौ । अनौपाधिकत्वं मनसा सुग्रहम् । प्रमाणान्तरस्य तत्राभावात् । अनुमानभिन्नस्य प्रमाणस्य तत्राभावादित्यर्थः ।

व्यभिचारनिश्चयाभाव एव व्याप्तिग्रहेऽपेक्षितो न तु तच्छङ्काविरहोऽपि तथा च तर्कस्यानपेक्षणान्नानवस्थेति वादिनां मतमाक्षिपति । ये चेति ।

(चि०) ये चानुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शन-

---

(१) व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतयेति पुस्तकान्तरे पाठः ।

मात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति, तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्य-व्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत। अनुमानमात्रो-च्छेदकत्वादेव पक्षेतरो नोपाधिरिति चेत् ? भ्रान्तो-ऽसि, न हि वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे,सा-ध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरकात् पक्षे साध्यव्यावर्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य वज्रलेपत्वाच्च । अपि च करवह्निसंयोगः शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्म-समवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वान्न साधकम् । तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम । तस्मा-द्विपक्षबाधकतर्काभावान्न तत्र व्याप्तिग्रह इति अप्रयो-जकत्वमिति ॥

(दी०) अनुमानमात्रेति । अनिश्चितसाध्यपक्षके सर्वत्र सम्भवित्वात् पक्षे साध्यनिर्णयेऽनुमानवैयर्थ्यात् उपाधित्वेन स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकताज्ञान-मेव साध्यव्यापकताबुद्धिं विरुन्ध्यादित्याशङ्क्याह । अपि चेति । करवह्नीति । परमतेनेदम् । स्वमते तु वाय्वादौ स्पर्शादिना रूपादिसाधने शक्त्यतिरिक्तविशेषणाप्रक्षेपेण वा तद् बोध्यम् ॥

(गा०) अनुमानमात्रोच्छेदे हेतुं पूरयति दीधितौ । अनिश्चि-तेति । पक्षे साध्यनिश्चये व्यभिचारनिश्चयेन तदितरत्वेन साध्यव्या-पकताग्रहः सम्भवतीत्यतोऽनिश्चितसाध्यकानुसरणम् । सम्भावि-तत्वादिति । पक्षेतरत्वे उपाधित्वग्रहस्येत्यादिः ।

नन्वेवमपि नानुमानमात्रोच्छेदः, निश्चितसाध्य एव सिषाध-यिषया तत्सम्भवादित्यत आह । पक्ष इति । तथा च सकलानु-मानप्रामाण्योच्छेद इति मूलार्थ इति भावः । सत्प्रतिपक्षोत्थापक-त्वरूपोपाधित्वेन दूषकतायाः किन्त्वित्यादिना स्वयमपि वक्ष्यमाण-तया न हि वयमुपाधित्वेनेति ग्रन्थासङ्गतिरित्यतो व्याचष्टे । उ-

पाधित्वेनेति । स्वव्यभिचारेणेत्यादि । साध्यव्यभिचारानुमापक-व्यभिचारप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । एवं च शङ्कास्थले नोपाधिरित्यत्राप्ये-तदेवोपाधित्वं बोध्यम् । मूले साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकादिति । साध्यव्यापकत्वेन निश्चीयमानस्य तस्य पक्षे व्यतिरेकनिश्चयादित्य-र्थः । साध्यव्यावर्तकतया । साध्यबुद्ध्यनुत्पादप्रयोजकतया । तादृश-निश्चयस्य किंविधया विरोधित्वमित्याशङ्कायामाह । व्यापकेति । वज्रलेपत्वात । आवश्यकत्वात् । तथा च व्यापकव्यतिरेकनिश्च-यस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रयैव तद्वत्ताग्रहविरोधित्वमिति भावः । अनुमानमात्रोच्छेदकताज्ञानं पक्षेतरत्वपक्षकसाध्यव्याप-कत्वापादककतर्करूपम् । परमतेनेति । नैयायिकनये शक्तेरप्रसिद्ध्या तदतिरिक्तत्वघटितसाध्याप्रसिद्धेरिति भावः । तत् । अप्रयोजकत्वम् ॥

इति अनुमानगादाधर्यां तर्कप्रकरणम् ॥

अथ व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ।

(चि०) उक्तव्याप्तिप्रकारेष्वन्योन्याभावगर्भैव व्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवात् । अतो नाननुगमः । अनौपाधिकत्वं तल्लक्षणम् । नन्वेवमुपाधिरसिद्ध्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवद्धेत्वाभासान्तरं स्यान्न तु व्याप्त्यभावत्वेनासिद्धिरिति चेत् ? तज्ज्ञानमुपजीव्यमपि न स्वतो दूषकम् । नान्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकम्, अतिप्रसक्तेः । व्यभिचाराज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्तद्धीस्तथा, न चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुरित्युक्तम् । तथा च व्यभिचारज्ञानद्वारा स दूषकः । एवं च परमुखनिरीक्षकतया सिद्धसाधनवन्न पृथक् । न चैवमव्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारस्तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारस्तदभावश्च नाव्यभिचारः, केवलान्वयिन्यभावात् । किं तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । न चानयोः परस्पराविरहत्वमिति ॥

(दी०) उक्तव्याप्तीति । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिविशेषणविरहेण लाघवात् । अथ संयोगाभावस्येव संयोगवद्भेदस्यापि हेतुसामानाधिकरण्यग्रहे ऽप्यनुमितिदर्शनात्तत्रापि तदवश्यं निवेशनीयमिति क्व लाघवम् ?

(गा०) लाघवादित्यस्य हेतुं पूरयति । प्रतियोगीति । आदिपदात् प्र-

तियोगिवैयधिकरण्यपरिग्रहः । विशेषणविरहेणेति ।अत्यन्ताभावगर्भ-व्याप्तिघटकीभूतात्यन्ताभावविशेषणस्यात्राप्रवेशेनेत्यर्थः । भेदस्या-व्याप्यवृत्तितानिराकरणेन दर्शितात्यन्ताभावविशेषणस्थलीयस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादेरनिवेशादिति भावः । हेतुसामाना-धिकरण्यग्रहे । किञ्चिदवच्छिन्नहेतुमद्वृत्तित्वग्रहे । तादृशग्रहश्च अत्यन्ताभावे प्रमारूपो भेदे तु भ्रम इत्यन्यदेतत् । तत्रापि । भेदे-ऽपि । तत् । विशेषणान्तरम् । अवश्यं प्रवेशनीयमिति । अन्यथा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगिता-वच्छेदकत्वग्रहसत्त्वेन तदा तत्र तादृशावच्छेदकत्वसामान्या-भावाग्रहेणानुमितिर्न स्याद्विशेषणान्तरप्रवेशे तु हेतुमन्निष्ठभेदविशे-षप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहे तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्यैव वि-रोधितया नानुपपत्तिरिति भावः । क्व लाघवम् । अधिकविशेषणाप्र-वेशप्रयुक्तमिति शेषः ।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां तट-स्थः शङ्कते । नन्विति ।

(दी०) नन्वेवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेऽप्यनुमिति-र्न स्यात् । न च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना याव-न्तो हेतुसमानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-भावग्रहो हेतुरिति वाच्यम् ।

(गा०) अनुमितिर्न स्यादिति । प्रतियोग्यनुपस्थित्या तदा प्रति-योग्यसामानाधिकरण्यस्याभावे दुर्ग्रहतया तद्घटितव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वा-दिति भावः ।

अत्रोपाध्यायसमाधानमाशङ्कते । न चेति । प्रति-योगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना इति । तथा च प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितिकालीनस्य हेतुमन्नि-ष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्यापि सङ्ग्रहः । ता-दृशसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना ये ये हेतुमन्निष्ठाभावास्तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकत्वा-

दिति भावः । अज्ञायमानत्वं तत्कालावच्छिन्नतज्ज्ञानविषयत्वाभाववत्त्वं न तु तत्कालीनतज्ज्ञानस्याविषयत्वम्, प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितिदशायां तत्कालीनतज्ज्ञानाप्रसिद्ध्याऽनुमित्यनुपपत्तेः ।

न च ज्ञानांशे तत्पुरुषीयत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया यादृशशरीरावच्छिन्नस्य पुंसः कदाचिदपि क्वचिदप्यभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहो न जातस्तस्यानुमित्यनुपपत्तिः, तदीयतज्ज्ञानाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । शरीरविशेषमनन्तर्भाव्य तत्तदात्मसमवेतत्वरूपतत्पुरुषीयत्वस्यैव निवेशनीयतया ऽप्रसिद्ध्यनवकाशात् । तत्कालावच्छिन्नो यः स्वविषयकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहविरहस्तद्वत्तत्पुरुषकत्वस्य तत्कालावच्छिन्नतत्पुरुषीयत्वस्वविषयकत्वोभयाभाववत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानसामान्यकत्वस्य तत्कालावच्छिन्नतत्पुरुषीयज्ञाननिरूपितत्वस्ववृत्तित्वोभयाभाववत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासामान्यकत्वस्य वा अभावविशेषणत्वोपगमात् ।

एतेन यस्मिन्नभावे कस्यापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभ्रमो नासीत्तद्विषयकतज्ज्ञानस्याप्रसिद्धावपि न साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानदशायामनुमित्यापत्तिः । व्यभिचारज्ञानदशायामपि तथाविधयत्किञ्चिदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य ग्रहादनुमित्यापत्तिरतो यावदिति ।

यद्यप्यत्र कालपुरुषाणां विशिष्य निवेशेनाननुगमो दुर्वारः । एवं संयोगी सत्त्वादित्यादौ द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानसंयोगाद्यभावभिन्नाभावसामान्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य संयोगत्वादौ सुग्रहत्वादतिप्रसङ्गः । हेत्वधिकरणसामान्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानान्यत्वानिवेशे कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगाद्यात्मकाभावेऽपि तस्याक्षतत्वादनुमित्यनुपपत्तिरतो यद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानो यस्तद्धेत्वधिकरणनिष्ठतदीयाधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहो हेतुर्वाच्यः, तथा च यत्वतत्त्वाननुगमादप्यननुगमः । स्वप्रतियोग्यधिकरणत्वेनाज्ञायमानहेत्वधिकरणवृत्तित्व-

मभावविशेषणं तु यद्वेत्यादिकल्पानुसारेणैव सङ्गच्छते। तथापि स्फुटत्वात्तमुपेक्ष्यान्यदोषमाह। तादृशाभावेत्यादिना।

(दी०) तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन रूपेण, प्रतियोगिसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदसम्भवात्। नापि प्रातिस्विकरूपेण, जन्मसहस्रेणाप्यसम्भवात्। नापि रूपान्तरेण, वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसामानाधिकरण्यभ्रमेऽपि वह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणनिखिलाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गात्।

(गा०) तादृशाभावग्रहः। तादृशहेतुसमानाधिकरणयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहः। अवच्छेदकत्वत्वेन रूपेण। प्रतियोग्यवगाही अनुमितिहेतुरिति शेषः। तादृशावच्छेदकत्वत्वेन प्रतियोग्यवगाहित्वं च तद्धर्मपर्याप्तं प्रतियोगितावच्छेदकतावगाहित्वम्, अतो न हेतुमन्निष्ठघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्यादिज्ञानादनुमितिप्रसङ्गः। तदसम्भवात्। तादृशस्य ग्रहस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावगाहित्वेनासम्भवात्। सामान्याभावग्रहे सामान्यघटितविशेषरूपावच्छिन्नवत्तानिश्चयस्य विरोधित्वादिति भावः। तथा चैतावान् प्रयासो विफल एवेति भावः।

प्रातिस्विकरूपेण। तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन प्रतियोगिविषयकोऽभावकूटग्रह एव हेतुरिति शेषः। असम्भवादिति। तादृशग्रहस्यैवासम्भवादित्यर्थः। तत्तदभावत्वेन तावदभावानां युगपदनुपस्थितेरिति भावः। रूपान्तरेण। येन केनापि रूपेण तावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकाभावग्रहो हेतुरिति। शेषः। तथा च विशिष्य प्रतियोगितावच्छेदकं न निवेश्यमिति भावः।

यद्यप्येवमपि साध्याभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहकालीनानुमित्युत्पादकस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावमात्रग्रहस्यासङ्ग्रहः, तादृशप्रतियोगिता-

वच्छेदकत्वाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानो यो वस्तुगत्या प्रतियोगिसमानाधिकरणो हेतुमन्निष्ठः कश्चिदन्योऽभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वविरहात् तथापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि साध्याभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वादिना ऽभावावगाहिनः प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानादेव तदानुमितिरवगन्तव्येत्यभिमानः।

तादृशज्ञानस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारज्ञानाविरोधितया व्यभिचारधीदशायामतिप्रसङ्गं पुनः स्वयमाह। वह्नित्वेति। भ्रमेऽपीत्येतेनानुमिताविष्टापत्तिशङ्काव्युदासाय व्यभिचारज्ञानसत्त्वं दर्शितम्। इति ज्ञानादिति। एतादृशज्ञानस्य विशेषाभावावगाहित्वेन दर्शितव्यभिचारग्रहाविरोधित्वेन तद्दशायामुत्पत्तौ बाधकाभावादिति भावः। अनुमितिप्रसङ्गादिति। वह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्वसमानाधिकरणतया उक्तग्रहविषयस्याप्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकत्वादिति भावः।

(दी०) न च हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति वाच्यम्। वह्नित्वे धूमसमानाधिकरणरासभाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभ्रमेऽप्युक्तरूपेण तथा ग्रहसम्भवात्। धूमाधिकरणान्तरानुपस्थितौ वह्नित्वे रासभत्वादौ च तादृशप्रमोत्पादेऽपि रासभादेरिव वह्नेरप्यननुमानाच्च। एवं वह्नित्वावच्छेदेन शुक्लत्वाभावभ्रमदशायां शुक्लप्रतियोगिका वह्नीतरप्रतियोगिकाश्च ये धूमसमानाधिकरणाभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ग्रहेऽपि।

(गा०) हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति। तथा चोक्तव्यभिचारज्ञानदशायां हेतुसमानाधिकरणत्वशून्यस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य तेन रूपेण ज्ञायमानत्वाद्वह्नित्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावानवगाहिन उक्त-

ज्ञानान्नानुमित्यापत्तिरिति भावः । उक्तरूपेण । हेतुमन्निष्ठवह्नित्वानवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्वेन । तथा ग्रहसम्भवात् । तादृशहेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहसम्भवात् । व्यभिचारग्रहे वास्तववह्नित्वावच्छिन्नाभावाभानेन हेतुमद्वृत्तित्वेन ज्ञायमानसकलाभावानां वह्नित्वानवच्छिन्नाभावत्वेन भानादिति भावः । तथा च तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

वास्तवहेतुसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे यत्र नातिप्रसङ्गः तत्रापि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वनिवेशपक्षेऽतिप्रसङ्ग इत्याह । धूमाधिकरणेति । तादृशप्रमोत्पादेऽपि । एतद्धूमाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्वेन निरुक्तयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रमोत्पादेऽपि । धूमाधिकरणान्तरानुपस्थितत्या एतद्धूमसमानाधिकरणाभावानामेव हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वादिति भावः । प्रमात्वकथनेन रासभादेरननुमानं दृढीकृतम् । बाधितार्थविषयकलाघवज्ञानादिरूपदोषं विना अभ्रान्तस्य व्यभिचारिलिङ्गकानुमित्यनुदयात् । रासभादेरिवेति दृष्टान्तेन च तदा वह्न्यनुमितापिष्टापत्तिशङ्का निरस्ता । अनुमितिप्रयोजकाविशेषे कस्यचिन्नानुमितिः कस्यचिच्चानुमितिरिति वक्तुमशक्यत्वात् ।

हेतुसमानाधिकरणाभावत्वमात्रेण रासभाद्यभावावगाहितत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहेऽपि हेतुसमानाधिकरणवह्नित्वानवच्छिन्नाभावत्वादिना तादृशाभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेदकग्रहादेव वास्तववह्नित्वावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाभावविषयकव्यभिचारज्ञानदशायामपि रूपान्तरेण तादृशाभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहादनुमित्यापत्तिः सम्भवतीति न्यूनताभङ्गाय तामपि दर्शयति । वह्नित्वावच्छेदेनेति । वह्नौ शुक्लत्वग्रहे हेत्वधिकरणे वह्नित्वावच्छिन्नाभावे गृह्यमाणे हेतुमन्निष्ठशुक्लाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि वह्नित्वे ग्रहसम्भवाद्वक्ष्यमाणग्रहासम्भव इति वह्नित्वावच्छेदेन शुक्लत्वाभावभ्रमदशानुसरणम् । सति च हेतुमति वह्नित्वावच्छिन्नाभावभ्रमे इति पूरणीयम् । प्रकृतग्रहस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानयावदभावान्तर्गतवह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावगाहितानिर्वाहाय शुक्लप्रतियोगिका इति । अभावे हेतुसामानाधिकर-

व्यावगाहित्वविशेषणेनाव्यस्याव्यावर्त्यतोपपत्तये धूमसमानाधिकरणेति । तत्प्रतियोगितानवच्छेदकम् । तदन्यतरप्रतियोगितानवच्छेदकम । ग्रहेऽपि । अननुमानादित्यनुषज्यते । तथा च तत्र तन्नानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

नन्वित्यादिपूर्वपक्षे समाधत्ते । मैवमिति ।

(दी०) मैवम् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन तद्बुद्धीनां वानुगमात् ।

(गा०) तेषाम् । साध्यतावच्छेदकाविशेषणतयानुमितिजनकग्रहविषयाणामभावानाम् । विरोधिग्रहविषयत्वं यद्रूपविशिष्टविषयकग्रहत्वावच्छेदेन विरोधिता तद्रूपविशिष्टत्वम् । अतस्तादृशग्रहविषयत्वस्य यथाश्रुतस्य केवलान्वयित्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । अत्र यत्त्वतत्त्वनिवेशेनाननुगमाद् विरोधिग्रहविषयविषयकज्ञानत्वेन विरोधिज्ञानहेतुत्वस्य च शिरोवेष्टनेनेत्यादिन्यायेनायुक्तत्वाद्विरोधित्वेनैव जनकज्ञानमनुगमयति । तादृशेति । यद्यप्युक्तव्यभिचारावगाहिसमूहालम्बनधीविरोधित्वमतिप्रसक्तं तथापि तादृशग्रहसामान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः । तच्च तादृशालौकिकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताकत्वम् । तादृशावच्छेदकत्वविषयितावच्छिन्नप्रतिबध्यताकत्वविवक्षयाऽतिप्रसङ्गवारणमनुपादेयम । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणवह्न्यभावेतराभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयकग्रहत्वावच्छिन्ननिरूपितां प्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे गौरवात् । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वपर्याप्तप्रतिबध्यतावच्छेदकतानिवेशेऽपि पर्याप्तिपदार्थविवेचनायां गौरवात् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानवगाहिज्ञानेऽपि विरोधितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयिताघटितधर्मस्य तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वायोगात्तादृशज्ञानासङ्ग्रहाच्च । प्रतिबन्धकत्वं च प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या साध्य-

तावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयता तद्वत्त्वमतो न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानसाधारण्यम्। तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवह्न्यभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वादिप्रकारेण व्याप्यवत्ताज्ञानीयव्याप्तिधर्मितावच्छेदकविषयितान्तर्गतानुयोगित्वविषयिताया व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेणानिवेशात्।

(१) [न च निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकभेदतत्त्वाभावयोरिव तद्व्याप्यधर्मस्यापि साध्यतावच्छेदकविशेष्यकज्ञानादनुमितिस्वीकारः सम्भवति व्यभिचारज्ञानविरोधिताया अविशेषादिति वाच्यम्। व्यभिचारज्ञानविरोधिनोऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिज्ञानादनुमित्यनुत्पादसम्भावनाया यदि चेत्यादिना ग्रन्थकृताग्रे दर्शनीयतद्वारणप्रकारस्यैवोक्तज्ञानादनुमित्यनुत्पादे एतद्वारणप्रकारस्याप्यनुसरणीयत्वात्। व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयवत्त्वेन तज्ज्ञानस्य तद्प्रतिबध्यत्वेनापि विशेषात्। व्यभिचारनिश्चयाप्रतिबध्यस्यानुमितिहेतुत्वे व्यभिचारनिश्चयद्वितीयक्षणे तादृशज्ञानोत्पत्त्या तत्तृतीयक्षणेऽनुमितिप्रसङ्गात्।]

अथ व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां व्याप्तिधर्मितावच्छेदकधर्मविशेषविषयितानिवेशनमावश्यकम्। व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकतया भासमानधर्मावच्छिन्नांश एव तादृशसामानाधिकरण्यावगाहितायाः प्रतिबन्धकतायां तन्त्रत्वात्। एवं च तादृशव्याप्त्यवगाहिनो दर्शितज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गो दुर्वारः। एवमुक्तावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतकथितानुयोगित्वविषयतावत्त्वात् ततोऽप्यनुमितिप्रसङ्गः।

न चानुयोगित्वविषयितायां अवच्छेदत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वनिवेशान्न व्यापकाभाववत्ताज्ञानादनुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तादृशावच्छेदकत्वव्यापकवह्न्यभावातिरिक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानीयानुयोगित्वविषयितायामवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वस्याप्यक्षतत्वात्।

---

(१) [ ] पुस्तकान्तरे पाठोऽयं नोपलभ्यते।

यद्यपि तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्स्वरूपव्यापकताविशिष्टधर्मान्तरावच्छिन्न(१)धर्म्यभाववत्ताग्रहो न तद्वत्ताग्रहविरोधी धूमव्यापकतावच्छेदकधर्मवन्महानसीयवह्निर्नास्तीति बुद्धावपि धूमवत्ताज्ञानोदयात् । तथापि तद्वन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वग्रहधर्मितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावग्रहस्येव तादृशव्यापकत्वसहिततद्धर्मितावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नाभावग्रहस्य तद्वत्ताग्रहविरोधित्वमनुभवसिद्धमेव ।

न च तादृशतद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेर्व्यापकत्वविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते, व्यापकताविषयकज्ञानान्तरविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय च नातिप्रसङ्गः, ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षणीयत्वात् । एवं व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्त्यवगाहिपूर्वोक्तज्ञानादपि नानुमितिप्रसङ्गः । ग्राह्याभावे यद्धर्मव्यापकता गृह्यते स्वतन्त्रतद्वत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकग्राह्याभावधर्मिकतद्धर्मव्यापकताग्रहविशिष्टतद्धर्मवत्ताज्ञानत्वस्य व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानसाधारण्येन ईदृशविशिष्टज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वाभावात् । ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकताया उक्तविशेषणेनैव वारणादिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्ने निरुक्तव्यापकत्वं गृहीतं विशेषणान्तरविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नाभावग्रहवारणाय तद्धर्मनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहित्वस्य तद्धर्मपर्याप्तप्रकारताविशेषावच्छेदकताकत्वस्य वा निवेशनीयतया व्यापकताविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदकविशेषावच्छिन्नाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् ।

अस्तु वा ज्ञानद्वयदर्शितविशिष्टज्ञानयोरनतिप्रसक्तेन येन केनचिद्रूपेणैकमेव प्रतिबन्धकत्वं तथापि कथितानुयोगित्वविषयितायां अवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वानिवेशे वक्ष्यमाणावच्छेदकभेदासङ्गतेः । एवं शुद्धतदभावव्याप्तिविशिष्टज्ञानतद-

---

(१) धर्मान्तरावच्छिन्नेति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

भावव्याप्तिविशिष्टावच्छेदकताविशेषाभावत्वादिना विशिष्टज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वादेः प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषानानिवेश्य दुर्निर्वचतया तान्निवेश्य पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकतया तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यावच्छेदकताविशेषाभावज्ञानीयसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितानुयोगित्वाविषयताया अपि निरुक्तज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशोऽक्षत एवेति तादृशज्ञानादनुमितिप्रसङ्गो दुर्वार एव ।

अत्राहुः । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वेन तादृशग्रहप्रतिबन्धकताया विशेषणीयतया न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्तादिज्ञानसाधारण्यं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानीयविषयितायास्तद्वत्ताज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात् । न चैवं तादृशप्रतिबध्यताशालिज्ञानत्वेनैव हेतुतास्तु किं प्रतिबन्धकतानिवेशनेति वाच्यम् । प्रतिबन्धकत्वानिवेशे संशयात्मकतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहादप्यनुमित्यापत्तेः । दर्शितोभयविधज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वस्य दुर्निर्वचतया तन्निवेश्य संशयवारणासम्भवात् ।

न च तादृशप्रतिबन्धकताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकात् साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्पक्षानवगाहिनः स्वातन्त्र्येण तदवगाहिसमूहालम्बनाच्च ज्ञानादनुमित्यापत्तिः, तद्वारणायैव पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितसाध्यविषयतानिरूपिता या तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयता तच्छालिज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या । तथा च तादृशसंशयवारणमशक्यमेव । संशयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशालित्वादिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकतादृशसाध्यतावच्छेदकविषयितावत्त्वविशेषणताविशेषोभयसम्बन्धेनैव तथाविधप्रतिबन्धकतावत्त्वेनैव हेतुतायाः स्वीकरणीयतया संशयादितोऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भवात् । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे व्याप्तेर्धर्मितावच्छेदकीयविषयतानिवेशविरहसम्भवे तु तादृशसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपित-

स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वत्वातिरिक्तप्रकारत्वानिरूपितावच्छेदकस्वविषयतावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेनैव(१) तादृशग्रहप्रतिबन्धकतायाः कारणतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं प्रतिबध्यता तु न निवेशनीया । अवच्छेदकभेदग्रहे चावच्छेदकत्वमपि पारतन्त्र्येण स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन भेदांशे प्रकारतया भासते । तथा च तादृशभेदात्मकाभावविषयतानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वातिरिक्तप्रकारत्वानिरूपिता या प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयता तद्वत्त्वमक्षतमेव ।

अथ वा स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतायां तादृशाभावविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितत्वमेव निवेश्यं न तु तादृशाभावविषयतानिरूपितत्वम्, अवच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहे तादृशाभावविषयतानिरूपितानुयोगितात्मकसम्बन्धनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वमवच्छेदकत्वविषयतायामक्षतमेवेति न तादृशग्रहासङ्ग्रहः । ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकताविशेषाणां वारणं पूर्ववत् ।

(दी०) विरुणद्धि च सामान्याभावबोधोऽपि सामान्यघटितविशेषवत्ताबुद्धिम् । सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ जात्वपि नीलो घटोऽस्तीति बोधानुदयात् । तत् कस्य हेतोः ? तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताबुद्धिं प्रति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धेर्विरोधित्वात् । अवगाहते च नीलघटवत्ताबुद्धिरपि घटत्वविशिष्टतद्वत्ताम् । अत एव अवच्छेदकतत्त्वयोरन्योन्यात्यन्ताभावयोरुपसङ्ग्रहः । हेत्वाभासे च वक्ष्यमाणरीतिरिहाप्यनुसन्धेया ।

(गा०) ननु प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकज्ञानस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याविषयकतादृशज्ञानस्य च प्रतियोग्यनधिकरणत्वप्रकारताभिन्ना या हेतुप्रकारताभिन्नप्रकारता तदनिरूपिता या हेतुप्रकारतानिरूपिताधिकरणविषयता तदतिरिक्तप्रकारत्वानिरूपिता या अधिकरणप्र-

---

(१) स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेनैवेति पाठान्तरम् ।

कारतानिरूपिता आधेयत्वविषयता तदतिरिक्तप्रकारत्वानिरूपिता आधेयताप्रकारतानिरूपिता या अभावत्वावच्छिन्नविषयतेत्येवं क्रमेण विषयताकूटं निवेश्यानुगमः सम्भवति, उभयसाधारणनिश्चयत्वस्यापि कथंचिन्निर्वक्तुं शक्यत्वादिति किं प्रतिबन्धकताघटितनिरुक्तरूपेण हेतुतयेत्याशङ्क्य तादृशरूपेण हेतुतायाः प्रयोजनान्तरमाह। अत एवेति । अन्यथावच्छेदकत्वविषयतानिरूपितात्यन्ताभावविषयतायाः कारणतावच्छेदकत्वेऽवच्छेदकभेदग्रहस्यावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितभेदविषयतायास्तथात्वेऽवच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहस्यासङ्ग्रहप्रसङ्गात् ।

न चाच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या विषयता तन्निरूपिताभावविषयताशालिज्ञानत्वेन द्वयोरनुगमः सम्भवति, अवच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहस्याप्यवच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या सांसर्गिकविषयता तन्निरूपिताभावविषयताशालित्वादिति वाच्यम्। तथा सत्यवच्छेदकत्वभेदाद्यवगाहिज्ञानमादायातिप्रसङ्गादिति भावः।

ननु साध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेनानुगमे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वादिसाध्यतावच्छेदककस्थले तादृशसाध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य नियमत आहार्यरूपतया तत्प्रतिबन्धकताया अप्रसिद्ध्या कारणतावच्छेदकाप्रसिद्धिरत आह। हेत्वाभासे चेति। तथा च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वं प्रति यद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारितात्वेन व्यापकता तद्रूपावच्छिन्नांशे तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या अभावविषयतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयता तस्याः कारणतावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यम्, प्रकृते च शुद्धवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकोऽनाहार्यग्रहोऽपि तादृशस्तत्प्रतिबन्धकश्च तादृशविशिष्टवह्नित्वविशेष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वग्रह इति न दोषः। शुद्धवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य तादृशग्रहप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशानवच्छेदकत्वविशिष्टवह्नित्वरूपसाध्यतावच्छेदकविषयताशालित्वमिति न तादृशज्ञानाद्विशिष्टवह्नित्वावच्छि-

विधेयताकानुमितिप्रसङ्गः ।

अत्र च यादृशप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयताशालिनिश्चयाऽव्यवहितोत्तरोत्पन्नानाहार्यमानससामान्ये प्रकृतसाध्यतावच्छेदके तादृशावच्छेदकत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्तादृशविषयताशालिनिश्चयत्वेन हेतुतेति रीतिर्न सम्भवति । तथा सति तादृशविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकधर्मिकमेयत्वादिनिश्चयस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् । दर्शितरीतावपि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारितात्वेनैव व्यापकतेत्यन्तं परिचायकमात्रम्, विशिष्य वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वेन प्रतिबध्यीभूतज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटौ निवेशः साध्यतावच्छेदकादिभेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकतया शब्दैक्यस्याकिञ्चित्करत्वादित्यवधेयम् ।

(१) [अथैवमपि यत्र हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेणैव वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकता न तु तद्विशिष्टवह्नित्वत्वादिना तत्र व्यापकतावच्छेदकत्वांशपरित्यागे निर्धर्मितावच्छेदककमेव व्यापकतानवच्छेदकत्वज्ञानं भवेत् तस्य च व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानाप्रतिबध्यतया नोक्तरीत्या प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिततद्घटितव्यापकताज्ञानयोरनुगमसम्भवः । न च शुद्धेन हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वेन विशिष्टस्य वह्नित्वादेर्यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र तदवच्छिन्ने व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि शुद्धतदवच्छिन्नविशिष्टसमानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानादनुमितिस्वीकारेण नोक्तरीत्या व्यापकताद्वयज्ञानानुगमापेक्षेति वाच्यम् । वह्नित्वत्वाद्यसहितेन व्यापकतावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकावगाहिनो ज्ञानस्य व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि तेन रूपेण वह्नित्वादिप्रकारकानुमितिजनकत्वे वह्नित्वत्वादिसहितेन तेन रूपेण वह्नित्वादिविषयकस्य व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनस्तेन रूपेण तद्विषयकानुमित्यजनकताप्रयुक्तफलवैषम्यस्याधिकं त्विस्यादिन्यायेनानुचितत्वात् व्यापकतावच्छेदकत्वविशेषितवह्नित्वाद्यप्रकारकतत्प्रकारकानुमितिविलयप्रसङ्गादिति चेन्न । यत्र शुद्धव्यापकतावच्छे-

---

(१) [ ] पुस्तकान्तरे नास्त्ययं पाठः ।

दकत्वेन साध्यतावच्छेदकता तत्रापि विशेष्यतया तत्प्रविष्टम-भावमवच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्यविशेषितं धर्मितावच्छेदकीकृत्याव-च्छेदकावच्छेदेन व्यापकतानवच्छेदकत्वावगाहिनोऽनाहार्यज्ञानस्य सम्भवेन तद्विरोधित्वेनैव व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नधर्मिकद्वि-विधव्यापकताज्ञानस्यानुगमसम्भवात् ।]

ननूक्तरूपेणानुमितिहेतुत्वे वह्नित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेद-कं वह्नित्वं प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिः, तादृशज्ञानानामपि सामान्याभावावगाहितया प्रतियोग्यसमाना-धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपविशेष-धर्मप्रकारकग्रहविरोधित्वादित्यत आह । यदि चेति ।

(दी०) यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगिता-नवच्छेदकत्वादिग्रहान्नानुमितिस्तदा तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरो-धित्वेन विशेषणीयम् । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वपक्षे तु सुतरां विशेषणदानमिति । सत्यम् । तथाप्यन्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव विशेषणत्वम्, न वा प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धभेदानुधावनमतो लाघवमिति यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिनः ।

(गा०) तादृशज्ञानानामपि व्यभिचारज्ञानविरोधितया तेभ्यो-ऽनुमित्यभ्युपगमे क्षतिविरहात् यदि चेत्युक्तम् । अनवच्छेदकत्वा-दीत्यादिपदात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावच्छेदकत्वसा-मान्याभावयोः समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामा-न्याभावस्य च परिग्रहः ।

तादृशावच्छेदकत्वादीति । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादी-त्यर्थः । आदिपदात्केवलप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिपरिग्रहः । त-दविरोधित्वं तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानव-च्छेदकत्वम् । निवेशनीयमित्यस्य निरुक्तव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्ध-कतावच्छेदकविषयितायामित्यादिः । तादृशप्रतिबन्धकताशून्य-त्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमाना-धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं च वह्नित्वमित्यादिसमूहाल-म्बनासङ्ग्रहप्रसङ्गात् तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्य विषयि-

ताविशेषणत्वपर्यन्तानुसरणम् । अभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यता च लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यवह्नित्वरूपाद्यवच्छिन्नविशेष्यकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेशनीया न तु तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतात्वेन, भेदकूटनिवेशापत्त्या गौरवात् । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकतादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेशे तुल्ययुक्त्यानुमित्यनुत्पादकात्सामानाधिकरण्यांशे साधनीयत्वानवगाहिनस्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिरतोऽभावांशे सामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानपर्यन्तनिवेशनम् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिबध्यतानामपि समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकतादृशग्रहे एव वर्तमानतया ऽप्रसिद्धिरतस्तादृशग्रहनिष्ठत्वमपहाय तादृशग्रहत्वव्यापकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशः ।

वस्तुतस्तु तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां निवेशापेक्षया लाघवात्तादृशप्रतिबध्यतायामेव तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वं निवेशनीयं तावतैवाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानवारणसम्भवात् तदीयप्रतिबध्यतायास्तथाविधग्रहत्वव्यापकत्वादित्यवधेयम् ।

एतावत्पर्यन्तेनान्योन्याभावघटितव्याप्तेरत्यन्ताभावघटितव्याप्तेश्च ज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयतानिवेशसाम्यव्यवस्थापनेनान्योन्याभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां लाघवं निराकृत्य वास्तवतादृशव्याप्तिशरीरलाघवमपि स्वमतमाश्रित्य निराकरोति । अन्योन्याभावस्येति । सुतरां विशेषणदानमिति । व्याप्तिशरीरे ऽपि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणप्रवेशावश्यकत्वमित्यर्थः ।

अत्रेदं तत्त्वम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यावगाहितदनवगाहिज्ञानयोः पृथगेव हेतुता । अन्यलिङ्गकाद्यनुमितौ व्यभिचारवारणाय कारणवैशिष्ट्यस्यावश्यं निवेशनीयतया परस्परं व्यभिचारानवकाशात् ।

न च पृथक्कारणताकल्पनापेक्षयोक्तानुगतरूपेण हेतुताकल्पनमुचितमिति वाच्यम्। प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववति तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववति तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकमित्याकारकयोरप्रामाण्यज्ञानयोः पृथगभाववैशिष्ट्यनिवेशानुरोधेन कारणताद्वयकल्पनाया आवश्यकत्वात्।

न चाप्रामाण्यग्रहास्कन्दितज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबन्धकतयैव ततोऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भवादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्य निवेश एव नास्तीति वाच्यम्। अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टस्यापि ज्ञानस्य तदभावदशायां अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टत्वेन व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य किञ्चित्कालावच्छिन्नत्वविरहेण कारणतावच्छेदकविशिष्टप्राक्सत्तायाः फलोपधाने तन्त्रत्वोपगमेनाप्यनिस्तारात्। न च व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टत्वेन हेतुत्वोपगमादेव नाप्रामाण्यग्रहविशिष्टज्ञानादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्। अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्य दूषितत्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकज्ञानत्वादेरपि तत्पर्याप्त्यधिकरणतयाऽप्रमाण्यादिग्रहकालेऽनुमित्यापत्तेर्वज्रलेपत्वात्। एवं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकाभाववति साध्ये तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रकारकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकाभाववति तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यग्रहकालीनज्ञानस्यापि उक्तव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतया ततोऽनुमित्यापत्तिवारणाय तादृशाप्रामाण्यग्रहाभावयोः पृथक् पृथगेव निवेशनीयतया क्वानुगम इति।

अथ प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वं न विचारसहम्। तथा हि प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोग्यधिकरणत्वावच्छिन्नसामान्यभेदो निवेशयितुमशक्यः, सर्वेषामेव यत्किञ्चिदभावीयप्रतियोग्यधिकरणतया तादृशभेदाप्रसिद्धेः। संयोगसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणसामान्यभेदस्य गुणादौ प्रसिद्धत्वेऽपि धूमादिरूपहेत्वधिकरणे तदसत्त्वात्प्रमात्मकतादृशज्ञानस्य

क्वचिदप्यसम्भवात् ।

न च तादृशज्ञानं भ्रमात्मकमेव सर्वत्रानुमितिहेतुरिति वाच्यम् । तथा सत्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रमात्मकपरामर्शजन्यानुमितिविलयप्रसङ्गात् । यत्किञ्चित्प्रतियोग्यनधिकरणत्वं चाव्यावर्तकम्, स्वप्रतियोग्यधिकरणसामान्यभेदनिवेशे च स्वपदस्याभावसामान्यपरत्वे दर्शिताप्रसिद्धितादवस्थ्यं यत्किञ्चिदभावपरत्वे च व्यभिचारिस्थलेऽपि यत्किञ्चिदभावीयप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात्तत्रापि विशेषदर्शिनामनुमित्यापत्तिरतस्तत्तदभावीयप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तितत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रह एव हेतुर्वाच्यः । तत्र च तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानां येन केनापि रूपेणाभावग्रहस्य हेतुत्वे धूमसमानाधिकरणवह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः, तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन तदभावग्रहस्य हेतुत्वे तत्तदभावत्वेन तादृशसकलाभावानां जन्मसहस्रेणापि ज्ञानं न सम्भवतीति उपाध्यायमतदूषणग्रासः ।

एवं यादृशयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव सिद्धान्तलक्षणे व्याप्तिशरीरघटकतया विवक्षितत्वात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वानां येन केनापि रूपेण तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन वाऽभावज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि सुतरामुक्तदोषप्रसङ्ग इति । मैवम् । स्वावच्छेकावच्छिन्नानधिकरणत्वसम्बन्धेन हेत्वधिकरणनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नसामान्याभाव एव व्याप्तिघटकस्तज्ज्ञानमेवानुमितिहेतुः स्वपदं परिचायकमात्रं न तु तदर्थस्यापि निवेशः, अन्यदीयावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्यान्यदीयवृत्तिनियामकसम्बन्धताविरहान्न संयोगादिनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तितामादायाव्याप्त्यवकाश इति न 'स्वपदार्थस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तत्प्रतियोगितात्वेन वा निवेश इति विकल्पावसरः ।

अथ वा हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपमनुगतं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वं भेदस्याव्याप्य-

वृत्तित्वानभ्युपगन्तृमते प्रतियोगिताविशेषणं देयम्, स्वनिरूपकानुयोगिताविशिष्टनिरूपितत्वस्वावच्छेदकविशिष्टवदनुयोगिकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वं हेतुमन्निष्ठाभावाधिकरणताविशेषणं भेदस्याव्याप्यवृत्तितामतेऽपि सम्यगिति दिक्।

अथेत्यादिपूर्वपक्षे समाधत्ते। सत्यं तथापीति। प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैवेत्येवकारेण प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तित्वस्य विशेषणत्वव्यवच्छेदः। तथा चात्यन्ताभावघटितव्याप्तौ अवच्छेदकावच्छिन्नांशनिवेशाधिक्याद्गौरवमिति भावः। अत्र च प्रतियोगिभिन्नत्वं हेत्वधिकरणे निवेशयितुं न शक्यते अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुमति संयोगिभेदप्रतियोगिनः संयोगिनो भिन्नत्वस्याक्षततयाऽव्याप्तेरशक्यवारणत्वात्तस्य व्याप्यवृतित्वेऽपि तस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां संयोगिभेदप्रतियोगिभिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य संयोगे ग्रहादनुमित्यपलापापत्तेश्चेत्याभिप्रेत्य प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य विशेषणत्वमुक्तम्।

न चैवं संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तिरिति वाच्यम्। सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमेन गुणाद्यवच्छेदेन संयोगिभेदे प्रतियोगिवृत्तित्वाभावसत्त्वात् हेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्वत्त्वस्य विवक्षणीयतयाऽव्याप्तेरनवकाशात्।

सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वं प्रागेव दूषितमित्यभिप्रायेण चेदमत्रावधेयमित्यादिना प्रतियोग्यवृत्तित्वघटितव्याप्तिलक्षणस्य स्वयमेव दूषणीयत्वात् निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वमेवाभावविशेषणं देयं न तु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिति नोक्तलाघवावकाश इत्यभिप्रेत्य लाघवान्तरमाह। न चेति। न वेत्यर्थः। अत्यन्ताभावघटितव्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य निवेशे सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादायासम्भववारणायात्यन्ताभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य अवश्यं निवेशनीयतया गौरवादिति भावः।

यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिन इत्यस्वरससूचनाय। स चात्यन्ताभावप्रतियोगितायामिवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशेन लाघवविरहात्, अन्यथा

समवायादिना वह्न्यादिमतो भेदमादायासम्भवप्रसङ्गात् ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तावपि प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तदंशे साम्यम्, अन्यथा विषयितासम्बन्धेन वह्नित्ववज्ज्ञानात्यन्ताभावमादाय दोषादिति वाच्यम् । यतोऽन्योन्याभावघटितव्याप्तावपि साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, तादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वं च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयम् । साध्यतावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानिवेशने नानाव्यक्तिसाध्यके हेतुमन्निष्ठतत्तत्साध्यव्यक्तिमद्भेदमादायाव्याप्तेः, अवच्छेदकरूपविशिष्टे(१)ऽवच्छेदके अनवच्छेदकत्वस्याप्रामाणिकत्वत् । अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगिन्यपि अप्रतियोगित्वस्य सुवचतया ऽत्यन्ताभावघटितव्याप्तावपि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशनानर्थक्यप्रसङ्गात् । अवच्छेदकतावच्छेदकतायां सम्बन्धभेदानिवेशे गुणवद् द्रव्यत्वादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन गुणत्वविशिष्टावच्छिन्नभेदमादायाव्याप्तेः ।

न चैकव्यक्तिसाध्यकस्थलेऽन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदत्वानिवेशात्तत्साध्यकानुमितिकारणतायां लाघवमक्षुण्णमेवेति वाच्यम् । नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले एकावच्छेदकत्वांशानिवेशादत्यन्ताभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायामपि लाघवसम्भवेन तत्स्थलविशेषीयलाघवस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

अथैवमपि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशने लाघवमक्षतमेव । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं परित्यज्य निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य निवेशयितुमशक्यत्वाद् भवता प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तौ हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनाधिकरणत्वं निवेशनीयं न त्वभावे तदधिकरणावृत्तित्वं तथा चान्योन्याभावविशे-

(१) अवच्छेदकतानवच्छेदकरूपविशिष्टे इति २ पु० पाठः ।

षणप्रतियोग्यवृत्तित्वस्य न प्रतियोग्यनधिकरणत्वापेक्षया लघुशरीरतेति वाच्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणत्वमित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीयतया तदपेक्षया प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य लघुत्वात् । एतन्मते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशात् । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे वक्ष्यमाणदोषेण प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशासम्भवात् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमभ्युपेत्य प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वस्यैवात्यन्ताभावे निवेशनीयत्वादिति चेन्न । अत्यन्ताभावप्रतियोगिताघटितलक्षणे स्वावच्छेदकविशिष्टवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकहेत्वधिकरणकत्वं प्रतियोगितायां विशेषणं देयम् । अन्योन्याभावीयप्रतियोगिताघटितलक्षणे च स्वाधिकरणवृत्तित्वाभावावच्छेदकहेत्वधिकरणकत्वं प्रतियोगिताविशेषणमित्येव निष्कर्षः । तत्र चावच्छेदकविशिष्टांशनिवेशाधिक्यमस्त्वत्यन्ताभावीयप्रतियोगिताघटितव्याप्तौ, तथापि चरमव्याप्तौ तादृशप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेकतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावो विशेषणं साध्यतावच्छेदके, प्रथमव्याप्तौ च तादृशप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावो विशेषणम्, तत्र चरमव्याप्तौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वांशस्याधिकस्य निवशाद्विपरीतगौरवम् अच्छेदकविशिष्टांशापेक्षया एतदंशस्य गुरुत्वात् ।

न च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्य भवतोप्यावश्यकत्वात् अवच्छेदकत्वनिरूपितत्वांशस्यैवैतन्मते आधिक्यमिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकविशिष्टस्य सम्बन्धतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशादेवोपपत्तौ प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य मयाऽनिवेशनीयत्वात् ।

न चैवमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेश उभयमते एवेति वाच्यम् । तथाप्यवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तन्मते निवेशाधिक्येन लाघवानवकाशादिति दिक् ।

(दी०) अपरे त्वन्योन्यात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्योरेकतरा-

ग्रहे ऽन्यतरज्ञानादनुमितेरानुभविकतया तदुभयज्ञानमेव हेतुः । इन्द्रियसंयोगादिवच्च विशिष्यैव कार्यकारणभावान्न व्यभिचारः ।

(गा०) इन्द्रियसंयोगादिवच्चेति । यथा द्रव्यप्रत्यक्षत्वतत्समवेतप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियसंयोगत्वतत्संयुक्तसमवायत्वादिना सन्निकर्षहेतुतायां कारणतावच्छेदकाननुगमेऽपि कार्यतावच्छेदकाननुगमान्न व्यभिचारः । तथात्र कारणतावच्छेदकाननुगमेऽपि तत्तद्व्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरोत्पन्नानुमितित्वरूपविशेषधर्माणामेव तत्तद्व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन कार्यतावच्छेदकाननुगमान्न व्यभिचार इत्यर्थः ।

केचित्तु अत्यन्ताभावान्योन्याभावगर्भव्यभिचारज्ञानेऽनुगमस्य तद्विरोधित्वरूपानुगतधर्मेण उभयविधव्याप्तिज्ञानहेतुतां स्वीकुर्वन्ति तेषां मतमुपन्यस्य परे दूषयन्ति । यत्त्विति ।

(दी०) यत्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थितो ऽभावो धर्मिणि गृह्यमाणः साध्यवत्ताबुद्धिं विरुणद्धि तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यावगाहिनो ग्रहस्य विरोधित्वेन व्याप्तिबुद्धयो ऽनुगमनीयाः । प्रतिबध्नीतश्च साध्यतद्वदत्यन्ताभावान्योन्याभावग्रहौ साध्यवत्ताबुद्धिम् । केवलान्वयिस्थले च भ्रमरूपस्यैव तद्ग्रहस्य कथञ्चित् प्रसिद्धिरिति । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थित इति । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताश्रयः । धर्मिणि गृह्यमाण इति । धर्मिविषयतानिरूपितविषयताश्रयः । साध्यवत्ताबुद्धिं विरुणद्धि । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयः । तथा च स्वावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गावच्छिन्नयद्धर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या धर्मिविषयतानिरूपिताभावविषयता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका स्वावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानि-

रूपितसामानाधिकरण्यविषयताशालिग्रहविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानानुगम इति पर्यवसितार्थः। प्रतियोगितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वतत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः प्रकारतायां यद्रूपनिष्ठत्वतद्रूपनिष्ठत्वयोर्निवेशाद्वह्नित्वावच्छिन्नभेदवह्निमत्त्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनो हेतुसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्निमत्त्वमित्यादिज्ञानान्न वह्न्याद्यनुमित्यापत्तिः। वह्निभेदादिधर्मितावच्छेदककवह्न्यादिमत्ताज्ञानं प्रति तद्भेदादिधर्मितावच्छेदककसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां वह्न्यादिभेदनिष्ठविषयताया अपि निवेशादुक्तज्ञानात्पुनर्वह्न्यनुमानापत्तिरतो धर्मिविषयतानिरूपितेति। विधेयस्य धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्याश्रयो यादृशो धर्मस्तद्विशिष्टविशेष्यतानिरूपितेत्यर्थकम्, धर्मितावच्छेदकतानात्मिकेति तु फलितार्थः। प्रतिबन्धकत्वं च तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादिप्रतिबन्धकताविलक्षणमुपादेयम्, अतो नातिप्रसङ्गः। पक्षधर्मत्वाद्यविषयकव्यापकताज्ञानवारणाय पूर्ववत्प्रतिबन्धकतावच्छेदिका या पक्षविशेषणतावच्छेदकसामानाधिकरण्यविशेषणीभवत्साध्यविषयतानिरूपिता साध्यतावच्छेदकविषयता तद्वत्त्वमेव विरोधित्वपदेन विवक्षणीयम्। साध्याभाववदवृत्तित्वादिधीश्च नानुमितिहेतुरतस्तदसङ्ग्रहो न दोषाय। तादृशी च साध्यतावच्छेदकविषयता अत्यन्ताभावघटितव्याप्त्यवगाहिनि परामर्शे प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य विशेष्यविधया अन्योन्याभावघटितव्याप्त्यवगाहिनि च परामर्शे विशेष्यतावच्छेदकविधया विषयतैव।

वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकांशे प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वमेव भेदघटितव्याप्तौ निविष्टमिति उभयत्रावच्छेकत्वाभावविशेष्यतया साध्यतावच्छेदकविषयतैव व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदिका अतः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतदर्शितसाध्यतावच्छेदकविषयतावत्त्वेन हेतुत्वे वह्नित्वत्वादिना पदार्थान्तरेऽत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावगाहिभ्रमासङ्ग्रहः। तादृशविषयतायां साध्यतावच्छेदकीयत्वमनिवेश्य तत्सङ्ग्रहे च भेदप्रतियोगितानवच्छेदकवह्निमत्समानाधिकरणहेतुमानिति ज्ञानस्यापि सामानाधिकरण्यविशेषणविषयतानिरूपितव्यभिचारधीप्रतिबन्धक-

तावच्छेदकसाध्यविषयताशालित्वात्ततोऽनुमित्यापत्तिः, वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन भ्रमविषयतासाधारणेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिवेशे च स्वरूपतो वह्नित्वाद्यवगाहिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवह्निसमानाधिकरणहेतुमानिति ज्ञानासङ्ग्रह इति दूषणमनवकाशम् । साध्यतावच्छेदकांशेऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वाभावावगाहिन एव भेदघटितव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतया तस्य च वह्नित्वत्वावच्छिन्नविषयतावत्त्वनियमात्तादृशविषयतात्वेनैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिवेशात् ।

ननु केवलान्वयिनि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नात्यन्ताभावस्याप्रसिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्यधीरप्रसिद्धेति कथं तद्विरोधित्वेनानुगम इत्यत आह । केवलान्वयीति । भ्रमरूपस्यैवेति । तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिविषयतानिरूपिताभावविषयताया एव निवेशितत्वाद्वास्तवसाध्याभावाप्रसिद्धावपि इतराभावांशे प्रतियोगितया साध्यप्रकारकस्य व्याप्तिधीप्रतिबध्यज्ञानस्य प्रसिद्ध्यैवानुगमनिर्वाह इति भावः ।

तच्चिन्त्यमिति । अत्र यत्त्वतत्त्वनिवेशादननुगमो दुर्वारः । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावविषयतात्वेन च व्यभिचारज्ञानीयात्यन्तान्योन्याभावविषयतयोर्नानुगमसम्भवः, व्यभिचारधियोऽभावांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तदीयाभावविषयतायाः साध्यधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । साध्याभावांशे सधर्मितावच्छेदकं साध्याभाववन्महानसवृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानं प्रति हेतुमन्महानसनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्यादिज्ञानस्यापि विरोधितया ऽभावांशे सधर्मितावच्छेदककज्ञानविरोधित्वेनानुगमे ततोऽप्यनुमितिप्रसङ्गात् ।

एवं दर्शितव्यभिचारज्ञानस्य प्रतियोगितांशे साध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नत्वावगाहित्वेऽपि साध्यतावच्छेदकांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वानियमात्साध्यतावच्छेदकांशे ऽवच्छेदकत्वाभावग्रहस्य कथं तद्विरोधिता ग्राह्याभावानवगाहित्वात् । मणिमन्त्रादिन्यायेन ग्राह्याभावानवगाहिनोऽपि विरोधित्वोपगमे एकाभावघटितव्याप्तिग्रहस्याप्यभावान्तरघटितव्यभिचारधीप्रतिबन्धकत्वोपगमसम्भवात्किं व्यभिचारज्ञानानुगमेन ।

एवमुक्तानुगतरूपावच्छिन्नव्यभिचारज्ञानसामान्यविरोधित्वं नियताभावघटितव्याप्तिधीविरोधितामते न कुत्रापि व्याप्तिबुद्धौ, यत्किञ्चिद्विरोधित्वं च समूहालम्बनव्यभिचारधियमादाय घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ग्रहे महानसवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभावादिसामानाधिकरण्यग्रहमादाय च हेतुसमानाधिकरणमहानसवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानेऽतिप्रसक्तमित्यादि चिन्ताबीजमवसेयम् ।

व्यभिचारज्ञानानुगममन्तरेणापि प्रातिस्विकरूपेण व्यभिचारद्वयमुपादाय तद्विषयकज्ञानविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानानुगमसम्भवात्किं व्यभिचारज्ञानानुगमेनेति पूर्वमतमेवाक्षेप्तुं समूहालम्बनज्ञानविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानमनुगमयति । साध्यतावच्छेदके इति ।

(दी०) साध्यतावच्छेदके साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वोभयावगाहिग्रहाविरोधित्वादिकं वानुगमकं वाच्यम् । प्रसिद्धिः पूर्ववत् । अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यम् । ग्रन्थस्तूपलक्षणपरो ऽनौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदाय । यद्वक्ष्यति अनौपाधिकत्वं तु तल्लक्षणमितीति वदन्ति ।

(गा०) तद्विरोधित्वमिति । तादृशग्रहसामान्यविरोधित्वमित्यर्थः । तेन घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिसमूहालम्बनव्यभिचारज्ञानविरोधितामादाय नातिप्रसङ्गः । अत्यन्ताभावादिघटितव्यापकताज्ञानस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्यभिचारज्ञानविरोधित्वे साधनधर्मिकतादृशव्यभिचारद्वयग्रहविरोधित्वरूपलघुधर्मेणैवानुगम उचित इत्याशयेनाह । साध्याभावेति । पूर्ववदिति । भ्रममादायेर्थः ।

ननु साध्याभाववदवृत्तिधूमत्वावच्छिन्नहेतुकस्थले प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकानाहार्यव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरित्यत आह । अधिकमिति । तत्रैवात्रापि एकदेशाविषयकज्ञानविरोधि-

ता निवेशनीयेति भावः ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वेऽन्योन्याभावगर्भैवेति मूलविरोध इत्यत आह । ग्रन्थस्त्विति । उपलक्षणपरः । अजहत्स्वार्थलक्षणयाऽत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यापकताघटितव्याप्तिद्वयसाधारणरूपावच्छिन्नपर इत्यर्थः ।

नन्वेवं व्यवच्छेद्याप्रसिद्धिरत आह । अनौपाधिकत्वेति । मात्रपदेनात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्यव्यवच्छेदलाभः । अत्राग्रिममूलस्वरसमाह । वक्ष्यतीति । अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तेरनुमित्यहेतुत्वेऽनौपाधिकत्ववत्तस्यापि अनुमित्यौपयिकव्याप्त्यनुमापकत्वमभिदध्यादिति भावः ।

व्यभिचारस्योपाधेश्चाभासत्वानाभासत्वप्रयोजकविशेषदर्शनपरमूलस्य समुदिततात्पर्यार्थमधृत्वैव व्याचष्टे । व्यभिचाराज्ञानस्येत्यादिना ।

(दी०) व्यभिचाराज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वाद् व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वम् । सोपाधित्वज्ञानं तु न साक्षाद्व्याप्तिधीविरोधि विरोध्यविषयकत्वात्, किं तु व्यभिचारधीद्वारा । वक्ष्यते चानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य साक्षाद्विरोधिन एवाभासत्वम् । निरुपाधित्वस्य ज्ञानं तु न व्याप्तिधीहेतुः, मानाभावात् । तथात्वेऽप्युपाधेराभासत्वायोगाच्चेति ।

(गा०) व्यभिचाराज्ञानस्य । व्यभिचारज्ञानविरहस्य । व्याप्तिधीहेतुत्वादिति । विरोधिविषयकज्ञानाभावतयेत्यादिः । साध्यधर्मिकसाधनाव्यापकव्याप्यत्वज्ञानस्य तद्धर्मिकसाधनव्यापकताज्ञानसमानधर्मिकतया मूलोक्तमुपाधिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वबीजं भिन्नधर्मिकत्वं सुपरिहरमतो बीजान्तरमाह । विरोध्यविषयकत्वादिति । ग्राह्याभावत्वादिविशिष्टाविषयकत्वादित्यर्थः । साक्षादविरोधित्वेऽपि विरोधितामात्रेणैव न कथमाभासतेत्यत आह । वक्ष्यते चेति । साक्षाद्विरोधिन एवेति । कारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानाविषयस्यैवेत्यर्थः ।

अनुमितिप्रयोजकज्ञानविरोधित्वेन हेत्वाभासतेत्यभिमानमूला-

माशङ्कां निराकर्तुं मूलकृताऽनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाहेतुत्वमेवोक्तं तदनुवदँस्तत्र हेतुमाह। निरुपाधीत्यादिना। तद्धेतुत्वमभ्युपेत्यापि स्वयमभिमानं निराकुर्वाणः समाधत्ते। तथात्वेऽपीति। आभासत्वायोगादिति। प्रयोजकज्ञाने साक्षाद्विरोधित्वेऽपि जनकज्ञानेऽनथात्वात्, जनकज्ञाने साक्षाद्विरोधिन एवाभासत्वादिति भावः।

मूले। परमुखनिरीक्षकतयेति। अनुमितौ तद्धेतुज्ञाने वा साक्षादविरोधितयेत्यर्थः। सिद्धसाधनवदिति। सिद्धेः सिषाधयिषारूपपक्षताविघटनद्वारैवानुमितिविरोधिता न तु स्वत इति मतमालम्ब्येदमभिहितं तस्य स्वतोऽनुमितिविरोधित्वे परमुखनिरीक्षकत्वासम्भवेन दृष्टान्ततावरहाद्बाधग्रन्थे तु स्फुटतरमेवैतदभिधास्यति।

अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे मणिकारोक्तव्याप्तिद्वयं दूषयितुमुपक्रमते। इदं पुनरिति।

(दी०) इदं पुनरिहावधेयम्। यदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्घटितलक्षणस्य संयोगादिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। संयोग्यन्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वात्।

(गा०) प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्घटितेति। प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषितान्योन्याभावघटितेत्यर्थः। केवलान्वयित्वादिति। प्रतियोगिन्यपि वृत्तेर्लक्षणाघटकत्वादिति शेषः। इदं च संयोगिभेदप्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तित्वाभिमानेन। वस्तुतस्तु प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे ऽव्याप्यवृत्तित्वासम्भवात् अतिरिक्तत्वेऽपि च तस्यास्तथात्वे मानाभावात्। मूले न संयोगीति प्रतीतिवन्नायं संयोगिभेदप्रतियोगीति प्रतीतेरानुभविकत्वविरहात्। प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वेऽपि संयोगादिरूपाया अपि तस्याः प्रतियोगित्वेना(१)व्याप्यवृत्तित्वे मानाभावात्। एवं च स्वप्रतियोगितात्वविशिष्टावच्छिन्नभिन्नहेत्वधिकरणनिष्ठभेदघटितलक्षणं सम्यगेव।

न चैवमपि स्वत्वाननुगमो दुर्वार एवेति वाच्यम्। हेतुमन्नि-

---

(१) प्रतियोगितात्वेनेति साधुः।

ष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव साध्यत्वे निवेशनीयत्वादित्यवधेयम् ।

(दी०) अथ व्याप्यवृत्तिसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके तु स्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावेन तादृशरूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेन वा समसामानाधिकरण्यमिति चेत् ? स्मृतिसंस्कारजन्यज्ञानाविषयत्वादिकेवलान्वयिसाध्यकेषु का गतिः ।

(गा०) स्वव्यापकेति । अत्र व्यापकता प्रतियोग्यवृत्तित्वाविशेषितान्योन्याभावघटितैव बोध्या अतो नोक्तदोषः । स्वव्यापकतावच्छेदकेति । स्वं साध्यम्, व्यापकतापि पूर्ववत् संयोगादिव्यावृत्ता, अतस्संयोगादेर्द्रव्यत्वादेर्वा यत्र साध्यता तत्रत्यसद्धेतोः संयोगत्वावच्छिन्नाभावेन संयोगत्वावच्छिन्नवद्भेदेन च सामानाधिकरण्येऽपि नाव्याप्तिः । व्याप्यवृत्तितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वादेरेव साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावादिना हेतोः सामानाधिकरण्यविरहात् । यत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य संयोगेन साध्यता तेनैव च सम्बन्धेन कस्यचिद्धेतुता तत्र साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः । स्वाधिकरणावृत्तितादृशाभावकत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, अतः संयोगी गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः । विशिष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्टेऽपि हेतौ द्रव्यत्वाभावासामानाधिकरण्यस्य दुर्घटत्वेऽपि द्रव्यत्वाद्यभावे विशिष्टहेत्वसामानाधिकरण्यस्याक्षतत्वात् ।

अव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकं व्याप्यवृत्तितावच्छेदकं केवलान्वयितावच्छेदकरूपमेव तदवच्छिन्नाभावादेश्चाप्रसिद्धिरित्याह । स्मृतीति । संयोगाभावादिसाध्यके गुणत्वादौ व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलोक्तस्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरक्षतत्वाद् द्रव्यत्वादिरूपहेतुविशेषानुसरणप्रसङ्ग इति यादृशसाध्यकहेतुमात्रे एवाव्याप्तिस्तादृशस्मृतिविषयत्वरूपसाध्यकानुसरणम् । स्मृतिविषयत्वादेः स्मृति-

विषयवस्तुन्येव स्वविषयकस्मरणाभावदशावच्छेदेनाभावसत्त्वात् कालिकमव्याप्यवृत्तित्वम्। ईश्वरज्ञानविषयत्वस्य व्याप्यवृत्तितया ज्ञानविषयतात्वेन ज्ञानविषयत्वाभावो न क्वापीति तदुपेक्ष्य स्मृतिविषयत्वत्वेन साध्यत्वमनुसृतम्।

ननु विश्वेषां स्मृतिविषयत्वमप्रामाणिकम्, सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या विश्वविषयकानुभवसम्भवेऽपि स्मृतेरुद्बोधकाधीनतयोद्बोधकस्य च फलोन्नेयतया यादृशवस्तुस्मृतौ प्रमाणान्तरविरहस्तत्रोद्बोधकस्याप्रामाणिकत्वेन स्मृतिविषयताया अपि तथात्वात्। तथा च स्मृतिविषयत्वस्य न केवलान्वयितेत्याशयेन संस्कारविषयत्वानुधावनम्।

ननु यत्र स्मृतेरप्रामाणिकता तत्र संस्कारोऽप्यप्रामाणिकस्तस्य फलैकप्रमाणकत्वात्। न च तद्विषयकस्मृतेरप्रामाणिकत्वेऽपि तद्विषयकानुभवघटितसामग्री तद्विषयकसंस्कारे प्रमाणमिति वाच्यम्। संस्कारे प्रमाणान्तरविरहे तादृशसामग्र्या एवाकल्पनादित्यनुशयेन जन्यज्ञानविषयत्वेति।

(दी०) अथ स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वम्, यद्धर्मविशिष्टयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वे सति तद्धर्मविशिष्टत्वं वा सेति चेत्? अत्र किं यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा? आद्ये गुणः स्पन्दत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, गुणत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्पन्दवृत्तितया तद्वत्त्वस्य स्पन्दनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। द्वितीये समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः, जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगिताया जातिमत्त्वेनानवच्छेदाज्जातिशून्यमेयव्यक्तौ समवायेन वर्तमानस्याप्रसिद्धत्वात्।

(गा०) स्वाधिकरणेति । इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठस्य संयोगाद्यवच्छिन्नान्योन्याभावस्य न हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यतः संयोगवत्त्वादिरूपतत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य सकलहेत्वधिकरणे सत्त्वेन तादृशं न किञ्चिद्धेत्वधिकरणं यद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्ना तदीयप्रतियोगिता स्यादिति लक्षणसमन्वयः । संयोगि सत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकरणगुणादिव्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नैव साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितेति नातिप्रसङ्गः । तत्रैव साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितायां द्रव्यादिवृत्तिधर्मावच्छिन्नायां न हेत्वधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वसामान्याभाव इत्यतिव्याप्तेर्वारणाय यत्किञ्चिदिति । स्वपदं हेतुतावच्छेदकविशिष्टपरम्, अतो न द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः । यादृशधर्मस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वं तादृशधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकान्यत्वं प्रतियोगितायां विशेषणीयमतो विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तावद्भेदस्य प्रतियोगिताया गुणादिवृत्तिसत्तावच्छिन्नाया अपि सत्तात्वविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकताकान्यत्वान्नातिव्याप्तिः ।

अत्र च तादृशधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वमेव विवक्षितम्, अन्यथा प्रतियोगिताया द्विधा निवेशेनान्योन्याभावस्य चाधिकस्य निवेशेन गौरवादित्यवधेयम् । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वं च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टं तत्सामानाधिकरण्यम् । एवं च विशिष्टसत्तावद्द्रव्यनिष्ठधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकगुणत्वादिविशिष्टसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्युपलक्षितसत्तावत्ताज्ञानात् कर्मादौ गुणाद्यनुमित्यापत्तिरतस्तादृशसामानाधिकरण्यसहितहेतुतावच्छेदकस्य व्याप्तित्वमाह । तद्धर्मेति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमनुमितिहेतुरिति सूचनाय तद्धर्मविशिष्टत्वमित्यत्र विशिष्टपदोपादानम् । सामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वासम्भवश्च प्रागेव दर्शितः । स्वरूपसम्बन्धेन । कालिकसम्बन्धेन । तद्वत्त्वस्य । गुणत्ववत्त्वस्य । तादृशान्योन्याभावेति । यत्किञ्चित्स्पन्दवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटादिमदन्योन्याभावेत्यर्थः । अत्र चातिव्याप्तिर्व्यापकतालक्षणस्य न तु सामानाधिकरण्यघटि-

तद्व्याप्तिलक्षणस्य तस्यातिव्याप्तिश्च एतत्स्पन्दभिन्नः स्पन्दत्वादित्यादौ बोध्या। जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठत्यनेन तादृशव्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं तादृशत्वं घटाद्यन्योन्याभावस्य सम्पादितम्।

ननु जातिमद्भेद एव न कथं तादृश इत्यत आह। जातिशून्येति। अप्रसिद्धिरिति। तथा च हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिपदेन जातिशून्यस्योपादानासम्भवाज्जातिमद्भेदो न हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः।

(दी०) एतेन ग्रहो व्याख्यातः। एवं तथात्वे ऽत्यन्ताभावगर्भमपि दुर्वचम्। तथा हि, प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावेत्यादिकमव्यापकमेव संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वादौ, स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगिकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि पूर्ववद् गुणः स्पन्दत्वाज्जातिमान् मेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः। एवं स्वप्रतियोगिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि उत्पत्तिकालावच्छेदेन जन्यानां द्रव्याणामजन्यानां च प्रलयावच्छेदेन वा संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे संयोगसाध्यकद्रव्यत्वे कालपरिमाणे वा हेतावव्याप्तिरिति कृतं पल्लवितेन।

(गा०) एतेनेति। ग्राह्यव्याप्तेरप्रसङ्गातिप्रसङ्गकथनेनेत्यर्थः। ग्रहः। अनुमितिजनकीभूतो ग्रहः। व्याख्यातः। अप्रसङ्गातिप्रसङ्गग्रस्ततया व्याख्यातः। तथात्वे। भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे। अव्यापकमेवेति। द्रव्यस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन संयोगाभावप्रतियोगिसंयोगवद्भेदवत्तया संयोगाभावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वादिति भावः। यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगिकेति। यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगिसामान्यकेत्यर्थः। यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यप्रतियोगिकेति यावत्।

तेन वह्न्यादिसामान्याभावस्यापि महानसावृत्तियत्किञ्चित्प्रतियोगिकत्वेऽपि न क्षतिः ।

न च विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः, प्रतियोगिपदस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टपरत्वेऽपि विशिष्टस्यानतिरिक्ततया दुर्वारैवेति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य विशेषणतया यत्किञ्चिद्धेतुमन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । तथाविधाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकविशेषणमिति तु निष्कर्षः । पूर्ववदिति । यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा हेत्वधिकरणवृत्तित्वाविवक्षणे इत्यर्थः । स्वप्रतियोगिनिष्ठेति । स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः । अत्रापि स्वावच्छेदकावच्छिन्नाधेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणकप्रतियोगितायाः अनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकविशेषणमिति परमार्थः ।

आधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे इति । आधेयत्वानिरूपकत्वस्याधिकरणतासमशीलतयाऽव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरधिकरणतावत्तन्निष्ठाधेयतानिरूपकत्वस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वौचित्यादिति भावः । अजन्यानां प्रलयावच्छेदेन संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं कालपरिमाणाव्याप्तिप्रयोजकम् ।

यद्यपि भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेन हेत्वधिकरणद्रव्यादौ संयोगाभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वसत्त्वेऽपि समवायादिरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धे संयोगादिप्रतियोगिकत्वद्रव्यानुयोगिकत्वोभयाभावस्यासत्त्वादुभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यविवक्षणे संयोगाद्यभावस्य न द्रव्ये प्रतियोगिवैयधिकरण्यमिति न संयोगादिसाध्यकाव्याप्तिः । तथापि कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वपक्षे न तादृशविवक्षासम्भव इत्यभिप्रायेण प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितानिरुक्तपारिभाषिकानौपाधिकत्वमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयति । अत्र वदन्तीति ।

(दी०) अत्र वदन्ति । साध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्यापकसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वकत्वम्, स्वस-

मानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-व्यापकसाध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगि-तावच्छेदकत्वकत्वं वा । स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्माव-च्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यम् । सा-ध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकस्वसामानाधिकरण्य-सामान्याभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः । अत्र च साध्यताव-च्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तद्वृत्तिद्वयं च एकेन सम्बन्धेन विशेषणताविशे-षण वा बोध्यमिति ॥

(गा०)प्रथमं यावत्साध्यव्यापकतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदक-कत्वरूपां व्याप्तिमुक्त्वा ऽवच्छेदकत्वाभावद्वयाप्रवेशेन लघीयसीं या-वत्स्वव्यापकतानवच्छेदकसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वरूपां तामुक्त-वान् । न च समानाधिकरणेत्यादिना संबन्धभेदनिबन्धनदोषवारणाय प्रथमे व्यापकताद्वयं द्वितीये चाव्यापकताद्वयं एकसम्बन्धेन निवे-शितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तन्निवेशे ,यत्र संयोगेन साध्यता तत्र तेन सम्बन्धेन व्यापकताया अप्रसिद्ध्यापत्तेः । द्वितीये च तेन सम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव साध्यव्यापकतया तादृशव्यभिचारिण्यति-प्रसङ्गादिना तन्निवेशः स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-कत्वप्रविष्टसामानाधिकरण्यांशमात्रस्य व्याप्यव्यापकभावनिवेशेनै-वोपपत्तौ तावद्दूरपर्यन्तनिवेशनमफलमित्याशयेनाह । स्वसमाना-धिकरणा इति । स्वसामानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकसाध्यता-वच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यत्वकत्वमित्यर्थः । सामाना-धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमान्न तस्य व्यापकतानुपपत्तिः । एतत्कल्पेऽपि साध्यसामानाधिकरण्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां तत्र व्यापकताग्रहासम्भवात् अनुमित्यनुपपत्तिमालोच्य लक्षणान्तरमाह । साध्येति । अत्र साध्यसामानाधिकरण्याभाववति हेतुसामाना-धिकरण्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमस्तादृशहेतुसामानाधिकरण्य-भ्रमपर्यवसितस्तत्सत्त्वे चानुमितिरनुभवविरुद्धैव हेतोः साध्याभाव-सामानाधिकरण्यग्रहवत् साध्यविरोधिसामानाधिकरण्यग्रहस्यापि

अनुमितिविरोधित्वादिति तादृशभ्रमकाले हेतुसामानाधिकरण्याभावत्वे साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकताया दुर्ग्रहत्वेऽपि न क्षतिः । व्यापकतावच्छेदकत्वमत्रात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भं न तु भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वगर्भं तथा सति धर्मिणि तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये धर्मे व्यापकतावच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशविरोधादिति दिक् ॥

इति अनुमानगादाधर्यां व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्याप्त्यनुगमगादाधरीक्रोडपत्रम्।

न च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना यावन्तो हेतुसमानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति शिरोमणिः। तत्राज्ञायमानत्वं तत्कालावच्छिन्नतज्ज्ञानाविषयत्वाभाववत्त्वम् नतु तत्कालीनतज्ज्ञानस्याविषयत्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां तत्कालीनतज्ज्ञानस्याप्रसिद्ध्याऽनुमित्यनुपपत्तिः। न च ज्ञानांशे तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया यादृशशरीरावच्छिन्नस्य पुंसः कदापि क्वचिदप्यभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहो न जातः तस्यानुमित्यनुपपत्तिः तदीयतज्ज्ञानाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् शरीरविशेषमन्तर्भाव्य तदात्मसमवेतस्वरूपतत्पुरुषीयत्वस्य निवेश्यतयाऽप्रसिद्धेरनवकाशादिति भट्टाचार्याः॥ अथ तत्पुरुषीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य घटादौ प्रसिद्ध्या तद्विषयत्वाभावस्याभावे सत्त्वात् कथं तत्पुरुषीयानुमित्यनुपपत्तिरित्युक्तमिति। मैवम् घटादिनिष्ठतादृशज्ञानविषयत्वस्याभावोऽभावे व्याप्यवृत्तिरिति तत्र तत्कालावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति केचित्।

परे तु स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्येनाज्ञायमानत्वमित्यत्र स्वपदं न तादृशविषयत्वाभावानुयोगिपरम् किन्तु प्रतियोगिपरमेव तथा च स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानं यद्यत्स्वं तत्कालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन तत्पुरुषीयज्ञानविषयत्वापन्नतत्तदन्यत्वमर्थो वाच्यः अन्यथा स्वपदस्यानुयोगिपरत्वे वास्तवस्वप्रतियोगिसमानाधिकरणयादृशाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहः तत्पुरुषस्य कुत्रापि न जातः तत्पुरुषीयतादृशाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तादृशाभावस्य धर्तुमशक्यत्वात्तादृशाभावस्य तादृशाज्ञायमानत्वविरहेण निरुक्तयावदनन्तर्गततया साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहसम्भवादनुमित्यापत्तेः। एवञ्च यत्पुरुषस्य क्वचि-

दप्यभावे स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहो न जातः तदीयानुमितेरनुपपत्तिः सुदृढैवेति ध्येयम् ॥ १ ॥

प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वेन तद्बुद्धीनां वाऽनुगमादिति शिरोमणिः । यद्यप्युक्तव्यभिचाराद्यवगाहिसमूहालम्बनधीविरोधित्वमतिप्रसक्तम् तथापि तादृशग्रहसामान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः । तच्च तादृशालौकिकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताकत्वमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥ अत्रालौकिकपदं परोक्षज्ञानपरमनुमितिपरं वेति अत एव तादृशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नविषयतासामान्यावच्छिन्नप्रतिबध्यताप्रवेशे वक्ष्यमाणगौरवमपि सङ्गच्छते तादृशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नविषयिताया इच्छाप्रयोज्यत्वसाक्षात्कारत्वानिरूपितत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादन्यथा तादृशविषयितासामान्यावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धेः तादृशग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशे, तु भवन्मतेऽप्यनाहार्यत्वदोषविशेषाजन्यत्वानिवेशस्यावश्यकत्वेन वक्ष्यमाणगौरवाभिधानासङ्गतेः। अत्र च तादृशविषयितायां साक्षात्कारत्वानिरूपितत्वाद्यनिवेशेऽनुमितीयतादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव उभयकल्पसाम्यम् तथापि तत्कल्पस्याशङ्कयाऽत्र युक्तत्वात् विषयितायामिच्छाप्रयोज्यत्वादिनिवेश एव गौरवमभिहितमिति तु विभावनीयमिति।

वस्तुतस्तु तादृशग्रहत्वव्यापकत्वमेव निवेश्यम् तेन परोक्षत्वस्य जातित्वविवादग्रस्तत्वेऽपि न क्षतिः न वा स्थलविशेषेऽनुमित्यप्रसिद्धावपि दोषः । व्यापकत्वञ्च तद्वन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् अवच्छेदकता च स्वावच्छेदकविषयितावत्त्वसम्बन्धेन स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावत्त्वसम्बन्धेन वा तेन प्रतिबध्यताया ज्ञानभेदेन भिन्नत्वेपि न क्षतिः । एवं प्रतिबध्यता ।

अथात्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठवह्न्यभावान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानवारणसम्भवात् प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न तादृशप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वधर्मिकघटादिप्रकारकज्ञानीयधर्मिता-

वच्छेदकताख्यतादृशावच्छेदकतात्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनः तादृशावच्छेदकत्ववद्वह्नित्वं घटाभाववदित्याकारकज्ञानादनुमित्यापत्तेः । न च प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारतावच्छेद्यत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततादृशोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशावच्छेदकतायां अपि उक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनोक्तप्रतिबध्यतायां प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारत्वावच्छिन्नस्यापेक्षितत्वात् । न च तादृशप्रकारतायां धर्मितावच्छेदकत्वानवच्छिन्नत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्या जायमाने वह्नित्वे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटोभयावगाहिज्ञाने तादृशोभयाभाववत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकताशालितादृशोभयाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानादनुमित्यापत्तेः । यद्यपि तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेऽप्युक्तदोषवारणसम्भवः तथापि तादृशावच्छेदकत्ववद्वह्नित्वमिति—ज्ञानीयतादृशप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनि तादृशावच्छेदकत्ववद्वह्नित्वमिति ज्ञानेऽतिप्रसङ्गो दुर्वारः । न चोक्तज्ञाने तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवक्ष्यमाणसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वविषयिताशालित्वाभावादेव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् वक्ष्यमाणरीत्या उक्तज्ञानवारणेऽपि तादृशावच्छेदकत्ववद्घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानस्याशक्यवारणात् । यदि च तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्योक्तदोषो वार्यते तदा व्यापकत्वानिवेशापेक्षया लाघवानवकाश इति । केचित्तु यत्र स्थलविशेषे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाद्यंशे यत्किञ्चिद्घटपटादिकमवगाह्यैव व्यभिचारज्ञानं जायते न तु तदनवगाह्येति तत्र तादृशावच्छेदकतात्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वाप्रसिद्ध्याऽननुगमो दुर्घटः स्यात् अतस्तादृशग्रहत्वव्यापकत्वानिवेश इत्याहुः ॥ २ ॥

अत्र तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवह्नित्वमिति ज्ञानवारणाय तादृशावच्छेदकप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिब-

ध्यतानवच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतिबन्धकताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुक्तम् भट्टाचार्येण । अत्र तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नमित्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपम् । प्रतिबन्धकता च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्ना तेन तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवह्न्यभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभाववान् तादृशावच्छेदकत्ववच्च वह्नित्वमिति ज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय व्याप्यवत्ताज्ञाने नातिप्रसङ्गः । न च तथापि तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानस्य सङ्ग्रहो दुर्वारः तज्ज्ञाननिष्ठायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताकप्रतिबन्धकतायां तादृशावच्छेदकत्वप्रकारताशालिहेतुमन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणवन्ह्यभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशवन्ह्यभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावविषयिता तदवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापदेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वघटितनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षितत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकत्वञ्च न तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नमिति ध्येयम् ॥

यत्तु तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापदेन तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताविवक्षणेनैवोक्तदोषवारणसम्भवेनैतत्कल्पे प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वमनुपादेयमिति । तन्मन्दम् । प्रत्युत व्यापकतानिवेशे गौरवात् वह्निमान् घटवद्वह्नित्वकालीनधूमादित्यादौ घटाभाववद्वह्नित्व मित्यादिज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च ॥

अथात्र तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकाभूतविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशे तादृशपदं व्यर्थम् प्रतिबन्धकतायां निरुक्तविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठवह्न्यभावान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानवारणसम्भवादिति । न च प्रति-

बन्धकतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वानिवेशेऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानस्य वारणायोगः । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानसाधारणनिश्चयत्वस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषाननिवेश्य दुर्वारतया तन्निवेश्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यावश्यकतयोक्तज्ञानस्यापि निरुक्तविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासत्त्वादिति वाच्यम् उक्तज्ञानवारकवक्ष्यमाणसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाव्यापकत्वनिवेशेपि तत्प्रतिबध्यतानिरूपितत्वनिवेशेपि तादृशप्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशे वैयर्थ्यादिति । न च व्यापकत्वानिवेशे तादृशावच्छेदकत्वसंशयादप्यनुमित्यापत्तिः संशयस्यापि तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वविषयित्वावच्छिन्ना या प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालित्वादिति वाच्यम् पक्षविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपित इत्यादिक्रमेण निरूप्यनिरूपकभावापन्ना या निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयता तच्छालिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तादृशावच्छेदकत्वसंशयीयसाध्यतावच्छेदकविषयताया तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादिति ।

अत्र केचित् प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वानिवेशे प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतामते निरुक्तविषयित्वावच्छिन्ना या प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालित्वादिति तादृशसंशयादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकतानिवेशे तु ग्राह्यसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यता न तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापिकेति नोक्तदोषः । न च प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वव्यापकत्वमनिवेश्य ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैवोक्तदोषवारणं युक्तमिति वाच्यम् प्रकारान्तरस्य प्रकारान्तरादूषकत्वादित्याहुः ।

यत्तु यत्र यत्साध्यतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगिव्यधिकरणय-

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयोत्तरं कदाचिदपि तादृशावच्छेदकत्वानुमितिर्न जायते तत्र तादृशानुमितिं प्रति तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् प्रयोजनविरहात् तादृशप्रतिबन्धकतायामिच्छायामप्युत्तेजकत्वं नास्ति तथा च एतादृशावच्छेदकत्वानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वविधेयत्वाख्यविषयता तदवच्छिन्ना तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालिनः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकम् इत्याकारकज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिरतस्तद्वारणाय तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशः । तन्निवेशे तादृशावच्छेदकत्वाविधेयताशाल्यनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायास्तादृशग्रहत्वव्यापकत्वविरहात् तदवच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादायैव नातिप्रसङ्ग इति ।

तन्न समीचीनम् तादृशानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपावच्छिन्नविषयितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिवेशेनैवोक्तदोषवारणसम्भवात् । सिद्धिनिरूपितानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकीभूतविधेयितात्वघटितधर्मस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् प्रकारितात्वघटितधर्मस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् ।

परंतु यत्र स्थलविशेषे व्यभिचारनिश्चयात्मकज्ञानमभावांशे घटादिकमवगाह्यैव जायते तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठघटाद्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्याकारकज्ञानसङ्ग्रहो दुर्वारस्तादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् तादृशग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशे च तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वमेव नास्तीति ।

वस्तुतस्तु प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वानिवेशे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वतदभाववद्वन्हित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुमान् पक्ष इत्याकारकज्ञानादनुमित्यापत्तिरशक्यवारणैव निरूपितत्वसम्बन्धावच्छि-

न्नप्रतियोगिताकवन्हित्वावच्छिन्नाधिकरणाभाववत्ताबुद्धिं प्रति निरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशाधिकरणवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतयोक्तज्ञानेपि तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वविषयता तदवच्छिन्नतादृशाधिकरणाभाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वात्। न च तत्प्रतिबन्धकतायां तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वविशेष्यिता तदवच्छिन्नत्वाभावान्न तामादायातिप्रसङ्गः तादृशाधिकरणवत्त्वज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ वह्नित्वप्रकारिताया एव निवेशितत्वादिति वाच्यम्। शुद्धतादृशाधिकरणवत्ताज्ञानतादृशावच्छेदकत्वतदभाववद्वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणवत्ताज्ञानसाधारणनिश्चयत्वस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषाननिवेश्य दुर्वचतया तद्विशेष्यशुद्धतादृशाधिकरणवत्तानिश्चयत्वेनैव तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणवत्तानिश्चयत्वेनापि प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतायामवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नतादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वविशेष्यित्वावच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वात्। प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशे च तादृशावच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकज्ञाने तादृशाधिकरणवत्ताज्ञानीयप्रतिबध्यताविरहादेव तादृशप्रतिबध्यतायां न तादृशग्रहत्वव्यापकत्वमतो नोक्तातिप्रसङ्ग इति युक्तमुत्पश्यामः। न च तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावत्त्वे सति तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालित्वेनानुगमेनापि व्याप्यवत्तादिज्ञानवारणसम्भवे प्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम्। वह्नित्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्व्याप्यवत् तादृशावच्छेदकभेदवच्च न वेत्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं न वेत्याकारकज्ञानाच्चानुमित्यापत्तिवारणाय च तत्सार्थक्या-

त् उक्तज्ञानस्यापि निरुक्तप्रतिबध्यतावत्त्वे सति तादृशप्रतिबन्धकताशालित्वात् । तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशे च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकभेदाविषयिता उक्तज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तदवच्छिन्नत्वाभावादेव नातिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । न च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतस्वावच्छेदकतादृशसाध्यतावच्छेदकविषयितावत्त्वनिवेशे नोक्तदोषः प्रतिबन्धकतायामुक्तविशेषणावच्छिन्नत्वमफलम् इति वाच्यम् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकलौकिकदोषविशेषजन्यग्रहस्य सङ्ग्रहप्रसङ्गात् । न च निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वेन तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणीयत्वेऽपि वह्निमान् घटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमादित्यादौ तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यघटवद्वह्नित्वमिति ज्ञानादनुमित्यापत्तिरुक्तज्ञाननिष्ठतादृशावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकतायां घटभाववत् अवच्छेदकत्ववदित्याकारकानिश्चयाविशिष्टतादृशावच्छेदकत्ववद्व वह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ना या घटवद्वह्नित्वमितिज्ञानीयप्रतिबन्धकता तन्निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या घटत्वावच्छिन्ना विषयिता तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिश्चयत्वस्य च विरहादेव न तत्प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशाल्युक्तज्ञानादनुमित्यापत्तिः । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वस्यैव तादृशविषयित्वावच्छिन्नपदेन विवक्षितत्वादिति वाच्यम् । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसमान्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसाधारणनिश्चयत्वस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषाननिवेश्य दुर्वचतया तन्निवेशेनं पृथक्पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्य ग्रन्थकृतैवोक्तत्वेन घटवद्वह्नित्वमिति ज्ञानं प्रति घटाभाववदवच्छेदकत्ववद्वह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वेनैव प्रतियोगिव्यधिकरणघटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वेनापि पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्या-

वश्यकतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेण घटाभाववदवच्छेदकत्ववदित्याकारकनिश्चयवैशिष्ट्यानिवेशादिति । न च निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वपदेन तादृशप्रतिबध्यतानवच्छेदकविषयित्वानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् नोक्तदोषः उक्तज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यतानवच्छेदकीभूतव्याप्यत्वविषयित्वावच्छिन्नत्वमिति वाच्यम् । घटकालीनहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमित्यस्यासङ्ग्रहापत्तेः । उक्तरीत्या निश्चयत्वनिवेशानुरोधेन कालीनत्वादिविषयित्वस्याप्युक्तज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् तस्य तादृशप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात् ।

अत्र केचित् साधनभेदेन कार्यकारणभावभेदात् उक्तस्थले तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यघटवद्वह्नित्वमित्यादिज्ञाननिष्ठतत्तत्प्रतिबन्धकताभिन्नत्वेनापि तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणीयत्वान्नोक्तातिप्रसङ्गः ।

एतेन भेदवद्वृत्त्यधिकरणानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानसङ्ग्रहापत्तिरित्यपि निरस्तमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

वस्तुतस्तु वह्नित्वधर्मिकघटवत्ताबुद्धिम्प्रति घटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमवन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकवह्नित्वधर्मिकनिश्चयत्वेनैवावश्यं प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यम् । घटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमवन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमिति निश्चयधर्मिकघटाभाववति अवच्छेदकत्ववति घटाभावप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यग्रहकाले स्वतन्त्रघटाभाववदवच्छेदकवदिति निश्चयसत्त्वेऽपि तादृशानस्य प्रतिबन्धकत्वानुरोधात् । तथा चानुगतज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशान्न दोषः ॥ ३ ॥

तदभावव्याप्यवत्तादिनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे, व्याप्तेर्धर्मितावच्छेदकीभूतविषयतानिवेशविरहसम्भवे तु तादृशसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयितानिरूपिताभावविषयितानिरूपितस्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धकतायाः कारणतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं प्रतिबध्यताऽ च न निवेशनीया । ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकत्वं च ज्ञानवैशि-

ष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेन धारणीयमिति भट्टाचार्याः । न च प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेऽवच्छेदकत्वाभाववत्कालीनधूमादिहेतुकवह्न्यादिसाध्यकस्थले तादृशधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानासंग्रहः तन्निष्ठप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । तत्प्रतिबन्धकत्वावृत्तिज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वाभावस्य विवक्षितत्वादिति । अथात्र वह्निमान् घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्वह्नित्वकालीनधूमादित्यादौ घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानस्य सङ्ग्रहापत्तिः उक्तज्ञानस्यापि तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशसाध्यतावच्छेदकानिष्ठविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वविषयताशालित्वादिति चेन्न हेतुतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वाव्यापकत्वेन तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताया विशेषणीयत्वात् उक्तज्ञानीयप्रतिबध्यता च न हेतुतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वाव्यापिकेति नोक्तदोष इति ध्येयम् ॥ ४ ॥

यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिग्रहान्नानुमितिस्तदा तादृशावच्छेदकत्वादिग्रहाविरोधित्वमपि निवेशनीयमिति दीधितिः । तदविरोधित्वं च तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वम् । निवेशनीयमिति । अस्य निरुक्तव्यभिचारज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायामित्यादिः । अभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यता च लौकिकसंनिकर्षाद्यजन्यवह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वाव्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेशनीया न तु तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतात्वेन भेदकूटनिवेशापत्त्या गौरवात् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानामपि वृत्तिमदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहवृत्तितयाऽप्रसिद्धिरतस्तादृशग्रहनिष्ठत्वमपहाय तादृशग्रहत्वव्यापकत्वनिवेश इति भट्टाचार्याः । न च समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिग्रहवृत्तित्वनिवेशेनैवोपपत्तौ व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् व्यभिचारग्रहनिष्ठप्रतिबध्यताया वह्नित्वं

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं चेत्याकारकसमूहालम्बनसमानाधिकभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिग्रहवृत्तितयाऽप्रसिद्धितादवस्थ्यात् । न चाधिकरणत्वविषयताभिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणविषयत्वानिरूपकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहवृत्तित्वनिवेशे उक्तसमूहालम्बनज्ञानमादाय नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् यादृशस्थलविशेषेऽधिकरणांशेऽन्यावगाहिसमूहालम्बनमेव तादृशज्ञानं जायते तत्र यादृशविषयत्वानिरूपकज्ञानाप्रसिद्धेः। एतेन समूहालम्बनान्यनात्मकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमात्रावगाहियत्किञ्चिज्ज्ञानवृत्तित्वनिवेशेनापि सामञ्जस्ये व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि परास्तम्। अथैवमपि अवच्छेदकत्वसामान्याभावात्मकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिग्रहासंग्रह इति चन्न तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताभिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां विवक्षितत्वादिति ध्येयम ॥ ५ ॥

वस्तुतस्तु तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां निवेशापेक्षया लाघवात्तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वमेव तादृशप्रतिबध्यताय निवेशनीयम् तावतैवाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानवारणसम्भवात्तदीयप्रतिबध्यतायास्तथाविधग्रहत्वव्यापकत्वादिति भट्टाचार्याः। अथ वह्निमानवच्छेदकत्वाभाववत्कालीनधूमादित्यादिव्यापकताज्ञानीयतादृशग्रहत्वाव्यापकप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या तयाऽनुगमो दुर्घटः। अवच्छेदकत्वप्रकारकवह्नित्वविशेष्यकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति अभावावच्छेदेनावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयविशिष्टाभावप्रकारकवह्नित्वविशेष्यकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकतया तत एवोपपत्तौ वह्नित्वविशेष्यकावच्छेदकत्वाभाववदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनादिति।

अत्र केचित्। समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाव्यापकप्रतिबध्यत्वपदेन तादृशग्रहत्वव्यापकत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छि-

प्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रतिबध्यताविवक्षितत्वान्न दोषः। उक्तस्थले व्यापकताज्ञानीयप्रतिबध्यतायां तादृशग्रहत्वव्यापकत्वेऽपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वविरहादेव निरुक्तोभयाभावसत्त्वात् अभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानीयप्रतिबध्यतायाञ्च निरुक्तोभयाभावसत्त्वान्न तादृशज्ञानादनुमित्यापत्तिः। एतेन हेतुविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितेत्यादिक्रमेण निरूप्यनिरूपकभावापन्नतादृशावच्छेदकत्वे प्रकारतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतिबध्यतानिवेशेनैव सामञ्जस्ये प्रतिबध्यतायां तादृशाव्यापकत्वनिवेशो गौरवग्रस्त इत्यपि समाहितम्। उक्तस्थले तादृशप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबध्यतानिवेशस्यावश्यकत्वात्। तादृशग्रहत्वव्यापकत्वाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रविष्टतया गौरवानवकाशाच्च। न च तथापि तादृशावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्त्वादिज्ञानवारणाय तादृशप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिनिवेशिततयोक्तस्थले व्यभिचारज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्ध्याऽनुगमो दुर्घट एवेति वाच्यम् ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वानिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात्। उक्तस्थले व्यापकताज्ञाननिष्ठव्यभिचारज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वानिरूपितत्वविरहादेव तादृशोभयाभावसत्त्वात्। न चैवमभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्त्वादिज्ञानादनुमित्यापत्तिर्दुर्वारा तज्ज्ञानीयप्रतिबध्यतायां तज्ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकतायां च प्रागुक्तोभयाभावसत्त्वादिति वाच्यम्। अगत्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्त्वादिज्ञाननिष्ठतत्तत्प्रतिबन्धकताभिन्नत्वेनापि तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणत्वादित्याहुः।

तन्न एवमुक्तस्थलेऽवच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तेः। एतज्ज्ञानीयप्रतिबध्यतायां प्रागुक्तोभयाभावस्य तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वस्य च सत्त्वात्। न चैतज्ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकताभिन्नत्वेनापि

तादृशप्रतिबन्धकत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् । तथा सत्येतज्ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकत्वस्य व्यापकताज्ञानसाधारणतया ऐक्येन प्रकृतव्यापकताग्रहस्यासंग्रहापत्तेः । कारणीभूतज्ञानस्य तत्तज्ज्ञानान्यत्वेन विशेषणीयत्वे चानन्तभेदनिवेशे गौरवापत्तिरित्यलं पल्लवितेन ॥

ननु अवच्छेदकत्वसामान्याभावहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोभयवद्वृत्तित्वमिति ज्ञानस्यावच्छेदकत्वसामान्याभावानवगाहिज्ञानसाधारणं प्रतिबन्धकत्वं दुर्वचम् । तत्तत्प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मानानिवेश्य निश्चयत्वस्य दुर्वचत्वेनाननुगतत्वात् । एवं धर्मितावच्छेदकावच्छेद्यत्वावगाहितादृशोभयवत्ताज्ञानस्यापि अवच्छेदकत्वसामान्याभावानवगाहिज्ञानसाधारणावच्छेद्यत्वस्य दुर्वचतया पृथक्प्रतिबन्धकध्रौव्ये अवच्छेदकत्वघत्ताबुद्धित्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यम् तथा च तादृशप्रतिबध्यत्वे निरुक्तसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाव्यापकत्वविरहेण तादृशोभयवत्ताज्ञानयोरसङ्ग्रह इति चेन्न तादृशोभयवत्ताज्ञानेऽवच्छेदकत्वाभावांशेऽप्रामाण्यग्रहकालेऽवच्छेदकत्वबुद्ध्युदयेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्ध्यनुदयेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धित्वरूपेणैवावश्यं तादृशोभयवत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वात् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
व्याप्त्यनुगमगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

अथ सामान्यलक्षणाप्रकरणम् ।

(चि०) व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः । कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्त्यग्रहे तस्मादनुमितिः ? सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता, अतिरिक्तैव वा । तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति । तदपरे न मन्यन्ते ।

(दी०) प्रसङ्गात् सामान्यलक्षणां व्यवस्थापयितुमाह । व्याप्तिग्रहश्चेति । केचित्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्वतीयधूमे वह्निव्याप्तिविशिष्टधीर्न पर्वतीयवह्निव्याप्तिग्रहं विना, स च न सामान्यलक्षणां विनेति कथितव्याप्तिविशिष्टेसादिलक्षणोपोद्घातोऽपीत्याहुः ।

(गा०) व्याप्तिग्रहश्चेत्यादिमूलेन व्याप्तिग्रहस्य सकलधूमविषयकतायाः पर्वतीयधूमज्ञानजन्यानुमित्यन्यथानुपपत्त्या व्यवस्थापनं कुत्रोपयोगीत्याकाङ्क्षायां तस्य सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनोपयोगितां सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणप्रयोजकसङ्गतिं च दर्शयति । प्रसङ्गादिति । सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वोपसंहारादित्यादिना ग्रन्थेनाशङ्कितया इदानीं स्मृतत्वादित्यर्थः । सामान्यलक्षणामिति । प्रत्यासत्तिमिति शेषः । व्यवस्थापयितुम् । प्रमाणवत्तया निरूपयितुम् । व्याप्तिग्रहश्चेत्याद्यभिधानं चाकाङ्क्षोत्थापनेन सामान्यप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनोपयोगीति ध्येयम् ।

यद्यपि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिं विनानुपपद्यमानं व्याप्तिग्रहस्य सकलधूमादिविषयकत्वमेव तत्प्रत्यासत्तित्वे मानमिति व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलधूमविषयक इति

वाक्यमेव तत्प्रत्यासत्तिव्यवस्थापकमिति व्यवस्थापयतीत्येव वक्तुं युक्तं तथापि कथितमपि सकलधूमविषयकत्वं युक्तिमन्तरेणा-वधारयितुं न शक्यते, कथमन्यथेत्यादिना वक्ष्यमाणा च युक्तिः पूर्वपक्षिणा दूषयिष्यते, उच्यते इत्यादिग्रन्थेन व्यभिचारसंश-यान्यथानुपपत्तिकथनमेव तद्व्यवस्थापकमिति युक्त्या तस्मिन् सा-धित एव तदन्यथानुपपत्त्या प्रत्यासत्तिव्यवस्थितिर्निर्वहतीति व्यव-स्थापयितुमित्युक्तम् ।

मूले सकलधूमविषयक इत्यस्य धूमनिष्ठसकलव्याप्तिविषयक इत्यर्थः । पूर्वं पर्वतीयधूमग्रहेऽपि तन्निष्ठव्याप्त्यग्रहे तत्र व्याप्त्यवगा-हिप्रमाया अबाधितव्याप्त्युपनायकविरहेणासम्भवात् । तन्निष्ठ-व्याप्तिग्रहे पूर्वं तदग्रहेऽपि लौकिकसन्निकर्षादिबलात्तस्मिन् भास-माने उपनायकसत्त्वेन तत्र व्याप्त्युपनीतभानसम्भवात् सकलधूम-विषयकत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् उपोद्घातसङ्गत्या सामान्यप्रत्यासत्ति-व्यवस्थापनमिति वदतां मतमाह दीधितौ । केचित्त्विति । सकल-धूमसाधारणैकव्याप्तिमते विनापि सामान्यप्रत्यासत्तिं विशिष्टपरा-मर्शनिर्वाहस्याग्रे वाच्यत्वात् समानाधिकरणयोरेवेति । पक्षे । मते । व्याप्तिविशिष्टधीः । व्याप्तिप्रमालक्षणोपोद्घातः । लक्षणघटक-स्यानुमितिकारणतायां व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यनिश्चयत्वावच्छिन्नत्व-स्योपपादकत्वं सामान्यप्रत्यासत्तेरिति शेषः । अनुमितिपूर्वं नि-यमतो विशिष्टपरामर्शानिर्वाहे तत्त्वेनानुमितिहेतुताया व्यभिचारा-दिनाऽसम्भवाद् गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकधर्मप्रकारकपक्षधर्म-ताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुताया अगत्या वाच्यत्वादिति भावः । अपिना प्रसङ्गसम्भवोऽपि दर्शितः ।

एकव्यक्तिहेतुकस्थले विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुताया नि-ष्प्रत्यूहत्वात्तादृशकारणताघटितमेव जातिघटितलक्षणं निर्दोष-मिति न कथितलक्षणोपोद्घातावसर इत्यस्वरससूचनाय के-चित्त्विति । लक्षणानुपपादकत्वेऽपि सामान्यलक्षणानुपगमे विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वानुपपत्तौ व्याप्यतावच्छेदकानवगा-हिशाब्दपरामर्शादनुमित्यनुपपत्त्या दर्शितज्ञानद्वयसाधारणरूपेण च हेतुत्वासम्भवाद् धूमादिज्ञानस्य प्रामाण्यमेव नोपपद्यते इत्यनुमान-प्रामाण्योपोद्घातो ऽव्याहत एव ।

न च नानाव्यक्तिकहेतुज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वासम्भवेऽपि एकव्यक्तिकहेतुज्ञानस्य तथात्वसम्भवात्तत्रैवानुमानप्रामाण्यं निराबाधमिति न तदुपपादकत्वमपि सामान्यप्रत्यासत्तेरिति वाच्यम् । धूमादिदर्शनानन्तरमनुमित्यसम्भवे तत्र यथा प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहस्तथैव सर्वत्र तन्निर्वाहेणानुमितेरेव विलोपापत्त्या अनुमानप्रामाण्यानिर्वाहात् । एवं व्याप्तिविशिष्टेत्यादिलक्षणवाक्यस्य वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणपरत्वे तदुपोद्घातोऽपि दुर्वार एवेति ध्येयम् ।

विकल्पेन प्रत्यासत्तितया स्वीकार्यस्य ज्ञायमानसामान्यस्य सामान्यज्ञानस्य च सामान्यलक्षणापदार्थत्वं व्युत्पादयति । अत्र चेति।

(दी०) अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः । सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम् । तत्राद्यमाह । सा चेन्द्रियेति । इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतो धूमत्वादिरित्यर्थः । विशेषणतेत्यत्र भावार्थो न विवक्षितः । तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहिर्वा । सम्बद्धपदस्यैव वा परम्परासम्बद्धस्तत्सम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः । तथा च सैव विशेषणतेत्यर्थः ।

(गा०) तज्ज्ञानमिति । सामान्यज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानस्य विषयनिरूप्यत्वादिति भावः । सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतेति ग्रन्थस्य सामान्यलक्षणाया इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतारूपाभावग्राहकप्रत्यासत्त्यन्तर्भावपरत्वं न सम्भवति इन्द्रियसम्बद्धानुयोगिकविशेषणताया अभावग्राहकत्वात् प्रकृते चेन्द्रियसम्बद्धधूमत्वादिप्रतियोगिकविशेषणतायास्तद्वैशिष्ट्यरूपाया यावद्धूमादिप्रत्यासन्नाया यावद्धूमादिभासकतायाः स्वीकरणीयत्वात्, शब्दसाम्यस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

न चेन्द्रियसम्बद्धानुयोगिकसामान्यनिरूपितविशेषणतैव सामान्याश्रयाणां प्रत्यासत्तिरिति प्रत्यासत्त्योरेकविधत्वमिति वाच्यम् । अभावे ग्राह्यप्रतियोगिकविशेषणताया अत्र च ग्राह्यनिष्ठध-

मत्वादिप्रतियोगिकविशेषणताया ग्राहकत्वेन विशेषात्। सम्बन्धमात्रस्य विशेषणतापदार्थत्वे इन्द्रियसम्बद्धानुयोगिककालिकसम्बन्धस्याप्यभावग्राहकतोपपत्तेः। अभावीयविलक्षणसम्बन्धपरत्वे प्रकृतासङ्ग्रहात्।

एतेन इन्द्रियसम्बद्धसामान्ये धर्मिणो विशेषणतासामान्यलक्षणेत्यपि परास्तम्। अत इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतापदं ज्ञायमानसामान्यपरतया व्याचिकीर्षुराह। तत्राद्यमिति। विशेषणपदस्य वैशिष्ट्यप्रतियोग्यर्थकत्वे दोषस्य वाच्यतया तदर्थमाह। तद्विशेष्यकेति। तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितज्ञानप्रकारताश्रय इत्यर्थः। तेनेन्द्रियसम्बद्धांशेऽन्यप्रकारकात्तदसम्बद्धांशे धूमत्वप्रकारकाद् धूमकालीनोऽयमित्यादिज्ञानान्न यावद्धूमादिग्रहप्रसङ्गः।

ननु विशेषणपदोत्तरभावप्रत्ययलभ्यप्रकारताया एव प्रत्यासत्तित्वमेतावता लभ्यते न तु धूमत्वादेरित्यत आह। विशेषणतेत्यत्रेति।

ननु देवतेतिवत्स्वार्थे तल्प्रत्ययानुशासनाभावाद्भावार्थाविवक्षायां तल्प्रत्ययस्यासाधुतापत्तिरित्यतः प्रकारान्तरमनुसरति। तत्रेति। तत्र इन्द्रियसम्बद्धे। विशेषणत्वं पूर्वनिरूक्तमेव। व्यधिकरणबहुव्रीहावसहिष्णुतातः प्रकारान्तरमालम्बते। सम्बद्धपदस्यैव वेति। परम्परासम्बद्धं विवृणोति। तत्सम्बद्धेति। एवं सति विशेषणादिपदेन सप्तमीतत्पुरुषाद्यसम्भवाद् विशेषणतापदेन कर्मधारयमवलम्ब्य व्याचष्टे। तथा चेति। विशेषणतेति। इन्द्रियसम्बन्धात्मिकेत्यर्थः। एतदभिधानं च सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वप्रवादरक्षणाय।

यद्यपि धूमत्वादिसामान्यस्य इन्द्रियप्रतियोगिकत्वविरहात् स्वतस्तत्प्रत्यासत्तित्वमनुपपन्नं तथापि विशिष्टघटकसंयोगादेस्तत्प्रतियोगिकत्वाद्विशिष्टस्य तत्प्रत्यासत्तिता व्यापारस्तु संयोग एव तस्य न तु सामान्यं तदजन्यत्वादित्यवधेयम्।

(दी०) अत्र च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वञ्च नियामकम्। एवं चाणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावपि सकलाणुगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति।

(गा०) अत्रेति। सामान्यप्रत्यासत्तिहेतुतायामित्यर्थः। अवच्छेदकमित्यर्थकेन नियामकमित्यनेनास्याभिसम्बन्धः। लौ-

किकसम्बन्ध इति । साक्षात्करोमीतिप्रतीतिनियामकविषयतायाः प्रयोजकः संयोगादिसम्बन्ध इत्यर्थः । तदिन्द्रियजन्यत्वं तदिन्द्रियजन्यतावच्छेदकीभूतजातिविशेषः, तथा च धूमत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकान्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगादिमद्धर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितचाक्षुषादिप्रकारतावद्धूमत्वत्वादिना हेतुता द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय धूमत्वादिप्रकारतानिरूपितत्वं विशेष्यताविशेषणं द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यायावद्द्रव्यभाने स्मरणाद्युपनीतधूमत्वादेर्लौकिकसन्निकर्षशून्ये धूमादौ न प्रकारतया भानमुपेयते अतो न तत्रोक्तप्रकारताविशिष्टधूमत्वादेर्व्यभिचारः । ज्ञानलक्षणया धूमत्वाद्युपनीतभानजनने विशेष्यभासकसामग्र्याः सहकारित्वे कल्पनीये विशेष्यलौकिकप्रत्यक्षतदीयविशेष्यान्तरभासकलौकिकसन्निकर्षादिघटिततदुपनीतभानसामग्र्योरेव सहकारिता कल्प्यते न तु द्रव्यत्वादिसामान्यघटिततद्भासकसामग्र्या अतो न तत्रोपनायकज्ञानबलाद् द्रव्यत्वादिना मुख्यविशेष्यतया भासमानधूमाद्यंशे धूमत्वादिभानम् ।

केचित्तु तत्रानुपस्थितासन्निकृष्टधूमाद्यंशे धूमत्वाभानेऽपि न क्षतिः, धूमत्वान्यसामान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यताया एव तादृशधूमत्वजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् ऊक्तस्थले च धूमत्वद्रव्यत्वोभयप्रकारकैकविषयताया एवोपगमात् । उभयसामान्यज्ञानं च समूहालम्बनरूपमुपेयते । तत्र च प्रकारताभेदेन विषयताभेद इति द्रव्यत्वाद्यप्रकारिकैव धूमत्वप्रकारकविषयतेति न तदसङ्ग्रह इत्याहुः ।

लौकिकविषयतान्यत्वस्य विशेष्यताविशेषणत्वात् प्राथमिकधूमत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः मुख्यविशेष्यतापर्यन्तनिवेशाद् धूमत्वादिना धूमाद्युपनीतभाने न व्यभिचारः । यावद्धूमविषयकत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वानुपगमेऽपि यावत्सु धूमेषु कारणसत्त्वेन तत्र विषयतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्त्यैवार्थतो यावद्रूपविषयकत्वनिर्वाहः । बहिरिन्द्रियस्येत्यनेन मानसस्थले मनसो लौकिकसम्बन्धस्य ज्ञानस्य मानसताया एवापेक्षणीयत्वं प्रदर्शितं तत्प्रयोजनमाह । एवं चेति । तद्व्यक्तित्वादिना अणूपस्थितौ सकलाणुप्रत्यक्षानुदयः, द्रव्यत्वादिना यत्किञ्चिदणूपस्थितिस्थले च तेन रूपेण याव-

दणुज्ञानस्य यत्किञ्चिद्द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीवशोत्पन्नयावद्द्रव्यप्रत्यक्षमूलकसंस्कारात् स्मरणरूपस्यैव सम्भवेन तत एव सकलकार्योपपत्तेस्तदानीं सामान्यजयावदणुप्रत्यक्षासम्भवेऽपि क्षतिविरहान्नोपष्टम्भसङ्गतिरित्यतोऽणुत्वेनेति । अणुत्वमात्रेणेत्यर्थः । एतच्च सकलाणुगोचर इत्यत्रापि सम्बध्यते । तदानीं च द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानस्याननुभवेन तेन रूपेण यावदणुस्मरणाभ्युपगमासम्भवात् सामान्यजयावदणुज्ञानस्यावश्यकतेत्युपष्टम्भसङ्गतिः। सकलाणूपस्थितिस्थले सकलाणुगोचरस्य मानसोपनीतभानस्यैव सम्भवान्नानुपपत्तिरतो यत्किञ्चिदिति । लौकिकसम्बन्धवद्घटादावणुत्वभ्रमदशायां यावदणुप्रत्यक्षानुपपत्तिविरहादणूपस्थितीति । इन्द्रियसम्बन्धादिनिवेशस्य स्वयं हेयतया वदन्तीति ।

तदनुयोगिकवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपतद्विशेषणत्वं परित्यज्य तदंशे प्रकारतया भासमानत्वरूपविशेषणत्वपर्यन्तनिवेशस्य ज्ञाने तदिन्द्रियजन्यत्वनिवेशस्य धर्मिणि लौकिकसन्निकर्षनिवेशस्य च प्रयोजनान्याह । एतेनेत्यादिना । परास्तमित्यन्तेन ।

(दी०) एतेन धूलीपटले धूमभ्रमे तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे तत्रासता धूमत्वेन सामान्येन धूमेषु व्याप्त्यग्रहाद् धूमदर्शनाद्वह्न्यनुमितिर्न स्यात्, हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात् । किञ्च धर्मिणि दोषवशान्नयनेनागृह्यमाणेन स्मरणप्रकारीभवता सामान्येन गृह्यमाणेन वा लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम् ।

(गा०) तत्र चेति। धूमत्वेनेति शेषः । तत्रासतेति । धूलीपटलेऽवर्तमानेनेत्यर्थः। अग्रहे हेतुगर्भविशेषणमेतत्। धूमत्वेन सामान्येन धूमेषु व्याप्त्यग्रहादिति। धूमग्राहकप्रत्यासत्तिविरहेण तद्ग्रहासम्भवादिति भावः। हेत्वभावेनेति । धूमरूपविशेषणधर्मिकव्याप्तिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावेनेत्यर्थः । परामर्शानुत्पादादिति । व्याप्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यावगाहिनोऽनुमितिकारणचरमपरामर्शस्योत्पादासम्भवादित्यर्थः।

इदमापाततः, स्मृतव्याप्तेः पक्षीयधूमे धूमत्वदर्शनाद्ग्रहे क्षणैकव्या-

जेन पक्षे व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यग्रहसम्भवात् ।

न च पूर्वं यत्र धर्मिणि यद् गृहीतं तत्रैव तदुपनय इति मते धूलीपटलमात्रे गृहीताया अपि व्याप्तेरिन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे उपनयासम्भवेन परामर्शासम्भव इति वाच्यम् । विशिष्टवह्निमद्वृत्तित्वरूपाया व्याप्तेः पर्वतरूपधर्मिवृत्तित्वांशस्य लौकिकसन्निकर्षादेव भानात् पर्वते वह्निमत्त्वपर्यन्तस्यैवोपनेयतया पूर्वं धूमाग्रहेऽपि वह्निमत्त्वसामान्यलक्षणया वह्निमत्त्वप्रकारेण पर्वतस्यापि ग्रहात्तदुपनयसम्भवेनानुपपत्त्यभावात् ।

यत्र धूमे लौकिकसन्निकर्षो नास्ति तत्र पूर्वं धूमाग्रहे पक्षे धूमोपनयासम्भवेन नानुमितिनिर्वाह इत्येतत्परतापि न सम्भवति, एवं सति धूमाग्रहस्यैव वक्तुमुचिततया व्याप्त्यग्रहाभिधानविरोधात् । धूलीपटले धूमत्वग्रहस्थले(१) धूमत्वसामान्यलक्षणया धूमग्रहासम्भवेऽपि संयोगित्वादिसामान्यलक्षणया धूमग्रहस्य दुर्वारत्वाच्च ।

एतेन यत्र पर्वते धूमे च लौकिकसन्निकर्षो वर्त्तते न तु तदुभयसंयोगग्राहकविलक्षणसन्निकर्षः, असन्निकृष्टस्यापि संयोगस्य संसर्गविधया भानोपगमेन पक्षधर्मताज्ञाननिर्वाहः; तत्र पूर्वं धूमे व्याप्त्यग्रहे उक्तनियमसत्त्वे लौकिकसन्निकर्षवत्यपि धूमवह्निमत्संयोगात्मकव्याप्तिग्रहासम्भवात्तत्र तस्योपनीतभानस्यैव स्वीकरणीयत्वात् ।

न च धूलीपटले धूमत्वभ्रमदशायां पक्षीयधूमभानेऽपि तद्विशेषणतया व्याप्तिभानमुपनयाधीनमेव मुख्यविशेष्यताया एव सामान्यप्रत्यासत्तिप्रयोज्यत्वात् । तथा चोक्तनियमसत्त्वे प्रागपि पक्षीयधूमे व्याप्त्यग्रहाज्ज्ञानघटितविशेषणताया निवेशेऽपि नोक्तस्थले विशिष्टपरामर्शनिर्वाह इति वाच्यम् । संयोगित्वसामान्यलक्षणयैव उक्तसंयोगरूपव्याप्तिप्रकारेण धूमभानस्योक्तस्थले सम्भवेन उक्तनियमसत्त्वेऽपि ज्ञाननिवेशे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहादित्यपि निरस्तम् ।

संयोगित्वसामान्यलक्षणया दर्शितस्थले तेन रूपेण धूमभानोपगमे धूलीपटले धूमत्वासत्त्वस्याकिञ्चित्करतया धूलीपटल इत्यादिफक्किकाया दुःसङ्गतत्वात् । तस्माद् धूमत्वग्रहप्रतिबन्धकदोषादिसमवधानदशायां धूमत्वेन धूमप्रत्यक्षापत्तिवारणमेव ज्ञानघटित-

(१) व्याप्तिग्रहकाले इति २ पु० पाठः ।

धिशेषणतानिवेशफलमित्यवधेयम् ।

धर्मिणीति । नयनसन्निकृष्टधूमादावित्यर्थः । अस्य चागृह्यमाणेनेत्यनेन स्मरणप्रकारीभवतेत्यनेन गृह्यमाणेनेत्यनेन च सम्बन्धः । धूमेन्द्रियसन्निकर्षोत्पत्तिक्षणे पूर्वसन्निकर्षविरहेण सामान्यस्य नयनागृह्यमाणतासम्भवेऽपि तदुत्तरसामान्यप्रकारकलौकिकचाक्षुषोत्पत्त्या तस्य यावत्सामान्याश्रयविषयकत्वे इष्टापत्तिसम्भवाद्दोषवशादित्युक्तम् । दोषसमवधानस्थले च प्रत्यासत्त्यन्तरेण सामान्यप्रकारकज्ञानाजननात् प्रत्यासत्त्यन्तराधीनसामान्यप्रकारकज्ञाने जायमान एव सामान्येन यावत्सामान्याश्रयज्ञानोत्पत्तेरानुभविकतया नेष्टापत्तिसम्भव इति ध्येयम् ।

इन्द्रियसम्बद्धे सामान्यस्य ज्ञायमानत्वरक्षायै स्मरणप्रकारीभवतेति । सामान्येन चाक्षुषज्ञानापत्तिरित्यन्वयः । यत्र सामान्यप्रकारकचाक्षुषोत्पत्तिकाले दोषसमवधानं तत्र तदुत्तरसामान्यजचाक्षुषापत्तिश्च सामान्याश्रयचाक्षुष(१)जनकालोकसंयोगनाशोत्तरं वक्ष्यमाणसामान्यजन्यचाक्षुषापत्तिरिव दोष एवैतन्मते । गृह्यमाणेन चेत्यत्र नयनेनेत्यनुषज्यते । सामान्येनेति च लौकिकसन्निकर्षविगमे सामान्यजप्रत्यक्षानुत्पत्तिबीजं पूर्वोक्तं बोध्यम् । चक्षुःसंयोगादेश्च विशेषणतया कारणतावच्छेदकत्वं नोपलक्षणतया अतः कारणतावच्छेदकविशिष्टस्याव्यवहितपूर्वकालसत्तायाः प्रकृते कार्योत्पत्तिप्रयोजकतया कालान्तरीयचक्षुःसंयोगादिकमादाय नातिप्रसङ्गः ।

नन्विन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभवतः सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे वह्न्यादिरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या यावतां वह्न्यादिमतां प्रत्यक्षानुपपत्तिः, इन्द्रियसम्बद्धे गृह्यमाणवह्न्यादिव्यक्तेर्यावति वह्न्यादिमत्यसत्त्वादिति महानसीयधूमे व्याप्तिग्रहदशायां पर्वतीयधूमादौ व्याप्तिग्रहानुपपत्तिः वह्न्यादिमत्त्वेन पर्वतादिग्रहासम्भवात् ।

यदि च तदानीं वह्निमत्त्वेन पर्वताग्रहेण पर्वतीयधूमे व्याप्त्यग्रहेऽपि वह्नित्वसामान्यलक्षणया पर्वतीयवह्निग्रहेण पर्वतसन्निकर्षदशायां स्मरणोपनीतपर्वतीयवह्निप्रकारेण पर्वतांशे लौकिक एव पर्वतीयधूमे वह्निमद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहः सम्भवतीति मन्यते तदापि यत्र वह्न्यादिमत एव साध्यता तत्र वह्न्यादिमत्त्वसामान्यप्रत्यासत्त्या

(१) सामान्यचाक्षुषेति पाठान्तरम् ।

थावद्वह्निमतामभानेन असन्निकृष्टाया अपूर्वव्यक्तेरनुमानानुपपत्तिस्त-द्व्यक्तिव्याप्तेरग्रहादित्यत आह । सामान्यं चेति ।

(दी०) सामान्यं च सखण्डाखण्डभेदेन द्वेधा । सखण्डे चाखण्डमेव परम्परया सम्बद्धं प्रत्यासत्तिः । येन सम्बन्धेन चेन्द्रियसम्बद्धे सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्र-त्यासत्तिरिति ।

(गा०) सखण्डेति । यावतामाश्रयाणां भानमुपपाद्यं तावदवृत्ति-त्वे सति तावद्वृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव सखण्डत्वं यथा वह्नि-त्वाद्यवच्छिन्नस्य, तावद्व्यक्तिवृत्तित्वमखण्डत्वं यथा वह्नित्वादेः । सखण्डे । सखण्डसामान्याश्रये वह्न्यादिमति । अखण्डम् । वह्नित्वा-दिकम् । परम्परासम्बद्धं प्रत्यासत्तिरिति । स्वाश्रयघटितपरम्परा-सम्बन्धेन इन्द्रियसम्बद्धे भासमानं सत्तेन सम्बन्धेनाश्रयज्ञाने हेतु-रित्यर्थः। वह्न्यादिप्रकारेणाश्रयविषयकयावद्वह्न्याद्याश्रयभासकज्ञाने च फलानुरोधात् स्वाश्रयवह्न्यादिमत्त्वसम्बन्धेन वह्न्याद्याश्रये वह्नि-त्वादेरपि नियमतः प्रकारत्वमुपेयत इति भावः ।

यदि च परम्परासम्बन्धेन वह्नित्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि व-ह्न्यादिप्रकारेण यावतां वह्न्यादिमतां भानमानुभविकं तदा तादृश-प्रत्यक्षे इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतावच्छेदकवह्नित्वादेः परम्परासम्ब-न्धेन हेतुता वाच्या ।

न चैवं तादृशविशेषणतावच्छेदकवह्नित्वादिना वह्न्यादेरेव न कथं साक्षात्सम्बन्धेन हेतुत्वमुपेयते इति वाच्यम् । तथा सत्यती-तानागतवह्न्यादेराश्रयस्य प्रत्यक्षानुपपत्तेः ।

दीधितिकारस्तु परम्परासम्बन्धेन प्रकारीभवतो वह्नित्वादेः प्र-त्यासत्तिताया आवश्यकत्वात्तत एवोपपत्तेः साक्षात्सम्बन्धावच्छि-न्नप्रकारतायामवच्छेदकीभवतो वह्नित्वादेः प्रत्यासत्तित्वकल्पनम-युक्तमित्यालोच्य नैवमङ्गीचकार ।

न च परम्परासम्बन्धेन वह्नित्वादिप्रकारकज्ञानेऽपि वह्न्यादेः प्रकारत्वोपगमसम्भवात् प्रकारतावच्छेदकीभवतो वह्नित्वादेरपि सर्वत्र प्रत्यासत्तितासम्भवेन विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । यत्र वह्नित्वादिकमेवोपस्थितं न तु वह्न्यादिस्तत्र परम्परासम्बन्धेन

वह्नित्वादिप्रकारकज्ञाने विशेषणज्ञानविरहेण वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकारत्वासम्भवेन प्रकारतावच्छेदकवह्नित्वादिप्रत्यासत्त्या यावद्व-ह्न्याद्याश्रयभानानिर्वाहात् ।

ननु यदि सामान्यं येन केनापि सम्बन्धेन स्वाश्रयमात्रभासकं तदा धूमत्वादिसामान्यलक्षणया धूमादिमात्रभानदशायां जगदेव भासतां जगत एव स्ववृत्तिप्रमेयत्ववत्त्वादिसम्बन्धेन धूमत्वादि-मत्त्वादित्यत आह । येन चेति । तत्सम्बन्धावच्छिन्नायां सामान्य-हेतुतायां तत्सम्बन्धेनेन्द्रियसम्बद्धांशे प्रकारत्वमवच्छेदकमुपेय-मित्यर्थः । एवं च समवायेन तत्प्रकारीभवतो धूमत्वादेः सम-वायेनैव हेतुतया समवायेन धूमत्वादिप्रकारकज्ञानान्न धूमत्वाद्यसम-वायिनः प्रत्यक्षप्रसङ्ग इति भावः ।

अखण्डमपि यदनित्यं सामान्यं तस्यातीतत्वानागतत्वदशायां स्वाश्रयभासकता न सम्भवतीत्याशङ्कते । नन्विति ।

(दी०) ननु यत्र नानाधिकरणप्रत्यासन्न एकव्यक्तिर्घटा-दिस्तत्तत्प्रागभावादिर्वा अनित्यः प्रत्यासत्तिस्तत्र तदभावदशायां तथा प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति चेन्न । तत्रापि त-त्तद्व्यक्तिद्वारा प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वात् । एतदस्वरसेनैव वा द्वितीयं पक्षमाह । अतिरिक्तैव वेति । अति-रिक्ता । इन्द्रियसम्बद्धतादृशसामान्यज्ञानात्मिका, अतीताद्यनुरो-धात् सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः ।

(गा०) एकव्यक्तेर्नानाधिकरणाप्रत्यासन्नता यत्र तत्रा-नुगततद्वृत्तिधर्मस्य प्रत्यासत्तिताया उक्तत्वात् शङ्कानास्कन्द इत्यतो नानेति । नित्यस्य नाभावदशा सम्भवतीति तत्सम्भव-प्रयोजकविशेषणमाह । अनित्य इति । तद्व्यक्तिद्वारेति । तादृश-घटतद्घटप्रागभावादिव्यक्तिघटितसम्बन्धेनेत्यर्थः । स च सम्बन्धः स्वाश्रयाश्रयत्वं स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रागभावादिमत्त्वं च, ईदृशपर-म्पराविशेषव्युत्पादनार्थैवाक्षेपे स्वातन्त्र्येण प्रागभावाद्युपादानं स्वा-श्रयप्रतियोगिकप्रागभावादिमति स्वाश्रयाश्रयत्वसम्भवेऽपि घटादि-मत्त्वेनाश्रयज्ञाने एव स्वाश्रयघटादिमत्त्वस्य घटत्वादिसम्बन्धतया

भाननियमो न तु घटप्रागभावादिमत्त्वेनाश्रयज्ञाने तत्र प्रागभावादिघटितस्यैव तत्सम्बन्धतानियमादित्याशयेन प्रागभावादिघटितसम्बन्धेन घटत्वादेः प्रागभावाश्रयभासकत्वाभिधानम् ।

अत्र कल्पे परम्परासम्बन्धेन घटत्वादिना स्वाश्रयभानं विनापि तद्धटादिमत्त्वज्ञानाद्यावत्तदाश्रयप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वेन निर्वाह इति इममेव दोषं द्वितीयकल्पानुसरणबीजतया व्याचष्टे । एतदिति । अतिरिक्तपदस्य क्लृप्तपदार्थातिरिक्तपरता न सम्भवतीति सामान्यातिरिक्तज्ञानपरतामाह । अतिरिक्तेति । इन्द्रियेति । तदिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकतदिन्द्रियजन्यसामान्यप्रकारकज्ञानरूपेत्यर्थः । इन्द्रियसम्बन्धाद्यनिवेशे ऽपीन्द्रियसम्बन्धादिशून्यकाले अतिप्रसङ्गवारणवर्त्मनो दर्शनीयतया स्वयं तादृशविशेषणानि परित्यज्य निष्कृष्टमतमाह । अतीतेति । सामान्यज्ञानमेव । सामान्यज्ञानत्वावच्छिन्नमेव । प्रत्यासत्तिः । सामान्यविषयकज्ञानत्वमेव प्रत्यासत्तितावच्छेदकमिति यावत् । एवकारेण इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वतदिन्द्रियजन्यत्वसम्बन्धविशेषावगाहित्वानां कारणतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । इन्द्रियसम्बन्धादिशून्यकालोत्तरमिव सामान्यविषयकज्ञानशून्यकालोत्तरमपि सामान्यप्रकारकज्ञानसामग्र्या अपेक्षयैव सामान्यजप्रत्यक्षवारणसम्भवात् स्वरूपसत एव सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वं किं नोपेयते इत्याकाङ्क्षायामुक्तमतीताद्यनुरोधादिति । आदिपदादनागतपरिग्रहः ।

यद्यपि सामान्यस्येन्द्रियकारणताघटकप्रत्यासत्तित्वे तस्य कार्यकालपूर्वसत्त्वमनपेक्षितं तथापि प्रत्यक्षस्य इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वनियमानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणत्वमावश्यकमित्यभिप्रायेणेदम् ।

न च सामान्यप्रत्यासत्त्यधीनज्ञानस्य यत्किञ्चिद्विषयांशे लौकिकत्वनियमात् तन्निष्ठलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वमादायैव तन्नियमोपपत्तेः सामान्यप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वमकिञ्चित्करं सर्वांशे ऽलौकिकसामान्यजमानसस्यापि किञ्चिद्विषयनिष्ठज्ञानसन्निकर्षजन्यतया तादृशनियमस्याव्याहतत्वात् इति वाच्यम् । प्रत्यक्षविषयताया इन्द्रियसन्निकर्षरूपकारणप्रयोज्यत्वनियमानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिहेतुताया आवश्यकत्वात् स्वजन्यज्ञानविषयतत्तत्सामान्यवत्त्वसम्बन्धे-

नेन्द्रियत्वेन मनस्त्वेन वा कारणत्वमपेक्ष्य स्वविषयतत्तत्सामान्यवत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवाच्च ।

मिश्रास्तु संयोगादेरिव सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरपीन्द्रियसामान्यस्य मनस एव वा कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वमिति स्वीकुर्वन्ति । तथैव तस्या बहिरिन्द्रियप्रत्यासत्तिता मनोमात्रप्रत्यासत्तिता वेति मतभेदेन चेदं लक्षणव्याख्याने लिखनं तेषामुपपद्यते इत्यवधेयम् ।

यद्यपि सामान्यभेदेन कार्यकारणभावभेद आवश्यक एतन्मतेऽपि, अन्यथा घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षसामग्रीसहकारेण घटत्वादिसामान्यलक्षणयेव तत्सहकारेण द्रव्यत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षसामग्रीं विनैव द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणया यावद्द्रव्यादिप्रत्यक्षजननप्रसङ्गात् । एवं च नित्यघटत्वादिसामान्यस्य स्वरूपसतोऽपि हेतुतासम्भवस्तथापि घटत्वादिहेतुतायामतिगुरुशरीरं घटत्वत्वादिकमेवावच्छेदकं वाच्यं तदपेक्षया निर्विशेषणकघटत्वादिघटिततज्ज्ञानत्वेन तद्धेतुतायां लाघवाच्चापि ज्ञानस्य प्रत्यासत्तितोपेयते ।

न च घटत्वादिज्ञानस्य विषयघटत्वादिकमेव कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिर्वाच्या तत्र च घटत्वत्वादेः सम्बन्धतावच्छेदकतया निवेशनमावश्यकम्, स्वविषयत्वस्यातिप्रसक्ततया तन्मात्रस्य तथात्वासम्भवात् । तथा च क्व लाघवमिति वाच्यम् । ज्ञानस्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुताया उपेयत्वात् घटादिविषयकत्वस्य कार्यतावच्छेदकतयैवाविशेषेण सकलघटादिभानस्य घटत्वादिसामान्यलक्षणातो निर्वाहात् ।

यदि च आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुतामते द्रव्यत्वादिसामान्यजघटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिज्ञानस्य व्यभिचारवारणाय घटत्वादिप्रकारकत्वमप्यधिकं कार्यतावच्छेदकगर्भे प्रवेश्यम् । एवं च घटविषयकत्वादिना तस्य विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गौरवमिति विभाव्यते । तदास्तु घटत्वादिमद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति भगवज्ज्ञानसाधारणेन ज्ञानत्वेन हेतुतायां आधेयतासम्बन्धेन निर्विशेषणकघटत्वादिव्यावृत्तविषयतापुरस्कारेण घटत्वादेः प्रत्यासत्तिता तत्र च नोक्तगौरवावकाशः ।

घटेन्द्रियसन्निकर्षादिशून्यकाले घटत्वादिसामान्यजप्रत्यक्षं वारयितुमाह ।

(दी०) अपेक्षणीयं च तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मतत्त्वबोधसामग्र्यन्तरम् । अत एवान्धतमसे सौदामनीसम्पातजनितेऽपि द्रव्यप्रत्यक्षे चरमे न चाक्षुषो निखिलद्रव्यसाक्षात्कारसन्तान इति तु नव्याः ।

(गा०) अपेक्षणीयं चेति । घटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या समवायादिना घटत्वाद्याश्रयचाक्षुषे जननीये समवायादिसंसर्गकघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषादेः प्रत्यासत्त्यन्तरघटितसामग्रीसहकारिणीत्यर्थः । घटचक्षुःसंयोगाद्यसत्त्वे तत्सत्त्वेऽपि च घटादौ घटत्वादिग्रहप्रतिबन्धकदोषसमवधाने तादृशसहकारिविरहादेव नातिप्रसङ्ग इति भावः । एतन्मते तु घटत्वादिरूपविशेषणस्य स्मरणाद्यात्मकं निर्विकल्पकरूपं सम्बन्धान्तरावगाहिसविकल्पकरूपं वा यज्ज्ञानं ततो जायमानं प्राथमिकं समवायादिना घटत्वादिप्रकारकं किञ्चिद्घटांशे लौकिकचाक्षुषादिकमेव निखिलघटादिविषयकं न तु क्षणविलम्बादिकल्पनेत्यपि सौष्ठवम् । स्पार्शनादिसामग्रीसहकृतघटत्वादिज्ञानेन घटादिविषयकचाक्षुषाद्यजननात्तदिन्द्रियकरणकेति बोधविशेषणम् । चाक्षुषत्वादिप्रयोजिकालौकिकत्वप्रयोजकचक्षुःसंयोगादिमात्ररूपा सामग्र्येव न तु तत्र सामान्यप्रत्यासत्त्यन्तर्भावः सामान्यप्रत्यासत्तिघटितचक्षुःसंयोगादिसमुदायश्च निखिलघटादिभानप्रयोजक इत्यवधेयम् ।

पटत्वादिप्रकारकस्य कालिकसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकस्य च लौकिकस्य चाक्षुषादेर्या पटादिसन्निकर्षघटितसामग्री तत्सहकारेण घटत्वादिज्ञानस्य घटादिचाक्षुषजनकतावारणाय तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं बोधविशेषणं चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्याश्च लौकिकप्रत्यक्षे हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् । सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषादेश्च तत्तत्स्थलीयकार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया न तत्र तस्याः स्वातन्त्र्येण हेतुता तदकल्पनेऽपि सहकारित्वोपपत्तेः ।

केचित्तु सामान्यसामग्र्या यावद्विशेषसामग्र्यन्यतमानपेक्षणे तदभावदशायां सामान्यसत्ताया यावद्विशेषाभावविरोधित्वानु-

रोधात् यत्किञ्चिद्विशेषधर्माक्रान्तस्यैव सामान्यकार्यस्य स्वीकरणीयतया तत्र विशेषसामग्र्या व्यभिचारः, विशेषसामग्र्या सामान्यसामग्र्यनपेक्षणे च तदसत्त्वे विशेषस्य सामान्याभावेन विरोधो व्याहन्येत इति सामान्यात्मकस्यैव विशेषकार्यस्य स्वीकरणीयतया सामान्यसामग्र्या व्यभिचार इति सामान्यविशेषसामग्र्योः परस्परापेक्षया फलोपधानम्, सामान्यलक्षणया लौकिकसामग्र्यनपेक्षणेऽपि च लौकिकत्वशून्ये तदनपेक्ष्य सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यकार्ये लौकिकत्वप्रयोजकसामग्र्या न व्यभिचारप्रसक्तिरिति कथं तया सा अपेक्ष्यतामित्यनुयोगसमाधानाय तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्यप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालित्वे सति तत्सम्बन्धेन सामान्याश्रयप्रत्यक्षत्वं सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदकं मानसस्थले च कार्यकारणभावान्तरमित्याहुः।

अथ चक्षुःसंयोगादेर्घटचक्षुःसंयोगत्वादिना न घटत्वसामान्यलक्षणासहकारितासम्भवः। तेन रूपेण तस्य लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यहेतुत्वात्। सामान्यतो द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुत्वात्तेन रूपेण सहकारित्वोपगमे च घटादौ घटत्वादिग्रहप्रतिबन्धकदोषासत्त्वेऽपि घटादिचक्षुःसंयोगसहकारेणेव पटादौ घटत्वादिभ्रमजनकदोषासत्त्वे पटादिचक्षुःसंयोगसहकारेणापि घटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या चाक्षुषजननप्रसङ्ग इति चेन्न। प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनापि हेतुत्वात् एकाधिकरणप्रत्यासन्नतत्तद्घटत्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छिन्नसमुदायादिरूपायास्तत्तद्घटत्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छिन्नसमुदायादिरूपायाश्च सामग्र्या घटत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिसहकारिता कल्प्यते उक्तस्थले च तादृशी कापि न सामग्री पटचक्षुःसंयोगस्य घटरूपविषयाप्रत्यासन्नत्वात् दोषासमवहितत्वाच्च। तादृशरीत्यैव घटत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नोत्पत्तिनियमोऽपि निर्वाहणीय इति कृतमधिकेन।

तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मप्रकारकज्ञानसामग्र्या अनपेक्षणे इन्द्रियसम्बन्धादिनिवेशेऽप्यतिप्रसङ्ग इति दर्शयति। अत एवेति। अन्धतमस इत्यनेन इष्टापत्तिशङ्कानिरासाय चक्षुःसन्निकर्षसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुषसामग्रीविरहो दर्शितः। सौदाम-

नीत्यादिना प्राचीनमतसिद्धचाक्षुषज्ञानरूपकारणं सम्पादितम् । सौदामनीति । चक्षुःसंयोगविगमपूर्वावगतालोकसंयोगमात्रोपलक्षकम् । चरमम् । तादृशचाक्षुषजनकसौदामन्यालोकविगमोत्तरम् । तादृशालोकविगमश्चान्धतमसनिर्वाहकतया अभिहितः । तदानीमपि तमःप्रत्यक्षप्रयोजकचक्षुर्मनोयोगादिविगमे मानसद्रव्यसाक्षात्कारस्येष्टत्वात् चाक्षुष इति । तत्तमोविशेष्यकतत्तद्देशावस्थितकिञ्चिद्द्रव्योपनीतभानस्य तमश्चाक्षुषदशायामिष्टत्वाञ्चाखिलेति । सौदामनीसम्पातजचाक्षुषसन्निहितद्व्येकसाक्षात्कारस्वीकारे अनुभवविरोधविरहात् सन्तान इति । चाक्षुषधारापत्तिश्च चक्षुःसंयुक्तनिष्ठलौकिकसाधारणविषयतामात्रनिवेशाभिप्रायेण बोध्या । लौकिकत्वनियामकविलक्षणविषयतानिवेशे तु आलोकविगमोत्तरस्वीकृतप्रत्यक्षे तादृशविषयत्वासम्भवान्न धारापन्नसाक्षात्कारापत्त्यवकाश इति ध्येयम् ।

ननु सामान्यलक्षणाया अपि ज्ञानत्वेन प्रत्यासत्तित्वे ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तितोऽस्याः को भेदः ? प्रत्यासत्तेः प्रत्यासत्तितावच्छेदकरूपस्य चाभेदादित्यत आह । इयं चेति ।

(दी०) इयं च धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्य । अत एव सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति ।

(गा०) इयम् । सामान्यलक्षणा । धर्मविषयकम् । घटत्वादिविषयकम् । धर्मिणाम् । घटादीनाम् । प्रत्यासत्तिः । भानप्रयोजकसम्बन्धः । इतरा । ज्ञानलक्षणा । तस्य । प्रत्यासत्तिरित्यनुषङ्गेणान्वयः । एवं च घटादिज्ञानस्य घटादिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सामान्यप्रत्यासत्तिविधया कारणत्वस्य घटत्वादिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानप्रत्यासत्तिविधया यत्कारणत्वं ततः कार्यतावच्छेदकभेदेन भिन्नत्वात्तत्प्रत्यासत्तिभेदव्यवहार इति भावः ।

ननु ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे किं मानम् ? सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषे सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहेण सौरभत्वसामान्यलक्षणया सौरभभानानिर्वाहेऽपि सौरभत्वसामान्य-

लक्षणात एव सौरभभानसम्भवात्, तत्कार्यतावच्छेदकशरीरे सौरभरूपसामान्यप्रकारतानिवेशात् सौरभप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सौरभसामान्यलक्षणासहकारिण्याश्च तत्र सत्त्वात् ।

अथ सामान्यज्ञानस्येश्वरज्ञानसाधारणभानत्वेन स्वविषयतत्तत्सामान्यवत्त्वसम्बन्धेन हेतुत्वे तत्तत्सामान्यप्रकारकत्वं न तज्जन्यतावच्छेदकघटकमन्यप्रकारकतत्तत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षे व्यभिचारानवकाशात् तत्तत्सामान्यानाश्रयविषयकप्रत्यक्षे व्यभिचारस्य च तत्तत्सामान्याश्रयाविषयकत्वस्य निवेशेनैव वारणात् । तदनिवेशे तत्तत्सामान्यप्रकारकत्वनिवेशेऽपि तत्तत्सामान्यप्रकारकभ्रमे व्यभिचारस्य दुर्वारतया तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । तथा च सौरभादिसामान्यलक्षणया न दर्शितस्थले सौरभादिभाननिर्वाह इति चेत् ? अस्तु तर्हि सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षं मानसमेव न तु चाक्षुषादिरूपं तत्र च सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयापि सौरभादिज्ञानं निर्वहति मानसस्थले सामान्यप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहेऽपि सामान्यलक्षणातः सामान्याश्रयभानात् । न हि सुरभित्वेन चन्दनं पश्यामीत्यनुव्यवसायः प्रामाणिको यद्बलादुक्ताकारं चाक्षुषादिकं तत्र च सौरभादिभानार्थं ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिश्च सिद्ध्येत् चन्दनचक्षुःसंयोगदशायामपि चक्षुर्मनोयोगादिविगमं कल्पयित्वा मानसज्ञानकल्पनं सम्भवति ।

वस्तुतः सौरभत्वसामान्यलक्षणात एव सुरभि चन्दनमित्यादौ चाक्षुषादिप्रत्यक्षेऽपि सौरभादिभानं निर्वहति सौरभत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वाद्यवच्छिन्नसौरभादिप्रकारकताशालिप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैव सौरभत्वादिसामान्यलक्षणायाः सौरभादिप्रत्यक्षोत्पादकत्वस्योपगन्तव्यत्वादतः प्रकृते द्वितीयसामग्र्या एव सहकारिण्याः सत्त्वात् ।

न चैवं सौरभत्वादिप्रकारकलौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षे इव उक्तस्थलेऽपि यावत्सौरभादिभानापत्तिः । यावत्स्वेव सौरभादिषु विषयतानियामिकायाः सामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वात् । न चेष्टापत्तिः, सुरभि चन्दनं सौरभमित्याकारकज्ञानसौरभमुख्यविशेष्यकज्ञानस्य तदा अनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथान्धतमसे सौदामनीसम्पातजचाक्षुषानन्तरं अन्धकारविशेषणतया यत्किञ्चिद्द्रव्योपनीतभानेऽपि यावद्द्रव्याभानस्वीकारसम्भवेन निखिलद्रव्य-

साक्षात्कारापत्त्यसङ्गतेरिति वाच्यम् । अज्ञातसौरभेषु प्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्तिनियामकस्य विषयतासम्बन्धेन हेतुभूतविशेषणज्ञानस्य तेन सम्बन्धेनाभावात् सहकारिविरहेण सामान्यज्ञानस्य तेषु विषयत्वानापादकत्वात् । लौकिकसामग्र्यास्तदानीं किञ्चिद्विषय एव सत्त्वापेक्षोपगमाल्लौकिकसन्निकर्षाद्यनाश्रयेऽप्यज्ञाते लौकिकसामग्रीदशायां सामान्यजप्रत्यक्षविषयतोपपद्यते । विशेषणज्ञानरूपसहकारिणश्च सामान्यलक्षणाप्रयोज्यविषयताश्रयेषु यावत्सु विषयतया सत्त्वं कार्योत्पत्तौ प्रयोजकमभ्युपेयते फलानुरोधात् ।

न च विशेषणज्ञानस्य विषयभासकत्वोपगमे ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तौ को विवादः सिद्धान्तिनापि विशेषणज्ञानविधया हेतुभूतज्ञानस्यैव ज्ञानप्रत्यासत्तित्वोपगमादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षासाधारणहेतोस्तद्विषयताप्रयोजकस्यैव प्रत्यासत्तितया विशिष्टानुभवसामान्यनिरूपिताया विशेषणज्ञानहेतुतायाः प्रत्यासत्तित्वानिर्वाहकत्वेनोपनीतभानमात्रे ज्ञानप्रत्यासत्तेर्हेतुतायाः सिद्धान्तिभिरङ्गीकरणीयतया सामान्यलक्षणात एव उक्तरीत्योपपत्तौ तादृशहेतुतायां प्रमाणस्य दुर्लभत्वात् प्रत्यासत्त्यन्तरासिद्धेः ।

ननु माभूत् सुरभि चन्दनमित्यत्र सौरभभानानुरोधेन प्रत्यासत्त्यन्तरसिद्धिस्तथापि मुख्यविशेष्यतया मानसे सौरभादिभानानुरोधेन ज्ञानप्रत्यासत्तेः पृथक् कारणत्वमप्यावश्यकम् ।

न च सौरभत्वादिसामान्यलक्षणात एव तद्भाननिर्वाहात् न तदावश्यकमिति वाच्यम् । सौरभत्वादिसामान्यलक्षणया सौरभादिमानसज्ञाने जननीये प्रत्यासत्त्यन्तरघटितविशेष्यभासकसामग्रीसहकारिताया अवश्यमुपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा किञ्चिद्रूपेण सौरभत्वादिविशेष्यकज्ञानात्तद्विशेष्यभासकतज्ज्ञानाद्यसत्त्वेऽपि केवलसामान्यलक्षणया सौरभत्वादिविशिष्टगोचरमानसापत्तेः । सौरभादिरूपविशेष्यभासकप्रत्यासत्त्यन्तरं च तत्र ज्ञानभिन्नमसम्भावितमेव । तस्य च तत्र विशेषणज्ञानतया न हेतुत्वमिति चेन्न । प्रत्यासत्त्यन्तरेण यस्य भानं तद्भासकत्वेऽपि ज्ञानस्य न प्रत्यासत्तिव्यवहारनिर्वाहः । तथा सति लौकिकप्रत्यक्षे हेतुभूतालोकसंयोगादावपि तद्व्यवहारप्रसङ्गात् । इन्द्रियाप्रतियोगिकतया न तेषामिन्द्रियप्रत्यासत्तित्वमिति यदि तदा ज्ञानस्यापि न तथात्वं स्यात् । तथा

च दर्शितस्थले सौरभादिभाने सामान्यलक्षणायाः प्रयोजकत्व-सम्भवे तत्सहकारिसौरभादिज्ञानस्य प्रत्यासत्तिव्यवहारभाजन-त्वमनुपपन्नमेवेत्यत आह । अत एवेति । अत एव । ज्ञानप्रत्यास-त्तित एव । सौरभत्वादेरपीति । स्वरूपेणैव भासमानस्येत्यादिः । तथा च तद्भासकप्रत्यासत्त्यन्तराभावात् ज्ञानप्रत्यासत्तित एव तद्भानमिति समुदायार्थः । न हि सौरभत्वादौ तल्लौकिकप्रत्यक्षयो-ग्ये चक्षुरादेर्लौकिकप्रत्यासत्तिसम्भवः । न वा सामान्यप्रत्यासत्ते-स्तद्भासकता सम्भवति । अन्यदीयजातित्वादिसामान्यज्ञानस्य स्वविषयसामान्याश्रयत्वसम्बन्धेन तत्र सत्त्वेऽपि तादृशसामान्य-ज्ञानस्य तत्तत्सामान्यप्रकारेण किञ्चिद्विषयकतत्पुरुषीयज्ञानजनक-प्रत्यासत्त्यन्तरघटितसामग्रीसहकारेणैव तत्तत्सामान्याश्रयभासक-त्वात् तत्पुरुषीयजातित्वादिविशेषणसामान्यज्ञानासत्त्वे च तादृश-सामग्र्या अभावात् । नापि सौरभत्वादिसामान्यलक्षणात एव तद्भा-नम् । सौरभत्वादिज्ञानस्य विषयताप्रयोजकस्वविषयसौरभत्वादि-मत्त्वरूपप्रत्यासत्तेः सौरभत्वादावसत्त्वात्, सौरभत्वादिविषयताया-स्तत्कार्यतानवच्छेदकत्वाच्च तदनिवेशेऽपि क्षतिविरहस्य प्रागुक्तत्वा-त् । सौरभत्वादिसामान्यलक्षणायाः सौरभत्वादिभासकत्वानुरोधे-नैव तज्जन्यतावच्छेदककोटौ तद्विषयताप्रवेशे गौरवात् ।

न च ज्ञानप्रत्यासत्तेः स्वतन्त्रहेतुत्वापेक्षया क्लृप्तसामान्यप्रत्या-सत्तिजन्यतावच्छेदककोटौ सामान्यविषयतानिवेशनमुचितमिति वाच्यम् । ज्ञानप्रत्यासत्तेर्विशेषणज्ञानविधया क्लृप्तहेतुतयैवोपपत्तेः अनुमित्यादौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वान्तरविरहेऽपि क्षतिवि-रहात् । प्रत्यक्षत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनासाधारणतया तत्कारणतामादायापि ज्ञानस्य प्रत्यासत्तितानिर्वाहात् ।

केचित्तु सौरभत्वादिप्रकारतायाः सौरभत्वादिसामान्यलक्ष-णाजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि सौरभत्वादिप्रकारकभ्रमे सौरभत्वादि-भानार्थं ज्ञानप्रत्यासत्तेरावश्यकता तत्र सौरभाभानात्तादृशज्ञान-स्य सौरभत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । प्र-कृतग्रन्थो ऽपि सौरभार्थकसुरभिपदचन्दनपदयोः समासादरेण तादृशभ्रमपर एवेति तन्न । तत्रापि सौरभत्वसामान्यलक्षणया सौ-रभभाने बाधकाभावात् । तत्रापि सौरभभासकसौरभत्वसामान्य-

लक्षणप्रत्यासत्तिघटितसामग्रीसत्त्वेन सौरभविषयकत्वोपगमात् ।

न च चाक्षुषज्ञाने सौरभभानासम्भवः, स्वयोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानस्य बहिरिन्द्रियेणाजननादिति वाच्यम् । उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति नियमानुरोधेन ज्ञानप्रत्यासत्त्यैव बहिरिन्द्रियस्य तादृशज्ञानाजनकत्वात्, सामान्यप्रत्यासत्त्या तु तस्य तज्जनकत्वोपगमात् । अत एव वेदार्थस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रत्यासन्नबहिरिन्द्रियरूपासाधारणकरणजन्यप्रमितिविषयतया वेदलक्षणासम्भवो विशेषणान्तरप्रवेशेन मिश्रैर्वारितः ।

यत्तु रजतत्वादिप्रकारकप्रमुष्टतत्ताकशुक्त्यादिस्मरणजन्यतादृशतन्मानसोपनीतभाने शुक्त्यादिभानार्थं ज्ञानप्रत्यासत्तेरावश्यकता तत्र शुक्तिवृत्तिधर्माज्ञानेन सामान्यलक्षणातस्तद्भानानिर्वाहात् इति तन्न । तत्र तादृशस्मरणमूलीभूतभ्रमात्मकप्रत्यक्षे सामान्यलक्षणया रजतस्यापि भानात्तस्यापि स्मरणसम्भवेन स्मरणाजन्यमानसेऽपि तस्यैव भानोपगमेन शुक्तिभानस्याप्रामाणिकत्वात् शुक्तिवृत्तिधर्मस्मरणस्थले एव शुक्तिभानोपगमादिति ।

अथोक्तसामान्यप्रत्यासत्तिहेतुत्वे किं प्रमाणम् ? सामान्यधर्मज्ञानस्यान्तत ईश्वरीयस्यैव उक्तप्रत्यासत्त्या सर्वदा सर्वत्र सत्त्वेनान्वयव्यतिरेकविरहात् ।

न च स्वविषयघटत्वादिमत्त्वसम्बन्धेन पटादौ ज्ञानविरहात् तत्र घटवृत्तिविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षव्यतिरेक इति तत्कारणत्वमावश्यकम्, अन्यथा तत्र तादृशव्यतिरेकप्रयोजकस्य दुर्वचत्वादिति वाच्यम् । घटवृत्तिविषयतात्वादिना विषयतायाः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताया अप्रामाणिकत्वात् तादृशसम्बन्धावच्छिन्नव्यतिरेकस्यैवाप्रसिद्धेः ।

न चैवमसन्निकृष्टघटादौ घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षादिविषयतायाः किञ्चित्कारणजन्यतानवच्छेदकत्वात्तस्या न सामग्रीप्रयोज्यतानिर्वाह इति वाच्यम् । घटादिविषयकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावस्यैव तादृशघटादिविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नहेतुतया घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसहकृततादृशस्यैव तादृशघटादिविषयताप्रयोजकत्वसम्भवात् । मैवम् ।

घटादिलौकिकप्रत्यक्षेच्छाबलात्तल्लौकिकसन्निकर्षं विनोपनीत-

प्रत्यक्षवारणाय उपनीतभानस्थलीयप्रतिबन्धकतायां लौकिकत्वाप्रकारकेच्छाया एव उत्तेजकताया उपगन्तव्यत्वात् तल्लौकिकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टसामग्रीविशेषाभावस्य तल्लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वान्तरमावश्यकम् । उपनीतभानेच्छाधीनोपनीतभाने व्यभिचारवारणाय च तत्र लौकिकत्वनिवेशनम् । एवं च सामान्यजप्रत्यक्षस्य किञ्चिद्देशे लौकिकत्वनियमात्तस्यापि सामग्रीविशेषदशायामापत्तेरुक्तकारणतयैव वारणात् । सामान्यप्रत्यासत्तिप्रयोज्यविषयतासाधारणघटादिविषयतासामान्यं जन्यतावच्छेदककोटौ निवेश्य सामग्र्यभावहेतुताकल्पनस्य निष्प्रामाणिकतया सामान्यप्रत्यासत्तेरेवातीतादिभानप्रयोजकत्वात् ।

न च तथापि मनोयोगस्यैव घटादिप्रत्यक्षत्वं जन्यतावच्छेदकमास्तां स एव घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसहकृतो यावद्धटादिभानप्रयोजको भवत्विति वाच्यम् । हेतुत्वान्तरकल्पनस्यावश्यकत्वेऽपि अन्ततो विनिगमनाविरहेणापि सामान्यहेतुताया निष्प्रत्यूहत्वात् । वस्तुतो घटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति स्वविषयघटत्वादिमत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानहेतुत्वमावश्यकमन्यथा दोषसत्त्वेऽपि घटादौ चक्षुःसंयोगादिघटितयादृशसामग्रीबलाद्धटत्वादिप्रकारकज्ञानं घटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेनोत्पद्यते तद्बलात् तादृशसम्बन्धेन पटादौ तदापत्तेर्दुर्वारत्वापातात् तद्धटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षहेतुभूततद्धटादिरूपविषयभेदकूटस्य तादृशसम्बन्धेन ज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वे गौरवात् । स्वविषयघटत्वादिमत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य एकैकस्य ज्ञानाभावस्य तथात्वे लाघवात् । अन्यथा तत्तत्कार्यव्यक्त्युत्पादप्रयोजकविशेषसामग्र्यैव सर्वत्रातिप्रसङ्गवारणसम्भवे सामान्यकारणविलोपप्रसङ्गात् ।

न चैवमुक्तापत्तिवारणाय घटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिनैव तादात्म्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वमास्तामिति वाच्यम् । तथा सति घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्ष अतीतानागतघटादिविषयभासककारणान्तरकल्पनाया गौरवादित्यलमतिनिबन्धेन ।

(चि०) तथा हि धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते ततः स्मृता

सा तृतीयलिङ्गपरामर्शे पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायते, ततोऽनुमितिः । तदनभ्युपगमेऽपि सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्तथैव व्याप्तिस्मरणं ततो धूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण धूमत्वेन पक्षवृत्तिधूमज्ञानादनुमितिः, व्याप्त्यनुभवतत्स्मरणपक्षधर्मताज्ञानानामेकप्रकारकत्वेनानुमितिहेतुत्वात् ।

(दी०) ततः स्मृता सेति । धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वम्, वह्निमदन्यावृत्तित्वम्, वह्निसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा व्याप्तिः । एकैव च सा सर्वधूमसाधारणीति भावः । व्याप्तिनानात्वे तु पर्वतीयवह्निसन्निकर्षे तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोगः, अन्यदीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य तत्र भानाङ्गीकारे भ्रमत्वापत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(गा०) व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वे हेतुभेदेन भेदात् सामान्यप्रत्यासत्त्यनुपगमे विशिष्टपरामर्शानिर्वाहस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् सर्वसाधारणीं व्याप्तिं दर्शयति । धूमेति । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वत्वेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानहेतुत्वे गुरुशरीरधूमत्वत्वविषयतायाः कारणतावच्छेदकघटकतया गौरवमिति तादृशवह्निसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिकरण्यप्रकारकविशेषणान्तराविशेषितधूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानहेतुत्वं लाघवात् सेत्स्यति तथा च सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं निरपवादमतो लघुशरीरसर्वसाधारणव्याप्त्यन्तरमाह । वह्निमदिति । मीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमादीदृशव्याप्तेः केवलान्वयिन्यव्याप्तिस्तेषां न दोषायेति भावः ।

यद्यपि गुरुमते अभावस्याधिकरणरूपतया वह्निमदन्यवृत्तित्वाभावस्यैकस्य न सर्वधूमसाधारण्यं तथापि नायं ग्रन्थो गुरुमतनिर्वाहपरः, उपनीतभानमनभ्युपगन्त्रा गुरुणा विशिष्टपरामर्शहेतुताया

एवानभ्युपगमात् । अत एव तन्मते अनुपपत्त्यनवकाशं भिन्नधर्मिकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानहेतुतां प्रदर्शयन्नग्रे व्यक्तीकरिष्यति, किन्त्वयं ग्रन्थो मिश्रादिमताभिप्रायक इति नासङ्गतिः।

केवलान्वयिसाध्यकसाधारणीमप्यभिन्नां व्याप्तिमाह । वह्निसम्बन्धितेति । दण्डादेः सखण्डधर्मस्य यत्र हेतुतावच्छेदकता तत्रापि साध्यसामानाधिकरण्यस्य परम्परासम्बन्धेनावच्छेदकस्तेन सम्बन्धेन हेतुवृत्तिश्च दण्डत्वाद्यखण्डधर्म एव व्याप्तिरिति पूर्वगृहीतसाध्यसमानाधिकरणावृत्तिपक्षवृत्तिदण्डादावपूर्वसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वग्रहानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तेर्नावश्यकतेति भावः। व्याप्त्यैक्याभिप्रायवर्णनप्रयोजनं दर्शयितुं तज्ज्ञानात्वमाक्षिपति । व्याप्तीति । तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोग इति । तद्व्यक्त्युपरागेण पर्वतीयधूमे तत्सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षसम्भवः, तद्वह्नेः पूर्वमगृहीतत्वेन उपनीततद्भानस्याप्ययोगादित्यर्थः।

ननु मा भूत्तत्र पर्वतीयवह्निसामानाधिकरण्यभानं पूर्वगृहीतमहानसीयवह्निसामानाधिकरण्यविषयक एव विशिष्टपरामर्शः सम्भविष्यतीत्यत आह। अन्यदीयेति। तत्र । पर्वतीयधूमे। भ्रमत्वापत्तिरिति । तथा चाभ्रान्तस्यानुमितिविलोपप्रसङ्ग इति भावः । न त्वन्यथाख्यातिस्वीकारापत्तिरित्यर्थः । तद्ग्रन्थस्योपनीतभानाङ्गीकर्तृमिश्रादिमताभिप्रायकत्वादन्यथाख्यातेश्चोपनीतभानानङ्गीकर्तृगुरोरेवासंमतत्वात् ।

(चि०) गवादिपदेष्वपि शक्त्यनुभवतत्स्मरणवाक्यार्थानुभवानामेकप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भाव इत्यपूर्वे वक्ष्यते। तत्र योग्यतादिबलादपूर्वव्यक्तिलाभोऽनुमाने तु पक्षधर्मताबलाद् धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवो न तु सर्वो धूमो वह्निव्याप्य इति येन सर्वभानार्थं तत्स्वीकारः ।

(गा०) ननु सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमे अपूर्वगवादेर्गवादिपदाच्छाब्दबोधानुपपत्तिः, शक्तिधियः पदार्थस्मृतेश्च तद्विषयकत्वानुप-

पत्तेः । अन्यविषयकशक्तिग्रहपदार्थस्मरणयोरन्याविषयकशाब्दबोध-जनकत्वे सति अतिप्रसङ्गादित्यत आह मूले । गवादिपदेष्वपीति । तत्स्मरणेति । तत्पदं पदार्थपरम् । न तु प्रक्रान्तशक्तिपरम् । पदार्थ-स्मृतेः समानविषयकत्वेन हेतुताया अप्रतिक्षेपेण न्यूनताप्रसङ्गात् ।

न च शक्तिस्मृतेस्तदप्रतिक्षेपेणापि न्यूनत्वं समानमिति वाच्यम् । शक्तिस्मृतिं विनापि गृहीतशक्तिकपदज्ञानरूपोद्बोधकाधी-नपदार्थस्मृतितः शाब्दबोधोत्पत्त्या शक्तिस्मृतेः शाब्दबोधानुप-योगित्वात् ।

न च वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतया प्राचीन-शक्त्यनुभवस्य च पदार्थस्मृत्यहेतुतया शक्तिस्मृतिजन्यैव पदा-र्थोपस्थितिस्तद्धेतुर्वाच्या तथा च शक्तिस्मृतेरप्युपयोगित्वं दुर्वार-मिति वाच्यम् । स्वविषयगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधहेतुत्वोपगमात् । विस्मृतशक्तिकपदज्ञानेन च पदार्थस्मृ-तेरेवाजननेनानातिप्रसङ्गात् ।

यदि च गृहीतविस्मृतवृत्तिकादगृहीतसम्बन्धान्तरात् पदात् प-दार्थोपस्थितिदशायामतिप्रसङ्ग इत्युच्यते तदा वृत्तिग्रहाधीनत्वमुप-स्थितौ विशेषणं देयम् । अन्तरा शक्त्यस्मृतावपि प्राचीनशक्त्यनुभवा-धीनतया पदार्थोपस्थितेः शाब्दजनकत्वमव्याहतमेव । अत एवापू-र्ववादे पदार्थस्मृतिरेव स्फुटमभिहिता दीधीतिकृतापि शक्त्यनुभव-शक्यस्मरणे इत्यत्र पदार्थमेव शक्यपदेनोपादाय विवृतं शाब्दबोधे शक्तिस्मरणापेक्षायामपि शक्त्यनुभवस्य तद्द्वारा अपेक्षितस्य समान-विषयकत्वापेक्षाप्रतिक्षेपेणैवार्थतस्तस्य समानविषयतापेक्षाप्रतिक्षेप-सिद्धेर्न्यूनतानवकाशाच्च ।

पदार्थस्मरणे शक्त्यनुभवस्य समानविषयताया मीमांसकमते अनपेक्षितत्वेऽपि तत्प्रतिक्षेपः प्रकृते अनुपयुक्तः, तत्र तदपेक्षायामपि समानप्रकारकान्यविषयकस्मरणादपूर्वगवादिबोधोपपत्तेः । शक्त्य-नुभवतत्स्मरणयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽपि न मूलतः प्रतीयते युगपत् पद-त्रयस्य द्वन्द्वे समसङ्ख्यताविरहेण यथाक्रमं हेतुत्वहेतुमत्त्वयोरन्वया-सम्भवेन प्रत्येकत्रितय एवोभयान्वयापत्त्या परस्परहेतुहेतुमद्भावालाभात् । शक्त्यनुभवतत्स्मरणयोर्द्वन्द्वं कृत्वा तद्गर्भद्वन्द्वान्तरेण सम-सङ्ख्यतोपपादने शक्त्यनुभवतत्स्मरणयोर्हेतुता वाक्यार्थानुभवस्य

हेतुमत्ताया एतन्मात्रलाभात् अतो वाक्यार्थानुभवं प्रत्युभयहेतुतामात्रपरत्वं दीधितिकारो विवृणोति । शक्त्यनुभवेति ।

(दी०) गवादिपदेष्वपीति । शक्त्यनुभवशक्यस्मरणे हेतू हेतुमान् वाक्यार्थबोधः । न चैवं जातिशक्तिवादविरोधः । जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परं तु जातिविषयत्वेनैव ज्ञाता शक्तिर्व्यक्तिं स्मारयति अनुभावयति चेति । तदर्थादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा पश्वादिलिङ्गादिपदाभिप्रायेण पररीत्या वेत्यपि कश्चित् ।

(गा०) अत्र हेतुपदं प्रयोजकत्वार्थकं तच्च कारणतावच्छेदकेऽव्यक्षतमिति शक्त्यनुभवस्य शाब्दधीकारणताविरहेऽपि नासङ्गतिः । यद्यपि शाब्दबुद्धौ शक्तिज्ञानादीनां समानविषयकत्वेनोपयोगित्वेऽपि अनुमितौ समानप्रकारकतामात्रेण परामर्शस्य हेतुतया व्यवहाराधीनशक्त्यनुमितौ उपस्थितानामनुपस्थितानामपि सकलगवादिव्यक्तीनां भानसम्भवात् तत एव अपूर्वव्यक्तीनां पदार्थस्मरणेऽपि भानसम्भवान्न किञ्चिदनुपपन्नम् । तथापि वस्तुगतिमनुरुध्येदम् ।

ननु जातिशक्तिवादिनां परेषां गौर्गोपदशक्तेति शक्यांशे शाब्दधीप्रकारप्रकारकज्ञानं न शाब्दधीहेतुः, व्यक्तौ शक्तिविरहेण अन्यथाख्यातिस्वीकारापत्तेः । किं तु गोत्वं गोपदशक्यमित्याकारकं शाब्दबोधप्रकारविशेष्यकमेवेति शक्तिज्ञानस्य समानप्रकारकत्वेन न शाब्दधीहेतुताकथनविरोधः ।

न च गोत्वशक्तं गोपदमित्याकारकज्ञानमेव तन्मते शाब्दहेतुतयोपेयं तच्च शक्त्यंशे एवं शाब्दप्रकारगोत्वादिप्रकारकमिति न विरोध इति वाच्यम् । अपूर्ववादे लिङ्पदशक्तिग्रहस्य प्रकृततया तादृशशक्तिग्रहस्य च कार्यत्वप्रकारेण घटादिरूपकार्यविषयकस्य शक्त्यंशे शाब्दधीप्रकारप्रकारकत्वविरहेण शक्यांशे तत्प्रकारकताया एव समानप्रकारकतेत्यनेन विवक्षितत्वादत्रान्यादृशसमानप्रकारकत्वविवक्षणे इत्यपूर्वे वक्ष्यते इत्यनेन विरोधादिति शङ्कते । न चैवमिति । कुब्जशक्तिमते व्यक्तावपि शक्तिसत्त्वेन न व्यक्ति-

विशेष्यकशक्तिधियो ऽन्यथाख्यातित्वमिति समाधत्ते । जाताविति ।

नन्वेवमपि विरोध एव, तथा हि कुब्जशक्तिमते व्यक्तौ शक्तिर्विद्यते एव शक्यज्ञानविषयत्वात् । किं तु तदंशे शक्तिः स्वरूपसती हेतुर्जातावेव ज्ञातोपयुज्यते इति व्यक्तौ शक्तिसत्त्वेऽपि न तस्या वाच्यता अपि तु जातेरेवेति मतम्, एतन्मते व्यक्तावपि शक्तिज्ञानापेक्षायां न्यायमते व्यक्तिरपि पदार्थो न तु तन्मते इति विशेषानुपपत्तेरित्याशङ्क्यान्यथा विशेषमुपपादयति । परं त्विति । ज्ञाता व्यक्तिं स्मारयतीत्यत्र ज्ञानस्य विशेषणतया विशेष्यशक्ताविव तत्रापि स्मरणाद्युपयोगित्वान्वयः । तथा च तदन्वयिन्यामुपयोगितायां जातिविषयकत्वेनैवेत्यर्थस्य जातिमात्रविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्यान्वयः । एवं च जातिमात्रविषयकत्वं व्यक्तिस्मरणाद्युपयोगितावच्छेदकं न तु व्यक्तिविषयकत्वमिति पर्यवसितार्थः । तथा च व्यक्तौ शक्तिज्ञानापेक्षायामपि फलीभूतबोधविषयव्यक्तौ तदनपेक्षया व्यक्त्यंशे शक्तेः कुब्जता यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य बोधोपयोगिता तदेव वाच्यम्; व्यक्तेश्चातथात्वान्न वाच्यता । समानविषयकत्वतन्त्रतावादिनां च गोत्वादिविशिष्टद्रव्यादिविषयकशाब्दबुद्धौ विशिष्य गोत्वादिविशिष्टतद्द्रव्यादिधर्मिकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वाद्विशिष्टस्य वाच्यतेति विशेष इति भावः ।

यद्यपि गौर्गोपदशक्येत्याकारकस्य गोशक्तं गोपदमित्याकारकस्य वा शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे गोत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन व्यक्तिविषयकत्वमप्यवच्छेदकमावश्यकं तथापि व्यक्त्युपरागेण तद्विषयिता नावच्छेदिकेति न तस्याः पदार्थत्वम् ।

यद्यप्येतन्मतापेक्षया गोत्वशक्तिप्रकारकपदज्ञानहेतुतैव युक्ता, व्यक्तिशक्तिज्ञानहेतुतामते व्यक्तिविषयताया व्यक्त्यनुयोगिकजातिसम्बन्धविषयतायाश्च निवेशाधिक्येन गौरवात् । सम्बन्धविषयत्वानिवेशे कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिप्रकारकशक्तिग्रहादपि समवायेन तत्प्रकारकशाब्दबोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एवमर्थविशेष्यकस्य पदविशेष्यकस्य च शक्तिज्ञानस्य विनिगमनाविरहेण हेतुतायाः कल्पनीयतयापि गौरवात् । जातिशक्तिप्रकारकज्ञानहेतुत्वे च जातिविशेष्यकपदशक्तिज्ञानहेतुताया न विनिगमनाविरहेण प्रसक्तिः, विपरीतज्ञानाप्रतिबध्यस्य निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहस्य हेतुत्वे

अनुभवविरोधात् । जातित्वादिनोपस्थितिदशायां जातौ शक्तिग्रहात् शाब्दबोधवारणाय च गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकत्वेनैव जातिविशेष्यकधियो हेतुताया वाच्यतया तदपेक्षया अनवच्छिन्नगोत्वादिविशेषितशक्तिप्रकारकपदविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवाच्छक्तिज्ञानस्य जातिसम्बन्धाविषयकत्वेऽपि समवायरूपतत्सम्बन्धस्य ततो भानं व्यक्तिभानवन्निष्प्रत्यूहमेव । जातिशक्तिज्ञानजन्यतायां समवायेन जातिप्रकारकव्यक्तिविषयताया अवच्छेदकत्वात् सम्बन्धान्तरभानप्रसङ्गस्य च तद्विषयतायाः शक्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वानभ्युपगमेन नावकाशः । शक्तिभ्रमेण गवादिपदादपि कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिप्रकारकधीरनुभूयते इति चेत् ? अस्तु तर्हि तेन सम्बन्धेन गोत्वादौ व्यक्तिशक्यतावच्छेदकताया भ्रमस्य तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं कार्यतावच्छेदकं तादृशभ्रमरूपकारणाभावादेव नाभ्रान्तस्य जातिशक्तिज्ञानात्तादृशबोधापत्तिः । भ्रमस्तु विशिष्टज्ञानं ज्ञानद्वयं वेत्यन्यदेतत् ।

वस्तुतो गुरूणां व्याप्त्यादिभ्रमस्थले यथा नानुमितिः किं त्वसंसर्गाग्रहमात्रं तथा शक्तिभ्रमस्थलेऽपि न शाब्दानुभवः, अपि तूपस्थितपदार्थानामसंसर्गाग्रहमात्रम्। सम्बन्धाविषयकशक्तिज्ञानात् कालिकादिसम्बन्धस्य न भानं तादृशादपि समवायस्य भानमित्यनुभवविरोधः । सम्बन्धानामविशेषेण तादृशविशेषबीजविरहादिति तु न शङ्क्यम्, समवायरूपसम्बन्धांशे कुब्जा शक्तिर्न तु सम्बन्धान्तर इत्यत एव विशेषात् । शक्तिज्ञानाविषयत्वाविशेषेऽपि गोपदाद्घटादिर्न भासते अपि तु गौरित्यत्रापि स्वरूपसच्छक्तितद्विरहकृतविशेषस्यैव बीजत्वात् । कुब्जशक्त्यनुपगमे तु स्वसमवायिव्यक्तिं विना अभानं जातेः स्वभावो न तु सम्बन्धान्तरेण स्वाश्रयं स्वासमवायिनमन्तरेण न भानमिति विशेषाद्यथा व्यक्तिभाननियमस्तथा सम्बन्धभाननियमोऽपीति । तथापि समवायातिरिक्तसम्बन्धेन जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वमप्रामाणिकमिति शक्त्यंशे गोत्वत्वेन गोत्वप्रकारकमेव ज्ञानं व्यक्तिशक्त्यनवगाहिज्ञानकारणतावादिना कारणं वाच्यम् । समानप्रकारकज्ञानकारणतामते च स्वरूपतो गोत्वप्रकारकव्यक्तिशक्तिज्ञानमिति लाघवमित्याशयेनेदृशः कुब्जशक्तिमतनिष्कर्षः कृतः । अत

एव तेषां जातेर्व्यक्तिग्रहमात्रवेद्यतासिद्धान्तोऽपि सङ्गच्छते अन्यथा व्यक्तिं विना शक्तिज्ञाने एव जातिभानात्ताद्दशनियमस्यात्यन्तमसम्भावितत्वात् ।

न च गां जानातीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे ज्ञानाद्यंशेऽपि स्वावच्छिन्नविषयताकत्वसम्बन्धेन गोत्वादेः स्वरूपतः पारतन्त्र्येण प्रकारत्वात् समवायेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वनियमोऽसम्भावित इति वाच्यम् । स्वातन्त्र्येण प्रकारतामादायैव तथा नियमात् । एवं एकसम्बन्धिज्ञानस्य सम्बन्धग्रहप्रकारीभूतधर्मप्रकारेणैवापरसम्बन्धिस्मारकत्वं क्लृप्तं न तु स्वरूपतः, तथा च गोत्वसम्बान्धिपदज्ञानात् स्वरूपतो गोत्वस्मरणानुरोधेन सम्बन्धिज्ञानस्याधिककारणत्वं कल्प्यमित्यादिकमपि यथाश्रुततन्मतोपेक्षाबीजमवधेयम् । अधिकमन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

प्रकारान्तरेणाविरोधमुपपादयतो मतमाह । अतद्गुणेति । गवादीत्यत्र गोपदं आदिर्यस्य पश्वादिपदस्येति अन्यपदार्थमात्रपरबहुव्रीहिणेत्यर्थः । पश्वादिपदेति । पशुत्वं हि लोमादिमत्त्वरूपोपाधिर्न तु जातिः तैजसोच्चैःश्रवःशरीरादिवृत्तित्वेन पृथिवीत्वादिना सङ्करात्, अतः पश्वादिपदस्य धर्मिण्यपि शक्तिर्लोमादिरूपधर्मस्याश्रयविनिर्मोकेणापि भानात्तन्मात्रशक्तेस्तन्निष्ठाकिञ्चित्पदलक्षणाया इव धर्मिभासकत्वासम्भवादतस्तत्र समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वमविरुद्धमेवेति भावः । घटत्वादिवत् पशुत्वादेरपि नानात्वे जातिसङ्करानवकाशेन जातिरूपता सम्भवतीत्याशयेनाह । लिङादीति । लिङादिपदस्य कार्यत्वेनोपाधिना अपूर्वरूपधर्मिवाचकतायास्तत्सिद्धान्तत्वादिति भावः । समाननिषयकत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थस्मरणहेतुत्वमादाय गवादिपदमधिकृत्याप्याक्षेपावतारादतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा समाधानग्रन्थस्य पदान्तरपरत्वे परिहारन्यूनतेति व्यक्तिशक्त्यभ्युपगमवादेन ताद्दशग्रन्थस्य पदसामान्यपरतामेवोपपादयति । पररीत्या वेति । परो नैयायिकः ।

(चि०) अथ वह्निमानयमित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानसाध्या विशिष्टज्ञानत्वादिति पर्वतीयवह्निभानार्थं तत्कल्पने धूमेऽपि तथा क्वचिद् धूमस्यापि व्यापक-

स्यादिति चेन्न। विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन हेतुत्वात्, तच्च क्लृप्तमेव न तु विशेषणज्ञानमपि तथा, गौरवात्। गौरयमिति विशिष्टज्ञाने युगपद्विशेष्ये विशेषणे सन्निकर्ष एव कारणं न तु निर्विकल्पकं मानाभावात्। विशिष्टज्ञानत्वमेव मानमिति चेन्न। दृष्टान्ताभावात्, दण्डी पुरुष इत्यत्र विशेषणधीजन्यत्वानुपगमात्। विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात्। अपि च प्रमेयत्वेन सर्वं परिच्छिन्दन् सर्वज्ञः स्यात् तथा च परकीयज्ञानविषये घटत्वं न वेति संशयो न स्यात् प्रमेयत्वेन तदन्यतरनिश्चयात्। प्रमेयत्वेन घटं जानात्येव घटत्वं तस्य न जानाति इति चेन्न। तत् किं घटत्वं न प्रमेयं येन तन्न जानीयात्। सकलघटवृत्तिधर्मस्य प्रमेयत्वेन तदज्ञानासम्भवात्।

(दी०) विशेषणज्ञानसाध्येति। न च पक्षतावच्छेदकज्ञानजन्यतया सिद्धसाधनम्, यद्यद्विशिष्टज्ञानं तत्तद्धीसाध्यमिति सामान्यव्याप्त्यादरादभावत्वप्रतियोगित्वयोरप्यनुपस्थितयोरप्रकारत्वात्।

(गा०) विशेषणज्ञानसाध्येति मूले विशेषणपदस्य स्वप्रकारीभूतधर्मसामान्यपरतामाक्षिपति न चेत्यादिना। पक्षतावच्छेदकेति। साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादेरप्युपलक्षकम्। सिद्धसाधनमिति। अनुमितौ स्वप्रकारपर्वतत्वादिविषयकपरामर्शस्य हेतुतायाः सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतापि स्वीकारात् पर्वतीयवह्निज्ञानजन्यत्वपर्यन्तसिद्धेरुद्देश्याया उक्तानुमानेनासम्भव इत्यर्थः।

यत्तद्भ्यां सामान्यतो व्याप्त्या पक्षधर्मताबलादसिद्धविशेषसिद्धिरिति प्राचीनमतमालम्ब्य समाधत्ते। यदिति। तथा च विशे-

षणपदं पर्वतीयवह्निपरं विशिष्टज्ञानपदमपि तद्विशिष्टज्ञानपरमिति न सिद्धसाधनमिति भावः ।

ननु अभावसन्निकर्षे प्रतियोगिज्ञानमात्रादेव घटप्रतियोगिकाभावत्वादिना अभावप्रत्यक्षमुत्पद्यते न तु अभावत्वादिज्ञानमपि तत्रापेक्षितं तदुक्तमभावप्रतीतौ प्रतियोगित्वाभावत्वयोरिवेति, तथा च अभावत्वादिप्रकारके तादृशप्रत्यक्षे अभावत्वादिज्ञानजन्यत्वाभावेन व्यभिचारान्नोक्तसामान्यव्याप्तिसम्भव इत्यत । अभावत्वेति । अप्रकारत्वात् । प्रकारत्वानुपगमात् । घटो नास्तीत्यादिविशिष्टबुद्धिपूर्वमभावत्वस्यापि निर्विकल्पकोपगमात् । प्रतियोगितायाः संसर्गतयैव तत्र भानादिति भावः ।

यत्त्वतस्त्वाननुगमादुक्तरीतिर्न विचारसहेति विशेषतो व्याप्तिमेवावलम्बते । वह्नीति ।

(दी०) वह्निविशिष्टज्ञानत्वेन तद्वह्निविशिष्टज्ञानत्वेन वा तज्ज्ञानजन्यत्वसाधनाद्वा विशिष्टवैशिष्ट्येत्याद्यभ्युपगमवादः । वस्तुतो विशेषणतावच्छेदकादीनां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षात्तादृशप्रत्यक्षम्, अनुमित्यादेस्तु तादृूप्येण व्याप्त्यादिग्रहात् । अत एवानेकव्यक्तिकद्रव्यादिविशेषणतावच्छेदककानुमित्या तज्ज्ञानार्थं(१) न सामान्यलक्षणादरः ।

(गा०) वह्निज्ञानजन्यतात्वेन साध्यतायामपि प्रसिद्धवह्निज्ञानजन्यत्वेन सिद्धसाधनं दुर्वारमेव इत्यतस्तद्वह्नीति । विशेषतो व्याप्त्यैवेति पूरणीयम् । अत्र च तद्वह्निविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताया उभयमते कुत्राप्यसत्त्वेऽपि साध्याप्रसिद्धिर्नाशङ्कनीया तद्विषयकज्ञानसाध्यत्वमिदानीं साध्यमित्याशयात् । तादृशसाध्यस्यैव विशेषणतावच्छेदकीभूतवह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वादिना यत्र तद्वह्निज्ञानस्य हेतुता तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्थलावेव प्रसिद्धत्वात् । साध्यत्वं चाव्यवहितोत्तरत्वं नात ईश्वरीयज्ञानमादायार्थान्तरं परेषां व्यर्थविशेषणत्वं न दोषायेति ध्येयम् ।

उक्तानुमानमप्रयोजकीकर्तुं विशिष्टबुद्धित्वेन विशेषणज्ञानत्वाव-

---

(१) तज्ज्ञानार्थमिति पाठान्तरम् ।

च्छिन्नजन्यतां खण्डयितुमुपक्रमते मूले । विशिष्टवैशिष्ट्येत्यादिना । ननु विशिष्टविशेषणकविशिष्टबुद्धेर्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानरूपहेतुना निर्वाहेऽपि तादृशज्ञानाहेतुकनिर्विकल्पकविशेषणधीहेतुकगौरवमित्यादिनिर्विशेषणकविशेषणावगाहिबुद्ध्यनुरोधेन विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकमित्यत आह । गौरवमिति । मानाभावादिति । तादृशविशिष्टबुद्धेरपि विशेषणधीत्वावच्छिन्नहेतुकत्वे मानाभावादित्यर्थः । दृष्टान्ताभावादिति । किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविशेषणधीहेतुकत्वसाधने गौरवमिति अनुमित्यादेः परामर्शत्वादिना विशेषणविषयकपरामर्शादिहेतुकस्य दृष्टान्तत्वसम्भवेऽपि विशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुकत्वसाधने दृष्टान्ताभावादित्यर्थः । तथा च साध्याप्रसिद्ध्या नानुमानसम्भव इति भावः । एवं चोक्तकार्यकारणभावाभावे तद्भङ्गप्रसङ्गानवकाशात् । पर्वतीयवह्निज्ञानं विनापि तत्प्रकारकानुमितिर्निष्प्रत्यूहैव तमविषयीकृत्यापि महानसीयवह्न्यादिविषयकस्यैव परामर्शस्य सम्भवेन परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताया अक्षतेरिति किं सामान्यलक्षणयेति समुदिततात्पर्यार्थः । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्त्यावश्यकताया वक्ष्यमाणत्वात् तत्रापि मूलकृतोऽनिर्भरं दर्शयति दीधितौ । विशिष्टेति । अभ्युपगमवादः । आपाततः परमताभ्युपगमेनोक्तिः । तर्हि किं वास्तवं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधकारणमित्यत आह । वस्तुत इति । अत एव । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे हेतुत्वादेव । तज्ज्ञानार्थम् विशेषणतावच्छेदकीभूतापूर्वदण्डादिप्रकारकज्ञानार्थम् ।

ननु तद्धर्मादीनां इन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि तद्धर्मप्रकारकज्ञानानन्तरमेव तद्विशिष्टविलक्षणप्रकारताशालिज्ञानं जायते न त्वन्यदा इत्यनुभवानुरोधाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकम् । अत एवासंसर्गाग्रहदशायामपि कदाचिद्दण्डपुरुषावित्यादिसमूहालम्बनं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानात्मकमनुभूयते । विशिष्टज्ञानसत्त्वे चासंसर्गाग्रहादिदशायामेव तादृशज्ञानमुपपद्यते ।

यदि च विशिष्टज्ञानासंसर्गाग्रहादिसत्त्वेऽपि न कदाचित् तादृश-

ज्ञानमानुभविकं तदा तज्ज्ञानस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । एवं कदाचित् संयोगेनैव दण्डादिविशिष्टस्य प्रकारता कदाचित्सम्बन्धान्तरेणैव तद्विशिष्टस्येत्यत्राननुगतनियामककल्पनमपेक्ष्य तत्तत्सम्बन्धेन तत्तद्विशिष्टविषयकज्ञानस्य तादृशविशिष्टप्रकारकज्ञानहेतुत्वकल्पनमुचितम् । एवं च किञ्चिद्विशिष्टविषयकज्ञानादिकल्पनागौरवं फलमुखतया न दोषायेत्यत आह अस्तु वेति ।

(दी०) अस्तु वा दण्डीत्यादिमत्पक्षे दण्डत्वादिना दण्डसंयोगवानित्यादौ च दण्डसंयोगत्वादिना यत्किञ्चिद्व्यक्तिज्ञानं कारणम् । दृष्टान्ताभावादिति । विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विशेष्यज्ञानादेरपि कारणत्वापत्त्या मानाभावेन च निरस्तत्वादिति ।

(गा०) दण्डीत्यादौ दण्डत्वादिना यत्किञ्चिद्व्यक्तिज्ञानं कारणं न तु फलीभूतग्रहविशेषणव्यक्तिज्ञानपर्यन्तम् एतच्च दृष्टान्तविधयोक्तम् । नानाव्यक्तिविशेषणतावच्छेदकदण्डसंयोगवानित्यादौ अपूर्वदण्डादिज्ञानानपेक्षाया एव प्रकृतत्वात् । दण्डसंयोगत्वादिनेति । दण्डत्वसंयोगत्वादिनेत्यर्थः । तेन दण्डत्वादिना फलीभूतग्रहविशेषणतावच्छेदकदण्डादिव्यक्तिज्ञानानपेक्षालाभः । यथाश्रुते फलीभूतज्ञानविशेषणसंयोगादिव्यक्तिज्ञानानपेक्षामात्रलाभेनासङ्गतिप्रसङ्गात् । संयोगत्वादिना यत्किञ्चिज्ज्ञानकारणत्वाभिधानं तु पूर्ववत् दृष्टान्तविधया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां तद्विशेषणाविषयकत्वनिवेशे वह्निमानित्याद्यनुमितौ अपूर्ववह्न्यादिरूपविशेषणभानार्थमेव सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतया तदनिवेशस्य प्रागेव व्यवस्थापितत्वादिदानीं दृष्टान्तता ।

मूले विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वादि[ति] । विशिष्टप्रकारकज्ञानत्वादित्यर्थः । विशेषणान्तरविशेष्यता[क]प्रकारकज्ञानत्वादिति यावत् । अतो दण्डत्वादिविशिष्टप्रतियो[गि]कत्वानवच्छिन्नवैशिष्ट्यविषयताशालिनो दण्डी पुरुष इति ज्ञानस्यापि सङ्ग्रहः । तदसङ्ग्रहे तादृशज्ञाने विशेषणज्ञानजन्यत्वानभ्युपगमात् हेत्वनभिधाने न्यूनतापातात् । न च तत्र विशेषणज्ञानजन्यतानभ्युपगमोऽपि न विवक्षित इति

वाच्यम् । तथा सति तादृशबुद्धेर्दृष्टान्तत्वाप्रतिक्षेपात् ।

यद्यपि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यत्वमेव विशेषणज्ञानजन्यत्वानभ्युपगमे बीजं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य च विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्यामेव बुद्धौ हेतुता न तु विशिष्टविशेषणकज्ञानमात्रे । मणिकृता अवान्तरवाक्यार्थज्ञानं विनापि युगपत् सकलपदार्थसंसर्गावगाहिरक्तदण्डवान् पुरुष इत्यादिशाब्दबोधस्योपगमात् । स्वप्रकाशग्रन्थे ज्ञानत्वानिर्विकल्पकानन्तरं व्यवसायतृतीयक्षणे विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या जानामीत्याकारकविशिष्टज्ञानविशेषणकानुव्यवसायस्योपगतत्वाच्च । काञ्चनमयत्वादिविशिष्टवह्निप्रसिद्धिं विनापि काञ्चनमयवह्निमानित्यादिबुद्धेर्विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन सम्भवस्य दीधितिकृता हेत्वाभासे वक्तव्यत्वात् । विशिष्टव्याप्तिज्ञानं विनापि विशिष्टपरामर्शोत्पादस्य मिश्रप्रभृतिभिः परामर्शग्रन्थे कथनात् । लाघवोपनीतयदर्थविशिष्टसाध्यप्रसिद्धिं विनापि तद्विशिष्टसाध्यविशेषणकानुमितेरुपगमाच्च । तथापि प्राचीनैर्विशिष्टोपस्थितिं विना विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्याविषयकमपि विशिष्टविशेषणकज्ञानं नोपेयते मणिकृता विशिष्टाप्रसिद्ध्यैव काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमित्यसम्भवस्य हेत्वाभासे कथनादिति नासङ्गतिः । अत एव साध्याप्रसिद्धिस्थले साध्यविशेष्यिकैवानुमितिरुपेयते न तु विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेनापि साध्यप्रकारिकेति ।

ननु तद्विशिष्टज्ञानत्वेन तज्ज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुकत्वानुमाने मूलोक्तदृष्टान्ताभावो ज्ञानप्रत्यासत्तिस्वीकर्तृमते न सङ्गच्छते उपनीतभानस्यैव दृष्टान्ततासम्भवात् अतः स्वयं तत्र दूषणान्तरमाह । विशेषणेति । हेतुत्वस्येति । निरस्तत्वादित्यग्रिमेणान्वयः । कारणत्वापस्येति । तद्विशेषणकबुद्धित्वस्येव तद्विशेष्यकबुद्धित्वादेरपि तद्विशेष्यकोपनीतभाने तज्ज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुकत्वसहचरितत्वाल्लौकिकविशिष्टबुद्धिपूर्वं विशेषणगोचरस्येव विशेष्यगोचरस्यापि निर्विकल्पकस्य नैयायिकसंमततया व्यभिचारनिर्णयाविषयत्वाच्च तज्ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकत्वानुमापकत्वसम्भवादिति भावः ।

प्रतिबन्देरनुत्तरतया दोषान्तरमाह । मानाभावेन चेति । विशिष्टज्ञानत्वे विशेषणज्ञानजन्यत्वानुमापकौपयिकतर्काभावेन

वेत्यर्थः । मानाभावपर्यन्तानुसरणबीजं प्रतिबन्देरकिञ्चित्करत्व-मिष्टापत्त्यादिना दर्शयति ।

(दी०) एतेनाऽस्तु विशेष्यज्ञानमपि कारणम्, जन्यतां निर्विकल्पकमपि सामान्यलक्षणया सर्वज्ञत्वापत्त्या तस्यास्तदजनकत्वे तु तत एव बाधकाच्च तत् कारणमिति निरस्तम् ।

(गा०) एतेनेति । ननु विशेष्यज्ञानत्वेन हेतुत्वे सामान्यलक्षणातोऽपि निर्विकल्पकस्वीकारप्रसङ्गः अज्ञातातीतानागतघटादिव्यक्तीनां प्रथमतो विशेष्यतया भानासम्भवादित्यत्रापीष्टापत्तिमाह । जन्यता चेति । सामान्यलक्षणायाः सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयविषयकप्रत्यक्षत्वं जन्यतावच्छेदकं न तु सामान्यप्रकारतानिरूपितसामान्याश्रयविषयताकप्रत्यक्षत्वमतो ज्ञातधर्म्यंशे सामान्यप्रकारकप्राथमिकसामान्यज्ञानीयाज्ञातसामान्याश्रयनिष्ठप्रकारस्य विशेष्यतात्मकविषयताया अपि सामान्यप्रत्यासत्तिनियम्यतेति भावः । एतन्मते च संसर्गतानिरूपकतदीयविषयताशालिज्ञानत्वमेव तज्ज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं न तु तद्विशेष्यकज्ञानत्वतत्प्रकारकज्ञानत्वे कार्यकारणभावद्वयापत्तेः । संसर्गतानिरूपकत्वस्य प्रकारताविशेष्यतासाधारणत्वेनोक्तधर्मेणोभयसङ्ग्रहः । सौरभाद्यप्रकारकतन्मानसानुरोधेनापि ज्ञानप्रत्यासत्तेः स्वतन्त्रकारणत्वमेतन्मते नास्ति ईदृशाकारणतयैवोपपत्तेः ।

न च विशेष्यज्ञानाहेतुतामतेऽपि तत्र सामान्यलक्षणया सौरभभानसम्भवात्तदनुरोधेन न ज्ञानप्रत्यासत्तिहेतुतेति वाच्यम् । यत्र नित्यत्वादिना सौरभत्वादिकमेवोपस्थितं न तु सौरभादिकमपि तत्र किञ्चिद्विशेष्यभासकप्रत्यासत्त्यन्तराभावेन सामान्यप्रत्यासत्त्यापि मानससौरभभानाजननात् सौरभत्वादिसामान्यलक्षणया मानसज्ञाने जननीये यत्किञ्चित्सौरभादिज्ञानसहकारिताया आवश्यकत्वात् तदनुरोधेनैव ज्ञानप्रत्यासत्तेरेतन्मते हेतुत्वान्तरस्यावश्यकत्वादित्यवधेयम् ।

ननु सामान्यलक्षणया निर्विकल्पकजननोपगमे जातित्वादिसामान्यलक्षणया अज्ञातनिखिलजातिनिर्विकल्पकं जनयित्वा स्वरूपत-

स्तत्तज्जातिप्रकारकज्ञानं जनयिष्यते स्वरूपतस्तद्विशिष्टबुद्धिहेतुभूतस्य स्वरूपतस्तज्ज्ञानस्य सत्त्वात् । तादृशं च ज्ञानमसर्वज्ञस्यानुभवविरुद्धमत आह । सार्वज्ञापत्त्येति । यावत्प्रमेयभासकप्रमेयत्वादिसामान्यज्ञानतृतीयक्षणजातसंशयधर्मितावच्छेदकतत्तादिविशिष्टधर्मिज्ञानानन्तरं यत्र घटत्वादिरूपकोट्युपस्थितिस्तदुत्तरं स घटो न वेत्यादिसंशयः तत्र धर्मिज्ञाने सामान्यलक्षणाजन्यघटत्वादिनिर्विकल्पकात् घटत्वाद्यंशेऽन्याप्रकारकात् स्वरूपतोऽपि धर्मितावच्छेदकतत्तादिविशिष्टे घटत्वादिभानसम्भवेन समानप्रकारकनिश्चयसत्त्वेन स घटो न वेत्यादिसंशयानुपपत्त्येत्यर्थ इति सम्प्रदायः ।

अत्रेदं चिन्त्यते । सामान्यलक्षणया निर्विकल्पकाजननेऽपि यत्र धर्मिज्ञानात् पूर्वं स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारिका उपस्थितिः तत्ताविशिष्टधर्मिधीरेव वा इदन्त्वादिविशिष्टे घटत्वाद्यंशे अन्याप्रकारकतत्प्रकारकसमूहालम्बनरूपा तत्रापि धर्मिज्ञानानन्तरं घटभेदाद्युपस्थित्या स घटो न वेत्यादिसंशयः कदाचिदनुभूयते तदनुपपत्तिर्दुर्वारैव तत्ताविशिष्टेऽपि तत्र घटत्वादेः स्वरूपतो भाने बाधकाभावात् ।

यदि च दूरत्वादिरूपसंशयजनकदोषात्तत्र तत्ताविशिष्टे स्वरूपतो घटत्वादेर्न विशिष्टधीरित्युच्यते तदा सामान्यलक्षणया निर्विकल्पकजननेऽपि तत एव तत्ताविशिष्टे घटत्वादेरभानान्न स घटो न वेति संशयानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तूपनीतभाने दूरत्वादिदोषो न प्रतिबन्धकः तथा सति दूरस्थे धर्मिणि घटत्वादिसंशयस्याप्यनुपपत्तेः । न हि निश्चयत्वं दोषप्रतिबध्यतावच्छेदकं तस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् । तथा च दर्शितस्थले तत्ताविशिष्टे घटत्वादेरुपनीतभानात्मकनिश्चये बाधकाभावः ।

न च धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुतायाः संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वानभ्युपगन्तृभिरनभ्युपगमादुक्तधर्मिज्ञानमेव संशयरूपं भविष्यतीति न संशयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विपरीतकोट्युपस्थितेः प्रागसत्त्वेन प्रथमं संशयासम्भवात् । तस्माद्धर्मिविशेषे स्वरूपतो घटत्वाद्युपनीतभाने अननुगततत्तदुपनायकज्ञानव्यक्तीनामेव हेतुत्वं स्वीकरणीयमिति सामान्यलक्षणया निर्विकल्पकजननेऽपि तस्य

स्वरूपतो घटत्वाद्युपनायकतानभ्युपगमान्नोक्तसंशयानुपपत्तिरिति तस्मात् सार्वक्षापत्त्यस्य प्रमेयत्वादिसामान्यज्ञानतृतीयक्षणे घटत्वादिरूपयावदखण्डधर्माणां स्वरूपतः प्रकारतया भानापत्त्यर्थः । येन पुंसा लौकिकसन्निकर्षेण घटत्वादिकं कदापि न गृहीतं घट इत्याद्याकारकतदीयज्ञानस्यानुभवविरुद्धतया इष्टापत्तेरयोगात् ।

न च उपनायकज्ञानस्योक्तयुक्त्या अननुगतरूपेण हेतुत्वे अस्या अव्यापत्तेर्नावकाशः । स्वरूपतो विशेषणविषयकधीसहकृतज्ञानप्रत्यासत्तिबलादेव तादृशज्ञानस्यापादनीयत्वात् । सामान्यलक्षणाघटितायाः सामग्र्याः सामान्याश्रयप्रकारताप्रयोजकत्वानभ्युपगमात् ज्ञातसामान्याश्रयप्रकारकज्ञानस्य ज्ञानप्रत्यासत्तित एव सर्वत्र निर्वाहात् कथञ्चिदुक्तापत्तिसम्भवे संशयानुपपत्तेरपि दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । यतो धर्मिज्ञानात् पूर्वं यत्राविशेषितघटत्वादिकमेवोपस्थितं तादृशोक्तस्थले संशयधर्मितावच्छेदकतत्ताविशिष्टे निर्विशेषणकघटत्वाद्युपनीतभानवारणाय सधर्मितावच्छेदकक एव तादृशोपनीतभाने उपनायकज्ञानस्याननुगतरूपेण हेतुता स्वीक्रियते न तु निर्धर्मितावच्छेदकके तत्रानुगतसामग्रीस्वीकारे संशयानुपपत्त्यादिरूपानिष्टप्रसङ्गविरहात् । तथा च सामान्यलक्षणाया निर्विकल्पकजनकत्वमते निर्धर्मितावच्छेदककोक्तज्ञानापत्तिर्दुर्वारैव ।

न च निर्धर्मितावच्छेदककोपनीतभानसामग्र्या अपि नानुगमसम्भवस्तथा सत्युपस्थितानां वस्तूनां सन्निकृष्टयावद्वस्तुष्वेव उपनीतभानापत्त्या उपनीतभानमात्रस्यैव भ्रमत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम् । एतादृशातिप्रसङ्गवारणाय यत्र यस्य बाधितत्वं तत्र तदुपनीतभानसामग्र्या अनुगमासम्भवेऽपि तदाश्रयधर्मिकतदुपनीतभानसामग्र्या अनुगमोपगमे बाधकाभावात् ।

एतेन लौकिकप्रत्यक्षे स्वरूपतो घटत्वादिभासकं तद्व्यञ्जकसन्निकर्षविशेषादिकमेव केवलजातिमानित्याकारकघटत्वादिलौकिकप्रत्यक्षानुपगमात् । अन्यथा जातिमत्त्वाद्युपस्थितिसत्त्वे प्रहरावधि निरीक्ष्यमाणेऽपि घटे अयं घटो न वेति संशयविच्छेदानुपपत्तेः । उपनीतभानसामग्री चाननुगतैवेति घट इत्याकारकोपनीतभाने अनियम इति स्वरूपतस्तत्प्रकारकबुद्धौ स्वरूपतस्तज्ज्ञान-

हेतुत्वं तदेकयुक्तिकं निर्विकल्पकं च विलीयेतेति निरस्तम् । बाधितस्थलेऽननुगतत्वेऽपि अबाधितस्थले तस्यानुगतत्वात् । एवं च स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनीतभाने स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानहेतुत्वे सिद्धे तत्रैव लाघवाल्लौकिकान्यत्वमनिवेश्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वं कल्प्यते प्रथमतो जातित्वाद्युपस्थितिस्थले लौकिकसामग्रीतो जातित्वेन घटत्वप्रत्यक्षेऽपि निर्विकल्पकीयघटत्वविषयत्वोपगमे बाधकाभावात् तन्मूलिकैवायं घट इति धीः स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वे निर्विकल्पकास्वीकारे प्राथमिकविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः, निर्विकल्पकस्वीकारे च तत्रैव व्यभिचार इति स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति ।

तस्याः । सामान्यलक्षणायाः । तज्जनकत्वे । तन्निर्विकल्पकाजनकत्वे । तत एव बाधकात् । सामान्यप्रत्यासत्तिजप्राथमिकाज्ञातविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारात् । तत् । विशेष्यज्ञानम् । न कारणम् । न सम्भवत्कारणताकम् । तथा च तावतैव प्रतिबन्द्युद्धार इति विशेषणज्ञानहेतुत्वं निष्प्रत्यूहमिति भावः ।

निरस्तमिति । यद्यपि विशेषणज्ञानहेतुत्वे ज्ञानलक्षणायाः स्वतन्त्रकारणता नास्तीति लाघवं तन्मुख्यविशेष्यकमानसतदुपनीतभानेऽपि नियमतः स्वांशे तादात्म्यसम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वोपगमात् । तद्प्रकारकत्वे लौकिकविषयतान्यतद्विषयताया एव ज्ञानलक्षणाजन्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वात् । सामान्यस्य प्रत्यासत्तितामते सामान्यप्रत्यासत्तिज्ञातत्तद्विशेष्यकमानसे व्यभिचारेण ज्ञानप्रत्यासत्तिहेतुताया एवासम्भवात् । तथापि विशिष्टप्रत्यक्षत्वस्यैव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन विशिष्टबुद्धित्वस्यानुमित्यादिसाधारणस्य तज्जन्यतावच्छेदकत्वमप्रामाणिकमित्यनुमित्यादावपूर्वभानानुरोधेन न सामान्यप्रत्यासत्त्यादर इत्यवधेयम् । ननु प्रसिद्धधूमेऽव्यभिचारनिश्चयसत्त्वेन तत्र व्यभिचारसंशयायोगात् धूमान्तरधर्मिक एव व्यभिचारसंशयो वाच्यः । तादृशस्य च धर्मिणो भानं न सामान्यप्रत्यासत्तिमन्तरेणेति मूलसिद्धान्तो धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुतायामेवोपपद्यते सैव मीमांसकानां नानुमता अत एव तेषां स्वतःप्रामाण्यवादिनामप्यज्ञात एव ज्ञानरूपे धर्मिणि प्रामाण्य संशयनिर्वाहः ।

न च तुरगादौ वेगेन गच्छति इन्द्रियसन्निकर्षादिशालिनामनन्तधर्मिणां क्वचिदेव धर्मिणि संशयो न सर्वत्रेति नियमानुरोधात्तद्धर्मिकसंशये तत्र धर्मिज्ञानहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । इन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वे कस्यचिदेव धर्मिणो ज्ञानमित्यत्र नियामकस्य दुर्वचतया धर्मिज्ञानहेतुतयापि उक्तस्थले संशये धर्मिणि नियमस्योपपादयितुमशक्यत्वात् ।

न च तत्तत्सन्निकर्षादिव्यक्तीनां तत्तद्धर्मिज्ञाने विशिष्य हेतुताकल्पनाद्धर्मिणां संशयजनकज्ञानविषयतानियम इति वाच्यम् । तथा सति संशयीयधर्मिविषयताया अपि तत एव नियमोपपत्तेर्धर्मिज्ञानहेतुत्वासिद्धेः ।

न च संशयात्मकधर्मिज्ञाने अननुगततत्तत्सन्निकर्षादिव्यक्तीनां हेतुतापेक्षया लाघवेन तत्रानुगतधर्मिज्ञानहेतुत्वे सिद्धे तद्बलाच्च संशयपूर्वं तद्विषयधर्मिविषयकज्ञानान्तरासिद्धौ तत्र संशयाविषयधर्मिविषयतावारणाय तत्र तत्तत्सन्निकर्षादिव्यक्तीनां हेतुताकल्पने गौरवं फलमुखतया न दूषणमिति वाच्यम् । सन्निकृष्टेष्वनेकधर्मिषु यत्र न संशयः तादृशधर्मिणां कियतामपि भानस्यानुभविकतया अनुगतधर्मिज्ञानहेतुतया संशये धर्मिविषयतानियमानुपपत्तेः ।

अथ साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानं संशये धर्मिविषयतानियामकं साधारणधर्मवत्त्वेन धर्मिभाने च नियामकान्तरमुभयसिद्धमेव अत एव ज्ञातेष्वपि धर्मिषु क्वचिदेव धर्मिणि कस्यचिदेव धर्मस्य संशय इति नियमोऽप्युपपद्यते तत्तद्भावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानविषयतायास्तत्संशयविषयताप्रयोजकत्वात् ।

एतेन न तत्तद्विशेष्यकत्वविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नोत्पत्तौ तत्तद्विशेष्यभासकसामग्रीणां चाक्षुषस्पार्शनादिभेदेनाननुगतानां गुरुशरीराणां च प्रयोजकत्वमपेक्ष्य तत्तद्विशेष्यविषयकज्ञानाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यानुगतरूपेण हेतुतां कल्पयित्वा प्रयोजकत्वकल्पनमेव तद्धेतोरेवेति न्यायात् लाघवादुचितमिति तत एव संशये विशेष्यभाननियम इति मिश्रानुसारेण धर्मिज्ञानहेतुताखण्डनमप्यपास्तम् । तावता साधारणधर्मदर्शनाद्यविषये ज्ञायमाने धर्मिणि संशयाविषयत्वानिर्वाहात् ।

न च तद्धर्मिकसाधारणधर्मवत्ताज्ञानसामग्रीत्वेनैव तद्धर्मिकसं-

शयहेतुत्वमास्तामिति वाच्यम् । तादृशज्ञानसामग्रीत्वापेक्षया तादृशज्ञानत्वस्यातिलघुत्वात् ।

न चैतादृशसामग्रीत्वस्य गुरुशरीरत्वेऽपि तदवच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्तितायाः क्लृप्तत्वात्तदनन्यथासिद्धत्वमात्रं कल्पनीयमिति लाघवं तादृशज्ञानस्य तु उभयमेव कल्पनीयमिति सामग्रीहेतुत्वमेवोचितमिति वाच्यम् । साधारणधर्मदर्शनादिविशिष्टसंशयत्वरूपतत्कार्यतावच्छेदकाभिमतधर्मावच्छिन्नं प्रति तादृशज्ञाननियतपूर्ववर्तिताया अप्युभयवादिसिद्धत्वात् ।

न च संशये साधारणधर्मादिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि उक्तस्थले सन्निकर्षादिशालिसकलधर्मिषु प्रत्येकं तत्तत्कोटिविशिष्टबुद्ध्यापत्तिर्दुर्वारैवेति तत्तद्धर्मिकतत्तद्धर्मविशिष्टबुद्धौ अननुगतनियामककल्पनमावश्यकं तत एव च तत्तद्धर्मिकसंशयस्यापि नियमनिर्वाहात् संशयसाधारणधर्मवत्ताज्ञानहेतुताकल्पनमयुक्तम् । अत एव संशयत्वस्य सामग्रीसमाजनियम्यतया न कार्यतावच्छेदकत्वमिति नवीनमतनिर्वाह इति वाच्यम् । संशयत्वावच्छिन्नं प्रति साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि आरोपसाधारणतत्तद्धर्मिकतत्तत्कोटिविशिष्टबुद्धौ तत्तत्कोटिसहचरितधर्मादिमत्तत्तद्धर्मिज्ञानस्य हेतुताया आरोपे धर्मिभाननियमावश्यंकल्पनीयतया तत एव संशये धर्मिज्ञानस्यापेक्षणीयत्वात् । मैवम् । संशये धर्मितावच्छेदकभाननियमाय तत्तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकसंशये तत्तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकसाधारणादिधर्मज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् यादृशधर्मावच्छिन्ने क्वचिद्धर्मिणि साधारणादिधर्मदर्शनं तत्तद्धर्माश्रयेन्द्रियसन्निकर्षादिशालिसकलधर्मिणामेव तेन रूपेण संशयविषयतोपगमात्तत्तद्धर्मिविषयकत्वमन्तर्भाव्य साधारणादिधर्मिज्ञानस्य हेतुताया अकल्पनात् ।

(चि०) उच्यते । यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदा अनुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात् । प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमस्य मानाभावेनाज्ञानात् ।

सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते।

(दी०) प्रसिद्धधूम इत्यादि। धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वानङ्गीकारेऽपि संशये तत्र धर्मिभानार्थं सा स्वीकार्या धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमे त्वविवादात्। तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्माश्रयप्रत्यासत्तित्वोपगमात्।

(गा०) समानधर्मिकसाधारणादिधर्मज्ञानाद्यनुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धेरयोगात् धूमत्वादिना प्रसिद्धधूमादिषु साधारणादिधर्मज्ञानादेवाप्रसिद्धधूमादौ धूमत्वादिना व्यभिचारसंशयोपपत्तेरित्यालोच्य धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतामाह। धर्मिज्ञानस्येति। सा। सामान्यप्रत्यासत्तिः। स्वीकार्येति। संशयस्यापि प्रत्यक्षतया तत्राप्रत्यासन्नस्य भानासम्भवादिति भावः।

ननु विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकं तत्र च सधर्मितावच्छेदककबुद्धित्वमेव कार्यतावच्छेदकमुपेयते लाघवात्। एवं च सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमेऽपि न क्षतिः। धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकगर्भे एव तत्तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिविषयतानिवेशात्तज्ज्ञानस्यैव धर्मिभासकप्रत्यासत्तित्वसम्भवादत आह। धर्मितावच्छेदकेति। अविवादमेव स्फुटयति। तद्धर्मेति।

न चैवमपि संशयान्यव्याप्तिज्ञाने यावद्धूमादिविषयकत्वं न सिध्यतीति वाच्यम्। धूमत्वप्रकारकज्ञानस्य धूमभासकतायां विपरीतकोटिभानसामग्र्याः प्रयोजकत्वाकल्पनेन निश्चयेऽपि तद्बलात् सकलधूमभाने बाधकाभावात् विपरीतनिश्चयस्य धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिविशिष्टधीप्रतिबन्धकतायां तत्समानविषयकत्वमात्रं तद्धर्मितावच्छेदकघटितधर्मावच्छेदेन विरोधिविषयकत्वविशिष्टं तत्समानविषयकत्वं वा न प्रयोजकं अपि तु शुद्धधर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विरोध्यवगाहित्वमेवेति व्यवस्थापयन् संशयानुपपत्तिरूपमूलोक्तसामान्यप्रत्यासत्तियुक्तिं दूषयितुमुपक्रमते। अत्र वदन्तीति।

(दी०) अत्र वदन्ति । प्रसिद्धधूमे धूमत्वेन व्याप्तिज्ञान-मेतद्धूमत्वेन वा ? आद्ये संशयोऽसिद्धः । द्वितीये धूमत्वाव-च्छेदेन व्याप्तिग्रहस्यैव तद्विरोधितया संशयो नानुपपन्नः । कथ-मन्यथा पृथिव्यादिरूपे वायुत्वाभावव्याप्यतानिर्णयेऽपि रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेत्यादिसंशयः । न चातिरक्तसम्भाव-नया तथा, विशेषतश्चोपस्थितानामातिरिक्तानां विशेषदर्श-नाक्रान्ततया अतिरिक्तान्तरोपस्थितये अवश्यं सा स्वीकरणी-येति वाच्यम् ।

(गा०) धूमत्वेन । शुद्धधूमत्वावच्छेदेन । एतद्धूमत्वेन । महा-नसीयधूमत्वावच्छेदेन । व्याप्तिज्ञानमिति । प्रसिद्धधूमधर्मिकव्यभि-चारसंशयविरोधितया अभिमतमिति शेषः । आद्य । प्रसिद्धधर्मि-कव्याप्ति(१)निश्चयकाले । संशयोऽसिद्ध इति । तादृशनिश्चयस्य या-वद्धूमविषयकत्वे समानविषयकत्वमात्रेण विरोधितामतेऽपि अनी-दृशधूमरूपधर्मिणो दुर्लभतया संशयाप्रसक्तेः । प्रसिद्धधूममात्र-विषयकत्वेऽपि धूमत्वव्यापकताया विरोधिन्या अवगाहनेन धूमत्व-पुरस्कारेण स्वाविषयधूमधर्मिकमपि संशयं प्रति तस्य विरोधित्वौ-चित्यात् । यथा एकधर्मिणि विरोधिद्वयसत्त्वे विरोधभङ्गप्रसङ्गस्तत्र समानधर्मिकविरोधिज्ञानप्रतिबन्धकतायां बीजम् । तथा तत्समा-नाधिकरणधर्मं प्रति तद्विरोधिनो व्यापकत्वेऽपि विरोधभङ्गप्रस-ङ्गस्य उक्तज्ञानप्रतिबन्धकताबीजत्वादिति भावः ।

धूमत्वावच्छेदेन । शुद्धधूमत्वव्यापकत्वेन । एवकारेण तादृश-व्यापकतानवगाहिसमानविषयकज्ञानव्यवच्छेदः । तद्विरोधितया । धूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण व्यभिचारविषयकसंशयविरोधितया । स नानुपपन्नः । संशयो नानुपपन्नः ।

ननु दर्शितबीजेनोक्तव्यापकतानवगाहिनोऽपि समानविषयकज्ञा-नस्य विरोधित्वमावश्यकम्, प्रतिबध्यप्रतिबन्धकतयाभिमतधियो-र्विषयाविरोधभङ्गप्रसङ्गेऽपि प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानुपगमे धर्मितो-

---

(१) प्रथमोक्तव्याप्तीति २ पु० पाठः ।

वच्छेदकव्यापकतावगाह्यपि भिन्नधर्मिकं ज्ञानमविरोधि तदनवगाह्यपि समानधर्मिकं ज्ञानं विरोधीति विपरीतमेव कुतो न स्यात् । व्यापकतावगाहित्वेन विरोधित्वे अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण विरोधिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरस्य कल्पनया गौरवं चेत्याशङ्क्याह । कथमन्यथेति । अन्यथा । समानविषयतामात्रेण निश्चयस्य संशयविरोधित्वे । पृथिव्यादिरूप इति । सर्वत्र पार्थिवरूपत्वादिनेति शेषः । कथं संशय इत्यन्वयः । प्रसिद्धरूपातिरिक्तस्य रूपस्याप्रसिद्ध्या प्रसिद्धरूपाणां च विपरीतनिश्चयविषयतया संशयधर्मिणः सामान्यप्रत्यासत्तिमतेऽपि दुर्लभत्वादिति भावः । अतिरिक्तसम्भावनया । प्रसिद्धरूपातिरिक्ते रूपत्वसम्भावनया । तथा । विशेषरूपेण सर्वत्र व्याप्तिनिश्चयेऽपि सामान्यरूपेण संशयः । विशेषधर्मपुरस्कारेण निश्चयस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेण संशयं प्रति प्रतिबन्धकतायां तद्विशेषधर्मशून्ये सामान्यधर्मसम्भावनाया उत्तेजकत्वोपगमादिति भावः । सम्भावनायाश्च निश्चयसाधारणेन ज्ञानत्वेनैवोत्तेजकत्वात् पार्थिवाद्यतिरिक्तमपि रूपमस्तीति भ्रमेऽपि रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेति संशयस्योक्तनिश्चयदशायामुत्पत्तेः ।

नन्वेवं सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वेऽपि व्याप्तिनिश्चयविषयप्रसिद्धधूम एव अतिरिक्तसम्भावनया व्यभिचारसंशयोपपत्तेः प्रकृतासिद्धिरित्यत आह । विशेषतश्चेति । लौकिकसन्निकर्षादितः । उपस्थितानाम् । प्रसिद्धधूमरूपातिरिक्तानाम् । घटगुणादिद्रव्यरसादीनाम् । विशेषतः । विशेषधर्मघटत्वादिपुरस्कारेण । विशेषदर्शनाक्रान्ततया । धूमत्वरूपत्वाद्यभावनिश्चयविषयतया तेषु धूमत्वरूपत्वादिसम्भावनाया असम्भवात् । प्रसिद्धधूमाद्यतिरिक्तत्वेन रूपेण विशेषदर्शनाविषयतया अनुपस्थितवस्त्वन्तरमेवातिरिक्तसम्भावनायां धर्मितया विषयो वाच्यः । तादृशातिरिक्तोपस्थितिश्च सामान्यलक्षणां विना नेति तदर्थमेव तस्याः प्रत्यासत्तित्वं स्वीकार्यमित्यर्थः ।

अतिरिक्तसम्भावनापदार्थं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति । यत इति ।

(दी०) यतो रूपेषु नातिरिक्तत्वसम्भावना तेषु वि-

शेषदर्शनात् । नाप्यतिरिक्ते रूपत्वसम्भावना रूपान्यन्न रूपं द्रव्यादयो रसादयश्च न रूपं प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्रूपभिन्नं द्रव्यं रसादि वा तत् सर्वं न रूपं रूपत्वाभाववच्चेत्यादिविशेषदर्शनेन तस्या अप्ययोगात् । तदानीञ्चोक्तसंशयस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वात् अतिरिक्तसम्भावनाया गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च । तस्मात्तत्रैव धूमे रूपे वा धूमत्वेन रूपत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तेरग्रहाद् व्यभिचारसंशयो नायुक्तः ।

(गा०) अतिरिक्तत्वसम्भावना । प्रसिद्धरूपातिरिक्तत्वकोटिकसम्भावना । प्रकृते उत्तेजिका भवितुमर्हतीति शेषः । तेषु । सर्वेषु रूपेषु । विशेषदर्शनात् । विशेषतोऽनतिरिक्तत्वनिश्चयात् । समानविषयकत्वमात्रेण विरोधितामते रूपधर्मिकसम्भावनाया एवोत्पादासम्भवादिति शेषः । न रूपमित्यन्तत्रयं इत्यादीत्यन्तेतिपदेन प्रत्येकं सम्बध्यते । रूपान्यरूपमित्यादिविशेषदर्शनं सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षे तद्बलात् सर्वेषामेवातिरिक्तानां धर्मितया रूपत्वसम्भावनाधर्मिणो दुर्लभतया तस्या अयोगादित्यर्थः । रूपाभिन्ने रूपभिन्नत्वेन सामान्यतो विशेषदर्शनमुक्त्वा विशेषतो द्रव्यत्वादिनापि तद्वक्तुं द्रव्यादय इति । समानविशेष्यकत्वेन विरोधितामतेऽपि समानप्रकारकत्वस्य तन्त्रत्वे प्रसिद्धरूपातिरिक्तत्वेन प्रकारेणातिरिक्तधर्मिकसम्भावनायां केवलरूपान्यत्वादिप्रकारेणातिरिक्तधर्मिकविशेषदर्शनस्याविरोधित्वसम्भवात् । सामान्यतो विशेषतश्च विशेषदर्शने प्रसिद्धरूपभिन्नत्वमपि धर्मितावच्छेदके अन्तर्भावयति । प्रसिद्धेति । प्रसिद्धरूपभिन्नं सर्वं न रूपमिति विशेषदर्शने प्रसिद्धरूपेषु सर्वत्र वायुत्वाभावव्याप्तिनिश्चये च सति रूपे तद्व्यभिचारसंशयाभावस्यानुभविकतया तदानीं तादृशसम्भावनाविरह इष्ट एवेति रूपभिन्नत्वमपि सामान्यतो विशेषतश्च विशेषदर्शनस्य धर्मितावच्छेदकेऽन्तर्भावितम् । सर्वमिति च सर्वेषां विशेषदर्शनविषयत्वलाभाय न तु तस्य व्यापकतावगाहित्वलाभाय एतन्मते तदवगाहिताया अकिञ्चित्करत्वात् । रूपभेदनिश्चयस्य यदि तादात्म्येन रूपकोटिकमेव संशयं प्रति विरोधिता न तु समवा-

येन रूपत्वकोटिकं तदभिप्रायेण रूपत्वाभावनिश्चयोऽपि दर्शितः। तादृशविशेषदर्शनदशायां संशयोऽप्यपलपनीय इत्यत आह। तदानीं चेति। उक्तसंशयस्य। रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेति संशयस्य। रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेति संशयस्य अनुभवे विवदमानं गौरवेण निराकरोति। अतिरिक्तेति। गौरवेण। प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवेण। तत्तद्विशेषधर्मपुरस्कारेण निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायां तत्तद्विशेषधर्मशून्ये सामान्यधर्मसम्भावनाया विशिष्य उत्तेजकतया प्रतिबन्धकताधिक्येन वा । अप्रयोजकत्वात्। अनुत्तेजकत्वात्। तथा च तद्धर्मसामानाधिकरण्येन विशेषणावगाहिज्ञाने शुद्धतद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मावच्छेदेन विशेषणाग्रहे च तद्धर्मसामानाधिकरण्येन विपरीतनिश्चयो विरोधी न तु तद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रेण विशेषणग्रहे तद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रेण विपरीतनिश्चय इति भावः। उपसंहरति । तस्मादिति । नायुक्त इति। तथा च नोक्तयुक्त्या सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिरिति भावः।

सामान्यप्रत्यासत्तौ युक्त्यन्तरं निराकर्तुमुपन्यस्यति। यत्त्विति।

(दी०) यत्तु सामान्याभावभानार्थं सा स्वीकार्या तां विना सकलतत्प्रतियोगिज्ञानासम्भवादिति । तन्न । न हि अभावस्य ज्ञानमात्रे लौकिकप्रत्यक्षे वा प्रतियोगिज्ञानं कारणं तव सामान्यलक्षणया इदन्त्वादिना च भाने व्यभिचारान्मानाभावाच्च ।

(गा०) सामान्याभावभानार्थम्। घटादिसामान्याभावभानार्थम्। घटादिसामान्याभावभासकसकलघटादिभानार्थम्। सा। सामान्यप्रत्यासत्तिः। सकलप्रतियोगीति । घटादिसामान्याभावीयसकलप्रतियोगीत्यर्थः। इदं च सकलप्रतियोगिज्ञानत्वेनाभावधीहेतुता तत्तद्घटादिव्यक्तिप्रतियोगिकाभावबुद्धौ तत्तद्घटादिव्यक्तिज्ञानत्वेन वा हेतुतेत्यभिमानेन स चाग्रे निराकरणीयः। प्रथमतः प्रतियोगिज्ञानस्य स्वातन्त्र्येणाभावधीहेतुतामेव खण्डयति। न हीति। ज्ञानमात्र इति। लौकिकालौकिकसाधारणप्रत्यक्ष इत्यर्थः। अभावप्रत्यक्षत्वं अभावलौकिकप्रत्यक्षत्वं वा प्रतियोगिज्ञानजन्यतावच्छेदकमित्युभयमपि

नेति फलितम् । स्वमते सामान्यप्रत्यासत्त्यभावेन तज्जन्याभावप्रत्यक्षे व्यभिचारोऽसम्भवदुक्तिक इत्यत उक्तवेति । सामान्यलक्षणयेति । अग्रिमेण भाने व्यभिचारादित्यनेन सम्बध्यते ।

द्वितीयपक्षेऽभावत्वादिसामान्यजप्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षाभावप्रत्यक्षे लौकिकत्वविरहेण व्यभिचारानवकाशात् पक्षद्वये दोषमाह । इदन्त्वादिनेति । तेजोरूपप्रतियोगिज्ञानशून्यकालीने इदं नीलमिति तमःप्रत्यक्ष इत्यर्थः । प्रतियोगिविशेषिताभावाविषयकप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वोपगमे उक्तव्यभिचारानवकाशात्तन्मते दोषान्तरमाह । मानाभावादिति । प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले प्रतियोग्यविशेषिताभावविषयकस्य नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षस्य सर्वानुभवविरुद्धस्य वारणायैव प्रतियोगिज्ञानहेतुतामङ्गीकरोषि प्रतियोग्युपरागावगाहित्वस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे च प्रतियोग्यनुपरक्ताभावप्रत्यक्षापत्तौ प्रतियोगिज्ञानविरहस्याकिञ्चित्करतया प्रकारान्तरेणैव तस्य वारणीयतया प्रतियोगिज्ञानहेतुतायां मानाभावादित्यर्थः ।

ननूक्तप्रतीतिविषयस्तमोनिष्ठमिदन्त्वं तेजोभावत्वमेव तेन रूपेण ज्ञानं च तेजोज्ञानं विना न कस्याप्यनुमतमिति प्रतियोगिप्रकारकत्वस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटावनिवेशेऽपि न व्यभिचार इत्यत आह ।

(दी०) अत एवेदन्त्वादिनोपस्थिते तमसि भावत्वाभावत्वसंशयः तेजोभावत्वेनोपस्थिते तदयोगात् । प्रतियोगिविशेषिततज्ज्ञानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेते, सकलप्रतियोगिविषयत्वं तु तस्यासिद्धम्, प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानादेव तत्सम्भवात् यावत्प्रतियोगिज्ञानत्वेन गौरवेणाहेतुत्वात् ।

(गा०) अत एवेति । तेजोज्ञानं विनापि तेजोभावत्वानात्मकेन इदन्त्वेन तमःप्रत्यक्षोत्पत्तेरेवेत्यर्थः । इदन्त्वादिनोपस्थिते । इदन्त्वादिरूपधर्मितावच्छेदकप्रकारेण प्रत्यक्षतः प्रतीते । तेजोभावत्वेनोपस्थिते । तेजोभावत्वरूपधर्मितावच्छेदकविशिष्टे । तदयो-

गात् । भावत्वसंशयायोगात् । तद्व्यावर्तकधर्मस्य तत्संशयधर्मितावच्छेदकताया अनुभवविरुद्धत्वादिति भावः ।

ननु प्रतियोगिज्ञानहेतुतामते तज्जन्यतावच्छेदके प्रतियोगिप्रकारतानिवेशे प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले न प्रतियोग्यनुपरक्ताभावप्रत्यक्षापत्तिः, तादृशाभावलौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः प्रतियोगिज्ञानकारणत्वानुपगमे च प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले प्रतियोगिज्ञानदशाप्रसिद्धस्यैवाभावप्रत्यक्षस्यापत्तिरिति तत्कारणत्वमावश्यकमित्यत आह । प्रतियोगिविशेषितेति । तद्भानम् । अभावभानम् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादाम् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताम् । नातिशेते । नातिक्रामति । तच्छून्यं न भवतीति यावत् । तथा च तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयैव प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानमपेक्षितं किं तत्र स्वतन्त्रप्रतियोगिज्ञानहेतुतयेति भावः ।

ननु मा भूदभावबुद्धौ स्वातन्त्र्येण प्रतियोगिधीः कारणं तथापि सामान्याभावबुद्धौ प्रत्यासत्त्यन्तराभावेन सकलप्रतियोगिभानमनुपपन्नमिति तदुपपत्तये सा स्वीकार्येत्यत आह । सकलेति । तस्य । सामान्याभावप्रत्यक्षस्य । असिद्धमिति । घटो नास्तीति सामान्याभावबुद्धौ घटत्वादिसामान्यधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिभानान्नीलघटो नास्तीति बुद्धौ च तत्र तदभावादेव तयोर्वैलक्षण्योपपत्तेरिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुतामभ्युपेत्यापि पूर्वोपदर्शिताभिमानं निराकृत्य सामान्यप्रत्यासत्तिं खण्डयति । प्रतियोगिज्ञानस्येति ।

(दी०) न च तदभावबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वात् यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमर्थायातम् । मानाभावात्, ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावाश्च प्रतियोग्यादित्रितयप्रतियोगिकाः द्वयाग्रहेऽप्येकग्रहादेव गृह्यन्ते इत्यभ्युपगमाच्च । अन्धकारस्तु तेजोविशेषसामान्याभावो नाभावसमुदायः यावत्तदभावानामेकत्रासम्भवात् अननुगमात् गौरवात्तेजोविशेषत्वादिज्ञानस्य तेजःसामग्र्याश्च विरहेऽपि तेजोविशेषात्यन्ताभावप्रागभावानां प्रत्यक्षानभ्युपगमाच्च प्राग-

भावप्रत्ययोऽपि च प्रतियोगिवृत्तिघटत्वादिप्रकारकज्ञानसाध्यो न प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते ।

(गा०) न चेत्यनन्तरं यावत्त्वस्य कारणतावच्छेदककोटावप्रवेशोऽपीति पूरणीयम् । तदभावबुद्धौ । तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिकाभावबुद्धौ । तज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वात् । तत्तद्व्यक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् तत्तदभावप्रत्यक्षे तत्तदभावीयप्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुत्वे चाभावानामेकप्रतियोगिकानामपि सम्बन्धादिभेदेन नानात्वेन प्रतियोग्यपेक्षया बहुतरतया कार्यकारणभावबाहुल्यमिति भावः । मानाभावादिति । एकधर्मप्रकारकप्रतियोगिज्ञानादन्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणाय तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वे उक्तकार्यकारणभावे मानाभावादित्यर्थः ।

ननु ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात् घटो ध्वस्त इत्यादिप्रत्यक्षानुरोधेन तत्तद्घटादिव्यक्तिप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वमावश्यकमित्यत आह । ध्वंसेति । घटध्वंसस्य घटात्यन्ताभावविरोधितया स एव घटात्यन्ताभावस्यात्यन्ताभावः प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोगितद्ध्वंसस्वरूपतया स घटप्रागभावस्य ध्वंसोऽपीति घटतदत्यन्ताभावतत्प्रागभावत्रयप्रतियोगिकः । एवं घटप्रागभावो घटात्यन्ताभावस्यात्यन्ताभावः घटध्वंसस्य प्रागभावश्च ध्वंसप्रागभावस्य प्रतियोगितत्प्रागभावात्मकत्वादिति सोऽपि घटादित्रयप्रतियोगिकः । घटात्यन्ताभावोऽपि तद्ध्वंसतत्प्रागभावात्यन्ताभावसमनियततया तदभिन्न इति घटादित्रयप्रतियोगिकः अथ चैकैकप्रतियोगिज्ञानादेव गृह्यते इत्यभ्युपगमेन तत्प्रत्यक्षे परापरप्रतियोगिज्ञानस्य व्यभिचारादित्यर्थः । स्वमते समनियतसंख्यापरिमाणाद्यभावस्याभिन्नतया संख्यादिज्ञानजन्ये तदभावप्रत्यक्षे परिमाणादिज्ञानस्य व्यभिचारोऽपि बोध्यः । तथा चागत्या प्रतियोगिज्ञानहेतुतामते तदभावप्रत्यक्षे तत्तदभावीयप्रतियोगिज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्येति न सामान्याभावप्रत्यक्षे यावत्प्रतियोगिज्ञानापेक्षेति भावः ।

अथाभावाभेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकादिभेदेनानुयोगिताभेदात् तत्तद्व्यक्तिनिरूपितानुयोगिताप्रत्यक्षत्वस्य तत्तद्व्यक्तिज्ञानजन्यता-

वच्छेदकत्वाच्च व्यभिचारः । अत एवेदन्त्वादिनानुयोगिताविशेषा-विषयकतमःप्रत्यक्षेऽपि न व्यभिचारः । एवं च सामान्याभावीयघटत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नसकलप्रतियोगिनिरूपितानुयोगिताया ऐक्यात् तत्प्रत्यक्षानुरोधेन यावद्घटादिज्ञानमावश्यकमिति चेन्न । तत्तद्व्यक्तिनिरूपितानुयोगिताप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तिज्ञानहेतुत्वेऽनन्तप्रतियोगिभेदादनन्तकार्यकारणताप्रसङ्गेन विषयतया अनुयोगिताप्रत्यक्षं प्रति स्वविषयनिरूपितत्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैव हेतुताया ध्वंसादिप्रत्यक्षानुरोधेन कल्पनीयत्वात् यत्किञ्चिद्घटादिज्ञानादेव सामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताप्रत्यक्षोपपत्तेः ।

उद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजःसामान्याभावो नान्धकारपदार्थः तेजोध्वंसप्रागभावाधिकरणे तत्सामान्याभावासत्त्वेन तमःप्रतीत्यनुपपत्तेः । किं तु तादृशतत्तत्तेजोव्यक्तीनां विशेषाभावसमुदाय एव, स च प्रतियोगिज्ञानहेतुतामते यावत्तादृशतेजोज्ञानग्राह्य इति सामान्यप्रत्यासत्त्यादर इति मिश्रमतं दूषयति । अन्धकारस्त्विति । तेजोविशेषेति । उद्भूतानभिभूतरूपवत्तेज इत्यर्थः । अभावः संयोगसम्बन्धेन ग्राह्यः तेन सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावमादाय नातिप्रसङ्गः । न वा सम्बन्धसामान्येनाभावविवक्षाधीनोऽसम्भवः । न चैवमालोकसमवधानेऽपि रूपादौ तमःप्रत्ययापत्तिः । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतेजोभावस्य तत्र सर्वदा सत्त्वादिति वाच्यम् । तत्र तेजोविशेषसामान्याभावग्रहस्य सर्वसंमतत्वात् । रूपे तम इति व्यवहारापत्तेश्च तमःप्रभृतिपदसमभिव्याहारे सप्तम्यर्थादेर्द्रव्यानुयोगिकविशेषणतावच्छिन्नाधेयतायां व्युत्पन्नत्वादसम्भवात् ।

यत्तु तेजःसामान्याभावविशिष्टद्रव्यत्वमेवान्धकार इति । तन्न । तथा सत्यालोकं विनान्धकारप्रत्यक्षं न स्यात् द्रव्यत्वलौकिकप्रत्यक्षेऽपि तस्य हेतुत्वात् । इदं तु ध्वंसादेः सामान्याभावाविरोधित्वाभिप्रायेण ।

अत्र च तादृशसमुदायस्य एकैकप्रतियोगिकयावत्तादृशतेजोभावत्वेन तमःप्रतीतिविषयता . एकैकव्यक्तिप्रतियोगिकत्वनिवेशाच्च सामान्याभावस्य यावत्तदन्तर्गतत्वम् । अभावे यावत्त्वानिवेशाच्च ता-

दृशतेजस्विनि देशे यत्किञ्चित्तेजोऽभावमादायातिप्रसङ्गः । किं वा यावतीनां तादृशतेजोव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावानां तत्तद्व्यक्त्यभावत्वेन(१) तमःप्रतीतिविषयता प्रतियोगिनि यावत्त्वनिवेशान्न तेजोविशेषाधिकरणे तमःप्रत्ययः तत्तेजोव्यक्तेरेव तत्राभावासत्त्वात् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य किञ्चिद्विशेषणविशिष्टस्य च तेजसस्तेजस्विन्यप्यभावस्याक्षतत्वादतिप्रसङ्ग इति तत्तद्व्यक्तित्वेनेति ।

ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितायां प्रतियोगिवृत्तिधर्मविशेषावच्छिन्नत्वस्याप्रामाणिकत्वे तत्सङ्ग्रहाय तत्तद्व्यक्तित्वान्यधर्मानवच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगितायां निवेशनीयं सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वं संयोगान्यसम्बन्धानवच्छिन्नत्वं वा प्रतियोगितायां निवेश्यम्, अनयोः प्रथमं पक्षं दूषयति । यावत्तदभावानामिति । एकत्रासम्भवादिति । ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिदेश एव सत्त्वेन व्यधिकरणतेजसोर्ध्वंसद्वयस्य प्रागभावद्वयस्य चैकाधिकरण्यासम्भवादिति भावः ।

ननु स्ववृत्तिसमानकालीनयावदभावस्य स्वाधिकरणकतमःप्रत्ययविषयत्वोपगमे नोक्तदोषः समानकालीनत्वनिवेशात्स्ववृत्त्यतीतानागतप्रागभावध्वंसघटितसमुदायस्य स्वस्मिन्नेकदाऽसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह । अननुगमादिति । तथा च नानाधिकरणे एकाकारतमःप्रत्ययानुपपत्तिर्विषयाननुगमादिति भावः । ध्वंसप्रागभावादिघटिताभावसमुदायस्य एकत्रासम्भवेऽपि एकैकव्यक्तेरेकैकाभावघटितसमुदायस्य सर्वत्र तमःप्रत्यक्षदशायामक्षतत्वाद्द्वितीयपक्षे नोक्तदोष इत्यतः पक्षद्वये दोषमाह । गौरवादिति । अनन्तानामभावानां तमःप्रतीतिविषयताकल्पने इत्यादिः । दोषान्तरमाह । तेजोविशेषेति । सामान्यप्रत्यासत्त्याप्यनुपपद्यमानं स्वप्रतियोगितावच्छेदकतेजोनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वप्रकारकज्ञानमन्तरेण तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नतेजोत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसामग्रीव्यंग्यतया तेजःसामग्रीविरहे तत्प्रागभावस्य च प्रत्यक्षानभ्युपगमादित्यर्थः । तथा च तदानीमप्यनुभूयमानस्य तमःप्रत्यक्षस्य तेजोभावकूटविषयकत्वासम्भव इति भावः ।

---

(१) तत्तद्व्यक्तित्वेनेति-२ पु० पा० ।

ननु सामान्याभावप्रत्यक्षस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानात् सम्भवेन तदनुरोधात् सामान्यप्रत्यासत्तेरनावश्यकत्वेऽपि प्रागभावप्रत्यक्षजनकतत्प्रतियोग्यनागतव्यक्तिज्ञानार्थं तदावश्यकतेति युक्तिं प्रतियोगिज्ञानहेतुतामनङ्गीकुर्वन् दूषयति । प्रागभावप्रत्ययोऽपीति । प्रतियोगिविशेषितप्रागभावप्रत्ययोऽपीत्यर्थः । घटत्वादेः सामान्यधर्मस्य प्रागभावादिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् प्रतियोगिवृत्तीत्युक्तम् । घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य तद्विशिष्टघटाद्युपरक्तप्रागभावप्रत्यक्षेऽपि विशिष्टविशेषणकधियो हेतुत्वेनापेक्षा तज्जन्यतावच्छेदककोटौ घटत्वानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रकारताशालिबुद्धित्वस्य विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञानसाधारणस्य तद्यावृत्तस्य घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वरूपघटत्वविशिष्टप्रकारताकत्वस्य घटत्वघटोभयपर्याप्तप्रकारताकत्वरूपघटत्वविशिष्टपर्याप्तप्रकारताकत्वस्य वा निवेशात् न तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसंसर्गकत्वरूपतद्विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य येन घटत्वादेरतिप्रसक्ततया ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्प्रतीतौ प्रतियोग्यंशे उपलक्षणतयैव भानेन तस्या घटत्वविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यानवगाहित्वेनासङ्ग्रहः स्यादिति ध्येयम् ।

यद्यपि विशिष्टप्रतियोगिकत्वेन वैशिष्ट्यानवगाहिविशेषणान्तरविशेष्यतापन्नप्रकारकेऽपि ज्ञाने न विशिष्टविशेषणज्ञानत्वेन हेतुता दीधितिकारसम्मता एकत्वविशिष्टकर्त्रादिज्ञानं विनापि विशिष्टप्रकारककर्त्राद्यनुमितेस्तेनोपगमात्तथापि प्रत्यक्षे विशिष्टप्रकारके एव विशिष्टविशेषणज्ञानं पूर्वोक्तयुक्त्या हेतुः विशिष्टप्रतियोगिकत्वेन वैशिष्ट्यावगाहिता क्वचिद्विशिष्टप्रकारकज्ञानेन सर्वत्रेत्यत्र नियामकं बाधविशेषाभावादिकमेवेत्यभिप्रायेणेदम् ।

केचित्तु विशेषणान्तरप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारता न विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदिका अत एकत्वविशिष्टकर्त्रादिज्ञानं विनापि लाघवोपनीतैकत्वादिविशेष्यतापन्नकर्त्रादिप्रकारिकानुमितिर्ज्ञानत्वादिनिर्विकल्पकात्तद्विशेष्यतापन्नज्ञानादिप्रकारकानुव्यवसायश्चोत्पद्यते नापि विशिष्टप्रतियोगिकत्वेन वैशिष्ट्यावगाहित्वं तथा घटत्वादिनिर्विकल्पकादुपलक्षणीभूतघट-

त्वादिविशेष्यतापन्नप्रतियोग्युपरागेण ध्वंसप्रागभाव(१)प्रत्यक्षाप-त्तेः। किं तु विशिष्टप्रकारकत्वं तथा विशिष्टप्रकारकत्वं च विशेषण-विशेष्योभयपर्याप्तप्रकारताकत्वं विशेषणनिरूपितावच्छेद्यताख्यस-म्बन्धवत्प्रकारकत्वं वा घटत्वाद्युपलक्षितघटादिप्रतियोगिकानुयो-गिताविशेषरूपवैशिष्ट्यावगाहिन्यपि प्रागभावादिप्रत्यक्षे तादृश्येव घटत्वादिप्रकारितोपेयते अतो न घटादिनिर्विकल्पकात्तादृश-प्रागभावप्रत्यक्षमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तद्धर्मविशिष्टविशेषण-ज्ञानपूर्वकतद्धर्मोपलक्षितवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने तद्धर्मनिर्विकल्प-कानन्तरजातघटवद्भूतलमित्यादिज्ञाने ऽवर्त्तमानाया व्यासज्य-वृत्त्यादिप्रकारताया आनुभविकत्वविरहेणाप्रामाणिकत्वात् । ज्ञा-नवैलक्षण्यानुभवविरहे कार्यतावच्छेदकत्वेनातिरिक्तविषयतास्वी-कारेऽपसिद्धान्तात् ।

अत एव षट्साध्यकानुमानव्याख्यावसरे संवादिप्रवृत्ति-त्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतारूपहेतुग्रहः तादृशजनकतावच्छेद-कप्रमात्वग्रहं विना न सम्भवतीत्याक्षिप्य द्वयी संवादित्ववि-शिष्टप्रवृत्तिविशेषितजनकताग्रहसामग्री एका विशिष्टविशेषणज्ञान-घटिता अपरा तदघटिता जनकत्वरूपविशेष्ये प्रवृत्तिं प्रवृत्तौ चोपल-क्षणतया संवादित्वमवगाहमानाया धियः सामग्री तत्राद्यसामग्रीज-न्यज्ञाने जनकतायां संवादित्वविशिष्टप्रवृत्तिप्रतियोगिकनिरूपितत्व-रूपवैशिष्ट्यविषयकत्वेन प्रमात्वावच्छिन्नजनकताया एव विषयतया प्रमात्वाग्रहात्तदसम्भवेऽपि तद्ग्रहं विनापि संवादित्वोपलक्षितप्र-वृत्तिनिरूपितसामान्यजनकताविषयको हेतुग्रहः सम्भवतीति मि-श्राणां समाधानमपि सङ्गच्छते संवादित्वोपलक्षितप्रवृत्तिवै-शिष्ट्यावगाहिग्रहेऽपि विशिष्टविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रका-रतोपगमे तादृशज्ञानसामग्र्या अपि विशिष्टविशेषणज्ञानघटित-तया विशिष्टज्ञानघटितसामग्र्याः प्रामाण्यरूपावच्छेदकाग्रहप्रयुक्ता-सम्भवाभिधानासङ्गतेः ।

अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्य स्वातन्त्र्येणाहेतुत्वेऽपि प्रति-योगिविशेषितप्रागभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्युपनायकतज्ज्ञानापेक्षादुर्वा-

(१) स्वप्रागभावेति–२ पु० पा० ।

वैव तथा चानागतप्रतियोगिभानार्थं सामान्यप्रत्यासत्त्यादर इत्याशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षं प्रतियोगिविशेषितं प्रागभावमवगाहते, न च प्राचीनास्तत्प्रतियोगिनस्तत्प्रतियोगित्वावगाहने च भ्रमत्वम्, न चानागते घटे प्रत्यासत्त्यन्तरमस्ति अतः सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनानुभूतं स्मृतञ्च तं तदालम्बते । न च चरमकारणरूपसामग्रीव्यंग्यः प्रागभावो वाच्यः अन्यदा तत्प्रत्ययापत्तस्याः स्वरूपसत्याः स्वरूपेण वा ज्ञातायास्तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् व्याप्यत्वेन गृहीतायास्तथात्वं वाच्यम् तथा च तद्धेतुका प्रागभावस्यानुमितिरेव तावत्कालं प्रागभावस्यासत्त्वेन प्रत्यक्षायोगाच्चेति वाच्यम् ।

(गा०) घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षमिति । घटो भविष्यतीति व्यवहारप्रयोजकं प्रागभावप्रत्यक्षमित्यर्थः । तच्च इदानीमत्र घटो नास्ति इदानीमत्र घटप्रागभाव इत्याकारकं तावतैवोपनीतानागतघटस्य प्रकारतासम्भवात् तस्य तथाविधव्यवहारप्रयोजकता यथाकथञ्चिद्वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्त्वविषयकतया तथाविधप्रत्यक्षस्योक्तव्यवहारापेक्षणीयत्वाभिधानं चापलापनिराकरणायेत्यवधेयम् । प्राचीनाः । प्रत्यक्षपूर्वकालीनाः । तत्प्रतियोगिनः । तत्प्रत्यक्षविषयवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनः । येन लौकिकसन्निकर्षेण तज्ज्ञानसम्भवात्तत्सामान्यप्रत्यासत्तिःस्यात् ।

ननु प्राचीनानामप्रतियोगित्वेऽपि प्रतियोगितया तेषामेव भानमङ्गीकार्यं न त्वनागतानामित्याशङ्कायामाह । तत्प्रतियोगिकत्वेति । भ्रमत्वमिति । नियमेन प्रागभावप्रत्यक्षस्येत्यादिः । स्यादिति शेषः । प्रत्यासत्त्यन्तरादेवानागतप्रतियोगिज्ञानं भविष्यतीत्यत आह । न चेति । सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनेति । घटत्वरूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्येत्यर्थः । प्रागभावप्रत्यक्षे सामान्यप्रत्यासत्त्याप्यज्ञातप्रतियोगिनः प्रकारतया भानासम्भवादनुभूतमिति । अनुभवोपनीतमित्यर्थः । प्रत्यासत्त्येत्यस्यानुभवेनान्वयः । घटान्तरेणापि सन्निकर्षविरहे घटत्वसा-

मान्यलक्षणया अनागतघटज्ञानासम्भवात् सर्वत्र प्रागभावप्रत्यक्षे अनुभवोपनीतानागतप्रतियोगिभानासम्भवात् । स्मृतं चेति । क्वचित्सामान्यप्रत्यासत्तिजप्राचीनानुभवमूलकस्मरणोपनीतमपीत्यर्थः तम् । अनागतघटम् । तत् । प्रागभावप्रत्यक्षम् । आलम्बते । अवगाहते ।

प्रागभावप्रत्यक्षमेव न भवतीत्याशङ्कते । न चेति । चरमकारणरूपेति । विलक्षणकपालसंयोगादिरूपेत्यर्थः । अन्यदा । तादृशसामग्र्यसमवधानदशायाम् । तद्प्रत्ययात् । अत्र घटो भविष्यतीत्याद्यनिश्चयात् । स्वरूपसत्याः । स्वज्ञानानपेक्षायाः । स्वरूपेण ज्ञातायाः । कारणतावच्छेदकविलक्षणसंयोगत्वादिप्रकारकज्ञानमात्रापेक्षायाः । तथात्वे । प्रागभावव्यञ्जकत्वे । अतिप्रसङ्गात् । तादृशसामग्र्या कार्योत्पत्तेः प्रागभावस्य वा व्यभिचारस्य धर्म्यवृत्तित्वस्य वा ग्रहदशायामपि प्रागभावप्रत्ययप्रसङ्गात् । तत्र चेह घटो भविष्यति न वेत्यादिसंशयस्यानुभविकतया प्रागभावप्रत्यक्षे नेष्टापत्तिसम्भव इति भावः । व्याप्यत्वेन प्रागभावव्याप्यत्वेन । धर्मिवृत्तित्वेन चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तद्धेतुका । सामग्रीहेतुका । अनुमितिरेव सम्भवति । व्याप्यवत्ताज्ञानघटिततत्सामग्रीसत्त्वादिति शेषः । तथा च किं तत्प्रत्यक्षोपगमेन अनुमितौ चानागतभानं पक्षधर्मताबलादेवेति न सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिरिति भावः ।

अनुमितिसम्भवेऽपि साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुरोधेन तत्प्रत्यक्षमवश्यमङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्याह । तावदिति । तावत्कालम् । सामग्रीज्ञानपर्यन्तम् । प्रागभावस्यासत्त्वेनेति । प्रागभावस्य प्रतियोगिकाले असत्त्वनियमात् सामग्रीसमवधानोत्तरं तज्ज्ञानोत्पत्तिसमये प्रतियोग्युत्पत्त्यावश्यकतया तत्प्रागभावावस्थानासम्भवेनेत्यर्थः । प्रत्यक्षायोगादिति । विषयस्य प्रत्यक्षहेतुत्वादिति भावः । प्रागभावव्याप्यत्वेन सामग्रीज्ञानं न व्यञ्जकं येन प्रागभावानुमितिसामग्री नियता स्यात् अपि तु कार्योत्पादव्याप्यत्वेनैव न हि कार्योत्पत्तिव्याप्यवत्तानिश्चये इह घटो भविष्यति न वेत्यादिसंशय आनुभविको येन तादृशनिश्चयदशायामपि प्रागभावव्याप्यवत्तानिश्चयं विनापि प्रागभावप्रत्यक्षस्वीकारो न सम्भवेत् ।

न च कार्योत्पादव्याप्यवत्तानिश्चये भिन्नविषयकानुमितिसामग्री-

सत्त्वान्न प्रागभावप्रत्यक्षसम्भव इति वाच्यम् । येन रूपेण व्याप्तिर्गृहीता तेन रूपेण धर्मिवृत्तिताज्ञानस्यैव व्यञ्जकत्वोपगमात्ताहशव्यञ्जकसमवधानस्य च ज्ञानद्वयदशायामपि सत्त्वेन तदानीमेव प्रागभावप्रत्यक्षसम्भवात् व्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानस्यैवानुमितिसामग्रीत्वात् ।

न चैवं प्रागभावव्याप्यत्वेन गृहीताया एव सामग्र्याः प्रागभावव्यञ्जकता किन्नोपेयते इति वाच्यम् । स्वतन्त्रप्रागभावव्याप्तिज्ञानधर्मिवृत्तिताज्ञानापेक्षायामपि क्षणैकव्याजेन विशिष्टज्ञानोत्पत्त्या प्रागभावानुमितिसम्भवेन तत्प्रत्यक्षापलापसम्भवात् सामग्र्या ज्ञानमात्रं हेतुर्न तु लौकिकप्रत्यक्षमेव अतः सामग्रीपूर्वं सामग्रीक्षणे च उपनीतभानादिरूपतज्ज्ञानसम्भवात् न सामग्रीज्ञानपर्यन्तप्रागभावानवस्थानरूपोक्तदोषावसरः सामग्रीपूर्वं सामग्रीक्षणेऽपि उक्तव्यञ्जकबलात् प्रागभावप्रत्यक्षमिष्टमेव अन्यथा पुनः स्वरूपसत्या अपि सामग्र्या उक्तव्यञ्जकसहकारिता वाच्येति समाधत्ते । यादृशेति ।

(दी०) यादृशकारणकलापानन्तरं कार्योत्पादो दृष्टस्तद्बुद्धेरेव व्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् । अनुयोगिताविशेषरूपप्रागभावत्वादेः क्वचिदप्रतीतौ ताद्रूप्येणानुमानासम्भवाच्चेति चेत् ?

(गा०) यादृशकारणकलापानन्तरम् । यद्रूपावच्छिन्नकारणकलापानन्तरक्षणे । दृष्ट इत्यस्य नियमेनेत्यादिः । अनन्तरमित्यत्यन्तसंयोगार्थकद्वितीयाबलादेव वा नियमलाभः । तद्बुद्धेः । तद्रूपावच्छिन्नबुद्धेः ।

ननु सामग्र्याः कार्योत्पत्तिव्याप्यत्ववत्प्रागभावव्याप्यत्वमपि सुग्रहमिति प्रागभावप्रतीतिपूर्वं प्रागभावव्याप्तिज्ञानकल्पना सम्भवतीति किं प्रागभावप्रत्यक्षोपगमेनेत्यत आह । अनुयोगितेति । प्रागभावस्यातीन्द्रियत्वे प्रागभावत्वस्य क्वचिदप्रतीत्या तेन रूपेण व्यापकताग्रहासम्भवेन तद्रूपावच्छिन्नस्यानुमानासम्भवादित्यर्थः । अत्यन्ताभावाद्यावभावत्वं घटादौ च विनाशित्वं प्रतीत्यविनाश्यभावत्वरूपं प्रागभावत्वं सामान्यप्रत्यासत्त्या प्रतीयमाने तदनभ्युपगमे कथंचिदनुमानेनोपस्थिते प्रागभावे प्रत्येतुं शक्यते इति अनुयोगिताविशेषरूपेत्युक्तम् । विनाश्यभावत्वं न प्रागभावत्वं घटादेर्घटात्यन्ताभावाद्यभावत्वात् विनाशित्वाच्च घटा-

त्यन्ताभावादिप्रागभावत्वापत्तेः, किं तु प्रागभावत्वमनुयोगिता-विशेष एवेति भावः। प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रागभावत्वादेः प्रतीतिसम्भवेऽपि प्रमेयत्वाद्यनवच्छिन्नतत्प्रकारकविलक्षणप्रतीति-र्दुरुपपादेति ध्येयम्।

घटो भविष्यतीत्यादिव्यवहारविषयकं प्रागभावप्रत्यक्षं न सम्भवति तादृशव्यवहारविषयस्यातीन्द्रियत्वात् किं त्वनुमित्यादिरूपमेव तज्ज्ञानम्, आनुमानिकादिज्ञाने चाज्ञातस्यापि पक्षधर्मताबलाद्भानसम्भव इति न दर्शितव्यवहारमूलभूतज्ञानेऽनागतभानानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिरिति दूषयितुं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमात्रस्य तद्व्यवहारविषयतां निराकरोति। भविष्यत्त्वं हीति।

(दी०) भविष्यत्त्वं हि न वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं श्वोभाविन्यद्य भविष्यतीति प्रत्ययप्रसङ्गात्, किं तूत्पत्स्यते भविष्यतीत्यादेः समानार्थकत्वाद्वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं वर्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वं वा तत्त्वम्, न चेदमध्यक्षम्, उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वात्। इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ च तादृशोत्पत्तेर्देशविशेषः कालविशेषश्चाधिकरणत्वेन प्रतीयते न तु प्रागभावस्योत्पत्तिमतो वा।

(गा०) अद्य भविष्यतीति प्रत्ययप्रसङ्गादिति। एतन्मते च प्रागभाव एवाद्यादिकालान्वयस्योपगन्तव्यत्वात् श्वोभाविनः प्रागभावेऽप्यद्यतनत्वस्याबाधितत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम्, उपदर्शितभविष्यत्त्वस्याख्यातार्थस्य धात्वर्थे एवान्वयस्य व्युत्पन्नतया घटादौ नामार्थे तदनन्वयप्रसङ्गोऽपि द्रष्टव्यः।

न च कालसम्बन्धरूपसत्ता भूधातोरर्थः तत्रैव वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपानागतत्वस्यान्वयः स्वीक्रियते तथा च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसत्ताकत्वमेव भविष्यत्त्वं तादृशसत्तायामेवाद्यादिकालान्वयः। श्वोभाविनः सत्तायां चाद्यतनत्वस्य बाधान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एवं सत्यपि श्वोभाविनि परश्वःस्थायिनि घटादौ परश्वो भविष्यतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात्

परश्वःकालसम्बन्धस्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनः परश्वस्तत्वात् कालसम्बन्धत्वावच्छेदेन कालान्वयोपगमे च तादृशघटादौ श्वो भविष्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः । तदीयकालसम्बन्धसामान्ये परश्वः-कालवृत्तित्वस्येव श्वस्तनत्वस्यापि बाधात् । समानार्थकत्वादिति । तथा च उत्पत्स्यमानत्वं भविष्यत्त्वं तच्चानागतोत्पत्तिकत्वं लृट्प्रत्ययेन धात्वर्थोत्पत्तावनागतत्वप्रत्यायनादिति भविष्यत्त्वमपि तथा, अनागतत्वं च प्रागभावस्य प्रामाणिकत्वे वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं तदप्रामाणिकत्वे वर्तमानकालध्वंसाधिकरणकालीनत्वमिति तदुत्पत्तिकत्वमेव भविष्यत्त्वमिति भावः । प्रागभावे वर्त्तमानत्वं तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वं काले वर्त्तमानत्वं च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमेव प्रागभावाघटितानागतत्वे उत्तरकालः क्षणरूपो ग्राह्यस्तेनातीताद्युत्पत्तेरपि वर्तमानकालध्वंसाधिकरणमहाकालादिवृत्तितया अतिप्रसङ्गस्य नावकाशः ध्वंसस्यापि कालोपाधितया वर्तमानकालध्वंसवृत्तित्वमेव वा विवक्षणीयम् ।

उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वादिति । तद्घटकस्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावस्यातीन्द्रियस्यापि स्वाधिकरणकालस्य सम्भवेनातीन्द्रियतद्घटकप्रतियोगिकत्वेनायोग्यत्वादिति भावः

अथातीन्द्रियतया भविष्यत्त्वस्य लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेऽपि घटो भविष्यतीति व्यवहारप्रयोजकमानसादिज्ञानेऽनागतघटादिभानार्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकता । न चोत्पत्तिशरीरे उत्पत्तिमतः स्वपदार्थस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रविष्टतया अनागतव्यक्तीनां च विशिष्य तेन रूपेण ज्ञानस्य सामान्यलक्षणासहस्रेणाप्यसम्भवादुत्पत्तिघटितभविष्यत्त्वस्य मानसादिज्ञानमपि न सम्भवतीति वाच्यम् । सामान्यलक्षणया प्रमेयत्वादिप्रकारेण यावद्वस्तुज्ञानजन्यसंस्कारात्प्रमेयत्वादिमोषदशायां स्वरूपतस्तत्तद्व्यक्तित्वादिना अनागतस्यापि भानमङ्गीकृत्य तन्मूलकमानसादिज्ञानस्यावश्यमुपपादनीयत्वात् अन्यथा व्यवहारविलोपप्रसङ्गादिति चेन्न । विशिष्टप्रकारकसंस्काराद्विशेषणमोषवशेन स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणस्योपनीतभानस्य चोपगमे सामान्यलक्षणानुपगमेऽपि प्रमेयत्वादिनाऽनागतयावद्वस्तुप्रकारकानुमित्यादिजन्यसंस्कारात् स्वरूपतस्तद्व्यक्तित्वादिप्रकारकस्मरणसम्भवेनानागतघटादिज्ञानस्य च सम्भवेन व्य-

घहारजनकविशिष्टगोचरमानसादिज्ञानोपपत्तेः । भविष्यत्त्वस्योत्पत्तिघटितत्वे पूर्वोक्तं श्वोभाविन्यद्य भविष्यतीति प्रयोगातिप्रसङ्गं वारयति । इहाद्य इति । तादृशोत्पत्तेरिति । देशविशेषः कालविशेषश्च तादृशोत्पत्तेरधिकरणत्वेन प्रतीयते इत्यन्वयः देशविशेषोपादानं दृष्टान्तार्थं उत्पत्तौ तदन्वयस्योक्तातिप्रसङ्गवारणानुपयुक्तत्वात् । न तु प्रागभावस्येति । येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यादिति शेषः । घटादौ देशकालान्वयेऽपि उक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवादुत्पत्तिघटनानर्थक्यमित्याशङ्क्य तदपि निराकरोति । उत्पत्तिमतो वेति ।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाय प्रागभावे देशान्वये अतिप्रसङ्गं प्रथमतो दर्शयति । कपालनाशेति ।

(दी०) अत एव कपालनाशजन्यघटनाशस्य घटाद्यात्मकतत्प्रागभाववत्त्यपि तत्र कपाले नेह घटध्वंसो भविष्यतीति बुद्धिः, न वा भवने श्वः समुत्पद्य प्राङ्गणे परश्वो गमिष्यति मैत्रे प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति धीः ।

(गा०) तत्कपालसत्त्वे घटनाशे तत्र कपाले घटध्वंसो भविष्यतीति प्रयोगस्येष्टत्वात् कपालनाशजन्येति । प्रागभावप्रतियोगिनि घटादौ देशकालान्वये अतिप्रसङ्गं दर्शयति । न वेति । प्राङ्गण इति । तादृशमैत्र प्राङ्गणवृत्तित्वस्य परश्वःकालवृत्तित्वस्य चाबाधात् अतिप्रसङ्गः, उत्पत्तौ देशकालान्वयोपगमे तत्र तत्तद्देशकालान्वयबाधान्नातिप्रसङ्गः ।

न च प्रागभावे तत्प्रतियोगिनि चोभयत्र कालाद्यन्वयस्वीकारान्न कोऽप्यतिप्रसङ्गः अद्यतनत्वस्य श्वोभाविनि विनष्टकपालवृत्तित्वस्य तन्नाशजन्यघटध्वंसे परश्वस्तनत्वप्राङ्गणवृत्तित्वयोर्दर्शितमैत्रप्रागभावेऽसत्त्वादिति किमुत्पत्त्यन्तर्भावेणेति वाच्यम् । कालस्योभयत्रान्वयोपगमे दर्शाद्यक्षणे भविष्यतो मैत्रस्य प्रागभावे दर्शवृत्तित्वबाधेन दर्शे मैत्रो भविष्यतीति प्रयोगानुपपत्त्या उत्पत्त्यन्तर्भावस्यावश्यकत्वात् उभयत्र देशान्वयापेक्षया लाघवेनोत्पत्तिमात्रे देशान्वयस्याप्युचितत्वात् निरुक्तभविष्यत्त्वस्य भविष्यदर्थकलृट्प्रत्ययाद्यर्थत्वे धातुवैयर्थ्यं उत्पत्तेः प्रत्ययार्थे एवान्तर्भावात्तदुत्पत्तावुत्पत्तिभानो-

पगमे चानुभवविरोध इत्युत्पत्तिघटितभविष्यताया: प्रकृतिप्रत्ययोभयलभ्यतामाह । अत्र चेति

(दी०) अत्र च धातुनोत्पत्तिः प्रत्याय्यते प्रत्ययेन च धात्वर्थनिष्ठं तादृशप्रतियोगित्वं तादृशकालीनत्वं वा नङ्क्ष्यति नश्यति नष्ट इत्यादौ च प्रत्ययेन यथायथमनागता वर्तमानातीता चोत्पत्तिः तस्यामेव च कालविशेषादिर्विशेषणत्वेनान्वेति ।

(गा०) अत्र । निरुक्तभविष्यत्त्वे । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तादृशप्रतियोगित्वम् । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम् । तादृशकालीनत्वम् । वर्त्तमानकालोत्तरकालीनत्वम् । उत्पत्तिघटितमपि भविष्यत्त्वं क्वचित् प्रत्ययार्थ इति दर्शयति । नङ्क्ष्यतीति । कालान्तरविहितलडादेरुत्पत्तिघटितार्थकत्वं च दृष्टान्तत्वेनोक्तम् । अतीता । वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिनी । तस्यामेवेत्येवकारेण नाशादिक्रियाव्यवच्छेदः । तद्व्यवच्छेदप्रयोजनं दर्शयति । एतेनेत्यादिना परास्तमित्यन्तेन ।

(दी०) एतेन श्वोभाविनाशके परश्वो नङ्क्ष्यतीति नष्टे च नश्यतीति च व्यवहारः स्यात् न स्याच्च नाशस्य विद्यमानत्वात् नष्ट इत्यादिव्यवहारः । न च तत्रातीतकालसम्बन्धित्वं वर्त्तमानत्वं वा निष्ठादेरर्थः, चिरविनष्टेऽपि पूर्वेद्युर्नष्टोऽधुना वेति व्यवहारप्रसङ्गादिति परास्तम् ।

(गा०) व्यवहारः स्यादिति । श्वोभाविनोऽपि नाशस्य परश्वस्तनत्वात् अतीतोत्पत्तिकनाशस्यापि वर्तमानत्वादिति भावः । न स्यादित्यत्रापि नष्ट इत्यनुषज्यते । तथा च नष्टेऽपि नष्ट इति व्यवहारो न स्यात् नाशेऽतीतत्वस्य बाधादित्यर्थः । एतदनुपपत्तेरुद्धारमाशङ्कते । न च तत्रेति । तत्र । नष्ट इत्यादौ । अतीतकालसम्बन्धित्वं वर्तमानध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वम् । लाघवादाह । वर्तमानत्वं वेति । नाशोत्पत्तिक्षणेऽपि नष्ट इति व्यवहारस्येष्टत्वात् इति हृदयम् ।

व्यवहारप्रसङ्गादिति । उत्पत्त्यनन्तर्भावे उक्तनिष्ठार्थस्येव काल-

रूपाधिकरणस्यापि नाश एवान्वयस्योपगन्तव्यत्वात्। चिरातीतोत्पत्तिकेऽपि च विनाशे पूर्वदिनवृत्तित्वस्य अद्यतनत्वादेश्चाबाधादिति भावः। देशस्य नाशान्वये गृहोत्पन्नप्रागभावनाशात्मकघटादिमति प्राङ्गणे घटप्रागभावो नङ्क्ष्यतीति प्रयोगापत्तिर्बोध्या। परास्तमिति। उत्पत्तौ कालान्वयोपगमे श्वस्तनोत्पत्तिकनाशादौ परश्वस्तनोत्पत्तिकत्वादेर्बाधेन नाशस्य विद्यमानत्वेऽपि तदुत्पत्तेरतीतत्वेनोक्तातिप्रसङ्गाप्रसङ्गयोरनवकाशादिति भावः।

यद्यपि कारकविभक्त्यर्थस्यान्यत्र क्रियायामेवान्वयो दृष्टस्तथापि अगत्या व्युत्पत्तिवैचित्र्येणात्र क्रियान्वितप्रत्ययार्थेऽपि तदन्वय उपेयते इदं च नाशत्वमनुयोगिताविशेषरूपं नशधातुवाच्यमित्याशयेनाभिहितम्। नशधातोरुत्पत्तिमदभावत्वरूपनाशत्वावच्छिन्नवाचकत्वे तु अनागतत्वादिकमेव नङ्क्ष्यतीत्यादावपि प्रत्ययार्थः, तस्य कालविशेषदेशविशेषयोश्चोत्पत्तिरूपधात्वर्थैकदेशान्वयेनैव सामञ्जस्यात्, किं तु दर्शान्त्यक्षणाद्युत्पन्नप्रतिपदादिपर्यन्तस्थायिस्पन्दादिकमादाय प्रतिपदि गमिष्यतीत्यादिव्यवहारस्याप्रामाणिकत्वे तदतिप्रसङ्गवारणाय तत्रोत्पत्तिघटितं भविष्यत्त्वादिकं लृडादिप्रत्ययार्थो वाच्य इत्यवधेयम्।

ननु भविष्यति नङ्क्ष्यतीत्यादौ प्रत्ययार्थस्यानागतत्वादेरनागतात्पत्तेर्वा धात्वर्थविशेषणत्वेनान्वये धात्वर्थस्योत्पत्तेराश्रयतासम्बन्धेन नाशस्य च प्रतियोगितासम्बन्धेन साक्षादेव नामार्थे स्वाश्रये प्रतियोगिनि चान्वयो वाच्यः स चायुक्तः नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रतियोगितासम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया न नङ्क्ष्यति इत्यादावगतिश्चेत्यत आह। कर्त्तरि विहितेन चेति।

(दी०) कर्त्तरि विहितेनाख्यातेन कृता वा यथायथमाश्रयत्वप्रतियोगित्वलक्षणं कर्तृत्वं आश्रयप्रतियोगिरूपश्च कर्त्ताऽभिधीयते। कार्यानुत्पाददशायां चाभावधीः सामयिकात्यन्ताभावमवगाहते। न च प्रतियोगिसमवायिनि समयावच्छेदेनात्यन्ताभाववृत्तौ मानाभावः, भाविनि नष्टे वा घटे इह कपाले

घटो नास्तीति प्रत्ययात् । न ह्ययं घटप्रतियोगिकमभावमात्रमवगाहते, यत्किञ्चिद्घटवत्यपि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गात् । परं तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकम्, न च ध्वंसप्रागभावौ तथा सम्भवतो वा न तत्र कपाले ततः पूर्वं परतश्च बहूनां घटानां नष्टत्वादुत्पत्स्यमानत्वाच्च ।

(गा०) आख्यातेन भविष्यतीत्यादावाश्रयत्वरूपं नङ्क्ष्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वरूपं भाक्तकर्तृत्वं कर्तरिक्तता भावष्यन्नित्यादौ आश्रयरूपः कर्ता नङ्क्ष्यन्नित्यादौ प्रतियोगिरूपः कर्त्ता ऽभिधीयते इत्यर्थः । तथा च धात्वर्थविशेषिततादृशप्रत्ययार्थयोरेव साक्षाद्भेदाभेदाभ्यां नामार्थे ऽन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः ।

ननु माभूद्भविष्यतीत्यादिव्यवहारप्रयोजकं लौकिकप्रत्यक्षं तथापि कार्यानुत्पाददशायां कपालादौ घटो नास्तीदानीमित्यादिलौकिकप्रत्यक्षे प्रागभावविषयके ध्वंसप्रागभाववत्यत्यन्ताभावासत्त्वनियमेनासम्भवद्घटत्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावविषयताकानागतप्रतियोगिभानार्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतेत्याशङ्कां ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरोधितां व्यवस्थापयन्निराकुरुते । कार्यानुत्पादेत्यादिना । सामयिकेति । समयविशेषावच्छेदेन प्रतियोगिमद्वृत्तीत्यर्थकम् । अत्यन्ताभावमवगाहते इति । प्रतियोगिमत्यत्यन्ताभावस्य विरोधिनोऽपि ध्वंसादिमत्समयविशेषावच्छिन्नवृत्तौ बाधकाभावादिति भावः । तथा च प्राचीनघटादिरेव तत्र प्रतियोगितया भासते तेषामपि घटादिसामान्याभावप्रतियोगित्वादिति नानागतभानानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिरित्याशयः

साधकविरह एव बाधक इति शङ्कां निराकुरुते । न चेति । अभावम् । ध्वंसादिरूपम् । तादृशप्रत्ययप्रसङ्गादिति । ध्वंसादिकमादाय घटो नास्तीति प्रत्ययप्रसङ्गात् । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं अभावमवगाहते इत्यनुषङ्गेणान्वयः । न च । न हि । तथा च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकौ ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितायामतिप्रसक्तस्य सामान्यधर्मस्यानवच्छेदकत्वात् । प्रत्येकं ध्वंसादिप्रतियोगितायां अतिप्रसक्तस्यापि घटत्वादेरनुगतकिञ्चिद्रूपावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया अव-

च्छेदकत्वसम्भवः प्रतीतिबलेनातिप्रसक्तेऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपाव-च्छेदकत्वकल्पना सम्भवत्येवेत्यत आह । सम्भवतो वेति । तत्र कपाले इति । तथा ध्वंसप्रागभावावित्यनुषञ्जनीयम् । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह तत इति । अत्रापि तत्रेत्यनुषञ्जनीयम् ।

नष्टत्वादुत्पत्स्यमानत्वाच्चेति । ध्वंसप्रागभावयोः सामान्याभावत्ववादिनापि समानाधिकरणसामान्यधर्मावच्छिन्नसमानकालीने ध्वंसादौ सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नाभ्युपगम्यते तथा सति तमादाय घटादिसत्त्वदशायामपि घटो नास्तीति प्रत्ययापत्तेरिति भावः ।

नन्वस्मन्मते प्रतियोग्यत्यन्ताभावस्य ध्वंसादिविरोधित्वेन ध्वंसात्यन्ताभावत्वात् तस्यैव ध्वंसो नास्तीत्यादिबुद्धिविषयत्वं भवन्मते तस्य तदविरोधित्वात् कपालादौ घटध्वंसो नास्तीत्यादिबुद्धेः को विषयः ? न हि तदविरोधिन्यपि तदत्यन्ताभावत्वं स्वीकर्तुं शक्यते अतिप्रसङ्गात् ध्वंसप्रतियोगिकाभावस्वीकारे चाभावप्रतियोगिकोऽतिरिक्ताभावो नाङ्गीक्रियते इति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्ग इत्याशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथैवं कपालादौ कथं घटध्वंसादिशून्यताबुद्धिः, अत्यन्ताभावस्य ध्वंसाद्यविरोधित्वादिति चेत् ? तत्तदधिकरणस्वरूपादतिरिक्तादेवानुगतादभावाद्वा इहेदानीं घटप्रागभाव इति च प्रत्ययो न लोकानाम् ।

(गा०) एवम् । ध्वंसादिविशिष्टेऽप्यत्यन्ताभावोपगमे । ध्वंसाद्यविरोधित्वात् । भवन्मते ध्वंसाद्यविरोधित्वेन तदभावप्रत्ययविषयत्वासम्भवात् । अनवस्थाप्रसंगेनाभावाभावो(१) नातिरिक्त इति सिद्धान्तमनुरुध्य समाधत्ते । तत्तदधिकरणस्वरूपादिति । लाघवमनुरुध्याह । अतिरिक्तादेवेति । अनुगतादित्यनेन पूर्वमते ऽननुगतभूयोधिकरणे ऽभावत्वकल्पनायां गौरवमिति सूचितम् ।

नन्वत्यन्ताभावप्रतीतिविलक्षणे इहेदानीं घटप्रागभाव इति प्रत्यये प्रतियोगिभानार्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकता तादृशप्रत्यये

(१) ध्वंसात्यन्ताभाव इति–२ पु० पा० ।

प्रसिद्धस्य प्रतियोगितया भानासम्भवादित्यत आह । इहेदानीमिति । प्रत्ययः । अत्यन्ताभावप्रतीतिविलक्षणः । एतावता प्रागभावस्य कथञ्चिदपि न लौकिकप्रत्यक्षमिति पर्यवसित प्रागभावे युक्तिप्रदर्शनासमर्थः प्रागभावस्य प्रत्यक्षतामेव स्वीकरिष्यतीत्यभिसन्धिना प्रागभावस्याप्रत्यक्षत्वे तस्याप्रामाणिकत्वं प्रसञ्जयति । अथेति ।

(दी०) अथैवं जातो घट इत्यादिवदुत्पन्नो घटध्वंस इत्यादिविलक्षणप्रत्ययबलेन नाशोऽतिरिच्यतां न तु प्रागभावः, पूर्वत्वतत्पूर्वत्वादिव्यवहारश्चातीतकालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वादिविषयक एवास्तु दुःखात्यन्ताभावस्य स्वस्मिन्नुत्तरकालानुवृत्तिं दुःखसाधनध्वंसं वा समुद्दिश्य क्रियाविशेषे प्रवृत्तिरस्तु मानान्तरसिद्धं हि प्रयोजनमुद्दिश्य पुमांसः प्रवर्तन्ते न तु प्रवृत्त्यैव तत्सिद्धिः, उत्पन्नस्य पुनरुत्पादप्रसङ्गश्च लाघवात् कार्यादेः प्रतिबन्धकत्वेनापि निरसनीयः ।

(गा०) प्रागभावो नातिरिच्यतामित्यनेनान्वयः प्रमाणान्तरस्याप्रखण्डनीयत्वादिति भावः । ननु कार्यानुत्पाददशायामिव कार्योत्तरमपि तदधिकरणेऽभावप्रत्ययस्य सामयिकात्यन्ताभावविषयकत्वसम्भवादतिरिक्तसंसर्गाभावखण्डनमेव सम्भवति किं तु ध्वंसप्रागभावान्यतरं विना उत्तरत्वपूर्वत्वादिकं न शक्यते निर्वक्तुमिति अन्यतरस्वीकार आवश्यकस्तथा च विनिगमनाविरहादुभयमेव सेत्स्यतीति शङ्काव्युदासाय ध्वंसस्यातिरिक्तत्वमन्तरा व्यवस्थापयति । जात इति । उत्पत्त्यंशे उपनीतभानात्मकादपि प्रत्ययाद्यथा उत्पत्तिविशिष्टो घटादिः सिध्यति तथा तादृशप्रत्ययादुत्पत्तिविशिष्टोऽभावः सेत्स्यति एतावतैवातिरिक्तध्वंसः सिद्धः अत्यन्ताभावस्यानुत्पन्नत्वात न च सामयिकात्यन्ताभाव एवोत्पादविनाशशील इति मतमवलम्बनीयम्, प्रतियोग्युत्तरकालीनस्याभावस्याविनाशित्वे बाधकाभावात्तस्य विनाशकल्पनायां गौरवादविनाशिजन्याभावसिद्धावेव समीहितनिर्वाहात्तस्यात्यन्ताभावत्वे नास्त्येव विवाद इत्यर्थः प्रागभावो नष्ट इत्यादिप्रत्ययश्चासिद्ध इत्याशयः । पूर्वत्वतत्पूर्वत्वतदुत्तरत्वव्य-

वहारस्य प्रागभावकालीनत्वतत्प्रागभावकालीनत्वतत्कालीनप्रागभावप्रतियोगित्वविषयकत्वेन शब्द एवातिरिक्तप्रागभावे मानमिति शङ्कया ध्वंसमन्तभाव्यं तन्निर्वक्ति । पूर्वत्वेति । अयं पूर्व इति सामान्यतोऽवधिविनिर्मुक्तव्यवहारस्य ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वं चरमध्वंसव्यावृत्तं विषयः, तद्वृत्तित्वं तदनुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगित्वं स च सम्बन्धः कालिको ग्राह्यः, अन्यथा ध्वंसप्रतियोगित्वविषयकज्ञानरूपकालनिष्ठविषयितासम्बन्धप्रतियोगिनि चरमध्वंसे ऽतिप्रसङ्गः एतल्लाभायैव कालपदम् । प्रतियोगित्वं ध्वंसत्वनिरूपकं ग्राह्यम् । अन्यथा ध्वंसरूपकालस्यापि प्रागभावध्वंसात्मकप्रतियोगिरूपप्रागभावप्रतियोगितया अतिप्रसङ्गात् प्रागभावास्वीकारेऽपि ध्वंसस्य स्वभेदात्मकघटादिध्वंसप्रतियोगित्वेनातिप्रसङ्गात् घटात् पूर्व इत्यादिव्यवहारस्य च घटाद्युत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वं विषयः स्वस्य स्वोत्तरोत्पन्नस्यापि कस्यचित्स्वसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिस्वोत्पत्तिक्षणादिवृत्तित्वादतिप्रसङ्ग इत्युत्पत्तिनिवेशनम् । स्वोत्पत्तिक्षणादेरपि स्वोत्पत्त्यधिकरणमहाकालादिवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वादुत्पत्तिकालपदेन उत्पत्त्यधिकरणक्षणो विवक्षणीयः ।

वस्तुतस्तु महाप्रलयानङ्गीकारे तदधिकरणकालध्वंसानधिकरणकालः तदङ्गीकारे तद्वृत्तिस्वनिष्ठध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वाभाभावकः कालस्तदुत्पत्तिकालस्तदुत्पत्तिद्वितीयक्षणपर्यन्तस्थायिस्थूलकालादिस्तु न तथा तथाविधकाले तदधिकरणाद्यक्षणध्वंसस्य सत्त्वात्तादृशकालवृत्तिध्वंसप्रतियोग्याद्यक्षणादिवृत्तितद्घटादौ तद्घटादिपूर्वत्वव्यवहारप्रसङ्ग इति क्षणत्वमनुपादेयमेव ।

(१)[तदधिकरणकालध्वंसानाधिकरणत्वं तद्वृत्तिस्वनिष्ठध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वाभावकत्वमेव वा कालशतसमुदायाधिध्वंसस्य कालतया तदीयाद्यक्षणादिध्वंसेऽपि तदधिकरणकालध्वंसस्य वृत्तेस्तादृशध्वंसे न तथाविधतदुत्पत्तिकालीनताप्रसङ्गः ।]

अत्र चोत्पत्तिकालीनत्वस्य पृथगेव पूर्वपदार्थत्वमतोऽवधिविनिर्मुक्तव्यवहारस्य न तद्विषयकत्वं उत्पत्तिप्रतियोगिनो

---

(१) [ ]पाठोऽयं पुस्तकान्तरयोर्नास्ति ।

घटादेः स्वशब्दादेव लाभ इति तद्भिन्निर्मोकेणैव शक्तिः कल्प्या पञ्चम्यर्थप्रतियोगित्वस्य घटादिविशेषितस्य निरुक्तोत्पत्तिकालघटकवृत्तावन्वयः । अथ वा ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वमेव पूर्वपदार्थः, उत्पत्तिकालीनत्वं पूर्वपदयोगानुशिष्टपञ्चम्या एवार्थ इति बोध्यम् । आदिपदाभ्यां तदुत्तरत्वव्यवहारस्य ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वतदधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालोत्पत्तिकत्वविषयकत्वस्य च परिग्रहः ।

ननु प्रागभावानङ्गीकारे प्रायश्चित्तवैफल्यप्रसङ्गः । तथा च तत्प्रवृत्त्यनुपपत्त्या दुःखप्रागभावसिद्धिः । पापध्वंसस्य सुखदुःखाभावान्यत्वेन स्वतःप्रयोजनतायास्तदसाधनतया गौणप्रयोजनतायाश्चासम्भवात् अतो दुःखानुत्पादस्य तत्प्रागभावरूपस्यैव प्रायश्चित्तफलत्वमावश्यकं(१) अत एव दुःखं मे मा भूत् इति कामनयैव तदाचरणं न तु पापं नश्यत्विति कामनया ।

न च दुःखात्यन्ताभाव एव दुःखानुत्पादः स च सिद्धोऽप्यग्रिमकालसम्बन्धरूपासिद्धविशेषणविशिष्टः प्रागभाववत् प्रयोजनीभवितुमीष्टे अत एवासिद्धस्वत्वाद्युपरागेण सिद्धग्रामादाविच्छेति वाच्यम् । तदात्मनि दुःखस्यातीततया प्रायश्चित्तानन्तरं पुनर्निषिद्धाचरणस्थले दुःखस्योत्पत्स्यमानतया च तदत्यन्ताभावासम्भवादिति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितावादिनां प्राचां प्रागभावयुक्तिं प्रतियोग्यधिकरणेऽपि समयभेदेनात्यन्ताभाववृत्ताविरोधः, अन्यथा प्रतियोग्युत्पादपूर्वकाले तद्वृत्त्यभावप्रत्ययबलेनैव प्रागभावसिद्ध्या युक्त्यन्तरानुसरणवैयर्थ्यात् इत्याशयेन तदविरोधितामतमवलम्ब्य दूषयति । दुःखात्यन्ताभावस्येति । स्वस्मिन्नुत्तरकालानुवृत्तिम् । स्वात्मावच्छेदेनोत्तरकालसम्बन्धम् । इदं च दुःखाभाववत्तत्सम्बन्धस्यापि स्वतःप्रयोजनत्वमित्यभिप्रायेण, स्वस्मिन् उत्तरकालानुवर्त्तमानदुःखाभावमित्येव वार्थः दुःखाभावस्य तत्स्वरूपतत्सम्बन्धस्य वा नित्यत्वेऽपि प्रायश्चित्ते क्षेमसाधारणतत्साधनत्वमव्याहतमेवेति भावः । आत्मतत्त्वविवेकटीकायां स्वयं क्षेमसाधारणफलसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकतां निराकृत्य दुःखसाधनगोचरद्वेषान्निष्फलेऽपि तदभावे इच्छा सम्भवति शत्रुवधादौ का-

---

(१) प्रायश्चित्तफलत्वात्-इति २ पु० पा० ।

मनाया दुरपह्नवत्वात् इति युक्त्या पापध्वंसस्यापि प्रयोजनताया व्यवस्थापितत्वात् तन्मतमनुवर्त्तमान आह । दुःखसाधनेति । प्रवर्त्तनक्रियया समानकर्तृकतया उद्दिश्येति क्त्वाप्रत्ययः प्रायश्चित्तवैफल्ये तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रागभावसिद्धिरन्योन्याश्रयादसम्भवदुक्तिकैवेत्याह । मानान्तरेति । प्रवृत्तौ सत्यामेव तदनुपपत्तिर्ग्राह्या प्रवृत्तिश्च प्रयोजनमिच्छतीना प्रमाणान्तरात् प्रयोजनसिद्धावेव सम्भवतीति प्रयोजनमन्तरेणानुपपद्यमानापि सा न प्रयोजनकल्पनायामुपयुज्यते अन्योन्याश्रयादित्यर्थः ।

न चान्यदीयप्रवृत्तिमवगत्य तदन्यथानुपपत्त्या प्रयोजनं परिकल्प्यान्यः प्रवर्त्तते इति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तथाप्यनवस्थाया दुर्वारत्वात् अन्यस्य प्रायश्चित्तप्रवृत्तिमजानतोऽपि तत्प्रवृत्तेश्च । इदन्त्वापाततः, प्रयोजनासिद्ध्या प्रवृत्त्युदयेऽपि विधितः प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिसाध्यतामवगत्य तदन्यथानुपपत्त्या प्रयोजनकल्पनाया निराबाधत्वात् अन्यथा पापस्याप्रामाणिकत्वापत्तेः निषिद्धकर्मणः स्वध्वंसद्वारापि दुःखसाधनत्वसम्भवेन प्रायश्चित्तफलध्वंसप्रतियोगितयैव तत्सिद्धेः किं तु दुःखात्यन्ताभावादेः फलत्वसम्भवेन प्रागभावरूपफलापर्यवसाने एव निर्भरः ।

न चैवमपि पापध्वंसस्य फलत्वपक्षे पापे युक्त्यन्तराभावेन पापं कल्पयित्वा तद्ध्वंसस्य फलत्वमुपेयते दुःखप्रागभावं कल्पयित्वा तस्य नेत्यत्र विनिगमनाविरहात् प्रागभावसिद्धिरिति वाच्यम् । यतो दुःखप्रागभावानुवृत्तेः फलत्वेऽपि पापध्वंसस्य तन्निर्वाहकस्य फलत्वमावश्यकं पापसत्त्वे दुःखोत्पत्तेरावश्यकतया तदनिर्वाहादिति पापध्वंसफलत्वध्रौव्ये किं प्रागभावेन पापध्वंसस्येष्टान्तरासाधनत्वेऽपीष्टतोपपत्तेर्दर्शितत्वात् । एवं प्रायश्चित्तोत्तरं निषिद्धानाचरणस्थले प्रागभावोऽपि न सम्भवति प्रतियोगिनो दुःखस्यानुत्पत्स्यमानत्वात् । न चान्यत्रोत्पत्स्यमानं दुःखं प्रतियोगि, प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानदेशवृत्तित्वादित्यादि तत्त्वम् ।

ननु प्रागभावानङ्गीकारे जातेऽपि घटज्ञानशब्दादिरूपकार्ये तदुत्पत्त्यादिप्रयोजकतत्सामग्र्या अक्षतत्वात् पुनस्तत्कार्योत्पत्तेस्तत्कार्यस्यैव वा आपत्तिरिति तदानीं सामग्र्यभावनिर्वाहकव्यतिरेकप्रतियोगिनः प्रागभावरूपकारणस्य कल्पनमावश्यकमिति युक्ति

दूषयति । उत्पन्नपुनरुत्पादेति । तत्र कार्ये तदुत्पत्त्यनन्तरोत्पादापत्तिरित्यर्थः । आपाद्यप्रसिद्धिश्च कार्यान्तरे । प्रसङ्गाकारस्तु अयं घटो यदि तदुत्पत्तिक्षणवृत्तिसामग्रीकः स्यात् तदा तत्क्षणानन्तरमुत्पद्येतेति ।

न चोत्पत्तेः स्वत्वघटितत्वेनाननुगततया आपादकानुगमे मूलशैथिल्यं आपादकस्य स्वसामग्रीघटिततया अननुगमे च दृष्टान्तासिद्धिस्वरूपासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एतत्क्षणावृत्तिस्वसामग्रीकं यद्यत्तद्भेदकूटेनानुगतेन एतत्क्षणानुत्तरस्वोत्पत्तिकं यद्यत्तद्भेदकूटस्यापादनीयत्वात् ।

केचित्तु उत्पन्नस्य कार्यस्य द्वितीयादिक्षणे उत्पादप्रसङ्ग उत्पन्नपुनरुत्पादप्रसङ्गः । आपादनाकारश्च एतद्घटाद्युत्पत्तिद्वितीयादिक्षणो यद्येतदुत्पत्तिप्रयोजकसामग्र्युत्तरः स्यात् एतदुत्पादाधिकरणं स्यात् प्रथमक्षण एव चापाद्यप्रसिद्धिरित्याहुः । कार्यादेः प्रतिबन्धकत्वेन कार्याभावादेर्हेतुत्वोपगमेन घटादिरूपकार्यस्य सामान्यतः कार्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वमसम्भवि तत्पूर्वं तदधिकरणे संयोगादिरूपकार्यस्यावश्यकत्वात् अपि तु समवायेन जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना ज्ञानादिरूपकार्यं प्रति च ज्ञानत्वादिना अनुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वासम्भवादगत्या तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबन्धकता वाच्या घटादिनाशोत्तरं तदधिकरणे खण्डघटाद्युत्पाददशायां तदुत्पादापत्तेः कार्यप्रतिबन्धकताया दुर्वारत्वात् तत्तद्घटादिव्यक्तिनाशस्यापि प्रतिबन्धकत्वं वक्तव्यमिति कार्यध्वंसपरिग्रहायादिरित्युक्तम् ।

न च यत्संयोगादिव्यक्तिनाशात् महाघटादिव्यक्तिनाशस्तद्व्यक्तेरपि तद्घटव्यक्तिहेतुतया तदभावादेव न पुनस्तदुत्पादप्रसङ्ग इति किं तत्र नाशप्रतिबन्धकतयेति वाच्यम् । तत्संयोगादिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वस्य सर्वत्रासिद्धेस्तस्य प्रामाणिकत्वेऽपि धारावहनस्थले प्राथमिकनिर्विकल्पकस्य चतुर्थादिक्षणे आपत्तिवारणाय तत्र कार्यध्वंसस्य प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वाच्चेति ।

न चैवमनन्तप्रतिबन्धकताकल्पनापेक्षया प्रागभावहेतुत्वे लाघवात् तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तत्कार्ये उत्पन्नेऽपि कार्यान्तरप्रागभावबलात् तत्कार्योत्पादवारणाय तत्कार्यं प्रति तत्कार्यप्रागभा-

यत्वेन प्रागभावस्वीकारेऽपि अनन्तकारणतानामनन्तप्रागभावानां च कल्पनीयत्वात् ।

न च तादात्म्यसम्बन्धेन कार्यसामान्यं प्रति प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावत्वेन एकहेतुतयैव सर्वत्रोत्पन्नपुनरुत्पादवारणं सम्भवति उत्पन्नप्रतियोगिकप्रागभावस्य विनाशादुत्पन्नकार्ये प्रतियोगितया प्रागभावस्यासत्त्वादिति वाच्यम् । उत्पन्नव्यक्तौ प्रतियोगितया प्रागभावासत्त्वेऽपि तस्याः समवायिदेशे पुनरनुत्पादप्रयोजकस्य दुर्वारत्वात्तदुत्पादप्रयोजकसामग्र्यास्तत्प्रागभावविनाशेऽप्यक्षतत्वात् ।

न च समवायेन कार्योत्पत्तौ सम्बन्धान्तरेण कार्योत्पादकसामग्रीसमवधानमप्यपेक्षितमिति तादात्म्येन कार्योत्पादकसामग्र्यभावान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तादृशसामग्रीसमवधानस्याऽव्यवहितप्राक्क्षणे एवापेक्षितत्वात् तदा च कार्यान्तरप्रागभावस्यैव सत्त्वात् इति ।

ननूत्पत्तिराद्यक्षणसम्बन्धः आद्यत्वं च स्वाधिकरणक्षणवृत्तेः स्ववृत्तेर्वा प्रागभावस्य प्रतियोगित्वमिति प्रागभावघटितोत्पत्तिप्रत्यय एव तत्साधक इत्याशङ्क्य प्रागभावमन्तरेणोत्पत्तिं निर्वक्ति । तदुत्पत्तिश्चेति ।

(दी०) तदुत्पत्तिश्च महाप्रलयमनङ्गीकुर्वतां मते स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धः, तदुक्तम् 'अध्वस्तक्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्मतेति' । क्षणः समयः ।

(गा०) महाप्रलयाङ्गीकारे चरमध्वंसरूपतदुत्पत्तावव्याप्तिस्तदधिकरणसमयस्य महाकालस्य ध्वंसस्य च ध्वंसाप्रसिद्धेरिति तदनङ्गीकारपक्षावलम्बनम् । स्वाधिकरणेति । स्वमुत्पत्तिमत्त्वेनाभिमतम् । द्वितीयादिक्षणस्य स्वाधिकरणाद्यक्षणध्वंसाधिकरणतया न तत्सम्बन्ध उत्पत्तिः तदधिकरणसमयस्य तत्प्रकारेणैव निवेशो न तु तदीयाधिकरणताप्रकारेण गौरवात् । एवं च स्वविषयकातीतज्ञानस्य स्वानधिकरणत्वेऽपि विषयितासम्बन्धेन स्वावच्छिन्नतया तद्ध्वंसमादायासम्भवस्य संयोगादिना घटादिमतो यो ध्वंसस्तदवच्छिन्नभेदस्य द्वितीयक्षणादावपि सत्त्वेनातिव्याप्ते-

र्वारणाय कालिकसम्बधः स्वसम्बन्धतया प्रवेशनीयः तल्लाभायैव प्रथमं समयपदम् ध्वंसानधिकरणत्वं च कालिकसम्बन्धेन ध्वंसावच्छिन्नभिन्नत्वं कालिकसम्बन्धाप्रवेशे द्वितीयादिक्षणस्यापि विषयितासम्बन्धेन स्वाधिकरणसमयध्वंसावच्छिन्नज्ञानादिभिन्नतया अतिप्रसङ्गादिति तन्निवेशलाभाय द्वितीयं समयपदम् । स्वपूर्वोत्पन्नस्वविषयकज्ञानादिनिष्ठस्वीयविषयितादिसम्बन्धस्यानुत्पत्तितया तादृशसमयसम्बन्धोऽपि कालिको ग्राह्यः तल्लाभोऽपि द्वितीयसमयपदादेव ।

एतादृशोत्पत्तिपदार्थ आचार्याणामप्यनुमत इत्याह । तदुक्तमिति । अध्वस्तेति । अध्वस्तः यत्क्षणेऽविनष्टःक्षणयोगः क्षणनिष्ठतत्स्वरूपसम्बन्धो यस्य यदीयक्षणयोगध्वंसानाधिकरणं यत्क्षण इति यावत् तस्य तादृशतत्सम्बन्धो जनिरुत्पत्तिरित्यर्थः । यदीयक्षणयोगे यत्क्षणनिष्ठध्वंसाप्रतियोगित्वं तस्य तत्क्षणयोग इति यथाश्रुतार्थो नादरणीयः । तदीयाद्वितीयादिक्षणयोगस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगितया द्वितीयादिक्षणसम्बन्धेऽतिव्याप्तेः यदीयक्षणयोगत्वावच्छेदेन यत्क्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वविवक्षयाऽतिप्रसङ्गवारणे गौरवात् महाप्रलयानङ्गीकारे स्वीयक्षणयोगध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावस्यैव लाघवेन लक्षणे निवेशौचित्यात् तदङ्गीकारे तदुत्पत्तावप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तेर्वारणाय यथाश्रुतार्थविवक्षयैव क्वचिदपीत्यादिलक्षणं वक्ष्यते । आद्यक्षणे स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वस्येव स्वीयकालसम्बन्धध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावस्यापि सत्त्वात् द्वितीयादिक्षणे स्वीयाद्यक्षणसम्बन्धध्वंसवति स्वीयकालसम्बन्धध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावस्यासत्त्वात्प्रथमक्षणस्य द्वितीयक्षणपर्यन्तावस्थायिस्थूलकालस्य स्वीयकालसम्बन्धध्वंसाधिकरणत्वात् प्रथमक्षणपर्यन्तावस्थायिस्थूलकालस्य चान्त्यक्षणावच्छिन्न एव सम्बन्धत्वेन तत्सम्बन्धस्योत्पत्तित्वव्यवहारस्येष्टत्वात् द्वितीयस्यापि क्षणस्य क्षणत्वप्रवेशो वृथेत्याशयेनाह । क्षणैः समय इति ।

न च तादृशस्थूलकालसम्बन्धस्योत्पत्तित्वे तस्य तादृशकालस्वरूपस्य स्वपूर्वक्षणेऽपि सत्त्वात्स्वस्मिन्स्वपूर्वक्षणोत्पन्नत्वव्यवहारप्रसङ्गः घटादेः कालसम्बन्धस्य घटादिस्वरूपत्वे च द्वितीयादि-

क्षणेऽपि तत्स्वरूपाद्यक्षणसम्बन्धसत्त्वेन तत्र तद्वितीयक्षणानुत्पन्नत्वव्यवहारप्रसङ्गः। द्वितीयक्षणादेस्तदीयकालसम्बन्धध्वंसाधिकरणत्वानुपपत्त्या अध्वस्तक्षणयोगस्येत्यनेन द्वितीयक्षणसम्बन्धव्यावर्तनायोगाच्चेति वाच्यम्। तदीयकालसम्बन्धस्य तत्तदधिकरणकालोभयरूपत्वात् अन्यथा स्वानधिकरणकाले स्वाधिकरणकालात्मकस्वीयसम्बन्धसत्त्वेन स्वस्मिन् स्वानधिकरणकालवृत्तित्वप्रसङ्गस्य भवतोऽपि दुर्वारत्वात्।

अथोत्पत्त्यर्थैकपदस्योत्पत्तिमत्तत्तत्पदार्थान्तर्भावेण शक्त्युपगमे शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गः अपूर्वपदार्थीयोत्पत्तौ प्राक् शक्त्यग्रहेण तत्प्रतीत्यनुपपत्तिश्च। न च तत्पदार्थानन्तर्भावेणैव शक्तिः तत्तत्पदार्थाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वलाभश्च तत्तत्पदसमभिव्याहारादिति वाच्यम्। घट उत्पद्यते इत्यादौ धात्वर्थैकदेशसमयविशेषणतया नामार्थघटादीनामन्वये आकाङ्क्षावैचित्र्येण तदन्वयोपगमेऽपि घटत्वादिनैव तस्यान्वयो वाच्यो न तु तत्तद्व्यक्तित्वेन तेन तेन रूपेण घटादिपदादनुपस्थितेः तथा च तत्र सामान्यतो घटादिमत्समयध्वंसानधिकरणत्वं समये प्रत्येतव्यं तथा च बाधः समयमात्रस्यैव पूर्वपूर्वघटादिमत्समयध्वंसवत्त्वात्।

एतेन समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मवदधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धत्वेन सर्वनामवदेकशक्तिस्वीकारेऽपि न निस्तार इति चेत्? सत्यम्। स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसाभावविशिष्टस्वप्रतियोगिकसमयसम्बन्धोऽनुगत एवोत्पत्तिपदार्थः द्वितीयादिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिनि काले स्वस्ववृत्तेः द्वितीयादिक्षणे न स्वस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नध्वंससामान्याभावविशिष्टत्वमिति तादृशाभावविशिष्टस्वप्रतियोगिकसम्बन्ध आद्यक्षण एवेति नातिप्रसङ्गः प्रतियोगी च उपलक्षणविधया सम्बन्धघटक इति ध्वंसकाले तत्प्रतियोग्यसत्त्वेऽपि न तद्घटितसम्बन्धावच्छिन्नध्वंसाभावो द्वितीयक्षणे।

न च ध्वंसकाले तत्प्रतियोगिसमयवृत्तित्वस्याप्यसत्त्वात् कथं तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावदौर्लभ्यं तत्सम्बन्धासत्त्वे सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याप्यावश्यकत्वात् कालान्तरीणसम्बन्धाश्रयेऽप्यवर्तमानस्योपलक्षणभूतसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रामाणिकत्वादिति वा-

च्यम् । स्वप्रतियोगिवृत्तितादात्म्यस्य सम्बन्धतास्वीकारेणानुपपत्त्यनवकाशात् स्वतादात्म्यस्य स्वस्मिन्सर्वदैव सत्त्वात् ।

(दी०) तदङ्गीकारे तु क्वचिदपि यदीयसमयसम्बन्धे यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्ति तस्य तत्समयसम्बन्धः तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वं वा । क्षणत्वं च स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वं स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वं स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वं स्ववृत्तियावदभावविशिष्टसमयत्वं स्वस्वपूर्ववर्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं वा ।

(गा०) तदङ्गीकारे तु । महाप्रलयाङ्गीकारे तु । क्वचिदपीति । यदीयसमयसम्बन्धसामान्ये यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभाव इत्यर्थः । स्ववृत्तिध्वंसाप्रतियोगितदीयसमयसम्बन्धसामान्यकसमयानुयोगिकस्तत्सम्बन्ध उत्पत्तिरिति समुदायार्थः । तदीयसमयसम्बन्धस्य कस्याप्याद्यक्षणे ध्वंसासत्त्वात्तत्सम्बन्धसामान्यस्याद्यक्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगितया आद्यक्षण एवेदृशं स्वमिति तत्सम्बन्ध उत्पत्तिः । चरमध्वंसीयसमयसम्बन्धस्याप्रसिद्धावपि तदीयसम्बन्धसामान्ये प्रलयवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वसत्त्वात्प्रलयसम्बन्ध एव तदुत्पत्तिः द्वितीयादिक्षणसम्बन्धस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगितया तत्सम्बन्धातिप्रसङ्गवारणाय सामान्यपदं तदुपादाने च सामान्यान्तर्गतप्रथमक्षणसम्बन्धस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वविरहान्न द्वितीयक्षणादि तादृशं स्वमिति नातिप्रसङ्गः । तदीयसमयसम्बन्धाप्रतियोगिकस्ववृत्तिध्वंससामान्यकसमयानुयोगिकस्तत्सम्बन्ध उत्पत्तिरित्यपि लक्षणं सम्भवति सामान्यपदमनन्तर्भाव्य स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिसम्बन्धाप्रतियोगितत्कसमयानुयोगिकस्तत्सम्बन्धस्तथेत्यपि शक्यते वक्तुं उत्पत्तिनिर्वचनोपयोगितयैव क्षणलक्षणमवतारयितुं गुरुशरीरामपि क्षणघटितामुत्पत्तिं निर्वक्ति । तदधिकरणेति । व्याप्यत्वं स्वव्यापकतत्कत्वं तथा च स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताव्यापकतदधिकरणक्षणवृत्तित्वा-

भावकसमये तत्सम्बन्ध उत्पत्तिरित्यर्थः। स्वीयाद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिमात्रस्यैव तदधिकरणक्षणे अवृत्तेस्तत्सम्बन्धसङ्ग्रहः। द्वितीयादिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिनस्तदधिकरणाद्यक्षणादौ वृत्तेर्नातिप्रसङ्गः द्वितीयादिक्षणवृत्तिकध्वंसप्रतियोगिनश्चिरविनष्टस्य तदधिकरणक्षणावृत्तितया अतिप्रसङ्गवारणाय ध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वमुपेक्ष्य ध्वंसप्रतियोगिताव्यापकत्वमभावविशेषणमुपात्तं प्रतियोगितायां तदधिकरणक्षणवृत्त्यवृत्तित्वरूपतादृशक्षणावृत्तित्वव्याप्तिनिवेशे चिरविनष्टनिष्ठद्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगितायां तत्सत्त्वेनातिप्रसङ्गः तादृशप्रतियोगितासामान्ये तथाविधव्याप्तिनिवेशे सामान्यपदार्थस्य व्यापकताघटिततया गौरवमिति स्वव्यापकतत्कत्वरूपव्याप्तेरेव निवेशः।

न च यादृशक्षणद्वयाद्यात्मककालमध्ये न कस्यापि विनाशो जातस्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिद्विनाश इति नियमात् आद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनोऽपि तदधिकरणस्थूलकालवृत्तितया असम्भवादित्यतः क्षणनिवेशनम्। तदधिकरणक्षणावृत्तित्वस्थले कालिकसम्बन्धेन तदवृत्तित्वनिवेशेनाप्युपपत्तौ उक्तयुक्त्या क्षणघटनानुरोधेन गुरुतरारम्भः।

नन्वत्र क्षणत्वं स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वं स्ववृत्तिप्रतियोगिकप्रागभावानाधारत्वं वा प्रागभावघटितमेवेत्यत आह। क्षणत्वं त्वेति। स्ववृत्तीति। ध्वंसतत्प्रतियोगिनोरेकक्षणावृत्त्योरधिकरणं स्थूल एव कालो न तु क्षण इति स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनधिकरणत्वं तस्य सुघटम्। न च क्षणिकपदार्थानङ्गीकारे कर्मादेरेव यादृशविशेषणाविशिष्टस्य क्षणमात्रस्थायिता तादृशविशेषणाविशिष्टस्य क्षणतयोक्तलक्षणासम्भवः कालमात्रस्यैव स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्याधारत्वादिति वाच्यम्। प्रतियोग्यनधिकरणत्वं हि न प्रतियोग्याधारभिन्नत्वं किं तु प्रतियोग्याधारताविरहः प्रतियोगिविरह एव वा उपान्त्यादिक्षणावच्छेदेन स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यधिकरणस्यापि कर्मादेरन्त्यक्षणावच्छिन्नस्य तादृशाभावविशिष्टत्वान्न दोषः तदधिकरणक्षणावृत्तित्वेत्यादिलक्षणे च तदधिकरणतावच्छेदकस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्याधारताविरहवैशिष्ट्यरूपक्षणत्वावच्छिन्नावृत्तित्वमेव विवक्षितं तेन घटाद्यधिकरणस्थलकाले उक्तविशेषणावच्छिन्नतया क्षणा-

रूपे तदीयाद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनां वृत्तावपि नासम्भवः स्वप्रतियोगिकध्वंसवत्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोग्यभावविशिष्टत्वमनुगतं क्षणत्वं सम्बन्धमध्ये स्वपदार्थानिवेशे क्षतिविरहादित्यवधेयम्। अत्र यथाश्रुते स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वं यदि तादृशाधारताप्रतियोगिकविरहो विवक्षितस्तदा स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिपूर्वविनष्टपदार्थाधारताविशेषविरहविशिष्टत्वं कर्मादीनां सर्वदैवेत्यतिप्रसङ्गात्तादृशाधारतात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावो वा विवक्षणीयः तथा च महाप्रलयात्मकक्षणेऽव्याप्तिः तद्वृत्तिध्वंसप्रतियोग्याधारतात्वादेः स्वसमनियतध्वंसप्रतियोग्याधारतात्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः। न च महाप्रलयस्य क्षणत्वाभाव इष्ट एवेति वाच्यम् । तथा सति चरमध्वंसाधिकरणक्षणाप्रसिद्धेस्तदुत्पत्ताव्यवहितोत्तरक्षणाव्याप्तिरिति स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाद्यवच्छिन्नाभावमुपेक्ष्य तादृशप्रतियोगिकाभावकूटं निवेश्य लक्षणान्तरमाह । स्ववृत्तीति । अभावकूटान्तर्गतध्वंसभिन्नाभावनिवेशे प्रयोजनाभावः प्रागभावस्य प्रामाणिकत्वमते प्रागभावादिघटितकूटनिवेशेऽसम्भवात् सर्वमतसाधारण्यानुरोधाच्च यावन्तो ध्वंसा एव निवेशिताः स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिपूर्वविनष्टप्रतियोगिकध्वंसवैशिष्ट्यस्य कर्मादौ सर्वदा सत्त्वाद्यावत्त्वं ध्वंसविशेषणम् । यावद्ध्वंसवैशिष्ट्यं प्रलयान्यक्षणमात्राव्याप्तमतः स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वं यावत्त्वविशेष्यतावच्छेदकतया निवेशितं यावद्ध्वंसविषयकज्ञानादेर्विषयितालक्षणवैशिष्ट्यं द्विक्षणावच्छिन्नस्येति कालिकसम्बन्धात्मकवैशिष्ट्यनिवेशलाभाय समयपदम् । वस्तुतः स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिशब्दादिप्रतियोगिकया ध्वंसविशिष्टत्वं गगनादेरपि महाप्रलये न च तस्य क्षणत्वं कालत्वविरहादिति तद्वारणाय समयपदम् ।

न च कालिकसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वनिवेशादेव न गगनादावतिप्रसङ्गप्रसङ्गः तत्र कालिकसम्बन्धानिवेशात तन्निवेशलाभस्यैव वा समयपदप्रयोजनत्वात् ।

एतेन पापध्वंसविषयकत्वस्य ज्ञानादौ द्विक्षणावच्छिन्ने सत्त्वेऽपि अन्त्यक्षणोत्पन्नध्वंसस्य प्राक्क्षणेऽसत्त्वेनोपलक्षणतया यावद्ध्वंसरूपविशेषणावच्छिन्नस्य क्षणिकत्वमेवेति पूर्वोक्तव्यावृत्त्यसङ्गतावपि

न क्षतिः। स्ववृत्तियावद्धर्मवैशिष्ट्यस्य लक्षणत्वसम्भवेऽपि गुरुण्य-प्युक्तलक्षणे यथासन्निवेशो वैयर्थ्यविरहः पूर्वलक्षणानुसारेण गुरुल-क्षणमभिधाय पर्यवसितस्योक्तस्यैव लक्षणरूपतामाह। स्ववृत्तीति। ध्वंसत्वं यदि जन्याभावत्वं तदा प्रागभावानङ्गीकारे जन्यत्वांशवै-यर्थ्यं अत्यन्तान्योन्याभावयोः सर्वदैव सत्त्वेन तद्व्यावृत्तेर्विफलत्वात् अन्त्यक्षणावच्छिन्नस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिस्ववृत्तिभाववैशिष्ट्यस्या-न्त्यक्षणावच्छिन्नेऽप्यसत्त्वेनाभावत्वस्य भावभिन्नत्वरूपस्यैव सफल-त्वादिति यावदभावघटितमेव लक्षणमाह। स्ववृत्तीति। अन्त्यक्षणाव-च्छिन्नस्य कर्मादेः क्षणत्वमते लक्षणान्युक्त्वा आद्यक्षणावच्छिन्नानां तेषां क्षणत्वमतेनान्यल्लक्षणमाह। स्वस्वपूर्वेति। स्वस्मिन् स्वपूर्वकाले च वर्त्तते ये तादृशयावद्विशिष्टत्वमर्थः पदार्थत्वं न निविष्टं अव्यावर्त्त-कत्वात् कर्मादीनां द्वितीयादिक्षणेऽपि स्वस्वपूर्ववर्त्तियत्किञ्चिद्वस्तु-विशिष्टत्वाद्यावादिति। तथा च द्वितीयक्षणे विनष्टतथाविधपदार्थ-वैशिष्ट्यस्याद्यक्षण एव सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः स्वपूर्ववर्त्तिनां स्वोत्पत्ति-कालीननाशप्रतियोगिनां वैशिष्ट्यस्य क्वाप्यसत्त्वादसम्भव इति स्ववृत्तित्वं पदार्थविशेषणम्। स्ववृत्तीनां द्वितीयादिक्षणोत्पन्नानामा-द्यक्षणावच्छिन्नेऽपि स्वस्मिन्वैशिष्ट्याभावादसम्भव इति स्वपूर्वव-र्त्तित्वं विशेषणम्।

अत्र प्राङ्निरुक्तस्य स्वोत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगित्वरूपकाल-निष्ठपूर्वत्वस्य निवेशे उत्पत्तिघटकक्षणत्वे उत्पत्तिनिवेशादन्यो-न्याश्रय इत्याशङ्क्य उत्पत्त्यघटितपूर्वत्वं निर्वक्ति। स्वपूर्वत्वं चेति।

(दी०) स्वपूर्वत्वं च स्वाधिकरणयावत्कालवृत्तिध्वंसप्र-तियोगित्वं जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वाददोषः। यो यत्काल-वृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्तस्य तद्वृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यपि के-चित् इति चेत्? नैवमपचीयते किञ्चिदस्माकमित्येकदेशिनो वर्णयन्ति।

(गा०) स्वद्वितीयादिक्षणोत्पन्नानामपि वस्तूनां स्वाधिकरण-तृतीयादिक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगिद्वितीयक्षणादिपर्यन्तकालवृत्तित्वा-त् क्षणलक्षणेऽसम्भव इति यावत्त्वं कालविशेषणम् द्वितीयादिक्षण-

पर्यन्तस्थायिकालध्वंसश्च तृतीयक्षणादावेव वर्त्तत इति न स्वाधिकरणयावत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगीति न दोषः । स्वानधिकरणत्वे सति स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं स्वपूर्वत्वमिति तु ज्यायः । स्ववृत्तिप्रतियोगिकध्वंसाधारत्वाभावविशिष्टत्वं स्वप्रतियोगिमत्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नध्वंसाभावविशिष्टत्वात्मकं प्रलयसाधारणमप्याद्यक्षणावच्छिन्नकर्मादिसाधारणं क्षणत्वमित्यवधेयम् ।

ननु क्रियाचरमध्वंसैतदुभयमात्रस्य कालोपाधित्वे यस्य द्वितीयक्षणे क्रियाध्वंसो न जातस्तस्य द्वितीयक्षणसम्बन्धोऽप्युत्पत्तिः स्यात् द्वितीयक्षणस्यापि तदधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वात् अन्त्यक्षणावच्छिन्नवस्तुनः क्षणत्वमते यदुत्तरक्षणे क्रियाध्वंसो न जातस्तदा क्षणव्यवहारानुपपत्तिः एवमाद्यक्षणावच्छिन्नस्य क्षणत्वमते यदा क्रियोत्पत्तिर्न जाता तदाद्यक्षणव्यवहारानुपपत्तिः न हि प्रतिक्षणे क्रियोत्पत्तिः क्रियाविनाश इति नियमः किं तु प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिद्विनाश इत्येवेत्यत आह । जन्यमात्रस्येति । केषाञ्चित्क्षणाघटितं चरमध्वंसोत्पत्तिसाधारणमुत्पत्तिलक्षणान्तरमुपन्यस्यति । यो यदिति । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालावृत्तिनिष्ठं स्ववृत्तित्वमुत्पत्तिरित्युत्पत्तिलक्षणसम्भवेऽपि क्षणव्यवहारानुरोधेनैव प्रागभावाघटितक्षणनिर्वचनमावश्यकमित्यनादरसूचनाय केचिदिति । प्रागभावोऽपि न स्वीकार्य इत्याशयेन सिद्धान्तिमुखेनैव तत्प्रयोजनमन्यथोपपाद्य तमाशयं स्फुटयति । नैवमिति ।

सामान्यप्रत्यासत्तिं प्रमाणपदवीमारोहन्तीमनुयान्तं प्रागभावमालोक्यातिव्याकुलं सिद्धान्तितामुपेक्ष्य प्रागभावमेव साधयितुं तत्र प्रमाणमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ पटस्य स्वानधिकरणेषु तन्तुषूत्पत्तिवारणाय सहस्रादीनां तत्तत्तन्तुत्वेन तत्तत्पटजनकत्वं वाच्यम्, तथा च लाघवादेक एव प्रागभावः कल्प्यते स च स्वाश्रय एव प्रतियोगिजनक इति नातिप्रसङ्गः । इत्थं चानेकत्र प्रागभावसिद्धौ प्रागभावत्वेन प्रतियोगिजनकत्वाद्घटतन्तुकेऽपि तत्सिद्धिरिति चेत् ?

(गा०) पटस्य । सहस्रादितन्त्वारभ्यस्य । स्वानधिकरणेषु ।

तदानीं मिथः संयुक्तेषु । उत्पादवारणायेति । तत्तन्तुत्वेन तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रत्यहेतुत्वे प्रागभावासत्त्वे सामान्यसामग्रीशालिनि तन्त्वन्तरे तद्व्यक्त्यनुत्पादप्रयोजकस्य दुर्वचत्वात् कार्यानुत्पत्तौ कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव प्रयोजकत्वादिति भावः । तत्पटजनकत्वम् । तादात्म्यसम्बन्धेन तत्पटत्वावच्छिन्नजनकत्वं

न च तत्पटत्वावच्छिन्नस्य तत्तत्तन्तुत्वावच्छिन्नव्यभिचारिणः तज्जन्यतेति वाच्यम् । तत्तन्तुसमवेतत्वविशिष्टस्य तत्तन्तुत्वव्यभिचारितया तादृशविशेषणावच्छिन्नस्य तज्जन्यत्वे बाधकाभावात् । तत्तन्तुत्वविशिष्टसमवायः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धः तेन च सम्बन्धेन तत्पटस्य तत्तन्तुत्वव्यभिचारितैवेत्यप्याहुः ।

तच्च विशेषरूपेण समवायादेः सम्बन्धतायाः प्रामाणिकत्व एवोपपद्यते । न च तत्तन्तुत्वेन तत्पटहेतुत्वे स्वाधिकरणतन्त्वन्तर एव तत्पटानुत्पादापत्तिः, तत्प्रयोजककारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसत्त्वात् न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसत्त्वमेव कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकं दण्डादिमति चक्रादिविरहिणि घटाद्यनुत्पादानुपपत्तेः किंतु किञ्चित्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव एवेति वाच्यम् । यतस्तत्सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नानुत्पादे तत्सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितकिञ्चित्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव एव प्रयोजकः स्वाधिकरणतन्त्वन्तरे तत्तत्तन्तुसमवेतत्वविशिष्टतत्पटत्वावच्छिन्नस्य तत्तन्तुवृत्तित्वविशिष्टसमवायेन तत्पटत्वावच्छिन्नस्य वा ऽनुत्पाद इष्ट एव । एवं सामान्यधर्मावच्छिन्नकार्यव्यतिरेके सामान्यसम्बन्धावच्छिन्नतद्व्यतिरेके च विशेषधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकसकलधर्मावच्छिन्नतत्तन्तुवृत्तिव्यतिरेकानिकरो विशेषसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकसकलधर्मावच्छिन्नव्यतिरेकानिकरश्च प्रयोजकः स्वाधिकरणतन्त्वन्तरे चैतत्तन्तुभेदसत्त्वेऽपि तत्तन्तुसमवेतत्वविशिष्टपटत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य तत्तन्तुवृत्तिसमवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य वा व्यतिरेकासत्त्वान्न तत्र सामान्यतः समवायेन तत्पटत्वावच्छिन्नानुत्पादः विशिष्टतत्पटत्वतत्पटत्वयोरभेदेऽपि कथञ्चित्सामान्यविशेषभावः समर्थनीयः ।

अथ तद्धर्मावच्छिन्नोत्पत्तौ तद्धर्मावच्छिन्नसामग्री तद्व्यतिरेके च तद्धर्मावच्छिन्नसामग्र्यव्यतिरेकः प्रयोजकः यत्किञ्चित्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य च सामग्रीविरहनिर्वाहकतयैव कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसामग्री च तद्धर्माश्रययत्किञ्चिद्व्यक्तिनिरूपितकारणतावच्छेदकसकलधर्मावच्छिन्नसमुदायः तत्समुदायविरहश्च प्रकृते केवलान्वयीति स्फुटतरोऽनिर्वाहः यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्ननिरूपितकारणतावच्छेदकसकलधर्मावच्छिन्नसमुदायश्च न सामग्री सामान्यविशेषसामग्र्योः परस्परापेक्षानुपपत्तेरिति चेत्? तत्तन्तुवृत्तित्वविशिष्टसमवायस्य तत्तन्तुजन्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वमते समवायस्यानुयोगिभेदेन भेदोपगमे च न काप्यनुपपत्तिः । तद्धर्मवद्यत्किञ्चिदेकव्यक्तिनिष्ठयत्किञ्चिदेकतादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमस्यैव तादृशतद्रूपावच्छिन्नसम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीत्वात् तादृश्याः समवायेन तत्पटत्वावच्छिन्नोत्पादप्रयोजकसामग्र्याः प्रत्येकं तत्समवायिसकलतन्तुष्वेव सत्त्वात् समवायेन तदनुत्पत्तौ प्रयोजकस्य तादृशसामग्रीविरहकूटस्यान्यत्रैव सत्त्वात् । विशिष्टतत्पटत्वस्य तत्तन्तुजन्यतावच्छेदकत्वमते च समवायस्यानुयोगिभेदेन भेदेऽपि समवायत्वेनैकतन्तुनिष्ठसमवायस्याप्यपरतन्तुनिरूपितकार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादेकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकयावद्धर्मेषु तत्पटारम्भकसकलतन्तुनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वानां चान्तर्भावात् तदवच्छिन्नसमुदायव्यतिरेकः सर्वत्रैवेति दर्शितदोषस्य दुर्वारतया तद्धर्मवद्यत्किञ्चिदेकव्यक्तिनिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चिदेकाधिकरणताघटिता यावत्यः कारणतास्तत्र तदवच्छेदकावच्छिन्नसमुदायस्यैव तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीत्वमुपेयं तत्तत्तन्तुत्वावच्छिन्नजनकताघटकोत्पत्तिशरीरे तत्तद्व्यक्तिसमवेतत्वविशिष्टनिरूपिता कार्याधिकरणतैव निवेश्यते अन्यथा व्यभिचारेण तादृशव्यापकत्वानिर्वाहात् समवायिभेदभिन्नानां तादृशाधिकरणतानां च एकैकाधिकरणतामुपादाय निरुक्तसामग्रीसमवधानं तत्पटारम्भकतत्तत्तन्तुषु सुघटमेव । विजातीयसंयोगादिरूपसामान्यकारणानिरूपितकार्यताशरीरेऽपि जन्यद्रव्यत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणता-

त्वेन दर्शितविशिष्टाधिकरणतानामस्त्येव निवेशः । विशेषधर्मावच्छिन्नाधिकरणताभ्यः सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणताया अतिरिक्ताया अनभ्युपगमात् क्लृप्ताधिकरणताकूट एव सामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वोपगमादिति तत्तत्तन्तुरूपविशेषसामग्र्या पटजनने उक्तसामान्यसामग्र्यपेक्षा तत्तत्कारणातायाअपि तत्तन्तुसमवेतत्वविशिष्टाधिकरणताघटितयावत्कारणतान्तर्गततत्वादित्यलं विस्तरेण ।

यत्किञ्चिदधिकरणतामन्तर्भाव्य दर्शितरीत्या सामग्रीनिर्वचने च शुद्धं तत्पटत्वमेव कार्यतावच्छेदकं शुद्ध एव समवायः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धः ।

न चोक्तव्यभिचारान्न तत्सम्बन्धेन तद्रूपेण कार्यत्वानिर्वाह इति वाच्यम् । यत्र कार्यतावच्छेदकं तत्र स्वावच्छिन्नाव्यवहितपूर्ववर्त्तिनः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यमिति नियमस्यैव कार्यकारणभावघटकतोपगमेन तादृशनियममखण्डयत उक्तव्यभिचारस्याकिञ्चित्करत्वादित्यप्याहुः । लाघवात्सहस्रादिकारणत्वकल्पनमपेक्ष्य तत्पटकारणत्वेन एकतत्प्रागभावकल्पने लाघवात् । कल्प्यत इति । कारणत्वेनेत्यादिः । तथापि कुतो नातिप्रसङ्ग इत्यत आह । स चेति । स्वाश्रय एव प्रतियोगिजनक इति । सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव तस्य प्रतियोगिहेतुत्वादिति भावः ।

ननूक्तयुक्त्या द्वितन्तुकपटादेः प्रागभावो न सिद्ध्यति अत्रातिरिक्तकप्रागभावस्य तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्त्तित्वयोश्च कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तस्य क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तित्वकस्य तन्तुद्वयादेरनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पने लाघवात् तत्र एकस्याः संयोगव्यक्तेरेव वा देशनियमाय हेतुताकल्पनादित्यत आह । इत्थं चेति । प्रतियोगिजनकत्वात् । जन्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिजनकत्वात् । येषां विशेषरूपेण कार्यकारणभावस्तेषां सामान्यरूपेणापीति नियमानुरोधादिति भावः।

न चोक्तयुक्त्या सिद्धस्य पदार्थस्य विनाशित्वे सप्रतियोगिकत्वे च मानभाव इति वाच्यम् । तत्तत्पटादिनाशानन्तरं तदाश्रयतत्तत्तन्तुषु पटान्तरोत्पत्तिसमये पूर्वपटव्यक्तेरापत्तिवारणानुरोधेन तस्य विनाशिताया आवश्यकत्वात् अन्यथा तादृशकारणस्य सामान्यसामग्रीसहितस्य सत्त्वेन तदापत्तेः तत्पटादिव्यक्तिध्वंसस्य

प्रतिबन्धकतामन्तरेण दुर्वारत्वात्, एवं च सप्रतियोगिकत्वमप्या-वश्यकं अन्यथा अनुगतप्रागभावनाशकस्य दुर्वचत्वात् स-प्रतियोगिकत्वे च स्ववृत्तिप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन कालत्वेनैव सा-मान्यतः प्रागभावनाशकतासम्भवात् ।

न चैवं प्रतियोगिपूर्वमेव कथं प्रागभावो न नश्येत् प्रतियोग्य-धिकरणस्थूलकालस्य सर्वदैव सम्भवादिति वाच्यम् । स्वप्रति-योग्यधिकरणत्वस्ववृत्तिप्रतियोगिकध्वंसवत्त्वोभयसम्बन्धेन ध्वं-सवदन्यत्वस्य कालविशेषणत्वोपगमात् द्विक्षणमात्रावस्थायिन एव कालस्य तथात्वात् क्षणत्रयावस्थायिनस्तादृशोभयसम्बन्धेन द्वितीयादिक्षणोत्पन्नध्वंसवत्त्वात् ।

प्रागभावहेतुत्वेऽपि तावत्तन्तूनां कारणत्वमावश्यकं अन्यथा-ऽतिप्रसङ्गादिति प्रागभावकल्पनमनर्थकमित्याह । त्रिचतुरेष्वेवेति ।

(दी०) त्रिचतुरेष्वेव तन्तुषूत्पन्नेषु संयुक्तेषु च तत्पटो-त्पत्तिप्रसङ्गः । तावत्तन्तुवृत्तेः पटस्य कतिपयविरहे कथमुत्पत्ति-रिति चेन्न । कार्यानुत्पादस्य विनाकारणविरहमनभ्युपगमात्, सामग्रीसत्त्वेऽग्रिमक्षणे कार्यसत्त्वस्यावश्यकत्वाच्च ।

(गा०) असमवायिकारणसमवधानाय संयुक्तेष्विति ।

न च चरमतन्तुकारणतयैवायमतिप्रसङ्गो वार्यतां किं सक-लतन्तुहेतुतया ? एकप्रागभावहेतुतयैव च देशनियम उपपद्य-तामिति वाच्यम् । प्रथमोत्पन्नतन्तुद्वयसंयोगोत्तरं यत्रापरस-कलतन्तूनां चरमात्मकतत्संयोगानां वा एकदा उत्पादस्तत्र वि-निगमनाविरहेण तावतां तन्तूनां तत्संयोगानां वा कारणताया आवश्यकत्वात् प्रागभावादिकल्पनामपेक्ष्य प्राथमिकस्य तन्तुद्वयस्य तत्संयोगस्य वा देशनियमाय हेतुताया एवोचितत्वात् ।

यद्यप्येवमपि यत्र क्रमेणैव सहस्रादितन्तूनां तत्संयोगानां वोत्पत्तिस्तत्र चरमव्यक्तिहेतुतया पूर्वं पटोत्पादवारणसम्भवे सर्व-व्यक्तीनां हेतुत्वमनावश्यकमिति प्रागभावस्यैकहेतुताकल्पनमेव दै-शिकातिप्रसङ्गवारणायोचितम् । एवं यत्र युगपदेव सकलतन्तूनां संयोगानां वोत्पत्त्या पटोत्पादस्तत्रापि तावतां तन्तूनां संयोगानां

घा विशिष्य कारणत्वं नावश्यकमिति तत्रापि प्रागभावकारणत्वं निष्प्रत्यूहम् । तथापि तत्र तावद्वृत्तिसंख्याविशेषहेतुतयैवातिप्रसङ्गवारणं सम्भवतीति किं प्रागभावेनेति पश्चाद्व्यक्तीभविष्यति ।

अथ यत्र क्रमेण तन्तूनां संयोगोत्पत्त्या सहस्रादितन्तुकपटोत्पत्तिस्तत्र कतिपयसंयोगानन्तरमेव तत्पटोत्पत्तिवारणाय तत्पटं प्रति तावतां संयोगानां हेतुत्वेऽपि तदानीं पटसामान्योत्पत्तिर्दुर्वारैव सामान्यसामग्र्या अक्षतत्वात् ।

न च तदानीं द्वितन्तुकादिपटोत्पाद इष्ट एवेति वाच्यम् । तथा सति द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या सहस्रतन्तुकपटोत्पादानुपपत्तेः सहस्रतन्तुकपटपूर्वं द्वितन्तुकादिपटनाशकसामग्रीसमवधानानियमात् ।

न च तत्तत्पटव्यक्त्यतिरिक्तपटसामान्यासिद्धेस्तत्र च प्रसिद्धपटव्यक्तीनां सामग्रीविरहेण न पटसामान्यापत्तिस्सहस्रतन्तुकपटनाशे सत्युत्पत्स्यमानद्वितन्तुकादिखण्डपटस्य समवायिकारणासमवायिकारणयोः सत्त्वेऽपि सहस्रतन्तुकपटनाशरूपतन्निमित्तकारणासत्त्वेन तत्सामग्र्या महापटपूर्वमसत्त्वात् महापटनाशस्य प्रतिबन्धकसंसर्गाभावमुद्रया सामान्यहेतुतावत् खण्डपटादिव्यक्तिं प्रति विशिष्य तत्पटनाशत्वेनापि हेतुताया अपि पूर्वं तदापत्तिवारणानुरोधेन कल्पनीयत्वादिति वाच्यम् । तत्तद्व्यक्तिसामग्रीबाधेन सामान्यकार्यवारणसम्भवेन सामान्यकार्यकारणतोच्छेदापत्तेरिति चेत् ? यत्र सामान्यकार्यकारणभावकल्पनया अतिप्रसङ्गवारणसम्भवस्तत्र तत्तद्व्यक्तिसामग्रीविरहकूटस्य सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकता नोपेयते गत्यन्तरविरहे च तादृशविशेषसामग्रीविरहकूटस्यापि तथात्वकल्पनं निराबाधमेव । अत एव स्मृतावुद्बोधकविशेषाणामनुगमासम्भवेन तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वेऽपि तदभावात् स्मृतिसामान्यानुत्पादः । एवं चागत्योक्तस्थले तत्तत्पटसामग्रीविरहकूटस्यैव सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वमुपगन्तव्यमिति नातिप्रसङ्गः ।

अस्तु वा तत्तन्महापटसामग्रीपूर्वकालावच्छिन्नतत्तत्पटारम्भकसंयोगरूपप्रतिबन्धकाभाव एव पटसामान्यसामग्री पूर्वत्वं च प्रागभावाघटितमेव निरुक्तरूपं ग्राह्यमिति दिक् ।

तावत्तन्तुवृत्तेः पटस्य तावत्तन्तुविरहदशायामुत्पत्तौ तस्य तावत्त-

न्तुवृत्तित्वानुपपत्तिरित्यत एव न तदापत्तिरिति शङ्कते । तावदिति । आपत्तौ बाधोऽनुगुण एवेत्याशयेनाह । कार्यानुत्पादस्येति । कारणविरहम् । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावम् । अनभ्युपगमादिति । तदभ्युपगमे कार्यानुत्पादे कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाधीनत्वनियमभङ्गापत्तिरिति भावः । उक्तापत्तिमूलीभूताव्याप्तिमाह । सामग्रीति ।

आपत्तिवारणं पुनः शङ्कते । तत्पटेति ।

(दी०) तत्पटप्रागभावाश्रययावत्तन्तुत्वेन तत्पटजनकत्वमिति चेत् ? अवच्छेदककोटौ प्रागभावस्य प्रवेशाप्रवेशयोः कारणत्वे प्रमाणाभावः । परस्परासंयुक्तेषु कतिपयतन्तुषु तत्पटो जायेत । न च तत्पटप्रागभावव्याप्ययावत्संयोगानामपि जनकत्वं कतिपयतन्तुसंयोगेष्वतीतेषु अनागतेषु वा तत्पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । तत्पटप्रागभावमपेक्ष्य स एव पटो लघीयान्, यावत्त्वानिरुक्तेश्च । एतेन त्रित्वाद्युत्पत्तिर्व्याख्यातेति ।

(गा०) तावत्तन्तूनामनेन रूपेण हेतुत्वे तावतैव दैशिकातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन प्रागभावहेतुताया अप्रामाणिकत्वेऽपि तादृशकारणतावच्छेदकतयैव प्रागभावः सेत्स्यतीत्यभिमानः । अवच्छेदकतया सिद्धस्य प्रतियोग्यजनकत्वे प्रतियोगिजनकाभावलक्षणः प्रागभावोऽसिद्ध एवेत्याशयेनाह । प्रवेशाप्रवेशयोरिति । यावत्त्वविशेषस्य ताद्रूप्येणावच्छेदकत्वे प्रागभावाप्रवेशोऽपि सम्भवतीत्याशयेन प्रागभावप्रवेशेऽनास्था सूचिता । उक्तहेतुतयापि न कालिकातिप्रसङ्गवारणं सम्भवतीत्याह । परस्परेति । तावत्तन्तुषु । उत्पन्नेष्वपीत्यादिः । तत्पटो जायेतेति । उक्तयावत्तन्तुरूपकारणसत्त्वादिति भावः ।

न चेति । विनष्टानामनागतानां च तन्त्वन्तरसंयोगानामुदासीनतन्तुसंयोगानां च तत्पटपूर्वमसत्त्वेन तत्साधारणयावत्त्वस्य कारणतावच्छेदकता न सम्भवतीति व्याप्यान्तम् । व्याप्यत्वनिवेशेऽपि तत्पटारम्भकतन्तुमात्रसमवेतानामपि तत्पटानारम्भकसंयोगानां

तत्पटपूर्वसत्त्वानियमेन उक्तरूपेण हेतुत्वासम्भव इत्याशयेनाह । कतिपयेति । तत्पटसमानकालवृत्तित्वे सति तत्पटप्रागभावकालीनत्वस्यापि संयोगविशेषणत्वे नोक्तदोषावसर इत्यत्राह । तत्पटेति । स एव पट इति । तथा चोक्तविशेषणसहितं तत्पटव्याप्यत्वमेव निवेश्यतां किं तत्पटप्रागभावव्याप्यत्वनिवेशनेन ।

ननु तत्पटव्याप्यत्वेन संयोगनिवेशेऽन्यत्र तत्पटोत्पत्तावन्यतन्तुसंयोगानामपि तत्पटव्याप्यत्वसम्भवेन तन्त्वन्तरमन्तर्भाव्य तत्पटोत्पत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वमिति चेत् ? प्रागभावव्याप्यत्वेन संयोगनिवेशेऽपि स्वारम्भककतिपयसंयोगपूर्वं तत्पटोत्पत्तौ तत्संयोगानां तत्पटप्रागभावकालीनत्वविशेषणाक्रान्तत्वानुपपत्तेः । पूर्वं निरुक्तकारणासत्त्वं कार्यानुत्पादाधीनमेवेति पूर्वं तत्पटोत्पादोऽपि दुर्वार एवेति भावः ।

ननु तावत्तन्तूनां तावत्संयोगानां वा यावत्त्वेन कारणत्वं न दैशिकातिप्रसङ्गवारकं यावत्त्वावच्छिन्नस्य एकदेशे क्वचिदप्यप्रत्यासन्नतया कालिकातिप्रसङ्गवारणाय यावत्त्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वोपगमात् दैशिकातिप्रसङ्गभङ्गाय च प्रागभावहेतुत्वमावश्यकमित्यत आह । यावत्त्वेति ।

न चापेक्षाबुद्धिविशेषविषयतापर्याप्त्याश्रयत्वम् । तद्विशेषपदार्थस्य दुर्निरूपत्वात् । तत्पटप्रागभावव्याप्यनिरुक्तसंयोगत्वव्यापकविषयताकत्वं विशेषपदार्थ इति चेत् ? तथाविधयत्किञ्चित्संयोगविषयकबुद्धिविषयताया अपि बुद्धिविषयतात्वादिना तथाविधसंयोगत्वं व्यापकत्वाद्यत्किञ्चित्संयोगानन्तरं तत्पटोत्पत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् तादृशयावत्संयोगविषयकबुद्धिविशेषं तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तद्विषयतात्वेन तद्व्यापकत्वनिवेशे तद्विषयतापर्याप्त्याश्रयत्वमेव यावत्त्वं किमिति न रोचयेः ? न वा तदपि साधीयः, तावत्तन्तुसंयोगविषयकबुद्धीनां पुरुषादिभेदेन भिन्नानां सर्वासामेव तत्तद्व्यक्तित्वेन विनिगमनाभावान्निवेशनीयतया तदपेक्षया यावत्तन्तुसंयोगानां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुताया एव देशकालनियमाय कल्पयितुं युक्तत्वात् ।

द्वित्वादेर्देशनियमाय प्रागभावसिद्धिरित्यपि दूषयति । एतेनेति कस्यचित्समवायिकारणस्यासमवायिकारणस्य वा अनुत्पाद-

दशायामेव द्वित्वाद्युत्पत्तिवारणाय यावतां समवायिनां तदेकत्वानां वा कारणताया आवश्यकत्वे तत एव तदुत्पत्तिदेशनियम इति भावः ।

प्रागभावस्य प्रत्यक्षत्वाभिमानेन तत्कारणत्वं क्वचिदुत्पन्नस्य पुनरुत्पादप्रसङ्गवारकतया व्यवस्थापयतां मतमाह । परे पुनरिति ।

(दी०) परे पुनरिहेदानीं घटध्वंस इतिवदिहेदानीं घटप्रागभाव इति साधारणमेव लोकानां प्रत्यक्षं कल्पयन्तस्तद्बलात् प्रागभावं सामान्यलक्षणां च व्यवस्थापयन्तो वर्णयन्ति ।

अव्याप्यवृत्तेः कार्यस्य द्वितीयक्षणे धारावाहिकस्थले च प्राथमिकनिर्विकल्पकस्य चतुर्थक्षणे उत्पत्तिवारणाय एकावच्छेदादिना कार्याभावस्य च कारणत्वं वाच्यं तथा च लाघवात् प्रागभावस्य तत्त्वं कल्प्यते स्वभावाधीनत्वाच्च तत्प्रादेशिकत्वात्प्रदेशनियमः संयोगादीनामिति ।

(गा०) तद्बलात् । तादृशप्रत्यक्षबलात् । सामान्यलक्षणां चेति । तां विना प्रतियोगिभासकाभावेन तादृशप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति भावः । प्रागभावस्य वर्णनीयार्थमाह । अव्याप्येति । कार्यस्य संयोगादेर्द्वितीयक्षणे उत्पत्तिवारणायेत्यग्रिमेणान्वयः । उत्पन्नेऽपि तस्मिँस्तदत्यन्ताभावस्यान्यावच्छेदेन सत्त्वात्कार्यात्यन्ताभावहेतुतया पुनस्तदुत्पादवारणासम्भवादिति भावः । संयोगं प्रति क्रियाया विभागं प्रति च संयोगस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वेन कर्मजसंयोगस्य संयोगजविभागस्य च स्वजनकक्रियासंयोगनाशोत्पत्त्यधिकरणद्वितीयक्षणे आपत्तिवारणसम्भवेऽपि संयोगजसंयोगस्य द्वितीयक्षणादावुत्पादप्रसङ्गो दुर्वारः ।

यदि सामग्र्यनन्तरक्षणे कार्यमित्येव नियमः न तु कार्योत्पत्त्यधिकरणत्वमित्यपि सामग्रीबलादाद्यक्षणे कार्याधिकरणत्वनिर्वाहेणैवानुगतकार्योत्पत्तिनिर्वाहात् । एवं च द्वितीयक्षणे कार्यवत्त्वमिष्टमेव कार्योत्पत्तावापादकविरह इत्युच्यते तदापि न निर्वाह इति दर्शयति । धारेति । अन्तरा निर्विकल्पकोत्पादकचक्षुःसंयोगादिव्य-

क्तिविगमे तत्पूर्वं चक्षुःसंयोगादिव्यक्त्यन्तरात्तन्निर्विकल्पकापत्तिवारणाय कल्पनीयहेतुताकतच्चक्षुःसंयोगादिव्यक्तिविरहादेव न चतुर्थक्षणे तदुत्पादसम्भव इति प्राथमिकचक्षुःसंयोगादिव्यक्तीनां तावत्पर्यन्तस्थायिताला भाय धारावहनानुसरणं तत्तद्विशेषणज्ञानव्यक्तिविनाशेन तत्तद्विशिष्टबुद्धिव्यक्तीनां चतुर्थक्षणे नापत्तिसम्भव इत्यतो निर्विकल्पकानुसरणम्। कार्यस्य प्रतिबन्धकतया तृतीयक्षणे उत्पादवारणसम्भवात् चतुर्थक्षणानुसरणम्।

प्रथमातिप्रसङ्गवारकमाह। एकावच्छेदादिनेति। तृतीयार्थो वैशिष्ट्यं तथा च तत्तत्कार्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिविशिष्टतत्तत्कार्याभावस्येत्यर्थः। आदिपदात्सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वपरिग्रहः। उत्पन्नस्य संयोगादेरन्यावच्छेदेनाभावसत्त्वेऽपि तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टतदभावासत्त्वादतिप्रसङ्गवारणासम्भवो बोध्यः। द्वितीयातिप्रसङ्गवारकमाह। उत्तरज्ञानाभावस्येति। अत्र तज्ज्ञानध्वंसाभाव एव तात्पर्यं तत्र चैकज्ञाननाशेऽपि पञ्चमादिक्षणे प्राथमिकनिर्विकल्पकाद्यापत्तिवारणाय उत्तरज्ञानस्य तज्ज्ञानध्वंसविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतायाः वक्तव्यत्वात् तदपेक्षया तज्ज्ञानध्वंसाभावस्य लघुत्वात्। चकारेण विशिष्टस्य कार्याभावस्यापि निर्विकल्पकरूपव्याप्यवृत्तिकार्यहेतुतासमुच्चयः। तेन सामग्र्यानन्तर्यस्य कार्याधिकरणत्वमात्रनियतत्वेऽपि न तृतीयक्षणे तदापत्तिः।

लाघवादिति। कारणतावच्छेदकस्य तत्प्रागभावत्वस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशिष्टतदत्यन्ताभावत्वापेक्षया शरीरलाघवात् कारणताद्वयकल्पनापेक्षया एककारणताकल्पने च लाघवादित्यर्थः। प्रागभावस्य प्रमाणान्तरासिद्धत्वे च प्रागभावरूपातिरिक्तधर्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वयोश्च कल्पनामपेक्ष्य संयोगादौ गुरोरपि नियतपूर्ववर्त्तित्वेन क्लृप्तस्य तदीयावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिविशिष्टतदभावस्यानन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पने निर्विकल्पकस्थले नियतपूर्ववर्त्तितया क्लृप्तयोस्तादृशकार्याभावोत्तरज्ञानाभावयोरनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पने च लाघवमिति प्रत्यक्षतः प्रागभावसिद्धिः प्रागभिहिता।

ननु संयोगादेरवच्छेदकतानियमाय तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नसंयोगं प्रति तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टतदभावस्य हेतुत्वमा-

वश्यकमित्यत आह । स्वभावाधीनत्वाच्चेति । इतरानधीनत्वरूपं स्वभावाधीनत्वं प्रागभावप्रादेशिकत्वविशेषणं प्रागभावस्य देशविशेषावच्छिन्नत्व एव किं नियामकमित्यनुयोगसमाधानाय प्रदर्शितम्। अजन्यस्याधिकरणत्वमिवावच्छेदकत्वमपीतरानधीनमित्यभिप्रायः। प्रदेशनियमः । अवच्छेदकतानियमः । एकैकसंयोगावच्छेदकनानाप्रदेशान्निवेश्य उक्तरूपेणात्यन्ताभावहेतुतामपेक्ष्य समानावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रागभावस्य हेतुत्वमेवोचितमिति तदवच्छेदकत्वमेव प्रतियोग्यवच्छेदकत्वनियामकमिति समुदायार्थः।

न च कारणप्रादेशिकत्वस्य कार्यप्रादेशिकत्वनियामकत्वेऽसमवायिकारणकपालद्वयसंयोगस्य प्रादेशिकत्वाद् घटस्य प्रादेशिकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यादृशकारणतावच्छेदकताप्रत्यासत्तिघटिता तत्कारणप्रादेशिकत्वस्यैव कार्यप्रादेशिकत्वनियामकत्वात् कपालद्वयसंयोगस्य समवायमात्रघटितेति न दोषः । अत्र अत्यन्ताभावप्रत्यय इव विलक्षणप्रागभावप्रत्यय एव सिद्ध इत्यस्त्ररसबीजम् । एवं निर्विकल्पकं प्रति तत्तद्व्यक्तिप्रागभावत्वेन नानाकारणताकल्पनमपेक्ष्य तत्र विशेषणज्ञानत्वेनैकप्रतिबन्धकत्वकल्पनमेवोचितं प्रतिबध्यतावच्छेदकं च निष्प्रकारकज्ञानत्वं संसर्गानवच्छिन्नाविषयताशालिज्ञानत्वं वेत्यन्यदेतत् ।

न च संयोगादीनामवच्छेदकत्वनियमाय प्रागभावस्य समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वमेवोचितमिति प्रागभावसिद्धिः,एकैकसंयोगस्यैवानेकावयवावच्छिन्नतया एकैकव्यक्तिं प्रति अनेकेषामवच्छेदकानां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे महागौरवादिति वाच्यम् । तावदवच्छेदकवृत्तिसंख्याविशेषहेतुतयैवावच्छेदकनियमोपपत्तेरित्यादिकमपि बोध्यम् ।

आश्रयाणां क्रमोत्पादस्थले कतिपयतन्तुषूत्पन्नेष्वेव पटादेर्वारणाय तावत्तन्त्वादिव्यक्तीनां तत्संयोगादिव्यक्तीनां वा विशिष्य कारणत्वकल्पनमावश्यकमित्युक्त्वा पटाद्युत्पादनियामकतया प्रागभावसिद्धिः पूर्वं निराकृता तावता युगपदुत्पन्ननानाश्रयसमवेतकार्योत्पादानियामकतया प्रागभावसिद्धिर्न निराकर्त्तुं शक्यते इत्याशयेन प्रागभावं व्यवस्थापयतां मतमुपन्यस्यति । अन्ये त्विति ।

(दी०) अन्ये तु सर्वत्र तत्तत्संख्याविशेषाणां विशिष्य हेतुत्वोपगमेनैव तत्तद्द्रव्योत्पादानियमसम्भवेऽपि युगपदुत्पन्नेषु नित्येषु च त्रित्वाद्युत्पत्तिनियामकत्वेन प्रागभावः कल्प्यते इत्याहुः ।

(गा०) तत्र पटादिस्थलमुपेक्ष्य संख्यास्थलपर्यन्तानुधावनबीजं प्रथमतो दर्शयति । सर्वत्रेति । सर्वत्र । युगपदुत्पन्नाश्रयकद्रव्यस्थले । संख्याविशेषाणाम् । स्वसमनियतसहस्रत्वादिसंख्यानाम । हेतुत्वोपगमेनेति । कारणत्वस्य समवायिकारणतावच्छेदकत्वस्य वा उपगमेनेत्यर्थः ।

एतेन समनियतसंख्याव्यक्तीनां कारणत्वं कल्प्यते इत्यत्र विनिगमनाविरहात् प्रागभावसिद्धिः गगनादौ असमवायिविलक्षणसंयोगाविरहेण द्रव्यारम्भकतावच्छेदकस्पर्शवत्त्वादिविरहेण च द्रव्योत्पादापत्तिविरहेण तत्साधारणसंख्याहेतुतयापि घटादेर्देशनियम उपपद्यत इति निरस्तम् । कारणतावच्छेदकत्वकल्पे व्यापकसंख्याया अन्यथासिद्धिनिरूपकत्वेन विनिगमनाविरहानवकाशात् ।

(१) (क्रमिकनानावस्तुसमवेतकार्यसमवायिनामसमवायिनां वा तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायाः प्राग्व्यवस्थापिततया देशनियामकत्वेऽपि अतथाभूतवस्तुसमवेतकार्योत्पत्तेर्देशनियामकतया प्रागभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्यन्येषां मतमुपन्यस्यति । अन्येति । क्रमोत्पन्नद्रव्यस्थले नैतद्युक्त्यवकाश इति विशेषं प्रथमतो दर्शयति । सर्वत्रेति । तत्तत्संख्याविशेषाणामिति । तत्तत्पटारम्भकयावत्तन्तुसमवेतसहस्रादिसंख्यानामित्यर्थः) ।

न चानेकाश्रितसंख्याया अपेक्षाबुद्ध्यधीनतया यत्र द्रव्योत्पादपूर्वं तदवयवेषु संख्या न जाता तत्र का गतिरिति वाच्यम् । न्यायमते ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यसंख्यायाः सर्वत्र सम्भवात् । मीमांसकमते चापेक्षाबुद्धेः संख्याव्यञ्जकतया तामनपेक्ष्यैव संख्योत्पत्तेर्द्रव्योत्पत्तिपूर्वं तदाश्रयसंख्याविशेषविरहस्य दुर्घटत्वात् । न चारम्भस्वरूपयोग्यगगनादिसाधारणव्यापकसंख्यानामपि हेतुत्वं विनिगमनाविरहेणापद्येतेति प्रागभावकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम । संख्याविशेषाणां

---

(१) ( ) एतदन्तर्गतः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

समवायिकारणतावच्छेदकतया एवोपगमात् गगनादिसाधारणसंख्यानां व्यापकधर्मत्वेनान्यथासिद्धिनिरूपकतया विनिगमनाविरहानवकाशात् ।

न च व्यासज्यवृत्तिसंख्याविशेषावच्छिन्नानां प्रत्येकं न क्वचिदपि समवायिनि प्रत्यासन्नतेति कथं तदवच्छिन्नस्य कारणत्वं देशनियामकमिति वाच्यम् । तादृशधर्मस्योपलक्षणतया कारणतावच्छेदकत्वात् प्रत्येकं तद्विशिष्टनिरूपिततादात्म्यस्य सत्त्वेऽपि तदुपलक्षिततादात्म्यस्याक्षततया तस्यैव देशनियामकत्वासम्भवात् ।

यत्तु एते दशेत्यादिप्रतीतेर्व्यवहारस्य चोपपत्तये शतत्वादिपर्याप्त्याश्रयं प्रत्येकमपि तद्विशिष्टनिरूपिततादात्म्यमवश्यमेवोपगन्तव्यमिति संख्याविशेषस्य विशेषणतयाप्यवच्छेदकत्वसम्भवः । एवं च क्रमोत्पन्नवृत्तिकार्यस्थले कतिपयसमवाय्यनुत्पादसमये आपत्तिवारणमपीदृशकारणबलात्सम्भवतीति तत्र प्रत्येकस्मिन् संख्याविशेषविशिष्टभेदशालिनि कार्यद्रव्यपर्याप्त्यनुपपत्तेः ।

(१)(युगपदिति । युगपदुत्पन्नेषु च समवेतं यत्त्रित्वादिकं तस्योत्पाददेशनियमायेत्यर्थः । यस्याः संख्याया एकं द्वयं वा समवायिद्रव्यमासीत् अनन्तरं च युगपदेव समवायिनामुत्पत्तिः तेषामनुत्पाददशायामेव तत्तत्संख्योत्पादवारणाय चरमोत्पन्नसमवायिनां तत्र विशिष्य हेतुताया आवश्यकत्वात् देशनियमायातिरिक्तप्रागभावतद्धेतुत्वकल्पनापेक्षया पूर्वावस्थितस्यैकस्योभयस्य वा समवायिनो हेतुत्वे लाघवात् तत्प्रागभावासिद्धिरिति तादृशसंख्यातिरिक्तत्रित्वादिसंख्याया एवोपलक्षणमेतत् । तेन यत्र क्रमश एव सर्वसमवायिनामुत्पत्तिस्तत्समवेतचतुष्ट्वादौ कालनियमाय चरमसमवायिना देशनियमाय च पूर्वोत्पन्नत्रिचतुरादिसमवायिनां हेतुतामपेक्ष्य प्रागभावस्य तद्धेतुताकल्पने गौरवाभावात् प्रागभावसिद्धेर्निष्प्रत्यूहतया यत्र वा युगपदेव त्रिचतुरादिसमवायिनां प्रागुत्पत्तिरनन्तरं चापरस्य तत्रापि प्रागुत्पन्नानां कारणतापेक्षया प्रागभावस्य तद्धेतुताकल्पने गौरवाभावात् तत्सिद्धेरावश्यकतया तत्स्थलेऽनुपदर्शनान्न्यूनताया अनवकाशः । क्रमोत्पन्नेषु यत्त्रित्वादिकं तत्र समवायिनामसमवायिकारणानां वा पूर्वोक्तयुक्त्या विशिष्य हेतुताया आवश्यकत्वात्तत एव तेषां देशनियमोपपत्तिसम्भवात् युगपदु-

त्पन्नेष्वित्युक्तम् । स्वपूर्ववर्त्तिद्रव्यमन्तर्भाव्य युगपदुत्पन्नानि यानि त्र्यादिद्रव्याणि स्वोत्तरोत्पन्नद्रव्यान्तरमनन्तर्भाव्य प्रकृतसंख्यामुत्पादयन्ति तदन्यत्र्यादिद्रव्यान्यूनवृत्तिसंख्याया नित्यत्रयसमवेतात्रित्वादेश्च उत्पाददेशनियमायेत्यर्थः ।

एतेन यत्र प्रथमत एकं द्वयं वा द्रव्यमासीदनन्तरं च द्रव्यत्रयं युगपदुत्पन्नं तावत्सु चतुष्ट्वं पञ्चत्वं वा जातं तत्र तेषां त्रयाणां विशिष्य कारणताया आवश्यकत्वात्तत्र प्रागभावासिद्धावपि न क्षतिः यत्र पूर्वावस्थितद्रव्यमिव स्वोत्तरोत्पन्नद्रव्यान्तरं चान्तर्भाव्य युगपदुत्पन्नानि त्रिचतुराणि संख्यामुत्पादयन्ति तत्र चरमद्रव्यहेतुतयैव कालनियमेऽपि देशनियामकतया प्रागभावसिद्धेरावश्यकतया तादृशस्थलसङ्ग्रहाय स्वोत्तरद्रव्यान्तरानन्तर्भावो भेदप्रतियोगिको वा युक्तः । द्वित्वस्थले क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकसमवायिद्वयानन्यथासिद्धत्वकल्पनैवातिरिक्तप्रागभावरूपधर्मितन्नियतपूर्ववर्तिताऽनन्यथासिद्धत्वकल्पनापेक्षया लघीयसीति त्रित्वाद्यनुसरणम् ।

न च द्वित्वस्थले समवायिनोस्तदेकत्वयोश्च विशिष्य कारणत्वं विनिगमनाविरहात्कल्पनीयमिति तत्रापि प्रागभावकल्पने लाघवमिति वाच्यम् । द्वित्वादेरसमवायिकारणानुपगमे एकत्वस्य सामान्यरूपेण द्वित्वाद्यावहेतुतया समवायिनः क्लृप्तसामान्यरूपावच्छिन्नहेतुताकस्यैव विशिष्य हेतुतायां विनिगमकत्वात् त्रित्वस्थले कल्पनीयसाम्येऽपि विनिगमनाविरहात् प्रागभावसिद्धिः चतुष्ट्वादिस्थले तु प्रागभावहेतुतापक्षे एव लाघवं बोध्यम् ।

न च तत्तदपेक्षाबुद्धिव्यक्तेर्विषयतासम्बन्धेनैतात्रित्वादिव्यक्तिहेतुतयैव तदुत्पादनियमसम्भवे किं प्रागभावकल्पनयेति वाच्यम् । द्रव्यान्तरमन्तर्भाव्य चतुष्ट्वादिजनकबुद्धेरपि न्यूनवृत्तित्रित्वादिसंख्याजनकतया अतिरिक्तायास्तद्बुद्धिविषयतायास्तज्जन्यत्रित्वादिव्यक्त्युत्पादनियामकत्वासम्भवान्नानापुरुषीयापेक्षाबुद्धिभिरेकदैव संख्याजनने तत्रापेक्षाबुद्धिव्यक्तेस्तत्संख्याव्यक्तिहेतुत्वं विनिगमनाविरहान्नानाव्यक्तीनामेव तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायाः कल्पनीयतया तद्धेतुतया एकैकप्रागभावकल्पनाया एव उचितत्वाच्च ईदृशयुक्त्या सिद्धस्य वस्तुनो ऽभावत्वे सप्रतियोगिकत्वे विनाशित्वे वा मानाभाव

(१) ()एतदन्तर्गतः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

इत्यस्वरससूचनायाहुरिति ।

सामान्यप्रत्यासत्तौ युक्त्यन्तरमुपन्यस्यति । यद्विति । ज्ञानेच्छे-ति । इच्छां प्रति ज्ञानस्य कृतिं प्रति इच्छायाश्च कारणत्वग्रह इत्यर्थः । तदुपस्थितिमिति । तत्कार्योपधायकज्ञानेच्छाव्यक्त्युप-स्थितिमित्यर्थः । विनेति । सम्भवतीति शेषः । अन्वयसहचारनि-रूपककारणव्यक्तिग्रहं विना तद्घटितान्वयव्यतिरेकग्रहस्य ज्ञान-सत्त्वे तदधिकरणे तदग्रिमक्षणे इच्छा न तेन विनेत्याकारकस्या-सम्भवादिति भावः । सामान्यप्रत्यासत्तिं विना च नेच्छाद्युपधा-यकज्ञानादिव्यक्तिप्रत्यक्षमिति दर्शयितुमिच्छाद्युत्पत्तिकाले तल्लौ-किकप्रत्यक्षं निराकुरुते । न चेच्छेति ।

यत्र त्रित्वाश्रयस्य क्रमेणोत्पादस्तत्र कतिपयाश्रयोत्पत्त्यनन्तर-मेव तत्तत्त्रित्वादेरुत्पादवारणाय तदाश्रयव्यक्तीनां समवायि-कारणानामसमवायिकारणानां तत्तदेकत्वव्यक्तीनां वा कारणता-कल्पनमावश्यकमिति तत्कारणतयैव देशनियमोपपत्तिरन्यत्र ता-दृशकारणविरहादित्यतो युगपदुत्पन्नेषु नित्येषु वेति । तत्रोक्ता-तिप्रसङ्गविरहेणाश्रयादिव्यक्तीनां विशिष्य कारणताया अनावश्य-कतया देशनियामकैकप्रागभावैकैकतत्कारणताकल्पनस्यैवोचित-त्वादिति भावः ।

यद्यपि क्रमोत्पन्नेष्वपि ऽश्रयादिव्यक्तीनां ऽश्रयादिकारणता-पेक्षया चरमोत्पन्नव्यक्तेः कालनियमाय एकैकप्रागभावव्यक्ते-श्च देशनियमाय कारणताकल्पने न गौरवं तथापि यत्र एका आश्रयव्यक्तिः प्रथममुत्पन्नाऽनन्तरं च युगपदपरसकलाश्रयो-त्पत्तिरीदृशाक्रमोत्पादस्थले चरमोत्पन्नसकलव्यक्तीनां विनिगमना-विरहेण विशिष्य कारणताया आवश्यकत्वादतिरिक्तप्रागभाव-हेतुतामपेक्ष्य प्रथमोत्पन्नव्यक्तेरेव विशिष्य हेतुतया देशनियमोपपा-दनमुचितमित्याशयेनेदृशक्रमोत्पादव्यावर्त्तनाय युगपदित्युक्तम् । द्वि-त्वस्थले क्लृप्तस्याश्रयद्वयस्यानन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पनामपेक्ष्याति-रिक्तस्य प्रागभावस्य तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वयोश्च कल्प-ने गौरवमिति द्वित्वोपेक्षा । त्रित्वस्थले व्यक्तित्रयस्यानन्यथासिद्ध-त्वकल्पनं एकस्य प्रागभावस्य तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्ति-त्वयोश्च कल्पनं यद्यपि तुल्यं तथापि विनिगमनाविरहेणापि प्राग-

भावसिद्धिर्दुर्वारैव चतुष्ट्वादिस्थले च प्रागभाववादिमते लाघवमित्याशयः। उत्पादनियामकत्वेन। उत्पादस्य दैशिकनियमनिर्वाहकत्वेन। अन्ये त्वाहुरित्यस्वरससूचनाय, स चैतादृशयुक्त्या सिद्धस्य पदार्थस्याभावत्वे सप्रतियोगिकत्वे विनाशित्वे च मानाभावे ज्ञेयः।

मिश्रमतं दूषयितुमुपन्यस्यति। यत्त्विति।

(दी०) यत्तु ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावग्रहो न तदुपस्थितिं विनेति, न चेच्छाकृतिकाले ज्ञानेच्छासाक्षात्कारौ, योग्यविशेषगुणयौगपद्यस्यात्मनि निषेधात् अतो ज्ञानाद्यन्तरसाक्षात्कार एव ज्ञानत्वादिनेच्छाजनकज्ञानादिकं गृह्णातीत्यभ्युपेयमिति। तन्न।

(गा०) तदुपस्थितिं विना। इच्छोपधायकज्ञानकृत्युपधायकेच्छाव्यक्तीनामुपस्थितिं विना। ज्ञानसत्त्वे तदुत्तरक्षणे इच्छा ज्ञानं विना नेत्यन्वयव्यतिरेकग्रहस्य कार्यकारणभावग्राहकतया तत्र च फलोपधायकव्यक्तिमादायैवान्वयांशस्य ग्राह्यतया तदुपस्थितेरपेक्षणीयत्वादिति भावः।

न चेच्छाकृतिकाले ज्ञानेच्छासाक्षात्काराविति। इच्छोत्पादकाले तज्जनकज्ञानस्य कृत्युत्पादकाले च तज्जनकेच्छायाः साक्षात्कारो न सम्भवतीत्यर्थः। योग्यविशेषगुणेति। एकयोग्यविशेषगुणोत्पत्तिक्षणे तद्वत्यात्मनि योग्यविशेषगुणान्तरानुत्पादनियमादित्यर्थः। अदृष्टसंस्कारोत्पादकाले ज्ञानादेर्ज्ञानाद्युत्पादकाले च अदृष्टादेरुत्पादमादाय व्यभिचारवारणायोभयत्र योग्यतानिवेशः। योग्यत्वं च न लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं तथा सति निर्विकल्पकेन समं विशेषगुणान्तरयौगपद्यनिराकरणासम्भवात् किं तु लौकिकसाक्षात्कारविषयसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तथा चात्मनि संयोगद्वित्वादेर्युगपदुत्पादाद्व्यभिचार इति विशेषगुणोपादानम्। चक्षुरादिना वेगे गृह्यमाणायाः संस्कारत्वजातेर्भावनायां सत्त्वात्तद्व्यावृत्तिर्न स्यादिति संस्कारत्वान्यत्वनिवेशनम्।

न च लौकिकमानसविषयजातिमत्त्वमेव निवेश्यतां संयोगत्वादेश्चाक्षुषादिविषयत्वेऽपि लौकिकमानसाविषयत्वान्नोक्तव्यभिचार इति

किं विशेषगुणविशेषणेनेति वाच्यम् । मनोयोग्यजातिमत्त्वनिवेशे आत्मैकत्वप्रत्यक्षत्वमते संख्यात्वस्य मनोयोग्यतया तद्वतां द्वित्वादीनामात्मनि युगपदुत्पादेन विशेषगुणान्तर्भावं विना व्यभिचारानुद्धारात् ।

न च योग्यजातिमत्त्वनिवेशे जीवनयोनिकृतेरपि यत्नत्वादिरूपयोग्यजातिमत्त्वाज्ज्ञानादिना समं तस्य युगपदुत्पादानुपपत्तिरिति वाच्यम् । गुणत्वव्याप्यत्वस्थाने जीवनयोनिकृत्यवृत्तित्वस्यैव जातिविशेषणतया निवेश्यत्वात् प्रवृत्तित्वादिजातिमादायैव तदितरकृतेर्योग्यतानिर्वाहात् । विशेषगुणत्वं चात्रानेकावृत्तित्वमेव आत्मपरिमाणादेरुत्पादविरहेण तत्साधारण्यस्य व्यभिचाराप्रसञ्जकत्वात् । रूपरसादेः शब्दादेश्चैकत्र युगपदुत्पादादात्मनीति । योग्यत्वस्य मनोयोग्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वरूपत्वे तदनुपादेयमेव । अतः । उक्तकार्यकारणभावग्रहानुरोधात् । ज्ञानाद्यन्तरेति । इच्छाद्यनुपधायकज्ञानादीत्यर्थः । ज्ञानत्वादिनेति । सामान्यप्रत्यासत्त्येति शेषः । इच्छादिजनकम् । इच्छाद्युपधायकम् । गृह्णाति । अवगाहते ।

(दी०) पौर्वापर्यापरिचये धर्मिस्वरूपग्रहेऽपि कारणत्वग्रहासम्भवात् । इच्छाकृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः साक्षात्कारात् ज्ञानेच्छासामान्यव्यतिरेकनियतेच्छाकृतिव्यतिरेकग्रहे मनसा कार्यकारणभावग्रहस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । कृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः कृत्यनन्तरमिच्छाकृत्योः समूहालम्बने साक्षात्कारस्य स्मरणेन च ज्ञानानुमानस्य च सम्भवात्, विंशत्यङ्गुल्यवच्छेदेन युगपद्विंशतिप्रयत्नोत्पादवदिच्छाकृतिकाले ज्ञानोत्पादस्याविरोधाच्च ।

(गा०) पौर्वापर्यापरिचय इति । तत्तज्ज्ञानतत्तदिच्छाव्यक्त्योरव्यवहितपूर्वापरीभावाग्रह इत्यर्थः । तद्ग्रहश्च न सामान्यलक्षणयापि तत्तद्व्यक्तिनाशाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वरूपाव्यवधानशरीरे तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणव्यक्तीनां निवेशात्तादृशरूपेण व्यक्तीनां ग्रहस्य सामान्यलक्षणयाप्यनिर्वाहादिति भावः ।

कारणत्वग्रहासम्भवादित्यस्यान्वयांशग्रहस्य कारणताग्राहकत्वोपगम इत्यादिः । इच्छाकृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः साक्षात्कारादिति यथासंख्यमन्वयो बोध्यः । एतच्च ज्ञानत्वेच्छात्वावच्छिन्नाभावग्रहे हेतुः । व्यतिरेके । व्यतिरेकग्रहस्थले । नियतेच्छाकृतिव्यतिरेकग्रहे । इच्छाकृतिव्यतिरेकस्य नियमतो ग्रहे सति ।

एतेन व्यभिचारग्रहाभावः सम्पादितः । मनसेति । अन्वयांशग्रहनिरपेक्षणैवेत्यादिः । कार्यकारणभावग्रहस्य । उपनीतभानरूपस्य । ज्ञानेच्छयोरेकदा लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेन तत्कार्यकारणभावस्यापि तदसम्भवात् । तथा चालं सामान्यप्रत्यासत्त्येति भावः ।

अभ्युपेत्य फलोपधायकज्ञानेच्छयोरपि प्रत्यक्षमुपपादयति । कृत्यनुत्पादस्थल इति । ज्ञानेच्छयोः समूहालम्बनसाक्षात्कारस्येत्यनेनान्वयः । विनश्यदवस्थस्यापि विषयस्य हेतुत्वोपगमादिच्छोत्पत्त्यनन्तरक्षणे ज्ञानस्य विनाशेऽपि न क्षतिरित्याशयः । तादृशश्च साक्षात्कारो जनकज्ञानस्य ज्ञानत्वावगाहित्वे ज्ञानत्वविशिष्टधीरूपः तस्य तदविषयकत्वे ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पकरूपः, तदुत्तरमेव चोपनीतभानरूपो ज्ञानत्वविशिष्टतज्ज्ञानग्रह इति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि । विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वेऽपि इच्छोपधायकज्ञानग्रहमुपपादयति । स्मरणेनेति । इच्छाकालोत्पन्नसंस्काराधीनकालान्तरीणस्मरणरूपकार्यलिङ्गेनेत्यर्थः । अनुमानं चाहं पूर्वकालीनैतद्विषयकानुभववान् एतद्विषयकवर्तमानस्मृतिमत्त्वादित्याकारकं व्याप्तिः सामान्यतो ग्राह्या । नानावयवेषु युगपन्नानाजातीयचेष्टास्थले तन्नियामकनानाजातीयनानाकृतीनां युगपदुत्पादस्य नानावैभववादे मणिकारादिभिः स्वीकारात्तदृष्टान्तेन ज्ञानेच्छादियौगपद्यमभ्युपेत्य इच्छाद्युत्पादकाले तज्जनकज्ञानेच्छासाक्षात्कारमुपपादयति । विंशतीति ।

अथ विंशत्यङ्गुल्यवच्छिन्नादेकस्मादपि प्रयत्नाद्विंशत्यङ्गुलीषु विंशतेश्चेष्टानामुत्पादसम्भवात्किमर्थं कृतिभेदोपगमः ?

न चैकजातीयचेष्टास्थले प्रयत्नैक्यसम्भवेऽपि यत्र विंशत्यङ्गुलीषु मिथो विलक्षणविंशतिचेष्टोत्पत्तिर्युगपदेव तत्र प्रयत्नवैजात्यस्याऽऽवश्यकतया प्रयत्नभेद आवश्यकः, एकस्य प्रयत्नस्य नानाजातीयचेष्टोत्पादकत्वेन सर्वाङ्गुलीषु प्रत्येकं सर्वजातीयचेष्टोत्पादप्रसङ्गादिति वाच्यम् । प्रयत्ने वैजात्यस्वीकारेऽपि एकस्यां यज्जातीयः

प्रयत्न उत्पद्यते अन्याङ्गुल्यां तदनुत्पादनियामकस्य दुर्वचतया सर्वत्र सर्वजातीयचेष्टोत्पादस्य दुर्वारत्वात् ।

न च चिकीर्षावैजात्यात् कृतिवैजात्यनियमः कृतिवच्चिकीर्षाणामपि यौगपद्यस्वीकारादिति वाच्यम् । विजातीयनानाकृतिस्थले तज्जनकनानाचिकीर्षाणां परस्परविलक्षणानां स्वीकारेऽपि तासां प्रत्यासत्तेः सर्वाङ्गुलीषु तुल्यतया एकजातीयप्रयत्नावच्छेदकाङ्गुलावन्यजातीयप्रयत्नस्यावच्छेदकतासम्बन्धेनानुत्पत्तौ प्रयोजकाभावात् ।

न च तत्तज्जातीयकृत्युत्पादनियामकं तत्तदङ्गुलीनिष्ठविजातीयचिकीर्षावच्छेदकत्वं प्रतिनियतमेवोपेयत इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तादृशावच्छेदकताया नियामकस्य दुर्वचत्वात् विजातीयकृत्याद्यवच्छेदकत्वेऽननुगततत्तच्चिकीर्षातत्तदङ्गुलीनां नियामकत्वे तत्तज्जातीयचेष्टासमवाय एव तत्तत्कृतिसहिततत्तदङ्गुल्या नियामत्वसम्भवेन कृतिभेदस्य निर्युक्तिकत्वापातात् ।

न च चेष्टागोचरकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाधीना कृतिः चेष्टाजननी कृतेश्चोपादाननिष्ठविलक्षणविषयतायां तत्तदङ्गुल्यां विजातीयचेष्टां कृत्या साधयामीत्याकारकाचिकीर्षायास्तत्तदङ्गुल्यादिनिष्ठविलक्षणविषयता नियामिका । एवं च पुरुषान्तरीयावयवव्यावृत्तमवच्छेदकतासहितं तादृशेच्छाविषयत्वं विजातीयचेष्टाजनकविजातीयकृत्यवच्छेदकत्वनियामकं सम्भवति तत एवानुगततत्तज्जातीयचेष्टानियमः सम्भवतीति वाच्यम् । एवं सति तत्तज्जातीयचेष्टानिष्ठसाध्यतानिरूपितोपदर्शितविशिष्टावच्छेदकतासम्बन्धेन एकस्या एव कृतेः समवायेन तत्तज्जातीयचेष्टां प्रति हेतुतया तत्तज्जातीयचेष्टोत्पादनियमसम्भवेन कृतिभेदं विनाप्युपपत्तेरिति । मैवम् । उपदर्शितोपादानताविशिष्टावच्छेदकतासम्बन्धेन एकस्या एव कृतेर्विजातीयचेष्टां प्रति हेतुत्वे सम्बन्धगौरवाल्लाघवेन शुद्धावच्छेदकतासम्बन्धेन विजातीयकृतिहेतुतौचित्यात् कृतिवैजात्यस्य तद्भेदस्य च सिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् अवच्छेदकतासम्बन्धेन विजातीयकृतिं प्रति विजातीयचेष्टाविषयकचिकीर्षाया विजातीयचेष्टोत्पत्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुता वाच्या, परकीयाङ्गुल्यादिसाधारणोपादानताविशेषसम्बन्धेन कृतित्वावच्छिन्नं प्रत्यवच्छेदक-

तामनन्तर्भाव्य हेतुताया अतिरिक्तायाः कल्पनेनैतन्मते गौरवं तु फलमुखतया न दूषणावहमिति सङ्क्षेपः।

गोत्वादिहेतुकानुमाने गोत्वत्वादिकमेव हेतुतावच्छेदकं तच्च गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वरूपं तच्च सकलगवादिव्यक्त्यविषयकज्ञानाविषय इति सकलगवादिज्ञानार्थं सामान्यलक्षणादर इति प्रगल्भयुक्तिं दूषयति। गोत्वे चेति।

(दी०) गोत्वे च गोनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन समवेतत्वेन च विशेषितमविशेषितं वा गवेतरासमवेतत्वं व्याप्यतावच्छेदकं न तु सकलगोवृत्तित्वविशेषितं सामान्यलक्षणयापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् न तु समानविषयकत्वेनापीति।

(गा०) सास्नावत्त्वादौ साध्ये गवेतरासमवेतत्वमविशेषितमेव व्याप्यतावच्छेदकं गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे साध्ये तादात्म्येन गोत्वे हेतौ असमवेते व्यभिचारवारणाय समवेतत्वेन विशेषणीयं गोनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय गोनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वेन च तद्विशेषणीयम्।

न चैवं सति समवेतत्वांशवैयर्थ्यं असमेवतस्य गोनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेनैव वारणादिति वाच्यम्। द्वित्वाद्यवच्छिन्नगोत्वाभाववारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावस्य विशेषणीयतया गगनाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भवेन गगनादेरपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगितया तद्वारकतया समवेतत्वांशसार्थक्यादिति।

न च स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणो यो यस्तदन्यत्वेनाभावं विशेष्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नगोत्वाद्यभाववारणसम्भवात् गगनाभावस्य चासङ्ग्रहात्समवेतत्वविशेषणमनर्थकमिति वाच्यम्। प्रतियोग्याधिकरणवृत्तिभिन्नस्याभावविशेषणत्वापेक्षया गवि प्रतियोग्यनधिकरणत्वस्य गवेतरासमवेते समवेतत्वस्य च निवेशे गौरवाभावात्।

(दी०) स्यादेतत् समानप्रकारतामात्रस्य प्रयोजकत्वे क्वचिदेव रजतत्वप्रकारिकेच्छा क्वचिन्नेति नियमो न स्यात् तादृशप्रकाराश्रये एव तदुत्पादोपगमे कथमरजते रजतत्वप्रका-

रिकेच्छा अनुपस्थिते चासंसर्गाग्रहोऽपि न नियामकः । वस्तुतोऽसंसर्गाग्रहमपेक्ष्य लघीयसस्तद्विषयतामात्रस्यैव नियामकत्वमुचितं सामान्यतश्च तादिच्छायां व्यवस्थितहेतुभावस्य तद्विषयकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् ।

(गा०) क्वचिदेवेति । रजतत्वादिना रजतादिज्ञानाद्रजतत्वादिना रजतादिविशेषविषयिण्येवेच्छा जायते न तु तेन रूपेण प्रमेयमात्रविषयिणीति नियमो न स्यादित्यर्थः, ज्ञानस्य भवन्मते प्रकारतामात्रनियामकत्वादिति भावः ।

ननु तत्तद्धर्मप्रकारकस्य ज्ञानस्य तत्तद्धर्माश्रयविषयकतत्तद्धर्मप्रकारकेच्छात्वं कार्यतावच्छेदकमिति रजतत्वादिना रजतादिज्ञानान्न घटादिविषयकेच्छाप्रसङ्ग इत्यत आह । तादृशेति । तादृशप्रकाराश्रये । जनकज्ञानप्रकारीभूतरजतत्वादिरूपधर्माश्रये । कथमरजत इति । रजतत्वभ्रम इत्यादिः । भ्रमश्च विशिष्टज्ञानं ज्ञानद्वयं वेत्यन्यदेतत् ।

ननु रजतत्वाद्यसंसर्गग्रहविषयव्यावृत्तस्तदग्रहविषयत्वाभाव एव रजतत्वादिप्रकारकेच्छाविषयत्वनियामकस्तस्यैव विशेषणतासम्बन्धेन तादृशेच्छां प्रति हेतुत्वोपगमात् रजतत्वादिज्ञानमपि तत्सहकारि कल्प्यते अतो नानुपस्थितरजतत्वाद्यसंसर्गाग्रहात् तत्प्रकारकेच्छाप्रसङ्ग इत्यत आह । अनुपस्थिते चेति । अनुपस्थितविषयनिष्ठो रजतत्वाद्यसंसर्गाग्रहो न तत्प्रकारकेच्छाविषयताप्रयोजकः सम्भवति किं तु उपस्थितिविषयतासहकृत एव स तथा वाच्यः अन्यथा असंसर्गाग्रहस्यानुपस्थितयावद्वस्तुसाधारणतया तादृशयावद्वस्तूनामेव रजतत्वादिप्रकारकेच्छाविषयतापत्तेरित्यनागतेच्छाविषयोपस्थित्यर्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतेति समुदिततात्पर्यार्थः । स्वसिद्धान्तसिद्धं विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वमपि व्यवस्थापयति । वस्तुत इति । लघीयसः । अतिलघुशरीरस्य । तद्विषयतामात्रस्य । रजतत्वादिप्रकारकज्ञानविषयतामात्रस्य । नियामकत्वम् । तत्प्रकारकेच्छाविषयताप्रयोजकत्वम् ।

ननु गौरवेऽपि क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकस्यासंसर्गाग्रहस्यैव त-

द्धेतुत्वमुचितं न तु समानविषयकविशिष्टज्ञानस्येत्याशङ्कां निराकरोति । सामान्यतश्चेति । असंसर्गाग्रहाविषयानुपस्थितवस्तुनीच्छावारणायेत्यादिः । सामान्यतः । सामान्यरूपेण । तद्विषयकज्ञानत्वेनेति यावत् । तदिच्छायाम् । तद्विषयकेच्छायाम् । व्यवस्थितहेतुभावस्य । असंसर्गाग्रहहेतुत्ववादिनापि कल्पनीयकारणताकस्य । तत्प्रकारकत्वम् । फलीभूतेच्छाप्रकाररजतत्वादिप्रकारकत्वम् । अवच्छेदकमित्यस्य कारणतायामित्यादिः । लाघवादिति । कारणत्वान्तरकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तकारणतायामवच्छेदकाभिवृद्धौ लाघवादित्यर्थः ।

नन्वनुपस्थितस्याप्यसंसर्गग्रहाविषयस्येच्छाविषयत्वमिष्टमेव, नेष्यते परमसंसर्गग्रहविषयस्येति तद्विषयविषयकेच्छायां तद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य हेतुत्वं नोभयसिद्धं कुत्रावच्छेदकाभिवृद्धिरित्यत आह । अस्तु वेति ।

(दी०) अस्तु वा समानप्रकारकत्वेन व्यवस्थिते कार्यकारणभावेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय सामानाधिकरण्यमिव समानविषयत्वमपि प्रत्यासत्तिः । असंसर्गाग्रहादेः कारणतामपेक्ष्य समानविषयत्वस्यावच्छेदककोटिनिवेशोऽपि लघीयान् कारणयथार्थत्वायथार्थत्वाधीनस्तु कार्यस्य तथाविधो विशेषः ।

(गा०) व्यवस्थिते । उभयवादिसिद्धे । अन्यथानुपस्थितरजतत्वादेरपीच्छाप्रकारतापत्तेरिति भावः । अतिप्रसङ्गभङ्गायेति । यथा एकस्य पुंसो रजतत्वादिप्रकारकज्ञानादन्यस्य तादृशेच्छावारणाय एकार्थसमवायरूपसामानाधिकरण्यं कार्यकारणभावघटकप्रत्यासत्तिरुपेयते तथा एकविषयनिष्ठविषयताद्वयरूपं समानविशेष्यत्वमपि तादृशप्रत्यासत्तिरित्युपेयत इत्यर्थः । तावतैवासंसर्गग्रहविषय इच्छावारणसम्भवेनासंसर्गाग्रहस्य कारणत्वान्तरं न कल्प्यते तदपेक्षया प्रत्यासत्तिवृद्धौ लाघवात् ।

न च प्रत्यासत्तिभेदात्कारणताभेदः, आवश्यकताद्वयघटिताया एककारणताया अपि सम्भवात् । अन्यत्र यथा सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिस्तथा प्रकृते समानविशेष्यकत्वमेव प्रत्यासत्तिरिति तु नार्थः, प्रकृते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यनादरे समवायेनोत्पत्तिनि-

यमाय तत्पुरुषीयत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया पुरुषभेदेनानन्तकारणताप्रसङ्गात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव कारणतायाः क्लृप्तत्वात्ताहशप्रत्यासत्तिपरित्यागासम्भवाच्च ।

न च प्रत्यासत्तिद्वयादेरपि विभिन्नपुरुषयोर्विभिन्नधर्मिकज्ञानदशायां वैपरीत्येन प्रत्येकमुभयधर्मिविषयकेच्छाप्रसङ्गः । उभयप्रत्यासत्तिघटितैककारणताश्रयस्य एकस्य उभयकारणतावच्छेदकप्रत्यासत्त्या उभयदेशे प्रत्यासन्नीभूय कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तदुभयदेशप्रत्यासन्नैककार्योत्पादकत्वस्वाभाव्यात् । तत्तदात्मसमवेतज्ञानाविषये तदात्मसमवेतेच्छाया विषयतया उत्पत्त्यसम्भवात् ।

न चास्तूभयप्रत्यासत्त्यैकं कारणत्वं तथापि विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या व्यापकत्वं ज्ञानस्य कल्पनीयम्, असंसर्गाग्रहस्य तु तत् क्लृप्तमिति न लाघवमिति वाच्यम् । गुरुधर्मावच्छिन्ने असंसर्गाग्रहे अनन्यथासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लघुरूपावच्छिन्ने अनन्यथासिद्धज्ञाने उक्तव्यापकताकल्पनं लाघवस्य दुर्वारत्वात् विषयप्रत्यासन्नासंसर्गाग्रहप्रतियोगिनि तत्तत्पुरुषीयत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया असंसर्गाग्रहनिष्ठावच्छेदकस्यानन्त्याच्च । समानविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिनिवेशेऽपि समीहितसिद्धेः समानविशेष्यकत्वस्य प्रत्यासत्तित्वेऽतिनिर्बन्धोऽयुक्त इत्याशयेन समानविषयकत्वेन हेतुतायामपि लाघवं दर्शयति । असंसर्गाग्रहादेरिति । आदिना रजतभेदाग्रहरजतत्वासंसर्गादिव्याप्यतदवच्छेदकनानाधर्माग्रहपरिग्रहः । लघीयानिति ।

यद्यपि समानविशेष्यकत्वस्य कारणतावच्छेदककोटौ विशेषणतया प्रवेशे विशेष्यतत्तद्व्यक्तिभेदेन कारणताभेदस्तथापि रजतत्वादिविशिष्टबुद्धिविरोधिदर्शितनानाविधज्ञानाभावानां पुरुषभेदेन भिन्नकारणताकल्पनापेक्षया लाघवमक्षुण्णमेवेति बोध्यम् ।

नन्विच्छायाः संवादित्वविसंवादित्वयोर्धर्मिण्यविद्यमानविद्यमानासंसर्गग्रहविरहोऽवश्यं प्रयोजको वाच्य इत्यसंसर्गाग्रहकारणत्वमावश्यकमित्याशङ्कां निरस्यति । कारणेति । कारणीभूतरजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्य यथार्थत्वं फलीभूतेच्छाया याथार्थ्ये तस्यायाथार्थ्यं च तस्या अयाथार्थ्ये प्रयोजकं तेनैव रूपेण ज्ञानेच्छयोर्विशेषकार्यकारणभावान्नोक्तासंसर्गाग्रहविशेषस्य तत्प्रयोजकत्वमिति भावः ।

(दी०) एतेन रजतत्वप्रकारकेच्छायां तत्प्रकारकज्ञानं संवादिन्यां तस्यां दोषाभावसहितम्, विसंवादिन्यां तूपस्थितरजतगतभेदाग्रहसहितं हेतुरिति परास्तम्। त्वद्दिशाऽपि च संवादिन्यामुपस्थितरजतभेदाग्रहस्यैव हेतुत्वौचित्यात्। दोषाणां रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकानामभावमपेक्ष्य लघुत्वात्।

(गा०) एतेनेति। लघीयसोः समानविशेष्यकज्ञानयाथार्थ्यायाथार्थ्ययोरिच्छासंवादविसंवादप्रयोजकत्वसम्भवेनेत्यर्थः। इति परास्तमित्यग्रेतनेनान्वयः। तत्प्रकारकं ज्ञानमिति। समानविषयकत्वविशेषणानवच्छिन्नमिति शेषः। हेतुरित्यग्रेतनेनान्वयः। दोषाभावसहितमिति। अरजते रजतत्वभ्रमजनकदोषाभावसहितमित्यर्थः। तथा च संवादीच्छायां तादृशदोषाभावो विशेषसामग्रीति समानविषयकज्ञानाभावान्न तादृशभ्रमस्थले संवादीच्छाविरहोऽपि तु तादृशदोषादेवेति संवादीच्छायामनागतभानानुरोधेन नानागतज्ञानापेक्षा, यदा यत्र रजते रजतभेदभ्रमः तदापि रजतत्वेन रजतान्तरज्ञाने रजतत्वेन तद्रजतेच्छा स्वीक्रियते रजतान्तरे रजतत्वग्रहाविरोधिनो विपरीतज्ञानस्य तद्रजतेऽपि तद्ग्रहाविरोधितया व्यवस्थापितत्वात् तत्र समानविषयकत्वविशिष्टज्ञानस्यापि सम्भवेन भवतोऽपि तदावश्यकत्वादिति भावः। उपस्थितारजतेति। उपस्थितं यदरजतं तन्निष्ठरजतभेदाग्रहसहितमित्यर्थः। अनुपस्थितवस्तुमात्रे रजतत्वप्रकारकेच्छाप्रसङ्गस्य पूर्वोपदर्शितस्यैव वारणायोपस्थितेति। न चैतावता सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिः, विसंवादीच्छायां सिद्धस्यैवारजतस्य विषयत्वोपगमादित्याशयः। रजते विसंवादिरजतत्वप्रकारकेच्छावारणायारजतेति। अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतां अरजते रजतत्वविशिष्टज्ञानाप्रसिद्धेस्तत्कार्यकारिभेदाग्रहानुसरणम्। भेदाग्रहश्च दोषप्रयोज्यो विवक्षणीयः अतो रङ्गरजतेइति(१) समूहालम्बनस्मरणादिकाले भेदाग्रहसत्त्वेऽपि नाभ्रान्तस्य विसंवादीच्छा, भेदाग्रहपदेन भेदग्रहविरोधिदोष एव वा विवक्षितः। उपस्थितरजतेति।

(१) अन्यथा रङ्गरजतेइति–पु० पा०।

उपस्थितरजतनिष्ठरजतभेदाग्रहस्येत्यर्थः । रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकानाम् । रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकत्वेनानुगतानाम् । लघुत्वादिति । उक्तप्रतिबन्धकत्वापेक्षया भेदग्रहत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकस्य लघुशरीरत्वादिति भावः । लाघवमुपलक्षणम् । दोषाभावस्य हेतुत्वे प्रमाभ्रमोभयरूपज्ञानात्संवादीच्छानुपपत्तेस्तदनुरोधोऽपि द्रष्टव्यः । तथा च संवादीच्छायामनागतविषयकत्वनिर्वाहकतदुपस्थित्यर्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतेति भावः ।

न चात्रोपस्थितिर्नापेक्ष्यत इति वाच्यम् । तथा सति संवादिभिन्नाया इच्छाया भेदाग्रहदशायामनुपपत्तेः संवादीच्छासामग्र्या नियतत्वात् उपस्थित्यपेक्षायां रजतानुपस्थितिदशायामेव भ्रमात्तादृशेच्छोत्पत्तेः । एतच्चापाततः, संवादीच्छायां स्वप्रकारीभूतरजतत्ववत्त्वसम्बन्धेन रजतत्वज्ञानत्वेन हेतुताया एवोपस्थितरजतनिष्ठरजतभेदाग्रहहेतुतापेक्षया लाघवात्कल्पयितुमुचितत्वमिति । सिद्धरजतज्ञानादेवानागतरजतगोचरसंवादीच्छोपपत्तेः सामान्यप्रत्यासत्त्यसिद्धेः ।

किं तु इदमत्र तत्त्वम्, संवादीच्छात्वादिकं न कस्यचित्कार्यतावच्छेदकं प्रमात्वादिवदर्थसमाजग्रस्तत्वादतः संवादिविसंवादिसाधारणरजतत्वादिप्रकारकेच्छां प्रति तत्प्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यतः एकहेतुतैव कल्प्यते अत्र च प्रमात्मकज्ञानाद्विसंवादीच्छाया रङ्गादिविषयकज्ञानाच्छुक्त्यादिगोचरेच्छायाश्च वारणाय समानविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिरुपेयते अतो ऽनागतगोचरेच्छानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्त्यादरः । समानविषयकत्वं च न विशेषणमुपेयते विषयभेदेन कारणताबाहुल्यप्रसङ्गादिति समानविषयकत्वविशेषणस्य तत्तद्व्यक्तिविषयकत्वपर्यवसानेन भ्रमप्रमाभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात् भ्रमस्यैव तत्तद्व्यक्तिविषयकत्वात् भ्रमस्यैव तत्तद्व्यक्तिविषयकत्वेन तदवच्छिन्नेच्छाहेतुत्वमुपेयते प्रमायां तु सामान्यतो रजतत्वज्ञानत्वेनैव रजतविषयकेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतेति न सामान्यप्रत्यासत्त्यवकाश इति पूर्वपक्षानवकाशः ।

न च समानविशेष्यत्वं समानप्रकारकत्वं वा प्रत्यासत्तिरित्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहेणोभयप्रत्यासत्त्या

ज्ञानहेतुत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकत्वादितीच्छायां समानविषयकज्ञानापेक्षामङ्गीकृत्यैव सामान्यप्रत्यासत्तिं स्वयं प्रकारान्तरेण खण्डयितुमुपक्रमते अत्राहुरिति।

(दी०) अत्राहुः सिद्धे एव सुखे सुखत्वेन रूपेणेच्छा लाघवात्तत्प्रकारकेच्छायां तत्प्रकारावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानमेव हि विरोधि न च तत् प्रकृते, तत्सत्त्वे इच्छोत्पत्तेस्त्वयाऽप्यनङ्गीकारात् । कथमन्यथा चिरप्रोषितस्याज्ञातकान्तामरणस्य तत्कान्तावलोकनादाविच्छा, जातावलोकनादीनां सिद्धत्वज्ञानात् अतिरिक्तस्य चासत्त्वादित्यादि बहुतरमूहनीयम् ।

(गा०) सिद्ध एवेत्येवकारेण अनागतव्यवच्छेदः अतो न तज्ज्ञानानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिरिति भावः।

ननु सिद्धत्वज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन सिद्धसुखे नेच्छासम्भव इत्याशङ्क्याह। लाघवादिति। सिद्धत्वज्ञानमेवेत्येवकारेण सुखत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धत्वबुद्धेः सुखत्वादिप्रकारकेच्छाप्रतिबन्धकत्वव्यवच्छेदः। तत्सुखत्वादिप्रकारावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानं प्रकृते सुखत्वादिप्रकारकेच्छापूर्वकाले कुत इत्याकाङ्क्षायामाह । तदिति। तत्सत्त्वे। तादृशसिद्धत्वज्ञानसत्त्वे । अनङ्गीकारादिति। अनुभवविरोधेनेत्यादिः। समानविषयकसिद्धत्वज्ञानमात्रस्य विरोधित्वे बाधकमाह। कथमन्यथेति। ज्ञातकान्तामरणस्य तत्कान्तावलोकनत्वावच्छेदेनापि सिद्धत्वज्ञानसम्भवान्न तत्कान्तावलोकने इच्छा कस्यचिदप्यनुमता इत्यज्ञातकान्तामरणस्येति । प्रोषितस्येति । कान्तामरणाज्ञाने हेतुः।

न च कान्तामरणज्ञाने कान्तावलोकनेच्छानुत्पत्तौ विनष्टपुत्रशोकार्तस्य पुत्रदर्शनेच्छोत्पत्त्यभिधानं मिश्राणां विरुध्येतेति वाच्यम् । तदभिधानस्य पुत्रो दर्शनविषयो भवत्वित्याकारकदर्शनत्वावच्छिन्नविषयकेच्छापरत्वात् तादृशेच्छायां च दर्शनत्वावच्छेदेनैव सिद्धत्वज्ञानस्य विरोधितया तत्पुत्रदर्शनत्वावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानसत्त्वेऽपि बाधबुद्धेरिच्छायामविरोधित्वे तदुत्पादे बाधकाभावात्। अतिरिक्तस्य। सिद्धत्वज्ञानाविषयतत्कान्तावलोकनादेः। असत्त्वात्। अप्रसि-

द्धत्वात् । तथा च सामान्यलक्षणोपगमेऽपि नेच्छानिर्वाह इति भावः ।

न च तत्कान्ताविषयकत्वेनान्यावलोकनाविषयिण्येवेच्छा भविष्यतीति वाच्यम् । तेन रूपेण तद्विषयकभ्रमं विना तदनुपपत्तेः ।

(दी०) अथ सिद्धत्वनिश्चयाभावापेक्षया लाघवादसिद्धत्वज्ञानमेव हेतुः । न च सिद्धत्वेन ज्ञाते तत् सम्भवतीत्यसिद्धत्वज्ञानार्थं सामान्यलक्षणेति चेन्न । विशेषरूपावच्छेदेन सिद्धत्वेन ज्ञाते एव सामान्यरूपेणासिद्धत्वग्रहसम्भवात्, तदेकं ज्ञानं ज्ञानद्वयं वेत्यन्यदेतत्, सामान्यलक्षणासहस्रेणाप्यसिद्धत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्च ।

(गा०) लाघवादिति । निश्चयत्वानिवेशात् वर्त्तमानप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपाद् वर्त्तमानकालध्वंसानुत्पत्तिकत्वरूपाद्वा, सिद्धत्वात् तत्प्रतियोगिनोऽसिद्धत्वस्य लघुशरीरत्वाच्चेति भावः । तदसिद्धत्वज्ञानं सम्भवतीति । विपरीतज्ञानस्य विरोधिनः सत्त्वादिति भावः । असिद्धत्वज्ञानार्थम् । असिद्धत्वज्ञाने विशेष्यीभूतासिद्धव्यक्तिभानार्थम् ।

यद्यप्यसिद्धत्वज्ञानस्य हेतुत्वे अप्रामाण्यनिश्चयाभावस्यावच्छेदकताया वाच्यत्वात् सिद्धत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वे चाप्रामाण्यज्ञानाभावस्यैव तथात्वात् तत्प्रतिबन्धकत्वमेव कल्पयितुमुचितमिति तथाप्यसिद्धत्वज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमेनैव सामान्यप्रत्यासत्तिं खण्डयति । विशेषेति । विशेषरूपम् । तत्तत्सुखत्वादिकम् । सामान्यरूपम् । सुखत्वादिकम् । असिद्धत्वग्रहसम्भवादिति । तथा च सिद्धसुख एवासिद्धत्वभानादिच्छाप्रवृत्तिनिर्वाहान्न सामान्यलक्षणादर इति भावः ।

नन्वन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतां गुरूणां मते सिद्धेऽसिद्धत्वज्ञानं न सम्भवतीत्यसिद्ध एव तत् ज्ञानमङ्गीकार्यमित्यत आह । तदेकमिति । एकज्ञानम् । अन्यथाख्यातिरूपम् । ज्ञानद्वयम् । ज्ञानान्तरविषयधर्मिसाकाङ्क्षासिद्धत्वज्ञानं न तु ज्ञायमानधर्म्यगृहीतासंसर्गकासिद्धत्वविषयकं ज्ञानान्तरं सिद्धत्वज्ञानाभावहेतुतायामेव पर्यवसानप्रसङ्गात् । आकाङ्क्षा च धर्मधर्मिणोर्विशेष्याविशेषणभावः स च

न्यायमते एकधीविषययोरेव, गुरुमते च भ्रमस्थले विभिन्नज्ञानविषययोरपि धर्मधर्मिणोरित्येव विशेषः स पुनः स्वरूपसम्बन्धविशेषः पदार्थान्तरं वेत्यन्यदेतत् । तस्य च ज्ञानेनापि समं निरूप्यनिरूपकभावः सम्बन्धो न्यायमतसाधारण एव अतो असंसर्गाग्रहकालीनधर्मधर्मिविषयकज्ञानयोरपि वस्तुगत्या विशेष्यविशेषणभाववद्धर्मधर्मिविषयकतया ततोऽपीच्छाद्यापत्तिरिति परास्तम् । धर्मधर्मिणोः परस्पराकाङ्क्षानिरूपकज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानकार्यकारितोपगमात् असंसर्गग्रहकालीनज्ञानयोर्धर्मधर्मिसाकाङ्क्षत्वानिरूपकत्वात् इत्यन्यत्र विस्तरः ।

नन्वेवमभ्रान्तस्येच्छानुपपत्तिरिति सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतेत्यत आह । सामान्येति । अशक्यत्वादिति । सामान्यलक्षणायाः सुखत्वादिसामान्यप्रकारेणैवासिद्धभानप्रयोजकत्वान्न त्वसिद्धत्वेनेति भावः ।

ननु सामान्यप्रत्यासत्त्या भासमानेऽसिद्धसुखे सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानोपनीतानामासिद्धत्वघटकपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या भानेनैवासिद्धत्वप्रकारकासिद्धज्ञाननिर्वाहः ।

न च इच्छालक्षणक्षणस्य तत्क्षणत्वेन वर्तमानत्वघटितासिद्धत्वघटकत्वादिच्छापूर्वं च तेन रूपेण तस्य कथञ्चिदपि ज्ञानं सम्भवतीति वाच्यम् । तथा सतीच्छाक्षणापेक्षायां सिद्धत्वस्यापि प्राग् दुर्ग्रहतया तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया अप्यसम्भवित्वापातात् । क्रियादिरूपतादृशक्षणस्य प्रागपि सत्त्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन तदंशे लौकिकस्य तद्वृत्तिप्रतियोगिकप्रागभावाधारत्वाभाववत्स्वरूपतदीयक्षणत्ववैशिष्ट्यांशे प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमूलकोपनीतभानात्मकसिद्धत्वज्ञानस्य कथञ्चित्सम्भवे त्वसिद्धत्वज्ञानस्यापि तथा सम्भवादित्याशङ्क्य विनापि सामान्यलक्षणामनुमानेनासिद्धविषयकासिद्धत्वज्ञानमुपपादयति । वस्तुतस्त्वित्यादि ।

(दी०) वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणां विनाऽप्ययं कालः सुखप्रागभाववान् सुखोत्पादकालीनध्वंसप्रतियोगी वा कालत्वादेतादृशकालत्वाद्वेत्यनुमानादसिद्धसुखस्य तदसिद्धत्वस्य

च ज्ञानं सुलभमेव, निपुणतरमुपपादयिष्यते चेदं शब्दमणिदीधिताविति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) अयं काल इति । अयं क्षण इत्यर्थः । तेन वर्तमानस्थूलकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्य सिद्धसाधारण्येऽपि न क्षतिः । सुखप्रागभाववानिति । प्रागभावमभ्युपेत्य । तावतापि सामान्यप्रत्यासत्त्यसिद्धेर्व्यक्तीकरणीयत्वात् ।

न चानागतस्यैतादृशानुमानादेव सिद्धाविदृशानुमानपूर्वं साध्याप्रसिद्धिरेव दुर्लभा, प्रतियोगिभासकाभावेन सुखप्रागभावस्य प्रत्यक्षासम्भवादिति वाच्यम् । अभावत्वं विनाशिवृत्ति पदार्थविभाजकोपाधित्वाद्भावत्ववदित्यनुमानाद्विनाशित्वसमानाधिकरणाभावत्वरूपप्रागभावत्वसिद्धौ सुखं प्रागभावप्रतियोगि उत्पत्तिमत्त्वादित्यनुमानेन सुखप्रागभावरूपसाध्यप्रसिद्धेः ।

न चानुमाने तुल्यवित्तिवेद्यतया भानस्य निर्युक्तिकत्वादुक्तप्रयासेनापि न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रसिद्धिनिर्वाह इति वाच्यम् । उक्तानुमानाद्विपरीतविशेष्यविशेषणभावापन्नप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नघटकपदार्थानां सिद्धौ विपरीतशङ्कोत्पत्त्यसम्भवे ज्ञानप्रत्यासत्तिसहितमनसैव प्रकृतज्ञानजननसम्भवात् तादृशरीत्यैव प्रकृतानुमानेनाप्यसिद्धत्वधीनिर्वाहो बोध्यः । प्रागभावानङ्गीकारपक्षे स्वीकार्यप्रागभावाघटितमसिद्धत्वं साधयति । सुखोत्पादेति । महाप्रलयोपगमे तत्र व्यभिचार इत्यतो हेत्वन्तरमाह । एतादृशेति । असिद्धत्वस्य । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य । शब्दमणिदीधिताविति । पाकानुमानव्याख्यायामिति शेषः । सिद्धे प्रवर्त्तकेदानीन्तनकृतिसाध्यत्वव्याप्यवत्ताया बाधितत्वेन अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतां असिद्ध एव पाके परामर्शस्य स्वीकरणीयत्वादनागतभानासम्भवे प्रवर्त्तकानुमानस्य दुर्घटत्वादिति भावः ।

(चि०) यत्तु पाकादौ चिकीर्षा सुखादौ इच्छा न स्यात् सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् तस्मात्सुखत्वादिना ज्ञातेषु सर्वेषु सिद्धं विहायासिद्धे इच्छा भवतीत्यभ्युपेयम् । तन्न । असिद्धस्याज्ञा-

नेऽपि सिद्धगोचरज्ञानादेव इच्छाप्रवृत्तिस्वाभाव्याद- सिद्धे तयोरुत्पत्तेः । न चातिप्रसङ्गः, समानप्रका- रकत्वेन ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावात् न तु समानविषयकत्वेनापि क्वचिदप्यकल्पनात्, समानवि- षयकत्वे सत्यपि समानप्रकारकज्ञानाभावेनेच्छा- कृत्योरभावात् तस्यावश्यकत्वेन गौरवाच्चेति पर- सिद्धान्तात्। न च सर्वज्ञत्वे संशयो न स्यादिति दोषः, घटः स इति घटत्वप्रकारकं हि ज्ञानं संशय- विरोधि तच्च न वृत्तं स्वसामग्रीविरहात् अतो घटत्वा- दिसकलविशेषज्ञानेऽपि स घटो न वेति संशय इति॥

(दी०) घटः स इत्यादिसंशयसमानाकारो हि निश्चय- स्तद्विरोधी घटो न वेति संशयः कोटितावच्छेदके घटत्वांशे निष्प्रकारकश्च,न च प्रमेयवानिति प्रत्ययस्तथा। अत एव जाति- मानिति निश्चयेऽपि घटो न वेति संशयः घटत्ववन्निश्चयस्तु घटेत- रावृत्तित्वविशिष्टमवगाहमानो घटान्यतासन्देहं विरुणद्धि, पुरुषा- वृत्तिवक्रकोटरादिनिश्चय इव पुरुषत्वसंशयम्। स्वसामग्रीविरहा- दिति। घट इति निश्चयं प्रति घटत्वांशे निर्विकल्पकं ज्ञानं कार- णं जातित्वादिना घटत्वादिज्ञानेऽपि तदनुदयात् सामान्यलक्ष- णायाश्च सामान्यप्रकारकज्ञानजनकत्वानियमात् विशिष्टज्ञान- सामग्रीसत्त्वात्॥

(गा०) घटत्वप्रकारकस्य घटः स इति ज्ञानस्यैव स घटो न वेति संशयविरोधिता न तु तादृशस्यापि प्रमेयवान् स इत्यस्येति मूलोक्तविशेषस्य बीजं स्फुटयति। संशयेति।

समानाकार इति। निश्चयः। अभेदेन घटत्वावच्छिन्न- प्रकारकः समवायेन घटत्वप्रकारको वा समानधर्मितावच्छेदक- कनिश्चयः। तद्विरोधी। घटभेदसंशयविरोधी एकजातीयविषय-

ताक इत्यर्थः । कोटितावच्छेदके । ग्राह्यघटभेदप्रतियोगिनिष्ठप्रकारतावच्छेदकांशे तत्प्रतियोगितावच्छेदकांशे वा । घटत्वाद्यंशे निष्प्रकारक इति । प्रकारानवच्छिन्नघटत्वादिविषयताक इत्यर्थः । तथा । निष्प्रकारकघटत्वादिविषयताकः । तथा च नासौ स घटो न वेति संशयविरोधीति भावः । अत एव । असमानाकारकनिश्चयस्य संशयाविरोधित्वादेव ।

न चैवं घटो न वेति संशये घटत्ववानयमिति निश्चयस्याप्यविरोधितया तदुत्तरं तादृशसंशयस्यापत्तिस्तस्य कोटितावच्छेदकांशे घटत्वत्वप्रकारकतया तदंशे निष्प्रकारकत्वविरहादित्यत आह । घटत्ववानिति । अवगाहमान इत्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च घटान्यावृत्तित्वविशिष्टवत्तावगाहितया ग्राह्यविरोधविशिष्टवत्तानिश्चयमुद्रया घटान्योन्याभावकोटिकमुक्तसंशयं विरुणद्धि न तु प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयेत्यर्थः । तथा च तस्य धर्मिविशेषणतापन्ने कोटीभूतघटभेदप्रतियोगितायाः स्वरूपतो ऽवच्छेदके घटत्वे इतरप्रकारकत्वेऽपि विरोधप्रतियोगितया भासमानग्राह्यघटभेदांशे संशयीयतद्विषयतातोऽविलक्षणविषयताकतया विरोधित्वमक्षतमेवेति भावः । विरोधप्रकारकज्ञानविरोधितां दृष्टान्तेन द्रढयति । पुरुषेति ।

ननु प्रमेयवानित्यादिनिश्चयस्थले विशेषणधीतत्सन्निकर्षादिसत्त्वात्कथं स घट इत्यादिनिश्चयसामग्रीविरह इत्याकाङ्क्षायामाह । घट इतीति । निश्चयमित्यत्र निश्चयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमविवक्षितम्, विशेषणान्तरानवच्छिन्नघटत्वप्रकारताशालिज्ञानत्वस्यैव तादृशघटत्वविषयिताशालिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वात् निर्विकल्पकं प्रकारानवच्छिन्नविषयताकमतो घट इत्यादिबुद्धेरपि तादृशबुद्ध्यन्तरजनकत्वोपपत्तिः । एतादृशविशिष्टबुद्धिविशेषणज्ञानविशेषयोः कार्यकारणभावे मानमाह । जातित्वेति । तदनुदयात् । घट इत्याकारकविशिष्टबुद्ध्यनुदयात् ।

न च घटत्वांशे सप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यभावस्तदंशे निष्प्रकारकत्वप्रयोजकः तत्प्रयोजकाभावस्य तदभावप्रयोजकत्वादिति जातित्वाद्युपस्थितिदशायां घटत्वांशे तत्प्रकारकत्वप्रयोजकसामग्रीसत्त्वान्न तदंशे निष्प्रकारकस्य घट इति ज्ञानस्यापत्तिरिति वाच्यम् । जातित्वादिरूपेण घटत्वोपस्थितिघटितसामग्रीदशायाम-

पि कदाचिज्जातिमान् घट इति ज्ञानोत्पत्त्या घटत्वांशे सप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यभावस्यानवच्छिन्नघटत्वविषयत्वाप्रयोजकतया प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणयापि प्रमेयः स घट इत्याकारकानिश्चयसम्भवस्य दुर्वारत्वात् तादृशकार्यकारणभावानभ्युपगमे जातित्वाद्युपस्थितिकालीनतदवच्छिन्नघटत्वादिविशिष्टज्ञाने विशेषणानवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताविरहप्रयोजकस्य दुर्लभतया जातिमानित्याकारकाधियो नियमतो जातिमान्घट इत्याकारकतापत्तेश्च ।

न च घटत्वादेः स्वरूपतः प्रकारता क्वचिज्ज्ञाने समवायेनैव क्वचिच्च कालिकादिनैवेत्यत्र न स्वरूपतस्तज्ज्ञानं नियामकं तादृशप्रयोजकस्य साधारण्यात् अतो अननुगतमेव तन्नियामकं वाच्यं तथा च तावतैव तादृशप्रकारतासामान्यनियमोऽप्युपपद्यते विशेषप्रयोजकसामग्र्याः सामान्यप्रयोजकत्वात् तादृशसामग्र्यभावकूटस्यैव सामान्यविरहप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । यत्र सामान्यकार्येऽनतिप्रसक्तसामान्यकारणविरहस्तत्रैवागत्या विशेषसामग्रीविरहकूटस्य सामान्यकार्याद्यभावप्रयोजकत्वात् । एवं च विशेषणज्ञानस्य सामान्यकारणस्य सम्भवेनानन्तानामननुगतविशेषप्रयोजकाभावानां निरुक्तप्रकारतादिविरहप्रयोजकताया गौरवेणानभ्युपगमात् ।

न चोक्तकार्यकारणभावोपगमे जातित्वाद्युपस्थितिकालीनलौकिकसान्निकर्षात् जातित्वादिनैव घटत्वादिज्ञानस्य प्रथमं जनने निर्विकल्पकासम्भवाच्चिरनिरीक्ष्यमाणस्यापि घट इति प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रापि फलानुरोधेन निर्विकल्पकोपगमात् जातित्वादिविशिष्टज्ञानेऽपि क्वचिन्निर्विकल्पकविषयताभ्युपगमे बाधकविरहात् ।

एतेन विशेषणान्तराविशिष्टविशेषणकबुद्धिसामान्यं प्रति विशेषणज्ञानसामान्यहेतुतायाः पूर्वं निराकृतत्वेन निर्विकल्पकबुद्धौ मानाभाव इति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः । एतादृशकार्यकारणभावानुरोधेनैव निर्विकल्पकोपगमस्यावश्यकत्वात् ।

न च घटत्वादिव्यञ्जकविलक्षणसन्निकर्षाद्यधीनघटत्वादिविशिष्टबुद्धौ नियमत एव घटत्वादेः स्वरूपतः प्रकारत्वमानुभविकमित्युपनीतभान एव स्वरूपतो घटत्वादिज्ञानस्य प्रत्यासत्ति-

तथा हेतुत्वमुपेयते न तु लौकिकप्रत्यक्षेऽपीति न निर्विकल्पकसिद्धिरिति वाच्यम् । लाघवेन लौकिकालौकिकसाधारणस्य विशेषणानवच्छिन्नत्वविशिष्टबुद्धित्वस्य विशेषणानवच्छिन्नविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् गोत्वादिनिर्विकल्पकदशायां च जातित्वादिविशिष्टगोत्वाद्युपनीतभाने गोत्वादेः स्वरूपतः प्रकारत्वमिष्टमेव निर्विकल्पकोपनायकतावादिनां मतेन तद्वारणाय स्वरूपतो गोत्वाद्युपनीतभाने स्वरूपतस्तत्प्रकारकधियो हेतुत्वान्तरस्यावश्यकत्वे किं लौकिकालौकिकसाधारणविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतयेति पूर्वपक्षानवकाश इत्यलमधिकेन ।

ननु लौकिकसन्निकर्षादिव सामान्यलक्षणातोऽपि निर्विकल्पकसम्भवेन दुष्परिहरमेव सार्वज्ञ्यमित्यत आह । सामान्येति । सामान्यप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमात् । सामान्यधर्मावच्छिन्नविषयतामात्रप्रयोजकत्वात् । तादृशविषयताया एव तज्जन्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

ननु सामान्याश्रये धर्मिणि सामान्यधर्मविशिष्टज्ञानसामग्र्यसत्त्वे सामान्यधर्मानवच्छिन्नविषयताशालिप्रत्यक्षमपि सामान्यप्रत्यासत्तितोऽगत्या स्वीकरणीयं तत्कुतस्तादृश्येव विषयता तज्जन्यतावच्छेदिकेत्यत आह । विशिष्टेति । सामान्यज्ञानस्यैव प्रत्यासत्तितया सामान्यजप्रत्यक्षपूर्वं धर्मिणि विशेषणज्ञानादिघटितसामान्यविशिष्टबुद्धिसामग्रीसत्त्वादित्यर्थः ।

यद्यपि प्रमेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्युपस्थापितघटत्वादेः स्वरूपतो विशिष्टबुद्ध्युपगमेऽपि यदा तस्य परकीयज्ञानविषयत्वादिरूपतस्त्वादिविशिष्टबुद्धिरुत्पद्यते तदैव घटान्यत्वादेरपि तत्र भानं सम्भवति निश्चयस्य प्रागसत्त्वात् तुल्यबलविरोधिभासकसामग्र्याश्चाप्रतिबन्धकत्वादिति संशयोपपत्त्या उक्तप्रयासो निष्फलः । तथापि यत्र पूर्वं घटान्यत्वमनुपस्थितं प्रमेयवानिति ज्ञानानन्तरमेव तदुपस्थितिस्तत्र स्वरूपतस्ताद्विशिष्टबुद्धौ स्वरूपतस्तज्ज्ञानानपेक्षायां स घट इति निश्चयस्य प्राक् सम्भवेन तादृशनिश्चयेऽप्रामाण्यशङ्कामन्तरेणाप्यानुभविकस्य स घटो न वेति संशयस्यानुपपत्त्या सामान्यलक्षणातः सर्वज्ञादीनामिवास्मदादीनां स्वरूपतो निखिलजातिप्रकारिकाया आनुभविकधियोऽप्यापत्त्या

तत्र तदपेक्षा तदवस्थेत्यवधेयम् ॥

गिरीन्द्रदुहितुर्नमत्सुरवरावतंसीभव-
त्पदाम्बुजरजःकृपाकलिततीक्ष्णधीसम्पदाम् ।
गदाधरविनिर्मिता विषमतर्कदुर्गाटवी
नवीनपदवीमुदं वितनुतां सतां धीमताम् ॥

इति श्रीयुतगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता सामान्यलक्षणादीधितिटिप्पणी समाप्ता ॥

अथ उपाधिप्रकरणम् ॥

(चि०) उपाधिज्ञानाद्व्यभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्चय इत्युपाधिर्निरूप्यते । तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकः । अनौपाधिकत्वज्ञानं च न व्याप्तिज्ञाने हेतुः, अतो व्यापकत्वादिज्ञाने नान्योन्याश्रयः । यद्वा व्यापकत्वं तन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्, तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्यापकत्वम् । प्रतियोगित्वं च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति वदन्ति तन्न, साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः । न च तयोरनुपाधित्वम्, दूषकताबीजसाम्यात् ।

(दी०) प्रसङ्गादुपाधिं निरूपयितुमाह उपाधीति । सोपाधौ साध्यत्वसाधनत्वे न सम्भवतोऽत अभिमतेति । यो यद्व्यापकत्वे सति यदव्यापकः स तत्रोपाधिरिति निर्गलितोऽर्थः । व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकरूपेण विवक्षिते ।

(गा०) उपाधिज्ञानाद्व्यभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्चय इत्यत्र मूले व्यभिचारज्ञाने सत्युपाधिज्ञानादिति योजनायां व्यभिचारज्ञानस्य हेतुज्ञानविधया उपाधिज्ञापकत्वलाभादुपाधेर्व्यभिचारव्यापकताऽर्थतो लभ्यते, तद्व्यापकतां विना तज्ज्ञानज्ञाप्यत्वानुपपत्तेः, तथासत्युपाध्यभावस्य व्यापकाभावविधया व्यभिचाराभावज्ञापकत्वलाभात् उपाधेः प्रतियोगितया तदभावज्ञानजनकज्ञानविषयतायाः स्वरसत एव लाभेन प्रकृतस्य व्यभिचाराभावरूपव्याप्तिज्ञानस्य प्रयोजकज्ञानविषयत्वरूपोपपादकत्वमुपा-

धेर्लभ्यत इति उपोद्घातसङ्गतिप्रदर्शनपरं तादृशमूलमिति मिश्राः । तत्र न व्याप्तिनिश्चय इत्यनेनोपाधिज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चयाभावप्रयोजकत्वकथनमनुपयुक्तमिति यथाश्रुतयोजनायां उपाधेर्व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकव्यभिचारज्ञानजनकज्ञानविषयत्वरूपव्याप्तिनिश्चयसम्बन्धलाभेन व्याप्तिग्रहोपाये सा च क्वचिदुपाधिसन्देहादित्यादिग्रन्थेन स्मृतत्वलाभात् स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गसङ्गतिप्रदर्शनपरतैव तादृशमूलस्येत्याशयेन दीधितिकृदाह । प्रसङ्गादिति ।

केचित्तु व्यभिचारज्ञाने न सतीति योजनया उपाधिरूपप्रतियोगिज्ञानादुपाध्यभावज्ञानेन तादृशव्यावर्तकधर्मदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशाद्व्यभिचारज्ञानाभावे सति व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थलाभात्प्रकृतव्याप्तिनिश्चयप्रयोजकत्वरूपप्रकृतोपपादकत्वलाभेनोपोद्घातप्रदर्शनपरता मूलस्येत्याहुः ।

वस्तुतश्शिष्यस्योपाधिज्ञाने तदुद्भावनेन मध्यस्थस्य व्यभिचारज्ञानं सम्पाद्य वादिसिषाधयिषितसाध्यानुमित्यौपयिकव्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धात् वादिविजयो भवतीत्युपाधिनिरूपणस्य प्रयोजनवत्त्वेति मूलाभिप्रायः । सोपाधौ साध्यत्वसाधनत्वे न सम्भवत इति । साध्यत्वं सिद्धिविषयत्वयोग्यत्वं सिद्धिविषयताप्रयोजकधर्मवत्त्वरूपम्, तादृशो धर्मो व्यापकत्वमेव, साधनत्वमपि सिद्धिजननयोग्यत्वं तज्जननौपयिकव्याप्तिपक्षधर्मत्वे इति भावः । यद्यपि परस्परनिरूपितसाध्यसाधनभावाविवक्षणे नासम्भवः, तथापि सामान्यतस्साध्यत्वसाधनत्वयोरव्यावर्त्तकतया तदीयसाध्यव्यापकत्वे सति तदव्यापकत्वं तद्धेतुकोपाधित्वम्, तदीयसाधनाव्यापकत्वे सति तद्व्यापकत्वं तत्साध्यकोपाधित्वमिति यदि विवक्ष्यते तदभिप्रायेणासम्भवप्रदर्शनम् ।

ननु धूमादिसाध्यताभिमानविषयघटादिव्यापकतामादाय तद्व्यापकधूमाद्यव्यापके वह्न्यादिसाधनत्वाभिमानविषयद्रव्यत्वाद्यव्यापकतामादाय तदव्यापकवह्न्यादिव्यापके वह्न्यादिसाध्यकधूमादिहेतुकोपाधित्वं दुर्वारम्, उपाधित्वस्य साध्यसाधनविशेषद्वयनियन्त्रित्वानुपपत्तिश्च, विशिष्य साध्यसाधनयोर्निवेशे च अभिमानपर्यन्तनिवेशो वृथैवेत्याशयेनाभिमतत्वनिवेशोऽपि वि-

शिष्य साध्यसाधननिवेशाभिप्रायक इत्याशयेनाह । यो यदिति । यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपरम्, तत्पदमपि तद्धर्मावच्छिन्नपरम् ।

अनौपाधिकत्वं यदि साध्यव्यापकानां यावतामव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावः यद्व्यापकं यद्व्यापकं तद्भिन्नप्रकृतसाध्यकत्वं वा तदा धूमादिनिष्ठार्द्रेन्धनादिनिरूपितव्याप्तिग्राहकार्द्रेन्धनादिनिरूपितानौपाधिकत्वशरीरे धूमादिनिष्ठार्द्रेन्धनादिव्याप्तिर्न निविशते किन्तु आर्द्रेन्धनादिनिष्ठा द्रव्यत्वादिव्याप्तिरेवेत्यन्योन्याश्रयानवकाशात् अनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकतामनुपगम्य मूलकृतो ऽन्योन्याश्रयनिराकरणासङ्गतिरित्यतो ऽन्यादृशानौपाधिकत्वाभिप्रायेण अन्योन्याश्रयाशङ्कया मूलमवतारयति नन्वित्यादिना ।

(दी०) ननूपाधिः साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वम्, सा च यावदुपाधिव्यापकव्यापककत्वरूपानौपाधिकत्वज्ञानादेव ग्राह्या, उपाधिव्यापकयावदर्थान्तर्गतस्य चोपाधेस्साध्यव्यापकत्वग्रहश्च साध्यनिष्ठव्याप्तिग्रहात् इत्यन्योन्याश्राय इत्यत आह । अनौपाधिकत्वेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वम्, सा चानौपाधिकत्वग्रहाद् गृहीतव्या, तत्प्रविष्टव्याप्तिज्ञानमपि अनौपाधिकत्वान्तरग्रहादित्यनवस्थेत्यत आह । अनौपाधिकत्वेति । अन्योन्याश्रयपदमनवस्थापरमिति सम्प्रदायः ।

(गा०) तत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकताग्रहे नानौपाधिकत्वधर्मो हेतुः किन्तु व्याप्तिज्ञान एव, अत एव अनौपाधिकत्वधियो व्याप्तिग्राहकत्वाभ्युपगमेन यद्वेत्यादिमूलेन तादृशव्यापकता निरुक्ता, अतो व्याप्तिघटितव्यापकत्वमुपाधिताघटकमिति दर्शयति । साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमिति । सा च । साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्तिश्च । यावदुपाधिव्यापकव्यापककत्वरूपानौपाधिकत्वज्ञानादिति । सिद्ध्यसिद्धिव्याघातवारणाय तन्निरूपितव्याप्तिग्राहकतया यावत्तद्व्यापकव्यापककत्वरूपानौपाधिकत्वस्यैवादृतत्वादिति भावः ।

उपाधीति । आर्द्रेन्धनादिरूपप्रकृतोपाधीत्यर्थः । उपाधेरिति । तदुपाधेरित्यर्थः। साध्यव्यापकत्वग्रहः। धूमादिनिष्ठार्द्रेन्धनादिनिरूपितव्याप्तिग्रहार्थमनौपाधिकत्वज्ञानरूपतया अपेक्षित इति पूरणीयम् । साध्यनिष्ठव्याप्तिग्रहादिति । प्रकृतसाध्यनिष्ठप्रकृतोपाधिनिरूपितव्याप्तिग्रहादित्यर्थः । तादृशव्याप्तेस्तादृशव्याप्तिनिरूपकत्वरूपप्रकृतसाध्यव्यापकत्वघटकतया विशेषणज्ञानादिविधया तज्ज्ञानस्य तादृशव्यापकत्वग्राहकत्वादिति भावः । अन्योन्याश्रयेति । धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानाधीनस्य यावदार्द्रेन्धनव्यापकधर्मिकधूमव्यापकताज्ञानस्य धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञाने अपेक्षितत्वादिति भावः।

न चार्द्रेन्धननिष्ठधूमव्यापकताग्रहे विशेषणज्ञानादिविधया अपेक्षितं यद् धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानं तत्र नानौपाधिकत्वज्ञानं हेतुः प्रतियोग्युपरक्तव्याप्तिज्ञाने एव तद्धेतुत्वात्, प्रतियोग्यनुपरक्तव्याप्तिज्ञानस्यापि विशेषणज्ञानादिमुद्रया व्याप्तिनिरूपकत्वग्राहकतासम्भवादिति वाच्यम् । व्याप्तेस्साध्यमनन्तर्भाव्य निर्वक्तुमशक्यतया प्रतियोग्युपरागेणैव तज्ज्ञानात् ।

व्यापकत्वमित्यादि सम्प्रदाय इत्यन्तमन्यमतम् । व्यापकत्वमित्यादिना ऽनवस्थाङ्कतया व्याप्तिघटितव्यापकताप्रदर्शनम् । अनौपाधिकत्वेति । अव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकाभावरूपेत्यादिः । सम्प्रदाय इत्यनेनोदक्षरतया अस्वरसस्सूचितः ।

(दी०) अव्याप्यवृत्तीनां व्यापकत्वमुपपादयितुमाह। प्रतियोगित्वं चेति। तदधिकरणानधिकरणत्वं तदधिकरणाधिकरणत्वविरोधि यत् प्रतियोगित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तदिह गृहीतव्यम् ।प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावो विशेषणीय इति फलितोऽर्थः। साधनेति । अनयोरसङ्करोऽग्रे प्रदर्शयिष्यते।

(गा०) अव्याप्यवृत्तीनामिति । द्रव्यत्वादिसाध्यकसंयोगाद्युपाधीनामिति शेषः । व्यापकत्वमुपपादयितुमिति । साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वमुपपादयितुमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, द्रव्यं गुणादित्यादौ संयोगादीनां गुणोऽभिधेयादित्यादौ संयो-

गाभावादीनाञ्च साधनाव्यापकत्वमपि निराकर्तुमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु संयोगाभावाधिकरणगुणाद्यनधिकरणकत्वस्य संयोगे सत्त्वात्तदधिकरणानाधिकरणकत्वरूपप्रतियोगित्वनिवेशेऽपि संयोगस्य द्रव्यत्वादिव्यापकत्वानुपपत्तिः, गुणादिरूपसाधनाव्यापकतापत्तिश्च । तदधिकरणयावदनधिकरणकत्वस्य विवक्षणे च संयोगादेस्सत्तादिव्यापकतापत्तिः, सत्तादिसमानाधिकरणसंयोगाभावाधिकरणयावदन्तर्गतस्य द्रव्यस्य संयोगाधिकरणत्वेन तादृशाभावाप्रतियोगित्वात् ।

अथ सत्तादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यभावीययावदधिकरणानधिकरणकत्वस्य सत्त्वेन तादृशाभावाप्रतियोगित्वं दुर्घटमिति चेत् ? एवमपि यावत्त्वरूपाव्यापकत्वान्तरघटिततयाऽतिगौरवम्, तदधिकरणावृत्तित्वरूपसामान्याभावविवक्षणे च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना उपाधिताप्रसङ्गः विशिष्टद्रव्यत्वाद्यभाववति विशिष्टद्रव्यत्वादेर्द्रव्यत्वत्वादिना वृत्तेस्साध्यसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वाक्षतेः । सत्तादिसमानाधिकरणशुद्धद्रव्यत्वाद्यभाववदवृत्तित्वेन साधनाव्यापकत्वस्यापि सत्त्वात् ।

न च तस्य वक्ष्यमाणसिद्धान्तलक्षणाक्रान्ततया लक्ष्यत्वमेवेति वाच्यम् । तत्समशीले धूमादिसाध्यकवह्न्यादिहेतुकमहानसत्वाद्युपाधौ एतल्लक्षणागमनेन इदानीं तादृशमहानसत्वाद्युपाधेरिवोक्तस्थलीयविशिष्टद्रव्यत्वादेरपि लक्ष्यतानौचित्यात् । एवं जातिमान्मेयत्वादित्यादौ समवायेन सत्ताद्युपाधावव्याप्तिः, उपाधिताघटकसम्बन्धेन वृत्तेरवश्यं विवक्षणीयतया सत्ताद्यभावाधिकरणसामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या साधनाव्यापकत्वस्य दुर्घटत्वात्, इत्यतः प्रतियोगित्वं चेत्यादि मूलं न प्रतियोगित्वनिर्वचनपरम् अपि तु स्वरूपसम्बन्धरूप एव प्रतियोगित्वेऽव्याप्यवृत्त्यभावीयप्रतियोगित्वव्यावर्त्तकविशेषणदानपरमित्याह । तदधिकरणेति । साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणं यत्किञ्चिद्यद्विशिष्टानधिकरणं तदन्यधर्मवत्त्वं साध्यव्यापकत्वम्, साधनसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणं यत्किञ्चिद्यद्रूपावच्छिन्नानधिकरणं तद्रूपवत्त्वं साधनाव्यापकत्वमित्यभिप्रायकतया

यथाश्रुतमूलस्यापि सङ्गतिर्बोध्या । तदधिकरणाधिकरणत्वविरोधीति । अधिकरणत्वविरोधित्वं स्वावच्छेदकविशिष्टाधिकरणत्वग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वम् । स्वं प्रतियोगिता, विरोधित्वप्रविष्टज्ञाने विशेष्यतार्थकसप्तम्यन्ततदधिकरणपदार्थान्वयः, तत्पदमभावपरम्, तथा च तदभावाधिकरणविशेष्यकस्वावच्छेदकविशिष्टवत्ताग्रहप्रतिबन्धकप्रमाविषयीभूततदभावीयप्रतियोगित्वं इह गृहीतव्यमित्यर्थः । अनवच्छिन्नविशेषणतासंसर्गविषयकाभावज्ञानस्यैव प्रतियोगिमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया तादृशसम्बन्धावगाहिन्या द्रव्ये संयोगाभावप्रमाया अप्रसिद्ध्या तत्प्रतियोगित्वमादाय न संयोगस्य द्रव्यत्वाद्यव्यापकतापत्तिः । साध्यसामानाधिकरण्योपलक्षितसंयोगाभावस्याधिकरणे अनवच्छिन्नविशेषणतासंसर्गकसंयोगाभावप्रमादिविषयत्वं तदीयप्रतियोगितायामक्षतमेवेति साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणत्वमेव साध्यव्यापकतायां निवेश्यम् । एवं साधनाव्यापकत्वशरीरेऽपि साधनसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणत्वं निवेश्यम्, अन्यथोक्तरीत्या साध्यव्यापकसंयोगादावतिव्याप्तेः ।

लाघवाय फलितार्थमाह । प्रतियोगीति । अत्र च साध्याधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमवश्यमेव निवेश्यम् अन्यथा द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणसंयोगाभावस्यापि गुणादौ प्रतियोगिव्यधिकरणतया उक्ताव्याप्तिवारणासम्भवात् । तथा च तादृशाभावीयत्वस्य अधिकस्य प्रतियोगित्वविशेषणत्वोपगमे मूलस्थाभावान्तव्यर्थत्वमित्याशङ्कां निराकरोति । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनेति । अभाव इति । साध्यादिसमानाधिकरणाभाव इत्यर्थः । विशेषणीय इति । न तु तादृशाभावविशेषितं प्रतियोगित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयत्वेनेति शेषः । प्रतियोग्यनधिकरणत्वेन साध्याधिकरणं विशेषणीयमिति तु परमार्थः । उपाधिताघटकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टप्रतियोगिकत्वसाध्यवद्वृत्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावः तादृशप्रतियोगित्वमेव प्रतियोगितान्तार्थनिष्कर्षः, तेन कालपरिमाणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन घटाद्युपाधेर्नासङ्ग्रहः, यथाश्रुते कालिकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणस्य साध्यवतो ऽप्रसिद्ध्या तदसङ्ग्रहापत्तेः ।

ननु मित्रातनयपक्षकश्यामत्वसाध्यकमित्रातनयत्वहेतुके साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकशाकपाकजत्वोपाधिः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽपि साधनस्यापि पक्षधर्मत्वात । एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमपीति मूले उभयोर्भेदेनोपादानमनुपपन्नमत आह । अनयोरिति । अनयोः । साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्योः । असङ्करः। भेदः । अग्रे प्रदर्शयिष्यत इति । यत्र साधनशून्यस्य साध्यवतः काकादेः पक्षता तत्र शाकपाकजत्वादेः साधनावच्छिन्नसाध्यं प्रति व्यापकता न पक्षधर्मावच्छिन्नं प्रति, यत्र पक्षधर्मशून्ये साध्यवत्यपि साधनं द्रव्यत्वादिरूपं तत्र पक्षधर्मावच्छिन्नमेव साध्यं प्रत्युद्भूतरूपादेर्व्यापकता न तु साधनावच्छिन्नं प्रतीति उभयोपादानसङ्गतिरिति भावः।

(चि०) मित्रातनयत्वेन श्यामत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च शास्त्रे प्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकाराच्चेति पक्षेतरेऽतिव्याप्तिश्च। न च व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वस्यासिद्धिवारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वान्न स उपाधिः, बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, इतरान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या विशेषणं विना व्याप्त्यग्रहेण तत्सार्थक्यात् ।

(दी०) पक्षेतरेति । पक्ष इतरो यस्मादिति बहुव्रीहिः । भावप्रधानश्च निर्देशः । पक्षमितरयति व्यावर्तयतीति व्युत्पत्त्या तद्वृत्तिधर्मवचन इत्यपि कश्चित् । तादात्म्येन धर्मिण एव व्यापकत्वमिति तु परमार्थः । अत एवाग्रे पर्वतेतरान्यत्वादि-

ति साधु सङ्गच्छते। इतरथा तु व्यापकाभावस्येव व्यापकवद्न्योन्याभावस्यापि गमकत्वमाश्रित्य सङ्गमनीयम्। व्यतिरेक इति। यद्यपि व्यापकाभावमुद्रया गमकत्वे तथा वैयर्थ्यं न दोषाय तथापि वास्तववैयर्थ्यशून्यत्वमेव विशेषणं देयमिति भावः।

(गा०) ननु दूषकताबीजाक्रान्तत्वेऽपि शुद्धसाध्याव्यापकस्य तान्त्रिकव्यवहाराविषयतया न लक्ष्यतेत्यत आह मूले मित्रेति। प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेनेति।

न च प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वहेतुकस्योद्भूतरूपोपाधेस्साधनावच्छिन्नसाध्यं प्रत्यपि व्यापकतया द्रव्यत्वादिहेतुकतादृशोपाधेरेव पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोपपादनं दीधितिकृत्सम्मतम् अतस्तन्मते तस्य लक्ष्यतासम्पादनं विरुध्यत इति वाच्यम्। अव्याप्त्यभिधानस्य प्रत्येकावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिपरतावत् उभयावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिपरताप्यावश्यकी तत्राव्याप्त्यप्रदर्शने न्यूनतापत्तेः, अतस्तस्यापि लक्ष्यतासम्पादनौचित्यात्। उभयावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेस्साध्यप्रयोजकतया उपाधित्वव्यवस्थापने प्रत्येकावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य तथात्वेनोपाधितायाः व्यवस्थापितप्रायतया तदव्यवस्थापनाधीनन्यूनताया अयोगाच्च।

मिश्रैस्तु ज्ञानगर्भमादाय उभयोपादानमुपपादितम्, तन्मते साधनावच्छिन्नमेव पक्षधर्मावच्छिन्नमेव वा साध्यं प्रति गृहीतव्यापकत्वकस्य शाकपाकजत्वोद्भूतरूपाद्युपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकताघटितनिरुक्तोपाधित्वज्ञानाविषयत्वादिति साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तिरिति मूलार्थः। तयोरनुपाधित्वमिति च तादृशतादृशसाध्यं प्रत्येव व्यापकत्वेन ज्ञातयोरनुमित्यविरोधित्वं उपाधिव्यवहाराविषयत्वं चेत्यर्थकम्। तयोरिति द्विवचनं नीलघटयोरभेद इत्यत्रेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकभेदात्। तथा च तत्र निरुक्तोपाधित्वाग्रहेऽपि न क्षतिरिति भावः। तादृशसाध्यव्यापकताग्रहदशायामपि व्यभिचाराद्युन्नायकत्वस्य च शास्त्रज्ञोपाधिव्यवहारस्य सत्त्वादिति दूषकतेत्यादेरर्थः। पक्षेतर इति मूले अतिव्या-

प्तिपदं अनुमानमात्रोच्छेदकज्ञानातिव्याप्तिपरम्, इदानीं चायमाशयो न स्फुट इत्यग्रे शङ्कोत्तराभ्यां स्फुटयिष्यते ।

पक्षेतर इत्यत्र सर्वनामकार्यस्मिन्नादेशाभावमुपपादयति दीधितौ पक्ष इतर इति । बहुव्रीहिरिति । तथाच न बहुव्रीहावित्यनेन सर्वनामत्वनिषेध इति भावः । पक्षेतरस्य पर्वतत्वादेः पक्षे सत्तया साधनव्यापकत्वेन नातिव्याप्तिरिति शङ्कां निराकरोति । भावप्रधानश्चेति । प्राधान्येन पक्षनिष्ठभेदप्रतियोगित्वरूपबहुव्रीहिलभ्यतावच्छेदकधर्मपर इत्यर्थः ।

मिश्रास्तु पक्षभेदरूपभावपरतयैव प्रकृते सर्वनामकार्याभावः अर्थविशेषपरस्यैव सर्वादेः सर्वनामत्वात्, अन्यथार्थान्तरसङ्केतितसर्वादिपदेऽपि तत्कार्यापत्तिरित्याहुः । तन्न शोभनम् । संज्ञायां सर्वनामत्वनिषेधानुशासनेन तत्कार्याभावात्, लक्षणया भावप्रधानत्वे सर्वनामकार्यस्य दुर्वारत्वात् । संज्ञायां निषेधादाधुनिकसङ्केतसहकारेण अर्थबोधस्थले तादृशसङ्केतमूललक्षणास्थलेऽपि सङ्केतस्य लक्षणाघटकस्य सहकारितास्त्येवेति तत्कार्याभावः ।

यद्यपि दीधितिकारव्याख्यायामपि इतरपदस्य लक्षणया भेदार्थकत्वे भेदप्रतियोगित्वार्थकत्वे च उक्तबहुव्रीह्यर्थपरित्यागाद्बहुव्रीह्यनुपपत्त्या असङ्गतिः । तथापि अनेनैवाशयेन भावप्रधाननिर्देशमुपेक्ष्य तादात्म्यसम्बन्धेन धर्मिण उपाधित्वमङ्गीकृत्य साधनाव्यापकत्वस्योपपादनीयत्वाददोषः ।

व्युत्पत्त्यन्तरेण सर्वनामकार्याभावं साधनाव्यापकत्वं च साधयतो मतमुपन्यस्यति । पक्षमिति । व्यावर्तयतीति । स्वाश्रयरूपपक्षे भासमानभेदप्रतियोगितया ज्ञापयतीत्यर्थः । तदवृत्तीति । पक्षावृत्तीत्यर्थः । कश्चिदित्यस्वरससूचनाय । तद्बीजं तु पर्वतेतरान्यत्वादित्यग्रिमग्रन्थे पर्वतेतरपदस्योक्तव्युत्पत्त्या पर्वतावृत्तिधर्मार्थकत्वेऽपि तदन्यत्वस्याश्रयत्वरूपोपाधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नोपाध्यभावानात्मकतया तेन सम्बन्धेन तदन्यत्वानात्मकतया च तद्ग्रन्थासङ्गतिः । धर्मिण एवेति । पक्षनिष्ठभेदप्रतियोगिन एवेत्यर्थः । व्यापकत्वम् । साध्यव्यापकत्वम् । तथा च येन सम्बन्धेन साध्यव्यापकता तेनैव सम्बन्धेन साधनाव्यापकत्वमपि तस्याक्षतमिति भावः । अत एव । तादात्म्यसम्बन्धेन धर्मिण उपाधित्वस्य

अभिप्रेतत्वादेव । साधु सङ्गच्छत इति । पर्वतेतरान्यत्वस्य उपाधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नोपाधिव्यतिरेकरूपतया साध्याभावानुमाने तस्य हेतुताप्रदर्शनौचित्यादिति भावः । भावप्रधाननिर्देशपक्षेऽपि तादृशहेतुप्रदर्शनं कथञ्चित्सङ्गमयति । इतरथा त्विति । गमकत्वमाश्रित्येति । गमकतायां विशेषणवैयर्थ्यस्यानुपाधितावीजत्वपरतामाश्रित्येत्यर्थः । व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलम्, पक्षेतरान्यत्वस्य साध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकपक्षरूपविशेषणघटितत्वादित्यर्थः। अप्रसिद्धिवारकस्यापि व्यभिचारावारकतया व्याप्यतावच्छेदकाघटकत्वमित्यभिमानः । अप्रसिद्ध्या पक्षाघटितस्य इतरान्यत्वत्वस्य तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् व्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितत्वेन पक्षेतरान्यत्वत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यग्रे वक्ष्यते ।

पक्षेतरव्यतिरेकस्य व्यर्थविशेषणघटिततया साध्याभावासाधकत्वात् तत्र साध्यव्यापकताघटितोपाधित्वग्रहे नानुमानमात्रोच्छेद इति मूलाशयमाक्षिपति दीधितौ । यद्यपीति । व्यापकाभावमुद्रयेति । व्यापकतया गृह्यमाणस्याभावमुद्रयेत्यर्थः । गमकत्वे । साध्याभावानुमापकत्वे । तथा । वैयर्थ्यम् । स्वघटितस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वप्रयोजकत्वरूपविशेषणस्य वैयर्थ्यम् । न दोषाय । न साध्याभावानुमापकताव्याघाताय । उपाध्यभावे अन्वयव्याप्तिग्रहस्यानपेक्षितत्वादिति भावः ।

आशयान्तरवर्णनेन मूलं सङ्गमयति । तथापीति । वास्तवेति । साध्याभावानुमापकताविरोधिविशेषणानवच्छिन्नेत्यर्थः । वैयर्थ्यशून्यत्वम् । साध्याभावनिरूपितस्वाभावनिष्ठव्याप्यतावच्छेदकाघटकाविशेषणाघटितत्वम् । विशेषणमिति । उपाधितावच्छेदकस्येत्यादिः । साध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वकं यत्साध्यव्यापकतावच्छेदकं तदन्यत्वेन धर्मो विशेषणीय इति फलितार्थः । भेदप्रतियोगिनि विशेष्यदलप्रवेशात् न साध्यव्यापकत्वे सतीत्यस्य वैयर्थ्यम् । विशेषणान्तरमप्रवेश्यैव पक्षेतरे ज्ञानातिव्याप्तिं वारयतः प्रगल्भस्य मतमुपन्यस्यति । यत्त्विति ।

(दी०) यत्तु ययोर्व्यतिरेकव्याप्तिस्तयोरेव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरन्वयव्याप्तिरिति नियमः। इह तु व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेके व्याप्त्यभावादन्वयेऽपि न तथा अतः साध्याव्यापकत्वाभ्रायमुपाधिरिति भाव इति तन्न। अहेतुकत्वशरीराहेतुकत्वयोर्व्यभिचारात्, एवमपि संयोगादौ केवलान्वयिनि च साध्ये पक्षेतरातिव्याप्तितादवस्थ्याञ्च।

(गा०) ययोर्व्यतिरेके व्याप्तिरिति। यद्व्यतिरेके यद्व्यतिरेकनिरूपितव्याप्तिरित्यर्थः। तयोरेवेति। तस्यैव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणो व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकितद्व्यापकत्वमिति नियम इत्यर्थः। अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकैवकारबलाद्व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिनिष्ठतादृशधर्मनिरूपितव्यापकत्वस्य तयोर्व्यतिरेकव्याप्तिव्याप्यत्वलाभः, वह्निमान् यस्स एव धूमवानित्यादौ धूमादेर्वह्न्यादिनिरूपितव्याप्यत्वलाभवत्। यद्योगप्राथम्यसत्त्वेऽपि यत्पदस्य द्विरुक्तिं विना क्वचित्सामानाधिकरण्यमात्रबोधात् ययोर्व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरन्वये व्याप्तिस्तयोर्व्यतिरेकव्याप्तिरित्यभिधानेऽन्वयव्याप्तौ व्यतिरेकव्याप्तिव्याप्यताया झटिति लाभो न सम्भवतीति एवकारमन्तर्भाव्य वैपरीत्येन लेखनं ययोर्ययोर्व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरित्याद्यनभिधानबीजम्। अशोकवनिकान्यायेन अवश्यं व्यतिरेकव्याप्तेरभावेनान्वयव्याप्तेरभावसाधनस्य वक्ष्यमाणतया व्यतिरेकव्याप्तिव्यतिरेके अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकावश्यम्भावप्रदर्शनेन तत्साधने झटिति कथन्तानिवृत्तिरित्याशयेन एवकारघटितोक्तवाक्येन तत्प्रदर्शनम्। यद्योगेन प्रथमतो व्याप्यभूतान्वयव्याप्त्यभिधाने तन्निरूपकविशेषणव्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वविशिष्टयोर्व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपकयोस्तत्पदेन लाभस्स्यात्. तत्र च तादृशविशेषणमविवक्षितम, वैयर्थ्यादिति वैपरीत्येन लेखनम्। यत्पदोत्तरतत्पदस्य यत्पदार्थमात्रपरामर्शकत्वादुक्तविशेषणस्य च यत्पदानुपस्थाप्यतया तद्विशिष्टस्य तत्परामर्शनीयत्वासम्भवेऽपि प्रथमं अन्वयव्याप्त्यभिधाने तयोरित्यत्र व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकीत्यस्य अनुषङ्गाभिमानेन तत्पदार्थे उक्तविशेषणप्रवेशः शक्येतेति प्रथमं तदनभिधान-

बीजमिति केचित् ।

यद्यपि व्यतिरेकनिष्ठव्याप्तेः वैयधिकरण्येनान्वयव्याप्तिव्यापकत्वं न सम्भवति तथापि तद्व्यतिरेकव्याप्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य तद्व्यापकता बोध्या, तयोरेवेत्यनेन तत्पदोपस्थाप्यव्याप्तिनिरूपकव्यतिरेकप्रतियोगिभिन्ने अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकप्रत्यायनात्, उक्तशब्देन व्यतिरेकप्रतियोगिताया एव नियमबोधनात् ।

यद्यपि पर्वतादिभेदाभावस्य तत्त्वेनैव व्याप्यता न सम्भवति पर्वतादिरूपाप्रसिद्धिमात्रघारकविशेषणघटितत्वात्, पर्वतत्वादिरूपेण व्याप्यत्वं चाव्याहतमेवेति व्यतिरेकव्याप्त्यभावेन पक्षेतरत्वसाध्ययोरन्वयव्याप्तिविरहसाधनं न सम्भवति स्वरूपासिद्धेः, मेयत्वाभावत्वादिना पर्वतभेदादेरपि वह्न्यादिव्यापकताया निर्विवादतया तदभावसाधने बाधश्च । तथाप्युपाधितावच्छेदकत्वाभिमतपर्वतभेदत्वादौ वह्न्याद्यभावव्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वविरहेण वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वाभावसाधनौपयिको यो धर्मः व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं ऽवश्यं तद्धर्मावच्छिन्नाभावव्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वक इत्येव पर्यवसितो नियमः । द्रव्यत्वादिव्यापकतावच्छेदकवाच्यत्वत्वादौ स्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वासम्भवात् व्यभिचार इति व्यापकतावच्छेदके व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विशेषणम् । प्रतियोगिता व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना माह्या अन्यथा वाच्यत्वत्वादेरपि भेदादिप्रतियोगितावच्छेदकतया व्यावृत्त्ययोगात् । अव्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदके द्रव्यत्वादिव्यापकतावच्छेदकसंयोगत्वादौ द्रव्यत्वाद्यभावव्यभिचारितावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वके व्यभिचारवारणाय व्यतिरेके व्याप्यवृत्तित्वं विशेषणम् । व्याप्यवृत्तित्वं च अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वे सति वृत्तिमत्त्वं न त्वनवच्छिन्नवृत्तिकत्वम्, संयोगाभावादेरपि गुणादावनवच्छिन्नवृत्तिकतया तदव्यवच्छेदात् वृत्तिमत्त्वविशेषणात् प्रतियोगिरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदके द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकगगनाभावत्वा-

दौ द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यतानवच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वके न व्यभिचारः । द्रव्यं विशिष्टसत्तावद् गुणादित्यादौ द्रव्यादिभेदे विशिष्टसत्तात्वोपलक्षितसत्ताव्यापकताविरहसाधनमनुपयुक्तम्, साध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितव्यापकताया एव उपाधिताघटकत्वादिति विशिष्टसाध्यव्यापकताविरहसाधनाय व्याप्यदिशि यद्धर्मावच्छिन्नेति । तादृशधर्मे व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विशेषणात् संयोगत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्वत्वादौ अभावत्वस्यैव केवलान्वयिसंयोगाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन द्रव्यत्वाद्यभावत्वस्य तद्व्याप्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न व्यभिचारः, संयोगत्वादेः व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् ।

न च व्याप्यवृत्तितावच्छेदकत्वमेव विशेषणमस्तु, तावतैवोक्तव्यभिचारवारणसम्भवात्, व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वैयर्थ्यम्, केवलान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकस्य व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य अप्रसिद्ध्या वाच्यत्वत्वादिरूपव्याप्यतावच्छेदकधर्ममादाय व्यभिचाराप्रसक्तेरिति वाच्यम् । व्याप्यवृत्तित्वस्य व्याप्यतावच्छेदकप्रविष्टव्यतिरेक एव विशेषणतया व्याप्यवृत्तितावच्छेदकत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकविशेषणतया यथासन्निवेशे अवैयर्थ्यात् । व्यर्थविशेषणाघटितकम्बुग्रीवादिमत्त्वरूपधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकघटत्वादौ तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या असम्भवस्तदवच्छिन्नाभावव्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वे व्यभिचारवारकत्वाच्च ।

केचित्तु व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरित्यत्र द्वन्द्वाश्रयणात् व्याप्ये व्याप्यवृत्तित्वमात्रस्य व्यापके च व्यतिरेकित्वमात्रस्य विशेषणत्वम् । न च व्यापके व्याप्यवृत्तित्वाविशेषणे पूर्वोपदर्शितव्यभिचारो दुर्वारः । प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतायां एव व्याप्यत्वोपगमात्, संयोगादौ च द्रव्यत्वादिनिरूपितायास्तादृशव्यापकताया असत्त्वात्, व्यतिरेकिनिष्ठायाः केवलान्वयिव्यापकताया अप्रसिद्ध्या व्यापके व्यतिरेकित्वविशेषणादेव व्यतिरेकनिरूपितव्यापकताया व्याप्यत्वपर्यवसानात्, केवलान्वयिनिरूपितव्यापकतायां व्यतिरेकव्याप्तिव्याप्यत्वासम्भवेऽपि अविरोधात् । वक्ष्यमाणस्य केवलान्वयिसा-

ध्यकपक्षेतरत्वातिप्रसङ्गस्य व्याप्ये व्यतिरेकित्वविशेषणं विनापि सङ्गतिः ।

न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताया एव उपाधित्वघटकतया तस्या व्याप्यत्वमन्तरेण पक्षेतरातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वाद्व्यापकेऽपि व्याप्यवृत्तित्वविशेषणस्यावश्यकत्वमिति वाच्यम् । व्याप्यवृत्तौ पक्षेतरत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वाभावसिद्धौ व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टतदभावेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताया अभावस्यापि सिद्धिसम्भवात् । अव्याप्यवृत्तावेव प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकताविरहेणैतद्घटितव्यापकतायाः क्वचित्सत्त्वेन व्यभिचारात् । व्याप्यवृत्तित्वाविशेषिततद्घटितव्यापकत्वाभावेनैव तद्घटितव्यापकत्वाभावसाधनायोगादिति वदन्ति । तदयुक्तम् । तथाहि तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपतद्धर्मावच्छिन्नव्याप्तिनिरूपकत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वमेवोपाधिघटकतया मूलाभिप्रेतमित्याशयेनैव प्रगल्भानां पक्षेतरातिव्याप्तिवारणसङ्गमनम्, अन्यथा पर्वतभेदादौ द्रव्यभेदादिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपतद्व्यापकत्ववति पर्वतादिविशेषणवैयर्थ्याद्व्यतिरेकव्याप्तिविरहेण व्यभिचाराद्व्यतिरेकव्याप्तिविरहेण तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वाभावसाधनासम्भवात् । पर्वतभेदादौ द्रव्यभेदादिमन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि गौरवात् व्यर्थविशेषणघटितधर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यनिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभाववदुक्तव्याप्त्यनुरोधेन द्रव्यभेदत्वादौ तादृशपर्वतभेदादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावोपगमेन दर्शितव्यभिचाररूपदोषस्योक्तव्यापकत्वाभावसाधने नावकाशः । तथा च संयोगादौ द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि द्रव्यत्ववत्वादेस्संयोगादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकतया द्रव्यत्ववत्वावच्छिन्नव्यापकत्वमक्षतमेवेति व्यापकेऽपि तद्विशेषणमर्थवत् ।

न चैवं व्यर्थविशेषणतया यत्र शरीराहेतुकत्वाभावस्तत्राहेतुकत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्त्यसम्भवेऽपि उक्तव्याप्त्यनुरोधेन अहेतुकत्वे शरीराहेतुकत्वव्याप्यतावच्छेदकत्वानुपगमसम्भवाद्दुक्तव्याप्तौ दीधितिकारवक्ष्यमाणव्यभिचारसङ्गतिरिति वाच्यम् । इदं शरीराहे-

तुकमहेतुकत्वादित्यनुमाननिर्वाहायाहेतुकत्वत्वावच्छिन्नशरीराहेतु-
कत्वव्याप्तेरवश्योपेयत्वात् ।

न चैवमिदं पर्वतभिन्नं द्रव्यभेदादित्यनुमानानुरोधेन द्रव्यभेदत्वाद्यवच्छिन्नेऽपि पर्वतभेदादिव्याप्त्युपगम आवश्यक इति वाच्यम् । यः पर्वतस्तद्द्रव्यमित्यादिव्यतिरेकव्याप्तित एव तादृशानुमानसम्पत्तेः । इदं शरीराहेतुकमहेतुकत्वादित्यनुमानस्य च यच्छरीरहेतुकं तत्सहेतुकमिति व्यतिरेकव्याप्तेरपि शरीरविशेषणवैयर्थ्येन असम्भवेनानिर्वाहात् । धूमादिव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादेः द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावसाधारणधूमत्वाद्याश्रयप्रतियोगिकाभावव्याप्यतावच्छेदकत्वं न सम्भवति शुद्धस्याभावत्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवादिति व्यभिचारः स्यात्, अतस्तदाश्रयप्रतियोगिकाभावमुपेक्ष्य तदवच्छिन्नाभावप्रवेशनम् । व्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि तदवच्छिन्नप्रतियोगिता विशेषणीया, अन्यथा ऽन्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावसाधारणतया धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वस्य केवलान्वयितावच्छेदकतया तदवच्छिन्ननिरूपितवह्न्याद्यभावनिष्ठव्याप्तेरभावत्वेनैवावच्छेदेन व्यभिचारात् । द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावसाधारणवह्नित्वाद्याश्रयप्रतियोगिकाभावत्वस्य धूमत्वावच्छिन्नाभावव्याप्यतानवच्छेदकतया व्यभिचारवारणाय स्वाश्रयप्रतियोगिताकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशनम् । तादृशप्रतियोगिता व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि विशेषणीया, तेन समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्याद्यभावस्य संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नधूमाद्यभावव्यभिचारित्वेऽपि न व्यभिचारः ।

अथोक्तव्यभिचारवारणाय द्रव्यभेदत्वादेः पर्वतभेदादिव्याप्यतानवच्छेदकत्वे गुणो द्रव्यभिन्नो घटान्यत्वादित्यादौ पर्वतभेदादेरनुपाधितापत्तिरिति चेन्न । बाधोन्नीतपक्षेतरत्ववत्तादृशोपाधेरप्यसङ्ग्रहदोषस्य तन्मते सत्त्वेन तद्वारणासम्भवात्, उक्तविशेषणपक्षेऽपि तदावश्यकत्वात् ।

इदमत्र चिन्त्यते । उक्तव्याप्तिस्वीकारे यत्र आर्द्रेन्धनाभावस्तत्र धूमाद्यभाव इति व्याप्तिर्न सम्भवति, व्यर्थविशेषणतया यत्र धूमाद्यभावाभावस्तत्रार्द्रेन्धनाभावाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तेरसम्भवात् तथा च यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनमिति व्याप्त्यापि प्रस्थितम्, तद्वय-

तिरेकयोर्व्याप्तिविरहादिति उपाधिमात्रोच्छेदस्स्यात् । यदि च व्यापकतावच्छेदकं यद्रूपं तदवच्छिन्नाभावत्वेन व्याप्यता न नियमे निवेश्यते अपि तु तदवच्छिन्नविरोधितावच्छेदकरूपेणैव उक्तस्थले आर्द्रेन्धनाभावव्यापकतावच्छेदकधूमाभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वेन अप्रसिद्धिवारकधूमादिविशेषणघटितेन व्याप्यताविरहेऽपि धूमाभावत्वाद्यवच्छिन्नविरोधितावच्छेदकधूमत्वादिना आर्द्रेन्धनाद्यभावाभावादिव्याप्यतासत्त्वेनोक्तनियमभङ्ग इत्युच्यते तदा तादृशानियमस्य प्रकृतानुपयोगप्रसङ्गः पर्वतभेदत्वाद्यवच्छिन्नविरोधितावच्छेदकपर्वतत्वादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादिना साध्याभावव्याप्यताग्रहसम्भवेन पर्वतभेदत्वादौ व्यापकतानवच्छेदकत्वसाधकहेत्वसिद्धेः पूर्वोक्ताया दुर्वारत्वादिति ।

व्यतिरेके व्याप्त्यभावात् । पक्षेतरत्वव्यतिरेकत्वावच्छिन्ने साध्याभावव्याप्त्यभावग्रहात् । अन्वयेऽपि न तथा । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने पक्षेतरत्वव्याप्त्यभावग्रहः । पक्षेतरत्वाभावत्वे साध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकत्वग्रहेण पक्षेतरत्वत्वे साध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकत्वग्रहेण पक्षेतरत्वत्वे साध्याभावव्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वकान्यत्वेनं हेतुना साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्तिनिरूपकतानवच्छेदकत्वसाधनमिति फलितोऽर्थः । साध्याव्यापकत्वात् । पक्षेतरत्वत्वे साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाग्रहात् । नायमुपाधिः । नोक्तरूपावच्छिन्न उपाधिताग्रहविषयः । उक्तनियमानवधारणस्थले चोपाधिताग्रह इष्ट एवेत्याशयः । अहेतुकत्वेति । व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेकव्याप्त्यसत्त्वेऽपि अहेतुकत्वे शरीराहेतुकत्वव्याप्तिसत्त्वेन उक्तनियमे व्यभिचारादित्यर्थः । अभ्युपेत्याह । एवमपीति । उक्तानियमसत्त्वेऽपीत्यर्थः । संयोगादाविति । अव्याप्यवृत्तावित्यर्थः । अतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति । साध्यव्यापकत्वाभावसाधनासम्भवेनेत्यादिः । अव्याप्यवृत्तिनिरूपितायाः केवलान्वयिनिरूपितायाश्च व्यापकतायास्तदभावव्याप्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वाव्याप्यत्वेन तदभावाप्रसिद्ध्या च तादृशप्रतियोगित्वाभावेन तदभावसाधनस्य व्याप्तिविरहेण साधनाप्रसिद्ध्या चासम्भवादिति भावः ।

यद्यपि वाच्यत्वादौ केवलान्वयित्वनिश्चयदशायां व्यतिरेकित्व-

घटितसाधनाव्यापकतया गृह्यमाणे पक्षेतरत्वे न वाच्यत्वादिव्यापकताग्रहसम्भवः केवलान्वयित्वेन लिङ्गेन तत्र व्यतिरेकिणो व्यभिचारानिश्चयात्, तथापि तत्र साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयदशायां तत्रातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति यो यः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकः स यत्किञ्चिदभावव्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वक इति व्याप्तिरुच्यते तदा नायं दोषः, संयोगादिव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वस्य व्यर्थविशेषणतया संयोगाद्यभावव्याप्यतानवच्छेदकत्वेऽपि घटत्वाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकतया व्याप्यदिशि व्याप्यवृत्तित्वानिवेशे क्षतिविरहात्, अव्याप्यवृत्तिव्यापकत्वाभावस्यापि व्यतिरेकव्याप्त्यभावेन साधनसम्भवात्, पक्षेतरत्वाभावत्वस्य व्यर्थविशेषणतया केनचिदपि निरूपिते व्याप्यत्वे ऽवच्छेदकत्वाभावात्, वाच्यत्वाद्यभावघटितसाधनाप्रसिद्धावपि सामान्यतो व्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वविरहेण वाच्यत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वाभावसाधनासम्भवादिति ध्येयम् ।

बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वानभ्युपगमेऽपि न प्रतीकारः, तथा सत्यपि व्यभिचारवारकस्यैव व्याप्तिग्रहौपयिकतया ऽप्रसिद्धिवारकस्यापि विशेषणस्य व्याप्यतावच्छेदके ऽवश्यं प्रवेशादुक्तरीत्या बाधोन्नीतपक्षेतरे ऽतिव्याप्तेदुर्वारत्वादित्याह मूले न चेष्टापत्तिरित्यादिना ।

(चि०) वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर उपाधिरिति चेत् ? अस्तु तथा, तथापि पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वम्, तच्च तत्राप्यस्ति, अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्येत । विपक्षाव्यावर्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणम्, तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः, तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात्, न तु पर्वतेतरत्वादेरिति चेन्न । न हि वस्तु विपक्षव्या-

वर्तकविशेषणशून्यम् , सर्वत्र प्रमेयत्वादेरसत्त्वात् । तत्रोपात्तेति विशेषणे सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः ।

(दी०) वस्तुगत्येति । तथा च पक्षे साध्यवति तदितरत्वं साध्याव्यापकं तद्रहिते च बाधोन्नीतत्वादुपाधिरेवेति भावः । यद्विषयतया ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदेव प्रकृते उपाधित्वं वाच्यं नान्यदनुपयुक्तत्वात्, तच्चेदुक्तं रूपं तदा तद्वत्तया पक्षेतरस्यापि ग्रहादनुमितिमात्रोच्छेद इत्यभिप्रायवानाह । अस्त्विति । उपाधिमात्रमिति । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वमिति मते । इतरथा तु पक्षाद्वृत्तेरुच्छेदो बोध्यः । विपक्षेति । विपक्षव्यावर्तकधर्मान्तरावच्छिन्नपक्षेतरत्ववारणाय निषेधद्वयगर्भता ।

(गा०) पक्षेतरेऽतिव्याप्तिरिति ग्रन्थस्य ज्ञानातिव्याप्तिपरत्वेऽपि वस्त्वतिव्याप्तिपरत्वाभिमानेन मूले वस्तुगत्येत्यादिशङ्का । तत्र पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षेतरस्यालक्ष्यतया नाव्याप्तिरित्यभिप्रायप्रकाशमन्तरेण दोषोद्धारो न स्फुटीभवतीति शब्दतो लक्ष्ये बाधोन्नीतपक्षेतरत्वे वास्तवसाध्यव्यापकत्वघटितलक्षणसत्त्वमात्रलाभेऽपि एकविशेषे तादृशलक्षणसत्ताकथनादपरे तद्वयवच्छेदलाभो व्युत्पत्तिसिद्ध इत्यर्थत औत्सर्गिकं तादृशाभिप्रायं प्रकाशयति दीधितिकृत् । तथा चेति ।

अत्र स्वाभिप्रायं प्रकाशयन् उक्तातिव्याप्तिं सङ्गमयति मूले अस्तु तथेति । तथा । अलक्ष्ये पक्षेतरत्वे वस्तुतस्साध्यव्यापकताघटितलक्षणासत्त्वम् । पक्षातिरिक्ते । साध्यवत्तया निश्चिते । उपाधिव्यतिरेकाग्रहमात्रेणेति शेषः । साध्यव्यापकताग्रहादिति । साध्यसंशयविषये उपाधिव्यतिरेकग्रहस्य व्यभिचारसंशयरूपतया तस्य च व्यापकताग्रहाविरोधित्वोपगमेन तद्ग्रहसम्भवादित्यर्थः । उपाधेः । व्यभिचारहेतुकवास्तवोपाधेः । अनुमितिविरोधित्वम् । तत्रापि । पक्षेतरत्वेऽपि ।

ननु पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकताभ्रमकाले दूषकत्वापत्तावपि ज्ञानागर्भस्योक्तविशेषधर्मस्य वस्त्वतिव्याप्तिविरहेणेतरभेदा-

नुमापकत्वरूपलक्षणत्वं दुरपवादमेवेत्याशङ्कां निराचिकीर्षुः अ-स्त्वित्यादेर्भावमाविष्कुरुते दीधितौ । यद्विषयतयेति । यद्विषयतया । यद्धर्मविशिष्टविषयकत्वेन । ज्ञानस्य । उपाधिताज्ञानस्य । अनुमि-तिप्रतिबन्धकत्वम् । तत्प्रतिबन्धकज्ञानसम्पादकत्वम् । तदेवोपा-धित्वम् । तान्त्रिकोपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकं तद्रूपमेव । प्रकृ-ते वाच्यम् । प्रकृतनिरुक्तिविषयः । अन्यत् । इतरभेदानुमापकम् । अनुपयुक्तत्वात् । अजिज्ञासितत्वात । तच्चेदुक्तं रूपमिति । उक्तम् । साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिकं यदि तदनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानवि-षयतावच्छेदकमित्यर्थः । ग्रहात् । प्रायशो ग्रहसम्भवात । अनु-मितिमात्रोच्छेदः । स्वार्थस्थले प्रायशः परार्थस्थले सर्वत्रैवानु-मितेरुच्छेदप्रसङ्गः ।

मूले साध्यसन्देहात् । साध्यसंशयरूपव्यभिचारज्ञानात् । अनु-पाधित्वे । पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगितया गृह्यमाणे उपाधित्वघट-कसाध्यव्यापकत्वाग्रहे ।

ननु उपाधिमात्रमुच्छिद्येत इति मूलमसङ्गतम्, पर्वतो धूमवा-न्वह्नेरित्यादौ व्यभिचारोन्नायकार्द्रेन्धनाद्युपाधौ सन्देहविषयपर्व-तादिरूपपक्षानिश्चितव्यतिरेके साध्यव्यापकताग्रहसम्भवेनोपाधि-त्वग्रहानुच्छेदादित्यत आह दीधितौ । उपाधिमात्रमितीति । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयेति । तथा चोपाधिमात्रस्य दूषकतोच्छेद इति मूलार्थः । उपाधिव्यवहारबीजदूषकताबीजस्य पक्षावृत्तित्व-नियतस्य तन्मते उक्तोपाधावसत्त्वेन तत्र साध्यव्यापकताग्रहस-म्भवेऽपि तत्सङ्गतिः, व्यभिचारोन्नायकतयोपाधेर्दूषकत्वेऽप्युपाधि-पदस्य तद्विशेषपरतया तत्सङ्गतिरित्याह । इतरथा त्विति । पक्षावृत्तेः । पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितया गृह्यमाणमात्रस्य ।

विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणमिति मूलम् । विपक्षात् । साध्याभाववतः । स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याव-र्त्तकं यत्तदन्यविशेषणशून्यत्वमुपाधिलक्षणे निवेशनीयमित्यर्थः । तथा च पर्वतभेदपर्वतनिष्ठभेदप्रतियोगित्वादौ नातिप्रसङ्गः, तत्र प्रविष्टस्य भेदप्रतियोगित्वादिरूपविशेष्ये पर्वततन्निष्ठभेदादिरूप-विशेषणस्य ह्रदादिरूपविपक्षात् स्वविशेष्यतावच्छेदकभेदत्वप्रति-योगित्वत्वाद्यवच्छिन्नाव्यावर्त्तकत्वात्, तद्विशेषणानवच्छिन्नस्यैव त-

द्विशेषणावच्छिन्नस्यापि भेदत्वाद्यवच्छिन्नस्य ह्रदादिरूपविपक्षवृत्तित्वादिति भावः। विपक्षात्स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यावर्तकत्वं च स्वविशिष्टतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्विपक्षकत्वम्, पर्वतादिरूपविशेषणविशिष्टभेदत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्तया विपक्षे सत्त्वात् पर्वतादिरूपविशेषणस्य न विपक्षव्यावर्तकता।

अथैवमपि पर्वतावृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वादिविशेषणविशिष्टवह्न्यादेः पर्वतपक्षकवह्न्यादिसाध्यकोपाधितापत्तिर्दुर्वारैव, तादृशविशेषणस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्ने विपक्षव्यावर्त्तकत्वात्।

न च स्वप्रतियोगितावच्छेदकस्य यादृशविशेषणघटितत्वप्रयुक्तं विशिष्टाभावस्य विपक्षवृत्तित्वं तादृशत्वमेव विशेषणस्य विपक्षव्यावर्त्तकत्वम्, पर्वतावृत्तित्वादिविशेषणविशिष्टवह्न्यभावस्य विपक्षवृत्तित्वे च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वह्नित्वादिघटितत्वमेव प्रयोजकं न तु पर्वतावृत्तित्वादिविशेषणम्, वह्नित्वादिपरित्यागेन तद्विशिष्टस्य विपक्षे सत्त्वादिति वाच्यम्। प्रयुक्तत्वस्य दुर्वचत्वात्।

न च स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणीभूतविपक्षवृत्तिस्वविशिष्टतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावकत्वमेव स्वस्य विपक्षव्यावर्त्तकत्वम्, पर्वतावृत्तित्वादिविशेष्यतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणत्वस्य विपक्षेऽसत्त्वात्तादृशविशेषणविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य विपक्षवृत्तित्वेऽपि न तस्य विपक्षव्यावर्त्तकतेति वाच्यम्। घटाद्यन्तरवति विपक्षे पर्वतीयघटात्यन्ताभावसत्त्वेन पर्वतभेदादावतिव्याप्तेर्वारयितुमशक्यत्वात्। प्रकृतोपाधिप्रविष्टस्य विशेष्यतावच्छेदकस्य विवक्षणे च यादृशोपाधिप्रविष्टविशेष्यतावच्छेदकं न किञ्चिद्विपक्षवृत्तितावच्छेदकं तद्विशिष्टाधिकरणविपक्षाप्रसिद्धा तादृशोपाधावव्याप्तिरिति चेन्न। स्वविशेष्यतावच्छेदकतद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणविपक्षवृत्तिस्वविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नाभावकं यद्यत्त्वं तदन्यविशेषणविशेष्यतावच्छेदकतापन्नतद्धर्माघटितत्वेनोपाधितावच्छेदकविशिष्टस्य विशेषणीयतया सामञ्जस्यात्। उक्तरीत्या पर्वतादिविशेषणस्य घटत्वावच्छिन्ने विपक्षव्यावर्तकत्वेऽपि भेदत्वाद्यवच्छिन्ने ऽतथात्वात् भेदरूपविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यावर्त्तकं ह्रदाद्येव, तदन्यपर्वतरूपविशेषणविशेष्यतावच्छेदकतापन्नभेदत्वादिघटिते पर्वतभेदादौ नातिव्याप्तिः। वह्न्यादि-

विशिष्टपर्वतभेदाद्यभावस्य विपक्षवृत्तितया भेदत्वाद्यवच्छिन्ने पर्वतादेर्विशेषणस्य विपक्षव्यावर्त्तकत्वं नाशङ्कनीयम्, स्वविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नाभाव इत्यनेन स्वविशिष्टतद्धर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्य विवक्षणीयत्वात् । आर्द्रत्वादिविशेषणस्य इन्धनत्वादिरूपविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने विपक्षाव्यावर्त्तकत्वाभावात् तादृशविशेषणविशेष्यतावच्छेदकेन्धनत्वादिघटिते आर्द्रेन्धनाद्युपाधौ लक्षणसमन्वयः ।

न चैवं धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमवद्भेदाभावस्य अनुपाधिताप्रसङ्गः, भेदत्वाद्यवच्छिन्नविशेषणतया तद्घटकस्य धूमवदादिविशेषणस्य भेदत्वादिरूपविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने विपक्षाव्यावर्त्तकत्वादिति वाच्यम् । विपक्षाव्यावर्तकविशेषणविशेष्यतावच्छेदकतापन्नधर्मस्य इतरविशेषणतानवच्छेदकतया तद्घटकत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, उक्तोपाधिशरीरे च धूमवद्विशेष्यतावच्छेदकतापन्नभेदत्वादेः तदभावादिविशेषणतावच्छेदकतयैव प्रवेशात् । एवं पर्वतभेदादेस्तद्व्यक्तित्वादिना उपाधितावारणाय विपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाप्युपाधितावच्छेदकं विशेषणीयम् । तादृशविशेषणेन पर्वतभेदत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितावारणसम्भवेऽपि पर्वतभेदविशिष्टह्रदभेदादिवारणाय निरुक्तविपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वनिवेशनमिति ध्येयम् । एवं सति पक्षभेदस्य विपक्षह्रदादिभेदविशिष्टतद्व्यक्तित्वेन विपक्षह्रदादिभेदविशिष्टभेदत्वेन चोपाधिताप्रसङ्गः, एतद्विशेषणेऽपि अणवः सकर्तृकाः कार्यत्वादित्यादौ अनणुत्वादेस्तत्प्रसङ्गवत्, तथापि लक्षणमतिव्यापकमेवेत्यग्रिमेमूलतात्पर्यविषयतया न क्षतिमावहति ।

विपक्षव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वस्य विपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यवसितस्योपाधितावच्छेदकविशेषणत्वं किमुपेक्षितमित्याशङ्कां निराकुरुते दीधितौ विपक्षव्यावर्त्तकधर्मान्तरावच्छिन्नेति । विपक्षावृत्तिसाध्यादिविशिष्टेत्यर्थः ।

उक्तविशेषणस्य पूर्वविशेषणवन्न बाधोन्नीतपक्षेतरव्यावर्तकता तत्रापि तत्सत्त्वादित्याह मूले तेनेति । तेन । उक्तविशेषणेन । बाधोन्नीतपक्षेतरस्येत्यनन्तरमपिः पूरणीयः । परिग्रहः । आक्रमणम्, स्वाश्रयीकरणमिति यावत् । तदेतत्स्फुटयति । तत्रेति । तत्र । बाधस्थले ।

पक्षस्येति । विशेषणतया स्वस्मात्स्वभेदव्यावर्त्तकस्येत्यादिः । पर्वतेतरत्वादेरिति । वह्न्यादिसाध्यकस्थले इत्यादिः । परिग्रह इत्यनुषज्यते । तत्र पक्षस्य साध्यवत्तया विपक्षत्वाभावादिति भावः । तादृशविशेषणाभाववत्त्वमुपाधौ विशेषणतयाऽभिमतमित्यभिमानेन दूषयति । न हीति । वस्तु किमपीति शेषः । तत्रोपात्तेति । प्रकृतोपाधितावच्छेदकानिविष्टेत्यर्थः ।

(चि०) तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे तत्र स्त इति तद्व्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिरतो हेतोर्व्यभिचार एव, व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतर एव तत्रोपाधिः स्यात् । तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम् । अत एवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वान्न पक्षेतर उपाधिरित्यपास्तम् । दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् । एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम्, उपाधित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात् ।

(दी०) विपक्षाव्यावर्तकविशेषणानवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वशालित्वं तद्विवक्षितमित्याशङ्क्य पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमनङ्गीकुर्वतस्तव मते नातिव्याप्तिरभिहिता । वस्तुतो दूषकताप्रयोजकरूपवतस्तस्यानुपाधित्वाभ्युपगमः तद्वारणाय च विशेषणोपादानं द्वयमपि न युक्तमित्यभिप्रायवानाह । तथापीति । तावन्मात्रस्य । साध्यव्यतिरेकोन्नयनक्षमसाध्यव्यापकतामात्रस्य । दूषकत्वात् । दोषोन्नयनोपयोगित्वात् । जातित्वादिति । त्वदुत्तरस्येत्यादिः । उपाधित्वाभावेऽपीति । उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः ।

(गा०) अभिमाननिराकरणेनोक्तदूषणमुद्धृत्य तथापीत्यादिदोषम-

वतारयति दीधितौ । विपक्षाव्यावर्तकेति । विपक्षाव्यावर्तकविशेषणघटितधर्मानवच्छिन्नसाध्यव्यापकतेत्यर्थः । तादृशविशेषणाघटिततद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताशालित्वं तेन रूपेण उपाधित्वमिति यावत् । इत्याशङ्क्येति । आहेत्यग्रिमेणान्वयः । प्रथमं पक्षेतरेऽतिव्याप्तिमुद्भावयतः पूर्वपक्षिणस्तथापीत्यादिना तस्य लक्ष्यत्वस्वीकारो विरुध्यत इत्याशङ्कां निराचिकीर्षुः तस्याशयं प्रकाशयति पक्षेतरत्वस्येत्यादिना । तव । सिद्धान्तिनः । तद्वारणाय । उपाधित्ववारणाय ।

मूले तथापीति । विशेषणान्तरप्रवेशेन तत्र कथञ्चिदुपाधित्ववारणसम्भवेऽपीत्यर्थः । व्यापकत्वाव्यापकत्वे इति तज्ज्ञानपरम् । तत्र । पक्षेतरत्वे । स्तः । सम्भवतः । तद्व्यावृत्त्या । तदभावेन हेतुना । पक्ष इति । साधनवतीत्यर्थः । साध्यव्यावृत्तिः । साध्याभावसिद्धिसम्भवः । अतो हेतोर्व्यभिचार एव । हेतौ साध्यव्यभिचारग्रहो भवत्येव । व्यभिचारे च । स्वस्य व्यभिचारोन्नायकत्वे च सति । अवश्यमुपाधिः । अवश्यमुपाधित्वेन ज्ञाप्यः । पक्षेतर एवोपाधिः स्यात् । पक्षेतरः उपाधिः स्यादेव । अत इति पूरणीयम्, तेन व्यर्थविशेषणमित्यग्रिमस्यान्वयः । अत एव दूषकत्वाच्चेत्यग्रिमचकारसङ्गतिः ।

ननु व्यापकत्वादिभ्रमेण व्यभिचारानुमापकत्वेऽपि यथा घटादेर्नोपाधित्वं तथा पक्षेतरस्यापीति न तद्वारकविशेषणदानानौचित्यम् ।

न च घटादेरपि साध्यव्यापकत्वादिग्रहदशायां उपाधित्वमिष्टमेव, वास्तवसाध्यव्यापकत्वादिघटितलक्षणेन तदसङ्ग्रहेऽपि साध्यव्यापकत्वादिना ज्ञायमान उपाधिरित्येव लक्षणं तत्सङ्ग्रहानुरोधेन क्रियताम्, भवतु चोपाधिः ज्ञानघटिततया सत्प्रतिपक्षादिवदनित्यदोषः, एवं च पक्षेतरस्य सर्वत्रैव साध्यव्यापकत्वादिज्ञानविषयतया उपाधित्वमुचितमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्राय इति वाच्यम् । एवं सति पर्वतो वह्निमानित्यादावपि पक्षादौ साध्याभावादिभ्रमेणानुमितिप्रतिबन्धात्पक्षादौ ज्ञायमानसाध्याभावादेरेव बाधत्वाद्बाधादेरप्यनित्यदोषत्वप्रसङ्गात् इति पूर्वानुशयेन दर्शितविशेषणस्यानुमितिविरोधिधीविषयतावच्छेदकरूपघटकत्वासम्भवेनापि विशेषणत्वानुपयुक्तत्वरूपदोषमाह । तावन्मात्रस्येति ।

दीधितौ साध्यव्यतिरेकोन्नयनक्षमेति । स्वव्यतिरेकस्य साधनवति पक्षे वा साध्यव्यतिरेकोन्नायकतानिर्वाहकेत्यर्थः । सत्प्रति-

पक्षसम्पादके पक्षे साध्यव्यतिरेकोन्नयनयोग्यत्वे साधनाव्यापकत्वांशानुपयोगात् प्रक्रान्तमपि तदंशं विशिष्यानुपादाय साध्यव्यापकतामात्रस्येत्युक्तम् । मात्रपदेनोक्तविशेषणस्यैव व्यभिचाराद्युन्नयनोपयोगिताव्यवच्छेदः । व्यभिचारोन्नयने साधनाव्यापकतायाः सत्प्रतिपक्षोन्नयने च पक्षावृत्तिताया उपयोगात्तद्व्यवच्छेदायोगात्साध्यव्यापकतेत्यनेनान्यतरसहितव्यापकताया विवक्षणीयत्वात् । दूषकत्वादित्यनेन स्वतो दूषकत्वविवक्षासम्भवात् । तदर्थमाह । दोषान्नयनेति । व्यभिचारसत्प्रतिपक्षान्यतरोन्नयनेत्यर्थः । व्यभिचारस्योन्नयनं तदनुमितिः, सत्प्रतिपक्षोन्नयनं च साध्यानुमितिप्रतिरोधप्रयोजकसाध्यव्यापकाभाववत्ताज्ञानसम्पादनम् ।

मूले अनुमानमात्रोच्छेदकतयेति । सर्वत्रैवानुमाने पक्षेतरस्योपाधितयोद्भावनसम्भवात् पक्षेतरत्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानमपि न सम्भवतीति दूषणसमर्थत्वेनेत्यर्थः । अनुमानपदं परार्थानुमानपरम्, स्वार्थानुमाने सर्वत्र पक्षेतरत्वे साध्यव्यापकताग्राहकसामग्र्या नियतत्वाभावेन अनुमानमात्रोच्छेदासम्भवात् ।

दूषणासमर्थमुत्तरं जातिरिति जातिलक्षणादुत्तरस्यैव जातित्वं न तु पक्षेतरोपाधेरिति मूलासङ्गतेर्वारणाय पूरयति दीधितौ । त्वदुत्तरस्येति ।

मूले न पक्षेतर उपाधिरिति । जात्युत्तरकत्वस्यालक्ष्यताप्रयोजकत्वादिति शेषः । तथा च तद्व्यावर्त्तनाय विशेषणदानमुचितमेवेति भावः । अत एवेत्यनेनोक्तमुपाधिताहेतुं विवृणोति । दूषणसमर्थत्वेनेति । उक्तयुक्त्या व्यभिचाराद्यननुमापकत्वेऽपि पक्षे साध्यव्यापकाभावज्ञानसम्पादनेन साध्यानुमितिप्रतिरोधसमर्थत्वेनेत्यर्थः । प्रकारान्तरम् । विशेषणान्तरनिवेशनम् । तच्च बाधोन्नीतपक्षेतरभिन्नत्वम् ।

पक्षेतरस्य लक्ष्यताव्यवस्थापनदशायां उपाधित्वाभावेऽपीति कथनासङ्गतेस्तदर्थमाह दीधितौ । उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीति । भवतेत्यादिः ।

(चि०) अथोपाधिस्स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणम् ? पक्षेतरत्वव्यतिरेकश्च न सा-

ध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात्, न तु व्यभिचारो-न्नायकतया दूषणम् । यथा हि साध्यव्यापकोपाध्य-व्याप्यतया हेतोस्साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्या-प्यहेत्वव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सि-द्ध्येत्, व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विनिगम-काविरहात् । तस्माद्यथा साध्यव्याप्येन हेतुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्या-भावोऽपि साधनीयो व्याप्तिग्रहतौल्यादिति दूषकता-बीजं सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति । मैवम् । एवं हि सत्प्रतिपक्ष उपाध्युद्भावनं न स्यात्, सत्प्रतिपक्षान्त-रवत् । किञ्च एवं बाधोन्नीतोऽपि पक्षेतरो नोपाधि-स्स्यात्, व्यतिरेके ऽसाधारण्यात् ।

(दी०)दूषकताबीजसत्त्वे तस्योपाधित्वं दूषकताबीजं च न व्य-भिचारादेरुन्नायकत्वमपि तु सत्प्रतिपक्षस्य तच्च तत्र नास्तीत्यतो न स उपाधिरिति शङ्कते अथेति । व्यभिचारोन्नायकतया । व्यभि-चाराद्युन्नायकतया । अव्याप्यतया । अव्याप्यत्वादिना । अव्या-प्यत्वम् । अव्याप्यत्वादि । सत्प्रतिपक्षान्तरवदिति । व्याप्तिपक्षधर्म-तारूपबलसत्त्वेनैकेनापि बहूनां प्रतिरोधसम्भवात्, बहुत्वस्या-बलत्वात् । यत्तु प्रमाणतत्त्वबोधादौ बहुत्वमपि बलमुक्तम्, तन्न सत्प्रतिपक्षतायां किन्त्वेकत्राङ्गभङ्गप्रसङ्गे । बहुषु तत्क-ल्पनागौरवं एकत्र च लाघवमिति तर्कोत्थापकतयेति नोपाधे-स्सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया तत्र दूषणत्वसम्भव इति भावः । एवम् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वे ।

(गा०) व्यभिचाराद्युन्नायकत्वस्य दूषकताबीजत्वनिराकरणेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य तथात्वं व्यवस्थाप्य तस्य पक्षेतरत्वे ऽस-

स्यकथनं विशेषणान्तरौचित्यप्रयोजकतदलक्ष्यतानिर्वाहकतया प्रकृते उपयोजयितुं अथेत्यादिमूलतात्पर्यं सङ्क्षेपेण प्रदर्शयति । दूषकताबीजसत्त्वे इति । न व्यभिचारादेरुन्नायकत्वमिति । येन पक्षेतरव्यभिचारादिना साधने असाधारण्यादिदोषविरहेण सोऽपि लक्ष्यस्स्यादिति शेषः । आदिना अव्यभिचारविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावपरिग्रहः । तदुन्नायकताया दूषकताबीजत्वेऽपि पक्षेतरालक्ष्यत्वानिर्वाहात् । उन्नायकत्वम् । अनुमापकव्यभिचारादिप्रतियोगित्वम् । सत्प्रतिक्षस्येति । साध्यानुमितिप्रतिरोधस्येत्यर्थः । अत्रानुषज्यमानस्य उन्नायकत्वमित्यस्य प्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वमर्थः । स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेति मूलस्यापि प्रतिरोधप्रयोजकस्वव्यतिरेकतयेत्येवार्थः । तच्च । सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वं च । तत्र । पक्षेतरे । न स उपाधिरित्युपलक्षणम्, व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावानिर्वाहकविपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वविनिर्मुक्तसाध्यव्यापकत्वस्य न दोषोन्नयनोपयोगित्वमित्यपि बोध्यम्, तेन तावन्मात्रस्येत्यादिदूषणोद्धारः । अव्याप्यत्वोन्नायकताया अप्रतिक्षेपे न्यूनता स्यादिति तत्सङ्ग्राहकादिपदमन्तर्भाव्य व्याचष्टे । व्यभिचारेति । व्यभिचारोन्नायकतया अदूषणत्वस्यापि प्रकृतत्वात्तदव्यवस्थापनेन न्यूनतां परिहर्तुं साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतयेत्यादौ व्यभिचारपरिग्राहकमादिपदमन्तर्भावयति अव्याप्यतयेत्यादिना ।

साध्याव्याप्यत्वमिति मूले सेद्धुमर्हतीति शेषः । व्याप्तिग्राहकस्य । व्यभिचारनिश्चयविरहसहकृतसहचारदर्शनस्य । उभयत्र । साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोश्च । विनिगमकविरहादिति । तथा च हेतौ साध्यस्य व्यभिचारादिसाधनाय परोद्भावितोपाधौ वादिनोक्तहेतुना साध्यव्यापकत्वे साधयितुमारब्धे व्यभिचाराद्यनुमापकव्याप्तेरनिश्चयात् न व्यभिचारानुमाननिर्वाह इति भावः । व्याप्तिग्रहविरोधिव्यभिचारज्ञानस्य गृहीतायां व्याप्तौ अनुपयोगाद्व्याप्त्यगृहीतायां यत्रोपाधौ साध्यव्यापकताग्रहस्तत्रैव व्यभिचारोन्नायकतयोपाधेर्दूषकत्वाङ्गीकारात् स्वार्थस्थले व्यभिचारोन्नायकत्वं सम्भवतीति परार्थानुमानाभिप्रायकतया दर्शितम् । अत एवाग्रे साधनीयमित्याद्युक्तिः साधु सङ्गच्छते । साधनीयम् । वादिना साधनीयम् । व्याप्तिग्रहेति । व्याप्तिग्रहसामग्रीत्यर्थः । सोऽयम् प्रकारः । सत्प्रतिपक्ष एव ।

प्रतिरोधसम्पादनरूप एव । तथा च पक्षेतरव्यतिरेको ऽसाधारण्यदोषदुष्टतया निग्रहभयेन परेणोद्भावयितुं न शक्यत इति तेन न प्रतिरोधसम्भव इति नासावुपाधिरिति भावः । एवं हीति । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्यैव दूषकताबीजत्वे इत्यर्थः । उपाध्युद्भावनम् न स्यात् । नोपयुज्येत । तत्साधनीयस्य साध्याभावाभावरूपसाध्यस्य साधनाय प्रयुक्तात् प्रथमहेतोरेव प्रतिहेतोर्विरुद्धत्वादिति भावः । सत्प्रतिपक्षान्तरवदिति । प्रतिहेतुदूषणाय प्रकृतसाध्यसाधकहेत्वन्तरस्य यथा वादिना नोद्भावनं पूर्वोपन्यस्तहेतुनैव तत्कार्यप्रतिरोधादित्यर्थः ।

ननु पूर्वोपन्यस्तहेतोर्हेत्वन्तरसाहित्यरूपाधिकबलतानिर्वाहाय उपाधेः सत्प्रतिपक्षान्तरस्य च उद्भावनं युज्यत एवेत्यत आह दीधितौ । व्याप्तिपक्षधर्मतारूपबलेति । एकेनापि हेतुना बहूनां हेतूनां कार्यस्य प्रतिरोधसम्भवात् प्राचीनग्रन्थे हेतुबहुत्वस्य बलत्वोक्तिविरोधं परिहरति । यत्त्विति । बहुत्वमपि बलमिति यदुक्तमित्यन्वयः । उक्तमिति । उपायकृदुक्तमित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षतायामिति । विरोधितयेति शेषः । एकत्राङ्गभङ्गप्रसङ्ग इति । एकसाध्यसाधकहेतुविषयकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाप्रामाण्यस्य अनयोरेकतरं बाध्यमित्याद्यनुमानेन सामान्यतस्साधन इत्यर्थः । इति तर्कोत्थापकतयेति । विशेषपर्यवसानसम्पादकतादृशप्रतिसन्धानसम्पादकतयेत्यर्थः । बहुत्वं बलमुक्तमित्यनुषज्यते ।

न चैवं तादृशतर्कावतारार्थमेव सत्प्रतिपक्षे उपाधेः प्रतिपक्षान्तरस्य चोद्भावनमुपयुज्यतामिति वाच्यम् । तावतापि अनयोः कस्य बाध्यता कल्प्यतामित्याकाङ्क्षामन्तरेणाप्युपाधेः प्रतिहेतौ तान्त्रिकैरुद्भावनस्यानुपपत्तेः । किञ्चेत्यनन्तरमेवमिति मूलं गृह्णन् व्याचष्टे । एवमिति ।

(चि०) ननु बाधे नोपाधिनियमः, धूमेन ह्रदे वह्निसाधने तदभावात्, न तु हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतरोपाधिनियमः, प्रत्यक्षे वह्नौ कृतकत्वेनानुष्णत्वे साध्येऽतैजसत्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेन्न । तेजोमात्रपक्षत्वे ऽतैजसत्वं विना ऽन्यस्योपाधेरभावात् ।

(दी०) बाधस्यानिश्चये ऽसाधारण्यानिश्चये च वैयर्थ्या-न्माभूत्सोऽप्युपाधिरित्यभिप्रायेण शङ्कते । नन्विति ।

हेतुमतीति । न चासङ्कीर्णबाधस्थले व्यभिचारः, प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्यैव प्रकृते बाधत्वात् तदनभ्युपगमाद्वा । अतेजस्त्वं विनेति । तत्समशीलं विना शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरभावादित्यर्थः । तेन भास्वररूपशून्यत्वादे रूपवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकगुरुत्वादेश्च सत्त्वेऽप्यदोषः ।

(गा०) ननु नोपाधिः स्यादित्यत्र हेतुतया उक्तं व्यतिरेके ऽसाधारण्यादित्यसङ्गतम्, वह्नावनुष्णत्वबाधावतारे तस्य विपक्षतया वह्नीतरत्वव्यतिरेकस्य विपक्षव्यावृत्तत्वाभावादित्यतो बाधानवतारदशाभिप्रायकतया तत्सङ्गमयितुं पूरयति । बाधस्येति । न्यूनताभङ्गाय बाधावतारस्थले वह्न्यादीतरत्वस्योपाधितया दूषकत्वं पूरणेन निराकुरुते । निश्चये चेति । बाधस्येत्यनुषज्यते । वैयर्थ्यादिति । साध्याभावस्यानिश्चिततया तत्साधकोपाधेर्निष्फलत्वादित्यर्थः ।

नन्वित्यादिमूले बाधे उपाधिनियमखण्डनस्य बाधोन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधितापत्तिरूपदूषणसमाधानतामुपपादयति । मा भूत्सोऽप्युपाधिरिति । तस्यानुपाधित्वमिष्टमेवेति न तदापत्तिसम्भव इत्यर्थः । एवं च नोपाधिनियम इति मूलस्य येन तन्नियमरक्षायै वह्नीतरत्वादेरुपाधित्वमावश्यकं स्यादिति शेषः ।

मूले हेतुमति पक्षे बाध इति । बाधितसाध्यकपक्षवृत्तिहेतावित्यर्थः । पक्षेतरेति नियमे नान्तर्भावनीयम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नभेदानात्मकातेजस्त्वादिरूपोपाधिमादाय नियमस्य अग्रे निर्वाह्यत्वात् ।

बाधहेत्वाभासशालिनि पक्षवृत्तिहेतौ सोपाधित्वनियम इति मूलाभिप्रायेण शङ्कते दीधितौ । न चेति । व्यभिचारेणासिद्ध्या चासङ्कीर्णो यत्र बाधहेत्वाभासः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यासिद्धिविरोधी तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वरूपः तादृशे गन्धप्रागभावादिविशिष्टघटादिपक्षकगन्धादिसाध्यकपृथिवीत्वादिहेतावित्यर्थः ।

व्यभिचार इति । तादृशहेतोस्साध्यव्याप्यतया उपाधेर्व्यभिचारो-न्नायकतया दूषकतामभ्युपगच्छत उक्तनियमवादिनो मते साधना-व्यापकत्वस्योपाधिलक्षणे ऽवश्यं प्रवेशात्तादृशलक्षणाक्रान्तस्य उपाधेस्तत्रासम्भवादिति भावः । प्रकृते बाधत्वादिति । बाधपदेन प्रकृते विवक्षणादित्यर्थः । तथा च तादृशसाध्याभाववत्पक्षवृत्ति-हेतोस्सोपाधित्वनियम इति मूलार्थः । उक्तस्थले च पक्षे न तादृ-शसाध्याभाव इति न व्यभिचार इति भावः । सर्वत्र पक्षतावच्छे-दकसामानाधिकरण्येनैवानुमितिस्साध्यमवगाहते इतरबाधला-घवज्ञानबलादपि न व्यापकतानवच्छेदकरूपेण साध्यभानमिति प्राचीनमते ऽसिद्धिव्यभिचारान्यतरासङ्कीर्णबाधस्थलमेव नास्ति, तथा च तन्मते हेत्वाभासग्रन्थे निर्वक्ष्यमाणबाधहेत्वाभासविभाज-कधर्मपुरस्कारेण बाधोपपादनेऽपि न व्यभिचारः, गन्धादिमद्भि-न्नगन्धप्रागभावादिरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नगन्धाद्यभावस्यानुमि-त्यविरोधितया बाधत्वविरहादित्याशयेनाह । तदनभ्युपगमाद्वेति । असङ्कीर्णबाधस्यैवोक्तनियमवादिनाऽनभ्युपगमाद्वेत्यर्थः ।

ननु तेजस्त्वावच्छिन्नपक्षकानुष्णत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले ऽते-जस्त्वरूपपक्षेतरत्वं विना अन्योपाधेरभावादुक्तनियमानुरोधेन त-स्योपाधित्वमावश्यकम्, सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य दूषकताबीज-त्वमते च तद्व्यतिरेकस्यासाधारणतया तस्य दूषकत्वासम्भव इति मूलोक्तं न सङ्गच्छते अतेजस्त्वभिन्नस्यापि शुद्धसाध्यव्यापकभा-स्वररूपशून्यत्वादेरवच्छिन्नसाध्यव्यापकगुरुत्वादेश्चोपाधेस्सम्भवा-दित्यतो ऽतेजस्त्वं विनेत्यादि व्याचष्टे । अतेजस्त्वमिति । त-त्समशालिमिति । असाधारणव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन तत्तुल्यमि-त्यर्थः । तथा चासाधारण्यव्यतिरेकप्रतियोगिनः उपाध्यन्तरस्य सत्त्वेऽपि पक्षेतरत्वव्यतिरेकस्येव तद्व्यतिरेकस्य असाधारणत्वेन सत्प्रतिपक्षानुन्नायकत्वात् सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्योपाधिदूषकता-बीजत्वमते उक्तनियमस्य पक्षेतरत्वेनेव तादृशोपाधिनापि न निर्वा-हः पक्षेतरस्येव तस्यापि तन्मते उपाधित्वासम्भवादिति मूला-भिप्रायः । शुद्धसाध्यव्यापकस्येति । तथा चावच्छिन्नसाध्य-व्यापकोपाधिसत्त्वेऽपि उक्तलक्षणस्य शुद्धसाध्यव्यापकताघटितत्वे-न तल्लक्षणकर्तृमते तस्याप्यनुपाधित्वेन तमादायापि नोक्तनियम-

निर्वाह इति मूलाशयः। अदोष इति । अतेजस्त्वं विनान्यस्योपाधेरभावादित्युक्तेर्नासङ्गतिः ।

(दी०) न चैतद्व्यतिरेको नासाधारणः, पक्षे साध्यस्यासिद्धौ सपक्षाभावात्, सिद्धौ च तत्रैव सपक्षे वर्तमानत्वादिति वाच्यम् । पक्षमात्रवृत्तिरसाधारण इत्यभिप्रायात् । जलादावुष्णत्वभ्रमदशायां तथात्वमित्यपरे । ग्रीष्मोष्मणि तेजस्त्वाग्रहदशायामप्रतीतसाध्यतदभावसहचाररूपत्वमसाधारण्यमित्यन्ये ।

(गा०) एतद्व्यतिरेक इति । तेजस्त्वावच्छिन्नपक्षे अनुष्णत्वाभावस्य उष्णत्वस्य साधने पक्षमात्रवृत्तिरप्यतेजस्त्वव्यतिरेक इत्यर्थः । पक्षे साध्यस्यासिद्धाविति । तेजसि अनुष्णत्वानिर्णयदशायामित्यर्थः । सपक्षाभावादिति । स्वधर्मिकतदानीन्तनतन्निश्चयविषयसाध्यवतोऽप्रसिद्ध्या असाधारण्यघटकतद्व्यावृत्तत्वदलासत्त्वादित्यर्थः । सिद्धौ च । पक्षे साध्यस्य सिद्धिदशायां च । तत्रैव । पक्ष एव । सपक्षे । स्वस्मिन्निश्चीयमानसाध्यवति । वर्तमानत्वात् । वर्तमानत्वेन तद्व्यावृत्तत्वाभावात् । पक्षमात्रवृत्तिरिति । पक्षत्वं सन्दिग्धसाध्यकत्वम्, तथा च क्वचित्तेजसि तदानीं उष्णत्वानिश्चयेऽपि कालान्तरीणोष्णत्वग्रहजन्यसंस्कारमूलककोटिस्मृत्या यदा तेजोमात्रे तत्संशयः तदा तेजस्त्वव्यतिरेकस्य साध्यसंशयविषयमात्रवृत्तित्वात् साध्यसहचारमात्रग्रहविरोधितादृशासाधारण्यरूपदोषेण तादृशव्यतिरेकस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वासम्भव इति भावः ।

अथ वा अनुमितिविशेष्य एव पक्षः, पक्षे साध्यनिश्चयदशायां तन्मात्रवृत्तित्वस्य सहचारग्रहाविरोधित्वेऽपि तदा बाधादेव पक्षे विपरीतसाध्यसिद्धेः सत्प्रतिपक्षस्याकिञ्चित्करतया नोपाधेर्दूषकत्वमिति भावः । जलादावुष्णत्वभ्रमदशायामिति । तथात्वम् । अस्य व्यतिरेकस्य हेतोरसाधारण्यम् । तच्छरीरे धर्मिणि वास्तवसाध्यवत्त्वानिवेशादिति शेषः । तथा च तदानीमेव सत्प्रतिपक्षानुमापकत्वेन तत्प्रतियोगिनो नोपाधित्वसम्भव इति मूलाशयः । ग्रीष्मोष्मणीति । उष्णतया निश्चीयमान इति शेषः । तेजस्त्वव्यञ्जकभास्व-

रूपग्रहाभावलाभायानुद्भूतरूपवत्तेजोऽनुसरणम् । तत्र तेजस्त्वाग्रहदशायामपि वास्तवतद्व्यावृत्तत्वघटितासाधारण्यायोगादाह । अप्रतीतेति । उष्णत्वाग्रहेऽपि साध्यतदभावसहचरिततया ऽप्रतीयमानत्वरूपासाधारण्यं यद्यपि निर्वहति, तथापि तदानीं साध्याप्रसिद्धैव सत्प्रतिपक्षासम्भवादसाधारण्यमकिञ्चित्करं स्यादित्युष्णत्वग्रहानुसरणम् ।

अथ वा अप्रतीतसाध्यतदभावसहचारत्वमित्यस्य साध्यादिमत्तया निश्चीयमाने धर्मिणि अप्रतीयमानत्वमित्येवार्थः, तथा चासाधारण्यसम्पादक एवोष्णत्वनिश्चयः, अपरेषामन्येषां च मते दशाविशेषे ऽसाधारण्येऽपि अन्यदा सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन अतेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भवेन तदानीन्तनोपाधित्वमादायैव च उक्तनियमनिर्वाहादसाधारण्यदशायां तस्यादोषत्वे न क्षतिरित्यस्वरसबीजमाहुः ।

न च पक्षमात्रवृत्तित्वस्यासाधारणत्वेऽपि पक्षत्वं यदि सन्दिग्धसाध्यकत्वं तदाप्यनित्यमिति तुल्योऽनुयोगः यदि चानुमितिविशेष्यत्वमात्रं तत्तदा विपक्षैकदेशे साध्यनिश्चयदशायां साध्यसहचारग्रहसम्भवेन व्याप्तिग्रहसम्भवात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनातेजस्त्वादिज्ञानादुक्तसाध्यवत्त्वनिश्चयाप्रतिबध्याया एकदेशे साध्यानुमितेः प्रतिरोधादुपाधेर्दोषत्वमक्षतमेवेति व्यतिरेकेऽसाधारण्यमकिञ्चित्करमेवेति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन यत्रानुष्णत्वसिद्धिरुद्देश्या तत्रानुमितिविशेष्यपक्षमात्रवृत्तेरुपाधिव्यतिरेकहेतोः पक्षैकदेशे उष्णत्वनिश्चयदशायां उष्णत्वव्याप्तिग्रहसम्भवेऽपि बाधनिश्चयबलादेव उद्देश्यानुमितेरसम्भवेन तद्विपरीतस्वप्रयोज्ययादृशानुमितिविरोधिबाधरूपदोषवान् यः पक्षधर्मो हेतुः स उपाधिज्ञानानधीनदोषज्ञानाप्रयोज्यतादृशानुमित्यनुत्पादप्रयोजकोपाधिमानित्येतादृशनियमनिर्वाहान्मूलसङ्गतेः ।

(चि०) किञ्च पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वं पर्वतेतरद्रव्यत्वं ह्रदपर्वतसंयोगानाधारत्वं ह्रदपर्वतान्यत्वादिकमुपाधिः स्यादेव, व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात्, व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यम्, तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात्, तस्मा-

दुभयोरपि व्याप्तिग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्ति-निश्चयः, किन्तूभयत्र व्यभिचारसंशयः । तथा च व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वम्, तच्च पक्षे-तरेऽप्यस्ति । तदुक्तं उपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति ।

(दी०) असाधारणे हि साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिग्र-हप्रतिबन्धः, व्यतिरेकव्याप्त्यादरे तु साध्यतदभावयोरपि तद-विशेषात्सत्प्रतिपक्षो दूषकताबीजम् । न चेहाद्यः, व्यतिरेकित्वा-त्, न द्वितीयः सप्रतिपक्षे तदनवकाशात्, अतः पक्षेतरोऽपि सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयोपाधिरेवेत्याह । व्यतिरेकिणेत्यादिना । नन्वेवं प्रागुक्तरीत्या व्यभिचाराद्युन्नायकत्वस्य सत्प्रतिपक्षे-ऽनुद्भावनीयतापत्त्या च सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य दूषकताया-मबीजत्वे उपाधिर्दूषणमेव न स्यात् बीजाभावादत आह । तस्मादिति । तदुक्तमुपाधेर्व्यभिचारशङ्कैवेति ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षोत्थापकताया दूषकताबीजत्वं स्वीकृत्यापि पक्षे-तरत्वसमशीलानामन्येषामुपाधित्वमुपपादयति मूले किञ्चेति । व्य-तिरेके असाधारण्याभावादिति । पर्वतावयवरूपादौ गुणादौ ह्रदे च सपक्षे उक्तधर्माणां व्यतिरेकरूपस्य साध्याभावसाधकहेतोर्वर्त्तमा-नत्वादिति भावः । पर्वतेतरत्वस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमुपपा-दयति । व्यतिरेकिणेति । व्यतिरेकिहेतुरूपेण पर्वतेतरत्वाभावेन साध्याभावसाधनसम्भवादित्यर्थः ।

व्यतिरेकितया सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमात्रोक्तौ व्यतिरेकित्वस्या-साधारण्यदूषकतानिवारकत्वलाभात्तच्छङ्कानुदयेन न चासाधार-ण्यमित्यग्रिमग्रन्थानुत्थितिरतोऽसाधारण्यस्य दूषकताबीजद्वयं व्यतिरेकितया तदेकतरोद्धारेऽप्यपरतच्छङ्कया न चेत्यादिग्रन्थो-त्थितिरिति दर्शयति दीधितौ असाधारणे हीति । शब्दादौ । नित्य-त्वादिसाध्यकशब्दत्वादिहेतावित्यर्थः । साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धे-नेति । सपक्षव्यावृत्तेरित्यादिः । व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः । अन्वयव्याप्ति-

ग्रहप्रतिबन्धः । दूषकताबीजमित्यग्रिमेणान्वयः । व्यतिरेकव्याप्त्यादरे त्विति । तादृशदूषणोद्धारायेत्यादिः । साध्यतदभावयोरपि तदविशेषादिति । हेतुव्यतिरेके साध्याभावस्येव साध्यस्यापि व्यापकताग्राहकतत्सहचारज्ञानघटितसामग्र्यास्सत्त्वादित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षः । स्वेनैव स्वसाध्यानुमितिप्रतिरोधः । इह प्रतिरोधायोपन्यस्तस्योपाधेर्व्यतिरेके हेतौ अन्वयव्याप्तिग्रहरूप आद्यो दोषो नेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षे तदनवकाशादिति । प्रतिरोधे प्रतिरोधरूपदोषानवकाशादित्यर्थः । परेण प्रतिरुद्धकार्यस्यापि परकार्यप्रतिरोधकत्वात् अन्यथा वाऽनुपन्यस्तहेतुना प्रतिरुद्धत्वादेव प्रतिरोधकत्वानुपपत्तिरिति भावः । व्यतिरेकिणेत्यादिनेति । दोषत्वादित्यन्तेनेति शेषः । एवं च व्यतिरेकित्वादरे अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धरूपबीजासम्भवेऽपि अन्यदेव किमपि दूषकताबीजं स्थास्यतीति नाशङ्क्यम् उक्तबीजशून्यस्य असाधारण्यस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतामात्रेण दोषत्वात् तादृशदोषस्य च सत्प्रतिपक्षे ऽनवकाशादिति न चेत्यादिमूलार्थ इति भावः । पक्षेतरस्य सत्प्रतिपक्षानुन्नायकताव्यवस्थापनेन तस्य दूषकताबीजत्वमुपगम्य पक्षेतरस्य अलक्ष्यत्वमुपपादयतः सिद्धान्तिनो निराकृतवतस्तस्मादित्यादिना व्यभिचारसंशयाधायकतया तस्य लक्ष्यताव्यवस्थापनमाकाङ्क्षाविरहेण नावतरितुमर्हतीति तटस्थस्योपाधेरदूषणत्वशङ्कायां व्यभिचारसंशायकतया तद्दोषत्वव्यवस्थापनमवतार्य तादृशदूषकताबीजस्य पक्षेतरे सत्त्वकथनं सङ्गमयति । नन्वेवमिति । प्रागुक्तरीत्येति । न तु व्यभिचारोन्नायकतयेत्यादिसिद्धान्तिप्रदर्शितदोषेणेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षे ऽनुद्भावनीयतापत्त्या । पूर्वपक्षिदर्शितया । मूले उभयोरपि व्याप्तिग्राहकसाम्य इति । साध्यसाधनयोरुपाधिसाध्यनिरूपितव्याप्तिग्राहकसामग्र्याविशेषेणेत्यर्थः । विरोधादिति । वह्न्यादौ ग्राह्यया धूमादिव्याप्त्या आर्द्रेन्धनादौ च वह्न्याद्यव्यापकत्वग्राहकसामग्रीसहितया आर्द्रेन्धनादौ धूमादिव्यापकताग्राहकसामग्रीग्राह्यस्य धूमादिव्यापकाव्याप्यत्वस्य विरोधादित्यर्थः । न व्याप्तिनिश्चय इति । एकयापि सामग्र्येति बोध्यम् । उभयत्र व्यभिचारसंशयः । साध्ये उपाधेः साधने च साध्यस्य व्यभिचारसंशय एव । व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनेति । स्वधर्मिकोपाधित्वग्राहकसामग्रीसंवलनाधीनसाधनधर्मिकव्यभिचारसंशयप्रयो-

जकतयेत्यर्थः ।

ननु उपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति मूलमसङ्गतम्, सहचारादिरूपसाधारणधर्मदर्शनादितोऽपि व्यभिचारसंशयेनोपाधिभिन्ने तद्व्यवच्छेदकत्वबाधात्, अत एवकारं व्यत्यस्यति दीधितौ उपाधेरिति । ईदृशैवकारेण चानुमितिविरोधिकार्यान्तरे व्यभिचारनिश्चयादौ उपाध्यधीनत्वव्यवच्छेदः ।

(चि०) भवतु वोक्तन्यायेन सकलानुमानभङ्गभिया पक्षेतरोऽनुपाधिः, तथापि लक्षणमतिव्यापकम् । नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम्, दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् । तथा दूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च ।

(दी०) भवतु वा पक्षेतरो नोपाधिः,उपादीयताश्च तद्व्यावृत्तये विपक्षाव्यावर्तकेत्यादिकं विशेषणम्, तथापि लक्षणमतिव्यापकमेव । अणवो जन्याणवो वा सकर्तृकाः कार्यत्वादित्यादावनणुत्वादौ । ननु व्यभिचाराद्युन्नायकतामात्रेणोपाधित्वे व्यापकव्यभिचारित्वादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह । तथेति । तथा । तेन रूपेण । स्वव्यभिचारेण स्वव्यतिरेकेण वा । दूषकतायाम् । व्यभिचारस्य सत्प्रतिपक्षस्य वोन्नायकतायाम्, अतिप्रसङ्गभञ्जिकायां साध्यव्याप्यत्वस्य व्यर्थत्वात् ।

(गा०) भवतु वेत्यादिना पक्षेतरस्यालक्ष्यत्वमभ्युपेत्य तत्रातिव्याप्तिप्रसञ्जनमसङ्गतम्, अलक्ष्यत्वे उक्तविपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वेनातिव्याप्तेर्वारितत्वात्, अत उक्तविशेषणेऽपि पक्षेतरविशेषे ऽतिव्याप्तिरित्यर्थकतां पूरणेन प्रकाशयति भवतु वेत्यादिना । अणवस्सकर्त्तृकाः कार्यत्वादित्यादौ अनणुत्वादिरूपपक्षेतरविशेषणस्याणोः परमाणुरूपविपक्षव्यावर्त्तकत्वेऽपि पक्षतावच्छेदकानाक्रान्तविपक्षाव्यावर्तकतानिवेशनातिव्याप्तिरतो जन्याणवो वेति । अनणुत्वादाविति ।

न च अणुत्वेन भेदविशेषणयोः परमाणुद्व्यणुकयोः परमाणुरूपविशेषणस्य परमाणुरूपविपक्षव्यावर्तकत्वेऽपि द्व्यणुकरूपविशेषणस्य न तथेति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अणुत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन द्व्यणुकविशेषितस्यापि भेदस्य भेदाधिकरणपरमाण्ववृत्तितया द्व्यणुकस्यापि परमाणुरूपविपक्षव्यावर्तकत्वात् ।

यद्यपि पर्वतो धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यादावपि पर्वतेतरत्वादौ अतिव्याप्तिस्सम्भवति, पर्वतादिरूपविशेषणस्य निर्वह्निपर्वतादिरूप विपक्षव्यावर्तकत्वात्, तथापि पर्वतादिविशेषे वह्न्याद्यभावनिश्चये पर्वतादिविशेषणस्य विपक्षव्यावर्तकत्वं दुर्ग्रहम्, तत्र च वह्न्याद्यभावनिश्चयो न सार्वत्रिकः, उक्तस्थले च अजन्याणौ कर्तृजन्यत्वरूपसकर्तृकत्वशङ्काया असम्भवेन तत्र तदभावानिश्चयस्य परार्थस्थले प्रतिवादिना सम्पादनसम्भवेन अनणुत्वस्योपाधित्वनिश्चयः सर्वत्र सम्भवतीतीश्वरसाधकतादृशानुमानस्यैवोच्छेद इति विशेषात् उक्तस्थलानुधावनम् । व्यभिचाराद्युन्नायकत्वाविशेषेणोक्तविषमव्याप्यस्योपाधित्वे तथा दूषकतायामित्यादिना व्यभिचाराद्युन्नायकत्वे साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकताया हेतुत्वेनाभिधानेऽप्रयोजकत्वाच्चेति चकारासङ्गतिः, अतस्तादृशग्रन्थावतारबीजशङ्कां दर्शयति । नन्विति । व्यभिचारादीत्यादिना सत्प्रतिपक्षपरिग्रहः । व्यापकव्यभिचारादीत्यादिना व्यापकाभावपरिग्रहः । अतिप्रसङ्ग इति । साध्यव्यापकस्योपाधेरुन्नायकव्यभिचारादिप्रतियोगित्वमिव तद्व्यभिचारादेरपि स्वतो व्यभिचाराद्युन्नायकत्वादिति भावः । इत्यतः । उन्नायकतायां विशेषानभिधानादवतीर्णतादृशाशङ्कातः । आह । उन्नायकताविशेषस्योपाधित्वप्रयोजकत्वप्रदर्शनेनातिप्रसङ्गं वारयन् उपाधित्वे साध्यव्याप्यत्वस्यानुपयोगितां दर्शयति । तथेत्यस्य व्याख्या तेन रूपेणेति । एतस्यैव विवरणं स्वव्यभिचारेण स्वव्यतिरेकेण वेति । उन्नायकस्य स्वव्यभिचारस्य स्वव्यतिरेकस्य वा ज्ञानसम्पादनेनेत्यर्थः । दूषकतायामित्यस्य व्याख्या व्यभिचारस्येत्यादि । तादृशोन्नायकताया उपाधित्वप्रयोजकत्वेनातिप्रसङ्गलाभाय पूरयति । अतिप्रसङ्गभञ्जिकायामिति । सत्यामिति शेषः ।

(चि०) अथ साध्यप्रयोजको धर्म उपा-

मिति साध्यव्यापकतापीष्यते । तथा च समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् ? तत्किं विषमव्याप्तस्य दूषकताबीजाभावान्नोपाधिशब्दवाच्यत्वम्, तथात्वेऽप्युपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्वा? नाद्यः, तस्यापि व्यभिचाराद्युन्नायकत्वात्, नापरः, न हि लोके समव्याप्त एवान्यत्र स्वधर्मप्रतिबिम्बजनके एवोपाधिपदप्रयोगः । लाभाद्युपाधिना कृतमित्यादौ लाभादाद्युपाधिपदप्रयोगात् । किञ्च न शास्त्रे लौकिकव्यवहारार्थमुपाधिव्युत्पादनम्, किन्त्वनुमानदूषणार्थं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमात्रमिति शास्त्रे तत्रैवोपाधिपदप्रयोगः ।

(दी०) विषमव्याप्तस्यानुपाधित्वे योगाभावं नियामकमाशङ्कते । अथेति । उप । समीपवर्तिनि, आदधाति स्वीयं धर्ममित्युपाधिः । यद्धर्मबोधकपदसमभिव्याहारेण चोपाधिपदं प्रयुज्यते तद्धर्मसङ्क्रामकत्वं तद् बोधयति । यथा स्फटिकलौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरित्यत्र लौहित्यसङ्क्रामकत्वम् । प्रयुज्यते च शास्त्रे व्याप्यत्वबोधकपदसमभिव्याहारेण तत्, यथा अत्र साधने असावुपाधिरिति, अतो व्याप्तिसङ्क्रामकत्वलाभः ।

(गा०) अथोपाधिः स उच्यत इत्यादिना उपाधिपदव्युत्पादनं विषमव्यापकस्यालक्ष्यतासम्पादकतया पूर्वोक्तलक्षणे साध्यव्याप्यत्वविशेषणसार्थक्योपपादकमिति प्रदर्शयन् तत्सङ्गमयति । विषमव्याप्तस्येति । योगाभावम् । अवयवार्थान्वयलभ्यस्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रामकत्वरूपोपाधिव्यवहारविषयताप्रयोजकधर्माभावम् । नियामकम् । प्रयोजकम् ।

यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिबिम्बते यस्य धर्मः समीपवर्तिनि स्वभिन्ने भासत इति मूलार्थः । कथं तादृशस्य उपाधिपदाल्लाभ इत्याकाङ्क्षायामाह दीधितौ उपेति । उपेत्यस्य सप्तम्यन्तोपपदस्य व्याख्या समीप-

वर्त्तिनीति। आदधातेरारोपजननात्मकाधानार्थकस्य स्वधर्माधानरूपविशेषपरत्वाशयेनाह। आदधाति स्वीयं धर्ममिति। उक्तव्युत्पत्त्या सामान्यतः स्वधर्मसङ्क्रामकत्वलाभेऽपि कुतः स्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रामकत्वलाभ इत्यत आह। यद्धर्मेति। उपाधिपदमित्यस्य यदित्यादिः। तदिति। तदुपाधिपदमित्यर्थः। एतत् दृष्टान्तेन द्रढयति। यथेति। लौहित्यसङ्क्रामकत्वम्। स्फटिके लौहित्यभ्रमजनकत्वम्, यथा चैतत्प्रकारोऽधस्तात्प्रदर्शितः। शास्त्रे। शास्त्रीयकथायाम्। व्याप्यत्वबोधकपदम्। साधनादिपदम्, सिद्धिस्वरूपयोग्यताया व्याप्तिपर्यवसितत्वादिति भावः।

(चि०) अन्ये तु यदभावो व्यभिचारविरोधी स उपाधिः न च विषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विरुणद्धि, तस्याभावेऽपि व्यभिचारात्, अस्ति ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वम्, तद्व्याप्यं च गुणत्वम्, न चानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिरस्ति। समव्याप्तिकस्य च व्यतिरेकस्तथा। न हि साध्यव्यापकव्याप्यीभूतस्य व्याप्यं यत्तत्साध्यं व्यभिचरति। व्यभिचारे चान्ततस्साध्यमेवोपाधिः, अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वात्साधनाव्यापकत्वादिति स्वीचक्रुः।

तन्न। तत्रापि ह्यव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तन्त्रम्, आवश्यकत्वात् लाघवाच्च। न तु साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि, भवतैव व्यभिचारस्य दर्शितत्वात्। न च साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वम्, साध्यव्याप्यमित्यत्रापि ह्यनौपाधिकत्वं तदेव वाच्यम्, तथा चानवस्थेति।

(दी०) यदभाव इति। अस्ति तावदिह हेतावुपाधिर्नेह हेतावुपाधिरिति प्रतीतिर्व्यवहारश्च, तावालम्ब्य चेदं लक्षणवाक्यम्। तत्र

यदि साधने उपाधिव्यभिचाराव्यभिचारौ तद्व्याप्यत्वव्याप्यत्वे वा, यदि वा तेन सम्बन्धेन तद्वृत्त्यवृत्ती एव तदालम्बनम् उभयथापि नेह क्षतिः, यदभावशब्देनापि तथैव वक्तुं शक्यत्वात् । तदभावस्य च व्यभिचारविरोधित्वं तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभिचारविरहस्तद्विरहिणि धर्मे चावश्यं व्यभिचारसत्त्वम्, तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभिचारविरहः, व्यभिचारविरहिणि धर्मे चावश्यं तत्सत्त्वमिति वा । ईदृशश्च विरोधो न विषमव्यापकाभावस्य, तत्सत्त्वेऽपि व्यापक एव व्यभिचारसत्त्वात्, नापि विषमव्याप्याभावस्य, साध्य एव तद्विरहेऽपि व्यभिचाराभावात्, तादृशधर्मस्य चोक्तसम्बन्धेन उक्ततत्सम्बन्धस्य वा यत्र वृत्तिस्तत्रायमुपाधिः, स एव च सोपाधिः ।

(गा०) विषमव्याप्तस्य दूषकताबीजाक्रान्तत्वेऽपि नोपाधिता, उपाध्यभावरूपव्याप्तौ यस्य प्रतियोगितया प्रवेशस्तस्यैव दूषकस्य लक्ष्यत्वात्, साध्यसमव्याप्ताभावस्यैव साधननिष्ठस्य व्याप्तित्वात्, विषमव्यापकाभावस्य व्यभिचारिसाधारणतयाऽतथात्वात् तस्य तत्राप्रवेशादिति सौन्दडोपाध्याया वदन्ति । तन्मतसिद्धलक्ष्यतावच्छेदकं दर्शयति मूले । अन्ये त्वित्यादि । यदभावः । यद्धर्मावच्छिन्नाभावः । व्यभिचारविरोधी । साध्यव्यभिचारविरोधी । सः । तद्धर्मावच्छिन्नः । उपाधिरिति । व्यभिचारिसाधारणस्य व्याप्तित्वासम्भवेन व्यभिचारिव्यावृत्तस्यैवाभावस्य व्याप्तिरूपतया तत्प्रतियोगिन एवामौपाधिकत्वरूपव्याप्तिघटकत्वादिति भावः ।

तत्रोपाध्यभावरूपव्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धविशेषानिवेशे धूमादिरूपसाध्यसमव्याप्तार्द्रेन्धनप्रभववह्न्यादिरूपोपाधेरपि यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य साध्यव्यभिचारिवह्न्यादिसाधारणतया अतिव्याप्तिः, उपाधितावच्छेदकसाधनतावच्छेदकसम्बन्धद्वयघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे साधनव्यापकसाध्यसमव्याप्तस्य सद्धेतुघटितस्याप्रसिद्ध्या साधनाव्यापकत्वं प्रतियोगिविशेषणं परित्यज्य साध्यसमव्याप्ताभावस्यैव निवेशनीयत-

या सङ्केतावपि साध्यसमव्याप्तसाध्यादिसामानाधिकरण्येनासम्भवः, पारिभाषिकानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वोपगमे उपाधेर्व्याप्तिघटकत्वा-नुपयोगः ।

अथ साधनाव्यापकसाध्यसमव्याप्तोपाधेरप्रसिद्धावपि व्यधि-करणधर्मावच्छिन्नाभावरूपः साधनाव्यापकत्वावच्छिन्नसाध्यसम-व्याप्ताभावः प्रसिद्ध एव शशीयत्वावच्छिन्नविषाणाभाववत्, सौन्दडमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि सत्त्वात्, व्यधि-करणधर्मावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयितया व्यभिचारसाधा-रण्येऽपि स्वाव्यापकत्वावच्छिन्नसाध्यसमव्याप्ताभावस्य स्व-निष्ठत्वाविशेषितस्य व्यभिचारिव्यावृत्ततया व्याप्तिरूपता नि-राबाधैव, धूमादिव्यभिचारिवह्न्याद्यव्यापकत्वस्य धूमादिसम-व्याप्तोपाधिनिष्ठतया तेन रूपेण सामानाधिकरण्यसम्बन्धा-वच्छिन्नसाध्यसमव्याप्ताभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा-नात्मकतया वह्न्यादावसत्त्वेनातिव्याप्तिविरहात् । एवञ्च यद्-भाव इत्यादावपि यद्रूपवत्सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नस्व-व्यापकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्स्वनिष्ठत्वविशेषितः साध्य-व्यभिचारिव्यावृत्तः तद्रूपावच्छिन्न उपाधिरित्येवार्थः, प्रकृतसाध-नाव्यापकत्वस्यापि निवेशनीयतया सङ्केतौ साध्यसमव्याप्तस्य नोपा-धिताप्रसङ्ग इति चेन्न । असङ्केतावपि साध्यसमव्याप्तस्योभयत्वादि-ना साधनाव्यापकतया तेन रूपेण तदभावस्य सामानाधिकरण्यस-म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यासत्त्वादसम्भवापत्तेः ।

न च साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वरूपेण साध्यसमव्यापकताव-च्छेदकरूपाभाववत्तद्रूपाश्रयत्वं व्याप्तिरित्येव वक्तव्यम् अतो नोक्त-दोष इति वाच्यम् । तथा सति व्याप्तेरुपाध्यभावरूपत्वाभावेन पारि-भाषिकानौपाधिकत्वरूपतापत्तेः ।

न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकः स्व-व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नसाध्यसमव्यापकतावच्छेदकावच्छि-न्नप्रतियोगिताकाभावः स्वस्य व्याप्तिरित्यस्त्विति वाच्यम् । व्यधि-करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सत्त्वेऽपि तदवच्छिन्नप्रति-योगितावच्छेदकताकसंसर्गाभावस्याप्रामाणिकत्वात् । केनापि ग्रन्थ-कारेण तस्यानभ्युपगतत्वाच्च । तत्सत्त्वे केवलान्वयिस्थले साध्यताव-

च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धावपि तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावरूपाव्यभिचारस्य व्याप्तित्वसम्भवात् कूटादिघटितपारिभाषिकाव्यभिचारस्यानुसरणासङ्गतेरित्याशङ्क्य व्यभिचारादेस्सम्बन्धतायाः प्रामाणिकत्वे व्यभिचारेणाव्याप्यत्वेन वा सम्बन्धेन अवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यसमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव एव अनौपाधिकत्वम्, तथा च साधनाव्यापकत्वाविशेषितसाध्यसमव्याप्त एवोपाधिपदार्थः, प्रकृतेऽपि यदभावपदेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव विवक्षितः व्यभिचारादेस्सम्बन्धताया अप्रामाणिकत्वे तूपाधिव्यभिचारादेरुपाधिपदार्थताया आवश्यकत्वात् साधनाव्यापकत्वाविशेषितसाध्यसमव्याप्तरूपोपाधिव्यभिचाराभावस्तदव्याप्यत्वाभावो वा ऽनौपाधिकत्वम्, प्रकृतेऽपि यदभावपदेन यद्व्यभिचाराभावः यदव्याप्यत्वाभावो वा विवक्षित इति वक्तुं व्यभिचारादेस्सम्बन्धताया उपाधिपदस्य तद्व्यभिचारार्थकताया वा आवश्यकत्वसाधकप्रतीतिव्यवहारौ दर्शयति । अस्ति तावदिति । व्यवहारस्यैव प्रकृते उपाधिव्यभिचारादौ उपाधिपदप्रवृत्तिसाधकतया व्यवहारालम्बनम् । उपाधिव्यभिचाराव्यभिचारौ तदालम्बनमित्यग्रिमेण सम्बन्धः । इहोपाधिरित्यत्रैतन्निष्ठव्यभिचारः, नेहोपाधिरित्यत्रैतन्निष्ठव्यभिचाराभावो विषय इत्यर्थः । नेहोपाधिरित्यत्र हेतौ उपाधेरेव यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वे यत्र हेताविहोपाधिरिति प्रतीतिव्यवहारौ तत्रापि नेहोपाधिरित्याकारेण तौ स्यातामिति सूचयितुमिहोपाधिरिति प्रतीत्यादिकथनम् । केवलान्वयिसाध्यके साध्यसमव्याप्तस्य उपाधेर्व्यभिचाराप्रसिद्ध्या तद्व्यभिचाराभावरूपानौपाधिकत्वाप्रसिद्धिरतः तदव्याप्यत्वव्याप्यत्वे वेति । व्याप्यत्वं अव्याप्यत्वाभावत्वेन विषय इत्यवधेयम् । केवलान्वयिनि तदव्याप्यत्वमवृत्तौ प्रसिद्धम्, अतो न तत्रानौपाधिकत्वस्य प्रतियोग्यप्रसिद्धिः । अव्याप्यत्वं च स्वव्यापकतत्कं यद्यत्त्वाभावः, न त्वव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावः, व्यभिचाराप्रसिद्ध्या तद्घटितस्य तस्याप्रसिद्धेः । तेन सम्बन्धेनेति । व्यभिचारेण अव्याप्यत्वेन वा सम्बन्धेनेत्यर्थः । तद्वृत्त्यवृत्ती इति । तस्योपाधेस्सत्त्वासत्त्वे इत्यर्थः । तथैव । तादृशाभावस्यैव । साध्य-

न्यूनवृत्तिमहानसत्वादेः व्यभिचाराभावादेरपि साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यत्वसत्त्वादतिव्याप्तिः स्यादतो व्यभिचारविरोधित्वं तद्व्यावृत्तं निर्वक्ति । तदभावस्येति । तत्सत्त्वे अवश्यं व्यभिचारविरह इति । स्वव्यापकसाध्यव्यभिचाराभावकत्वमित्यर्थः । तद्विरहिणि धर्मे चावश्यं व्यभिचारसत्त्वमिति । स्वविरहिधर्मत्वव्यापकसाध्यव्यभिचारकत्वमित्यर्थः । धर्मे चेति चकारेण समुच्चयार्थकेन उक्तयोर्मिलितयोर्व्यभिचारविरोधित्वरूपतेति सूचितम्, प्रत्येकस्यातिप्रसक्तत्वात् । उपाध्यव्याप्यत्वाभावविरहिण्यवृत्तौ साध्यव्यभिचारासत्त्वात्तस्य तद्विरहव्यापकत्वसम्भव इति धर्मत्वनिवेशनम् । उक्तदलद्वयनिवेशापेक्षया स्वव्यापकसाध्यव्यभिचारविरहविशिष्टधर्मत्वव्यापकत्वनिवेशे लाघवम्, साध्यव्यभिचारस्यैकधानिवेशात् स्वविरहस्य चानिवेशात्, बहुव्रीह्यर्थाप्रवेशाच्चेत्यालोच्य तथैव विरोधित्वं निर्वक्ति । तत्सत्त्व इति । अत्र व्यभिचारविरहस्य न द्वेधा निवेशः, स्वव्यापकत्वविशेष्यतापन्नस्य व्यापकत्वविशेषणविधया एकधा निवेशेनैव उपपत्तेः । पूर्वदलप्रयोजनं प्रकाशयति । ईदृशश्च विरोधो न विषमव्यापकाभावस्येति । साध्यविषमव्यापकार्द्रेन्धनादेर्व्यभिचारादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तद्व्यभिचाराद्यभावस्य चेत्यर्थः। तत्सत्त्वेऽपीति । तादृशाभाववत्यार्द्रेन्धनादावेव साध्यव्यभिचारसत्त्वेन साध्यव्यभिचारविरहस्य तादृशाभावाव्यापकत्वादित्यर्थः । नापि विषमव्याप्याभावस्येति ।साध्यविषमव्याप्यमहानसत्वाद्यभावस्य तद्व्यभिचाराभावस्य च नैतादृशो व्यभिचारविरोध इत्यर्थः । साध्य एवेति । तादृशाभावविरहवति साध्ये साध्यव्यभिचाराभावेन साध्यव्यभिचारस्य तद्विरहव्यापकत्वात्तस्य च साध्यव्यभिचाराभावाव्यापकत्वादित्यर्थः । उक्तरीत्या साध्यसमव्यापकत्वपर्यवसानेऽपि साधनाव्यापकत्वालाभात् सद्धेतौ साध्यसमव्याप्ते साधनव्यापकेऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह । तादृशधर्मस्येति । उक्तसम्बन्धेन । व्यभिचारेणाव्याप्यत्वेन वा सम्बन्धेन । यत्र वृत्तिरित्यग्रिमेणान्वयः । उक्ततत्सम्बन्धस्य । उक्तस्य तादृशसम्बन्धस्य । तत्रायमुपाधिरिति । तद्धेतुविषयतादृशधर्मेण अयमत्रोपाधिरिति व्यवहारः । स एव च सोपाधिरिति । स एव हेतुस्तादृशधर्ममादाय सोपाधिव्यवहारविषय इत्यर्थः । तथा च वह्न्यादिसमव्याप्ततत्सामग्र्यादीनामुक्तधर्माक्रान्तत्वेऽपि धूमादौ तदीयोक्तसम्ब-

न्धाभावात्तस्य सोपाधिताप्रसङ्गविरहात्साधनाऽव्यापकत्वानन्तर्भावेऽपि न क्षतिरिति भावः।

यद्यपि चैतावता केवलान्वयिसमव्याप्तस्य केवलान्वयिनः क्वचिदप्युपाधित्वाभावात् तत्रोपाधिव्यवहारापत्तिर्विशेषणान्तरमप्रवेश्य दुर्वारैव, तथापि व्यतिरेकित्वविशेषणेन तद्वारणसम्भवान्न साधनाऽव्यापकत्वनिवेशः, उपाधिपदार्थे व्यतिरेकित्वानिवेशेऽपि तत्र पृथक् शक्तेरुपगमादभावप्रतियोगितया यत्रोपाधिभानं तत्रैव तदन्वयोपगमेन केवलान्वयिसाध्यके नानौपाधिकत्वप्रतियोग्यप्रसिद्धिः।

(दी०) अत एव तदभावलक्षणमनौपाधिकत्वं व्याप्तिरिति गीयते। विरोधघटकदलद्वये च एकैकस्य व्याप्तिशरीरघटकता दूषकता वा न स्यादित्युभयोपादानमिति सर्वं सुस्थम्। यदि च समव्याप्ताकाशोभयमात्रवृत्तिधर्मेणाकाशस्योपाधित्वं वारणीयं तदा यत्पदं वृत्तिमत्परं बोध्यम्। अत्र च व्यभिचारस्य घटकत्वेऽग्रे प्रमेयत्वपदं व्यतिरेकिधर्मोपलक्षकम्।

अथैतादृशोपाध्यभावस्य व्याप्तिलक्षणत्वे यत्र व्यभिचारिणि नैतत्सम्भवस्तत्रातिव्याप्तिः, तस्यात्यन्तमसत्त्वेनाभावानिरूपणे तु तत्रासद्धेतावव्याप्तिरत आह। व्यभिचारे चेति। यस्य यद्व्यभिचारस्य यदव्याप्यत्वस्य वा अभावः साध्यव्यापके साध्यव्यभिचारविरोधी स साधनाव्यापक उपाधिरित्यपि वदन्ति। यद्व्यभिचाराभावस्साधने साध्यव्यभिचाराभावापादकस्स साध्यव्यापक उपाधिरित्यपि केचित्।

(गा०) अत एवेति। सोपाधिनिरुपाधिव्यवहारविषयोपाधिपदार्थे साध्यसमव्याप्तमात्रनिवेशादेव। तदभावलक्षणम्। उपाध्यभावस्वरूपम्। अनौपाधिकत्वम्। यौगिकानौपाधिकत्वपदप्रतिपाद्यम्। व्याप्तिरिति गीयत इति। साधनाव्यापकत्वस्य व्यतिरेकित्वस्य वाऽधिकस्योपाधिपदार्थे घटकत्वे सर्वत्रैव सद्धेतौ केवलान्वयिसाध्यके वा प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या अनौपाधिकत्वानुपपत्तिरिति भावः। उक्तल-

क्षणतावच्छेदकघटकं साध्यव्याप्यताप्रापकं साध्याव्यापकताप्रापकं च दलं सार्थकयति । विरोधघटकेति । एकैकस्येति । व्यापकताप्रापकदलमात्रस्य व्याप्यताप्रापकदलमात्रस्य वेत्यर्थः । तदवच्छिन्नाभावस्य व्यभिचारिसाधारणतया व्याप्तिघटकता तत्प्रकारकज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया दूषकता न स्यादिति यथासङ्ख्येनान्वयः ।

ननु साध्यसमव्यापकतावच्छेदकार्द्रेन्धनप्रभववह्न्याकाशान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य साध्यव्यभिचाराभावसमनियततया तेन रूपेणावृत्तेरुपाधितापत्तिरित्यत आह । यदि चेति । तेन रूपेण तस्योपाधित्वे क्षतिविरह इत्यभिसन्धाय यदि चेत्युक्तम् । यत्पदं वृत्तिमत्परमिति । यद्धर्मावच्छिन्नवृत्तिमद्यदभावो व्यभिचारविरोधी स तेन रूपेणोपाधिरिति विवक्षणीयमित्यर्थः ।

ननु यदभावपदेन यद्व्यभिचाराभावविवक्षणपक्षे अस्ति ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वमित्यग्रिममूलेन सह विरोधः, तादृशमूलस्य हि तत्पक्षेऽनित्यत्वविषमव्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्यं तद्व्यभिचाराभाववद् गुणत्वम्, न चानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिरस्ति गुणत्वेनानित्यत्वव्यभिचाराभाव इत्यर्थः, स च प्रमेयत्वव्यभिचाराप्रसिद्ध्या सङ्गत इत्यत आह । अत्र चेति । व्यभिचारस्य घटकत्वे इति । अभावप्रतियोगितया प्रविष्टत्वे इत्यर्थः । व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नयदभावस्य यद्व्याप्यत्वाद्यभावस्य वा घटकत्वे तु प्रमेयत्वव्यभिचाराप्रसिद्धावपि व्यभिचाररूपव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभाव अवृत्तौ प्रसिद्धस्य तद्व्याप्यत्वस्य चाभावः प्रसिद्ध एवेति तद्घटकत्वपक्षे नासङ्गतिरिति । व्यतिरेकिधर्मोपलक्षकमिति । अनित्यगुणान्यतरत्वतत्प्रकारकप्रमाविषयत्वादिरूपव्यतिरेकिधर्मपरमित्यर्थः । व्याप्तिलक्षणत्वे । व्याप्तिस्वरूपत्वे । यत्र व्यभिचारिणीति । अयमेतद्वृत्तियावद्धर्मवान् मेयत्वादित्यादावित्यर्थः । नैतत्सम्भव इति । न समव्याप्तोपाधिसम्भव इत्यर्थः । तत्र साध्यसमव्याप्तत्वेनाभिमतधर्ममात्रस्यैव साध्यान्तर्गततया तद्भेदघटितसमव्याप्तत्वासम्भवादिति भावः । अतिव्याप्तिरिति ।

न च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या अभावाप्रसिद्धिरित्यतिव्याप्तिर्न सम्भवति, यद्यपीयमनुपपत्तिः स्वयमेव तस्यात्यन्तमसत्त्वेनेत्यादिना प्रदर्शयिष्यते, तथाप्यसम्भवदुक्तिकतया इदानीमतिव्याप्तिप्रसञ्जनमनु-

चितमेवेति वाच्यम् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाङ्गीकारे साध्यसमव्याप्तत्वघटकसाध्यभेदावच्छिन्नघटकदलान्तरविशिष्टाभावरूपानौपाधिकत्वस्य वक्ष्यमाणाव्याप्तिवारणाय विवक्षणे इयमतिव्याप्तिरित्याशयात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमेन तत्सत्त्वेऽपि समव्याप्तत्वघटकभेददलान्तरयोरुभयोरेव प्रतियोगिविशेषणतापन्नयोः प्रतियोगितावच्छेदकविधया निवेशेन वा अतिव्याप्तिवारणेऽव्याप्तिरभिधास्यते इति सामञ्जस्यात् ।

न चोपाधिपदस्य साध्यभेदस्वव्यापकसाध्यव्यापकत्वोभयविशिष्टार्थकतया प्रतियोगिविशेषणतानापन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया अनौपाधिकत्वशब्दार्थे प्रवेशो न सम्भवति, येन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटकतया अतिव्याप्तिः प्रसज्येतेति वाच्यम् । भेदे स्वतन्त्रवृत्तिस्वीकारेण उपाधिरस्तीत्यादौ दलान्तरविशिष्टधर्मिणि भेदान्वयोपगमेन उभयदलविशिष्टधर्मिलाभेऽपि उपाधिर्नास्तीत्यादौ नञर्थाभावे स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकतया भेदस्यान्वयसम्भवात् । वृत्तिस्तु शक्तिस्तान्त्रिकसङ्केतो वेत्यन्यदेतत् । ईदृशरीत्यैव साधनाव्यापकत्वस्य उपाधिपदार्थघटकत्वे व्यधिकरणतादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यसमव्याप्ताभावस्य उपाध्यभावरूपतानिर्वाहः ।

केचित्तूक्तस्थले भेदघटितसाध्यसमव्याप्तेरप्रसिद्धावपि यस्य समव्याप्तं प्रकृतसाधनाव्यापकं तदन्यप्रकृतसाध्यकत्वं प्रकृतसाधने प्रकृतसाध्यनिरूपितानौपाधिकत्वलक्षणा व्याप्तिरिति चेदाग्रिमाव्याप्तिवारणाय विवक्ष्यते तदेयमतिव्याप्तिरिति भावं वर्णयन्ति । तथा सत्यनौपाधिकत्वस्य पारिभाषिकतापत्त्या साध्यव्याप्यत्वनिवेशवैयर्थ्येन विषमव्यापकस्योपाधितायां दुर्वारत्वात् तदनुपादेयम् ।

आहेति । समव्याप्ततायां अभेदसाधारणतया साध्यभिन्नतत्समव्याप्त्यप्रसिद्धिस्थलेऽपि साध्यसमव्याप्त्यप्रसिद्धिमित्यादिः । व्यभिचारविरोधित्वं यथाश्रुततदभावव्याप्यत्वमेव, विरोधिन्यभावे साध्यव्यापकनिष्ठत्वनिवेशान्न साध्यान्यूनवृत्तावतिप्रसङ्गः, साधनाव्यापकत्वस्यापि प्रवेशनीयतया न साधनव्यापकस्योपाधित्वमिति वर्णयतां मतमुपन्यस्यति । यस्येति । साध्यव्यापके साध्यव्यभिचारविरोधी साध्यव्यापकनिष्ठस्सन् साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यः । सा-

ध्यन्यूनवृत्तिव्यभिचारस्य साध्यव्यापकेऽवश्यं सत्त्वात्तद्व्युदासः । यद्यभिचाराद्यभावे साध्यनिष्ठत्वनिवेशेनैव न्यूनवृत्तिवारणसम्भवात् साध्यव्यापकानिष्ठत्वानिवेशोऽनतिप्रयोजनक इति नाशङ्क्यम्, उपाध्यभाववति सम्बन्धान्तरेण वृत्तित्वरूपव्यभिचारस्य साध्येऽपि सत्त्वादुपाधिव्यभिचाराभावस्य साध्यानिष्ठत्वं दुर्लभमिति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेर्व्यभिचारशरीरे निवेशनीयतया जातिमान् मेयत्वादित्यादौ सत्ताद्युपाधावव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन सत्ताद्यभाववति वृत्तेरप्रसिद्धेः । साध्यव्यापकनिष्ठत्वनिवेशे च व्यापकतायां व्यभिचारे च विशेषणताविशेषसम्बन्धस्यैव निवेशनीयतया अप्रसिद्धिविरहेण तत्राव्याप्त्यनवकाशात् ।

केचित्तु साध्यव्यापके साध्यव्यभिचाराविरोधीत्यस्य साध्यव्यापकवृत्तिस्सन् साध्यव्यभिचारविरोधीति नार्थः, तथा सति साध्यव्यापक इत्यत्र साध्ये साध्याधिकरणत्वे वा इत्युक्तावेव निर्वाहात्, अपि तु साध्यव्यापकान्तर्निवेशात्साध्यव्यभिचारस्य विरोधीत्येवार्थः, व्यापकान्तर्भावेण तद्विरोधित्वं च स्वाधिकरणीभूतसाध्यव्यापकनिष्ठाभावाप्रतियोगिसाध्यव्यभिचाराभावकत्वम्, तत्र च व्यापकांशमनुपादायोक्तदिशा साध्यान्तर्भावेणाविरोधित्वनिवेशे विषमव्यापकार्द्रेन्धनादिवारणासम्भवः, धूमादिव्यभिचाराभावस्य आर्द्रेन्धनादिव्यभिचाराभाववत्साध्यनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादित्यतो व्यापकनिवेशः । तथा चार्द्रेन्धनादेरपि साध्यव्यापकतया धूमादिव्यभिचाराभावस्य आर्द्रेन्धनादिव्यभिचाराभाववदार्द्रेन्धनादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वान्नार्द्रेन्धनादिव्यभिचाराभावस्य साध्यव्यापकान्तर्भावेण व्यभिचारविरोधित्वमित्यनतिप्रसङ्गादित्याहुः ।

अत्र चास्वरसबीजं साधनाव्यापकत्वस्योपाधिपदार्थे प्रवेशे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमे विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिध्या व्याप्तेरुपाध्यभावरूपत्वासम्भवः । एतत्प्रकाशनायैव व्यभिचारेत्यादिफक्किकावतरणोत्तरमेतद्व्याख्यानमुपन्यस्तम् । तादृशावतरणमध्ये प्रतियोगिनोऽत्यन्तासत्त्वेऽभावज्ञानासम्भवोक्तेर्विशेषणान्तरपूरणञ्च तद्बीजम् ।

विरोधिपदार्थविवरणेन साधनाव्यापकत्वं साध्यव्यापकपदपूरणेन च साध्यव्यापकत्वविशेषणं वर्णयतां मतमाह । यद्व्यभिचारा-

भाव इति । साधने साध्यव्यभिचाराभावापादक इति । साधनपक्षकसाध्यव्यभिचाराभावापत्तियोग्य इत्यर्थः । आपत्तियोग्यता च पक्षे आरोपितत्वे सत्यापाद्यव्याप्यत्वम्, तत्रारोपितत्वं तदवृत्तित्वपर्यवसितम्, आरोपितत्वस्य विषयबाधाधीनत्वात् । उपाधिव्यभिचाराद्यभावस्य साधनावृत्तित्वादिलाभे साधने उपाधिव्यभिचारादिलाभात्फलत उपाधेस्साधनाव्यापकत्वलाभः । अत्रापि दर्शितमेवास्वरसबीजम् ।

साध्यसमव्याप्तस्य व्यभिचाराद्यभावस्साध्यसमव्याप्यव्याप्यत्वपर्यवसितानौपाधिकत्वरूपा व्याप्तिरुपाधेस्साध्यव्याप्यत्वव्यापकत्वे तादृशव्याप्तिघटकतायामुपयुज्यते, अतस्तदुभयपर्यवसितविशेषणद्वयं लक्ष्यतानियामकमित्युक्तलक्ष्यतावच्छेदकनिर्वक्तुराशयं मन्वानो व्यापकताया व्याप्तिघटकतया उपयोगितां खण्डयति मूले तथापीत्यादिना । साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमव्यभिचारे तन्त्रमित्यन्वयः । अव्यभिचारे । साध्यव्यभिचाराभावे । तन्त्रम् । प्रयोजकम् । आवश्यकत्वादिति । तदव्यभिचारिणि तद्व्याप्यव्याप्यत्वस्यावश्यं सत्त्वादित्यर्थः । लाघवात् । व्यापकताघटितसमव्याप्यत्वापेक्षया लघुशरीरत्वात् ।

(चि०) अनौपाधिकत्वे च व्याप्तिलक्षणे यावदिति पदं साध्यव्यापके विशेषणं दत्तमेव । किञ्च यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति तदेव तत्र दूषणम्, न तु यद्व्यतिरेके भवत्येवेत्येतद्भर्मम्, विरुद्धत्वादेरप्यदोषत्वापत्तेः । नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम्, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् ।

(दी०) न तु यद्व्यतिरेक इति । यद्व्यतिरेकेऽनुमितिप्रयोजकं रूपं व्याप्त्याद्यन्यतमं भवत्येव, यथाऽसिद्धिव्यतिरेके सिद्धिरित्यर्थः । विरुद्धत्वादेरिति । विपक्षमात्रगामित्वसपक्षविपक्षगामित्वलक्षणविरोधव्यभिचारयोरेकैकविरहेऽपि व्याप्तेरनियमादित्यर्थः ।

(गा०) ननु व्याप्यत्वाघटितं साध्यव्यापकव्याप्यत्वमेव किं नाव्यभिचारप्रयोजकमुच्यते, इत्याकाङ्क्षायामाह । न त्विति । एवञ्चाव्यभिचारप्रयोजकतया साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेव अनौपाधिकत्वरूपा व्याप्तिः, न तु साध्यव्याप्ये तद्व्यापकत्वमपि निविष्टम्, तथा च अनौपाधिकत्वघटकस्य साध्यविषमव्याप्यस्यानुपाधितावत् तदघटकस्यापि विषमव्यापकस्योपाधिता स्यादिति भावः । मा भूद्व्यापकत्वांशस्य व्याप्तिघटनोपयोगितया लक्ष्यतानियामकत्वम्, दूषकतोपयोगितया तु स्यादेवेत्याशङ्कते । न चेति । अनौपाधिकत्वमिति । व्यापकत्वं तु दूषणौपयिकमिति शेषः । इत्यत्रापि । प्रविष्टं साध्यव्याप्यत्वरूपमनौपाधिकत्वम् । तदेव । साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेव । तथा चेति । स्वनिष्ठानौपाधिकत्वरूपव्याप्यत्वशरीरे स्वव्यापकनिष्ठानौपाधिकत्वस्य, तच्छरीरे च तद्व्यापकनिष्ठानौपाधिकत्वान्तरस्य प्रवेश इति रीत्या अन्यान्यानौपाधिकत्वप्रवेशेनेत्यर्थः । अनवस्थेति । तथा च साध्यव्याप्यत्वाघटितमव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकाभावरूपमेवानौपाधिकत्वं साध्यव्यापकव्यापकत्वपर्यवसितं वक्तव्यम्, तत्र च विषमव्यापकमपि प्रविष्टमिति कथं तस्यालक्ष्यतेति भावः ।

ननु साध्यव्यापकव्यापकत्वमव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकाभाववत्त्वं च यत्किञ्चिद्व्यापकमादाय व्यभिचारिसाधारणमिति न तस्य व्याप्तिरूपतेत्यत आह । अनौपाधिकत्वे चेति । विशेषणं वत्त्वमेवेति । तथा च स्वव्यापकतावच्छेदकयावत्साध्यव्यापकतावच्छेदककत्वपर्यवसितम्, साध्यव्यापकतावच्छेदका यावन्तो धर्मा अव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभाववत्त्वमनौपाधिकत्वं व्यभिचारिव्यावृत्तमेवेति भावः ।

ननु स्वव्यापकसाध्यव्यापकाभावो ऽनौपाधिकत्वम्, तत्र च नानौपाधिकत्वरूपव्याप्तिप्रवेश इति नानवस्था, यद्भयेन व्यापके यावत्त्वं निवेश्य विषमव्यापकसाधारणस्य व्यापकमात्रस्याभाव एवानौपाधिकत्वमुच्यते । भवतु वा विषमव्यापकसाधारणसाध्यव्यापकाभाव एवानौपाधिकत्वम्, वार्यतां च व्यापके यावत्त्वविशेषणेनातिप्रसङ्गः, तथापि न विषमव्यापक उपाधिः यद्व्यतिरेके ऽनुमितिप्रयोजकरूपनियमस्तस्यैव दूषणत्वात् यदभावो व्यभिचारविरोधी

तदभावे ऽनुमितिप्रयोजकव्याप्तिनियमेन तस्यैवोपाधित्वात् समव्याप्तस्यैव च तथात्वादित्यत आह । किञ्चेति । यस्मिन् सति । यज्ज्ञाने सति । अनुमितिर्न भवति । यज्ज्ञानमनुमित्यनुत्पादप्रयोजकमिति समुदितार्थः । तदेव दूषणमिति । दूषणत्वं तस्यैव व्याप्यमित्यर्थः । एवकारलभ्यमुक्तव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति । न त्विति ।

यस्य यज्ज्ञानस्य वा व्यतिरेके ऽनुमितिर्भवत्येवेत्येतद्गर्भं दूषणं तत्त्वनियतं दूषणत्वमिति यथाश्रुतं न सङ्गच्छते, असिद्ध्यादेस्तज्ज्ञानस्य वा व्यतिरेकेऽपि कारणान्तराभावेनानुमित्यनुत्पत्त्योक्तनियमस्यासम्भवदुक्तिकत्वात् । विषमव्यापकाभावस्यानुमितिप्रयोजकव्याप्त्यनियतत्वेनादूषणत्ववादिनानुमितिप्रयोजकव्याप्त्यादिनियतव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य दूषणतानियामकताया एव शङ्कितत्वात्, यथाश्रुतनियमस्य तदनाशङ्कितत्वेन तत्प्रतिक्षेपायोगाच्चेत्यतो दीधितिकृत्तादृशमूलं विवृणोति । यद्व्यतिरेक इति । अनुषज्यमानानुमितिपदं तत्प्रयोजकं लाक्षणिकमित्याशयेनोक्तमनुमितिप्रयोजकमिति । अत्र प्रयोजकत्वं यदि जनकज्ञानविषयत्वं तदा अबाधितत्वादिज्ञानस्यानुमित्यजनकतया बाधादौ व्यभिचारः, अबाधितत्वादिरूपस्य सद्ग्रहसम्भवे विरुद्धत्वादेरित्यादिपदेन बाधादिपरिग्रहानौचित्यात्, भावसाधारणव्याप्तिघटकाभावत्वे तथाविधानुमितिप्रयोजकत्वसत्त्वाद्विरोधव्यतिरेकिण्यपि तस्यावश्यकतया विरुद्धत्वादेरित्यादिमूलविरोधः प्रकृतानुपयोगश्च, अन्यादृशं चानुगतं दुर्वचमित्यतोऽनुमितिपदस्य न तत्प्रयोजकत्वावच्छिन्नपरता अपि तु व्याप्त्याद्यनुगतधर्मान्तरावच्छिन्नपरतैव, अनुमितिप्रयोजकमिति तु शक्यसम्बन्धकथनमिति प्रदर्शयति । व्याप्त्याद्यन्यतमेति । आदिपदात् पक्षधर्मत्वासत्प्रतिपक्षितत्वाबाधितत्वपरिग्रहः । ईदृशव्याप्तेरापाततउक्तिसम्भवमाविष्कर्तुं स्वयं दृष्टान्तमाह । यथेति । असिद्धिः । अपक्षधर्मता व्याप्त्यभावश्च । सिद्धिः । पक्षधर्मत्वं व्याप्तिश्च ।

मूले विरुद्धत्वादेरित्यादिपदेन न बाधसत्प्रतिपक्षपरिग्रहः, तद्व्यतिरेके अनुमितिप्रयोजकाबाधितत्वादिरूपसत्त्वानियमात्, अतो व्यभिचारस्यैव परिग्रह इति प्रदर्शयन् विरोधव्यभिचारयोस्स्वरूपप्रदर्शनेन तदभावयोः व्याप्त्यनियतत्वं स्फुटयति । विपक्षेति । विरोधस्य साध्यासामानाधिकरण्यरूपत्वे व्यभिचारस्य च विपक्षगामि-

त्वमात्ररूपत्वे व्याप्तिपदेन विशकलितयोः विपक्षासत्त्वसपक्षसत्त्वयोरुपादाने न तयोरुक्तनियमभङ्गप्रसङ्गः, तयोरेकैकस्य व्यतिरेके सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोरेकैकसत्त्वानियमात्, अतोऽन्यादृशयोस्तयोर्निर्वचनम् । तथा सति सपक्षावृत्तित्वसहितवृत्तिमत्त्वरूपविपक्षमात्रगामित्वव्यतिरेकिणि अवृत्तौ सपक्षसत्त्वस्य. व्यभिचारिणि च विपक्षासत्त्वस्याभावाद्विरोधव्यतिरेकेण तदेकतरानियमस्य पक्षविपक्षोभयगामित्वविरहिणि च विरुद्धे सपक्षसत्त्वस्य विपक्षासत्त्वस्य वाऽभावात् व्यभिचारव्यतिरेके न तदेकतरानियम इति मूलसङ्गतिः । उक्तविरोधस्यापि व्यतिरेकं प्रति सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोरन्यतरत्वेन व्यापकत्वेऽपि न क्षतिः, अन्यतरत्वघटकभेदप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण व्यापकताया नियमाप्रविष्टत्वेनाभिमतत्वादिति ।

(दी०) यत्र पक्षे हेतुमति च साध्यम्, हेतुश्च पक्षावृत्तिः तत्रैकः पक्षावृत्तिर्हेतुसमानाधिकरणः, अपरश्च पक्षनिष्ठः साध्यवति हेत्वसमानाधिकरणः, हेत्वसमानाधिकरण एव वा उपाधिः, तत्र साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरसङ्करो बोध्यः । यथा घटः प्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वात् विभुत्वाद्वेत्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमात्मत्वं पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं वा मिथोऽसङ्कीर्णमुपाधिः ।

(गा०) पक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वरूपविशेषणद्वयघटितलक्षणयोः साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्योरव्याप्त्या मूलकृता दूषणं तादृशविशेषणयोरसङ्करस्थलसत्त्व एव सङ्गच्छते, तदेकतरस्य विशेषणस्यापरविशेषणव्यापकत्वे व्यापकविशेषणघटितलक्षणस्याव्याप्त्यनवकाशादतस्तयोरसङ्करं एकपक्षसाध्यसाधनकस्थले सामान्यतो दर्शयति । यत्रेति । काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वाद्युपाधौ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायाः, वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ उद्भूतरूपाद्युपाधौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकताया असत्त्वेन लक्षणद्वयस्याव्याप्तिसङ्गतावपि पक्षादिभेदेन लक्षणभेदात्प्रथमस्थलीयोपाधिलक्षणे साधनावच्छिन्नत्वस्य,

द्वितीयस्थलीयोपाधिलक्षणे च पक्षधर्मावच्छिन्नत्वस्य निवेशे नाव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यत एकस्थले परस्परासङ्कीर्णोपाधिद्वयानुधावनम् ।

वायुः प्रत्यक्षः नित्यद्रव्यत्वादित्यादौ पक्षावृत्तिसाध्यके साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यात्मत्वादेः पक्षधर्मात्मवायुत्वान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसत्त्वात्पक्षधर्मावच्छिन्नत्वघटितलक्षणे नाव्याप्तिरतः पक्षस्य साध्यवत्त्वानुसरणम् । यत्र हेतुमति न साध्यं वायुः प्रत्यक्ष आकाशत्वादित्यादौ तत्र साधनावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या न तद्व्यापकोपाधिसम्भव इत्यतो हेतुमतस्साध्यवत्त्वानुसरणम्। यत्र हेतोः पक्षे सत्त्वं घटोऽप्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ तत्र साधनस्यापि पक्षधर्मतया साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वनियम इत्यतो हेतुश्च पक्षावृत्तिरिति । तत्रैकः पक्षावृत्तिर्हेतुसमानाधिकरण उपाधिरित्यन्वयः । स एव साधनमात्रावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । पक्षवृत्तित्वे पक्षनिष्ठयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवात् पक्षावृत्तिरित्युक्तम् । हेतुमत्यवृत्तित्वे साधनविशिष्टसाध्यवत्यप्यवृत्तेर्न तद्विशिष्टसाध्यव्यापकतासम्भव इत्यतो हेतुसमानाधिकरण इत्युक्तम् । हेतुसामानाधिकरण्यं साध्यवत्सकलहेत्वधिकरणवृत्तित्वम् । अपरश्च पक्षनिष्ठ इति । अयमेव पक्षधर्ममात्रावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । पक्षावृत्तित्वे तत्त्वासम्भवात् पक्षनिष्ठेत्युक्तम् । साध्यवद्धेत्वधिकरणवृत्तित्वे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमपि सम्भवत्येवेति साध्यवति हेत्वसमानाधिकरण इत्युक्तम् । वक्ष्यमाणे घटः प्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वादित्यत्रोद्भूतरूपोपाधौ साध्यशून्यहेतुमत्पार्थिवादिपरमाणुवृत्तित्वात्तत्सङ्ग्रहाय साध्यवतीत्युक्तम् । अन्यस्यापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकासङ्कीर्णोपाधेः सम्भवान्नोक्तोपाधेरसङ्ग्रहेऽपि क्षतिरित्याशयेनाह। हेत्वसमानाधिकरण एव वेति। असङ्करः । मिथो भेदः । तदेव स्थलं विशिष्य दर्शयति । यथेति । शुद्धद्रव्यत्वस्य नित्यत्वस्य वा हेतुत्वे आत्मत्वोपाधेर्घटादौ जन्यद्रव्ये नित्ये च जात्यादौ साध्यवत्यवर्तमानतया साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वासम्भवान्नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वहेत्वनुसरणम् । उद्भूतरूपोपाधेः साधनवत्सामान्यावृत्तित्वमप्युपपादयितुं हेत्वन्तरमाह । विभुत्वाद्वेति । उद्भूतरूपवत्त्वमसङ्कीर्णमुपाधिरिति योजना । अत्रासङ्कीर्णत्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्या-

पकत्वम् । आत्मत्वे चासङ्कीर्णत्वं पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम् । उद्भूतत्वाविशेषितरूपस्यापि यथोक्तोपाधित्वसम्भवेऽपि तान्त्रिकैस्तद्विशिष्टरूपस्य साध्यप्रयोजकतयोपाधित्वोपगमात्तदुपादानम् । नित्यद्रव्यत्वहेतुकस्थलेऽपि हेत्वसमानाधिकरणमुपाध्यन्तरमाह । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं वेति । स्पर्शे प्रत्यक्षत्वविशेषणं तदविशेषितस्य हेतुमत्परमाणुवृत्तित्वाद्धेत्वसामानाधिकरण्यायोपात्तम् । एतच्च प्रमाया अप्रत्यक्षतामते बहिर्द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नस्यापि साध्यस्य व्यापकम्, तत्प्रत्यक्षतामते तु पृथिवीत्वादिधर्मावच्छिन्नस्येति बोध्यम् ।

(चि०) शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वस्योपाधित्वापत्तेश्च, शब्दधर्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वं यत्र रूपादौ तत्राश्रावणत्वं व्यापकं, पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तत् । आर्द्रेन्धनवत्त्वादावुपाधौ पक्षनियततादृशधर्माभावाच्च ।

(दी०) अश्रावणत्वेति । घटो मेयो द्रव्यत्वादित्यादौ गन्धवत्त्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या । न चानेन रूपेण ज्ञातस्य दूषकत्वमित्याह । आर्द्रेन्धनेति ।

(गा०) शब्दो ऽभिधेय इत्यादावश्रावणत्वे मूलकृता ज्ञानातिव्याप्तिर्दर्शिता, वस्त्वतिव्याप्तिमपि स्वयमाह । घट इति । आदिपदाभ्यां पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसान्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यञ्जनवदन्यत्वादिपरिग्रहः ।

मूले आर्द्रेन्धनवत्त्वाद्युपाधाविति । यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं ग्राह्यमिति शेषः । पक्षनियतेति । पक्षनिष्ठेत्यर्थः ।

नन्वयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादावप्ययोगोलकमहानसान्यतरत्वादिरूपतादृशपक्षधर्मसम्भव इति मूलासङ्गतिमाशङ्क्याह । न चेति । अनेन । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनैव । ज्ञातस्य दूषकत्वमिति । शुद्धसाध्यव्यापकतया ज्ञातस्यापि दूषकत्वात्तादृशव्यापकताग्रहदशायामयोगोलकमहानसान्यतरत्वादिरूपपक्षधर्मोपस्थित्यनैयत्येन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताग्रहानैयत्यादिति

भावः । इत्याहेति । तादृशधर्माभावादित्यस्य तादृशधर्मोपस्थित्यनियमादित्यर्थकत्वादिति भावः । केचित्तु गुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकतया उक्तातिप्रसङ्गवारणाय पक्षधर्मपदेन पक्षधर्मनियतधर्मश्चेद्विवक्ष्यते तदा दूषणान्तरमाह । आर्द्रेन्धनेति । अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादावित्यादिः । तादृशधर्माभावादिति । अयोगोलकमहानसान्यतरत्वादेः पक्षमात्रवृत्तित्वादिरूपपक्षनियतत्वाभावादित्यर्थ इति मूलं व्याकुर्वते ।

(चि०) अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः, तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः, श्यामत्वे शाकपाकजत्वमुपाधिरिति । तन्न । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात्, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र रसवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गात्, सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे वा साधनावच्छिन्नेत्यस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्च ।

(दी०) पक्षधर्मेति । विरुद्धस्थलीयोपाध्यव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । साधनावच्छिन्नेति । स्वावच्छिन्नेत्यर्थात्साधनवतीति विशेषणाद्वा न व्यभिचारः ।

(गा०) अवच्छेदकांशप्रयोजनमाह मूले । तेनेति । विरुद्धस्थले साधनावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या तत्स्थलीयोपाधिमात्र एवाव्याप्तेरपि सत्त्वात् स्वयं तद्दोषमाह दीधितौ । विरुद्धेति ।

मूले जलं प्रमेयमित्यादिज्ञानातिव्याप्तिर्दर्शिता, अत्र च पूर्वलक्षणवन्न क्वापि सद्धेतौ वस्त्वतिव्याप्तिसम्भवः, हेतोः साध्यव्याप्यत्वे तद्विशिष्टसाध्यव्यापकस्य तदव्यापकत्वाप्रसक्तेरिति ध्येयम् । येन रूपेणोपाधेरसाधकत्वसाधकता तदेव रूपमुपाधित्वमित्यभिमानेन

अवच्छिन्नसाध्यव्यापकताघटितमुपाधित्वं निराकरोति मूले। सोपाधित्वादिति। व्यभिचारित्वे। व्यभिचारित्वरूपसोपाधित्वहेतौ।

ननु मित्रातनयत्वं श्यामत्वासाधकम्, मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्याद्यनुमानमसम्भवदुक्तिकमेव, तादृशहेतुमति काकत्वादौ श्यामत्वसाधकत्वसत्त्वेन व्यभिचारादित्यत आह दीधितौ। स्वावच्छिन्नेति। न व्यभिचार इति। हेतुस्थस्वपदेन हेतुमत एवोपादेयतया काकत्वादौ काकत्वाद्यवच्छिन्नश्यामत्वव्यापकव्यभिचाराद्यसम्भवादिति भावः।

स्वपदार्थाननुगमेन मित्रातनयत्वादिपक्षकानुमाने विशिष्य मित्रातनयत्वादिकमेवोपादेयम्, तथा च दर्शितव्यभिचारस्तदवस्थ एव, मित्रातनयत्वरूपस्ववृत्तित्वविशिष्टस्य व्यभिचारस्य हेतुत्वे च विशिष्य विशेष्यतावच्छेदकस्य वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेत्याशङ्क्य समाधानान्तरमाह। साधनवतीति। विशेषणाद्वेति। मित्रातनयत्वादिमन्निरूपितत्वस्य व्यभिचारविशेषणाद्वेत्यर्थः। मित्रातनयत्वादिनिरूपितवृत्तिमात्रस्य हेतुत्वे श्यामत्वादावेव व्यभिचारस्स्यात् तद्वारकतया वृत्तिविशेषणोपाध्यभावाधिकरणपर्यन्तसार्थक्यम्।

(चि०) किञ्च पक्षद्वयेऽपि विशिष्टसाध्यव्यभिचारं विशिष्टसाध्यव्यतिरेकं वा प्रसाध्य पश्चात्केवलसाध्यव्यभिचारः केवलसाध्यव्यतिरेको वा साधनीयः, तथा चार्थान्तरम्, केवलसाध्ये हि विवादो न तु विशिष्टे।

(दी०) ननु शुद्धसाध्याव्यापकस्थले एवासिद्धिशङ्कानिरासायावच्छेदकांशोऽपि निवेशनीयः। अखण्डाभावस्य घटकतया च न वैयर्थ्यम्, येन रूपेणोपाधिता विशेषणत्वति तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारस्यैव वा हेतुत्वम्, शुद्धसाध्यव्यापकस्थले तु साध्यव्यापकव्यभिचारो व्यापकतावच्छेदकार्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारो वा हेतुरुपन्यसनीयः, प्रायशस्तद्धर्मवति तद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वस्य हेतुत्वेऽपि

न वैयर्थ्यम्, अखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वात्। वस्तुतस्तु उपाधिना असाधकत्वासाधनेऽपि न क्षतिः, उद्भावितयावद्दोषैरेव तत्साधनीयक्षिति नियमाभावात्, तदुन्नीतव्यभिचारेण तत्साधनसम्भवात् सन्दिग्धोपाधिसमशीलस्सन्दिग्धो व्यभिचार इत्यत आह। किञ्चेति। केवलेति। तथा च केवलस्यैव साध्यस्य व्यभिचारो व्यतिरेको वा जिज्ञासितो विरोधित्वात्, न तु विशिष्टस्य, अविरोधित्वादिति भावः।

(गा०) किञ्चेत्यादिदूषणमवतारयितुं पूर्वदूषणोद्धारायासाधकतासाधकव्यभिचारप्रतियोगिन एव उपाधित्वनियमेऽपि तत्साधकशरीरप्रविष्टरूपमेव उपाधित्वमिति नियमो नास्तीत्याशयेन यत्र साधनावच्छिन्नत्वप्रवेशे व्यापकतायां नाभावान्तरस्य घटकता तत्र तत्प्रवेश एव नास्ति, यत्र तत्प्रवेशस्तत्राभावान्तरस्य घटकतया तद्वैयर्थ्यमित्याह नन्वित्यादिना। शुद्धसाध्याव्यापकस्थले एवेति। शाकपाकजत्वाद्युपाधिस्थल एवेत्यर्थः। असिद्धिशङ्कानिरासायेति। मित्रातनयत्वादौ शुद्धश्यामत्वादिव्यापकव्यभिचारहेतोरित्यादिः। व्यभिचारिणि मित्रातनयत्वादिहेतौ शुद्धश्यामत्वादिव्यापकस्यान्तश्श्यामत्वादेरेव व्यभिचारस्य सत्त्वेनासिद्धिविरह इति शङ्कोपादानं साध्यव्यभिचारस्य सिद्धिदशायां तेनैवासाधकतापादनसम्भवादुपाधेरनुपयोगेन तत्सन्देहदशायामिव उपाधिव्यभिचारेणासाधकत्वस्य साधनीयतया साधनावच्छिन्नत्वानिवेशे निश्चितव्यभिचारप्रतियोगिनश्शाकपाकजत्वादेरनन्तर्भावेनासिद्धिशङ्का, तदन्तर्भावे च तद्व्यभिचारनिश्चयसत्त्वेन हेतुसंशयनिरास इति भावः।

अखण्डाभावस्येति। अतिरिक्तस्येति शेषः। शाकपाकजत्वादिव्यावृत्ताच्छुद्धश्यामत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वात्तत्साधारणसाधनविशिष्टश्यामत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वात्मकाभावस्य भिन्नतया तद्घटितहेतोः शुद्धश्यामत्वव्यापकताघटितहेत्वघटिततया न वैयर्थ्यमित्यर्थः। उक्तनियमाभ्युपगमे ऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्थलेऽपि अवच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकशाकपाकजत्वादिकं विशिष्योपादाय शाकपाकजत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वादित्येव हेतुर्वक्तव्यो

न तु विशिष्टश्यामत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वेन तन्निवेश इति न वैयर्थ्यशङ्कापीत्याह । येन रूपेणेति । विशेषणवतीति । विशेषणम् । साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्यतावच्छेदकं साधनं पक्षधर्मो वा तद्वन्निरूपितस्येत्यर्थः ।

शुद्धसाध्याव्यापकस्थले एवेत्यनेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिस्थलीयं विशेषं प्रदर्श्य विशिष्योपाधितावच्छेदकनिवेशे उभयस्थलाविशेषं दर्शयति। शुद्धसाध्येति । शुद्धसाध्यव्यापकार्द्रेन्धनादिव्यभिचारेण वह्न्यादेर्धूमाद्यसाधकत्वसाधने वह्न्यादिविशिष्टधूमादिव्यापकत्वेनार्द्रेन्धनादेरुपादाने वह्न्यादिविशिष्टत्ववैयर्थ्यं दुर्वारम्, धूमाद्यधिकरणस्य वह्न्यादिविशिष्टतदधिकरणत्वनियमेन शुद्धधूमादिव्यापकताघटकतद्धर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाद्वह्न्यादिविशिष्टतदधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्यानतिरिक्तत्वात्. अतस्तत्रावच्छेदकांशो नोपादीयते, तदनिवेशेऽपि निश्चितव्यभिचारप्रतियोगिन आर्द्रेन्धनाद्युपाधेर्हेतुघटकतया तदसिद्धिशङ्काया असम्भवात्, व्यापकतावच्छेदकपर्यन्तमेव वा ऽनिवेश्य वस्तुतो व्यापकतावच्छेदकमार्द्रेन्धनत्वादिकं विशिष्य निवेश्य तदवच्छिन्नव्यभिचारो हेतुरुपन्यसनीयः, व्यापकतावच्छेदकत्वस्य च वह्निरूपपक्षवृत्तिव्यभिचारप्रतियोगितावच्छेदकं आर्द्रेन्धनत्वं यदि धूमासाधकत्वसाधकव्यभिचारप्रतियोगितावच्छेदकं न स्यात् धूमव्यापकतावच्छेदकं न स्यात् व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारनियमादिति तर्कसम्पादनोपयोग इत्यर्थः । शुद्धसाध्यव्यापकार्द्रेन्धनादेरपि पक्षधर्मायोगोलकमहानसान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनासाधकतासाधकशरीरे निवेशस्सम्भवति, तद्विशिष्टसाध्यव्यापकताघटकस्याभावस्य शुद्धसाध्यव्यापकताघटकाभावभिन्नतयाऽवैयर्थ्यादित्याह । प्रायश इति । एकमात्रवृत्तितद्धूमादिसाध्यके विशिष्टसाध्यव्यापकताघटकस्याभावस्यातिरिक्तत्वासम्भवात् प्रायश इत्युक्तम् । साध्यादौ व्यभिचारवारणाय तद्धर्मवतीति व्यभिचारविशेषणम् । असाधकतासाधकव्यभिचारप्रतियोगिन एव उपाधित्वमिति नियमस्याप्रामाणिकतया व्यर्थविशेषणतया उपाधिव्यभिचारस्य तदसाधकत्वेऽपि न क्षतिरित्याह । वस्तुतस्त्विति ।

ननूद्भावितहेतुदोषेणासाधकत्वं साध्यते इति नियमानुरोधादु-

पाधौ दोषतयोद्भाविते तेनासाधकत्वसाधनमावश्यकम्, तथा चाव-च्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिर्नोद्भावयितु शक्यः व्यर्थविशेषणतया तेनासाधकत्वसाधनासम्भवादिति नासौ दोष इत्यत आह। उद्भावितेति। उक्तनियमसत्त्वेऽपि यावद्दोषान्तर्भावेन तथा नियमाभावेनोक्तोपाधिनाऽसाधकत्वासाधनेऽपि क्षतिविरहादित्यर्थः। तर्हि तत्साधकस्तत्र का दोष इत्याकाङ्क्षायामाह। तदुन्नीतेति। व्यभिचारस्योपाध्युन्नीतत्वकथनं व्यभिचारे पक्षधर्मताज्ञानसम्पत्तिमुपाध्युद्भावनस्य सार्थक्यं च सूचयितुम्। अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिना व्यभिचारसाधने व्यर्थविशेषणतापरिहारकोक्तरीतेरादरे यद्यप्यसाधकत्वसाधनमपि तेन सम्भवति तथापि तदनावश्यकतया मूलकृतां तद्दूषणमेवायुक्तम्, किं तत्र दूषणोद्धारेणेत्याशयेनेदम्।

ननु सन्दिग्धव्यभिचारेणासाधकत्वसाधनं न सम्भवति, यत्रोपाधिर्व्यभिचारसंशयमेवादधाति तत्र उपाधिनैवासाधकत्वं साधनीयमित्यत आह। सन्दिग्धोपाधीति। सन्दिग्धोपाधेरेव व्यभिचारसंशयाधायकत्वम् निश्चितेन तेन व्यभिचारानुमानस्यैव सम्भवात्, तथा च व्यभिचारसंशयस्थले उपाधेरपि सन्दिग्धतया नासाधकत्वसाधकत्वसम्भव इत्युपाधिसंशयविषयत्वमेव तत्साधकत्वेनोपेयम्, तथा च तस्यैव व्यभिचारसंशयविषयत्वस्यापि तत्रासाधकत्वसाधकत्वसम्भव इति तस्य निश्चितत्वाद्व्यभिचारादेरेव दोषतया तत्संशयस्यादोषत्वेऽपि न क्षतिः, उपाधिसंशयस्याप्यदोषतया दोषेणैवासाधकतासाधनमिति नियमस्यानभ्युपगमादित्यर्थः।

मूले पक्षद्वयेऽपीति। पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधितापक्षे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधितापक्षे चेत्यर्थः। प्रसाध्येति। विशिष्टसाध्यव्यापकस्य उपाधेर्व्यभिचारेण व्यतिरेकेण वा साधने पक्षे चेत्यादिः। पश्चादिति। तादृशोपाधिव्यभिचारादिना प्रथमं शुद्धसाध्यव्यभिचारादिसाधनासम्भवादिति भावः। साधनीय इति। विशेषणाव्यभिचारविशिष्टविशिष्टव्यभिचारेण विशेषणविशिष्टव्यतिरेकेण चेत्यादिः। अर्थान्तरमिति। विशिष्टसाध्यव्यभिचारादिसाधने इत्यादिः।

विशिष्टसाध्यस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वाभावस्य विशिष्टव्यभिचारादिसाधने ऽर्थान्तरताहेतुत्वं मूलोक्तमुपपादयति दीधितौ। तथा

श्चेति । केवलसाध्यस्यैव विचारविषयत्व इत्यर्थः । विरोधित्वादिति । तादृशसाध्यसिद्धिविरोधित्वादित्यर्थः । यादृशसाध्यं विप्रतिपत्तिविषयस्तत्साधनायोपन्यस्तहेतौ तद्गमकताविरोधिदोषतदभावयोस्सन्दिग्धतया तादृशसंशयविरोधितदेकतरकोटिनिर्णये निश्चयोदयादिति भावः । न तु विशिष्टस्येति । व्यभिचार इत्यादिरनुषञ्जनीयः ।

(चि०)अथ प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टसाध्यव्यभिचारः साध्य इति चेन्न । अप्राप्तकालत्वात् । प्रथमं साध्यव्यभिचार एवोद्भाव्यः, तत्रासिद्धावुपाधिरिति चेत् ? तर्हि प्रकृतानुमाने नोपाधिर्दूषणं स्यात् । किञ्च साध्यव्यभिचारहेतुत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचार एवोपन्यसनीयो नोपाधिः ।

(दी०) उद्भाव्यः । विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यभिचारेण साधनीयः । तत्र । विशिष्टव्यभिचारे असिद्धौ उद्भावितायां तत्सिद्धये उपाधिरुद्भाव्य इति । तर्हीति । प्रकृतानुमितिविरोधिशुद्धसाध्यव्यभिचारासाधकत्वादिति भावः । अथ वक्ष्यमाणरीत्याऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकेनाप्युपाधिना आहत्यैव साध्यव्यभिचारस्साधनीय इत्यत आह । किञ्चेति । पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यादिकमुपाधिमात्रव्यभिचारोपलक्षकम् । न प्राधान्येनोपाधिर्व्याप्त्यादिविरहेणाहेतुत्वात् ।

(गा०) ननु प्रथमं साध्यव्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वेऽपि तत्साधकतया विशिष्टव्यभिचारादेरप्याकाङ्क्षितत्वादुपाधिना तत्साधने नार्थान्तरमित्याशयेन शङ्कते मूले । अथेति । विशिष्टसाध्यव्यभिचार इति । साधनीय इति शेषः । अप्राप्तकालत्वात् । शुद्धसाध्यव्यभिचारमनुद्भाव्य उपाधिना विशिष्टव्यभिचारसाधने तदानीमनाकाङ्क्षितत्वरूपाप्राप्तकालत्वस्य तावताऽपि दुर्वारत्वादित्यर्थः ।

उद्भावितव्यभिचारासिद्धिर्न दोषः, हेत्वसिद्धेरेव दोषत्वादतस्तत्रासिद्धाविति तत्पदेन साध्यव्यभिचारस्य प्रक्रान्तस्य परामर्शे-

ऽसङ्गतिरतः तत्परामर्शनीयलाभार्थं पूरयन् उद्भाव्येति व्याचष्टे दीधितौ। उद्भाव्य इति। विशेषणीभूतमित्रातनयत्वाद्यव्यभिचारित्वरूपहेतुविशेषणं हेतौ सिद्धमेवेति विशेष्यमात्रपरामर्शकतां तत्पदस्याह। तत्र विशिष्टव्यभिचार इति। असिद्धौ उपाधिरित्यत्र सतिसप्तम्याऽऽकाङ्क्षितस्य सत्यामिति क्रियान्तरस्य पूरणे ऽसङ्गतिः, उक्तहेतौ वास्तविकासिद्धेरसत्त्वादतः क्रियान्तरं पूरयति। उद्भावितायामिति। उपाध्युद्भावनस्य फलमाह। तन्सिद्धये इति। पक्षीभूतप्रकृतहेतौ तन्निश्चयायेत्यर्थः। उपाधिरिति मूले क्रियान्तराकाङ्क्षापूरणाय पूर्वोक्तक्रियापदमनुषञ्जयति। उद्भाव्य इति। उपाधेः प्रकृतानुमाने ऽदूषणत्वापत्तौ मूलाभिप्रेतमाकाङ्क्षितहेतुमाह। प्रकृतेति। विरोधीति। साक्षाद्विरोधीत्यर्थः। व्यभिचारस्यापि शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नयनद्वारा विरोधित्वाद्यथाश्रुतासङ्गतेः, परम्परया विरोधिनस्साधकस्य दोषत्वे उपाधिसाध्यतत्साधकपरम्पराया अपि दोषतापत्तेरिति भावः। वक्ष्यमाणेति। सिद्धान्ते वक्ष्यमाणेत्यर्थः। सा च रीतिः विशिष्टव्यभिचारसाध्यके विशिष्टव्यापकव्यभिचाररूपेहतौ विशेषणव्यभिचारबाधराहित्यम्, व्यभिचारवारणाय विशेषणाव्यभिचारित्वेन तादृशहेतुं विशेष्य शुद्धसाध्यव्यभिचारस्यैव साध्यस्यादरो वा। शुद्धसाध्यसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरुपाध्योस्स्वव्यभिचारेणैव साध्यव्यभिचारसाधकतया तत्र तद्व्यभिचारमात्रस्य उद्भावयितुमुचिततया सङ्कोचेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमात्रस्योपन्यसनीयताव्यवच्छेदो न युज्यते, ऽतस्तादृशोपाधिसामान्योपलक्षणतामाह। पक्षेति। उपाधिव्यभिचारे हेतावुपाधिविशेषणत्वेनावश्योपादेयतया तदुद्भावनव्यवच्छेदासङ्गतिमाशङ्क्य पूरयति। प्राधान्येनेति। अत्रायमुपाधिरित्याकारेण इतराविशेषणतयेत्यर्थः। हेतुं पूरयति। व्याप्त्यादीति। साध्यव्यभिचारव्याप्त्यादीत्यर्थः। आदिपदात्साधनरूपपक्षधर्मतापरिग्रहः। व्यभिचारस्य सम्बन्धत्वे मानाभावादिति भावः।

(चि०) स्यादेतत्, पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः, पर्यवसितं साध्यं पक्षधर्मताबललभ्यम्, यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मा-

तिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादिश्चत्र पर्यवसितं यत्साध्यमनित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः ।

(दी०) पर्यवसितेति । अत्र लक्ष्यतानियामकं दूषकताबीजं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वम्, व्यभिचारोन्नायकत्वस्य तत्त्वे साध्यवत्पक्षावृत्तौ व्यभिचारोन्नायकेऽव्याप्तेः, वक्ष्यमाणकृतकत्वोपाधेरदूषकतापत्तेश्च । न हि तद्व्यभिचारेण हेतौ शुद्धसाध्यव्यभिचारश्शक्योन्नयनः, बाधानवतारदशायां तादृशव्यभिचाराप्रसिद्धेः । न च पर्यवसितसाध्यव्यभिचारस्साध्यव्याप्यताबोधविरोधीति । न चैवमपि कथं तत्र सद्धेतावुपाधिसम्भवः ? मीमांसकमतेन तदभिधानात् । शब्दशब्दयोर्भावप्रधानत्वाद्वा । पक्षतावच्छेदकादेरुपाधितावारणाय पक्षावृत्तित्वे सतीति विशेषणीयम् ।

(गा०) तत्त्वे । लक्ष्यतानियामकत्वे । साध्यवत्पक्षावृत्तौ । साध्यवत्पक्षावृत्तितया पक्षधर्मताबलप्राप्यपक्षीयसाध्यव्यापके काकादिपक्षकश्यामत्वादिसाध्यकमित्रातनयत्वादिहेतुकशाकपाकजत्वाद्युपाधौ उपदर्शितरीत्या व्यभिचारोन्नायके । अव्याप्तेरिति । सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य लक्ष्यत्वे च पक्षस्य साध्यवत्तया तत्र साध्याभावसाधकत्वेनालक्ष्यत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ।

दोषान्तरमाह । वक्ष्यमाणेति । अनुपदं सङ्गमनीये तल्लक्षण इत्यर्थः । अदूषकतापत्तेरिति । व्यभिचारोन्नायकतया लक्ष्यतानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा चाग्रिममूलविरोधस्स्यादिति भावः । तादृशोपाधेस्सत्प्रतिपक्षोत्थापनमविकलम्, पक्षधर्मताबलेन तत्रानित्यत्वभाने तद्व्यापककृतकत्वाभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्, इतरबाधाद्व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव विशेषभानमते समानाविषयकत्वमात्रस्य विरोधिताबीजत्वेन विशेषरूपेण व्यापकाभावज्ञाने सामान्यरूपेणापि विशेषाज्ञानात् । एवं विशिष्टसाध्यव्यापकाभावज्ञानस्यापि विशेषणवत्तानिश्चयसहकृतस्य शुद्धसाध्याभावानुमितिसामग्रीत्वेन शुद्धसाध्यानुमितिप्रतिबन्धकतया वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रय-

त्वादित्यादौ उद्भूतरूपादेस्तथात्वमविकलमित्यवधेयम् ।

ननु शब्दस्य नित्यतापक्षे प्रमेयत्वमानित्यत्वाभिन्नो यः शब्दधर्मस्तद्भिन्नधर्मव्यभिचारि शब्दत्ववति कृतकत्वव्यभिचारित्वादिति रीत्या वक्ष्यमाणसाध्यव्यभिचारोन्नायकत्वं 'कृतकत्वस्य सम्भवत्येव व्यभिचारादिविरहादित्यत आह । बाधेति । व्यभिचाराप्रसिद्धेरिति । उक्तसाध्याभावस्य पक्ष एव सत्त्वेन तत्प्रसिद्धिं विना शब्दत्वांशे तद्वद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारसाध्यस्य प्रसिद्ध्यसम्भवादित्यर्थः । भावसाध्यके साध्यप्रसिद्धिं विना व्याप्त्यग्रहेण अनुमानायोगादिति शेषः । बाधावतारदशायां च तत एवागमकत्वसम्भवात्तस्योपाधित्वाव्यवस्थितेरिति भावः ।

ननूपदर्शितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य पक्षातिरिक्तेऽप्रसिद्धावप्यनित्यतारूपपर्यवसितसाध्यस्य तत्त्वेनाभाव आकाशादौ प्रसिद्ध इति तदभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारस्य आकाशादिवृत्तौ बाधानवतारदशायामपि प्रसिद्धिरस्तीत्यत आह । न चेति । न हीत्यर्थः । साध्यव्याप्यतेति । उपदर्शितसामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप्यतेत्यर्थः । बोधविरोधीति । तथा च तादृशव्याप्तिबोधाधीनायां पक्षधर्मताबलान्नित्यत्वासिद्धौ विशेषव्यभिचारस्यादोषतया तदुन्नयनेन नोपाधेर्दूषकत्वमिति भावः । न्यायमते शब्दस्यानित्यतया उक्तानुमानं सदनुमानमेवेति तत्र कृतकत्वे उपाधिलक्षणसङ्क्रमनं विरुद्धमिति शङ्कते । न चैवमपीति । मीमांसकमतेनेति । शब्दनित्यतावादिनां तेषां मते तदनुमानस्य दुष्टत्वादिति भावः । स्वमतेऽपि तन्मूलं सङ्क्रमयति । शब्दशब्दयोरिति । पक्षस्थसाध्यस्थशब्दपदयोरित्यर्थः । भावप्रधानत्वात् । शब्दत्वपरत्वात् । तथा च न्यायमते शब्दत्वस्य नित्यतया तत्रोक्तरीत्या ऽनित्यत्वसाधकमनुमानमसदेवेति भावः । सत्प्रतिपक्षानिर्वाहायानित्यत्वशून्यशब्दत्वस्य पक्षत्वे साध्ये शब्दत्वानन्तर्भावे शब्दत्वे पक्षे शब्दधर्मातिरिक्तस्याबाधेनानित्यत्वपर्यवसानमिति तत्रापि भावप्रधानत्वादरः । तद्धर्मविशिष्टे तद्धर्मवदवृत्तित्वादिविशिष्टस्य संशयाभावाच्छब्दत्वादिविशिष्टे शब्दावृत्तिधर्माभावस्य सुनिश्चेयतया तत्रानित्यत्वस्य वस्तुतो बाधितस्यापि संशयसम्भवेन तत्र पर्यवसानसम्भव इत्यवधेयम् । पक्षतावच्छेदकादेरिति । पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्य-

वसितपर्वतीयवह्न्यादिरूपसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकपर्वतत्वादावि-त्यर्थः । विशेषणोयमिति । इदं च एतन्मतेऽपि साधनव्यापकस्य नोपाधितेत्यभिमानेन विशेष्यदलस्यावश्यकतया स्वतन्त्रविशेषणं द-त्तम् । वस्तुतो विशेष्यदलस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतायामनुपयो-गितयाऽव्याप्तिकरत्वेन च तेनैव पक्षावृत्तित्वं विवक्षणीयमिति ।

(चिं०) यदि च तथैव कृतकत्वमपि शब्दे साध्य-ते तदा अनित्यत्वमुपाधिः, तदुक्तम् बाधुक्तसाध्य-नियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः पर्यवसितं नि-यमयन्दूषकताबीजसाम्राज्यादिति। अनेन पक्षधर्मसा-धनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्सङ्गृह्यते, तादृशा-साध्यस्य पर्यवसितत्वादिति तन्न । एवं हि द्व्यणुकस्य सावयवत्वे सिद्धे द्व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतं जन्य-महत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्र निस्स्पर्शद्रव्यसमवे-तत्वमुपाधिस्स्यात् । भवति हि नित्यद्रव्यसमवेतत्वं पर्यवसितं साध्यम्, तस्य व्यापकं साधनाव्यापकं च ।

(दी०) यदि चेति । एतच्च स्वतन्त्रकृतकत्वसाधनदशायां बोध्यम् । अनित्यत्वसाधनोपयोगितया तु कृतकत्वसाधने द्वयो-रपि सन्दिग्धत्वेनैकतरव्यतिरेकस्यान्यतरव्यतिरेकासाधकत्वा-त् । एवं हीत्यादि । असमवेतत्वेन द्रव्यासमवेतत्वेन वा अर्था-न्तरवारणाय सावयवत्व इति । साध्ये द्रव्यपदं नित्यद्रव्यवृत्ति-तायास्स्फुटतरसिद्ध्यर्थम्, द्रव्यसमवेते ऽनित्यद्रव्यासमवे-तत्वस्य नित्यद्रव्यसमवेतत्वमादाय पर्यवसानात् । हेतौ च जन्यपदं परमाणुनित्यत्वासिद्धिदशायामाकाशादौ व्याप्तिग्रहाय। विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वान्न वैयर्थ्यम् । नित्यमहत्त्वव्यावृत्ता-नित्ययावन्महत्त्ववृत्तिजातिपरिचयाय तदिति तु न । तादृशजा-

तौ मानाभावात्। वैभवापेक्षिकापकर्षव्यवहारस्याननुगतजातिभिरेव सम्भवात्। तुल्यन्यायतया त्रसरेणुमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षेणैकजात्या सङ्करप्रसङ्गाच्च। निस्स्पर्शेति। साध्योपाध्योर्व्याप्तिदार्ढ्यप्रदर्शनाय द्रव्यपदम्, गमकता तु तेन विनापि। पर्यवसितसाध्यसमव्याप्त एवोपाधिरिति मतेनेदमित्यपि कश्चित्।

(गा०) मूले तथैवेति। यत्सिद्धिरुद्देश्या पक्षावृत्तिसामान्यसाधारणतद्वृत्तिनोक्तसमशीलरूपेणैवेत्यर्थः।

दीधितौ स्वतन्त्रकृतकत्वसाधनेति। कृतकत्वस्यानित्यत्वसाधनाप्रयोजकसाधनेत्यर्थः। अनित्यत्वासाधने उद्भावितस्य कृतकत्वोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतानिराकरणाय तत्साधने नित्यत्वस्योपाधित्वासम्भवमाह। अनित्यत्वेति। द्रव्यसमवेतत्वरूपसावयवत्वसिद्धिदशानुसरणप्रयोजनमाह। असमवेतत्वेन द्रव्यासमवेतत्वेन वेति। उभयथैव अनित्यद्रव्यासमवेतत्वोपपत्तेरिति भावः। समवेतत्वमात्रसिद्धावपि असमवेतत्वेनार्थान्तरानवकाशात् द्रव्यासमवेतत्वानुधावनम्। अर्थान्तरवारणायेति। अर्थान्तरेणानित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपसाध्यपर्यवसानासम्भवस्य वारणायेत्यर्थः।

मूले इत्यत्रेति। इति रीत्या द्व्यणुकसमवायिना नित्यद्रव्यस्य साधने इत्यर्थः।

ननु पक्षधर्मताबलाद्व्यापकतावच्छेदकाक्रान्तस्यैव सामान्यरूपेण विशेषरूपेणापि वा सिद्धेः कथमभावसाध्यकानुमानान्नित्यद्रव्यसमवेतत्वसिद्धिः? अत्र केचित् द्रव्यसमवेतत्वसिद्धौ तदपि पक्षतावच्छेदकेऽन्तर्भाव्यम्, तच्च द्विविधम् नित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपमनित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपं च, तत्रानित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपैकविशेषाभावरूपसाध्यव्याप्यहेतुमत्तानिश्चयरूपतादृशविशेषभानविरोधिसहकृतात्सामान्यरूपेणोक्तपक्षतावच्छेदकस्य साध्यधर्मितावच्छेदकतया भासकात्तादृशव्याप्यवत्तापरामर्शान्नित्यद्रव्यसमवेतत्वात्मकविशेषरूपेण तदुद्भावनमविरुद्धमिति तन्न। मूलकृता सावयवत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेनानुपादानात्स्वतन्त्रतत्सिद्धेरेवोक्तत्वात्। भवतु वा सावयवत्वस्य पक्षतावच्छेदकप्रवेशो मूलाभिप्रेतः, तथापि

पक्षतावच्छेदकतया भाने पर्यवसितसाध्यताविरोध एव।

वस्तुतस्तु यथा सामान्यानुमितिसामग्री एकविशेषबाधसहकृता ऽपरविशेषरूपेण सामान्यं बोधयति, तथा विशेषबाधसामग्रयपि सामान्यनिश्चयसहकृताऽपरविशेषरूपेण सामान्यबोधिका, सामान्यनिश्चयविशेषान्तरबाधेतरैकतरसामग्र्या सह परसंवलनस्य द्विरूपस्य एकविधानुमितिजनकत्वानुभवात्। अतो नित्यद्रव्यासमवेतत्वनिश्चयसहितं द्रव्यसमवेतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानमिव द्रव्यसमवेतत्वनिश्चयसहितमनित्यद्रव्यासमवेतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानमपि नित्यद्रव्यसमवेतत्वेन सामान्यं गमयति द्रव्यसमवेतत्वेनानित्यद्रव्यासमवेतत्वेन च निश्चये नित्यद्रव्यसमवेतत्वसंशयानुदयात् ईदृशानुभवानादरे इतरबाधबलाद्व्यापकस्यापि विशेषरूपेण भानविलयप्रसङ्गादिति मूलकृतामाशयः। अत एव भ्रमत्वाभावसाध्यकानुमानाद्भावरूपप्रामाण्यसिद्धिस्तैरङ्गीकृता। न च नित्यद्रव्यसमवेतत्वेनानुपस्थितौ तेन रूपेण भानासम्भवः, विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन अनुमितौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानानपेक्षणात्।

न च यद्रूपावच्छिन्नं बाध्यते तद्रूपविरोधिरूपेणैव विशेषान्तरभानमानुभविकम्, न तु तत्समनियतरूपान्तरेणापि, उक्तस्थले समवेतत्वद्रव्यसमवेतत्वादिना नित्यद्रव्यसमवेतत्वभानस्य त्वयाऽप्यनभ्युपगमात्, तथा च प्रकृतस्थले ऽनित्यद्रव्यसमवेतत्वान्यत्वविशेषितेन द्रव्यसमवेतत्वेन नित्यद्रव्यसमवेतत्वं भासताम्, न तु अनित्यद्रव्यसमवेतत्वग्रहाविरोधिग्रहाविषयनित्यद्रव्यसमवेतत्वेनेति वाच्यम्। विशेष्यघटितसामान्यवत्तया निश्चिते यादृशविशेषणावच्छिन्नयादृशविशेष्यघटितस्य विशेषरूपावच्छिन्नस्य यत्र बाधः तत्रापरविशेषसिद्धौ तत्र तादृशविशेषणाभावविशेषिततादृशविशेष्यघटितविशेषधर्मप्रकारकत्वानुभवात्, प्रकृते ऽनित्यत्वविशेषणावच्छिन्नद्रव्यसमवेतत्वबाधनिश्चयमहिम्नाऽनित्यत्वाभावरूपानित्यत्वविशेषितद्रव्यघटितविशेषप्रकारकताया निष्प्रत्यूहत्वात्। अत एव वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वस्याभावे सिद्ध्यति वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वत्वेन भावरूपप्रामाण्यसिद्धिर्मूलकृतोक्ता सङ्गच्छते। यत्र च विशेषणविशिष्टविशेष्यस्य तादृशविशेष्यविशिष्टस्य वा ऽभावे भासमाने तदुपपादकस्य विशेष्ये

विशेषणाभावस्य भानं तत्र दर्शितविशिष्टाभावादिप्रतियोगिकोटि-प्रविष्टतया भासमानतद्विशेषणधर्मितावच्छेदकत्वमेव पर्यवसित-साध्यसिद्धौ विशेषणाभावधर्मितावच्छेदकतानियामकम्, दण्डवान् पुरुषो रक्तदण्डाभाववानित्यादौ पुरुषादिरूपधर्मिणि पर्यवसिता-रक्तत्वादिविशेषितदण्डादिभाने च दण्डत्वादेरेवारक्तत्वादिधर्मिता-वच्छेदकतया भानात्। अत एव पुरोवर्त्तिनि वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं वह्नित्वाभाववति वह्नित्वाप्रकारकमित्याद्यनुमितौ वह्नित्ववति वह्नि-त्वप्रकारकत्वादिरूपप्रामाण्यज्ञानं वह्नित्वाद्यंशे निर्धर्मितावच्छेदं-कमेव, भ्रमत्वाभावघटकतया भासमानवह्नित्वाभावादेर्धर्मिताव-च्छेदकाभानादिति द्व्यणुकेऽनित्यासमवेतत्वसाधने तद्घटकतया भासमानानित्यत्वांशे द्रव्यत्वस्य धर्मितानवच्छेदकतया पर्यवसि-तानित्यद्रव्यसमवेतत्वभानमपि नित्यत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकमेव स्यात्, नित्यद्रव्यसमवेतं द्व्यणुकमित्याकारिका उद्देश्यभू-ता सिद्धिर्न स्यादिति द्रव्यपदोपादानमित्याह दीधितौ। सा-ध्येति। स्फुटतरसिद्धिः। नित्यद्रव्यसमवेतत्वत्वेन सिद्धिः। तदर्थ-म्। एतदेव स्पष्टयति। द्रव्यसमवेत इति। द्रव्यसमवेतत्वेन निश्चित इत्यर्थः। अनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्य। अनित्यत्वविशेषितद्रव्यत्वाद्यव-च्छिन्नसमवेतत्वाभावभानस्य। नित्यद्रव्यसमवेतत्वम्। नित्यत्ववि-शेषितद्रव्यत्वावच्छिन्नसमवेतत्वम्। आदाय। अवगाह्य। व्यभि-चारावारकस्यापि महत्त्वविशेषणस्य जन्यत्वस्य च हेतावुपादान-मुपपादयितुं तत्प्रयोजनमाह। हेताविति। परमाणुनित्यत्वासिद्धि-दशायामिति। महत्त्वानधिकरणद्रव्यमात्रस्य नित्यतादशायामित्य-र्थः। आकाशादाविति। तदा महत्त्वसामान्यानधिकरणस्यापि भूत-परमाणोर्मनसश्च अनित्यद्रव्यासमवेतत्वरूपसाध्यनिश्चयाविषयत्वेन दृष्टान्तत्वाभावात् परममहतां आकाशादीनामेव दृष्टान्ततायाः स्वीकार्यतया महत्त्वे जन्यत्वविशेषणं विना तेषामपि साधनवैकल्ये-न तत्त्वानुपपत्तेरिति भावः। तथापि व्यभिचारावारकतया तद्वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेवेत्याशङ्कां निराकरोति। विशिष्टाभावस्येति। प्रकृत-हेतुघटकस्य जन्यत्वविशेषितमहत्त्वाभावस्येत्यर्थः। अतिरिक्तत्वात्। शुद्धमहत्त्वाभावभिन्नत्वात्। अभावान्तरप्रवेशेऽपि वैयर्थ्याभिमानिनां प्रकारान्तरेण व्यर्थविशेषणतासमाधानमुपन्यस्य दूषयति। नि-

त्येति । जातिपरिचयायेति तादृशजातिपुरस्कारेण महत्त्वस्य हेतुप्रवेशलाभायेत्यर्थः । तत् । जन्यपदम् । तथा च जन्यत्वस्याप्रवेशान्न वैयर्थ्यशङ्का, तादृशजातेः नित्यगगनादिमहत्त्वावृत्तितया गगनादौ न साधनवैकल्यम् । अनित्ययावन्महत्त्ववृत्तितया सर्वत्रैवानित्यद्रव्यसमवेतद्रव्ये तदवच्छिन्नसत्त्वेन साध्यशून्ये तदवच्छिन्नाभावविशिष्टद्रव्यत्वासत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । मानाभावादिति ।

न च द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति महत्त्वत्वेन हेतुत्वे नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भावाद्गगनादीनामपि चाक्षुषापत्तेरिति तज्जनकतावच्छेदकतया नित्यमहत्त्वव्यावृत्तजातेरावश्यकतेति वाच्यम् । तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् महत्त्वत्वेन तद्धेतुत्वेऽपि सहकारिविरहेणापत्त्यभावात् । अवयविमहत्त्वे ऽवयवमहत्त्वस्य सामान्यतो हेतुतायाः प्रामाणिकत्वेऽपि तज्जन्यतावच्छेदिका जातिः त्रुटिमहत्त्वव्यावृत्तैव, तादृशजात्यवच्छिन्नाभावस्य च न हेतुतासम्भवः त्रुटौ व्यभिचारात् ।

ननु त्रसरेण्वादिमहत्त्वे गगनादिमहत्त्वापेक्षया अनुगतापकर्षव्यवहारानियामकतया तत्सिद्धेरावश्यकतेत्याशङ्क्याह । वैभवेति । अननुगतजातिभिरेवेति । आवश्यकत्रुटित्वत्वादिजातिभिरेवेत्यर्थः । सम्भवादिति । विषयाननुगमेऽपि नानार्थशब्दमादायानुगतव्यवहारे बाधकाभावात्, अन्यथा उक्तजात्याऽणुपरिमाणसाधारणस्य वैभवापेक्षयाऽनुगतापकर्षव्यवहारस्यानुपपत्तिरिति भावः । तादृशव्यवहारेण जातिसिद्धौ बाधकमप्याह । तुल्येति । तुल्यन्यायतया । तुल्ययुक्तित्वात् । सिद्धेति शेषः । उत्कर्षेण । उत्कर्षरूपया जात्या ।

मूले निस्स्पर्शद्रव्यसमवेतत्वमुपाधिस्स्यादिति । गगनादौ वायुपन्यस्तसाध्यव्यापकतारहितमपि निस्स्पर्शद्रव्यसमवेतत्वं पक्षे पर्यवसितसाध्यस्यासिद्धतादशायां सर्वदोपाधित्वेन शक्योद्भावनं स्यादित्यर्थः । पर्यवसितसाध्यव्यापकतायास्सुग्रहत्वादिति भावः । तदेवोपपादयति भवति हीति । तस्य व्यापकम् । द्रव्यग्रहव्यापकताकम् । साधनाव्यापकं चेति । गगनादाविति शेषः ।

निस्स्पर्शद्रव्यसमवेतत्वस्य पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे निस्स्पर्शसमवेतत्वेऽपि तथात्वस्याऽऽवश्यकतया द्रव्यत्वनिवेशवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह दीधितौ । साध्योपाध्योरिति । व्याप्तिदार्ढ्यप्रदर्शनायेति । व्याप्तेर्निश्चयलाभायेत्यर्थः । निस्स्पर्शद्रव्येत्युक्तौ साध्यघटकनि-

रवयवद्रव्यस्योपाधिघटकनिस्स्पर्शद्रव्यस्य च भेदलाभेन तत्समवेतत्वरूपसाध्योपाध्योरप्यभेदलाभात् स्वाभिन्न च स्वव्यभिचाराप्रसक्तेर्व्याप्तिनिश्चयस्सम्भवति, तदुक्तम्, तादात्म्यकार्यकारणभावाभ्यां व्याप्तिनिश्चय इतीति भावः। गमकता। स्वव्यतिरेकेण पक्षे साध्याभावगमकता। तेन विनापि। द्रव्यत्वान्तर्भावमन्तरेणापि। तथा चोपाधिशरीरे तन्नान्तर्भाव्यमिति भावः।

अन्यमतमाह पर्यवसितेति। इति मतेनेदमिति। तथा चोपाधेस्साध्यव्यापकतानिर्वाहाय तच्छरीरे द्रव्यान्तर्भावः, अन्यथा निस्स्पर्शसमवेतगुणत्वादौ निरवयवद्रव्यसमवेतत्वरूपसाध्यासत्त्वेन तदनिर्वाहादिति भावः। व्याप्यतायां दूषकतायामनुपयोगाल्लक्ष्यतानियामकदूषकताबीजस्य यथाश्रुतलक्षणस्य च विषमव्यापकसाधारण्याद्वास्वरसः।

(चि०) किञ्च पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यसिद्धौ निष्फल उपाधिः, तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः? न हि सोपाधौ पक्षधर्मताबलात्साध्यं सिद्ध्यति, यस्य व्यापक उपाधिस्स्यादिति।

(दी०) ननु भवतां शुद्धसाध्यव्यापकं स्पर्शवदसमवेतत्वं कथं नोपाधिः? अनवस्थाभिया कस्यचिन्निरवयवस्य स्पर्शवतस्सिद्धौ तत्समवेतद्रव्ये साध्याव्यापकत्वादिति चेत्? तुल्यं ममापीत्यत आह। किञ्चेति। सोपाधौ। सोपाधितया निश्चिते।

(गा०) भवतामिति। शुद्धसाध्यव्यापकताघटितोपाधितावादिनामित्यर्थः। शुद्धसाध्यव्यापकमिति। शुद्धसाध्यव्यापकतया ग्रहीतुं शक्यमित्यर्थः। कथं नोपाधिः। उपाधिग्रहणे कथं न दूषकः। समाधितौल्याय स्पर्शवदसमवेतत्वे साध्याव्यापकत्वग्रहं शङ्कते। अनवस्थेति। अनवस्थितावयवपरम्पराकल्पने गौरवभयेनेत्यर्थः। कस्यचिदिति। कश्चित् स्पर्शवान्निरवयव इति सामान्यतस्सिद्धावित्यर्थः। तत्साधकं च स्पर्शत्वं असमवेतवृत्तिवृत्ति द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकत्वात्, शब्दत्ववदित्याद्यनुमानं बो-

ध्यम् । लाघवमेव व्याप्तिग्राहकतर्कः । तत्समवेतद्रव्ये । अनित्यद्रव्यासमवेतत्वनिश्चयेन तद्वृत्त्युक्तधर्मे । साध्याव्यापकत्वात् । साध्याव्यापकत्वग्रहात् । स नोपाधिरिति समाधानम् । तुल्यमिति । निस्स्पर्शद्रव्यसमवेतत्वेऽपि तथैव पर्यवसितसाध्याव्यापकत्वग्रहसम्भवादिति भावः ।

पक्षधर्मताबलाद्यादृशं साध्यं पक्षे कदाचित्सिध्यति तादृशसाध्यव्यापकत्वविवक्षणे पर्वते महानसीयवह्नेरपि कदाचिदितरबाधबलात्सिद्धेः पर्वतो वह्निमानित्यादौ महानसत्वादिकमप्युपाधिस्स्यात्, अतः पक्षधर्मताबलात् तदानीं यादृशस्य सिद्धिः तादृशसाध्यव्यापकस्तदानीमुपाधिविधया दूषक इति विवक्षणीयमित्याशयेन पक्षधर्मताबलादित्यादि मूलोक्तदूषणम् । साध्यसिद्धौ । साध्यसिद्धिदशायाम् । निष्फल इति । साध्यसिद्धिविघातस्यैव तत्फलत्वादिति भावः । कस्य व्यापक इति । कस्य व्यापकतया उपाधिस्स्यादित्यर्थः । उपाधेर्यदा दूषकत्वं तदा साध्यसिद्धेरसम्भव इत्येव द्रढयति । न हीति ।

सोपाधावपि उपाधेरज्ञाने साध्यसिद्धिसम्भवाद्यथाश्रुतेऽसङ्गतेराह दीधितौ । सोपाधाविति । सोपाधितया निश्चित इति । सन्दिग्धोपाधेस्सत्प्रतिपक्षोन्नायकताविरहात् एतन्मते निश्चयदशायामेवोपाधेर्दूषकतया तदानीं साध्यसिद्ध्यसम्भवकथनेनैव यदा पक्षधर्मताबलात्साध्यसिद्धिस्तदा तत्साध्यव्यापको दूषक इति विवक्षानिराकरणसम्भवात् निश्चितत्वपर्यन्तानुधावनम् । अत्र साध्ये पर्यवसितत्वोपादानं साध्यस्य हेतुव्यापकतावच्छेदकतारूपेण व्याप्यतया न निवेशोऽपि तु येन केनापि रूपेण इत्येतल्लाभाय, तथा च यद्धर्मावच्छिन्नव्यापकः पक्षावृत्तिः तद्धर्माश्रयसाधने उपाधिरिति विवक्षणीयम्, पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादेः वह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्याप्त्या साधनेऽपि महानसत्वादेरुपाधित्वमिष्टमेव । यन्मते व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणानुमितिरितरबाधादिबलादपि न जायते तन्मते समानविषयकत्वेनैव विरोधितया वह्नित्वादिना महानसीयवह्न्यादिग्रहेऽपि तद्व्यापकमहानसत्वाद्यभावग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वात् महानसत्वादेर्दूषकतोपपत्तिः । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकस्तद्रूपावच्छिन्नसाधने उपाधि-

रिति विवक्षणीयम्, तन्मते इतरबाधादिबलात् महानसीयव-ह्नित्वाद्यवच्छिन्नसिद्धौ महानसत्वाद्यभावग्रहस्य विरोधितया महानसत्वादेर्दूषकतेति।

न चैवं वाय्वादौ सामान्यतः प्रत्यक्षविषयत्वादिविवादद्दशायां सामान्यतस्तत्साधने उद्भूतरूपाद्युपाध्युद्भावनानुपपत्तिः, तदभावग्रहस्य सामान्यतः स्पार्शनप्रत्यक्षविषयत्वादिसिद्धावविरोधित्वात्, समानविषयकत्वमात्रेण विरोधित्वेऽपि सामान्यतो मानसप्रत्यक्षविषयत्वादिसिद्धावतथात्वादिति वाच्यम्। समानविषयकत्वमात्रेण विरोधितामते वाय्वादौ प्रमाणान्तरेण मानसप्रत्यक्षादिविषयत्वान्निबाधग्रहदशायां तादृशोपाध्युद्भावनोपपत्तेः, समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वेऽपि बहिर्द्रव्यत्वादिविशेषितोद्भूतरूपाद्यभावेन शुद्धसाध्याभावसाधनसम्भवात्तदर्थमेव तादृशोपाध्युद्भावनादिति परिष्कारो द्रष्टव्यः।

(दी०) ननु लभ्यत्वं लाभयोग्यता पक्षे यादृशं साध्यं सेद्धुमर्हति तद्व्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वम्, पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिव्यापकताशालित्वमिति यावत्। स्वव्यतिरेकेण पक्षे साध्यसिद्धिविरोध्युन्नायकत्वमिति तु निर्गलितोऽर्थः। भवति च शब्दधर्मातिरिक्तधर्मरहिते शब्दे ऽनित्यत्वाभावसिद्धिर्यथोक्तसाध्यसिद्धिविरोधिनी, तथा साधनादिमति साधनाद्यवच्छिन्नसाध्याभावसिद्धिरपि। वस्तुतस्तु पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वमेवोपाधित्वम्। सिद्ध्यति च विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकव्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकः। तादृशश्च साधनव्यापकससङ्ग्राह्यः, व्यभिचारोन्नायक इव पक्षवृत्तिरितरेषाम्। अपरेषां सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य साधनव्यापकस्येवास्माकमपि व्यभिचारोन्नायकस्य पक्षवृत्तेरसङ्ग्रहो न दोषाय। परेषां साधनभेदादिवास्माकमपि पक्षभेदादुपाधिभेद इति चेत्? अत्र वक्ष्यते ग्रन्थकृतैव।

(गा०) दीधितिकृदन्यथैतल्लक्षणपरिष्कारमाशङ्कते । नन्विति । लाभयोग्यतेति । तथा च सोपाधितया निश्चिते पक्षधर्मताबलात् साध्यस्यालाभेऽपि न क्षतिरिति भावः । योग्यतामन्तर्भाव्य साधनाव्यापकत्वस्थले पक्षावृत्तित्वं प्रवेश्य समुदितलक्षणार्थमाह । पक्ष इति । यादृशम । यद्रूपाक्रान्तम् । तद्व्यापकत्वे । तदवच्छिन्नव्यापकत्वे । अर्हत्यर्थस्य दुर्वचत्वात् सत्यन्तस्य फलितार्थमाह । पक्षे साध्यसिद्धीति । प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवत्ताबुद्धेः विरोधिनी या व्यापकता तद्वत्त्वमित्यर्थः । तादृशव्यापकतावच्छेदकपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्वं दलद्वयार्थः । विरोधित्वं च प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वम्, तथा च यद्धर्मप्रकारकनिश्चयविशिष्टयदवच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वेन उपदर्शितसाध्यवत्ताबुद्धिविरोधिता तादृशधर्मावच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदकान्तार्थः ।

एतेन व्याप्यव्यापकताया विशेषघटिततया तद्विशेषमनन्तर्भाव्य तद्रूप्येण निवेशासम्भवेऽपि न क्षतिः, तदनन्तर्भावेणाप्युक्तरूपेण व्यापकतानिवेशसम्भवात् । शब्दधर्मातिरिक्तधर्मराहित्येन निश्चिते शब्दे अनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवत्ताबुद्धौ अनित्यत्वव्यापकं कृतकत्वमिति निश्चयसहितस्य कृतकत्वाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया अनित्यत्वव्यापकताया उक्तरूपतया कृतकत्वे लक्षणसमन्वयः । शुद्धवह्निव्यापकतात्वेन महानसत्वत्वावच्छिन्नमहानसीयवह्निव्यापकताग्रहसहितमहानसत्वाभावज्ञानस्य पर्वते वह्निमत्ताज्ञानविरोधितया महानसत्वादावतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतायां भ्रमत्वनियतधर्मविशिष्टज्ञानानवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यम्, तेन च पर्वते महानसीयेतरवह्न्यभाववत्ताभ्रमदशायां महानसीयवह्निव्यापकताप्रकारेण महानसत्वज्ञानविशिष्टस्य पर्वते महानसत्वाभावज्ञानस्य सत्त्वे पर्वते वह्निविशिष्टबुद्धेरनुदयेऽपि न पर्वतो वह्निमानित्यत्र महानसत्वेऽतिव्याप्तिः, तत्र तादृशव्यापकताज्ञानसहकृततदवच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानप्रतिबन्धकताया महानसीयेतरवह्न्यभाववान् पर्वत इति ज्ञानेन भ्रमत्वनियतधर्मविशिष्टेनावच्छिन्नत्वात् ।

अथ भ्रमवैशिष्ट्यानवच्छिन्नस्यापि महानसीयवह्निव्यापकताप्रकारेण महानसत्वग्रहाविशिष्टस्य पर्वते महानसत्वाभावग्रहस्य

पर्वते महानसीयवह्निरूपसाध्यवत्ताग्रहविरोधितया उक्तस्थले महानसत्वातिव्याप्तिर्दुर्वारैव ।

न च पक्षे साध्यवत्ताग्रहसामान्यविरोधितानिवेशान्न दोष इति वाच्यम् । उक्तकृतकत्वोपाधेरेवासङ्ग्रहात्, अनित्यत्वव्यापककृतकत्वाभावज्ञानस्य शब्दावृत्तिधर्मवत्ताज्ञानाविरोधित्वात् ।

न च शब्दावृत्तिधर्माभाववत्तानिश्चयसहितस्य साध्यसामान्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया तदुपाधिसङ्ग्रह इति वाच्यम् । तत्तद्विशिष्टविरोधिनिश्चयप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ समानविषयकत्वेन विरोधितामते सामान्यज्ञाने एकविशेषविरोधिनिश्चयविशिष्टापरविशेषविरोधिनिश्चयप्रतिबन्धकतायां मानाभावात् । मैवम्, प्रतिबन्धकत्वमत्र फलानुत्पत्तिप्रयोजकत्वम्, तथा च भ्रमाविशिष्टस्य यत्प्रकारकनिश्चयविशिष्टस्य यदवच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयस्य पक्षे साध्यानुमितिसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वम् तादृशधर्मशालित्वमित्यर्थविवक्षया सामञ्जस्यात् । पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निसामग्र्यादिनिष्ठवह्न्यादिव्यापकताज्ञानविशिष्टा वह्निसामग्रीत्वावच्छिन्नाभावस्य पर्वतादौ या धीस्तस्याः पर्वतादौ वह्न्यादिज्ञानप्रतिबन्धकतया तादृशव्यापकतामादाय वह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तिवारणाय पक्षावृत्तित्वनिवेशः,उक्ताभावज्ञानस्य भ्रमत्वेऽपि तत्प्रतिबन्धकताया भ्रमानवच्छिन्नत्वात् । पक्षावृत्तित्वस्य यथाश्रुतस्य निवेशे उपाधितावघटकसम्बन्धेन तत्र वृत्तेर्विवक्षणीयतया जात्यादिपक्षकजात्यादिसाध्यके समवायादिना सत्ताद्युपाधौ समवायादिना पक्षवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतः पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वपरतया तदुपवर्णितम् ।

पर्वतत्वादिरूपपक्षतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिवह्न्यादिसामग्र्यादावतिव्याप्तिभिया पक्षतावच्छेदकव्यापकाभावप्रतियोगित्वनिवेशे च द्रव्यत्वावच्छेदेन वह्न्यादिसाधनेऽपि वह्निसामग्र्यादेरनुपाधितापत्तिरतः समुदितपर्यवसितार्थमाह । स्वव्यतिरेकेणेति । पक्षे साध्यविरोध्युन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगित्वमित्यर्थः । पक्षतावच्छेदकसाध्ययोर्यादृशसम्बन्धावगाहिज्ञानविरोधिनो या अनुमितिस्तज्जनकतावच्छेदकभ्रमान्यपरामर्शविषयताव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नः पक्षतावच्छेदकसाध्ययोस्तादृशसम्ब-

न्धसाधने उपाधिरिति निष्कर्षः । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितौ तदवच्छेदेन साध्याभावानुमितिरेव विरोधिनी, तज्जनकश्चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यव्यापकाभावपरामर्श एवेति द्रव्यत्वादिपक्षतावच्छेदकवह्न्यादिसाध्यसामानाधिकरण्यसाधने वह्निसामग्र्यादिर्नोपाधिः, द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन भ्रमान्यवह्निसामग्र्याद्यभावविषयकपरामर्शाप्रसिद्धेः। अवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ च अवच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्याभावानुमितिरपि विरोधिनीति द्रव्यत्वादौ वह्न्यादिसाध्यस्यावच्छेदकत्वसाधने वह्निसामग्र्यादिरुपाधिः, तादृशसाध्यकानुमितिजनकभ्रमान्यद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रविषयकपरामर्शविषयव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् । उपाध्यभावसमानाधिकरणाभावान्तरस्यापि व्याप्तिघटकतया विरोध्यनुमापकपरामर्शविषयत्वात् तत्प्रतियोगिन्यतिव्याप्तिवारणाय विरोध्यनुमापकज्ञानीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतारूपविषयतैव व्यतिरेकविशेषणतया निवेश्या ।

उक्तकृतकत्वोपाधौ गौरमित्रातनयादिपक्षकश्यामत्वादिसाध्यकशाकपाकजत्वाद्युपाधौ च लक्षणसङ्गमनाय तादृशोपाधीनां यादृशसाध्यविशेषव्यापकत्वं तादृशसाध्यविशेषाभावानुमितेः पक्षे सामान्यरूपेण साध्यसिद्धिविरोधितां दर्शयति। भवति चेति । रहिते । रहिततया निश्चिते । यथोक्तसाध्यसिद्धिविरोधिनीति । अनित्यत्वातिरिक्तेत्यादिसाध्यसिद्धिविरोधिनीत्यर्थः । समानप्रकारकत्वस्यातन्त्रत्वादिति भावः । अत्रापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यासिद्धसामान्यप्रतिबन्धकत्वमवश्यं विवक्षणीयम्, अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ महानसत्वादेरुपाधितापत्तिः, महानसीयवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधिमहानसीयवह्न्याद्यभावानुमापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् । तथा चानित्यत्वाभावसिद्धेरुक्तसाध्यतावच्छेदकाक्रान्तानित्यत्वसिद्धिप्रतिबन्धकत्वेऽपि शब्दावृत्तिधर्मसिद्धिविरोधित्वाभावादनित्यत्वाभावोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगिनोऽपि कृतकत्वस्य नोपाधितासम्भव इति पूर्ववत्पक्षे साध्यसिद्धिसामान्यविरोधित्वं तत्सिद्धिसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वरूपं वाच्यम्, एवं चैकविशेषसामग्रीविरहसहकृतापरविशेषसामग्र्यभावस्य सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकतया एकविशेषाभावनिश्चयसहितापरविशेषाभावनिश्चय-

स्य यथोक्तसाध्यवत्ताग्रहसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वमक्षतमेवेति नोक्तदोषावसरः। एवं पर्वते महानसीयेतरवह्न्यभावनिश्चयसहितमहानसीयवह्न्यभावनिश्चयस्यापि वह्निमत्ताग्रहसामान्यानुत्पादप्रयोजकतया पर्वतो वह्निमानित्यादौ महानसत्वादावतिव्याप्तिः पूर्ववदेव वारणीया। साधनादिमतीति। मित्रातनयत्वादिमत्तया निश्चिते इत्यर्थः। आदिपदात्पक्षधर्मविशेषपरिग्रहः। साधनाद्यवच्छिन्नसाध्याभावसिद्धिरपीति। मित्रातनयत्वाद्यवच्छिन्नश्यामत्वादेरभावसिद्धिरपीत्यर्थः। यथोक्तेत्यादिकमनुषज्यते, श्यामत्वादिसिद्धिसामान्यविरोधिनीति तदर्थः।

अत्र कल्पे समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वे न निर्वाहः, एवं सकलसाध्यस्य तदनधिकरणे सर्वत्र भ्रमे मानाभावाद्यत्र पक्षे साध्यस्य विशिष्टज्ञानमप्रसिद्धं तत्पक्षकतत्साध्यकोपाधावव्याप्तिः, एवं सकलसाध्याभावानुमितेरप्रामाणिकतया यदुपाध्यभावलिङ्गकयत्साध्याभावानुमितिर्यत्र पक्षे न प्रसिद्ध्यति तत्पक्षकतत्साध्यकतदुपाधावव्याप्तिरिति दूषणमाशङ्क्याह। वस्तुतस्त्विति। पक्षधर्मावच्छिन्नेति। यत्किञ्चित्पक्षधर्मविशिष्टेत्यर्थः। वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन। एतदुपादानाच्छुद्धसाध्याव्यापकोपाधिसङ्ग्रहः। साध्याधिकरणमात्र एव पक्षधर्ममेयत्वादिविशिष्टसाध्यसत्त्वाच्छुद्धसाध्यव्यापकस्यासङ्ग्रह इति यत्किञ्चिदित्युक्तम्। पक्षधर्मविशिष्टवत्त्वन्तरस्य यत्र पक्षे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिः तत्रत्योपाधावव्याप्तिवारणाय साध्येति, साध्यतावच्छेदकविशिष्टार्थकम्, तेन गुणो द्रव्यत्वविशिष्टसत्तावानित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधिसङ्ग्रहः।

व्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वम्। व्यापकतावच्छेदकपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वम्, तेन न विभिन्नरूपेण तादृशसाध्यव्यापकत्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे आदाय पक्षतावच्छेदकादावतिप्रसङ्गः। पक्षनिष्ठत्वं पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वमेव यत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण साधनम्, अन्यत्र यथाश्रुतमेव, लक्ष्याननुगमेन लक्षणाननुगमस्यादोषत्वाच्छब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात्, अतो न पूर्वोक्तदोषावसरः। उक्तकृतकत्वोपाधौ शब्दघटान्यतरत्वादिरूपपक्षधर्मावच्छिन्नयथोक्तसाध्यव्यापकतामादायैव लक्षणसमन्वयः।

नन्ववच्छिन्नसाध्याभावव्यतिरेकप्रतियोगिनोऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकता न सम्भवति, विशिष्टव्यापकाभावज्ञानस्य शुद्धविशेष्यज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादित्याशङ्क्याह । सिध्यति चेति । विशेषणवतीति । विशेषणवत्त्वे सति विशिष्टव्यापकव्यतिरेकेणेत्यर्थः । शुद्धसाध्यव्यतिरेक इति । मित्रातनयत्वादिविशिष्टस्य शाकपाकजत्वादिव्यतिरेकस्य शुद्धश्यामत्वाद्यभावव्याप्यतया तद्वत्त्वज्ञानस्य शुद्धश्यामत्वादिसिद्धिविरोधित्वात्पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याप्युपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमविकलमिति भावः ।

इदमुपलक्षणम्, शुद्धसाध्याभावव्याप्यतया विशेषणविशिष्टोपाध्यभावज्ञानं विनापि विशेषणवत्तया निश्चिते पक्षे विशेषणविशिष्टसाध्यव्यापकतया गृहीतस्योपाधेरभावज्ञानात् पक्षधर्मताबलेन शुद्धसाध्याभावसिद्धिसम्भवात् तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेः शुद्धसाध्यानुमितिविरोधिताहशसामग्रीसम्पादकतयापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वं द्रष्टव्यम् ।

नन्वेवं ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ साधनव्यापकवह्निसामग्र्यादिरप्युपाधिस्स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह । तादृशश्चेति । उक्तलक्षणाक्रान्तश्चेत्यर्थः । सङ्ग्राह्य इति । लक्ष्यतानियामकसत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वाक्रान्तत्वादिति भावः । तस्य व्यभिचारोन्नायकत्वं नैतन्मते लक्ष्यताप्रयोजकम्, व्यभिचारोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनां मते सत्प्रतिपक्षोन्नायकतावदिति दृष्टान्तेन दर्शयति । व्यभिचारोन्नायक इति । पक्षवृत्तिरिति । धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनादिरित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षानुन्नायकोऽपीति शेषः । इतरेषाम् । व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषकतावादिनाम् । सङ्ग्राह्य इत्यनुषज्यते । एतन्मते उक्तस्थले व्यभिचारोन्नायकार्द्रेन्धनाव्याप्तिमेतन्मते सिद्धस्य कस्यचिदुपाधेरन्यमतालक्ष्यतादृष्टान्तेनालक्ष्यतां प्रदर्शयन् परिहरति । अपरेषामिति । साधनव्यापकस्येवेति । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसामग्र्यादेरित्यर्थः । उपाधिलक्षणस्य पक्षघटितत्वे एकसाध्यकैकसाधनस्थले एव एकस्य पक्षभेदेनोपाधित्वमनुपाधित्वं च स्यादित्यत्र एकसाध्यकैकपक्षकस्थले एकैकस्य साधनभेदे परमते उपाधित्वानुपाधित्वदृष्टान्तेन इष्टापत्तिमाह । परेषामिति । वक्ष्यते इति । केचित्तु

साधनव्यापकोऽपीत्यादिना ।

(चि०) अत्रोच्यते यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिः ।

(दी०) लक्ष्यतावच्छेदकमाह यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादि उन्नीयत इति शेषः । उन्नायकत्वं तद्योग्यता, सा च व्याप्तिपक्षधर्मते इति । तथा च यद्व्यभिचारो यद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूतयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वसामान्यं साध्यव्यभिचारव्याप्यं साधनवृत्ति च तद्धर्मावच्छिन्नं तत्रोपाधिरित्यर्थः । तेनार्द्रेन्धनाभाववद्वृत्तित्वेन वह्नौ धूमव्यभिचारसाधनेऽप्यार्द्रेन्धनं द्रव्यत्वादिना न तत्रोपाधिः । तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य वह्न्यवृत्तित्वात् । शुद्धसाध्यव्यापके तदभाववन्मात्रवृत्तित्वं साध्यव्यभिचारव्याप्यम्, अवच्छिन्नसाध्यव्यापके त्ववच्छेदकाधिकरणीभूततदभावाधिकरणवृत्तित्वमित्युभयत्रापि सङ्गतिः । द्रव्यत्वेन रूपवत्त्वेन साध्ये सत्ताद्रव्यत्वजलत्वमात्रविशेष्यिका या धीस्तद्विशेष्यत्वे जलसमवेतनित्यत्वे वा सति पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वादित्यादिना प्रकारेण व्यभिचारोन्नयनसमर्थोऽपि पृथिवीत्वाभावादिर्नोपाधिः ।

(गा०) यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादेर्लक्षणत्वे लक्षणं त्वित्यग्रिमग्रन्थविरोध इत्यत आह ।

लक्ष्यतेति । उपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारोन्नायकतालाभाय पूरयति । उन्नीयते इति । एवं च मूले साधनस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी, तथा च साधने पक्षे साध्यव्यभिचारानुमापकव्यभिचारप्रतियोग्युपाधिरिति मूलार्थ इति भावः ।

यद्यपि जनकत्ववज्ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वमपि तृतीयापञ्चम्योरर्थ इत्युक्तपूरणमन्तरेणापि व्यभिचारोन्नायकत्वं व्यभिचारस्य लभ्यते ।

न च धूमाद्वह्निमानयमितिवत् धूमेन वह्निरित्यप्रयोगाद्धर्मिविशेषणतापन्नसाध्य एव तृतीयार्थज्ञापकत्वान्वय इति व्युत्पत्तिः, प्रकृते मुख्यविशेष्यतया भासमाने साध्यव्यभिचारे न तृतीयया ज्ञापकत्वबोधनसम्भव इति वाच्यम् । तथा व्युत्पत्तौ अस्यैव अत्राकाशमात्मन इत्यादिलिखनविरोधात् सम्प्रदायविरोधेन वह्निधूमादित्यादिप्रतिज्ञानिराकरणविरोधाच्च ।

न चोन्नीयते इत्यस्यापूरणे तृतीयया साधनविषयोन्नयनप्रयोजकत्वं न बोधयितुं शक्यते, तथा च सति साधनस्येत्यस्य व्यभिचारित्वमित्यनेनैव सम्बन्धात् साधनसम्बन्धिसाध्यव्यभिचारस्यैव उन्नायकतालाभात् । तथा च साधनव्यापकस्यापि व्यभिचारस्यान्यत्र साधनसम्बन्धिसाध्यव्यभिचारोन्नायकतया तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यद्धर्म्युपरागेण भासमानसाध्ये तृतीयार्थान्वयस्तद्धर्मिणि साध्यज्ञापकतायाः ज्ञापकत्वार्थकविभक्त्या बोध इति व्युत्पत्तेः, अन्यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वताद्यंशे ज्ञापकताया अलाभे तदुपपादकपर्वतवृत्तित्वाद्याकाङ्क्षानुदयेन तत्प्रदर्शकोपनयानुत्थानप्रसङ्गात्, पर्वतो वह्निमान् महानसत्वादित्यादावपि योग्यताप्रसङ्गाच्च, तथापि तृतीयादिना व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्वाह्यं हेतुविधया ज्ञापकज्ञानविषयकत्वमेव बोध्यते न तु ज्ञापकज्ञानविषयतामात्रम्, पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्तेरित्याद्यप्रयोगात्, तथा च तद्व्यभिचारस्य पक्षतावच्छेदकहेतुसामानाधिकरण्यविधया साधनरूपपक्षतावच्छेदके साध्याभावरूपसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारोन्नायकत्वमिति यद्व्यभिचारित्वेनेत्यस्य यदभावेन साधनवति साध्याभाव उन्नीयत इत्यर्थपर्यवसानस्याग्रे कर्तव्यस्य विरोधः, उक्तविधया ज्ञापकतायास्तृतीययाऽबोधनादित्युन्नीयत इत्येतत्पूरितम् । तथा सति पर्वतत्वस्य धूमसामानाधिकरण्येन वह्निसामानाधिकरण्यमनुमीयत इति प्रयोगाद्धात्वर्थानुमितौ उक्तविधया प्रयोज्यत्वस्यापि तृतीयया बोधनान्न विरोधः ।

नन्वनुपाधिव्यभिचारस्यापि साध्यव्यभिचारव्याप्तेः पक्षधर्मताया वा भ्रमेण साधने साध्यव्यभिचारानुमापकत्वादतिप्रसङ्गः, एवं सकलोपाधिव्यभिचारस्य सकलसाधने व्यभिचारानुमित्युपधायकताया अप्रामाणिकतया ऽव्याप्तिश्चेत्यत आह । उन्नायकत्वमिति । ननु

क्रमेण फलोपधायके स्वरूपयोग्यता वर्त्तत एवेत्युक्तातिप्रसङ्गो दुर्वार इत्यत आह। सा चेति। व्याप्तिपक्षधर्मते इति। साध्यव्यभिचारव्याप्तिसाधनवृत्तित्वोभयरूपे इत्यर्थः।

ननु शुद्धेन यद्व्यभिचारित्वेन व्याप्यता विवक्षिता, विशेषिताविशेषितसाधारणव्यभिचारित्वेन वा, येन केनापि रूपेण वा? आद्ये अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात्, श्यामत्वादिव्यभिचारशून्यकाकत्वादौ शाकपाकजत्वावच्छिन्नव्यभिचारत्वावच्छिन्नसत्त्वेन शुद्धतद्व्यभिचारस्वस्य श्यामत्वादिव्यभिचारव्याप्यतानवच्छेदकत्वात्, अन्त्ययोः रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादावतिव्याप्तिः, पृथिवीत्वाभावव्यभिचारस्यापि रूपवन्मात्रवृत्तिधर्मव्यावर्तकाकिञ्चिद्विशेषणविशिष्टतद्व्यभिचारत्वेन रूपव्यभिचारव्याप्यत्वात्। समानाधिकरणमात्रस्यैव किञ्चिद्विशिष्टत्वेन अवश्यमेव व्याप्यतया व्याप्यान्तपर्यन्तनिवेशवैयर्थ्याच्च।

न च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारत्वस्य पृथिवीत्वाभावाभाववदवृत्तित्वरूपस्य गौरवेण न व्याप्यतावच्छेदकघटकता, उक्तस्थले पृथिवीवृत्तितात्वस्यैव निवेशेन व्यभिचारवारणसम्भवादिति न मध्यमपक्षे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एवं सतीदं जलं गुरुत्वादित्यादावपि पृथिवीत्वाभावादेरनुपाधितापत्तेः, लघुगुरुसाधारणव्याप्यतावच्छेदकताया एव विवक्षणीयत्वादित्याशङ्क्य निष्कृष्टार्थमाह। तथा चेति। यद्व्यभिचार इत्यस्य व्याख्या यद्धर्मावच्छिन्नेत्यादि सामान्यमित्यन्तम्। यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वसामान्यम्। यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नम्, तथा च तादृशयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तितात्वं साध्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकत्वे सति साधनवृत्तिवृत्तीत्यर्थः। सामान्यपदशून्य एव क्वचित्पाठः, तत्रापि अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्यत्वान्वये यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वमित्यस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नमित्यर्थकतया उक्त एवार्थः, अतोऽयोगोलकादिव्यक्तिवृत्तित्वसामान्यान्तर्गतान्यानिष्ठतद्वृत्तित्वस्य तन्निष्ठवह्न्यादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः। उपाधेरपि क्वचित् केनचिद्रूपेणैव उपाधिनेति उपाधितावच्छेदकरूपनिवेशस्य आवश्यकतया यद्व्यभिचारशरीरे यत्प्रतियोगिकाभावत्वेन अभावमनिवेश्य यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन तन्निवेशः। यद्धर्माश्रयप्रतियोगिकाभावत्वेन तन्नि-

वेशे अतिप्रसङ्गमाह । तेनेति । आर्द्रेन्धनेत्यादि । द्रव्यत्वाद्याश्रयेत्यादिः । तादृशार्द्रेन्धनाद्यभाववद्वृत्तित्वस्य वह्निधूमव्यभिचारसिद्धियोग्यत्वेऽपीत्यर्थः । तद्रूपेति । द्रव्यत्वादीत्यर्थः । वह्न्यवृत्तित्वात् । वह्न्यवृत्तित्वेन यत्पदेन द्रव्यत्वाद्युपादानासम्भवादित्यर्थः । यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वस्य व्याप्यताविवक्षणात् शुद्धसाध्यव्यापक इव अवाच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भव इत्याह । शुद्धेति । तदभाववन्मात्रवृत्तित्वम् । तदभाववत्सकलाधिकरणवृत्तित्वम्, तथा च यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वस्य सुतरां व्याप्यतेति भावः । अवच्छेदकेति । व्याप्यतावच्छेदकमित्रातनयत्वाद्यधिकरणीभूता या शाकपाकजत्वाद्यभावाधिकरणव्यक्तिस्तद्व्यक्तित्वमित्यर्थः । सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य व्याप्यतापर्यन्तनिवेशस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तितात्वे व्याप्यतावच्छेदकत्वपर्यन्तानिवेशस्य च प्रयोजनमाह । द्रव्यत्वेनेति । रूपवत्त्वे साध्ये पृथिवीत्वाभावादिर्नोपाधिरित्यन्वयः । समर्थोऽपीत्यन्तेन यथाश्रुतव्यभिचारोन्नायकत्वं प्रदर्शितम् । पृथिवीत्वादौ रूपव्याप्यधर्मे व्यभिचारवारणाय पृथिवीवृत्तित्वे सत्तादिश्रयमात्रविशेष्यकधीविशेष्यत्वजलसमवेतनित्यत्वयोर्वैकल्पिकविशेषणयोरुपादानम् । सत्ताया धीविशेष्यतयोपादानं तस्या दृष्टान्तत्वनिर्वाहाय, अन्यथा हेतोर्द्रव्यत्वरूपपक्षमात्रवृत्तितया व्यभिचारोन्नायकतानुपपत्तेः ।

यद्यपि पक्षमात्रवृत्तित्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतारूपोन्नयनयोग्यत्वमविकलमेव, तथाप्युन्नयनौपयिकसपक्षवृत्तित्वानिवेशेऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वमित्येतत्प्रदर्शनाय तदुपादानम् । विशेष्यस्य विशेष्यतावच्छेदकपृथिवीवृत्तितात्वस्य वा सार्थक्याय जलत्वोपादानम्, तथा सति जलत्वे व्यभिचारवारकतया तत्सार्थक्यात् ।

न च धीविशेषविशेष्यत्वविशिष्टत्वेन पृथिवीत्वाभावव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारोन्नायकतयापि तत्रोपाधित्वप्रसक्त्या पृथिवीत्वांशसार्थक्यप्रयासो विफल इति वाच्यम् । तद्व्यभिचारमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण उन्नायकतेति विवक्षणे अतिप्रसङ्गवारणसम्भवे उक्तविवक्षाया निष्प्रयोजनतापातात् पृथिवीवृत्तित्वांशसार्थक्यस्यावश्यकत्वात् ।

न च व्यर्थविशेषणघटितधर्मपुरस्कारेणोन्नायकस्य व्याप्तिपक्ष-

धर्मतारूपोऽन्यनयोग्यत्वमविकलम्, परार्थस्थले एव आधिक्येन निग्रहप्रयोजकविशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । व्यर्थविशेषणशून्यत्वगर्भव्याप्यतावच्छेदकताया यद्व्यभिचारमात्रवृत्तिधर्मस्य विवक्षणेऽपि न प्रतीकार इत्याशयेन विशेषणसार्थक्योपपादनात् । सत्ताद्रव्यत्वभिन्नाविशेष्यकत्वात् त्रितयभिन्नाविशेष्यकत्वरूपं त्रितयमात्रविशेष्यकत्वघटकं अभावान्तरमिति जलत्वांशावैयर्थ्यम् । पक्षवृत्तित्वसम्पत्तये द्रव्यत्वोपादानम् । घटत्वादिविशेष्यकत्रितयविशेष्यकसमूहालम्बनविशेष्ये घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय मात्रपदम् । त्रितयमात्रविषयकधीरप्रसिद्धा, तत्त्रितयनिर्विकल्पकेऽपि व्यक्तिभाननियमादतः त्रितयमात्रविशेष्यकत्वोपादानम् । विशेष्यपदेन मुख्यविशेष्यता विवक्षणीया, अतस्सत्ताद्रव्यत्वजलत्वानीति बुद्धावपि सदितरावृत्तित्वादिरूपसत्तात्वादिघटकसादितरादेः सदितरत्वादिविशेष्यतया न त्रितयमात्रविशेष्यकत्वानुपपत्तिः । तादृशविषयत्वनिवेशे उक्तधीविषये सत्तात्वादिघटकरूपाद्यात्मकसदादौ व्यभिचार इति धीविशेष्यतानिवेशः । इयमपि विशेष्यता मुख्यविशेष्यतारूपा, अन्यथा तद्दोषतादवस्थ्यात् । लाघवमनुसृत्य द्वितीयविशेषणानुसरणम् । तत्र नित्यपृथिवीत्वादौ व्यभिचारवारणाय जलसमवेतत्वोपादानम् । जलसमवेतजलपृथिवीसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय नित्यत्वोपादानम् । एतद्घटितहेतावपि सत्ता दृष्टान्तः । जलत्वादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यदलम् । नोपाधिः । नोक्तलक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्तः । साध्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणवत्त्वादौ द्रव्यत्वस्य पृथिवीत्वाभावव्यभिचारविरहात् अस्यासङ्ग्राह्यता, तदुक्तम्— "सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः । हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिते" ति ।

(दी०) न हि पृथिवीत्वात्मकतदभावाधिकरणं तादृशं किञ्चिदस्ति यद्वृत्तित्वसामान्यं साध्यव्यभिचारव्याप्यम्, पृथिवीत्वादावेव व्यभिचारात् । न च व्यभिचारोन्नायकतामात्रेण प्रकृतोपाधितानिर्वाहः, अपि तु कथकानां तान्त्रिकाणां च तथाविधव्यवहारविषयत्वेन, तदवच्छेदकश्चोक्तरूपम् । व्याप्यत्वा-

सिद्ध्युन्नायकत्वादिकं सम्भवदपि न तथा, गौरवात्। अत एवेदं जलमाकाशादित्यत्र स्वाव्याप्यत्वेन जलत्वाव्याप्यत्वोन्नायकस्यापि द्रव्यत्वादेरसङ्ग्रहो न दोषाय ।

(गा०) यथानिरुक्तस्य तत्रासत्त्वं स्फुटयति । न हीति । तदभावेति । पृथिवीत्वाभावाभावेत्यर्थः । यद्वृत्तित्वसामान्यम् । यद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नम्। पृथिवीत्वादावेवेति । रूपव्यभिचारविरहेणेत्यादिः। व्यभिचारात् । पृथिवीत्वाधिकरणव्यक्तिवृत्तित्वत्वावच्छिन्नस्य तादृशव्यभिचाररूपसाध्यव्यभिचारित्वात् । तादृशयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तितात्वस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकत्वं च स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकसाध्यव्यभिचारत्वकत्वम्, न तु साध्यव्यभिचारशून्यवृत्तितानवच्छेदकत्वम्, अयोगोलकवृत्तितात्वादौ विशेष्यभूताधेयतात्वस्य साध्यव्यभिचारशून्यवृत्तितावच्छेदकतया विशिष्टाधेयतात्वरूपे तस्मिन् साध्यव्यभिचारशून्यवृत्तितानवच्छेदकत्वस्य दुर्घटत्वादिति ध्येयम्।

उक्तरीत्या व्यभिचारोन्नायकस्य पृथिवीत्वाभावादेः कथमनुपाधित्वम्? यतः तद्वारणायायं प्रयास इत्यत आह। न चेति। प्रकृतोपाधिता। एतच्छास्त्रनिर्वाच्योपाधिता। कथकानाम्। वादजल्पादिकथानिपुणानाम्। तथाविधव्यवहारः। उपाधिव्यवहारः। तथा च कथकादीनामुपाधिव्यवहारविषयताविरहान्न पृथिवीत्वाभावादेरुक्तस्थल उपाधितेति भावः। तद्व्यवहारविषयतावच्छेदकं यदि व्यभिचारोन्नायकत्वमेव तदा तदाक्रान्तस्य पृथिवीत्वाभावादेरप्युपाधित्वमावश्यकं स्यादित्यत आह। तदवच्छेदकं चेति। उक्तरूपमिति। पृथिवीत्वाभावादिव्यावृत्तनिरुक्तधर्म इत्यर्थः। तत्रोपाधिव्यवहारविरहस्य निर्विवादत्वादिति भावः।

नन्ववृत्तिहेतुके साध्यव्यापकस्यासङ्ग्राहकतया न निरुक्तरूपस्य उपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वसम्भव इत्यव्याप्यत्वोन्नायकत्वमेव तथास्तु, तच्च यद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तित्वविशिष्टवृत्तिमत्त्वाभावः साध्याभाववदवृत्तित्वविशिष्टवृत्तिमत्त्वाभावव्याप्यः साधनवृत्तिश्च तद्धर्मावच्छिन्नत्वम् अवृत्तिहेतौ

व्यभिचारासत्त्वेऽपि वृत्तिमत्त्वाभावेन निरुक्तसाध्योपाध्योर्व्याप्तिविरहाऽक्षत एवेति तद्धेतुकोपाधेस्सङ्ग्रह इत्यत आह। व्याप्यत्वेति। व्याप्यत्वासङ्गिः। व्याप्यत्वाभावः। सम्भवदपीति। पृथिवीत्वाभावादिव्यावृत्तमित्यादिः। न तथा। नोपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकम्। गौरवात्। निरुक्तव्यभिचारोन्नायकत्वापेक्षया गुरुशरीरत्वात्। अपि तु लघुशरीरं निरुक्तव्यभिचारोन्नायकत्वमेवेति शेषः। अत एव। अव्याप्यत्वोन्नायकत्वस्य गौरवेण तदनवच्छेदकत्वादेव। असङ्ग्रहः। निरुक्तरूपेण। न दोषायेति। तत्रोपाधिव्यवहारस्य स्वारसिकस्य सविवादतया तदनभ्युपगमसम्भव इति भावः।

(दी०) अथैवं स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वमेव तथास्तु, लाघवात्, तच्चोक्तोपाधावप्यस्तीति चेत् ? एवं तर्हि साध्याभावसाधनोभयाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेव तथास्तु, अतिलाघवात्, अस्तु च सहार्थतृतीयाश्रयणेनास्यापि स एव फलितोऽर्थः। एतद्रूपमात्रज्ञाने तेषां नोपाधिव्यवहार इति चेत्? तुल्यं त्वदुक्तेऽपि। अत एव शुद्धसाध्याव्यापकस्थले साध्ये व्याप्यतावच्छेदकं नियमतस्तादृशं धर्ममनुसरन्ति न यद्वांते साध्यव्यभिचारनियमो भवत्युपाधिव्यभिचारस्य। वस्तुतस्तु यदभाभावेन यद्वदन्यत्वेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उपाधिर्लाघवात्। अत एव जलत्वतेजस्त्वयोर्न तदुभयत्वेन क्वचिदप्युपाधित्वम्।

(गा०) ननु यदि व्यवहारविषयतावच्छेदकलाघवानुरोधादवृत्तिहेतुकोपाधौ स्वारसिकव्यवहारो न स्वीक्रियते तदा उक्तस्थलीयपृथिवीत्वाभावादिसाधारणस्य यथाकथञ्चित्साध्यव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगित्वस्य लघीयसो व्यवहारविषयतावच्छेदकत्वानुरोधात्तदाक्रान्तोक्तस्थलीयपृथिवीत्वाभावादौ उपाधिव्यवहारस्स्वीक्रियताम्, तत्र तद्व्यवहारस्यासिद्धत्वादित्याशङ्कते। अथेति। एवम्।

लाघवादरे । स्वव्यभिचारेणेति । साध्यव्यभिचारसहितयद्व्यभिचारा-धिकरणं साधनं तत्त्वमित्यर्थः । उक्तोपाधौ । उक्तस्थलीयपृथिवीत्वा-भावाद्युपाधौ । तादृशधर्मे उपाधिव्यवहारविरहस्य सविवादत्वेऽपि तत्साधारणोक्तरूपादपि लघुतरं तद्व्यावृत्तं तद्विषयतावच्छेदकरूपा-न्तरं सम्भवतीति तस्यानुपाधित्वमेवेत्याह । एवमिति । यदीति शेषः । यदि लाघवानुरोधेन पृथिवीत्वाभावादावुपाधिव्यवहाराभावे विप्रतिपद्यामहे इत्यर्थः । तर्हि । तदानीम् । साध्याभावसाधनोभया-धिकरणेति । साध्याभाववत्साधनाधिकरणेत्यर्थः । तेन सर्वत्र सा-ध्याभावसाधनयोरेकसम्बन्धासम्भवेन तदुभयत्वावच्छिन्ननिरूपितै-काधिकरणतानिवेशासम्भवेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगित्वम् । प्रति-योगितावच्छेदकं यद्रूपं तदवच्छिन्नत्वम्, पृथिवीत्वाभावादेश्च न तथात्वम्, निरूपसाधनाधिकरणवाय्वादौ पृथिवीत्वाभावाद्यभाव-विरहादिति भावः । यद्व्यभिचारित्वेनेति मूलस्यापीदृशार्थकत्व-सम्भवान्न तदुपेक्षानिबन्धनो मूलविरोध इत्याह । अस्तु चेति । सहार्थेति । एकाधिकरणनिरूपितत्वरूपसाहित्यार्थकेत्यर्थः । स एव फलितार्थः । तादृश एवार्थे पर्यवसानम् । साधने साध्योपाध्योरेका-धिकरणान्तर्भावेण व्यभिचारस्य साध्याभाववति साधनाधिकरणे उपाधेरभाववृत्त्यैव निर्वाहादिति भावः । शङ्कते । एतद्रूपेति । मात्र-पदेन व्यभिचारोन्नायकत्वज्ञानव्यवच्छेदः । तेषाम् । कथकादीनाम् । नोपाधिव्यवहार इति । तथा च लघीयस्त्वेऽपि नोक्तरूपस्य तद्व्यवहा-रविषयतावच्छेदकत्वसम्भव इति भावः । इदम् । नोपाधिव्यवहार इतीदम् । त्वदुक्तेऽपि । पृथिवीत्वाभावादिसाधारणयथाकथञ्चिद्व्यभि-चारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगित्वमात्रज्ञानेऽपि पृथिवीत्वाभावादौ कथकादीनामुपाधिव्यवहाराभावात्, तत्र विवादे मदुपवर्णितरूप-ज्ञानेनोपाधिव्यवहार इत्यत्रापि विवादसौकर्यादिति भावः । यथा-कथञ्चित्स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकतयैवोपाधित्वेऽवच्छिन्न-साध्यव्यापकशाकपाकजत्वाद्युपाधिस्थले सर्वत्र धीविशेषविषय-त्वेनोपाधिर्व्यभिचारं विशेष्यैव साध्यव्यभिचारानुमानसम्भवे धर्म-विशेषावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया तेषामुपाधित्वसमर्थनप्रयासोऽन-र्थक एवापद्येत, तादृशसाध्यव्यापकतामप्रतिसन्धायापि साधना-व्यापकतामात्रं प्रतिसन्धाय साध्यव्यभिचारसंशयविषयहेतौ उपा-

धिव्यभिचारसामान्यस्य साध्यव्यभिचारानुमापकतायास्सुग्रहत्वात् यत्किञ्चिदधिकरणान्तर्भावेणोपाधिव्यभिचारसामान्यस्य साध्यव्यभिचारानयनयोग्यताया उपाधितानियामकत्वे तु यदवच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमुपाधेस्तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वप्रतिसन्धाने तादृशावच्छेदकधर्माधिकरणसाधनवत्युपाधिव्यभिचारसामान्यस्यासाध्यव्याप्यता पक्षधर्मता च गृहीतुं शक्यते तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकाभाववति तद्धर्माधिकरणे साध्याभावस्यावश्यकतेति ग्रहेण तदधिकरणवृत्तिसामान्येऽवश्यं साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति ग्रहात्, अतस्साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकताग्रहस्य निरुक्तोपाधिताप्रयोजकरूपग्रहोपयोगितया उपाधितासमर्थनाय व्याप्यतावच्छेदकधर्मविशेषानुसरणमित्याह। अत एवेति। निरुक्तव्यभिचाराज्ञायकताया उपाधितानियामकत्वादेवेत्यर्थः। शुद्धसाध्य व्यापकार्द्रेन्धनाद्युपाधेः व्याप्यतावच्छेदकधर्माननुसरणात् शुद्धसाध्याव्यापकस्थले इत्युक्तम्। साध्ये व्याप्यतावच्छेदकम्। साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्यतायां सामानाधिकरण्येनावच्छेदकम्। ते। कथकतान्त्रिकाः। यद्वतीति। यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणे इत्यर्थः। साध्यव्यभिचारनियम इति। उपाधिव्यभिचारसामान्यस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतेत्यर्थः।

ननु द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वादेरुपाधिताप्रसङ्गः, गुणवत्त्वाद्यभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वसामान्यस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वात् साधनवृत्तित्वाच्च, साधनस्य विशिष्टसत्तादेः शुद्धसत्त्वाद्यनतिरिक्तत्वात्। साध्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकीभूततादृशकिञ्चिदधिकरणवृत्तितात्वाश्रयस्य साधनतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविवक्षयैतदुद्धारेऽपि महाकालान्यत्वादिसाध्यके कालिकसम्बन्धेन घटादिहेतुक खण्डकालभेदादेरुपाधितापत्तिः, खण्डकालभेदाभावाधिकरणखण्डकालवृत्तित्वसामान्यस्य महाकालभेदाभावाधिकरणमहाकालवृत्तित्वव्याप्यत्वात् साधनवृत्तित्वाच्च, साधने खण्डकालभेदव्यभिचारस्य खण्डकालान्तर्भावेणैव महाकालभेदव्यभिचारस्य च महाकालान्तर्भावेणैव तत्त्वात्, एकाधिकरणे उभयव्यभिचारविरहेण रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभाववत्तस्यानुपाधित्वात्।

न च महाकालवृत्तित्वरूपमहाकालभेदव्यभिचारव्याप्यताव-

च्छेदकं लाघवाद् वृत्तित्वत्वमेव न तु यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वत्वम्, अतो नोक्तातिप्रसङ्गः, उपाध्यभावोपलक्षितस्याधिकरणस्य व्याप्यतावच्छेदकप्रवेशाविवक्षणादिति वाच्यम्। तथा सत्युक्तस्थलीयोपाधौ महाकालपरिमाणाभावव्याप्तिप्रसङ्गात्, उक्तन्यायेन तदभावोपलक्षिताधिकरणस्यापि साध्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकऽनन्तर्भावात्।

न चोपाधिव्यभिचारस्य तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वविवक्षया नैष दोषः, आधेयताया निरूपकाधिकरणभेदेन भेदात् खण्डकालमहाकालनिरूपितयोराधेयतयोस्तादात्म्याभावेन तादृशसम्बन्धेन व्याप्तिविरहात्, एतेनैतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ एतद्रूपजातीयरूपान्तरव्यक्तिभेदादेरुपाधितापत्तिरपि निरस्तेति वाच्यम्। एवं सति साधननिष्ठोपाधिव्यभिचारे साध्यव्यभिचारतादात्म्यनिवेशेनैवोपपत्तौ व्याप्यतानिवेशवैयर्थ्यात्, पृथिवीवृत्तित्वरूपे पृथिवीत्वाभावव्यभिचारे वाय्वादिवृत्तित्वरूपसाध्यव्यभिचारतादात्म्यविरहेणैव पृथिवीत्वाभावातिप्रसङ्गानवकाशात्, उपाधिव्यभिचारस्य तादात्म्यसम्बन्धेन पक्षावृत्तितया तेन सम्बन्धेन तस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतायास्साधने साध्यस्य व्यभिचारोन्नयनयोग्यतानात्मकत्वाच्च। एतेन निरूपकतासम्बन्धेन व्याप्यत्वविवक्षया उक्तातिप्रसङ्गवारणमपि हेयमेवेत्यत आह। वस्तुतस्त्विति। यदभावो यद्भेदो वा विशेषितोऽविशेषितो वा हेतुमति पक्षे साध्याभावोन्नायक इत्यर्थः। अत्राप्युन्नायकत्वमुन्नयनयोग्यता, तथा च साध्याभावव्याप्यतावच्छेदकरूपेण यद्रूपावच्छिन्नाभावो यद्रूपावच्छिन्नवद्भेदो वा साधनतावच्छेदकविशिष्टवृत्तिः तद्रूपावच्छिन्न उपाधिरित्यर्थः। द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र विशिष्टसत्त्वाधिकरणीभूतद्रव्ये द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यावर्त्तमानत्वान्न गुणवत्त्वादावतिप्रसङ्गः। एवं महाकालभेदादिसाध्यके खण्डकालभेदाद्यभावस्य साध्याभावव्याप्यताविरहात्खण्डकालभेदादौ रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाद्यभावाभावस्य पृथिवीत्वादेरूपाद्यभावाद्यव्याप्यतया च पृथिवीत्वाभावादौ नातिप्रसङ्गः। साध्याभावासामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपेण यद्रूपावच्छिन्नाभावः साधनवद्वृत्तिरित्युक्तौ वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसत्वादेरुपाधितापत्तिः,

वह्न्यभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकमहानसत्वाभावत्वेन तदभावस्य धूमादिमत्पर्वतादिवृत्तित्वात्, अतः साध्याभावव्याप्यतापर्यन्तनिवेशः। ह्रदादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वह्न्याद्यभावव्याप्यस्य महानसत्वाद्यभावस्य तदभावत्वेन साधनवद्वृत्तित्वाद्यद्रूपावच्छिन्नाभावः साध्याभावव्याप्यः साधनवद्वृत्तिरित्येतावन्मात्रोक्तौ तत्रैवातिव्याप्तिस्स्यादिति व्याप्यतावच्छेदकरूपेण साधनवद्वृत्तित्वं विवक्षितम्।

अथ यदभावेन साध्याभाव उन्नीयते इत्येतत्कल्पे धूमवान् वह्नेः पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ साधनव्यापकसंयोगादेरभावस्य उत्पत्तिकालावच्छेदेन अयोगोलकादिवृत्तितया तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन साध्याभावव्याप्यत्वात् साधनवद्वृत्तित्वाच्च तत्रातिव्याप्तेर्वारणाय यदभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्ना साध्याभावव्याप्यतेति विवक्षणीयम्, तथा चायोगोलकादिवर्त्तित्वविशिष्टत्वस्य च संयोगाद्यभावभिन्नेऽपि वृत्तेर्न तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यतामादायातिप्रसङ्गः, अयोगोलकादिवर्त्तित्वविशिष्टसंयोगाद्यभावत्वस्य च संयोगाद्यभावमात्रवर्त्तित्वेऽपि विशेष्यवैयर्थ्यान्न व्याप्यतावच्छेदकतेति तेन रूपेण व्याप्यतामादायातिप्रसङ्गस्यापि नावकाशः, द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन संयोगादौ लक्षणसमन्वयस्य उक्तन्यायेनासम्भवेऽपि व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाद्यभावत्वरूपतदभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव्याप्यतामादाय लक्षणं सङ्गमनीयम्।

वस्तुतो लघुरूपसमनियतगुरुधर्मावच्छिन्नोपाधौ तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तेर्वारणाय तद्रूपावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव उन्नायकताया विवक्षणात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वेन साध्याभावोन्नायकतया संयोगत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितानिर्वाहः, अत एव सत्तावान् प्रमेयत्वादित्यादौ व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य गुणादिवृत्तितया सत्ताद्यभावानुन्नायकत्वेऽपि न संयोगाद्युपाध्यसङ्ग्रहः, संयोगत्वादिविशिष्टव्यापकतावच्छेदकजातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य सत्ताद्यभावोन्नायकत्वेन सङ्ग्रहात्। तथा च व्याप्यतावच्छेदकरूपेण साधनवद्वृत्तित्वानिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसत्वाद्यभावस्येतरसाधारणह्रदादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन व्याप्यता-

मादाय नातिव्याप्तिसम्भव इति किं तन्निवेशेनेति चेन्न । एवमपि तदनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगाभावादेः व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाद्यभावत्वेन वह्न्याद्यभावव्याप्यतया केवलसंयोगाभावत्वादिना च हेतुमद्वृत्तितया संयोगादेरुपाधिताप्रसङ्गात् । कथञ्चिदुद्धारेऽपि द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्यान्यविशिष्टसत्ताभावादौ अतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्, तदभावस्य सत्त्वादेस्तन्मात्रवृत्तिविशिष्टसत्तात्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यत्वात्, सत्तात्वादिना च साधनवद्वृत्तित्वादिति तद्विवक्षाया आवश्यकत्वात् ।

यदभावेनेति कल्पे व्यभिचारिणि साध्यव्यापकसंयोगादेरुपाधितावारणाय यदभावमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण व्याप्यताप्रवेशे गौरवम्, अतो लाघवाय यद्भेदन्यत्वेन वेत्युक्तम् ।

न च धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यविरुद्धस्य ह्रदत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेर्वारणाय यद्भेदन्यत्वेन वेति कल्पेऽपि यद्धर्मावच्छिन्नभेदमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण साध्याभावव्याप्यतेति विवक्षणीयम्, अन्यथा तादृशविशिष्टद्रव्यत्वादिमद्भेदस्यायोगोलकादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन साध्याभावव्याप्यत्वसाधनवद्वृत्तित्ववत्तया विशिष्टस्य अनतिरिक्तत्वेन विशिष्टद्रव्यत्वत्वादावपि साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वरूपवक्ष्यमाणविशेषणवत्तया च तदवच्छिन्नवारणासम्भवादिति वाच्यम् । साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वस्य साध्यवद्वृत्तित्वापेक्षया गुरोर्विशेषणतया विशिष्टद्रव्यत्वादेर्वारणासम्भवेन यद्भेदन्यत्वेन वेति कल्पे तन्मात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण उन्नायकत्वाविवक्षणेऽपि प्रतीकारत् ।

अथ यदभावेनेति कल्पेऽपि यदभावमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणोन्नायकत्वमिति न विवक्षणीयम्, गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे यद्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैवोन्नायकताया विवक्षणीयतया तद्धर्मविशिष्टनिरूपितव्यापकतायां विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशे प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशे क्षतिविरहेण संयोगत्वादेः संयोगादिव्यापकतानवच्छिन्नत्वेन तदवच्छिन्नाभावस्यायोगोलकादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वह्न्यादिमति धूमाद्यभावोन्नायकत्वेऽपि साधनव्यापकसंयोगादावतिव्याप्त्यप्रसक्तेः ।

एतेन यदभावेनेति कल्पे द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ सं-

योगाद्यभावेऽतिव्याप्तिः तदभावस्य संयोगादेः संयोगत्वादिना द्रव्यत्वादिव्याप्यत्वात् अतो द्वितीयकल्पानुसरणमित्यपि निरस्तम्। संयोगाभावत्वादौ प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिततद्व्यापकतावच्छेदकत्वाभावेन तदवच्छिन्नाभावस्य संयोगस्याप्रवेशादिति चेत्? सत्यम्। एवमपि गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमते उपाधितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव यथाश्रुतस्य निवेशेऽपि गुरुधर्मावच्छिन्नोपाध्यभावव्याप्त्यनवकाशाद् धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगाद्यतिव्याप्तिवारणायैव यदभाववेति कल्पे व्यापकतावच्छेकावच्छिन्नाभावस्य निवेशनीयतया गौरवेण यद्वदन्यत्वेन वेति कल्पाश्रयणसङ्गतेरिति।

अत एवेत्यादिपाठः प्रामादिकः, धूमादिसाध्यके ह्रदत्वविशिष्टद्रव्यत्वादावतिव्याप्तिवारणाय सकलकल्प एव साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेकत्वेन धर्मस्य विशेषणीयतया द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ जलत्वतेजस्त्वोभयावच्छिन्नाभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वसामान्यस्य द्रव्यत्वादिव्यभिचारव्याप्यस्य सत्त्वादौ सत्त्वेऽपि गुणादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन द्रव्यत्वाभावव्याप्यस्य तदभावस्य सत्त्वादिमति सत्त्वेऽपि च क्वचिदपि कल्पे तादृशोभयत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गाभावादुपष्टम्भासङ्गतेः।

न च धूमवान् ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् द्रव्यं जलत्वतेजस्त्वोभयवदित्येव न प्रतीयते, विशिष्टद्रव्यत्वं धूमवद्वृत्ति जलत्वतेजस्त्वोभयं द्रव्यवृत्तीति प्रतीयत एव, तथा च विशिष्टद्रव्यत्ववत्तादृशोभयत्वादिकं साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकमेव, धूमाधिकरणस्य विशिष्टद्रव्यत्वाद्यधिकरणत्वमेव परं नास्तीति वाच्यम्। विशिष्टद्रव्यत्वत्वादेर्धूमाद्यधिकरणवृत्तितायामवच्छेदकत्वे तदधिकरणवृत्तितासमशीलतन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वेऽप्यवच्छेदकत्वध्रौव्यात् तदवच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणताया एव च तद्विशिष्टाधिकरणतारूपतया धूमाद्यधिकरणस्य विशिष्टद्रव्यत्वाद्यधिकरणताया अपि दुर्वारत्वापत्तेः। साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वविवक्षयाप्युक्तोभयत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गवारणासम्भवाच्च।

अथ साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य धर्मविशेषणत्वे आर्द्रेन्धनत्वादिनापि धूमादिसाध्यकोपाधितानुपपत्तिः, सामाना-

धिकरण्यातिप्रसक्तस्य तदवच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।

न च प्रतियोगित्वकारणत्वादेरवच्छेदकतायामेव अवच्छेद्यानतिप्रसक्तत्वं तन्त्रम्, न त्वाधेयत्वादेरवच्छेदकत्वेऽपीति वाच्यम् । मणिकृतैव व्याप्तिवादे साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपात्मकव्याप्तिलक्षणे न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्युक्त्वा वह्नित्वादौ धूमसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं निरस्य अतिव्याप्तेर्वारितत्वात् । अत एव दीधितिकृता विरुद्धातिप्रसङ्गवारणाय लक्षणव्याख्याने साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमुपेक्ष्य साध्यसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकतावच्छेदकत्वं धर्मविशेषणं वक्ष्यते । एवं च समानाधिकरणवृत्तित्वं धर्मविशेषणं तेजो द्रव्यत्वादित्यादौ स्पर्शाभावादिवारकम् । ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वादेर्वारणं च यदभावादिमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणोन्नायकत्वविवक्षया । वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पे पूर्वकल्पे च जलत्वतेजस्त्वोभयत्वादिना व्यभिचारमात्रे ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यादिना च धूमादिसाध्यके उपाधिता धर्मस्य साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वविशेषणेन दुर्वारेति कल्पद्वयाभिप्रायेणैव अत एवेत्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते । अत्र च जलत्वतेजस्त्वयोरित्यादिकमुपलक्षणम्, विशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना नोपाधित्वमित्यपि बोध्यम् । अथ वा साध्यसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकतावच्छेदकत्वमेव साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं धर्मविशेषणम्, तच्च साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव, अत्यन्ताभावगर्भव्यापकतायामपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेन भेदगर्भव्यापकतायामेव पर्यवसानात्, तथा च यदभावेनेति कल्पेऽपि एतादृशविशेषणेन विशिष्टद्रव्यत्वादिवारणसम्भवेऽपि जलत्वतेजस्त्वोभयत्वावच्छिन्नवारणमशक्यम्, तादृशोभयवद्भेदाप्रसिद्ध्या तादृशोभयत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वादिति यद्वदन्यत्वेनेति । कल्पाभिप्रायेणैव अत एवेति ।

न च यदभावेनेति कल्पे धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगादावतिव्याप्तेर्वारणाय यदभावमात्रवृत्तिधर्मेण व्याप्यताया विवक्षणीयत्वात् उक्तोभयत्वेनोपाधितायाः अपि ततो धारणसम्भवान्नोपष्टम्भसङ्गतिरिति वाच्यम् । उक्तसंयोगाद्युपाध्यतिव्याप्तिवारणायैव तद्द्वितीयकल्पानुसरणेन प्रथमकल्पे यदभावमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणो-

ज्ञायकताया अविवक्षणीयत्वात्। तदविवक्षणेऽपि वस्तुतोऽनवच्छिन्ना या आधेयता तद्विशिष्टत्वेनोपाध्यभावस्य साध्याभावोन्नायकताविवक्षया उक्तसंयोगादृयुपाधिवारणसम्भवाच्च, अयोगोलकवृत्तित्वविशिष्टत्वेन संयोगाभावस्य धूमाभावोन्नायकतायामुत्पत्तिकालावच्छिन्नाया एव संयोगाभावनिष्ठाधेयताया अवच्छेदकप्रवेशात्।

न च महाकालपरिमाणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितायामवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेन घटादेरुपाधितानुपपत्तिरित्युपाधिताघटकसम्बन्धसामान्ये यद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वसाध्यवत्सामान्यानुयोगिकत्वोभयाभावस्तदन्यत्वरूपव्यापकतावच्छेदकताया एव निवेशनीयतया उक्तोभयत्वे तादृशव्यापकतावच्छेदकताविरहेण पूर्वकल्पे यदभावेनेति कल्पे च तदवच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गानवकाश इति वाच्यम्। कालिकसम्बन्धेन गगनादेरपि वृत्तिमत्त्वस्यावश्यकतया कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वकिञ्चिद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वोभयाभावाप्रसिद्ध्या उक्तस्थले कालिकसम्बन्धेनापोधरुक्तरीत्यापि दुस्सङ्ग्रहतया साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये उपाधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावः तत्स्वरूपव्यापकतावच्छेदकताया एव निवेशनीयतया यद्धदन्यत्वेनेत्येतदन्यकल्पे उक्तोभयत्वस्य तादृशविशेषणेनापि दुर्वारत्वात्, समवायेनोभयत्वावच्छिन्नस्य भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन भेदप्रतियोगितावच्छेदतासामान्ये समवायावच्छिन्नत्वतादृशोभयत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वादिति चेन्न। आर्द्रेन्धनत्वादेस्साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वे उक्तयुक्त्या साध्यवतस्तद्विशिष्टत्वासम्भवेन तत्र तद्विशिष्टाभावप्रत्ययापत्तेरतिप्रसक्तस्यापि सामानाधिकरण्यावच्छेदकतायास्स्वरूपसम्बन्धरूपाया अवश्योपेयत्वात्, अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकताभिप्रायेण मणिकृतो न ह्यतिप्रसक्तमित्युक्तेः शिरोमणिसम्मतत्वात्, तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशस्य तदसम्मतत्वात्।

(दी०) यद्व्याभिचारित्वेनेत्यस्यापि स एवार्थः, तथा हि यद्व्याभिचारित्वेन हेतुमद्वृत्तित्वविधया साधनस्य पक्षतावच्छेदकी-

भूतस्य साध्याभावरूपसाध्यवत्पक्षवृत्तित्वं सिद्ध्यतीति । अत्र च साध्यसमानाधिकरणत्वेनावच्छिन्नो धर्मो साध्यसमानाधिकरणार्द्रेन्धनादिव्यक्तेरार्द्रेन्धनत्वादिनोपाधित्वे पुनरवच्छेदको धर्म एव साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेन विशेषणीयः । तेन जलहृदत्वाभावाधिकरणायोगोलकवृत्तित्वस्य धूमव्यभिचारव्याप्यस्य वह्निवृत्तित्वेऽपि जलहृदत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा द्रव्यत्वेन तेजस्त्वसाधने शीतस्पर्शजलत्वाद्यात्मकस्वाभावेन तद्वद्वृत्तित्वेन वा द्रव्ये द्रव्यत्वे वा साध्याभावस्य व्यभिचारस्य वा साधके स्पर्शाभावजात्यभावादौ । द्रव्यत्वादिना तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ साध्ये स्वव्यभिचारेण स्वाभावेन वा हेतौ तद्वति वा व्यभिचारस्य साध्याभावस्य वा साधकं घटत्वादिव्यभिचारित्वमुपाधिरेव । घटत्वादेस्तदभावस्य वा गमकत्वेऽपि धूमप्रागभाववद्वैयर्थ्यम् ।

(गा०) साधनवति साध्याभावोन्नायकाभावप्रतियोगित्वस्य तत्र तदुन्नायकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य च स्वोक्तस्य मूललभ्यत्वमुपपादयति । तथा हीति । यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादि ।

यद्व्यभिचारित्वं यदभाववद्वृत्तित्वं यद्वदन्यवृत्तित्वं वा । साधनवान् साध्यव्यापकाभाववान् साध्यव्यापकवद्भेदवान्वेति ज्ञाने तुल्यवित्तिवेद्यतया भासमानयदभावादिरूपहेतुसामानाधिकरण्यविषया साधनरूपपक्षतावच्छेदके साध्याभावरूपसाध्यवत्पक्षवृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहिनी साधनवान् साध्याभाववान् साध्यवद्भिन्नो वेति या सिद्धिः तत्प्रयोजकमित्यर्थः । इतीति । तन्मूलार्थ इति शेषः । साध्यविरुद्धधर्मस्योपाधितां वारयितुमाह । अत्र चेति । यद्धर्मावच्छिन्नव्यभिचारः साधने साध्यव्यभिचारसाधक इत्यत्र प्रविष्ट इत्यर्थः । अवच्छिन्नो धर्मीत्यनेन अवच्छेदको धर्म इत्यनेन चास्य सम्बन्धः । धर्मीत्यस्य विशेषणीय इत्याग्रिमेणान्वयः । अत्र कल्पे साध्यसमानाधिकरणार्द्रेन्धनव्यक्तेरलक्ष्यतैव । तल्लक्ष्यता-

पक्षे धर्मिण्युक्तविशेषणदानासम्भवादाह । साध्येति । तद्व्यक्तित्वेन तादृशव्यक्तेरनुपाधित्वं सर्वथैवेत्यत आर्द्रेन्धनत्वादिनेति । पूर्वकल्पे एतद्विशेषणप्रयोजनं दर्शयति । जलह्रदत्वेति । वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पे यदभावमात्रवृत्तिधर्मस्योन्नायकतावच्छेदकत्वविवक्षणे अयोगोलकवृत्तित्वविशिष्टत्वेन जलह्रदत्वाभावादेः साध्याभावोन्नायकत्वेऽप्यतिव्याप्त्यनवकाशादन्यत्रातिव्याप्तिवारकतामाह । न चेति । द्रव्यत्वेन तेजस्त्वसाधने स्पर्शाभावजात्यभावादावतिप्रसङ्ग इति योजना । अतिप्रसक्तिं दर्शयति । शीतस्पर्शेति । शीतस्पर्शात्मकेन स्पर्शाभावाभावेन जलत्वात्मकेन जात्यभावाभावेनेत्यर्थः ।

द्रव्ये साध्याभावस्य साधक इति योजना । पूर्वकल्पेऽप्यतिव्याप्तिप्रसक्तेरसत्वात्तत्कल्पेऽपि तामाह । तद्वद्वृत्तित्वेन द्रव्यत्वे व्यभिचारस्य वा साधक इति । तद्वद्वृत्तित्वम् । शीतस्पर्शादिमद्वृत्तित्वम् । उत्पत्तिकाले जन्यतेजस्यपि स्वमते स्पर्शाभावसत्त्वात्साध्यसमानाधिकरणतया जलतेजःपरमाणुषु च साधनाव्यापकतया स उपाधिरेवेति जात्यभावपर्यन्तानुसरणम् ।

ननु कम्बुग्रीवादिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगेन समवायेन वा घटत्वादिव्यभिचारस्योपाधेः सर्वेष्वेव कम्बुग्रीवादिमत्सु घटेषु घटत्वाभाववति भूतलादौ घटोपर्युत्पन्नविनष्टघटव्यक्तेरधस्तनघटावयवे संयोगसम्बन्धेन तादृशे च कपाले समवायेन वृत्तिमत्त्वेन साध्यव्यापकत्वेऽपि तद्व्यभिचारस्य व्यर्थविशेषणतया व्यभिचारानुन्नायकत्वादव्याप्तिः, तथा हि साधनपक्षकव्यभिचारानुमाने घटत्वव्यभिचारित्वव्यभिचाररूपहेतुघटत्वस्यैव कम्बुग्रीवादिमत्त्वव्यभिचारव्याप्यतया स्वरूपासिद्धिवारकेतरांशस्य व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यम् साधनवत्पक्षकसाध्याभावसाधकानुमानेऽपि घटत्वव्यभिचाराभावादिरूपहेतुघटकघटत्वाभावस्यैव तादृशसाध्यव्याप्यतया इतरांशवैयर्थ्यमित्याशङ्कां निराकरोति । द्रव्यत्वादिनेति । उपाधिरेवेत्येवकारः साधकमित्यनन्तरं योज्यः । व्यभिचारावारकविशेषणवतस्तादृशोपाधिव्यभिचारादेः कथं साधकत्वमित्याकाङ्क्षायामाह । घटत्वादेरिति । यत इत्यादिः । धूमप्रागभाववदिति । यथा धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्निगमकत्वेऽपि धूमप्रागभावहेतौ यन्निष्ठा यन्निरूपितेत्यादिन्यायेन नेतरांशवैयर्थ्यं तथा धर्मिभेदाद् घटत्वव्यभिचारित्व-

व्यभिचारादिहेताविरांशावैयर्थ्यमित्यर्थः ।

न च साध्रनपक्षकव्यभिचारानुमाने हेतौ घटत्वव्यभिचारित्वाभाववद्वृत्तित्वे वृत्तिघटीयरूपादिवृत्तित्वात्मके घटत्वव्यभिचारित्वभेदाभावात् तद्घटत्वव्यभिचारस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वव्यभिचारगमकतया इतरांशवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । संयोगेन घटत्वव्यभिचारस्य उपाधिताया हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन तादृशोपाधिव्यभिचारस्य स्वघटकसंयोगावच्छिन्नघटत्वव्यभिचारित्वाभेदाप्रसक्तेः समवायघटितघटत्वव्यभिचारस्य तादृशव्यभिचारे स्वघटकीभूततादृशघटत्वव्यभिचाराभेदाद् वैयर्थ्येन घटत्वव्यभिचारित्वव्यभिचारित्वेन अगमकत्वेऽपि घटत्वव्यभिचारित्वेनैवोपाधिव्यभिचारस्य गमकतया उपाधिव्यभिचारित्वेन गमकतायाश्चाविवक्षणेनाव्याप्त्यनवकाशात् ।

अथ पूर्वकल्पेऽपि उपाध्यभावाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टव्यापकत्वमेव साध्यव्यभिचारविशेषणम्, न तूपाधिव्यभिचारत्वे साध्यव्यभिचारसामानाधिकरण्यनिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतात्मकतद्व्याप्यतावच्छेदकता, अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यसङ्ग्रहात्, तथा चोपाधिव्यभिचारित्वघटकाविशेषणवैयर्थ्येऽप्यव्याप्तिशङ्कानवकाशः। अस्तु वा तादृशाभावाधिकरणत्वोपलक्षितकिञ्चिदधिकरणवृत्तितात्वे तादृशव्याप्यतावच्छेदकत्वं विशेषणम्, तथापि तच्छरीरे दर्शितघटत्वादेरनिवेशात् तदवच्छिन्नस्य गमकत्वेऽपि तादृशवृत्तितात्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वाप्रसङ्गः। एवं वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पेऽपि उपाध्यभावत्वे न व्याप्यतावच्छेदकत्वं विशेषणम् उक्तदोषात्, किन्तु उपाध्यभावमात्रवृत्तिधर्मस्यैव तथात्वम्, तथा च सति दर्शितस्थले उपाध्यभावत्वस्य विशेषणवैयर्थ्येन साध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकत्वेऽपि उपाध्यभावमात्रवृत्तितद्व्यक्तित्वस्य तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वे बाधकविरहात् नाव्याप्तिशङ्कावकाश इति तच्छङ्कया घटत्वादेरित्यादिग्रन्थमवतार्य धर्मिभेदेन लक्ष्यतावच्छेदकसमन्वयपरतया तद्व्याख्यानमयुक्तमिति चेन्न । उपाधिव्यभिचारित्वे तदभावत्वे च व्यर्थविशेषणघटितरूपव्यावृत्तव्याप्यतावच्छेदकत्वनिवेशाभिमानेनाव्याप्तिशङ्कया प्रस्थानस्य तन्निवेशस्य स्वानभिमतत्वेऽपि तमभ्युपगमसम्भवाभिप्रायेण धर्मिभेदेन समाधानस्य

च सङ्गतेः। अत एवोपाधिव्यभिचारत्वादिना गमकत्वनिवेशाभ्युपगमे ऽभावस्यानुपाधित्वापत्तिरभावाभावरूपधर्मिणः प्रतियोगिभेदाभावेन दुर्वारेति तदनिवेशप्रकाशनेनाग्रे तां निराकरिष्यति।

वस्तुतस्तु विशेषिताविशेषितसाधारणयद्व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नेन हेतौ साध्यव्यभिचारस्य तादृशयदभावत्वावच्छिन्नेन हेतुमति वा साध्याभावस्य साधने न निग्रहः तस्यैवोपाधित्वनियमात् द्रव्यत्वादिना कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिसाधने घटत्वादिव्यभिचारो व्याख्यातलक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्तोऽपि नोपाधिः,तद्व्यभिचारादिना साध्यव्यभिचारादिसाधने व्यर्थविशेषणतया निग्रहात्, तादृशनियमेऽप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधिता निर्वहति,विशेषणव्यभिचारादिविशेषिततद्व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नेन साध्यव्यभिचारसाधने निग्रहाभावात्, तथा च यथाव्याख्यातलक्ष्यतावच्छेदकस्य घटत्वादिव्यभिचारित्वेऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां तादृशोपाधिव्यभिचारादौ विशेषणवैयर्थ्यमुद्धृत्य निराचकार। एवं च साधकं घटत्वादिव्यभिचारित्वमुपाधिरेवेत्यस्य यथाव्याख्यातसाधकतावद् घटत्वादिव्यभिचारित्वं लक्ष्यमेवेत्यर्थः। तथा च यथास्थानस्थ एवैवकारः, घटत्वादेरित्यादौ पूर्ववद्यत इति पूरणीयम्। अवैयर्थ्यम्। अवैयर्थ्येन घटत्वव्यभिचारित्वेत्यादिप्रयोक्तुर्न निग्रह इत्यर्थः।

(दी०) न चाभावस्यानुपाधितापत्तिः, प्रतियोगिनस्तद्वद्वृत्तित्वस्यैव वा हेतुत्वादिति वाच्यम्। तदप्रवेशेऽपि वस्तुतो यस्तदभावस्तस्य तद्वद्वृत्तित्वस्य च हेतुत्वानपायात्। तदभावाभाववद्वृत्तित्वेनोपस्थितावपि तद्वद्वृत्तित्वेनानुपस्थितेऽव्यभिचारसाधने न वैयर्थ्यमित्यपि वदन्ति।

(गा०) न चेति। तथापीति शेषः। अभावस्य। धूमवान् वह्नेरित्यादौ अयोगोलकत्वाभावस्य। अनुपाधितापत्तिः। उपाधित्वानुपपत्तिः। तथा च लक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्रातिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति भावः। प्रतियोगिनः। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य। साध्याभावे साध्ये। तद्वद्वृत्तित्वस्य। तद्वद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नस्य। हेतुत्वात्। साध्यव्यभिचारसाधने हेतुत्वात्। एवकारस्य प्रतियोगिन इत्यत्रापि सम्ब-

न्धेन साध्याभावसाधने ऽभावाभावत्वावच्छिन्नस्य व्यभिचार-साधने ऽभावव्यभिचारत्वावच्छिन्नस्य वैयर्थ्येन हेतुताऽनवच्छेदात् तद्रूपेण हेतूपन्यासानुपपत्तिः । उपाध्यभावादेर्हेतोरुपाध्यभावत्वादिना उपन्यासासम्भवेऽपि येन केनापि रूपेण उपन्याससम्भवादेव उपाधित्वमित्याशयेनाह । तदप्रवेशेऽपीति । हेतुतावच्छेदके उपाधेरप्रवेशेऽपीत्यर्थः । व्यभिचारसाधने वैयर्थ्यं प्रकारान्तरेण परिहरतां मतमाह । तदभावेति । अनुपस्थितेः । उपस्थित्यनियमात् । न वैयर्थ्यमिति । यद्रूपावच्छिन्नोपस्थितिकाले लघुव्याप्यतावच्छेदकान्तरोपस्थितिनियमः तद्रूपघटकविशेषणस्यैव वैयर्थ्यमिति भावः । उक्तनियमस्याप्रामाणिकत्वात् वदन्तीति ।

(चि०) लक्षणं तु पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् । यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छिन्नं पर्यवसितं साध्यम् ।

(दी०) लक्षणमाह । पर्यवसितेति । पर्यवसितपदार्थमाह । यद्धर्मेति । यद्धर्मवतीत्यर्थः ।

(गा०) मिश्रैः लक्षणं त्विति लक्षणपदं व्यभिचारोन्नायकताप्रयोजकपरतया व्याख्यातम्, अतः स्वमते तद्यथाश्रुतार्थकमेवेति सूचनायाह । लक्षणमाहेति । यद्धर्मावच्छेदेनेत्यत्र धर्मस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वाविवक्षणे मित्रातनयत्वादेः श्यामत्वादिसाध्यातिरिक्तवृत्तितया तस्य तादृशधर्मपरत्वाभिमानविरोधः, सामानाधिकरण्यमात्रविवक्षयैवोपपत्तौ अनतिरिक्तवृत्तित्वपर्यन्तविवक्षाया वैफल्यं चेत्यतो व्याचष्टे । यद्धर्मवतीति । सम्बन्धमात्रस्यैवावच्छेदकपदार्थतया विशेषणे तृतीयया धर्मिणीति पूरणेन यद्धर्मसम्बन्धिनीत्यर्थलाभ इति भावः । इत्थं च यद्धर्मवति साध्यं प्रसिद्धं तद्धर्मस्यैव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यनिष्ठव्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् यद्धर्मावच्छेदेनेत्यादि न लक्षणघटकम्, परन्तु धर्मविशेषपरिचायकमात्रम्, किञ्चिद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वमेव लक्षणघटकमिति ध्येयम् ।

(दी०) नन्वेवं सद्धेतौ सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मेऽतिप्रसङ्गः। अथ यद्धर्मावच्छेदेन साधनवति साध्यं प्रसिद्धं तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम्,साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमिति यावत्। विरुद्धमात्रे चोपाधिविरहेऽपि न क्षतिः । लक्ष्यतावच्छेदके च साध्यसमानाधिकरणत्वेन साधनं तादृशवृत्तित्वेन वा साधनतावच्छेदकं विशेषणीयम् । साधनव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा विवक्षितम्। विरुद्धेऽपि साधनव्यापकेनान्ततोऽन्यतरत्वादिनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वमस्त्येवोपाधीनाम् । प्रमेयत्वादिना च वाय्वादौ प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वादिकं नोपाधिः,लक्ष्यतावच्छेदकवाक्यस्थप्रयोजकत्वतृतीयाबलाद्व्यभिचारस्थले साधनस्य साध्यव्यभिचारनियम इत्यर्थे पर्यवसानात् । मैवम्, जनकत्वेन वह्नौ कार्यानुकूलत्याद्यात्मकशक्तिसाधने बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्योपाधेर्ग्रन्थकृतैवोद्भावयिष्यमाणत्वात, तस्य च गुरुत्वात्मकसाध्यस्य साधनस्य चाधिकरणे घटादाववृत्तेरुक्तरूपाभावादेवंविधबहुलग्रन्थविरोधात् । दूषकताबीजस्य तत्रापि सम्भवाच्च ।

(गा०) सद्धेतौ । वह्न्यादिसाध्यकधूमादौ । सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मे । महानसत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यञ्जनवत्त्वादौ । सद्धेतौ यावत्साध्याधिकरणवृत्तेः साधनाव्यापकत्वासम्भवादेकदेशेत्युक्तम् । यद्धर्मावच्छेदेन साधनवति साध्यमिति । साधनवन्निष्ठसाध्यवत्त्वे यो धर्मोऽवच्छेदक इत्यर्थः । अवच्छेदकत्वं चान्यूनवृत्तित्वम्, व्यापकत्वमिति यावत् । महानसत्वादिश्च साधनविशिष्टसाध्याधिकरणपर्वतादाववर्त्तमानतया न तादृशसाध्यवत्त्वव्यापक इति न तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽतिप्रसङ्गः। तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वसमनियतत्वाल्लाघवेन तन्निवेशनमेवोचितमित्याशयेनाह।साध्येति।

नन्वेवं विरुद्धस्थलीयोपाधिमात्र एव अव्याप्तिः, साध्यसानस-

म्बन्धाप्रसिद्धेरित्यत आह । विरुद्धमात्रे चेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । न क्षतिरिति । दुष्टहेतुमात्रस्य सोपाधित्वनियमानभ्युपगमादिति शेषः । तथा चायं गारश्वत्वादित्यादौ विरुद्धे सास्नादिमत्त्वादिरलक्ष्य एवेति न तत्राव्याप्तिरिति भावः । तस्यालक्ष्यत्वे निरुक्तलक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्साधारण्यं दोषायेति लक्ष्यतावच्छेदके तद्व्यावर्त्तनाय विशेषणान्तरं प्रवेशयति । लक्ष्यतावच्छेदक इति । साध्यसमानाधिकरणत्वेन साधनं विशेषणीयमित्याग्रिमेणान्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यसमानाधिकरणमहानसीयवह्न्यादौ साध्योपाध्योर्व्यभिचारासत्त्वात् साध्यसमानाधिकरणसाधने नोपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वसम्भव इत्याशङ्क्याह । तादृशेति । साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेनेत्यर्थः । स्वविशिष्टाधिकरणसाध्याधिकरणकत्वेनेति यावत् । तेन गुणवद् द्रव्यान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ विरुद्धे द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादेः साध्यसमानाधिकरणशुद्धसत्तादिवृत्तित्वेऽपि न द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः । विरुद्धस्थलीयोपाधिसङ्ग्रहायान्यथोपाधिलक्षणमाह । साधनव्यापकीभूतेति । महानसत्वादेर्धूमाद्यव्यापकतया न व्यञ्जनवत्त्वादावतिप्रसङ्गः । विरुद्धस्थलीयोपाधावेव तद् घटयति । विरुद्धेऽपीति । अन्यतरत्वादिनेति । साधनाधिकरणसामान्यसाध्याधिकरणान्यतरत्वादिनेत्यर्थः । आदिना तदुभयविशेष्यकधीविशेषविशेष्यत्वपरिग्रहः ।

नन्वेवं वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ उद्भूतरूपादावव्याप्तिः, साध्यसाधनसम्बन्धस्य साधनव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यस्य वाधिकरणे आत्मादाववर्त्तमानत्वेन तदव्यापकत्वादिति शङ्कां तस्यालक्ष्यत्वोपगमेन परिहरति । प्रमेयत्वादिनेति । लक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्साधारण्यं वारयति । लक्ष्यतावच्छेदकेति । प्रयोजकत्ववाचीति । नियतत्वरूपवैशिष्ट्यवाचीत्यर्थः । यद्व्यभिचारस्थले साधनस्य साधननिष्ठयद्व्यभिचारनिरूपकाधिकरण इत्यर्थः । साध्यव्यभिचारनियमः । साध्यव्यभिचारनिरूपकत्वनियमः । तथा च प्रमेयत्वादिनिष्ठोद्भूतरूपादिव्यभिचारनिरूपकाधिकरणात्मगुणादौ साध्यसत्त्वेन तद्व्यभिचारनिरूपकत्वाभावादुक्तस्थलीयोद्भूतरूपादेर्न तादृशत्वमिति भावः । जनकत्वेन । जनकत्वहेतुना । वह्नौ । पक्षे । कार्यानु-

कूलेत्याद्यात्मकेति । स्वकार्यानुकूलाद्विष्टातीन्द्रियधर्मात्मकशक्तेः तादृशधर्मत्वेन साधन इत्यर्थः । शक्तिरूपपदार्थान्तरस्यैव तस्य वह्न्यादिकार्यदाहाद्यनुकूलत्वसिद्धेरप्युद्देश्यतया स्वकार्यानुकूलत्वं धर्मस्य विशेषणम् । स्थितिस्थापकस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वमते इद- मनुमानम् । अतो न क्रियारूपकार्यानुकूलतद्धर्मवत्त्वेन सिद्धसाधनम् ।

केचित्तु दाहजनकत्वेन हेतुना दाहानुकूलधर्मसमवायित्वं साध्यम्, अतो न क्रियानुकूलस्थितिस्थापकेन सिद्धसाधनम्, यो यत्कार्यजनकः स तदनुकूलाद्विष्टातीन्द्रियधर्मसमवायीति सामा- न्यमुखी व्याप्तिः, आत्मनो दाहाजनकत्वेऽपि सुखादिजनकतया त- दनुकूलादृष्टात्मकाद्विष्टातीन्द्रियधर्मवत्तया च दृष्टान्ततानिर्वाहः । उ- भयमत एवानुकूलत्वस्य जनकजनकतावच्छेदकसाधारणतया अदृ- ष्टस्य जनकत्वेन सुखाद्यनुकूलतया दृष्टान्ते शक्तेश्च वह्निनिष्ठदाह- जनकतायामवच्छेदकत्वेन दाहानुकूलतया पक्षे साध्यवत्त्वनिर्वाह- इत्याहुस्तन्न । सामान्यमुखव्याप्त्यादरे यत्त्वतत्त्वाननुगमेन व्याप्ति- कूटस्यैव प्रकृतानुमानोपयोगितया बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्य पतन- जनके पतनानुकूलगुरुत्ववति वा सत्त्वेऽपि सुखाद्यनुकूलातीन्द्रिय- धर्मरूपसाध्यव्यापकतया शरीरादौ सुखादिजनकत्वरूपसाधनाव्या- पकतया च सुखादिघटितसाध्यव्याप्तिविघटकतया दुर्वारतया ग्रन्थाविरोधनिर्वाहात् एतद्ग्रन्थासङ्गतेः । अन्यथा वह्नौ स्थि- तिस्थापकोपगमपक्षे वक्ष्यमाणरीत्या लक्षणपरिष्कारेऽप्यगुरुत्व- रूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्य उपाधित्वसमर्थनं नोपपद्यते, तेजस्यगुरुत्वावच्छिन्नक्रियानुकूल- स्थितिस्थापकरूपसाध्यसत्त्वेन तादृशसाध्याव्यापकत्वात् । वह्नि- कार्यदाहानुकूलादृष्टवदात्मसंयोगेन सिद्धसाधनवारणायाद्विष्ठत्व- विशेषणम् । दाहानुकूलोष्णस्पर्शेन सिद्धसाधनवारणायातीन्द्रि- येति । उक्तरूपाभावात् । साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वाभावात् ।

ननु पक्षावृत्तित्वे सति पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषकतावादिनामुपाधिलक्षणाभिप्रायेण त- द्ग्रन्थसङ्गतिः, व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषकतावादिनां चैतल्लक्षणम्, तन्मते च दर्शितोपाधीनामलक्ष्यतैवेत्यत आह । दूषकतेति । दूष- कताबीजस्य । व्यभिचारोन्नायकत्वस्य । सत्त्वेन तन्मतेऽप्यलक्ष्य-

त्वायोगात् ।

(दी०) अत्राहुः यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वम्, अवच्छेदकत्वं च सामानाधिकरण्येन । न चैतद्घटोत्पत्तिकालीनत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवति तद्घटेऽवर्तमानमपि तद्घटान्यत्वं तद्व्यापकम्, येन पृथिवीत्वेन रूपे साध्ये तद्घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नरूपव्यापकतयोपाधिस्स्यात् । स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा ।

(गा०) यद्धर्मावच्छिन्नेति । अवच्छिन्नत्वं विशिष्टत्वम् । महानसत्वादिविशिष्टवह्न्यादिव्यापकव्यञ्जनवत्त्वादेः तद्विशिष्टधूमादिकं प्रत्यपि व्यापकत्वान्नोक्तातिप्रसङ्गः ।

नन्वेवं रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र तद्घटान्यत्वादिकमुपाधिस्स्यात्, आधेयतासम्बन्धेन एतद्घटोत्पत्तिक्षणविशिष्टस्य आश्रयतासम्बन्धेनैतद्घटोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य वा रूपस्य एतद्घटे सत्त्वेन तद्विशिष्टरूपं प्रति एतद्घटान्यत्वस्य व्यापकत्वात्तादृशविशेषणविशिष्टस्य पृथिवीत्वस्य तद्घटेऽपि सत्त्वेन तद्विशिष्टमपि पृथिवीत्वं प्रति तस्याव्यापकत्वादिति प्रगल्भोक्तदूषणोद्धाराय मिश्रसमाधानमुपन्यस्यति । अवच्छेदकत्वं चेति । अवच्छेदकत्वं विशेषणत्वम् । सामानाधिकरण्येनेति । तथा च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थः । तावता न तद्दोष इति स्फुटयति । न चेति । न हीत्यर्थः । एतद्घटोत्पत्तिकालीनत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवतीति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एतद्घटोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वविशिष्टरूपवतीत्यर्थः ।

न चोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटोत्पत्तिक्षण एव सत्त्वात् रूपस्य तदानीमसत्त्वात् सर्वथैव विशेषणविशेष्ययोरेकतराभावसत्त्वात् विशिष्टाभाव इति नैतद्घटस्य विशिष्टरूपवत्त्वमिति वाच्यम् । एकक्षणावच्छिन्नत्वाविशेषितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराधिकरणताया भिन्नकालावच्छेदेन विशेषणविशेष्योभयवत्यपि स्वीकारात् । विवेचनीयमिदमग्रे ।

अथ वा सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वमित्यस्य सामानाधिकरण्यविशेषणतया धर्मस्यावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यर्थः। एवं च यद्धर्मसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मसामानाधिकरण्यविशिष्टसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थः। इत्थं च सामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवतीति लिखनमपि यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते। तथा च यद्धर्मसामानाधिकरण्येत्यत्र यद्धर्मोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वमेव विवक्षितमित्येतद्घटोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वविशिष्टरूपवत्त्वमेव तद्घटेऽव्यक्षतमिति न तद्विशिष्टरूपव्यापकत्वमेतद्घटान्यत्वस्येति नातिव्याप्तिः। तद्व्यापकमिति। उक्तविशेषणविशिष्टरूपव्यापकमित्यर्थः। धर्मस्याननुगततया यत्त्वतत्त्वाभ्यां प्रवेशे एकस्याप्युपाधेस्तादृशनानाधर्मभेदेन उपाधित्वं भिद्यत इति स्वयमन्यत् सद्धेतुस्थलीयसाध्यसामानाधिकरणव्यावृत्तलक्षणमाह। स्वानधिकरणीभूतेति। स्वमुपाधित्वेनाभिमतधर्मः।सद्धेतौ व्यञ्जनवत्त्वाद्यनधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यस्य तदनधिकरणे अवश्यं सत्त्वान्न तस्य तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतासम्भव इति नातिव्याप्तिः। साधनाव्यापकत्वस्यात्र पृथक्प्रवेशो व्यर्थः,साधनाधिकरणस्य साधनव्यापकधर्मानधिकरणस्याप्रसिद्ध्यैव साधनव्यापकस्य उपाधित्ववारणादतो न तन्निवेशितम्। साधनवतः स्वानधिकरणत्वलाभायैव मूले साधनाव्यापकत्वोपादानमित्याशयः। द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वाद्यनधिकरणसाधनाधिकरणाप्रसिद्धावपि सत्त्वादेर्विशिष्टसत्तात्वादिना उपाधित्वनिर्वाहाय यद्धर्मावच्छिन्नस्योपाधित्वमभिमतं तद्विशिष्टानधिकरणत्वं निवेश्यम्। द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ गुणादेरुपाधितावारणाय साधनतावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं विवक्षणीयम्। स्वानधिकरणवृत्तिधर्मव्यापकतायाः स्वस्मिन्नसम्भवात् तादृशधर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वनिवेशः। यादृशधर्मो विशिष्योपादाय तादृशधर्मत्वेन निवेशे साध्याधिकरणमात्रस्यैव तादृशमेयत्वादिविशिष्टसाध्याधिकरणतया शुद्धसाध्यव्यापकोपाध्यसङ्ग्रहात्। साध्यपदं विशिष्टसाध्यपरम्, तेन श्यामत्वविशिष्टसत्तावन्मित्रातनयत्वादित्यादौ गौरमित्रातनयादेस्साध्यवत्त्वेऽपि न तदवृत्तिशाकपाकजत्वादेरसङ्ग्रहः। वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यञ्जनवत्त्वाद्यनधिकरणपर्वतादिवृत्तिद्रव्यत्वादिसमानाधिकरणवह्न्यादेः समा-

नाधिकरणव्यञ्जनवत्त्वादावतिव्याप्तिवारणाय तादृशसाध्यसामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य व्यापकत्वनिवेशः । यद्धर्मविशिष्टानधिकरणत्वं साधनवतस्तेन रूपेण व्यापकत्वं बोध्यम्, तेन प्रमेयत्वादिना व्यापकत्वमादाय न व्यञ्जनवत्त्वाद्यतिव्याप्तिः ।

(दी०) यद्यपि शुद्धसाध्यव्यापकस्थलेऽवच्छिन्नसाध्यत्वेन न व्याप्यता, तथापि तद्धर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपं तद्व्यापकत्वमक्षतमेव । गुणत्वादिना प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वं द्व्यणुकजन्यत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकं भवत्येवोपाधिः । एवं च यत्रैव स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारो यत्र च स्वाधिकरणे साध्यं तदुभयमात्रवृत्तिर्यो धर्मस्तद्वति व्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारस्साधनवति वा तद्धर्मवत्त्वे सति तदभाववत्त्वेन साध्याभावस्साधनीयः। साध्यासमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकाभावस्य वाऽधिकरणं यत्साधनवत्तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्मवत्त्वमुपाधित्वम् ।

(गा०) ननु शुद्धसाध्यव्यापकार्द्रेन्धनादौ अयोगोलकमहानसान्यतरत्वादिरूपतादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतामादाय लक्षणं सङ्गमनीयम्, तच्च न सम्भवति, शुद्धधूमत्वादेरेव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन विशिष्टधूमत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकतया तत्र विशिष्टव्यापकत्वानुपपत्तेरित्याशङ्कां परिहरति । यद्यपीति । अवच्छिन्नसाध्यत्वेन । विशिष्टधूमत्वादिना । तद्व्यापकत्वम् । तद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वम् । अक्षतमेवेति । तथा च तादृशमेव व्यापकत्वं विवक्षितम्, न तु विशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्तिनिरूपकत्वमिति नाव्याप्तिरिति भावः ।

ननु घटरूपं प्रत्यक्षं गुणत्वादित्यादौ शुद्धस्य साधनावच्छिन्नस्य पक्षधर्मावच्छिन्नस्य च साध्यस्य व्यापके उद्भूतरूपेऽतिव्याप्तिः, तस्यापि स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणद्व्यणुकरूपादिवृत्तिद्व्यणुक-

जन्यत्वादिरूपपक्षधर्मविशिष्टप्रत्यक्षत्ववति नियमतः सत्त्वेन तद्विशिष्टसाध्यव्यापकत्वादित्याशङ्कां लक्ष्यतया परिहरति। गुणत्वादिनेति।

केचित्तु उक्तस्थले उद्भूतरूपे कथमुक्तलक्षणसमन्वयः, तादृशोपाधिव्याप्यतावच्छेदकबहिर्द्रव्यत्वादेस्साधनाधिकरणवृत्तित्वात् स्वानधिकरणेत्यादिना तदुपादानासम्भवात्, अतो यादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया तत्र लक्षणसमन्वयस्तं दर्शयति। गुणत्वादिनेति। साध्यव्यापकमित्यनन्तरमत इति पूरणीयम्। उपाधिरिति। उक्तोपाधिलक्षणाक्रान्त इत्यर्थ इत्याहुः।

साध्यसाधनयोरेकरूपेणोपाधिव्याप्यत्वाव्याप्यत्वस्य उपाध्यनधिकरणसाधनवद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताया वा लक्षणघटकत्वे यादृशधर्मो लक्षणघटक अनुगतोक्त्या तं दर्शयन् तादृशधर्मवत्युपाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमानस्य सर्वत्र सम्भवं दर्शयति। एवं चेति। यत्र स्वानाधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचार इति। स्वाभावसाध्याभावोभयाधिकरणं यत्साधनवदित्यर्थः। अत्राग्रे च स्वमुपाधिः। तादृशमधिकरणं श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ गौरमित्रातनयः। यत्र च स्वाधिकरणे साध्यमिति। साध्योपाध्युभयाधिकरणं यदित्यर्थः। तादृशमधिकरणं श्याममित्रातनयः। तदुभयमात्रवृत्तिः। मित्रातनयत्वादिः। तद्वति व्यभिचारेण। उपाध्यभावाधिकरणतद्धर्मवद्वृत्तित्वेन। साधने। पक्षे। साध्यव्यभिचारः, साधनीय इत्यग्रिमेणान्वयः। साधनवति। पक्षे। तद्धर्मवत्त्वे सति तदभाववत्त्वेन। तद्धर्मविशिष्टोपाध्यभाववत्त्वेन। उक्ताधिकरणद्वयवृत्तिद्रव्यत्वादिकमपि तद्वत्युपाधिव्यभिचारादिव्यभिचारेण न साध्यस्य व्यभिचारसाधकमिति मात्रपदोपादानम्, तेन च तदधिकरणभिन्नं यदुपाधिशून्यसाध्याधिकरणं तदवृत्तित्वमेव व्यवच्छेद्यम्, तद्वृत्तिधर्मः तद्वत्युपाधिव्यभिचारस्यान्ततः साध्य एव, साध्यव्यभिचारित्वात् तदधिकरणभिन्नाधिकरणस्य साध्यशून्यस्योपाधिमतः साध्योपाधिसाधनशून्यस्य च सम्भवेऽपि तद्वृत्तित्वस्य व्यवच्छेदोऽविवक्षितः, तत्साधारणधर्मस्याधिकरणे तत्रोपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारित्वाप्रसक्तेः, उभयोरेव साध्यशून्यतया साध्यव्यभिचारानिरूपकत्वात्, प्रथमान्तर्भावेन उपाधिव्यभिचाराप्रसिद्धेश्च। एवं च वायुः प्रत्यक्षः

प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ प्रत्यक्षत्वशून्योद्भूतरूपोपाधिमतः परमाण्वादौ तृतीयशून्यगगनादौ वर्त्तमानस्य बहिर्द्रव्यत्वादेरपि सङ्ग्रहः, एवं चापाधिशून्यसाध्यवद्वृत्तित्वरूपविशेषणाक्रान्ते साध्याभावोपाध्यभावसाधनैतत्त्रितयाधिकरणवृत्तित्वविशेषणे साध्याभावप्रवेशो ऽनर्थकः, उपाध्यभावाधिकरणस्य साध्याभावशून्यत्वे तद्वृत्तेरुपाधिशून्यसाध्यवद्वृत्तित्वासम्भवेन तादृशविशेषणाक्रान्तधर्माधिकरणे उपाध्यभावसत्त्वे साध्याभावसत्त्वनियमादिति ।

यत्र स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचार इत्यस्य उपाध्यनधिकरणं यत्साधनवदित्येवार्थः, तथा यत्र स्वाधिकरणे साध्यमित्यत्रापि साध्याधिकरणमात्रं विवक्षितम्, उक्तविशेषणाक्रान्तधर्मस्याधिकरणे साध्याधिंकरणत्वसत्त्वे उपाधेरावश्यकत्वात्, अन्यथा वृत्तित्वान्तविशेषणव्याघातात् । तथा च व्यवच्छेद्यविशेषणतयैव तदुपादानम् । उपाध्यनधिकरणसाध्यवद्वृत्तित्वे सत्युपाध्यनधिकरणसाधनाधिकरणसाध्याधिकरणोभयवृत्तिधर्म एव विवक्षितः । सत्यन्तमध्ये उपाध्यनधिकरणत्वस्य साध्यवदविशेषणत्वे साध्याधिकरणमादायोभयवृत्तौ साध्याधिकरणवृत्तित्वाप्रसिद्धिस्स्यादिति तदुपादानम् । उपाध्यनधिकरणवृत्तित्वमात्रविशेषणेऽव्यसिद्धिः, उपाध्यनधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तौ तदसम्भवात्, अतो अवृत्तित्वप्रतियोगिकोटौ साध्यवत्त्वनिवेशः । उद्भूतरूपाद्यनधिकरणप्रत्यक्षत्वाश्रयावृत्तिघटत्वादिमति तादृशोपाधिव्यभिचाराप्रसिद्ध्या तद्धर्मव्यावृत्तये उपाध्यनधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तित्वनिवेशः । साधनशून्योपाध्यनधिकरणसाध्याश्रयघटादूयुभयवृत्तिगगनघटान्यतरत्ववत्युपाधिव्यभिचारस्य प्रत्यक्षस्पर्शादिरूपसाधने ऽसिद्धिः, अत उपाध्यनधिकरणे साधनाधिकरणत्वविशेषणम् । उपाधिमत्साधनाधिकरणवृत्तित्वं न घटत्वादिव्यावर्त्तकम्, अत उपाध्यनधिकरणत्वनिवेशः । उद्भूतरूपानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिवायुत्वादिमत्युपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारसाधने वायुत्वादिमद्वृत्तित्वस्यैव हेतुतासम्भवेनोपाधिव्यभिचारघटकोपाध्यभावांशवैयर्थ्यमिति तत्साार्थक्याय साध्याधिकरणवृत्तित्वोपादानम् ।

उक्तलक्षणे स्वत्वेनोपाध्युपादानात् तदननुगमेन साध्यसाध-

नभेदेनैव उपाधिभेदादप्युपाधित्वं भिद्यते इति तदसहिष्णुतया एकसाध्यसाधनकसकलोपाधिसाधारणमनुगतमुपाधित्वमाह। साध्यासमानाधिकरणस्येति । धूमाद्यधिकरणावृत्त्ययोगोलकत्वादेः श्यामत्वाद्यधिकरणावृत्तिगौरमित्रातनयत्वादेश्च अधिकरणं साधनाधिकरणायोगोलकगौरमित्रातनयादिः, तन्निष्ठस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणस्यार्द्रेन्धनशाकपाकजत्वादेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यसमानाधिकरणवृत्ति आर्द्रेन्धनत्वशाकपाकजत्वादिकम, तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः। सद्धेतौ साध्यासमानाधिकरणाधिकरणसाधनाधिकरणाप्रसिद्ध्या व्यञ्जनवत्त्वादौ नातिप्रसङ्गः। तदर्थमेव साधनवति साध्यासमानाधिकरणाधिकरणत्वं विशेषणम । यद्यपि साध्यानधिकरणत्वं निवेश्यापि तद्वारणं सम्भवति, तथापि तथा सति उपाधिलक्षणज्ञानस्यैव हेतौ साध्यानधिकरणवृत्तित्वरूपव्यभिचारविषयकतया उपाधित्वज्ञानानन्तरमुपाधिना व्यभिचारानुमानमनर्थकमापद्येतेति तदुपेक्ष्य गुर्वप्युक्तविशेषणमादृतम् । अत्रोपाधित्वघटकेन साध्यासमानाधिकरणधर्मेणापि हेतुना साधनवति साध्याभावसिद्ध्या व्यभिचारः सिद्ध्यतीति वक्ष्यते,तत्र तादृशधर्मेणापि साध्याभावसाधने तादृशधर्मे साध्याभावस्य व्याप्त्यन्तरज्ञानमपेक्षितमतो यादृशविशेषणेन साध्याभावसाधने न व्याप्त्यन्तरज्ञानमपेक्षितं तादृशं वैकल्पिकं विशेषणान्तरमाह । साध्यव्यापकाभावस्येति। सद्धेतौ साधनवति साध्यव्यापकाभावस्यासत्त्वात् न व्यञ्जनवत्त्वादावतिप्रसङ्गः। साधनपदं साधनतावच्छेदकविशिष्टार्थकम्, नातो द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ घटत्वादावतिप्रसङ्गः न वा द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ साधनव्यापकगुणान्यत्वादौ । धूमवान् वह्नेः पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगादिवारणाय व्यधिकरणान्तम्। द्रव्यं जातेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वाद्युपाधिसङ्ग्रहाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति ।

न च साधनवति स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणत्वनिवेशे तत्तदुपाध्यभावस्य स्वपदेनोपादानात् तदननुगमेन सकलोपाधिसाधारणमीदृशोपाधित्वमपि न सम्भवतीति वाच्यम्। साधनवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन प्रतियो-

गितानामनुगमसम्भव इत्याशयात्। साध्यविरुद्धजलत्वादेरुपाधितावारणाय साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं धर्मविशेषणम्। धर्मिणि साध्यसामानाधिकरण्यनिवेशे साध्यासमानाधिकरणार्द्रेन्धनादिव्यक्तीनामसङ्ग्रहप्रसङ्गात् न तन्निवेशितम्।

न चैवमपि जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वादावतिप्रसङ्गो दुर्वारः, स्वविशिष्टाधिकरणसाध्याधिकरणकत्वेन धर्मविशेषणे स्वत्वाननुगमात् सकलोपाधिसाधारण्यानिर्वाह इति वाच्यम्। साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयत्वात्।

(दी०) एवं च साध्यसमानाधिकरणत्वेनैव साध्यवदवृत्तिवारणसम्भवे पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वाभिधानं तु व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यम्भावप्रदर्शनार्थम्। तत्साध्यकतत्साधनकसकलोपाधिसाधारणं चेदम्। साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वावच्छेदकरूपानतिरिक्तवृत्तिसाध्यसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकत्वावच्छेदकरूपवत्त्वमुपाधित्वम्। अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ चान्ततस्साध्योपाधिशून्या साधनवती या व्यक्तिस्तदवृत्तित्वमेव तादृशं रूपमित्यपि वदन्ति। रूपादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापक्षे तु स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम्। अत्र च पूर्वदलप्रविष्टा या साधनव्यक्तिस्तदव्यापकत्वं बोध्यम, तेन रूपादिना गुरुत्वादौ साध्ये पृथिवीत्वाभावादौ नातिप्रसङ्गः। विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात्।

(गा०) उक्तविशेषणेन लघीयसा विरुद्धवारणात् तन्मात्रवारणप्रयोजनकपर्यवसितसाध्यव्यापकत्वाप्रवेशात् मूलविरोधमुद्धरति। एवं चेति। व्यापकाभावेनेति। उपाधेः पर्यवसितसाध्यव्यापकतया तदभावे तादृशसाध्याभावस्यावश्यम्भावेन तेन साधनवति साध्याभावो वक्ष्यमाणरीत्या साधयितुं शक्यते इत्युपाधेर्व्यभिचारोन्नायकतां स्फुटीकर्तुमित्यर्थः।

तत्साध्यकेति । तत्संसर्गकेत्यपि बोध्यम् । उपाधिताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयतया विशिष्य तादृशसम्बन्धनिवेशावश्यकत्वात्। मूलानुसारेण साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वघटितमपि लक्षणान्तरमाह । साध्येति । साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोरवच्छेदकं यद्रूपं तदनतिरिक्तवृत्ति यत्साध्यसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकतावच्छेदकं रूपं तद्वत्त्वमित्यर्थः । सद्धेतौ साध्यव्यापकतावच्छेदकसाधनाव्यापकतावच्छेदकरूपाप्रसिद्ध्या नातिप्रसङ्गः । आर्द्रेन्धनाद्युपाधौ तादृशार्द्रेन्धनत्वादेरेवानतिरिक्तवृत्त्यार्द्रेन्धनत्वादिकम्, शाकपाकजत्वादौ तु तादृशगौरमित्रातनयावृत्तित्वाद्यनतिरिक्तवृत्ति शाकपाकजत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयः । शाकपाकजत्वादेस्साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वात तत्सङ्ग्रहाय तादृशरूपानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशः । तदनतिरिक्तवृत्तित्वं च न तच्छून्यावृत्तित्वम्, तथा सति द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ तादृशविशिष्टसत्तात्वादिरूपशून्यावृत्तिसत्तात्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधिताप्रसङ्गात्, अपि तु स्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकतादृशधर्मकत्वम् । धूमादिसाध्यके व्यभिचारिणि साध्यविरुद्धजलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वादिवारणाय साध्यसमानाधिकरणेत्यादि । शाकपाकजत्वादेः साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टधर्मसामान्यं प्रति व्यापकतानवच्छेदकत्वात् यत्किञ्चिदिति । तथा च साध्यवद्यत्किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमवच्छेदकान्तार्थः ।

यद्यपि साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वमेव तदपेक्षया लघु, उक्तस्थले विशिष्टद्रव्यत्वत्वादिव्यावृत्तं च, तथापि विशिष्टद्रव्यत्वादिवारकप्रकारान्तरप्रदर्शनायैव तदुक्तम्। साध्यवन्निष्ठाधिकरणत्वनिरूपकतावच्छेदकत्व एव वा तात्पर्यम्, अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकतावच्छेदकतया यादृशं रूपमादाय लक्षणं सङ्गमनीयं तादृशरूपमनुगतोक्त्या दर्शयति। अवच्छिन्नेति। उपाधिशून्या साध्यसाधनवती या व्यक्तिः तदवृत्तित्वं न साध्यव्यापकतावच्छेदकम्, साध्यशून्याप्युपाधिमती या व्यक्तिः तदवृत्तित्वानतिरिक्तवृत्ति नोपाधितावच्छेदकम्, तादृशं साधनशून्या या व्यक्तिः तदवृत्तित्वं साधनव्यापकतावच्छेदकमेवेति साध्यशून्यत्वादित्रयोपादानम् । तदवृत्तित्वमित्युपलक्षणम् । निरुक्ता-

नतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेशे तु तद्भेदत्वतरत्वाभावत्वादिकमपि तादृशं बोध्यम् । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ यथाकथञ्चित्स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकस्य पृथिवीत्वाभावादेरसङ्ग्राह्यत्वे उक्तप्रकाराणामनुसरणेऽपि न निस्तारः, यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वविवक्षामते पृथिव्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नरूपं प्रति व्यापकस्य पृथिवीत्वाभावस्य तादृशधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वं प्रत्यपि व्यापकत्वेन तत्सङ्ग्रहासम्भवात् । स्वानधिकरणसाधनवद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताविवक्षापक्षेऽपि पृथिवीत्वाभावानधिकरणं पृथिव्येव, तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याधिकरणे तत्रावर्तमानस्य तस्य न तादृशसाध्यव्यापकतेति तदसङ्ग्रहात् । साध्यासमानाधिकरणस्येत्यादिलक्षणपक्षेऽपि पृथिव्यां रूपासमानाधिकरणस्य रूपव्यापकाभावस्य वाऽधिकरणत्वाभावात्तदधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य पृथिवीत्वाभावेऽनधिकरणत्वाभावात्तदसङ्ग्रहात् । साध्यव्यापकत्वेत्यादिलक्षणपक्षेऽपि साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वावच्छेदकवाय्ववृत्तित्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वं पृथिवीत्वाभावत्वस्य न सम्भवति तदभावस्य वाय्वादिवृत्तित्वादिति तत्सङ्ग्रहासम्भवात् ।

न च समवायसम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोरवच्छेदकं पृथिवीत्वाभावरूपान्यतरत्वं तदनतिरिक्तवृत्तित्वं पृथिवीत्वाभावत्वस्याक्षतमिति पृथिवीत्वाभावे तादृशलक्षणसमन्वयसम्भव इति वाच्यम् । व्यभिचारिजात्यादिसाधनाव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्वादेसाध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वादेर्यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य सत्तात्वादौ सत्त्वादतिप्रसङ्गस्य वारणाय स्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकतत्कत्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगेन साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोरवच्छेदकस्य धूमद्रव्यत्वान्यतरत्वस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन व्यापकतायामवच्छेदकतया द्रव्यत्वादेरुपाधितावारणाय येन सम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वादेरवच्छेदकत्वं यस्य तस्य तत्सम्बन्धघटितस्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकत्वविवक्षाया आवश्यकतया रूपपृथिवीत्वाभावान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्य वाय्वादिसाधारणपृथिवीत्वाभावं प्रति समवायेनाव्यापकतया पृथिवीत्वाभावत्वे तादृशानतिरिक्तवृत्तित्वस्य दुर्घटत्वादित्यत आह ।

रूपादीति । स्वविशिष्टेति । वाय्वादेः रूपात्मकसाध्यानधिकरणत्वेन पृथिवीत्वाभावाधिकरणत्वेऽपि तद्विशिष्टसाध्यानधिकरणतया तादृशसाधनाधिकरणवृत्तिवायुजलान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकतया उक्तस्थले पृथिवीत्वाभावादिसङ्ग्रहः । साधनाधिकरणे च स्वविशिष्टत्वाविशेषितसाध्यानधिकरणत्वानिवेशे उपाधिशरीरे व्यभिचारप्रवेशात् तज्ज्ञानस्य व्यभिचारभाननियततया उपाधित्वज्ञानानन्तरं व्यभिचारानुमानस्यानुपपत्तिः । कथञ्चिदुपपत्तावपि वैयर्थ्यमतः स्वविशिष्टत्वं साध्यविशेषणम् । अखण्डाभावघटकतया न तद्वैयर्थ्यम् । स्वानधिकरणत्वस्थाने स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणत्वनिवेशे साधनव्यापकमपि तादृशं सम्भवति, द्रव्यत्वादेः स्वविशिष्टधूमाद्यनधिकरणवह्न्यधिकरणायोगोलकादिवृत्तिधर्मावच्छिन्नधूमादिव्यापकत्वादतोऽत्र साधनाव्यापकत्वस्यापि निवेशः ।

नन्वेवमिदं गुरु रूपादित्यादावपि पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापत्तिः, पृथिवीत्वाभावविशिष्टगुरुत्वानधिकरणतेजोवृत्तिजलतेजोन्यतरत्वावच्छिन्नगुरुत्वव्यापकत्वात् पृथिव्यां रूपाव्यापकत्वाच्चेत्यत आह । अत्र चेति । पूर्वदलप्रविष्टेति । साधनतावच्छेदकविशिष्टयत्साधनव्यक्त्यधिकरणं यत्स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणं तदधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनतावच्छेदकविशिष्टतद्व्यक्त्यव्यापकत्वं विवक्षणीयमित्यर्थः । नातिप्रसङ्ग इति । तैजसरूपव्यक्तीनां अधिकरणमेव पृथिवीत्वाभावविशिष्टगुणत्वानधिकरणत्वेनोपादाय तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायाः पृथिवीत्वाभावे सम्पादनीयत्वात् तद्व्यक्त्यव्यापकतायाः पृथिवीत्वाभावस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः । द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यनधिकरणसत्ताधिकरणगुणादिवृत्तिगुणघटान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्ताव्यक्त्यव्यापके च पृथिवीत्वादावतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं विशिष्टान्तम् । इदं गुरु रूपविशिष्टद्रव्यत्वादित्यादौ पूर्वदलप्रविष्टद्रव्यत्वाद्यात्मकसाधनव्यक्तिरूपवैशिष्ट्यानवच्छिन्नं प्रति पृथिवीत्वाभावस्याव्यापकतया अव्याप्तिवारणाय द्वितीयं विशिष्टान्तम् ।

ननु रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादेः सङ्ग्राह्यत्वे इदं गुरु रूपादित्यादौ तदसङ्ग्राह्यतायां किं बीजमित्यत आह ।

विवेचयिष्यते इति । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतोरेकव्यक्तिकतया यत्र हेतावुपाधिव्यभिचारः तत्रैव साध्यव्यभिचार इत्युपदर्शितविशेषणावच्छिन्नोपाधिव्यभिचारस्य हेतौ साध्यव्यभिचारानुमापकत्वसम्भवः, इदं गुरु रूपादित्यादौ च विभिन्नयोस्तैजसपार्थिवरूपादिव्यक्त्योरेव गुरुत्वादिसाध्यपृथिवीत्वाभावव्यभिचारयोः सत्त्वेन विशेषणविशेषं निवेश्य व्यभिचारवारणसम्भवेऽपि बाधासिद्ध्योरन्यतरस्य दुष्परिहरतया हेतौ पृथिवीत्वाभावस्य साध्यव्यभिचारानुमापकत्वासम्भव इति विशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः ।

(दी०) साध्यासमानाधिकरणधर्मस्य साध्यव्यापकाभावस्य वा समानाधिकरणं यत्साधनं तद्वन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्मवत्त्वं वा । एवं चावगते साधनवति साधने वा साध्यासमानाधिकरणधर्मादिना तत्सामानाधिकरण्येन वा साध्याभावो व्यभिचारो वा शक्यते ज्ञातुमिति ध्येयम् । उपाधिशरीरभानस्य साधननिष्ठसाध्याव्यभिचारादिविषयत्वसाहिष्णुतायां तु साध्यव्यभिचारित्वेन साध्याव्याप्यत्वेन वा साधनं विशेषणीयम् ।

(गा०) तत्साध्यकतत्साधनकसकलोपाधिसाधारणं साध्यासमानाधिकरणधर्मस्येत्यादिलक्षणमुक्तोपाधिसङ्ग्रहाय परिष्करोति । साध्येति । वाय्वादौ रूपाद्यसमानाधिकरणवायुत्वादेरुपाधिव्यापकतावच्छेदकवायुभेदाद्यवच्छिन्नाभावस्य च समानाधिकरणं यत्साधनं द्रव्यत्वादिकं तादृशधर्मसामानाधिकरण्योपलक्षिततदधिकरणे पृथिव्यादौ पृथिवीत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वात् पृथिवीत्वाभावे लक्षणसमन्वयः । इदं गुरु रूपादित्यत्र साध्यासमानाधिकरणतेजस्त्वसमानाधिकरणं यद्रूपं तद्वति तेजसि तदभावासत्त्वान्न तस्योपाधिता । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । एवं चावगते इति । साध्यासमानाधिकरणधर्मेत्यादिना निरुक्तोपाधित्वेनोपाधौ गृहीत इत्यर्थः । उक्तरूपघटकतया साधनवति साध्यासमानाधिकरणधर्म-

सत्त्वस्य साधने च तादृशधर्मादिसामानाधिकरण्यस्याग्रहीतत्वादिति शेषः। साधनवति साध्यासमानाधिकरणधर्मादिना साध्याभावस्साधने वा साध्यासमानाधिकरणधर्मादिसामानाधिकरण्येन व्यभिचारः शक्यते ज्ञातुमिति योजना। तथा चोपाधिव्यभिचाररूपहेतुप्रतिसन्धानमन्तरेणैव व्यभिचारानुमानस्य सौकर्यमिति भावः।

निरुक्तोपाधित्वशरीरे साधनस्य साध्यव्यभिचारनिवेशेऽपि उक्तोपाधित्वाज्ञानदशायां व्यभिचारोन्नायकताप्रयोजकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वाभ्यां ज्ञातस्योपाधेर्व्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानं सुकरमेव, येन रूपेण ज्ञातस्य व्यभिचारोन्नायकत्वं तदेवोपाधिलक्षणमिति नियमानभ्युपगमादित्याशयेनाह। उपाधीति। व्यभिचारादीत्यादिना साध्याव्याप्यत्वपरिग्रहः। साध्यवदन्यवृत्तित्वरूपसाध्यव्यभिचारस्य साध्यासमानाधिकरणधर्मसामानाधिकरण्यापेक्षया लघुतया तन्निवेशस्यैव युक्तत्वादिति भावः। साध्याव्याप्यत्वेन साधनज्ञानेऽपि साध्यव्यभिचारानुमानं सम्भवति सिद्धसाधनानवकाशादिति तदेव विशेषणमाह। साध्याव्याप्यत्वेनेति। साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टवृत्तिमत्त्वाभावेनेत्यर्थः।

यद्यप्यस्य साध्यवदवृत्तिमद्वृत्तित्वापेक्षया न लाघवम्, तथाप्येतद्घटितोपाधित्वज्ञानं स्वतो व्याप्तिज्ञानविरोधीत्याशयेन एतद्विशेषणादरः।

(दी०) मिश्रास्तु यद्व्यभिचारित्वेनेत्याद्येव लक्षणम्, पर्यवसितेत्यादिकं तु व्यभिचारोन्नायकताप्रयोजकरूपप्रदर्शनम्, तत्र पूर्वं प्रतीकं व्याप्तेर्द्वितीयं च पक्षधर्मतायाः प्रदर्शनार्थम्, एवं चायमेतत्साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगीत्यर्थके अयमत्र हेतावुपाधिरित्युक्ते कथमस्य व्यभिचारोन्नायकत्वमित्याशङ्कायां व्यभिचारोन्नयनमपि साधु सङ्गच्छते इत्याहुः।

(गा०) लक्षणमिति। उपाधित्वस्वरूपमित्यर्थः, इतरभेदानुमापकमित्यर्थे पर्यवसितसाध्येत्यादेरपि इतरभेदानुमापकत्वस्य दुर्वारतया एवकारासङ्गतेः। उक्तस्योपाधिपदार्थतावच्छेदकत्ववि-

रहे च तस्य व्यभिचारोन्नायकत्वाबोधकतया कथमस्य व्यभिचारोन्नायकत्वमित्याकाङ्क्षानुत्थापकत्वेन एवं चेत्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेः। एवं सति लक्षणं त्वित्यस्य विरोधमुद्धरति । पर्यवसितेत्यादिकं त्विति । व्यभिचारोन्नायकतेति । लक्षणपदस्य तादृशरूपार्थकत्वादिति भावः । उन्नायकताप्रयोजकव्याप्तिपक्षधर्मतयोः कस्य कुतो लाभ इत्याकाङ्क्षायामाह । तत्रेति । पूर्वप्रतीको व्यापकत्वान्तभागः, उपाधेः साध्यव्यापकत्वे तद्व्यभिचारस्य तद्व्यभिचारव्याप्यताया अवश्यम्भावाद्व्याप्तेः प्रदर्शकः, द्वितीयभागोऽव्यापकत्वान्तः, उपाधेस्साधनाव्यापकत्वे साधनरूपपक्षे उपाधिव्यभिचाररूपहेतुसत्त्वावश्यम्भावात् पक्षधर्मतायाः प्रदर्शक इत्यर्थः । लक्षणपदस्योदक्षरव्याख्यानं उपाधिपदस्य उक्तधर्मार्थकत्वावश्यकतया आवश्यकमित्याह । एवं चेति । इत्थमेवेत्यर्थः । अयमित्यारभ्य प्रतियोगीत्यन्तमर्थकथनम् । इत्युक्ते । इति वाक्ये प्रतिवादिना प्रयुक्ते सति । कथमस्य व्यभिचारोन्नायकत्वमिति । अस्य । उपाधिव्यभिचारस्य, व्यभिचारोन्नायकताप्रयोजकाकाङ्क्षायामित्यर्थः । व्यभिचारोन्नयनम्, उदाहरणादिना व्यभिचारव्याप्त्यादिप्रदर्शनम् । सङ्गच्छत इति । उपाधिरित्यस्य पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक इत्यर्थकत्वे तस्योक्ताकाङ्क्षानुत्थापकतया व्यभिचारानुमाने ऽर्थान्तरप्रसङ्गादिति भावः । मिश्रा आहुरित्यस्वरससूचनाय । अयमुपाधिरित्यस्योक्तार्थकत्वे तत एवोपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारज्ञापकतालाभे हेत्वाकाङ्क्षाविरहात् अयं हेतुः साध्यव्यभिचारी एतदुपाधिव्यभिचारित्वादिति हेत्वन्तरप्रयोगे ऽर्थान्तरं दुर्वारम् । एवमुन्नायकत्वमुन्नयनयोग्यतारूपमेव वाच्यम्, सा च व्याप्तिपक्षधर्मते इति तल्लाभे तदुन्नायकताप्रयोजकरूपाकाङ्क्षापि दुर्घटा।

न चोन्नायकताप्रयोजकत्वेन सामान्यरूपेण व्याप्तिपक्षधर्मतालाभेऽपि किं तत्प्रयोजकमिति विशेषजिज्ञासायां विशिष्य तत्प्रयोजकप्रदर्शनसङ्गतिरिति वाच्यम् । उन्नयनप्रयोजकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुपाधित्वघटकत्वे तदुपाधिव्यभिचारलिङ्गकयत्साध्यव्यभिचारानुमितिरप्रसिद्धा तत्राव्याप्तेर्दुर्वारतया विशिष्यैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुपाधिलक्षणे निवेशनीयत्वादित्यादिकं तद्बीजम् ।

(दी०) नव्यास्तु संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यत्वाभावस्येव संयोगाभावस्याभावेन संयोगेन द्रव्यत्वाभावाभावस्य द्रव्यत्वस्य साधनसम्भवात्, एकशेषस्य दुष्करत्वात् तस्याप्युपाधित्वम्, लक्षणं तु साधनवति साध्याभावोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वम्, प्रतियोगित्वं च तदभावत्वम्, व्युत्पादितं च प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवान्योन्याभावाभावत्वम्, शेषं पूर्ववदिति ।

(गा०) क्वचित्साधनव्यापकस्यापि स्वव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकतया उपाधित्वमभ्युपगम्य साधनाव्यापकत्वघटितोपाधिलक्षणं दूषयतां मतमुपन्यस्यति । नव्यास्त्विति । संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यत्वाभावस्येति । यथा द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र द्रव्यसाधारणतया संयोगाभावस्य गुणादौ द्रव्यत्वाभावासाधकत्वेऽपि तद्वद्भेदेन तत्सम्भव इत्यर्थः । संयोगाभावस्याभावेनेति । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादावित्यादिः । एकशेषस्य दुष्करत्वादिति । यद्वदन्यत्वस्य साधनवति साध्याभावोन्नायकत्वं यदभावाभावस्य वा तथात्वं तयोरेकस्यैवोपाधित्वमिति नियन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तस्यापि । उक्तस्थले संयोगाभावस्यापि । उपाधित्वम् । उपाधित्वमेव । साधनवतीति । द्रव्ये साधनवति द्रव्यत्वोन्नायकसंयोगरूपव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगाभावत्वमादाय संयोगाभावे लक्षणसमन्वयः ।

नन्वेवं द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र संयोगस्यासङ्ग्रहः, साध्याभावोन्नायकसंयोगवदन्यत्वप्रतियोगितायां संयोगत्वस्यानवच्छेदकत्वादित्यत आह । प्रतियोगित्वं चेति । व्यतिरेकप्रतियोगित्वं चेत्यर्थः । तदभावत्वम् । व्यतिरेकाभावत्वम् । क्वचित्तदभावाभावत्वमिति पाठः, तत्र तत्पदाभावपदयोः कर्मधारयः । संयोगत्वस्य संयोगवद्भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तदभावत्वावच्छेदकत्वाल्लक्षणसमन्वयः । तदेवोपपादयति । व्युत्पादितं चेति । शेषम् । उपनयनयोग्यतादिविचक्षणम् ।

(चि०) स च धर्मः क्वचित्साधनमेव, क्वचित् द्रव्यत्वादि, क्वचित् महानसत्वादि । तथा हि समव्याप्तस्य विषमव्याप्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्फुट एव, व्यापकव्यभिचारिणस्तद्व्याप्यव्यभिचारनियमात् । साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव, यथा ध्वंसस्यानित्यत्वे साध्ये भावत्वस्य, वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च विशेषणाव्यभिचारिणि साधने विशिष्टव्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् । अत एव नार्थान्तरम् ।

(गा०) अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण परं प्रति प्रथमं विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्यैव साधनीयतया ऽर्थान्तरमिति पूर्वपक्षग्रन्थोक्तदूषणं परिमार्ष्टुं प्रथममेव सर्वत्र शुद्धसाध्यव्यभिचारप्रसिद्धिप्रकारं दर्शयन् सर्वत्र निरुक्तव्यभिचारोन्नयनयोग्यतारूपलक्ष्यतावच्छेदकसत्त्वं सूचयति मूले । तथा हीत्यादि । प्रथमं विशिष्टसाध्यव्यभिचारसाधनस्य विशेषणव्यभिचारबाधेन शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिपर्यवसानं वक्ष्यति, तथा सति च हेतोरेकाधिकरणे साध्योपाध्योर्व्यभिचार आवश्यकः, विशेषणाव्यभिचारिहेत्वधिकरणे विशेषणसत्तानियमेन यत्र हेत्वधिकरणे उपाध्यभावस्तत्र साध्यसत्त्वे तत्र विशिष्टसाध्यस्योपाधिव्यभिचारिताप्रसङ्गेन उपाधेर्विशिष्टसाध्यव्यापकत्वानुपपत्त्या शुद्धसाध्याभावस्याऽऽवश्यकत्वात्, अतोऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽप्युपाधौ यद्व्यभिचारेणेत्यादेर्यथाव्याख्यातार्थसत्त्वलाभः, चरमं च विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण हेतुना शुद्धसाध्यव्यभिचारत्वावच्छिन्नसाध्यसिद्धिं वक्ष्यति, तथा सत्यपि एकहेत्वधिकरणे उभयव्यभिचारस्याऽऽवश्यकतया व्याख्यातोपाधितालाभः । साध्यव्यापकस्येति । शुद्धेत्यादिः । साधनस्य । साधने । साध्यव्यभिचारः । साक्षाच्छु-

ष्टसाध्यव्यभिचारग्रहः । व्यभिचारित्वेन । व्यभिचारित्वेनापि । साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव । साक्षाच्छुद्धसाध्यव्यभिचारित्वग्रह एव । तदेवोदाहरति । यथेति । विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् । विशेष्यव्यभिचाररूपतानियमात् ।

(चि०) विशेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशिष्टव्यभिचारसिद्ध्यन्विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादायैव सिद्ध्यति, पक्षधर्मताबलात्, अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसानात् । न च पक्षधर्मताबलात्प्रकृतसिद्धावर्थान्तरम् ।

(दी०) विशेषणाव्यभिचारित्वेनेत्यादि । सामान्यतो दृष्टमेवैकविशेषबाधे भावयति विशेषान्तरप्रकारिकामनुमितिम्, न चातिरिच्यते विशिष्टाभावो विशेषणविशेष्याभावाभ्यामिति मतेनेदम् ।

(गा०) ननूपाधिव्यभिचाररूपहेतुव्यापकतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्यभिचारत्वस्य विशेषणव्यभिचारसाधारणतया तमादायैव न कथं पर्यवसानमित्याशङ्कां परिहरति । विशेषणाव्यभिचारित्वेनेति । ज्ञाते । निश्चिते । विशेष्यव्यभिचारमादायैवेत्येवकारो व्यभिचारमित्यनन्तरं योज्यः, तेन च विशेषणव्यभिचारसिद्धिव्यवच्छेदः । तत्रैव हेतुस्तदव्यभिचारितया निश्चितत्वं विशेषणतयोपात्तम् ।

ननु तथापि विशेष्यव्यभिचारित्वत्वावच्छिन्नस्य न व्याप्तिनिरूपकत्वम्, अपि तु विशिष्टव्यभिचारित्वस्यैवेति व्याप्तिज्ञानबलात्तेनैव रूपेण व्यभिचारसिद्धिर्भविष्यति, सा च न प्रकृतव्याप्तिग्रहविरोधिनी, असमानप्रकारकत्वादित्यत आह । पक्षधर्मताबलादिति । इतरबाधनिश्चयविशिष्टधर्मिवृत्तित्वव्यापकविषयकपरामर्शबलादित्यर्थः । अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसानादिति । इतरबाधबलादपि साध्यव्यभिचारित्वासिद्धौ तत्कालीनानुमानिकप्रत्ययस्य साध्यव्यभिचारी न वेति संशयानिवर्त्तकत्वेन तदेकतरकोटिजिज्ञासानिवर्त्तकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

एतदेवोपपादयति दीधितौ । सामान्यतो दृष्टमिति । सामान्यतः । सामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिप्रकारेण । दृष्टम् । गृहीतं लिङ्गम् । एकविशेषबाधे । सामान्यव्याप्यैकधर्मावच्छिन्नाविरोधिग्रहे । भावयति । जनयति । विशेषान्तरप्रकारिकाम् । बाधितविशेषावृत्तिताद्दृशधर्मावच्छिन्नप्रकारिकाम् । तथा च विशिष्टव्यभिचारित्वेन व्याप्तिग्रहादपि शुद्धसाध्यव्यभिचारित्वेन सिद्धिर्निष्प्रत्यूहेति भावः ।

ननु साधनपक्षकोपाधिव्यभिचारलिङ्गकानुमानाद्विशिष्टसाध्यव्यभिचारसिद्धिः शुद्धसाध्यव्यभिचारत्वमवगाहताम्, विशिष्टाभावस्य विशेषणविशेष्याभावाभ्यामतिरिक्तत्वेऽपि तस्य ताद्दृशाभावद्वयव्यापकतया तद्वद्वृत्तित्वत्वरूपस्य व्यापकतावच्छेदकविशिष्टाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य विशेष्यविशेषणाभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकतया विशेषणाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नबाधे विशेष्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशेषधर्मप्रकारेणानुमितिसम्भवात्, तथाप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिना सत्प्रतिपक्षो न सम्भवति, तद्व्यतिरेकेण विशिष्टव्यतिरेकस्यैव साधनीयतया पक्षे विशेषणवत्तानिश्चयेऽपि तत्सिद्धेर्विशेष्याभावविषयकत्वानिर्वाहात्, विशिष्टाभावस्य विशेष्याद्यभावाद्यतिरिक्ततया उक्तरीत्यसम्भवादिति पश्चादेव शुद्धसाध्यव्यतिरेकस्य साधनीयतया मूलोपदर्शिताप्राप्तकालताया दुर्वारत्वादित्याशङ्क्य उक्तोपाधेस्सत्प्रतिपक्षोन्नायकतां विशिष्टाभावस्यानतिरिक्ततामतमालम्ब्योक्तरीत्या शुद्धसाध्याभावसिद्धिं सूचयन्नुपपादयति । न चातिरिच्यते इति । नापि भिद्यत इत्यर्थः । इति मतेन इति प्राचीनमतेन ।

(चिं०) यद्वा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् महत्त्ववत् । तथा मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् अघटत्ववत् । अव्यभिचारश्च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । तच्चाभेदेऽपि ।

(दी०) स्वमतेनाह यद्वेति । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमित्यादि प्रत्यक्षसङ्ख्यापरिमाणवत्त्वाद्युपाध्यभिप्रायेण यथाश्रुतमेव साधु, आत्मैकत्वादेरपि प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारात् । उद्भूतरूपादिपरत्वे च साध्ये हेतौ च प्रत्यक्षपदं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षपरम्, द्रव्यपदे वा बहिर्द्रव्यपरे, महत्त्वपदं च जन्यमहत्त्वपरमिति । व्यापकव्यभिचारित्वं च व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वम् । न च द्रव्यपदवैयर्थ्यम्, विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात् । द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति उद्भूतरूपादिव्यभिचार एव हेतुः । व्यापकत्वोपन्यासस्तु तर्कप्रदर्शनायेति तत्त्वम् । द्रव्यत्वाव्यभिचारः । द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वम् । मित्रातनयत्वमिति । अनुमानमिदमुपाधेः प्रमाणान्तरेण साधनाव्यापकतानिर्णयदशायाम् ।

(गा०) पक्षधर्मताबलात्प्रकृतसिद्धिमवलम्ब्य उभयपक्षेऽर्थान्तरवारणम् । स्वमतेनेति । विशिष्टाभावातिरिक्ततावादिग्रन्थकारमतेनेत्यर्थः । आहेति । व्यभिचारोन्नयनपक्षे हेतौ सङ्कोचकविशेषणं प्रक्षिप्य विशेषधर्मावच्छिन्नव्याप्त्यैव शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिप्रकारं दर्शयन् तद्दिशा सत्प्रतिपक्षोन्नयनपक्षेऽपि पक्षधर्मविशेषादिरूपविशेषणविशिष्टेनोपाध्यभावहेतुना पक्षे विशेषव्याप्त्यैव शुद्धसाध्याभावसिद्धिस्सम्भवतीति दर्शयतीत्यर्थः ।

केचित्तु यथाश्रुतासङ्गतिमालोच्य एवं वर्णयन्ति, इतरबाधबलाच्छुद्धसाध्यव्यभिचारत्वेन व्यापकस्य विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य सिद्धिरित्युक्तमुपपादयितुं विशिष्टव्यभिचारत्वस्य शुद्धसाध्यव्यभिचारसाधारण्यं दर्शयति । न चेति । विशेषणाभावविशेष्याभावाभ्याम् । विशेषणाभावविशेष्याभावाधिकरणाभ्यां विशिष्टाभावो न व्यावृत्तो भवतीत्यर्थः । तथा च विशेष्याद्यभाववतो विशिष्टाभाववत्त्वनियमेन विशेष्याद्यभाववद्वृत्तित्वं विशिष्टव्यभिचाररूपमेवेति भावः । इति मतेन । इतरबाधबलाद्व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणाप्यनु-

मितिरिति पक्षाश्रयणेन । स्वमतेनेति । व्यापकतावच्छेदकप्रकारेणै-वानुमितिरिति स्वमतेनेत्यर्थ इति । तदसत् । समानविषयकत्वेन विरोधिताया विचारासहत्वात् । पक्षधर्मताबलात्प्रसिद्धं बाधान्न सि-ध्यतीत्यादिना वयमित्यन्तेन मणिकृता प्रदर्शितं बाधस्य दूषणा-न्तरासङ्करं सङ्गमयितुं चैत्रो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वा-दित्याद्यनुमानेन बहिस्सत्त्वसाधकहेतुघटकजीवित्वसिद्धिप्रकारस्य मणिकारोक्तस्यान्यथानुपपत्त्या व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्या-नुमितिस्तन्मतसिद्धेति दीधितिकृता प्रदर्शनीयत्वात् स्वमतेनेत्य-स्यासङ्गतेः । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते व्यापकतानवच्छेद-कप्रकारेणानुमितेरावश्यकत्वाच्च । अन्यथा कर्तुरेकत्वे लाघवमिति ज्ञानकालीनसकर्तृकत्वानुमित्या क्षितिरेककर्तृका न वेति संशयनि-वर्तनायोगात् । समानविषयकत्वेन विरोधित्वे च विशिष्टव्यभिचा-रित्वेन शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यापि प्रकृतव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धस-म्भवात् ताद्रूप्येण सिध्यर्थं यद्वेत्यादिकल्पानुसरणानुपपत्तेश्चेति ।

प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमित्याद्यनुमानमुद्भूतरूपोपाध्यभिप्रायेण य-थाश्रुतं न सङ्गच्छते, तस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकताया आत्मनि व्य-भिचारेणासम्भवात् द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वेन तद्व्यभिचा-रोपादानासम्भवादित्युपाध्यन्तराभिप्रायेण यथाश्रुतं सङ्गमयति । प्र-त्यक्षेति । यथाश्रुतमेव साध्यित्यनेन सम्बध्यते । प्रत्यक्षसङ्ख्यापरि-माणयोः प्रत्येकमेवोपाधिता । साधनाव्यापकत्वनिर्वाहाय उभयत्र प्रत्यक्षत्वविशेषणम् । तच्च लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वयोग्यतारूपम्, तेनाऽऽवरणादिदोषेण प्रत्यक्षद्रव्यविशेषनिष्ठपरिमाणादेर्नियमतो ऽप्रत्यक्षत्वेऽपि नोक्तोपाधेर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वाव्यापकता ।

तद्योग्यता च तत्प्रयोजकसन्निकर्षाश्रयत्वम् वायुपरिमाणादेर्वि-षयत्वादिना प्रत्यक्षस्वरूपयोग्यस्यापि लौकिकविषयताप्रयोजकलौ-किकविषयतावदाश्रयघटितसन्निकर्षानाश्रयत्वान्न निरुक्तयोग्यतेति न सत् । वायोः प्रत्यक्षत्वमते तदीयसङ्ख्यापरिमाणयोरपि उक्तस-न्निकर्षाश्रयतया वायौ प्रत्यक्षयोग्यसङ्ख्यादिमत्त्वोपाधेः सत्त्वेन साधनाव्यापकताया दुर्निश्चयत्वात्, आत्मैकत्वादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि ता-दृशसन्निकर्षाश्रयत्वस्वरूपयोग्यतासत्त्वेन आत्मैकत्वादेरिति पङ्-क्त्यनुत्थानाच्च ।

एतेनोद्भूतरूपशून्यमूर्तावृत्तित्वमेव योग्यतेत्यपि परास्तम् । आत्मैकत्वादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि एतादृशयोग्यतायास्तत्रानपायादिति ।

अपि तूद्भूतरूपवदन्यवृत्तित्वाप्रत्यक्षत्वोभयाभाव एव तद्योग्यता, आत्मैकत्वादावप्रत्यक्षत्वाभावेनोभयाभावमुपपादयितुमात्मैकत्वादेरित्युक्तम । आश्रयप्रत्यक्षदशायामर्थावरणदोषेण परिमाणादिगतजातिभेद एव न गृह्यते, परिमाणादिकं गृह्यते एवेत्यभिप्रेतमिति केचित् ।

साध्ये हेतौ च प्रत्यक्षत्वं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमेव तत्र योग्यताप्रवेशे प्रयोजनाभावात्, आत्मैकत्वपरिमाणयोरप्रत्यक्षत्वे ईदृशोपाधेरप्यात्मनि साध्याव्यापकत्वं स्यात्, अतस्तत्प्रत्यक्षतामतमवलम्ब्य निरस्यति । आत्मैकत्वादेरिति । पूर्वं उद्भूतरूपोपाधेर्व्यभिचारस्य पक्षधर्मताबलात् शुद्धसाध्यव्यभिचारसाधकताकथनात् इदानीं व्याप्तिबलेन तस्य तत्साधकत्वानुक्तौ सन्दर्भाविरोधः । एवं वायोः प्रत्यक्षतामते तदीयसङ्ख्यादिकमपि प्रत्यक्षम्, अत एव दीधितिकृता फूत्कारादौ च स्फुटतरप्रत्यक्षास्तत्सङ्ख्यादय इत्युक्तमित्याशयेनाह । उद्भूतरूपेति । साध्ये प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि इत्यत्र । हेतौ । द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्यत्र । बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षेति । बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयेत्यर्थः । बहिष्ट्वं मनोभिन्नत्वम् । हेतौ प्रत्यक्षपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे व्यापकान्तेनोद्भूतरूपस्यैवासङ्ग्रहः, साध्यस्थतत्पदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे च प्रत्यक्षत्वाव्यभिचारिणि सुखादावुद्भूतरूपव्यभिचारस्य व्यभिचारस्स्यादिति उभयत्र यथाश्रुतार्थपरित्यागः । एवं च वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये इति पूर्वग्रन्थेऽपि प्रत्यक्षपदं दर्शितार्थकमेव, अन्यथा तद्ग्रन्थोपदर्शितानुमाने दर्शितोद्भूतरूपादेस्तदीयसाध्यव्यभिचारानुमापकत्वाकथनेन सन्दर्भविरोधापरिहारात् । प्रत्यक्षे मनोभिन्नेन्द्रियजन्यत्वविवक्षापेक्षया द्रव्ये आत्मभिन्नत्वविवक्षणमेव लाघवादुचितमित्याशयेनाह । द्रव्यपदे वेति । हेतुस्थद्रव्यपदद्वयमित्यर्थः । विशेष्यदलस्थद्रव्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे व्यापकान्तेन उद्भूतरूपस्यैवासङ्ग्रहः, सत्यन्तस्थतत्पदस्य तथात्वे सुखादौ व्यभिचारः स्यादित्युभयत्र बहिष्ट्वनिवेशनम् ।

नन्वेवं महत्त्ववदिति दृष्टान्तासङ्गतिः, महत्त्वस्य आत्मन्यपि

सत्त्वेन बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारासत्त्वात्, महत्त्वविशिष्टस्य दृष्टान्तत्वासम्भवादित्यत आह । महत्त्वपदं चेति ।

ननु महत्त्वत्वविशिष्टगगनादिमहत्त्वे एव साध्यसाधनोभयसत्त्वात्तादृशस्य च दृष्टान्तत्वं सम्भवत्येव, तत्सामान्यस्य तथात्वमकिञ्चित्करम्, अन्यथा जन्यमहत्त्वसामान्यान्तर्गतघटादिमहत्त्वे उद्भूतरूपादिव्यभिचाराभावेन तत्सामान्यस्यापि दृष्टान्तत्वासम्भवात्।

न च वह्निर्धूमाव्यभिचारीति व्यवहाराभावात् अव्यभिचारस्थनञर्थसामान्यस्यैवान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनान्वयानियमात् महत्त्वत्वावच्छेदेन बहिर्द्रव्यत्वाद्यव्यभिचारान्वयो बाधेन न सम्भवतीति जन्यमहत्त्वपरतया महत्त्वपदवर्णनसङ्गतिः, जन्यमहत्त्वत्वावच्छेदेन तदन्वये बाधात् उद्भूतरूपादिव्यभिचारान्वयस्य च तत्सामानाधिकरण्येनैवोपगमादिति वाच्यम् । द्रव्यत्वाद्यव्यभिचारित्वे सतीत्यादितो बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारसामानाधिकरण्यविशिष्टोद्भूतरूपव्यभिचाररूपहेतोरेव लाभात् स्वातन्त्र्येण बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारस्य महत्त्वेऽनन्वयात्, विशिष्टहेतोश्चावच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य महत्त्वपदस्य जन्यमहत्त्वपरत्वेऽप्यसम्भवात्, घटादिमहत्त्वे विशेष्यासत्त्वात् । मैवम् । हेतुतावच्छेदकविशिष्टे साध्यव्यभिचार एव दोषो न तु तदुपलक्षितेऽपि, तथा सति द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्त्वादेर्दुष्टत्वापत्तेः, पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यसाधनं च यद्विशिष्टे हेतुस्तद्विशिष्टे साध्यमिति व्याप्त्यैव, गन्धप्रागभावादिविशिष्टे गन्धानुमानस्य सल्लिङ्गतानभ्युपगमात्, उक्तव्याप्तिश्च यद्विशिष्टस्य दृष्टान्तता तद्विशिष्टस्य साध्यसाधनोभयवत्त्वादेव निर्वहति, एवं च बहिर्द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वावच्छेदकस्य महत्त्वत्वस्य तदभावानुयोगितानवच्छेदकतया तद्विशिष्टे न बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचार इति तद्घटितसाधनविकलतया जन्यमहत्त्वस्य दृष्टान्तत्वानुसरणमिति केचित् ।

ननु निरुक्तप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वं यदि तादृशप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं तदा तद्व्यापकस्य प्रमेयत्वादेः केवलान्वयितया तादृशाभावाप्रसिद्धिः, उपाधिताघटकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य सामान्यादौ प्रसिद्धावपि साधनवति वायौ तदभावासत्त्वेन प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वे हेत्वासिद्धिः, व्यापक-

प्रतियोगिकाभावनिवेशे चोद्भूतरूपादिविशेषाभाववद्वृत्तितया घटत्वादौ साध्यव्यभिचारशून्ये व्यभिचार इत्यतो व्याचष्टे । व्यापकव्यभिचारित्वं चेति । व्यापकतावच्छेदकरूपेति । व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितेत्यर्थः । तथा चोद्भूतरूपत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमादायैव हेतुसिद्धिरिति भावः । द्रव्यपदवैयर्थ्यमिति । शुद्धप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारस्यापि प्रत्यक्षत्वव्यभिचारव्याप्यतया प्रत्यक्षत्वे द्रव्यवृत्तित्वविशेषणस्य व्यभिचारावारकत्वात्, तदनुपादाने उद्भूतरूपव्यभिचारस्याप्रवेशेन यदा तद्व्यभिचारस्यैव प्रकृतहेतौ निश्चयो न तु शुद्धप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारस्य तदा सन्दिग्धासिद्धिः स्यादिति तन्मात्रवारकत्वात्तस्येति भावः । विशिष्टाभावस्येति । द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकताघटकस्य द्रव्यवृत्तित्वरूपविशेषणविशिष्टप्रत्यक्षत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य शुद्धप्रत्यक्षत्वव्यापकताघटकादवच्छेदकत्वाभावादतिरिक्तत्वादित्यर्थः । उद्भूतरूपत्वरूपोपाधितावच्छेदकस्योपलक्षणीभूतव्यापकतावच्छेदकत्वेन निवेशे प्रयोजनाभावाद्वैयर्थ्यशङ्कैव नास्तीत्याह । द्रव्यत्वाव्यभिचारित्व इति । तर्कप्रदर्शनायेति । उद्भूतरूपत्वं यदि साध्यव्यभिचारव्याप्यव्यभिचारप्रतियोगितावच्छेदकं न स्यात् साध्यव्यापकतावच्छेदकं न स्यादित्येतादृशव्याप्तिग्राहकतर्ककारणापाद्यव्यतिरेकनिश्चयसम्भवप्रदर्शनायेत्यर्थः । अव्यभिचारपदस्य तदभाववदवृत्तित्वरूपयथाश्रुतार्थं परित्यज्य अव्यभिचारश्च तत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमिति मित्रातनयत्वमित्याद्यनुमानेऽघटत्वरूपदृष्टान्तसङ्गमनाय व्याख्यास्यति, अत्रानुमाने द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यत्राव्यभिचारपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वेनैवोपपत्तिरिति तद्व्याख्यानमाग्रमाव्यभिचारपदस्यैवेत्यस्य यथाश्रुतार्थकतामाह । द्रव्यत्वेति ।

ननु शाकपाकजत्वं साधनाव्यापकतासन्देहेन सन्दिग्धोपाधितया उदाहरिष्यत्यग्रे, तथा च तद्व्यभिचारस्य साधने सन्दिग्धतया तेनात्र साध्यव्यभिचारसाधनोपन्यासे विरोध इत्यतो दशाभेदेन उभयाविरोधमुपपादयति । अनुमानमिदमिति । प्रमाणान्तरेण । शब्दादिना ।

(दी०) ननु तदव्यभिचारित्वं तदत्यन्ताभाववदवृत्तित्वम्,

तथा च साधनविकलोऽयं साध्यवान् दृष्टान्त इत्यत आह । अव्यभिचारश्चेति । नन्वेवं विशेष्यवैयर्थ्यम्, धूमप्रागभाववद्धर्मिभेदादवैयर्थ्यमिति चेत्? तथापि मित्रातनयत्वव्यापकत्वविशेषितं वृत्तिमत्त्वमेव गमकमिति चेन्न । यत्किञ्चित्तदधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य फलतस्सामानाधिकरण्यपर्यवसितस्योक्तत्वात् । तथा चायमर्थः, मित्रातनयत्वाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्र शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वात्, मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति यावत् । तेन श्यामत्वादौ न व्यभिचारः । अव्यभिचारश्चेत्यादि । तथा च बहुव्रीहिः । यद्धर्माव्यभिचारित्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नयत्साध्यव्यापकव्यभिचारि तत्तत्साध्यव्यभिचारीति सामान्यव्याप्तेरघटत्वं दृष्टान्त इत्यप्याहुः ।

(गा०) मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यत्राव्यभिचारपदार्थस्याव्यभिचारश्चेत्यादिना प्रसिद्धार्थपरित्यागेन वर्णनमघटत्ववदिति दृष्टान्ताविरोधोपपादकतया सङ्गमयितुमवतारयति । नन्विति । अयम् । अघटत्वरूपो दृष्टान्तः । साधनविकलः । अघटस्य पटादौ मित्रातनयत्वव्यभिचारित्वात, तथा च दृष्टान्तासम्भव इति भावः । व्यतिरेकदृष्टान्ततैवास्त्विति शङ्कां निराकरोति । साध्यवानिति । अघटत्वस्य श्यामत्वव्यभिचारित्वादिति भावः । विशेष्यवैयर्थ्यमिति । मित्रातनयत्वव्यापकत्वरूपस्य सत्यन्तार्थस्यैव श्यामत्वव्यभिचारगमकत्वसम्भवादिति भावः । शङ्कते । धूमप्रागभाववदिति । यथा धूमप्रागभावस्य वह्निगमकधूमघटितत्वेऽपि तद्भिन्नतया यन्निष्ठेत्यादिन्यायेन विशेष्यावैयर्थ्यं तथा मित्रातनयत्वव्यापकत्वाविशिष्टशाकपाकजत्वव्यभिचारस्य स्वघटकमित्रातनयत्वव्यापकताभिन्नत्वेन विशेष्यावैयर्थ्यमित्यर्थः । तथापि । विशेष्यावैयर्थ्येऽपि । व्यापकत्वविशेषितम् । व्यापकत्वमात्रविशिष्टम् । वृत्तिमत्त्वम् । वृत्तिमत्त्वरूपं उपाधिव्यभिचारित्वम् । गमकम् । गमकमस्तु, हेतुतया उपन्यस्तमास्त्विति यावत् । विशेष्यतावच्छेदकस्य

शाकपाकजत्वाभाववद्वृत्तित्वस्य वैयर्थ्येन श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्युपन्यासासङ्गतेरिति भावः । यत्किञ्चित्तदधिकरणेति । मित्रातनयत्वाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तीत्यर्थः । तथा सति श्याममित्रातनयमात्रवृत्तिवस्तुनोऽपि तादृशाभावाप्रतियोगित्वेन तत्र व्यभिचारवारकतया विशेष्यसार्थक्यमिति भावः । तत्समानाधिकरणमात्रस्यैव यत्किञ्चित्तदधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगितया सामानाधिकरण्य एव पर्यवसानमाह । फलत इति । उक्तत्वात् । विवक्षितत्वात् । श्यामत्वादौ व्यभिचारं परिजिहीर्षुर्व्याचष्टे । तथा चेति । मित्रातनयत्वाधिकरणेति । श्यामत्वादेः श्याममित्रातनयव्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वमेव, तत्र च शाकपाकजत्वनियमान्न तदन्तर्भावेण शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वमिति श्यामत्वादेर्नोक्तहेतुत्वमिति भावः । उक्तपर्यवसितार्थस्य व्यभिचारवारणाय तस्य निष्कर्षं दर्शयति । मित्रातनय इति । शाकपाकजत्वाभाववन्मित्रातनयवृत्तित्वादिति भावः । मतान्तरमाह । अव्यभिचारश्चेत्यादीति । विशेष्यसार्थक्यायाऽऽह । तथा च बहुव्रीहिरिति । तत्र मित्रातनयत्वं यत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगीति बहुव्रीह्याश्रयणेन स्वव्यापकमित्रातनयत्वकत्वं विवक्षितमित्यर्थः । तथा च तन्मात्रस्य न गमकता, श्याममित्रातनयमात्रवृत्तिधर्मे व्यभिचारादिति भावः ।

नन्वेवमघटत्ववदिति दृष्टान्तविरोधो दुरुद्धरः, मित्रातनयत्वस्याघटत्वाव्यापकत्वादित्यत आह । यदिति । अघटत्वं दृष्टान्त इति । अघटत्वमघटत्वाव्यभिचारित्वे सति अघटत्वविशिष्टद्रव्यत्वादिव्यापककम्बुग्रीवादिमदन्यद्रव्यत्वादिव्यभिचारि, अथ च द्रव्यत्वादिव्यभिचारीति क्रमेणेत्यर्थः । विशेषणीभूतधर्मे यत्त्वतत्त्वेन निवेश्य प्रकृतसाध्यं विशिष्य निवेश्य व्याप्तिस्वीकारेऽप्येतद्दृष्टान्तसङ्गतिरिति ध्येयम् । आहुरित्यस्वरससूचनाय, स चैव तदभाववदवृत्तित्वरूपयथाश्रुतार्थपरित्यागे बीजाभावादवसेयः ।

केचित्तु विशेषव्याप्तावेव मित्रातनयत्वविशिष्टमघटत्वं दृष्टान्तः, तत्र विशेष्यस्याघटत्वस्य मित्रातनयत्वाभाववद्वृत्तितया न विशिष्टे तदवृत्तित्वसम्भव इति स्वव्यापकतत्कत्वरूपाव्यभिचारनिवेशः, विशिष्टाघटत्वव्यापकत्वं च मित्रातनयत्वस्याक्षतमेवेति मूलं सङ्गमयन्ति । तत्र स्वत्वाननुगमेन हेतुविशेषस्य न दृष्टान्तपक्षसाधारण्यम् ।

एवं साध्यव्यभिचारोऽपि स्वाव्यापकसाध्यकत्वरूप एव साधनीयः, साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारिविशेष्यघटितविशिष्टरूपसद्धेतुसाधारणतया ऽदोषत्वात्, तथा च मित्रातनयत्वरूपपक्षे साध्यव्यभिचारसन्देहदशायां तद्विशिष्टाघटत्वेऽपि ; साध्यव्यभिचारस्योक्तरूपस्य दुर्निश्चेयतया न दृष्टान्ततासम्भवः ।

न च हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य दोषतासम्भवात्तदेव प्रकृते ऽनुमेयमित्यघटत्वे तन्निर्णयादेव विशिष्टस्य तस्य दृष्टान्ततासम्भव इति वाच्यम् । एवं सति बाधानवतारदशायां शुद्धसत्तादिकं दृष्टान्तीकृत्य विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छेदेन गुणादिव्यभिचारेण द्रव्यत्वव्यभिचारसाधनेन द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादिप्रयोक्तुर्निग्रहापत्तेरित्यादिकं चिन्त्यम् ।

केचित्तु मित्रातनयत्वं मित्राजन्यवृत्त्येककालीनोभयावृत्तिजातिरूपं समवायेन हेतुः, तत्सम्बन्धघटितयोस्साध्योपाधिव्यभिचारयोर्व्यतिरेको ऽसमवेते ऽघटत्वे सुलभ इति व्यतिरेकदृष्टान्त एवायमित्याहुः ।

(चि०) यद्वा यस्साध्यव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकस्स उपाधिः । तत्त्वं च साक्षात्परम्परया वेति नार्थान्तरम् ।

(दी०) मेयत्वादावपि विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारस्साधनीयः । एवं विशिष्टसाध्यव्यापकस्यापि साक्षाच्छुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकतयोपाधित्वं समर्थ्य साक्षात्परम्परासाधारणतदुन्नायकतामात्रेण तथात्वं व्यवस्थापयति । यद्वेत्यादिना । अत्रापि पूर्ववद्विरुद्धवारणाय साध्यसमानाधिकरणेति बोध्यम् । व्यभिचारोन्नायकत्वं च यत्र क्वचित् । एवं च पृथिवीत्वादिना गुरुत्वादौ साध्ये द्रव्यत्वादौ व्यभिचारोन्नायकस्य रूपवत्त्वादेर्वारणाय साधनव्यभिचारीति बहुव्रीहिः । न चैवमपि गुरुत्वादिसाध्यके रस-

वत्त्वादिहेतौ द्रव्यत्वं गुरुत्वादिव्यभिचारि जलभिन्ने पृथिवी-त्वादिव्यभिचारित्वादिति व्यभिचारोन्नायके पृथिवीत्वादावति-प्रसङ्गः, साधननिष्ठं यद्व्यभिचारित्वं साध्यव्यभिचारोन्नायकं तत्त्वस्योक्तत्वात् । उक्तिवैचित्र्याच्च पूर्वस्माद्भेदः ।

(गा०) ननु यथाश्रुताव्यभिचारनिवेशेऽपि गौरमित्रातनयमात्र-वृत्तिधर्माणां दृष्टान्तानां सौलभ्यात्तदुपेक्षणं मूलकृतोऽनुचितमि-त्याशङ्कां निराकर्तुं यथाश्रुताव्यभिचारघटितहेतोर्मित्रातनयमात्रवृत्ति-हेतुकस्थले सम्भवेऽपि प्रमेयत्वादिहेतुके स्वरूपासिद्ध्या ऽसम्भ-वादुक्तरीतेरावश्यकतेत्याह । मेयत्वादावपीति । विशेषणवतीति । मित्रातनयत्वादिमतीत्यर्थः । मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यत एवोक्तरीत्या तादृशार्थलाभादित्यर्थः ।

व्याप्यव्यापकभावस्य भेदघटितत्वाभिमानेन स्वरूपासिद्ध्याश-ङ्काया अप्येवं नावकाश इत्याह मूले । तद्याभेदेऽपीति । तत्त्वं च साक्षात्परम्परया वेत्यग्रिमग्रन्थस्वरसेन मा भूदवच्छिन्नसाध्यव्या-पकोपाधिव्यभिचारेण साक्षाच्छुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिः, तथा-पि तस्योपाधित्वमक्षतमेवेति परम्परया व्यभिचारोन्नायकस्य प्रथ-ममुद्भावनेऽप्राप्तकालत्वेऽपि तस्य निरूप्यमाणोपाधित्वाव्याघातक-त्वादित्यभिप्रायकतया यद्वेत्यादि मूलं सङ्गमयति । एवमिति । उक्तरीत्येत्यर्थः । उपाधित्वं समर्थ्य । निरुक्तोपाधित्वनिर्वाहं सूच-यित्वा । तदुन्नायकतामात्रेण तथात्वं व्यवस्थापयति । शुद्धसाध्य-व्यभिचारोन्नायकतासामान्येनैवोपाधित्वं निर्वहतीति दर्शयतीत्य-र्थः । शाकपाकजत्वादिव्यभिचारत्वेन तद्व्यभिचारमेव हेतूकृत्य वि-शिष्टसाध्यव्यभिचारत्वावच्छिन्नसाधनसम्भवेऽपि शाकपाकजत्वा-भाववन्मित्रातनयत्वादिमद्वृत्तित्वरूपस्य तद्व्यभिचारस्य तत्त्वेन शु-द्धसाध्यव्यभिचारव्याप्यत्वरूपोन्नयनयोग्यताया आवश्यकत्वादिति भावः । पूर्वं साक्षादुन्नायकताघटितमुपाधित्वं निरुक्तम्, इदानीं सा-क्षात्परम्परासाधारणोन्नायकतासामान्यघटितं निर्वक्तीति तु नार्थः, तदुन्नयनयोग्यताया अवश्यं विवक्षणीयतया तस्या व्याप्त्यादिरूपा-या अविशेषात् ।

न च साक्षादुन्नयनयोग्यत्वं तद्व्याप्यत्वम्, परम्परया तथात्वं च तद्व्याप्यव्याप्यत्वमिति विशेष इति वाच्यम् । तथा सति तयोरननुगमेनात्र साधारणोन्नायकताप्रवेशासम्भवात्, उक्तिवैचित्र्याद्य पूर्वस्माद्भेद इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेश्च । इत्थं च तस्वं चेत्यादेरुपाधित्वघटकमुन्नायकत्वं च साक्षात्परम्परया वेति नार्थः, अपि तु निरुक्तोपाधितानियतमुन्नयनं साक्षात्परम्परया वेति नार्थान्तरं क्षतिकरमिति । विरुद्धवारणाय । साध्यविरुद्धजलत्वादिवारणाय । पूर्ववत्साध्यसमानाधिकरणेति बोध्यम् । धर्मिणि साध्यसामानाधिकरण्यं धर्मे वा साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वविशेषणं बोध्यम् । साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वविवक्षणे साधनव्यभिचारीत्यस्य वैयर्थ्यादाह । व्यभिचारोन्नायकत्वं च यत्र क्वचिदिति । एवं चेति । तत्सार्थक्यं दर्शयति । द्रव्यत्वादौ व्यभिचारोन्नायकस्येति । द्रव्यत्वं गुरुत्वव्यभिचारि रूपव्यभिचारित्वादिति रीत्येत्यादिः ।

यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादावपि रासभादौ वह्निव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगिवह्निसामग्र्यादिवारकमपि तत्, तथाप्यग्रे गुरुत्वसाध्यकपृथिवीत्वाद्यतिप्रसङ्गस्य शङ्कनीयतया गुरुत्वसाध्यकानुधावनम् । बहुव्रीहिरिति । साधनं व्यभिचारि यस्येतीत्यादिः । तत्पुरुषेण उक्तातिप्रसङ्गस्यैव दुर्वारत्वादिति भावः । पृथिवीत्वाद्यावातिप्रसङ्ग इति । अघच्छिन्नसाध्यव्यापकसङ्ग्रहाय विशेषिताविशेषितसाधारणयद्व्यभिचारोन्नायक इति वक्तव्यत्वादिति भावः । साधननिष्ठमिति । उन्नायकत्वं तद्योग्यता, सा चात्र व्याप्तिरेव, पक्षधर्मताया अन्तर्भावस्य वैयर्थ्यात्, साधननिष्ठत्वनिवेशेनैव साधनव्यापकवारणात् । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावव्यभिचारस्य वारणाय पूर्वोक्तैव रीतिरादरणीया ।

नन्वेवं यद्व्यभिचारेणेत्याद्यभेद इत्यत आह । उक्तिवैचित्र्याच्चेति । पूर्वमुन्नयनस्य साधनपक्षकत्वोक्तेर्यद्व्यभिचारस्य साधनरूपपक्षधर्मतालाभः, अत्र तु साधनव्यभिचारीत्यत इति विशेषादित्यर्थः । तथा च पूर्वनिरुक्तस्यैव उक्तिभङ्ग्या ऽनुवादोऽयम्, न तु निरुक्त्यन्तरम्, पूर्वमुपाधेः साक्षात्साध्यव्यभिचारानुमापकत्वनिर्वाहे आग्रहः, इदानीं तु न तथात्वाभ्युपगम इत्येतावतैव कल्पभेदादिति भावः ।

(दी०) केचित्तु व्यभिचारोन्नायकत्वमिह तद्व्याप्यकोटिप्रविष्टतामात्रेण, इत्थं च जलत्वेन करकात्वे साध्ये जलत्वं करकात्वव्यभिचारि स्नेहव्यापकत्वात्, घटेन वा घटत्वे साध्ये घटो घटत्वव्यभिचारी जन्यद्रव्यत्वादिति व्यभिचारोन्नयनसमर्थस्य स्नेहस्य द्रव्यत्वस्य च वारणाय साधनव्यभिचारीति । अयं घटः सत्त्वादित्यादौ सत्त्वं घटत्वव्यभिचारि शब्दादिवृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य शब्दादेर्वारणाय साध्यसमानाधिकरणेत्यपि वक्तव्यम्, एवं च रूपेण गुरुत्वादौ साध्ये रूपं गुरुत्वादिव्यभिचारि जलभिन्नपृथिवीत्वाभाववद्वृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य गुरुत्वव्यभिचारितैजसरूपनिष्ठव्यभिचाराप्रतियोगिनः पृथिवीत्वाभावस्य वारणाय यत्राधिकरणे साधनाव्यापकत्वं तत्र व्यभिचारोन्नायकत्वं वक्तव्यम् । यथाकथञ्चित्स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकमात्रस्य लक्ष्यत्वे यत्साधनव्यक्त्यव्यापकत्वं तद्व्यक्तौ व्यभिचारोन्नायकं वाच्यमित्याहुः ।

(गा०) ये तु पूर्वकल्पभेदायान्यथा व्याचक्षते तन्मतमाह । केचित्त्विति । तद्व्याप्यकोटिप्रविष्टतामात्रेणेति । व्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नघटकत्वरूपमेव न तु पूर्ववद्व्यभिचारप्रतियोगित्वरूपमित्यर्थः । स्नेहव्यापकत्वादिति । व्यभिचारोन्नयनसमर्थस्य स्नेहस्य वारणायेत्यन्वयः व्यभिचारोन्नयनसमर्थत्वं स्नेहव्यभिचारोन्नयनयोग्यो यो हेतुस्तद्घटकत्वम् । घटेनेति । घटस्य हेतुता संयोगेन समवायेन वा, उभयथैव व्यभिचारिता । जन्यद्रव्यत्वादिति । व्यभिचारोन्नयनसमर्थस्य द्रव्यत्वस्य चेत्यन्वयः । अवृत्तौ व्यभिचारशून्ये व्यभिचारवारणाय जन्येति । घटरूपादौ व्यभिचारवारणाय द्रव्येति । स्नेहव्यापकत्वे स्नेहस्य विशेषणतया जन्यद्रव्यत्वे च द्रव्यत्वस्य विशेष्यतया प्रवेशः, उभयथैवातिप्रसङ्गः; प्रवेशे वैलक्षण्यस्य अविवक्षणादित्येतत्सूचनाय स्थलान्तरकथ-

नम् । करका जलत्वादित्यादौ स्नेहादिवारणं साधनव्यभिचारीत्यत्र षष्ठीसमासेनापि, घटत्ववान् घटादित्यत्र द्रव्यत्वस्य घटाभाववद्वृत्तितया बहुव्रीह्यनादरे न वारणसम्भव इति तदादरप्रयोजनप्रदर्शनाय वा द्वितीयस्थलानुधावनम् । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यविरुद्धह्रदत्वाद्यभावाधिकरणायोगोलकवृत्तित्वत्वादिना धूमादिव्यभिचारोन्नयने ह्रदत्वादेरप्रवेशेन तत्रातिव्याप्त्यप्रसक्त्या स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्यं प्रवेशयति । अयमिति । शब्दादीत्यादिना ज्ञानादिपरिग्रहः । सद्धेतौ सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मवारकतया साध्यव्यभिचारोन्नायकप्रविष्टस्य सार्थक्यं बोध्यम् । इदं गुरु रसवत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वादौ गुरुत्वादिव्यभिचारोन्नायकजलान्यपृथिवीत्वाभाववद्वृत्तित्वादिघटकपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिवारणाय साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वं विवक्षणीयम् । इति व्यभिचारोन्नायके । इति रीत्या व्यभिचारोन्नायके, उक्तहेतौ प्रविष्टस्य पृथिवीत्वाभावस्येत्यनेनान्वयः । तस्यानुपाधिताप्रयोजकविशेषणमाह । गुरुत्वादीति । तथा च तद्व्यतिरेकेण कथञ्चिदपि रूपेण न साध्यव्यभिचारानुमानसम्भव इति भावः । यत्राधिकरणे इति । यत्र साधनाधिकरणे स्वाभावः साध्याभाववत्तदधिकरणवृत्तित्वोन्नायकत्वमित्यर्थः । उक्तस्थले च तादृशसाधनाधिकरणे पृथिव्यां साध्याभावासत्त्वात्पृथिवीत्वाभावस्य न तादृशत्वमिति नातिव्याप्तिरिति भावः ।

नन्वेवं रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावस्य सङ्ग्राह्यत्वे तत्राव्याप्तिरित्यत आह । यथाकथञ्चिदिति । यत्साधनेति । उक्तस्थले पृथिवीवृत्तिसाधनव्यक्त्यधिकरणं वाय्वादिकमपीति तदन्तर्भावेण साध्यव्यभिचारस्य हेतौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति भावः । अत्र चाभावरूपोपाधेः प्रतियोगिमद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारोन्नायकतया तदप्रविष्टत्वादसङ्ग्रहः, गुरुधर्मसाधारणस्योन्नायकतावच्छेदकत्वस्य प्रवेशेनैतद्दोषस्य वारणेऽपि यत्र साधनाधिकरणे स्वाभावः साध्याभाववत्तदधिकरणकत्वस्य साध्याभाववत्तदीयाधिकरणकत्वस्य वा साधुतया शेषवैयर्थ्यम्, पूर्वनिरुक्तोपाधित्वस्यैव परम्परया व्यभिचारोन्नायकत्वेऽव्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसाधारण्येनान्यादृशोपाधित्वनिर्वाहानौचित्यमित्यस्वरसबीजम् ।

(चि०) किञ्च अर्थान्तरस्य पुरुषदोषतयाऽऽभासान्तरस्य तत्राभावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषः।

(दी०) नन्वस्तु पारिभाषिकमुपाधित्वम्, तथापि साक्षाद् व्यभिचारानुन्नायकतया दोषत्वाभावेन तदुद्भावनेऽर्थान्तरं स्यादेवेत्यत आह। किञ्चेति। आभासान्तरस्य। तदानीं ज्ञायमानस्य, तथा च तस्यावश्याभ्युपेयदोषभावत्वे तदुद्भावने नार्थान्तरमिति भावः।

(गा०) अवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य साक्षाद्व्यभिचारानुन्नायकत्वाभ्युपगमपक्षे कथञ्चिदुपाधित्वसमर्थनेऽपि तान्त्रिकाणां परार्थस्थले तदुद्भावनमर्थान्तरादिदोषेणानुपपन्नमेवेति शङ्कानिवर्तकतया किञ्चेत्यादिमूलमवतारयति। नन्वस्त्विति। उपाधित्वम्। तान्त्रिकाणामुपाधिव्यवहारविषयत्वम्। पारिभाषिकम्। स्वकल्पितपरिभाषानिर्वाच्यमित्यतोऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य साक्षात्साध्याव्यापकत्वेऽपि अस्तु उपाधित्वनिर्वाह इत्यर्थः। साक्षादिति। परम्परया व्यभिचारोन्नायकस्य दोषत्वे उपाध्युन्नायकपरम्पराया अपि तथात्वापत्तेरिति गूढोऽभिसन्धिः। दोषत्वाभावेनेति। प्रथममनाकाङ्क्षितत्वादिति शेषः। आहेति। तस्य दोषत्वं व्यवस्थापयतीत्यर्थः।

मूले अर्थान्तरस्य। अर्थान्तरादेः। पुरुषदोषतया। वादिनां तदुद्भावनदशायां आकाङ्क्षाविरहाधीनतया। आभासान्तरस्य। दोषान्तरज्ञानस्य। तत्र। तदानीम्, तदुपाध्युद्भावनदशायामिति यावत्।

उपाधिस्थले व्यभिचारस्याऽऽवश्यकतया आभासान्तरस्य तत्राभावादिति यथाश्रुतासङ्गतिः, अत आभासपदं तज्ज्ञानार्थकमकृत्वा पूरणेन उक्तासङ्गतिं दीधितिकृत् परिहरति। तदानीमिति।

मूले उपाधिरेवेति। एवकारव्यत्यासेन उपाधिर्भावत्वादिकं दोष एव दोषतया उद्भाव्यमेवेत्यर्थः।

अर्थान्तरसत्त्वे उद्भाव्यत्वासम्भवादर्थान्तरप्रयोजकत्वेनाभिहितस्य आकाङ्क्षाविरहस्य प्रकृते ऽसत्त्वलाभायाभासान्तरज्ञानाभावाभिधानस्य भावं प्रकाशयति दीधितौ। तथा चेति। तस्याव-

श्येति। परम्परया व्यभिचारोन्नायकत्वेनापि तस्य अनुमितिविरोधिताया अवश्याभ्युपेयत्वेन तेन रूपेणाकाङ्क्षितत्व इत्यर्थः।

(दी०) अत्र वदन्ति साध्योपन्यासानन्तरं तत्साधकस्येव साधनोपन्यासानन्तरं तद्दोषस्य व्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वात्तमनुद्भाव्य साक्षात्तत्साधकस्य शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरुद्भावने एवाऽप्राप्तकालत्वम्, कैव कथा परम्परया तत्साधकस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य, अन्यथा तत्साधकपरम्पराया अपि प्रथममुपन्यासे तथात्वं न स्यात्। न च निग्रहस्थानत्वेन विशेषः, प्रतिज्ञाहान्यादितो हेत्वाभासाच्च बहिर्भूतस्य तथात्वायोगात्।

(गा०) परम्परया व्यभिचाराद्युन्नायकस्य प्रथममाकाङ्क्षितत्वे उपाध्युन्नायकपरम्परोद्भावनप्रतिबन्देरनुसारात् स्वयमन्यानुद्भावनपरिपाटीं प्रदर्शयिष्यन् साम्प्रदायिकोद्भावनक्रमं निराकरोति। अत्र वदन्तीति। साध्योपन्यासानन्तरं तत्साधकस्येवेति। पक्षे साध्यस्योद्भावने कृते उद्भावयितुरनाप्तत्वशङ्कया उद्भावितार्थेऽप्रमितत्वशङ्कया मध्यस्थस्य यथा तन्निवर्तकप्रमाणगोचरनिर्णयेच्छा सम्भवति तथा साधनोपन्यासे कृते तस्य दुष्टत्वादुष्टत्वकोटिकशङ्कया तन्निवर्त्तकतदन्यतरकोटिनिर्णयेच्छया व्यभिचारादिरूपदोषस्याकाङ्क्षितत्वाद्व्यभिचारादिकमनुद्भाव्य प्रथममनाकाङ्क्षितस्य साक्षाद्व्यभिचारादिसाधनस्यापि शुद्धसाध्यव्यापकोपाधेरुद्भावन एव अप्राप्तकालत्वमित्यर्थः। परम्परया। अवच्छिन्नसाध्यव्यभिचारादिसाधनद्वारा। तत्साधकस्य शुद्धसाध्यव्यभिचारादिसाधकस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य, उद्भावने अप्राप्तकालतायाः। का कथा। को विपरीतकथावसरः। अन्यथा। तदाकाङ्क्षावसर एव तत्साधकाकाङ्क्षायाम्। तत्साधकेति। तादृशोपाधिप्रभृतिसाधकेत्यर्थः। तथात्वम्। अप्राप्तकालत्वम्। निग्रहस्थानत्वेनेति। उपाधेरित्यादिः। विशेषः। अतथाभूततत्साधकपरम्परातः, तथा च निग्रहप्रयोजकत्वेन हेत्वाभासादीनामिव उपाधेरपि प्रथममाकाङ्क्षितत्वमिति प्रथमं तदुद्भावने नाप्राप्तकालत्वम्, अपि तु त-

त्साधकोद्भावन एवेति भावः। प्रतिज्ञाहान्यादित इति। "प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तर"मित्यादिसूत्रपरिगणितादित्यादिः। प्रतिज्ञाहान्यादित उपाधेर्बहिर्भावस्स्फुटतर एव। अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वमते उपाधेर्व्याप्यत्वासिद्धिरूपतया हेत्वाभासान्तर्भावप्रसङ्गसम्भवात् हेत्वाभासाश्चेति परिगणितत्वेऽपि आदिपदार्थे तमनन्तर्भाव्य हेत्वाभासाश्चेति पृथगुपादानम्। अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरासादित्यादिः। तथात्वायोगात्। निग्रहस्थानत्वायोगात्।

(दी०) न च विभाजकसूत्रस्थेन हेत्वाभासाश्चेति चकारेणानुक्तसमुच्चयपरेण साक्षात्परम्परया वाऽनुमितिदोषोन्नायकस्य सङ्ग्रहः, तथा सति व्यभिचारस्येवाऽऽश्रयासिद्ध्यादेरप्युन्नायकस्य तदुभयोन्नायकपरम्परायाश्च तथात्वापातात्। न चाप्राप्तकालतामासादयन्नपि प्रथममुपाध्युपन्यासः कथकसम्प्रदायानुरोधादेव कर्तव्यः, तादृशसम्प्रदायमननुरुन्धानस्य तदुद्भावकं पराभवतश्शपथनिवारणीयतापत्तेः। तस्मात्प्रथमं शुद्धसाध्यव्यभिचार एवोद्भाव्यः, तत्र कथन्तायां तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारः, विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यापकस्योपाधेर्विशिष्टसाध्यस्य वा व्यभिचारः, अत्र च विशेष्ये विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचार इति। वक्ष्यते च व्यभिचारादेरिव तद्व्याप्यवत्त्वादेरपि ज्ञानं व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकम्, तथा च साध्यव्यभिचारव्याप्योपाधिव्यभिचारवानयमिति वोद्भावनीयमिति।

(गा०) तदुभयेति। व्यभिचाराश्रयासिद्ध्याद्युभयेत्यर्थः। तथात्वापातात्। निग्रहस्थानत्वापातात्। तथा चाश्रयासिद्ध्याद्युन्नायकस्य प्रथममुद्भावनेऽपि तथात्वं न स्यादिति भावः। चकारेणोपाधिरेव महर्षिणा सङ्गृहीत इति नाशङ्कनीयम्, दोषोन्नायकत्वाविशेषेणाश्रयासिद्ध्याद्युन्नायकोपेक्षाया निर्बीजत्वात्। तदुद्भावकम्। उपाध्युद्भावकम्। पराभवतः। निगृह्णतः।

नन्वेवमुपाधिः किमनुद्भाव्य एवेत्याकाङ्क्षायामाह । तस्मादिति । तत्र । शुद्धसाध्यव्यभिचारे । कथन्तायाम् । साधकाकाङ्क्षायाम् । तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारः, उद्भाव्य इत्यनुषज्यते । एवमुत्तरत्रापि । व्यभिचारादेरुसम्बन्धताविरहे प्राधान्येनोपाधिर्नोद्भाव्यते एवेति ध्वनितम् । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारस्य विशेषणान्तरानवच्छिन्नशुद्धसाध्यव्यभिचारासाधकत्वेऽपि विशेषणान्तरविशिष्टतया तदुद्भावनमपि प्रथमतस्सम्भवतीत्याह । विशेषणेति । अविशिष्टेनापि विशिष्टसाध्यव्यापकव्यभिचारेण विशिष्टसाध्यव्यभिचारे सिद्ध्यति पक्षधर्मताबलात् शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिसम्भवेऽपि विशेषणान्तरानवच्छिन्ने विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारे शुद्धसाध्यव्यभिचारावच्छिन्नस्य साधकतयोपन्यस्ते तद्रूपावच्छिन्नसिद्ध्यौपयिकतद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तेस्तादृशोपाधिव्यभिचारहेतावाकाङ्क्षोदयात् तस्याश्च तादृशहेतौ बाधेनोद्भावनासम्भवात् सत्यन्तविशेषितस्यैवोद्भाव्यत्वमुक्तम् । तादृशविशेषणाविशेषितेन तादृशोपाधिव्यभिचारेणेव तथाविधेन विशिष्टसाध्यव्यभिचारेणापि शुद्धसाध्यव्यभिचारसाधनसम्भवात्तस्याप्युद्भावनीयतामाह । विशिष्टसाध्यस्य वेति । अत्रापि सत्यन्तमनुषज्यते । वाकारो व्यवस्थितविकल्पार्थः । अत्र च विशेष्य इति । उपन्यस्तस्य विशेषणाव्यभिचारविशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य घटके विशिष्टसाध्यव्यभिचार इत्यर्थः । व्यभिचारव्याप्यत्वविशिष्टस्य व्यभिचारान्तर्भावात्तादृशस्योपाधिव्यभिचारस्य प्रथममुद्भावनेऽपि नाप्राप्तकालतेत्याह । वक्ष्यते चेति । व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकमिति । साक्षादित्यादिः । तथा च तद्व्याप्यवत्त्वमपि हेत्वाभास इति भावः ।

(चि०) न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वम्, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्वमुपाधिः स्यात्, केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् । न च पक्षेतरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावतिव्याप्तिः, तत्रानुकू-

लतर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात्,

(दी०) साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । उपाधित्वौपयिक-तदनिश्चयात् । अनुकूलतर्कादिना तादृशव्यापकत्वनिश्चये तु बाधोन्नीतवद्भवत्येव निश्चितोपाधिः । न च स्वव्याघातकत्वान्नायमुपाधिः, तद्धि न सर्वानुमानसाधारण्यम्, अनुकूलतर्कादिनिश्चितव्याप्तिके हेतौ तदभावात् । नापि तद्व्यभिचारेण व्यभिचारानुमानेऽपि पक्षेतरान्तरस्योपाधित्वसम्भवः, अनुकूलतर्कादिना तस्य साध्यव्यापकत्वनिश्चये व्यापकव्यभिचारिणि व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावेन तदयोगात् । अत एव पक्षेतरस्योपाधित्वे सर्वत्रैव तादृशोपाधिसम्भवेनानुमानमात्रविलोपे व्यभिचारानुमापकत्वगर्भस्योपाधित्वस्याव्याघात इति परास्तम् । कथकसम्प्रदायानुरोधाद्बाधानुन्नीतः पक्षेतरो नोपाधित्वेन कथायामुद्भाव्य इति तु वदन्ति ।

(गा०) ननु पक्षेतरत्वे व्यापकताग्राहकतर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् न तस्य दूषकत्वमिति मूलोक्तं न सङ्गच्छते, तत्र शुद्धसाध्यव्यापकत्वानिश्चयस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसाधारणतया अदूषकत्वाप्रयोजकत्वात्, किञ्चिद्विशिष्टसाध्यव्यापकतायाः पक्षेतरत्वेऽपि निश्चयसम्भवादित्याशङ्क्य साध्यव्यापकत्वानिश्चयादिति व्याचष्टे । उपाधित्वौपयिकेति । उपाधित्वौपयिकस्य तस्यानिश्चयादित्यर्थः । उपाधित्वौपयिकं च साध्यव्यापकत्वं पूर्वनिरुक्तं यदवच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वरूपम् । सद्धेतौ च पक्षेतरत्वे न तन्निश्चयसम्भवः, तदसत्त्वादिति भावः ।

ननु तत्र तादृशव्यापकताया असत्त्वेऽपि तर्काभासात् स्वतस्सिद्धव्यभिचाराग्रहाद्वा तन्निश्चयः सम्भवत्येवेत्यत आह । अनुकूलतर्कादिनेति । तादृशेति । उपाधित्वौपयिकेत्यर्थः । बाधोन्नीतवत् । वह्निरनुष्ण इत्यादिस्थलीयवह्नीतरत्वादिवत् । निश्चितोपाधिः । व्यभिचारनिश्चयाधायकतया अनुमानविरोधी । अयम् । बाधानुन्नीत-

पक्षेतरः। नोपाधिः। न दूषकः। हि। यतः। तत्। अदूषकताप्रयोजकं स्वव्याघातकत्वम्। सर्वानुमानसाधारण्यम्। सर्वत्रैवानुमाने पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकतानिश्चयसम्भवेन दूषकताप्रसक्तिः। स्वपदस्यानुमानसामान्यपरतया ईदृशसर्वानुमानसाधारण्यस्य स्वव्याघातकता। निश्चितव्याप्तिक इति। प्रथमतो हेतौ व्याप्तिनिश्चये सतीत्यर्थः। तदभावात्। पक्षेतरत्वे साध्याव्यापकत्वज्ञानेन प्रतिबन्धात् साध्यव्यापकतानिश्चयासम्भवात्। स्वपदस्य स्वव्यभिचारहेतुकव्यभिचारानुमानार्थकतया अन्यादृशं स्वव्याघातकत्वपदार्थं निराकुरुते। नापीति। तद्व्यभिचारेण। पक्षेतरव्यभिचारेण। उपाधित्वसम्भवः। दूषकताप्रसक्तिः। तस्य। पक्षेतरस्य। व्यापकव्यभिचारिणि। व्यापकतया गृहीतस्य व्यभिचारिणि। व्याप्येति। व्याप्यस्य। व्याप्यतया गृहीतस्य साध्यस्य व्यभिचारावश्यम्भावनिश्चयेनेत्यर्थः। पक्षेतरो यदि साध्यव्यभिचारव्याप्यव्यभिचारप्रतियोगी न स्यात् साध्यव्यापको न स्यात् पक्षेतरव्यभिचारो यदि साध्यव्यभिचारव्याप्यो न स्यात् तद्व्यापकव्यभिचारो न स्यात् इति तर्केण पक्षेतरव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतया निश्चयेनेति यावत्। तदयोगात्। व्यभिचारानुमाने साधनरूपपक्षेतरस्य दूषकत्वायोगात्। स्वं स्वस्योपाधित्वम् तद्व्याघातकत्वमित्यर्थः। दूषयति। अत एवेति। अत एव। पक्षेतरत्वस्य अनुकूलतर्कादिना यत्र साध्यव्यापकताग्रहस्तत्रोक्तयुक्त्या तद्व्यभिचारेण साध्यव्यभिचारसिद्धेरनपवादत्वादेव। पक्षेतरत्वस्य क्वचिद् दूषकत्वसम्भवेऽपि उपाधितया अनुद्भावनं व्यवस्थापयतां मतमाह। कथकेति। अत्र कथकसम्प्रदायमननुरुन्धानस्य तदुद्भावनं दुर्निवारमेवेत्यस्वरसः।

(चि०) सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशायकत्वादित्युक्तम्। बाधोन्नीते चानुकूलतर्कोऽस्त्येवेति। एवं पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादेरपि नोपाधित्वम्, पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वात्। अत एव धूमे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वम्, द्रव्यबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वम्, मित्रातनयश्यामत्वे शाकपाकजत्वम्,

जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः ।

(दी०) पक्षमात्रेति । यद्यपि पर्वतावयवरूपादेरपि व्यावर्त्तकं तत्, तथापि तस्य व्यावृत्तिर्नोपाधितायामुपयुज्यते, अपि तु पक्षस्यैवेति तन्मात्रव्यावर्तकत्वमुक्तम् । इदं चानुपाधितायां न बीजं परिभाषामात्रत्वात्, किन्त्वनुकूलतर्काभावेन तादृशसाध्यव्यापकत्वानिश्चय इति द्रष्टव्यम् । अत एव । व्यापकताग्राहकप्रमाणसम्भवादेव । आर्द्रेन्धनेति ।

(गा०)पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादौ वृत्त्यन्तस्य भेदविशेषणस्य पक्षभिन्नमपि व्यावर्त्यमस्तीति मूलोक्तस्य पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वादिति तदनुपाधित्वप्रयोजकहेतोरसङ्गतिमाशङ्कते । यद्यपीति । नोपाधितायामुपयुज्यत इति । उपाधेस्सङ्कोचनं तल्लक्षणप्रविष्टसाधनाव्यापकत्वसम्पादकतयोपयुज्यते, तदव्यापकत्वसम्पादकता च तदधिकरणानुपाधिव्यावृत्तिरेव, न तु तदनधिकरणपर्वतावयवरूपादिव्यावृत्तिरिति भावः । पक्षस्यैवेति । व्यावृत्तिरुपाधितायामुपयुज्यते इत्यनुषज्यते । पक्षस्य साधनवत्त्वादिति भावः । इति । इत्याशयेन । उक्तमिति । मात्रपदेन उपाधित्वौपयिकपक्षभिन्नव्यावृत्तिप्रयोजकताया विशेषणे व्यवच्छेदात् पर्वतभिन्नतदवयवरूपादिव्यावर्त्तकत्वेऽप्युक्तविशेषणे उक्तव्यावृत्तिविशेषणप्रयोजकत्वाभावस्याक्षततया मात्रार्थसङ्गतेरिति भावः । अनुपाधितायाम् । अदूषकतायाम् । न बीजम् । न प्रयोजकम् । परिभाषेति । तादृशविशेषणवत्त्वेऽपि साध्यव्यापकत्वादिग्रहदूषकताया दुर्निवारत्वादिति भावः । द्रष्टव्यम् । अनुपाधित्वबीजतया ।

केचित्तु पक्षमात्रव्यावर्त्तकं विशेषणं यस्य पक्षेतरस्य तत्तथा, तद्वत्त्वात् तत्तुल्यत्वात् । विशेषणवत्त्वादिति । तादृशार्थकवतिप्रत्ययबलान्मूलस्यार्थः । पक्षेतरतुल्यता च व्यापकताग्राहकानुकूलतर्कराहित्येन, तथा च दीधितिकारोक्तदूषकताबीज एव मूलस्य तात्पर्यमिति वदन्ति ।

अत एवेति मूलस्याव्यवहितोक्तपक्षेतरत्वाद्यनुपाधित्वोपष्टम्भपरत्वासम्भवादनुपाधिताप्रयोजकाभावप्रतियोगितया प्रक्रान्तानु-

कूलतर्कसम्भवोपष्टम्भपरतामाह । व्यापकताग्राहकेति । प्रमाणपदं प्रमाणसहकारितत्कारणपरम् ।

(दी०) अथात्र स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामार्द्रेन्धनत्वेनैव कारणत्वम्, न पुनरार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनेति चेत् ? किश्चातः ? न हि कारणतावच्छेदकमेव व्यापकतावच्छेदकम्, तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्यैव तथात्वात्, तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य चातिरिक्ततया तद्वृत्तित्वेन साध्यव्यभिचारसाधने वैयर्थ्याभावात् ।

(गा०) कारणतावगमेनेत्यग्रिममूलस्य उपाधितावच्छेदकावच्छिन्नस्य कारणतानिश्चयेनेत्यर्थाभिमानेन आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन धूमकारणतया तेन रूपेण उपाधित्वानुपपत्तिं शङ्कते । अथेति । स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । आर्द्रेन्धनस्य वह्नेश्च पृथगन्वयव्यतिरेकयोर्धूमान्वयव्यतिरेकप्रयोजकत्वदर्शनेनेत्यर्थः । न पुनरिति ।

यद्यपि आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वेऽपि तादृशान्वयव्यतिरेकोपपत्तिः ।

न च तेन रूपेण कारणत्वे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निसत्त्वे आर्द्रेन्धनविरहे धूमविरहो नोपपद्यत इति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकाविशिष्टस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृते कार्योत्पादप्रयोजकत्वोपगमेनाकारणस्याप्यार्द्रेन्धनस्य कारणतावच्छेदकतया तदभावेन धूमाभावोपपत्तेः, तथापि आर्द्रेन्धनप्रभवत्ववह्नित्वयोरन्यैकविशिष्टत्वेनापरस्य जनकतावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तथा च तयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरह इति प्रत्येकमेव कारणत्वम्, अन्यथा घटादावपि चक्रविशिष्टदण्डत्वादिना हेतुताप्रसङ्गात् ।

न चैवमार्द्रेन्धनस्य शुष्केन्धनमात्रजन्यवह्नेश्च सत्त्वे धूमोत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रत्येकरूपेण स्वरूपयोग्यत्वेऽपि आर्द्रेन्धनवह्न्योर्जन्यजनकभावरूपप्रत्यासत्तेः फलोपधाने तन्त्रतया आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वस्य धूमोपधायकतावच्छेदकत्वात् । अत एव दण्डत्वचक्रत्वादिना पृथग्घटादिस्वरूपयोग्यत्वेऽपि चक्रादिविशिष्टदण्डत्वं घटाद्युपधायकतावच्छेदकम् ।

अथ कारणतावच्छेदकसम्बन्धेनैकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव कार्योपधाने प्रयोजकम्, न तु जन्यजनकभावादिरूपप्रत्यासत्तिः, अव्यापकत्वात्, यत्तु कृतिसाध्यताज्ञानेष्टसाधनताज्ञानयोः पृथक्पृथक्प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि तयोरभेदस्य कार्योपधानप्रयोजकतया कृतिसाध्यताविषयकेष्टसाधनताज्ञानत्वं फलोपधानरूपकारणताया अवच्छेदकमिति विधिवादे मिश्राणां मणिकारतात्पर्यवर्णनं तदपि इच्छातद्विषयफलसाधनताज्ञानकृतिसाध्यताज्ञानानां त्रयाणां युगपदवस्थानासम्भवेनैकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यापेक्षायामेव ज्ञानयोरभेदापेक्षापर्यवसानमित्यभिप्रायेण सङ्गच्छते, अन्यथा कारणयोः क्वचिदभेदरूपायाः क्वचिज्जन्यजनकभावरूपायाः प्रत्यासत्तेः फलोपधानप्रयोजकतामभ्युपेत्यातिप्रसङ्गवारणे कृतिसाध्यताविषयकनिश्चयत्वादिना प्रवृत्त्यादिहेतुत्वे तद्विषयकत्वसंशयान्यत्वज्ञानत्वादीनां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तेन रूपेण पृथगेव कारणता, तत्तत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नानामभेदः कार्योपधाने प्रयोजक इत्यपि स्यात्। एवं च दण्डचक्रसंयोगादेः कारणप्रत्यासत्तिविधया न घटाद्युपधाने अपेक्षा, अपि तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकेण तस्यापि घटादिकं प्रति कारणता, इति चेत्? सत्यम्, इन्धनारम्भकपरमाणुषु वह्निनोदनाख्यसंयोगात्तेषां क्रिया, ततो विभागः, ततो द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशः, तन्नाशाद् द्व्यणुकनाशः, ततः पाकजविलक्षणरूपवद्भिः परमाणुभिः धूमद्व्यणुकाद्युत्पत्त्या त्रसरेण्वादिक्रमेण महाधूम उत्पद्यते, सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या धूमहेतुरूपविशेषस्याग्निसंयोगेन जनने च परमाणूनां जलसंयोगरूपमार्द्रत्वं सहकारि, अम्लद्रव्यसंयोग इव दधिहेतुभूतरसविशेषस्य दुग्धारम्भकपरमाणुषु तेजस्संयोगेन जनने, एवं च वह्नित्वादिना कारणत्वे वह्न्यार्द्रेन्धनयोरुभयोस्सत्वे आर्द्रेन्धनदाहं विना धूमोत्पत्तेर्नावकाशः, द्रव्यान्तरारम्भरहितानां रूपविशेषविशिष्टपरमाणूनामभावादिति किमार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणतयेति।

न चैवं वह्नित्वादिनापि कारणत्वमनर्थकम्, पूर्वद्रव्यविनाशरूपविशेषोपपादकस्य वह्नेस्तेनैवान्यथासिद्धत्वात्, स्वनाशेन इन्धनस्यापि तथात्वात्, अन्यथाऽन्यत्रापि स्वनाशद्वारा प्रतिबन्धकस्य हेतुताप्रसङ्गादिति वाच्यम्। वह्निना इन्धनं विनाश्य परमाणुषु रूप-

विशेषे जनितेऽपि वह्नीन्धनयोरसत्त्वे धूमानुत्पादेन तद्धेतुताया आवश्यकत्वात् ।

न च रूपविशेषमुत्पाद्य विनष्टे वह्नौ परमाण्वादावारम्भकसंयोगानुकूलक्रियानुत्पादान्न धूमोत्पत्तिः, तादृशक्रियामुत्पाद्य वह्नौ विनष्टे च तादृशक्रियारम्भकसंयोगजनने जायत एव त्रिचतुरादिक्षणमध्ये धूमः, वह्न्यवयवेषु संयुक्तेषु कारणान्तरविरहात् कार्यद्रव्यं नोत्पद्यते, अवयवसंयोगानां चरमकारणत्वादिति वाच्यम् । एवं सत्यवयवसंयोगसम्पादकत्वात्तद्धेतुत्वस्याप्रत्याख्येयत्वात्, अन्यथा घटपटादावपि दण्डवेमादेरन्यथासिद्ध्या अहेतुतापत्तेः ।

न चैवं वह्नेर्हेतुत्वेऽपि इन्धनस्य हेतुत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । इन्धनासत्त्वे वह्नेरनवस्थानेन तदवस्थापनद्वारा तस्यापि हेतुताया आवश्यकत्वात् । जलसंयोगरूपमार्द्रत्वं रूपविशेषद्वारा पृथगेव हेतुः । न हीन्धनकारणतायां तस्यावच्छेदकत्वम् । आर्द्रेन्धनत्वादिनैव कारणत्वमित्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् ।

यत्तु आर्द्रेन्धनप्रभववह्नेर्जातिविशेषपुरस्कारेण हेतुता, न तु तादृशवह्नित्वेनेति नोक्तविनिगमनाविरह इति तदपि न सत् । प्रामाणिकवह्नित्वजात्या कारणत्वेऽप्युक्तदिशाऽतिप्रसङ्गवारणसम्भवेनावान्तरजातौ मानाभावादित्यलमधिकेन ।

कारणतावगमेन इति मूलस्य आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वादिरूपोपपाधितावच्छेदकाभिमतरूपेण कारणतानिश्चयेनेति नार्थः, परन्तु यादृशयादृशकार्यकारणभावादिना तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य फलोत्पत्तिप्रयोजकत्वं तादृशकार्यकारणभावपरमेव तदित्याशयेन समाधत्ते । किञ्चात इति ।

नन्वेवमार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं यदि धूमव्यापकतावच्छेदकं न स्यात् तदा तत्कारणतावच्छेदकं न स्यादिति व्यापकताग्राहकतर्कस्येष्टापत्त्या नावतार इति कथं तद्ग्रहस्सम्भवतीत्यत आह । न हीति । यतः स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वमात्रं व्यापकतावच्छेदकत्वनिर्वाह्यमिति न, येन आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वादेरन्यथासिद्धिनिरूपकत्वेन स्वरूपयोग्यतानवच्छेदकत्वस्येष्टतया तदापत्तेरसम्भवेनैव व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहो न स्यात्, अपि तु फलोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकत्वमपि तन्निर्वाह्यम्, तदभावापत्त्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वं

सुग्रहमित्यर्थः । यादृशान्यथासिद्धया आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वादिकं न स्वरूपयोग्यतावच्छेदकं तादृशी यदि व्यापकतावच्छेदकत्वमपि विघटयेत्तदा तद्रूपसाधारणं धूमाद्युत्पत्तिसामान्यप्रयोजकतावच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदकत्वानियतं न स्यादिति तदभावस्तदभावं न प्रसञ्जयेत्, तदेव न, कारणतावच्छेदकत्वे इव व्यापकतावच्छेदकत्वे ऽनन्यथासिद्धत्वप्रवेशस्याभावादित्याह । तादृशेति । तथात्वात् । व्यापकतावच्छेदकत्वात् ।

ननु तथापि आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वादिना वह्न्यादेर्नोपाधितासम्भवः, वह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारस्यैव धूमादिव्यभिचारव्याप्यतया आर्द्रेन्धनप्रभवत्वादिविशेषणस्यासिद्धिमात्रवारकतया वैयर्थ्येन तद्घटितरूपावच्छिन्नव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारासाधकत्वादित्यत आह । तदवच्छिन्नाभावस्य चेति । विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्येत्यर्थः । अतिरिक्ततया शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावभिन्नतया । तद्वद्वृत्तित्वेन । शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नाभावाघटितेन विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नव्यभिचारेण ।

(दी०) सत्यपि चाऽऽर्द्रेन्धने तत्संयुक्ते च वह्नौ दाहप्रतिबन्धकसत्त्वे धूमानुत्पादात् क्लृप्तकारणभावस्य वह्नेर्विशेषरूपेण कारणत्वकल्पनयैवोपपत्तावक्लृप्ततत्कारणभावानां दाहप्रतिबन्धकाभावानां तत्कारणत्वकल्पनानौचित्यात् । एकस्यामार्द्रेन्धनव्यक्तौ प्रतिबद्धायां तत्रैव व्यक्त्यन्तराद्धूमोत्पादात् तत्तदिन्धनजन्यधूमं प्रति तत्तदभावानां कारणत्वस्य वाच्यत्वेऽतिगौरवाच्च । महति चाऽऽर्द्रेन्धने तत्प्रभवे चाणीयसि वह्नौ महति वह्न्यन्तरे विद्यमानेऽप्यार्द्रेन्धनप्रभवमहावह्नेरनुत्पाददशायां प्रकृष्टधूमानुत्पादादार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वमित्यपि वदन्ति ।

(गा०) आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनापि धूमस्वरूपयोग्यत्वं व्यवस्थापयतां मतमाह । सत्यपि चेत्यादिना वदन्तीत्यन्तेन । धूमानुत्पादादित्यादिकं आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणमित्यग्रिमे हेतुः । आर्द्रेन्धने वह्नेरसंयोगस्थले पृथक्कारणतामतेऽपि धूमानुत्पादो निर्वहति, कार-

णानां कारणतावच्छेदकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यातिरिक्तपरस्परप्रत्यासत्तेः कार्योत्पत्तावनपेक्षितत्वेऽपि संयोगविशेषसम्बन्धेन धूमं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेनाऽऽर्द्रेन्धनस्य संयोगसम्बन्धेन च वह्नेः कारणत्वे आर्द्रेन्धनतादात्म्यवति वह्निसंयोगस्य धूमोत्पत्तावपेक्षासम्भवात्, अत उक्तं तत्संयुक्ते च वह्नाविति । आर्द्रेन्धने वह्निसंयोगे सति तस्यापि दाहसम्भवेन धूमोत्पत्तिरिष्टैवेत्यत आह । दाहप्रतिबन्धकसत्त्वे इति । एतदुपलक्षणम्, दाहप्रतिबन्धकासत्त्वेऽपि दाहोत्तरमेव धूमोत्पादात् तत्पूर्वं धूमोत्पत्त्यापत्तिरपि पृथक्कारणतामते द्रष्टव्या । दाहप्रतिबन्धकसत्त्वे धूमोत्पत्तिस्तदभावस्य धूमकारणताकल्पनेनापि शक्यते वारयितुमित्याशङ्कां निराकरोति । क्लृप्तेत्यादिना । क्लृप्तकारणभावस्य । अवश्यकल्पनीयकारणताकस्येत्यर्थः । विशेषरूपेण । आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन । अक्लृप्तेति । उभयासिद्धेत्यर्थः । दाहप्रतिबन्धकाभावानाम् । मणिमन्त्रादिविशेषाद्यभावादीनाम् । तत्कारणत्वेति । धूमकारणत्वेत्यर्थः । अनौचित्यं कारणताबाहुल्येन । मणिविशेषादीनामपि धूमसामान्यं प्रति नैकप्रतिबन्धकतया निर्वाह इति दर्शयति । एकस्यामिति । प्रतिरुद्धायाम् । दाहप्रतिबन्धकमण्यादिसमवहितायां सत्याम् । तत्रैव । तदिन्धनव्यक्तावेव । व्यक्त्यन्तरात् । सन्निहितार्द्रेन्धनान्तरात् । तत्तदभावानाम् तत्तादिन्धनप्रत्यासन्नमण्याद्यभावानाम् । कारणत्वस्येति । एतदुपलक्षणम्, यद्व्यक्तिजन्यधूमोऽप्रसिद्धः तज्जन्ये धूमे प्रतिबन्धकाभावकारणत्वस्य दुष्कल्पतयाऽसति प्रतिबन्धके वह्न्यादिघटितसामान्यसामग्रीबलात् तत्र धूमोत्पत्तिवारणाय तत्तादिन्धनानां विशेषसामग्रीत्वस्य कल्पनीयतयेत्यपि द्रष्टव्यम् । आर्द्रेन्धनदाहस्य धूमकारणतयाऽप्युक्तापत्तिवारणसम्भवः, एवमिन्धनस्यादाहे तदारम्भकाणुषु द्रव्यान्तरावष्टम्भरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन धूमोत्पत्तिप्रयोजकरूपविशेषाभावेन च न धूमोत्पत्तिरित्यनुशयानः प्रकृष्टापकृष्टधूमयोग्यप्रकृष्टापकृष्टार्द्रेन्धनप्रभववह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायितया तादृशतादृशधूमं प्रति तादृशतादृशवह्नेर्विशेषरूपेण हेतुताया आवश्यकतया यद्विशेषयोरिति न्यायेन धूमसामान्यं प्रत्यार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वमावश्यकमित्याह । महति चेति । आर्द्रेन्धनस्य वह्निसामान्यस्य च प्रकर्षो न धूमप्रकर्ष-

प्रयोजक इत्याविष्कर्तुम्मह आर्द्रेन्धनमहावह्न्यन्तरयोरसत्त्वानुधावनम् । आर्द्रेन्धनवह्न्योः पृथक्कारणत्वेऽपि तयोर्जन्यजनकभावप्रत्यासत्तेर्धूमोत्पत्तावपेक्षितत्वेन आर्द्रेन्धनप्रभववह्निं विना धूमोत्पत्त्यापत्तेः कथञ्चिद्वारणसम्भव इत्यतोऽणीयासि तत्प्रभवे वह्नावित्युक्तम् ।

वदन्तीत्यस्वरससूचनाय, तद्बीजं च धूमनिष्ठप्रकर्षो महत्त्वविशेषः, रूपविशेषवदारम्भकसंयोगवदवयवभूयस्त्वघटितसत्सामग्रीवशादेव धूमस्य तद्वत्त्वनिर्वाहेण तस्य न धूमजनकतावच्छेदकत्वम्, अन्यथा नीलघटत्वादेरपि नीलकपालजन्यतावच्छेदकतापातात्, भूयसां परमाणूनां पाकजरूपविशेषे धूमारम्भानुगुणसंयोगविशेषे च व्यापकवह्नेरपेक्षया तदन्वयव्यतिरेके महाधूमान्वयव्यतिरेक इति ।

(चि०) तदुत्कर्षेण साध्योत्कर्षात् । अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकतो वैद्यकात्कारणतावगमेन घटोन्मज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापकतानिश्चयात् ।

(दी०) तदुत्कर्षेणेति । आर्द्रेन्धनप्रभववह्निसामान्यं विना धूमसामान्यस्य प्रकृष्टतादृशवह्निं विना प्रकृष्टधूमस्यानुत्पादनियमादार्द्रेन्धनप्रभववह्नेरेव धूमोपधायकत्वम्, तत्रार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं कारणतावच्छेदकमथवेशसम्पन्नं नान्तरीयकमेवास्तु, फलतो न कश्चिद्विशेष इति भावः । अनन्यथेति । तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यामुद्भूतरूपस्य तद्वतो द्रव्यस्यैव वा कारणत्वम्, उभयथापि व्यापकत्वम्, उद्भूतरूपत्वेन तत्त्वं पुनरुपवर्णितमेव । घटोन्मज्जनेति । ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वानियमात् । न च प्रागभावस्य ध्वंसप्रतियोगिध्वंस इव तद्ध्वंसोऽपि प्रतियोगिनो ध्वंस इति वाच्यम् । अप्रामाणिकध्वंसतत्कारणधाराकल्पनातो ध्वंसानन्तत्वकल्पनाया एवोचितत्वादिति भावः ।

(गा०) पूर्वोक्तमाशयं प्रकाशयन् तदुत्कर्षेणेत्यादिमूलं धूमत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वादिना अकारणत्वेऽपि सङ्गमयति ।

तदुत्कर्षेणेतीति । अर्थवशसम्पन्नं नान्तरीयकमिति । तेन रूपेणाहेतुत्वेऽपि प्रत्येककारणतानिर्वाह्यव्यापकतावच्छेदकताकमित्यर्थः । वाय्वादेः प्रत्यक्षवारणाय उद्भूतरूपस्यापि प्रत्यक्षे हेतुतां प्राञ्चो न स्वीकुर्वन्ति अपि तु विषयनिष्ठतद्धेतुतायामवच्छेदकत्वमेव तस्येति तथाऽपि न प्रकृतक्षतिरित्याह । अनन्यथेतीति । अनन्यथासिद्धत्वं च कारणत्वं तदवच्छेदकत्वं च विनाऽनुपपद्यमानत्वम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्याम । उद्भूतरूपान्वयव्यतिरेकाधीनप्रत्यक्षविशेषान्वयव्यतिरेकाभ्याम् । उद्भूतरूपस्य समवायेन तद्वतो द्रव्यस्यैव वा तादात्म्येन कारणत्वम । तत्त्वं पुनरिति । विषयस्य सामान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेन तद्व्यक्तिप्रत्यक्षे तद्व्यक्तित्वेन हेतुता, बहिर्द्रव्यादिप्रत्यक्षे च बहिर्द्रव्यादिरूपविषयस्य कारणत्वान्तरं निष्प्रमाणमेव, कुत उद्भूतरूपस्यावच्छेदकत्वम् ।

न च वाय्वादेः प्रत्यक्षवारणान्यथानुपपत्तिरेव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे उद्भूतरूपवत्त्वेन विषयहेतुतायां प्रमाणमिति वाच्यम् । उद्भूतरूपत्वेन लघुना हेतुतयैव तद्वारणसम्भवेन अन्यथानुपपत्त्यनवकाशात् ।

वस्तुत उद्भूतरूपत्वेनापि न हेतुता, उद्भूतत्वस्य दुर्वचत्वात् ।

न च तद्रूपत्वव्याप्यजातिविशेषः, नीलत्वादिजात्या सङ्करात् । न च नीलत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वम्, कारणतावच्छेदकाननुगमेन व्यभिचारात् ।

न च नीलादिप्रत्यक्षत्वं नीलत्वादिव्याप्योद्भूतत्वाद्यवच्छिन्नजन्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचारः, नीलादिरूपस्य विषयोपलक्षणत्वे न्यायमते पाकरक्तघटादिप्रत्यक्षे व्यभिचारात्, तद्विशेषणत्वे निर्विकल्पकासङ्ग्रहात्, स्वविषयनीलादिमत्त्वविशिष्टविषयतासम्बन्धेन शुद्धप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्य नीलादिजन्यतेत्युक्त्या निर्विकल्पकसङ्ग्रहेऽपि नीलाद्यभिभवकालीनतदाश्रयप्रत्यक्षस्य दुस्सङ्ग्रहत्वात्, नापि लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमुद्भूतत्वम्, गुणादेः लौकिकप्रत्यक्षविषयतायां सन्निकृष्टाश्रयनिष्ठलौकिकप्रत्यक्षविषयतायाः प्रयोजकत्वादन्योन्याश्रयेणाश्रयप्रत्यक्षतायां तस्याः प्रयोजकत्वासम्भवात् ।

अनुद्भूतत्वं जातिः नीलत्वादिव्याप्या नानैव, तदवच्छिन्नभेदकूट एवोद्भूतत्वमिति चेत् ? तर्हि तेन रूपेण रूपस्य हेतुत्वे ताव-

च्छेदानां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताया बाहुल्यस्य अवच्छेदकगौरवस्य च प्रसङ्गाद्रूपत्वेन तत्त्वावच्छिन्नस्य अनुद्भूतत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावत्वेन च पृथक्कारणत्वकल्पनमेवोचितम्, तावता उद्भूतरूपत्वावच्छिन्नस्य बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नव्यापकत्वमव्याहतमेव।

यदि च अनुद्भूतत्वं शुक्लत्वव्याप्यं भास्वरत्वविरुद्धमेव, रसनेन्द्रियादिरूपस्य शुक्लतया घ्राणेन्द्रियादावपि शुक्लरूपस्यैव कल्पनादित्युच्यते, तदा तदवच्छिन्नाभावस्य पृथक्कारणत्वमेवोचितम्। अन्यथा तदवच्छिन्नभेदरूपत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विशेष्यविशेषणतावच्छेदकभावे वा विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयस्याऽऽवश्यकत्वात्, अवच्छेदकगौरवाधिक्यादित्यादिकमुपवर्णितप्रायमित्यर्थः।

उच्छृङ्खलास्तु पृथिव्यादित्रयनिष्ठजातिविशेष एव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकतया स्वीक्रियते, तदभावादेव न वाय्वादीनां प्रत्यक्षता।

न च तादृशजातेः पृथिवीत्वादिना सङ्करभयेन घ्राणेन्द्रियादावश्योपेयतया तत्प्रत्यक्षवारणायानुद्भूतरूपप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेन रूपत्वेन हेतुतयैव नीरूपप्रत्यक्षवारणसम्भवे किमुक्तजात्येति वाच्यम्। रूपत्वेन हेतुत्वे नानाजातीयरूपवदारब्धद्रव्ये अतिरिक्तचित्ररूपस्य नीलपीतादीनां वा कल्पनीयतया गौरवात्। एतन्मते तत्र विजातीयसंवलनप्रतिबन्धेन रूपानुत्पादस्यैवोपगमात्।

अथ वा उद्भूतत्ववदेकत्वमेव प्रत्यक्षजनकम, तद्गतमुद्भूतत्वं चैकैव जातिः, सङ्करानवकाशात्। घ्राणेन्द्रियाद्येकत्वव्यावृत्तैव सा जातिः, अतो न तत्प्रत्यक्षता। न च प्रभायाश्चाक्षुषानुरोधेन तदेकत्वे तादृशजातेरावश्यकतया तस्य स्पार्शनापत्तिरिति वाच्यम्। स्पार्शनप्रत्यक्षे ऽनुद्भूतस्पर्शविशेषस्य प्रतिबन्धकतां स्वीकृत्य तस्य वारणीयत्वात्। अस्तु वा स्पार्शनप्रत्यक्षप्रयोजकमपि प्रभैकत्वव्यावृत्तं चाक्षुषप्रयोजकजातिव्याप्यं जात्यन्तरम्, न्यायादिमते वायोरिवोष्मणोऽप्यतीन्द्रियतया तदेकत्वे स्पार्शनप्रयोजकजातेरप्यनभ्युपगमेन तद्व्याप्यतानिर्वाहादित्याहुः।

मूले वैद्यकादिति। वैद्यकशास्त्रतः शाकाद्याहारपरिणामजन्यत्वस्य नरश्यामरूपप्रयोजकत्वावगमेनेत्यर्थः। जाठरानलेनाभ्यवह-

तशाकाद्यारम्भकेष्ववयवेषु शरीरगतश्यामरूपसजातीयं रूपमुत्पाद्यते, तैश्चावयवैरदृष्टविशेषप्रेरिताभ्यन्तरसमीरणसञ्चारितैर्गर्भाशयं प्रविश्य परस्परसंयुक्तैश्शरीरमारभ्यत इति तत्रावयवश्यामरूपात्तज्जातीयं रूपमुत्पद्यते, तत्र शरीरगतशाकपाकजत्वस्य शाकपाकजत्वेन शरीरस्य वा हेतुतया निष्प्रमाणकत्वेऽपि जाठरानलपाकाधीनरूपविशेषशाकाद्यवयवस्य वा तन्निष्ठविजातीयाग्निसंयोगस्य वा हेतुतयाऽपि शाकेतरभुक्तद्रव्ये तादृशरूपस्य जाठरानलेन जनयितुमशक्यत्वाच्छाकावयवजन्यत्वस्य मित्रातनयशरीरे श्यामविशेषोत्पादप्रयोजकताया वैद्यकबोधिताया आवश्यकत्वेन तदनुपपत्त्या तस्य मित्रातनयश्यामत्वव्यापकतानिश्चयो निर्वहत्येवेति बोध्यम् । घटोन्मज्जनेति । तद्घटोत्तरकाले तद्घटसत्त्वापत्त्येत्यर्थः । आपत्तिश्च जन्यत्वविशिष्टं विनाशित्वं यद्यत्यन्ताभावाद्यवृत्तित्वे सति भावत्वव्यभिचारि स्यात् ध्वंसवृत्ति स्यात् ध्वंसत्ववदित्याकारा भावत्वोपाधौ विशिष्टसाध्यव्यापकतां ग्राहयति, विशेषणवत्त्वेन निश्चिते पक्षे विशिष्टापादकतर्कस्य विशेष्यशङ्कानिवर्त्तकत्वात् जन्यत्वविशिष्टे विनाशित्वे अत्यन्ताभावाद्यवृत्तित्वविशेषणस्य निश्चयादुक्ततर्के सति जन्यत्वविशिष्टे विनाशित्वे भावत्वव्यभिचारशङ्कानिवृत्तेः, तादृशापत्तिपरिपन्थिन्या विनाशित्वे ध्वंसवृत्तित्वस्येष्टापत्तिशङ्काया निवृत्त्यर्थमेव तर्कः घटादिध्वंसो यदि किञ्चित्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगी स्यात् स्वानधिकरणतत्कालेः स्यात्, तद्घटप्रागभावानधिकरणतया निश्चितस्य कालस्य तद्घटध्वंसानाधिकरणत्वे इष्टापत्तिशङ्कायां च स कालस्तद्घटप्रागभावानधिकरणत्वे सति यदि तद्घटध्वंसानधिकरणकालः स्यात् तद्घटाधिकरणं स्यादिति घटोन्मज्जनप्रसङ्गो विरोधिपरम्परया साध्यव्यापकताया ग्राहकः ।

उक्ततर्के मूलशैथिल्यशङ्कानिरासाय सामान्यतो व्याप्तिं घटयति दीधितौ । ध्वंसेति । तदीयकादाचित्काभावानधिकरणकालत्वस्य तदधिकरणत्वव्याप्यत्वादित्यर्थः । तदधिकरणत्वं कालिकसम्बन्धेन, अतो विश्वविषयकज्ञानध्वंसस्य ध्वंसाधिकरणत्वेनोभ्युपगते काले विषयतया तज्ज्ञानवति तज्ज्ञानोन्मज्जनप्रसङ्गे नेष्टापत्त्यवसरः । गगनादौ व्यभिचारवारणायाऽऽपादके कालत्वप्रवेशः । यत्र काले यद्घटध्वंसादिध्वंसो येनाभ्युपेयते तेनापि तत्र काले तद्घटध्वं-

सानधिकरणत्वं नोपगम्यते इति कथमुक्तापत्तिः, विपर्ययानुमाने सिद्धसाधनादिति शङ्कते । न चेत्यादिना । प्रागभावस्य प्रतियोगिध्वस इवेति । यथा प्रागभावप्रतियोगिनो घटादेर्ध्वंसोऽपि तत्प्रागभावप्रतियोगिकः स्वीक्रियते इत्यर्थः । अन्यथा प्रतियोगिध्वंसकाले प्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गात्, प्रागभावप्रागभावाप्रसिद्ध्या तत्प्रागभावानधिकरणत्वगर्भापादकाप्रसिद्धावपि काराचित्काभावत्वेनोभयसङ्ग्राहकापादकप्रसिद्धिसौलभ्यादिति भावः । तद्ध्वंसोऽपि । प्रतियोगिध्वंसध्वंसोऽपि । प्रतियोगिनो ध्वंसः । प्रतियोगिप्रतियोगिकः । उपेयत इति शेषः । तथा च तद्ध्वंसध्वंसाधिकरणकालस्यापि तत्प्रतियोगिकध्वंसाधिकरणत्वमेवेति भावः । एवं कल्पनया घटोन्मज्जनप्रसङ्गोद्धारेऽपि लाघवेन ध्वंसस्याविनाशित्वसिद्ध्या भावत्वस्य जन्यानित्यत्वव्यापकत्वं सुघटमेवेत्याह । अप्रामाणिकेति । ध्वंसतत्कारणधाराकल्पनात इति । ध्वंसप्रतियोगिकध्वंसपरम्परायास्तद्ध्वंसे तत्तत्प्रतियोगिपरम्परायाः प्रतियोगितानियामककारणतानां च कल्पनामपेक्ष्येत्यर्थः । अन्यत्वम् । अविनाशित्वम् । उचितत्वादिति । लाघवेनेत्यादिः ।

अथ विनाशं प्रति जन्यभावत्वेन एककारणत्वस्य जन्यत्वेन भावत्वेन कारणताद्वयस्य च कल्पनातो लाघवात् जन्यत्वमात्रेण प्रतियोगिनां कारणत्वकल्पनेन तदवच्छिन्नमात्रस्य च लाघवात् ध्वंसप्रतियोगितानियामकत्वसिद्धौ ध्वंसेऽपि तादृशसामग्र्याः प्रामाणिकत्वात् ध्वंसप्रतियोगिकध्वंसधारायाः प्रामाणिकत्वमेवेत्यप्रामाणिकेत्यसङ्गतम् ।

अत्र वदन्ति प्रागभावप्रतियोगित्वरूपजन्यत्वापेक्षया लघीयसा जातिरूपसत्त्वेनैव प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुता कल्प्यते, तदवच्छिन्नघटिता च सामग्री न ध्वंसे, कालिकसम्बन्धेन सत्त्वं कारणतावच्छेदकं समवायेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहेऽपि समवायेन तदवच्छिन्नहेतुताया निष्प्रत्यूहतया, ध्वंसे सामग्रीविरहस्य सूपपादत्वात् ।

न च समवायसम्बन्धेन सत्त्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वे नित्यानां द्रव्यगुणानां नाशः स्यादिति कालिकसम्बन्धेन सत्तावत्त्वेन जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वाभावे च प्रागभावप्रतियोगित्वेन हेतुता वाच्येति ध्वंसेऽपि तत्सत्त्वेन तस्यापि नाशो भवेदिति

वाच्यम् । प्रतियोगिमात्रस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन कार्योत्पादकसामग्रीत्वेन जन्यत्वेन प्रतियोगिनो हेतुत्वेऽपि द्वितीये तृतीये वा क्षणे घटादेर्नाशः स्यादिति द्रव्यादिनाशे विशेषसामग्र्यन्तरस्याऽऽवश्यकतया तदभावादेव नित्यद्रव्यादीनां नाशवारणसम्भवे समवायेन सत्ताया अपि प्रतियोगिनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसम्भवात् तथा हि आश्रयनाशानाश्यद्रव्यस्य नाशेऽसमवायिकारणविजातीयसंयोगनाशो विशेषसामग्री, आश्रयनाशजन्यद्रव्यनाशे व्यभिचारवारणाय आश्रयनाशानाश्यत्वं कार्यतावच्छेदके नाशप्रतियोगिविशेषणम्, आश्रयनाशानाश्यत्वं च स्वप्रतियोगिसमवेतत्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन नाशाविशिष्टान्यत्वम्, शिरोमणिमते द्रव्यनाशत्वमेव कार्यतावच्छेदकम्, तन्मते सर्वत्रासमवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशात्, कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिः स्वप्रतियोगिजन्यत्वम्, तेन च सम्बन्धेनासमवायिकारणनाशस्य गगनादौ अभावान्न तन्नाशापत्तिः, आश्रयनाशकालस्थायिगुणकर्मणोर्विनाशे च आश्रयनाशो हेतुः, विभागसंयोगादिजन्ये संयोगविभागकर्मादिनाशे व्यभिचारवारणाय आश्रयनाशकालस्थायित्वं कार्यतावच्छेदककोटौ प्रतियोगिविशेषणम्, तदर्थश्च स्वप्रतियोगिसमवेतत्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन नाशाविशिष्टत्वम्, आश्रयनाशस्य नाशत्वेनैव हेतुता, स्वप्रतियोगिसमवेतत्वं प्रत्यासत्तिः, तादृशसम्बन्धेन नाशश्च न नित्यगुणे, तदाश्रयस्यापि नित्यत्वेन नाशाप्रतियोगित्वात्, आश्रयनाशानाश्यरूपरसगन्धस्पर्शनाशे विजातीयतेजस्संयोगरूपः पाको हेतुः, कारणतावच्छेदकसम्बन्धः सामानाधिकरण्यम्, तेन सम्बन्धेन तस्य पार्थिवपरमाण्वेकत्वादिषु सत्त्वेऽपि रूपादिनाशे तादात्म्यसम्बन्धेन रूपत्वादिनापि हेतुत्वात्तेन सम्बन्धेन तेषामेकत्वादिष्वसत्त्वान्न पाकघटितसामग्रीबलात्तद्विनाशापत्तिः रूपाद्यात्मकप्रतियोगिनां पाकसहकारित्वानुपगमे जन्यत्वेन प्रतियोगिनां हेतुत्वेऽपि पाकाद्रूपादिनाशसमये तत्समानाधिकरणविभागादिरूपजन्यगुणानां विनाशप्रसङ्गात्, आश्रयनाशानाश्यसंयोगादिनाशे स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन विभागो हेतुः, तादृशसम्बन्धेन विभागो न नित्यगुणे न वा तत्र तत्सहकारिसंयोगरूपप्रतियोगी तादृ-

त्म्यसम्बन्धेन प्रत्यासत्तिः, एवं विभागनाशे स्वजनकसंयोगनाशजनकत्वसम्बन्धेन संयोगो हेतुः, कर्मनाशेऽपि जनकत्वसम्बन्धेन संयोगो हेतुः पूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगजनकत्वस्येश्वरज्ञानादिसाधारण्यवत् तदाश्रयजन्यद्रव्यसाधारण्यात् तदुत्तरसंयोगात्तन्नाशवारणाय तत्रापि विभागकर्मरूपप्रतियोगिनोस्सहकारितायाः आवश्यकत्वात्तत एवेश्वरज्ञानादिव्यावृत्तिः। अपेक्षाबुद्धिजन्यगुणनाशे अपेक्षाबुद्धिनाशः स्वप्रतियोगिजन्यत्वसम्बन्धेन हेतुः, नित्ये तेन सम्बन्धेन नाशासत्त्वान्नातिप्रसङ्गः, शब्दज्ञानादिरूपयोग्यविभुविशेषगुणनाशे स्वपूर्वत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विशेषगुणत्वेन हेतुता, स्वपूर्वत्वं च कालिकसम्बन्धेन स्वप्रागभावाधिकरणत्वम्, गगनैकत्वादौ शब्दादिरूपविशेषगुणस्य सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन न तत्प्रागभाववत्त्वम्, महाकाले तत्सत्त्वेऽपि न सामानाधिकरण्यमिति न तद्बलात्तन्नाशापत्तिः।

वस्तुतस्तु तत्रापि तादात्म्येन तादृशप्रतियोगिनां सहकारित्वमावश्यकम, अन्यथा संयोगादृष्टादावपि तज्जन्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्तेः, तथा च नित्यैतद्विलम्बादपि तद्घटितसामग्रीविलम्बः।

एतेनापेक्षाबुद्धेरपि तृतीयक्षणे विनाशस्य शिरोमणिना स्वीकृतत्वात् शब्दादिनाशे च तत्समानकालीनपदार्थनाश एव नाशत्वेन हेतुः, कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्त्वं प्रत्यासत्तिः, नाशत्वमेव जन्यतावच्छेदकम्, जन्यमात्रस्य कालोधितया सर्वत्रैव नाशप्रतियोगिनि तादृशकारणसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात्, तथा च तादृशकारणबलान्महाकालस्य नाशापत्तिरिति परास्तम्। घटादावपि समकालपदार्थनाशस्योक्तसम्बन्धेन तद्द्वितीयक्षणे सत्त्वात् तृतीयक्षणे तन्नाशापत्तिवारणाय शब्दादीनां तादात्म्यसम्बन्धेन तत्सहकारितायाः आवश्यकत्वात् तत एवानतिप्रसङ्गनिर्वाहात्।

न चैवं सत्त्वेन हेतुत्वमप्यनर्थकम्, सत्ताशून्यानां जात्यादीनां नाशस्योक्तविशेषसामग्र्यभावादेव वारणसम्भवादिति वाच्यम्। तत्र स्वप्रतियोगिसमवेतत्वसम्बन्धेन नाशहेतुभूताश्रयनाशस्य एकत्वपरिमाणादाविव जातावपि सत्त्वेन तादृशविशेषसामग्रीबलात् तस्या नाशवारणाय सत्त्वेन तादृशप्रतियोगिनां कारणत्वस्याऽऽवश्यकत्वात्। एकत्वादिनाशे एकत्वादीनां विशिष्य कारणताया अ-

नावश्यकत्वात्, नाशप्रतियोगिनां सर्वेषां स्वनाशे विशिष्य हेतुत्वेऽपि यद्विशेषयोरिति न्यायबलात् सर्वत्र तेषां सामान्यहेतुताया आवश्यकत्वाच्च अन्यथा तत्तद्विशेषसामग्रीविरहकूटस्य जात्यादौ प्रतियोगितया नाशसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वकल्पनायां गौरवात्, अन्यथा तत्तद्व्यक्तिस्थलीयविशेषसामग्र्यभावेन सर्वत्र सामान्यकार्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन सामान्यकारणमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् ।

अथ नाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वप्रतियोगिमत्त्वसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुतामते तादृशसामान्यकारणाभावादेव न जात्यादावाश्रयनाशघटितसमग्रीतो नाशापत्तिः, यद्विशेषयोरित्यादिनियमश्चाप्रयोजक इति चेन्न । प्रागभावस्य कालोपाधित्वाभावेन तत्र कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्त्वाभावात्तन्नाशे व्यभिचारवारणाय समानकालीनपदार्थनाशस्य स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसम्बन्धेनैव नाशत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुताया वक्तव्यतया प्रागभावेऽपि तादृशसम्बन्धेन तस्य सत्त्वाच्च व्यभिचार इति जातावपि तादृशसम्बन्धेन तस्य सत्त्वात् सत्त्वेन हेतुतां विना तन्नाशापत्तिवारणासम्भवात् । यदि चासमवायिकारणनाशस्यैव द्रव्यनाशकतामतेऽवयवनाशादसमवायिकारणसंयोगनाशोत्पत्तिक्षण एव द्रव्यनाशस्य वारणाय गुणकर्मणोर्द्रव्यान्यत्वेन कारणतां कल्पयित्वा तदवच्छिन्नस्याऽऽश्रयनाशसहकारिता वाच्या, तथा सति कारणतावच्छेदकगौरवाल्लाघवेन गुणकर्मणोर्द्रव्यावृत्तिजातिविशेषमङ्गीकृत्य तेन रूपेण तयोराश्रयनाशसहकारित्वमुचितम्, तादृशसहकारिविरहादेव न जातेर्नाशापत्तिरिति विभाव्यते, मा भूत् तदा सत्त्वेन हेतुत्वम्, ध्वंसध्वंसापादकसामग्रीदुर्भिक्षं दुर्वारमेव, चरमसंयोगानां विनाशेऽदृष्टविशेषनाशस्य कालिकसम्बन्धेन हेतुत्वात्, तस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् तद्बलाद् ध्वंसध्वंसापत्तिरिति चेन्न । विजातीयसत्त्वावच्छिन्नस्यैव तत्सहकारितोपगमेन तदापत्त्यभावात्, चरमध्वंसातिरिक्तस्य ध्वंसस्य कालोपाधिताया निर्युक्तिकतया तत्र कालिकसम्बन्धेनादृष्टविशेषनाशासत्त्वाच्च, चरमध्वंसे च चरमध्वंसवृत्तिपदार्थनाशरूपकारणाभावेन तन्नाशापत्तेरयोगादिति कृतं पल्लवितेन ।

(चि०) तत् किं कार्यकारणयोरेव व्याप्तिः, तथा च

बहुधा व्याकुली स्यादिति चेन्न। तद्गुरजोऽयान्येषामप्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहात्। यत्र साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्वा व्याप्तिग्राहकसाम्यान्नैकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वम्, व्यभिचारसंशयोपधायकत्वात्। यदा च तादृश्यकत्रानुकूलतर्कावतारस्तदा हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितम्। पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशयापकत्वम्, अतो न सन्दिग्धोपाधिरपि सः। यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि, ग्राहकसाम्यात्, तथा चोभयव्यापकनिवृत्त्या साध्यतदभावाभ्यां पक्षे निवर्तितव्यम्, न चैवम्, तथा च पक्षेतरस्साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धः कथं परं दूषयेदिति, तन्न। तथापि हि साध्यव्यापकतापक्षमालम्ब्य हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव। ननु यत्रोपाधिस्तत्रानुकूलतर्को यदि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तेरग्रहः, अथास्ति तदा साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वानिश्चयान्नोपाधिरित्युभयथापि नोपाधिर्दूषणम्। न च व्याप्त्यभावव्याप्यमुभयमत उपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोष इति वाच्यम्। उपाधेरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभावोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न।

(दी०) कार्यकारणयोरेव। कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणक्रोडीकृतयोरेव।

(गा०) ययोर्न मिथः कार्यकारणभावस्तयोरपि साध्योपाध्योः प्रदर्शितत्वात् कार्यकारणयोरेवेति मूलाशङ्काया असङ्गतिः। तथा हि स्या-

मरूपे शाकारम्भकावयवसमवेतत्वरूपशाकपाकजत्वं न कारणमपि तु तादृशावयवरूपमेव प्रत्यक्षविषयत्वरूपं, प्रत्यक्षत्वमपि नोद्भूतरूपकार्यमपि तु मतविशेषे प्रत्यक्षमेव तत्कार्यम्, परन्तु प्रदर्शितेषु धूमार्द्रेन्धनप्रभववह्न्यादेरेव कार्यकारणभावः, तादृशवह्नेः तादृशवह्नित्वेन वह्नित्वेन वा कारणत्वमित्यन्यदेतत्, इत्यतः कार्यकारणयोरिति व्याचष्टे। कार्यकारणयोरेवेति । प्रमाणक्रोडीकृतत्वम् । प्रमाणविषयत्वम्, तथा च एककारणताप्रविष्टविषयान्तःपातिप्रमाविषयताश्रययोरुभयोरेवेत्यर्थः । तेन कार्यकारणभावविषयकसमूहालम्बनप्रमाविषयत्वस्य केवलान्वयित्वेऽपि न व्यवच्छेद्याप्रसिद्धिः । तथात्वं च कार्यकारणयोः कार्यत्वकारणतावच्छेदकत्वयोः कारणतावच्छेदककार्यतावच्छेदकयोश्चेति दर्शितसकलोपाधिसङ्ग्रहः । वह्निधूमयोः कारणकार्योभयरूपत्वात्, विनाशप्रतियोगित्वस्य भावत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्, सम्बन्धरूपावच्छेदकस्यापि कारणताघटकव्यापकताप्रविष्टत्वेन निरुक्तप्रमाविषयतावत्त्वात्, शाकारम्भकावयवसमवेतत्वस्य चावयवश्यामरूपनिष्ठकार्यभूतश्यामरूपकारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्, प्रत्यक्षविषयत्वस्य च रूपस्य रूपवतो वा कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादिति ध्येयम् ।

मूले बहुधा व्याकुली स्यात् । द्रव्यत्वपृथिवीत्वाद्योर्व्याप्तिनिश्चयानुपपत्तिस्स्यादित्यर्थः । तदुपजीव्येति । कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणपरम्परयोपजीव्येत्यर्थः । अन्येषाम् । द्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनाम् । अनुकूलतर्केति। पृथिवीत्वं यदि द्रव्यत्वशून्यवृत्ति स्यात् जन्यगुणशून्यवृत्ति स्यादिति तर्कः पृथिवीत्वादौ द्रव्यत्वादिव्याप्तिग्राहकः, तत्र द्रव्यत्वशून्याऽपि पृथिवी जन्यगुणशून्या न भविष्यतीत्यादिव्यभिचारशङ्का विरोधिनी, तां च जन्यगुणा यदि द्रव्यत्वव्यभिचारिणः स्युः द्रव्यत्वावच्छिन्नसमवायिकारणजन्या न स्युरित्यादितर्कौ विरुणद्धि, तत्र चेष्टापत्तिशङ्काविरोधितया जन्यसत्त्वद्रव्यत्वादिना कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणमुपयुज्यते, प्रथमतर्के च नेष्टापत्तिसम्भवः, पृथिव्यादेस्संयोगादिरूपगुणशून्यत्वे मूर्तत्वानुपपत्तेः, मूर्तत्वादेः विभुसंयोगादिव्याप्यत्वादिति । एवमन्यत्रापि कार्यकारणभावस्योपयोगित्वमूह्यम । कार्यकारणभावग्रहोपजीवनं प्रायिकं बोध्यम् ।

(दी०) पक्षेतरस्येत्यादि । ननु सन्दिग्धोपाध्यन्तरव-

त्पक्षेतरोऽपि व्यभिचारशङ्कामादधानः केन वारणीयः, स्वव्या-घातकत्वं च निराकृतमेव ।

(गा०) पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशायकत्वमिति न सन्दिग्धोपाधिरपि स इति मूलस्य यथाश्रुतार्थमाक्षिपति। नन्वित्यादिना । सन्दिग्धोपाध्यन्तरवदिति। व्यभिचारशङ्काधायकत्वे दृष्टान्तः । साध्यव्यापकत्वेन सन्दिग्धं साधनाव्यापकधर्मान्तरमेवेत्यर्थः । व्यभिचारशङ्कामादधान इति । व्याप्यसंशयात्मकसाध्यधर्मिकसाधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयद्वारा साध्ये साधनाव्यापकत्वशङ्कां साध्यव्यापकत्वसंशयाधीनसाधनधर्मिकसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वसंशयरूपव्याप्यसंशयद्वारा साधनधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तित्वशङ्कां वा जनयन्नित्यर्थः । तादृशशङ्काया जनने स्वव्याघातकत्वं मूलोक्तबाधकमुद्धरति । स्वव्याघातकत्वं चेति । निराकृतमेवेति । तद्धि न सर्वानुमानसाधारण्यमित्यादिनेति शेषः ।

(दी०) अथात्र कश्चिदुपाधिर्भविष्यतीति शङ्का शङ्कापिशाचीत्वाद्यथा न व्यभिचारशङ्काधायिका, तथा पक्षेतरस्योपाधित्वशङ्काऽपि, तदाहिताऽपि च व्यभिचारशङ्का पक्षे व्यभिचारशङ्केव न प्रतिबन्धिका, अन्यथा निरुपाधिकसहचारभङ्गप्रसङ्गमात्रबलप्रवृत्तानामनुमानानां विलयप्रसङ्गादिति चेन्न । सन्दिग्धोपाध्यन्तरसाधारणव्यभिचारशङ्काधीनप्रयोजकरूपवत्ता पक्षेतरेण तदाधाने प्रयोजनक्षतेः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् । व्यभिचारज्ञानत्वेन च प्रतिबन्धकतायां कारणविशेषजन्यत्वादिकं न निविशते गौरवात् मानाभावाच्च । कथमन्यथा करवह्निसंयोगः सर्वः संयोगो वा प्रत्यक्षसंयोगधर्मातिरिक्तधर्मसमवायी समवायित्वादित्यादितो न शक्त्यादिसिद्धिः ? निरुपाधित्वेऽप्यप्रयोजकत्वादिति चेन्न। निरुपाधित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । तथात्वेऽपि चाप्रयोजकत्वे निरुपाधित्वाभिमतानामितरेषामपि तथात्वात् ।

(गा०) अत्र कश्चिदुपाधिर्भविष्यतीति शङ्केति। विशेषत उपाधितावच्छेदकमनुल्लिख्य एतत्साध्यव्यापक एतत्साधनाव्यापको न वा,एतत्साधनाव्यापक एतत्साध्यव्यापको न वेति शङ्कत्यर्थः। शङ्कापिशाचीत्वात्। दुरुच्छेदशङ्कात्वात्। पक्षेतरस्योपाधित्वशङ्काऽपीति। शङ्कापिशाचीत्वान्न व्यभिचारशङ्काधायिकेत्यनुषज्यते। अत्र व्यभिचारशङ्कासामग्र्याः स्थलान्तरे क्लृप्ताया अपि सत्त्वे तच्छङ्काया अनुत्पादोऽनुभवविरुद्ध इत्यनुशयानो न हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वमित्यस्यानुमितिविरोधिव्यभिचारशङ्कानाधायकत्वाशयेन प्रकारान्तरेण पक्षेतरस्यादूषकत्वं शङ्कते। तदाहिताऽपि चेति। तस्योपाधित्वशङ्काहिता चेत्यर्थः। पक्ष व्यभिचारशङ्केवेति। पक्षे साध्यसन्देहदशायामप्यनुमित्युत्पत्त्या पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारशङ्का यथा न प्रतिबन्धिकेत्यर्थः। न प्रतिबन्धिका। नानुमितिप्रतिबन्धिका। एतच्चानुमितिं प्रत्येव साक्षात्संशयसाधारणव्यभिचारग्रहः प्रतिबन्धकः, व्याप्तिज्ञाने तु व्यभिचारनिश्चय एवेति मतेन, व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा व्यभिचारसंशयस्यानुमितिविरोधित्वमते व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायाः पक्षविशेषनियन्त्रितत्वाभावेन तत्र पक्षीयव्यभिचारसंशयस्यानुमितिविरोधित्वव्यावर्त्तनायोगात्, सामान्यतः पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वात्। अन्यथा। उक्तव्यभिचारशङ्काया अपि प्रतिबन्धकत्वे। निरुपाधिकेति। पक्षेतरत्वतत्समशीलातिरिक्तोपाधिविरहविशिष्टसहचारभङ्गापत्तिमात्रबलेन प्रवृत्तानां गगनं परिमाणवत् द्रव्यत्वाद् घटादिवदित्यनुमानानामुच्छेदापत्तेरित्यर्थः। तत्र पक्षे साध्यसन्देहेन तदन्तर्भावेण व्यभिचारशङ्कायां पक्षेतरत्वोपाधित्वशङ्काहितव्यभिचारशङ्कायाश्च सम्भवादित्यर्थः।

न च तत्र व्यभिचारापादकनिरुपाधित्वभङ्गप्रसङ्ग एव व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तक इति नोक्तानुमानविलयप्रसङ्ग इति वाच्यम्। अनौपाधिकत्वस्य दुर्निश्चयतया तद्भङ्गापत्तेरयोगात्। बलान्तेन च उपाध्यन्तराग्रहसहितव्यभिचारग्रहमात्रसमाधानस्यैव विवक्षिततया तत्सङ्गतेश्च।

प्रथमपक्षं दूषयति। सन्दिग्धेति। रूपवतेति। साध्यव्यापकतासंशयविषयत्वधर्मवतेत्यर्थः। प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति। न हि प्रयोजनक्षतिभिया सामग्री कार्यं न जनयतीति न्यायादिति भावः।

द्वितीयपक्षं दूषयति। व्यभिचारज्ञानत्वेन चेति । कारणविशेषजन्यत्वाजन्यत्वादिकमिति। पक्षेतरत्वोपाधित्वसंशयाघटितसामग्रीजन्यत्वादिकं तत्संशयाजन्यत्वादिकं चेत्यर्थः । आदिपदात्साध्याभावांशे संशयान्यत्वपक्षीयव्यभिचारसंशयान्यत्वपरिग्रहः।

ननु द्रव्यत्वादौ पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारसंशयेऽपि तस्य परिमाणाद्यनुमापकतया तदन्यथानुपपत्तिरेव तादृशसंशयान्यत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशे मानमित्यत आह । कथमन्यथेति। अन्यथा। साध्याभावांशे संशयरूपस्य व्यभिचारसंशयस्य पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारेण संशयस्य वाऽप्रतिबन्धकत्वे। साध्याभावांशे संशयान्यत्वस्यैव निवेशे करवह्निसंयोगमात्रपक्षकानुमानादपि शक्तिसिद्ध्यापत्तिः, संयोगान्तरेऽपि कार्यान्तरानुकूलशक्तेः सन्दिग्धतया साध्याभावांशे निश्चयरूपव्यभिचारज्ञानासम्भवात्, पक्षीयव्यभिचारसंशयान्यत्वानिवेशे च न तदापत्तिः, पक्षभिन्नसंयोगान्तरे व्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भवादित्याशयेनाऽऽह । सर्वः संयोगो वेति। संयोगे संयोगधर्मातिरिक्तधर्मस्य बाधात् प्रत्यक्षत्वमतिरिक्तत्वप्रतियोगिविशेषणम्, तथा सति शक्तेरतीन्द्रियतया तत्र विशिष्टभेदसत्त्वेन तत्समवायितायाः सन्दिग्धत्वान्न बाधः। पक्षातिरिक्तघटरूपादौ व्यभिचारस्य तत्संशयस्य वारणाय संयोगधर्मेति । कालिकादिसम्बन्धेन प्रसिद्धातीन्द्रियधर्मवत्तया सिद्धसाधनवारणाय समवायीति । इत्यतः। अनुमानात्। न शक्त्यादिसिद्धिरिति। पक्षेतरत्वाद्यतिरिक्ते तत्रोपाधित्वाग्रहेण त्वन्मतसिद्धप्रतिबन्धकताकव्यभिचारज्ञानाभावादिति भावः।

शङ्कते। निरुपाधित्वेऽपीति। अप्रयोजकत्वात्। हेतोर्गमकतौपयिकरूपशून्यत्वात् । निरुपाधित्वस्येति। त्वदभिमतस्येत्यादिः, स्वमते पक्षेतरत्वादेरेवोपाधितासम्भवाद्यथाश्रुतासङ्गतेः। तथात्वेऽपि। तादृशनिरुपाधित्वसत्त्वेऽपि। अप्रयोजकत्वे। अप्रयोजकत्वस्य त्वयाऽपि स्वीकारे। इतरेषाम् । द्रव्यत्वादिहेतुकपरिमाणादिसाध्यकानुमानानाम्। तथात्वात् । अप्रयोजकताया आवश्यकत्वात् । तथा च तादृशानुमानोपपत्तये व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायां विशेषणान्तरप्रवेशस्यापि सम्भव इति भावः।

(दी०) अत्र च कुत्र पक्षातिरिक्ते व्यभिचारशङ्का कश्चायं

व्यामोहो यद्व्याप्तिग्राहकदृढतरप्रमाणविरहिणां निरुपाधित्वमिति, यतस्तत्र तत्रान्ततः पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकानां सपक्षैकदेशवृत्तिधर्माणामुपाधित्वं सम्भाव्यते । इत्थं च यथा नातिप्रसङ्गस्तथा तत्र तत्र वक्ष्याम इति । सत्यम् , कथकसम्प्रदायानुरोधात् कथायां सन्दिग्धोपाधित्वेन पक्षेतरो नोद्भाव्य इत्येवम्परोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ।

(गा०) उक्तशक्तिसाधकानुमाने सिद्धान्तिमतसिद्धप्रतिबन्धकताकव्यभिचारशङ्काविरहं स्पष्टयति । अत्र चेति । कुत्र पक्षातिरिक्ते इति । पक्षातिरिक्तकिंधर्म्यन्तर्भावेणेत्यर्थः । संयोगातिरिक्ते सर्वत्रैव समवायिनि संयोगधर्मातिरिक्तधर्मसमवायितारूपसाध्यस्य निश्चितत्वादिति भावः । पक्षेतरत्वादेरनुपाधित्वेऽपि सिद्धान्तिनां गगनं परिमाणवत् द्रव्यत्वादित्याद्यनुमानस्य निरुपाधित्वाभिमानं निराकरोति । कश्चायमिति । कः । कुत्सितः । व्यामोहः । भ्रमः । दृढतरेति । सत्तर्केत्यर्थः । पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिधर्मेति । गगनघटान्यतरत्वादीत्यर्थः । सपक्षैकदेशवृत्तिधर्माणाम् । घटत्वादीनाम् । उपाधित्वम् । सन्दिग्धोपाधित्वम् । पक्षे साध्यव्यापकत्वसंशयस्य दुर्वारत्वात् ।

ननूक्तव्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वे पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावपि वह्न्यादिसिद्ध्यभावप्रसङ्ग इत्यत आह । इत्थं चेति । तत्र तत्र । व्यभिचारादिग्रन्थे । वक्ष्याम इति । प्रकृतहेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकतर्कसत्त्वेन धूमादौ वह्न्यादिव्याप्तिनिश्चयात्तत्र तस्य व्यभिचारसंशयायोगः, तादृशतर्कस्य व्याप्तिनिश्चयस्य च तत्संशयप्रतिबन्धकत्वादिति वक्ष्याम इत्यर्थः । आहुरित्यनेन सम्प्रदायाननुरोधेन तदुद्भावनं दुर्वारमित्यस्वरसः सूचितः ।

(चि०) सोपाधावेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वादवच्छेदकभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्यः, तथा च साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमनुकूलतर्काभावोपजीवनमन्तरेणोपाधिरावश्यकः तथाऽनुकूलतर्काभावोऽप्यावश्यक इति उभयोरपि विनिग-

मकाभावाद् दूषकत्वम् ।

(दी०) सोपाधावेकत्रेत्यादि । उपलक्षणमेतत् । व्यभिचारिण्युपाधेरवश्यम्भावमात्रे तात्पर्यम् । उपजीव्योपजीवकभावो हि न कार्यकारणभावः, असम्भवात्, व्याप्यव्यापकभावस्त्वकिञ्चित्कर एव, विशेषतस्तु ज्ञायमानदूषकतायामेकमविज्ञायाऽप्यन्यतरज्ञानाच्च न ज्ञाप्यज्ञापकभावः,न चानुकूलतर्कविरहादेव व्याप्तेरग्रहे कृतमुपाधिज्ञानेन, विनाऽप्यनुकूलतर्कं व्यभिचाराग्रहे व्याप्तिग्रहसम्भवादिति भावः ।

(गा०) अनुकूलतर्काभाव उपाधिज्ञानोपजीवक इति तद्दूषकतयैवोपपत्तौ उपाधेर्दूषकत्वं निर्युक्तिकमिति पूर्वपक्षे सोपाधावेकत्रेत्यादिना मूलकृत उपाधेर्दूषकताव्यवस्थापनं न सङ्गच्छते, व्यभिचारिणि साध्यतदभावसहचारयोरविरोधायोपाधेरवश्यसत्ताया दूषकत्वाव्यवस्थापकत्वादित्यत आह । उपलक्षणमेतदिति । युक्त्यन्तरस्यैव उपाधेर्दूषकत्वसाधकत्वपरमेतदित्यर्थः ।

ननु यथाश्रुते उपाधेरवश्यम्भावस्य तद्दूषकतासाधकत्वेऽस्य तात्पर्यमित्याह । व्यभिचारिणीति । अवश्यम्भावमात्रेति । मात्रपदेन तद्दूषकतासाधकत्वव्यवच्छेदः । अनुकूलतर्काभावे उपजीव्यतायाः तद्दूषकतायां विनिगमकत्वेनोक्तत्वात् तां निराकृत्य उपाधेर्दूषकतां व्यवस्थापयति । उपजीव्योपजीवकभावो हीति । प्रकृते इति शेषः । असम्भवात् । अनुकूलतर्काभावस्याऽऽर्द्रेन्धनादिकारणत्वासम्भवात् । आकिञ्चित्करः । सम्भवन्नपि दूषकताया अविनिगमकः । उभयोरेव प्रत्येकमपरव्यापकत्वादिति भावः । विषयस्य व्याप्यव्यापकभावेऽपि व्यापकस्याज्ञानदशायां व्याप्यज्ञानसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादनिर्वाहाय व्याप्यज्ञानस्यापि दूषकताया आवश्यकत्वादुपाध्यनुकूलतर्काभावयोर्ज्ञायमानयोर्विरोधित्वे तयोर्व्याप्यव्यापकभावः सुतरामविनिगमक इत्याह । विशेषतस्त्विवति । दूषकतायामित्यत्राकिञ्चित्कर इत्यनुषज्यते । ज्ञानाच्चेति चस्त्वर्थः । अनुकूलतर्काभावः स्वरूपसन्नेव व्याप्त्यग्रहप्रयोजकः, उपाधिस्तु ज्ञायमानः, एवं चोपाधित्वज्ञानदशायामनुकूलतर्काभावस्य स्वरूपसतो नियततया तत

एव व्याप्तिग्रहनिर्वाहे उपाधेर्न तत्प्रयोजकत्वमित्याशङ्कां निराकरोति । न चेत्यादिना । विनाऽप्यनुकूलतर्कमिति । तथा चानुकूलतर्काभावो न स्वतो व्याप्तिग्रहप्रयोजकोऽपि तु व्यभिचारग्रहद्वारा, स च सोपाधित्वज्ञानमपेक्षत इति तद्द्वारोपाधेर्दूषकत्वं निराबाधमेवेति भावः ।

(चि०) अन्ये तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं निवर्तते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः, स च धर्मो यस्याभावात्पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः, यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वम् । व्यावर्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयोगोलके । अत एव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धाभावः पक्षे । एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वानित्यत्वयोस्सम्बन्धो निवर्तमानः पक्षधर्मताबलादनित्यत्वाभावमादाय सिद्ध्यति, तथा वायावुद्भूतरूपवत्त्वं निवर्तमानं बहिर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिद्ध्यति, तथा चोभयत्रापि पक्षे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति । अत एव बाधानुन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति ।

(दी०) यद्व्यावृत्त्येति । अत्र पक्ष इति पूरणात्पक्षनिष्ठसाध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वमर्थः । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं चात्र दूषकताबीजम् । तत्र चाप्रयोजकत्वात्साधनाव्यापकत्वं नोक्तम् । साधनस्य सोपाधित्वव्युत्पादनार्थैव केवलं यस्य साधनस्येति । यद्वा साधनस्येत्यनन्तरमधिकरणे इति पूरणात् साधनवन्निष्ठसाध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वमर्थः, तथा च यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादेरुपदर्शितार्थनिष्कर्ष

एवायम् । शुद्धस्य साधनावच्छिन्नस्य च साध्यस्य व्यापकानामुपाधीनां पक्षे क्वचित्साधनवति वा साध्याभावस्योन्नयनप्रकारमाह । स चेत्यादि । साधनवत्त्वेन ज्ञायमाने पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावस्सिध्यन्पक्षधर्मताबलात्साध्याभावमादायैव पर्यवस्यति ।

(गा०) पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदादौ साध्याभावोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगिनि वह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तिवारणायाऽऽह । अत्रेति । पक्षे यद्व्यावृत्त्या साध्यं निवर्तत इत्यत्र निवृत्तिरुन्नयनं विषयोऽभावः, प्रतियोगित्वमाख्यातार्थः, तृतीयायाः स्वरूपयोग्यत्वमर्थः, तथा च यदभावप्रयुक्तपक्षविशेष्यकोन्नयनविषयाभावप्रतियोगि साध्यम् , पक्षविशेष्यकसाध्याभावोन्नयनयोग्याभावप्रतियोगीय इत्यर्थः पर्यवसितः, तादृशयोग्यता च पक्षवृत्तित्वघटितेत्याशयेन व्याचष्टे । पक्षनिष्ठेति । पक्षनिष्ठत्वमुन्नायकव्यावृत्तिविशेषणम् , उन्नायकत्वं च व्याप्यत्वमेव, तथा च पक्षवृत्तितावच्छेदकरूपेण साध्याभावव्याप्यो योऽभावस्तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः, तेनायोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादौ पक्षनिष्ठसाध्याभावस्य ह्रदादावुन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगिनि वह्न्यादौ नातिव्याप्तिः, न वा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वह्न्याद्यभावव्याप्यव्यतिरेकस्य प्रतियोगिनि महानसत्वादौ । अत्र साधनाव्यापकत्वानुपादानात् साध्यसाधनोभयव्यापकपक्षावृत्तावतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां तस्य लक्ष्यत्वेन परिहरति । सत्प्रतिपक्षेति । यस्य साधनस्येति भागस्य लक्षणाप्रवेशेऽपि तदुक्तिं सार्थकयति । साधनस्येति । सोपाधित्वेति । सोपाधिव्यवहारविषयत्वप्रयोजकोपाधिसम्बन्धलाभायेत्यर्थः । साध्यसाधनसम्बन्धकथनेन तदभावसाधकव्यतिरेकप्रतियोगिन्युपाधावपि तस्य परम्परासम्बन्धलाभादिति भावः । तदंशस्य लक्षणप्रवेशनिर्वाहाय कल्पान्तरमनुसरति । यद्वेति । साधनवन्निष्ठेत्यादेरुक्तरीत्याऽर्थो निष्कर्षणीयः । उपदर्शितेति । वस्तुतस्तु इत्यादिनाऽस्मद्दर्शितनिष्कृष्टार्थ इत्यर्थः । तथा च न पौनरुक्त्यदोषः, अस्य यथाश्रुतपरित्यागेन तल्लक्षणविवरणरूपत्वादिति भावः ।

शुद्धसाध्यव्यापकार्द्रेन्धनोपाधेः साक्षात्साध्याभावोन्नायकतयैव लक्षणसमन्वये अत एवेत्यादिना शुद्धसाध्याभावसाधकतया साध्यसाधनसम्बन्धाभावोन्नायकत्वसम्पादनं व्यर्थमित्याशङ्कां निरस्यति । शुद्धस्येति । साधनावच्छिन्नस्येति । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याभावात् साध्यसाधनसम्बन्धाभावलिङ्गेरसम्भवेन वक्ष्यमाणप्रकारेण साध्याभावोन्नायकत्वं न तस्येति साधनावच्छिन्नस्येत्युक्तम् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया उपाधितापक्षे पक्षाव्यापकविपर्ययस्य उपाध्याभासतया पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभावोन्नयनमेवोपाधिनानिर्वाहकमतः पक्ष इति सामान्यत उक्तम् । व्यभिचारोन्नायकतया उपाधेर्नापक्षे साधनवत्त्वावच्छेदेन साध्याभावोन्नयनमप्रयोजकम्, यत्किञ्चित्साधनवति साध्याभाववत्त्वस्यैव व्यभिचारत्वादतः क्वचित् साधनवतीत्युक्तम् । एकमुन्नयनप्रकारम् । साध्यसाधनसम्बन्धाभावे साध्यमाने पक्षधर्मताबलात् साध्याभावसाधकत्वरूपम् ।

मूले साध्यसाधनसम्बन्धाभावः साध्यसाधनयोरेकाविशिष्टापराभावः । पक्ष इत्यस्य उत्तरकल्पे साधनवतीत्येवार्थः । एवमग्रेऽपि ।

साध्यसाधनसम्बन्धाभावसाधकतयाऽपि कथं साध्याभावसाधकत्वमित्यत आह दीधितौ । साधनवत्त्वेनेति ।

(दी०) ननु शुद्धसाध्याभावोन्नायकस्यार्द्रेन्धनवत्त्वादेः कथं साध्यसाधनसम्बन्धाभावोन्नायकत्वमत आह । आर्द्रेन्धनेति । अत एवेति । साध्याभावसत्त्वे साध्यसाधनसम्बन्धाभावस्याऽऽवश्यकत्वात्तदुन्नायकत्वमक्षतमिति भावः । द्रव्यत्वे इति । द्रव्यत्वस्य हेतुत्वाभिप्रायेण । अयञ्च प्रायशस्सम्भवतीत्यभिहितः । वस्तुतः प्रकारभेदेऽपि न क्षतिः । तथा च शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिस्थले शुद्धसाध्याभावः अवच्छिन्नतद्व्यापकस्थले त्ववच्छेदकवत्यवच्छिन्नसाध्याभावोऽवच्छेदकवत्त्वविशेषितेन चोपाधिविरहेण शुद्धसाध्याभावस्साधनीयः, अत एव गगनादौ स्पर्श-

वत्त्वेन प्रमेयत्वेन च प्रत्यक्षत्वे साध्ये बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योद्भूतरूपस्य तादृशसाध्याभावोन्नयनहेतुत्वमिति । पक्षे यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य सम्बन्धि यत्साधनविशिष्टं साध्यं निवर्तते इत्यर्थस्तु यथाश्रुतग्रन्थस्वरससिद्धः, तत्र दूषकताबीजं यदि सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं तदा साधनानुप्रवेशो व्यर्थः, जलं द्रव्यं गन्धवत्त्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिव्याप्तिश्च ।

(गा०) शुद्धसाध्यव्यापकाभावस्य नावच्छिन्नसाध्याभावसाधकत्वमित्यभिमानविजृम्भितशङ्कावारकतया यथाऽऽर्द्रेन्धनवत्त्वमित्यादिग्रन्थमवतारयति । नन्विति । अत एवेत्यादिना साध्याभावस्य साध्यसाधनसम्बन्धाभावप्रयोजकत्वमुक्तम्, तावता तत्सत्त्वे तत्सत्त्वावश्यकत्वलाभादुक्तशङ्कानिराकरणमिति स्फुटयति । अत एवेतीति । तदुन्नायकत्वमित्यस्य बाधव्यभिचारयोरप्रसक्त्येत्यादिः । द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्तयदित्यस्य साध्यसाधनोभयसम्बन्धाभावसाधनपरत्वाभावे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीत्यग्रिममूलस्य यदभावात् पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभाव इत्यस्य च विरोधः, प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वस्य हेतुत्व च तत्परत्वासम्भव इत्यतो द्रव्यत्वस्येति ।

मूलकृता तथा चेत्यादिना तदुभयसम्बन्धाभावस्याबाधो दर्शितः । साध्याभावसिद्ध्या । साध्याभावस्य प्रमितत्वेन ।

मूलकृतोऽप्युन्नयनप्रकारैक्ये निर्बन्धमाह । अयं चेति । सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य उपाधितामते पक्षे साधनस्यासत्त्वे तत्र साधनवत्त्वानिश्चयादुपाध्यभावेनोभयसम्बन्धाभावसाधने साध्याभावपर्यवसानासम्भवात् प्रायश इत्युक्तम् । प्रकारभेदं दर्शयति । तथा चेति । उक्तप्रकारसम्भवस्थलं दर्शयति । अत एवेति । स्पर्शवत्त्वेन प्रमेयत्वेन चेति । प्रथमे उपाध्यभावेन साध्यसाधनसम्बन्धाभावसाधने शुद्धसाध्याभावापर्यवसानम्, स्पर्शरूपसाधनाभावाबाधेन पक्षधर्मताबलाभावात्, द्वितीये तद्व्याप्तिविरहेण साध्यसाधनसम्बन्धे प्रवेश्य उक्तलक्षणव्याख्यानं दूषयितुमाह । पक्ष इति । गौरत्वाभाववान् मित्रातनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वाद्यु-

पाधेः साधनसामानाधिकरण्योपलक्षितसाध्यव्यापकतया न स्व-व्यतिरेकेण तादृशसाध्याभावसाधकत्वम्, अतो यत्साधनविशि-ष्टमिति वर्णितम्। सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वम् तदुन्नायकतामात्रम्। लक्ष्यतानियामकमिति शेषः। साधनानुप्रवेशो व्यर्थ इति। शुद्धसा-ध्याव्यापकस्यापि पक्षे उक्तरीत्या शुद्धसाध्याभावोन्नायकतया तद-नन्तर्भावेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भवादिति भावः। अतिव्याप्तिरिति। पक्षे साध्यसत्त्वेन सत्प्रतिपक्षानुन्नायकत्वात् साधनावच्छिन्नसाध्य-व्यापकतया यथोक्तलक्षणसत्त्वाच्चेति भावः।

(दी०) अथासिद्ध्युन्नायकत्वं तदा साध्यानुप्रवेशो निरर्थ-कः, जलं गन्धवत् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिप्रसङ्गश्च। अथ यथासम्भवमसिद्धेस्सत्प्रतिपक्षस्य चोन्नायकत्वं तदा वायुः स्नेहवान् गन्धवत्त्वादित्यादौ जलत्वपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिः, साधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धेः। साध्यसाधनवत्त्वप्रकारकबोधवि-रोधिबुद्धिकाभावोन्नायकत्वमर्थः, विरुणद्धि चैकैकाभावबुद्धिरु-भयवत्ताबोधम्, विरुद्धस्थले तु भ्रमादिरूपतथाविधबोधप्रसिद्ध्या समन्वय इत्यपि वदन्ति।

(गा०) असिद्ध्युन्नायकत्वम्। असिद्ध्युन्नायकतामात्रम्। एवं सति साधनानुप्रवेशसार्थक्यं भवति, उक्तस्थलीयपृथिवीत्वादेः स्वरूपासिद्ध्युन्नायकतया लक्ष्यस्य सङ्ग्राहकत्वात्। साध्यानुप्रवेश इति। आत्मा प्रत्यक्षः स्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ शुद्धसाधनाव्यापक-स्योद्भूतरूपादेरभावेन पक्षधर्मविभुत्वादिविशिष्टेन साधनाभा-वोन्नयनसम्भवेन तदनन्तर्भावेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भवात्, पृथि-वीत्वादौ पक्षे साधनसत्त्वेन स्वरूपासिद्ध्यनुन्नायकतया ऽलक्ष्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया यथोक्तलक्षणसत्त्वेनातिप्रसङ्गः। प्र-त्येकोन्नायकेऽपि यथोक्तलक्षणसत्त्वादुभयोन्नायकत्वस्य लक्ष्यतानि-यामकत्वेऽतिव्याप्तिरिति यथासम्भवमित्युक्तम्, तथा चैकोन्नायक-तयैव लक्ष्यतया नोक्तातिव्याप्तेरवकाशः, तदुपाधिसङ्ग्राहकतया चोभयानुप्रवेशसार्थक्यमिति भावः। जलत्वपृथिवीत्वादाविति। प्रथमस्य सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया द्वितीयस्यासिद्ध्युन्नायकतया ल-

क्ष्यत्वात् इति भावः । साधनविशिष्टसाध्यस्याभावो न प्रविष्टः, अपि तु द्वयोरभावद्वयमनुगतरूपेणेति नोक्ताऽव्याप्तिरिति वदतां मतमाह । साध्येति । साध्यसाधनोभयप्रकारकबोधविरोधिनी बुद्धिर्यस्य तादृशाभावोन्नायकत्वमित्यर्थः । यत्किञ्चिदेकधर्मिकतादृशोभयप्रकारकलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकतद्धर्मिविशेष्यतानिरूपकप्रकारताश्रयाभावोन्नायकत्वं विवक्षितम् । पदार्थान्तरसहिततदुभयप्रकारकबोधविरोधितावच्छेदकत्वमन्याभावेऽपीति तदुन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्यत्युक्तम् । नानाधर्मिकोभयप्रकारकज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं विशेष्यभेदभिन्नाया न कस्या अपि साध्याभावादिप्रकारताया इति प्रतिबध्यज्ञाने यत्किञ्चिदेकधर्मिकत्वनिवेशः । विशिष्टवह्न्यादेर्यत्र साध्यता साधनता वा तत्र साध्यादौ तद्विशेषणाभावग्रहस्यापि विशिष्टसाध्यादिप्रकारकज्ञानविरोधितया प्रकृतपक्षे तदुन्नायकस्य वारणाय तद्धर्मिविशेष्यतानिरूपकत्वं प्रकारताविशेषणम् । प्रकृतपक्षे तादृशाभावोन्नायकत्वविवक्षयाऽन्यत्र तदुन्नायकेऽनुपाधौ नातिप्रसङ्गः ।

ननु उभयवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकमुभयाभावज्ञानम्, तथा सति च यत्र एकसम्बन्धेनैव साध्यसाधनभावः तत्र तत्सम्बन्धेनोभयप्रकारकज्ञानविरोधितत्सम्बन्धावच्छिन्नोभयाभावोन्नायकतया सत्प्रतिपक्षाद्युन्नायकसङ्ग्रहेऽपि यत्र भिन्नसम्बन्धेन तथात्वं तत्र विभिन्नतत्सम्बन्धेन साध्यसाधनोभयप्रकारकज्ञानं प्रति नैकसम्बन्धावच्छिन्नोभयाभावज्ञानं प्रतिबन्धकमिति कीदृशाभावोन्नायकतया लक्षणं सङ्गमनीयमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुः साध्यसाधनोभयस्य विभिन्नतत्सम्बन्धावगाहिज्ञानस्याधिकं त्विति न्यायेन प्रत्येकसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्येकाभावज्ञानप्रतिबध्यत्वमपीति तदुन्नायकत्वमेवोभयविरोध्यनुगमकम्, अत उभयत्वाप्रकारकोभयज्ञाने उभयाभावज्ञानस्याविरोधित्वेऽपि न क्षतिरिति समाधत्ते । विरुणद्धीति । विरुद्धसाध्यसाधनयोरेकधर्मिणि प्रमारूपज्ञानासम्भवेऽपि भ्रमरूपस्य संशयरूपस्य वा उभयज्ञानस्य विरोधित्वेनैव तत्राभावद्वयानुगम इत्याह । विरुद्धस्थले चेति । अत्र च यादृशविरुद्धस्य न कुत्रापि धर्मिणि भ्रमः संशयो वा प्रसिद्धस्तदेकतरसाध्यकापरहेतुकोपाधावव्याप्तिः, यत्किञ्चिदेकधर्मिणि साध्यप्रकारकं यत्किञ्चिदेकधर्मिणि च साधनप्रकारक-

मिति रीत्या निवेशे भिन्नधर्मिकतदुभयप्रमामादाय वृत्तिमत्साध्यसाधनकोपाधिसङ्ग्रहेऽपि साध्यतावच्छेदकादिसम्बन्धेनावृत्तिसाध्यादिके तेन तेन सम्बन्धेनोभयप्रकारकस्य भिन्नधर्मिकस्यापि प्रमारूपज्ञानस्याप्रसिद्ध्या तत्र भ्रमाप्रसिद्धावव्याप्तिः, एवं साध्याभावोन्नायकताया एव मूलकृतोपादानादसिद्ध्युन्नायकस्य लक्ष्यत्वं न तदभिप्रेतमित्यादिकमस्वरसबीजम् ।

(दी०) यत्तु साध्यावृत्तित्वे सति साधनावृत्तिर्यस्तच्छून्यत्वेन साध्यसाधने अनुगमय्य तदभावोन्नायकत्वं वाच्यमिति तन्न । यत्र भिन्नाभिन्नसम्बन्धेन साध्यसाधनभावस्तत्र सद्धेतुके हेतुतासम्पादकेन सम्बन्धेन साध्यस्य साध्यतासम्पादकेन च हेतोरन्यत्रापि च यथा कथञ्चित्सम्बन्धेनोभयस्याभावोन्नायकेऽतिव्याप्तेः । किञ्च तादृशधर्मशून्यत्वेन रूपान्तरेण वा तदभावस्योन्नायकत्वमभिमतम् ? नाद्यः, साध्यसाधनान्यतरवति तदसम्भवात् । नान्त्यः, धूमेन पर्वते वह्नौ साध्ये महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावोन्नायकमहानसत्वादावतिव्याप्तेः ।

(गा०) साध्यसाधने अनुगमय्य तदभावत्वेनाभावद्वयानुगमनं दूषयितुमुपन्यस्यति । यत्त्विति । यत्र प्रमेयमात्रस्य साध्यता साधनता वा तत्र साध्यसाधनयोस्तदन्यान्यत्वेनानुगमो न सम्भवति, प्रमेयभिन्नाप्रसिद्धेरिति तत्तदवृत्तिशून्यत्वेनानुगमः । प्रमेयावृत्ति चावृत्त्येव प्रसिद्धम् । यत्रेति । पर्वतो वह्निमान् धूमसंयोगादित्यादावित्यर्थः । सद्धेतुक इति । अभावोन्नायक इत्यनेनान्वितम् । हेतुतासम्पादकेन सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे तादृशेन समवायादिना साध्यस्य वह्न्यादेरभावस्योन्नायके वह्न्यवयवत्वादौ, साध्यतासम्पादकेन सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे तादृशेन संयोगादिना हेतोर्धूमसंयोगादेरभावस्योन्नायके महानसत्वादौ, यत्किञ्चित्सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे च तत्तत्सम्बन्धेन तत्तदभावस्योन्नायके तत्र तत्रैवातिव्याप्तिरित्यर्थः । अभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं विकल्प्यापि दूषयति । किञ्चेति । तादृशधर्मेति । धर्मपदं स्वरूपार्थकम्, तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशान्यतरत्वाश्रयप्रतियोगिताक-

स्य वाऽभावस्योन्नायकत्वं विवक्षितमित्यर्थः। अन्यतरवति। पक्षे। तदसम्भवात्। अन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य बाधेनोन्नायकत्वासम्भवात्। तथा च ह्रदो वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ वह्निसामग्र्यादेः, पर्वतो वह्निमान् महानसत्वादित्यादौ च व्यञ्जनवत्त्वादेः सत्प्रतिपक्षस्यासिद्धेश्च उन्नायकस्यासङ्ग्रह इति भावः॥

(दी०) यच्च पक्षावृत्तित्वे सति ये साधनवदवृत्तयस्तच्छून्यत्वेन पक्षसाधनवन्ताविति प्रमाविशेष्यत्वेन वा द्वावनुगतीकृत्य तत्र साध्यव्यावर्त्तकत्वमर्थमाहुः। तत्र यदि सत्प्रतिपक्षव्यभिचारयोरन्यतरमात्रोन्नायकत्वं दूषकताबीजम् तदा द्वयोरनुगमनमफलम्। अथ यथासम्भवमुभयोन्नायकत्वम् तदाऽवृत्तिहेतुके सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिः।

(गा०) सत्प्रतिपक्षव्यभिचारयोरुन्नायकसङ्ग्रहाय उन्नयनपक्षभूतपक्षसाधनवतोरनुगतरूपेणान्तर्भावं दूषयति। यच्चेत्यादिना। प्रमेयत्वस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता साधनता वा तत्राप्रसिद्धिभयेन तत्तदन्यान्यत्वोपेक्षा। पक्षसाधनवन्ताविति। इतरविशेष्यकसमूहालम्बनव्यावृत्ततद्व्यक्तित्वेन प्रमाया निवेशो बोध्यः, अतः पूर्वापेक्षया लाघवम्, तादृशसमूहालम्बनव्यावृत्तस्य पूर्वापेक्षया लघुरूपान्तरस्य दुर्वचत्वात्। साध्यव्यावर्त्तकत्वम्। साध्याभावोन्नायकत्वम्। अर्थम्। उक्तलक्षणस्यैवेति शेषः। सत्प्रतिपक्षेति। सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमात्रम्। व्यभिचारोन्नायकत्वमात्रमित्यर्थः। अवृत्तिहेतुके इति। ह्रदो वह्निमान् गगनादित्यादिस्थले वह्निसामग्र्यादावित्यर्थः। अव्याप्तिः, साधनवतो ऽप्रसिद्ध्या।

(दी०) यदपि च पक्षतावच्छेदके साधने च न वर्तते यत्तच्छून्यस्य पक्षतावच्छेदकसाधने इति प्रतीतिविशेष्यस्य वाऽऽश्रये साध्यव्यावर्त्तकत्वमर्थमाहुः। तत्रापि किं येन सम्बन्धेन हेतुता तेन, अथ येन पक्षतावच्छेदकं पक्षे वर्तते तेन, उत येन केनचित् तादृशधर्माश्रये साध्यव्यावर्तकत्वमभिमतम्? नाद्यः, जलं वह्निमद्धूमादित्यादौ जलपक्षकवह्निसाध्यके संयोगसम्बन्धेन

साधने धूमादौ वह्निसामग्र्यादावव्याप्तेः; पक्षतावच्छेदकस्य संयोगेनावृत्तेः, संयोगेन धूमवतश्च वह्निमत्त्वनियमात् । न द्वितीयः, घटो जातिमान्मेयत्वादित्यादौ समवायित्वादावव्याप्तेः, वह्निमत्पर्वतपक्षके पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे वह्निव्यावर्तके वह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तेश्च । अत एव नेतरोऽपि, इत्यादि स्वयमूहनीयमिति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) साधनपक्षतावच्छेदकान्यतराश्रयत्वेनोभयोर्निवेशे साधनवतोऽप्रसिद्धावपि नान्यतराश्रयाप्रसिद्धिरित्याशयेन तत्र साध्याभावोन्नायकत्वार्थकत्वेन तल्लक्षणव्याख्यामुपन्यस्य दूषयति । यदपीत्यादि । पक्षतावच्छेदक इति । प्रमेयमात्रस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता साधनता वा तत्सङ्ग्रहानुरोधेन तदन्यान्यत्वमुपेक्षितम् । पक्षतावच्छेदकसाधने इतिप्रथमाद्विवचनम् । तेनेति । द्वयं तादृशधर्माश्रय इत्यन्वयि । येन पक्षतावच्छेदकमिति । येन सम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यं साधनीयमित्यर्थः । वह्निसामग्र्यादौ । सत्प्रतिपक्षोन्नायके । संयोगेनावृत्तेरिति । तथा च जलरूपपक्षस्य साधनशून्यस्यान्यतराश्रयत्वेनोपादानासम्भवात् तत्र साध्याभावोन्नायकतया न लक्षणगमनसम्भव इति भावः । साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन साधनवतः प्रसिद्धावपि साध्याभावस्य तत्र बाधेनोन्नायनं न सम्भवतीत्याह । संयोगेन धूमवतश्चेति । समवायित्वादौ । व्यभिचारोन्नायके । अव्याप्तेरिति । पक्षतावच्छेदकताघटकसमवायेन मेयत्वाश्रयाप्रसिद्धेः, पक्षतावच्छेदकघटत्वाश्रयस्य च साध्यवत्त्वनियमादिति भावः । अतिव्याप्तिमप्याह । वह्निमदिति । पक्षस्य साध्यशून्यत्वे वह्निसामग्र्यादिः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया लक्ष्य एव स्यादिति वह्निमत्पर्वतपक्षक इत्युक्तम् । धूमावयवे । पक्षतावच्छेदकताघटकसमवायेनान्यतरान्तर्गतसाधनाश्रये । अत एव । यत्किञ्चित्सम्बन्धेन धूमावयवादेर्धूमाद्याश्रयतया तत्र साध्यव्यावर्त्तकवह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तेरेव ।

(चि०) यत्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकिधर्मत्वं पक्षेतरोऽपि क्वचिदुपाधिः, तत्तदुपाधेस्तु

तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वम्। न च वह्निधूमसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्यादिति वाच्यम्। आपाद्याप्रसिद्धेरिति। तन्न। अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूप्यम्। तच्च न व्यतिरेकित्वम्, अतिप्रसङ्गात्, विशेषलक्षणत्वे तु वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गाच्च।

(गा०) मूल व्यतिरेकिधर्मत्वमिति। तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वावच्छेदको यो धर्मस्तद्वत्त्वं तेन सम्बन्धेन तद्रूपेणोपाधित्वमित्यर्थः, अतो द्वित्वाद्यवच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रतियोगित्वस्य वा ऽव्यावर्त्तकत्वेऽपि न क्षतिः। संयोगादिसम्बन्धेन गुणत्वगुणघटोभयत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितावारणाय विशेष्यदलम्। तत्तदुपाधेस्तु। तत्तद्रूपावच्छिन्नहेतुकोपाधेस्तु। लक्षणमित्यनुषज्यते। तत्तत्साध्येति। तत्तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वावच्छेदकरूपवत्त्वमित्यर्थः। पक्षेतरत्वं वह्निधूमसम्बन्धोपाधिः स्यादिति योजना। वह्निधूमसम्बन्धोपाधिः। वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकोपाधिः।

(दी०) आपाद्याप्रसिद्धेः। आपाद्यस्य वह्निव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वस्य अप्रसिद्धेः। अनुमितीति। अस्मदुक्तं व्यभिचारोन्नायकत्वं तदुन्नयनस्वरूपयोग्यत्वं तद्व्याप्तिपक्षधर्मतारूपम् पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वादिकं चानुमितिप्रबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमेवेति भावः। ननु सामान्यलक्षणमितरव्यावृत्त्यौपयिकम्, विशेषलक्षणं तु दूषकतायामुपयुज्यते इत्यत्राऽऽह। विशेषेति।

(गा०) तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वस्य तत्तत्साध्यसाधनकोपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमुपगच्छता वह्निव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वस्य वह्निसाध्यकधूमसाधनकोपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वोपगमात् तस्य तद्व्याप्यतया वह्नि-

व्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वेन तथाविधोपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकवत्त्वापत्तिरभिमता, एकस्यैव भिन्नरूपेणापाद्यापादकभावाविरोधादित्याशयेनापाद्याप्रसिद्धिं दीधितिकृद्व्याचष्टे। आपाद्यस्येति। धूमाव्यापकत्वस्य। धूमाव्यापकत्वरूपताद्दशव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य। अप्रसिद्धेः। ताद्दशावच्छेदकत्वेनापि क्वचित् प्रसिद्धिविरहात्।

मूले आपाद्येत्युपलक्षणम्, उक्तधर्माप्रसिद्ध्या आपादकाप्रसिद्धिरपि द्रष्टव्या। ताद्दशव्यवहारविषयत्वापादनेऽपि उक्तस्यापादकत्वे आपादकाप्रसिद्धिः। भ्रान्तस्य तथा व्यवहारादिष्टापत्तिः। यथार्थताद्दशव्यवहारविषयत्वापादने आपाद्याप्रसिद्धिरपि। व्यवहारस्य याथार्थ्यापादने वह्निव्यापकत्वसहितधूमाव्यापकत्वरूपव्यवहारविषयतावच्छेदकवद्विषयकत्वस्यैवापादकत्वेनोपगन्तव्यतया आपादकाप्रसिद्धिर्दुर्वारेत्यवधेयम्। एतेन पक्षेतरत्वे वह्निव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वरूपस्याऽऽपादकस्यापि उक्तलक्षणकर्त्राऽनुपगमात्तस्याऽऽपत्त्यप्रसक्त्याऽऽपाद्याप्रसिद्ध्या तन्निराकरणासङ्गतिरिति परास्तम्।

ननु व्यतिरेकिधर्मत्वस्येव सिद्धान्तिनिरुक्तव्यभिचारोन्नायकत्वादिज्ञानस्यापि स्वतो व्यभिचारज्ञानद्वारा वाऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेन सिद्धान्तिनिरुक्तरूपस्यापि न यथोक्तरूपतेति तुल्यानुयोग इत्यत आह। अस्मदुक्तमिति। तच्च व्याप्तिपक्षधर्मतारूपम्। साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वे सति साधनरूपपक्षवृत्तितारूपम्। अनुमितिप्रतिबन्धकेत्यादिनाऽन्वयः। तस्य तथात्वं च व्यभिचारानुमितिजनकज्ञानविषयत्वावच्छेदकतया पर्यवसितसाध्यव्यापकताघटितोक्तरूपस्यापि उपाधिव्यभिचारे पर्यवसितसाध्यव्यभिचारव्याप्त्यादिग्राहकज्ञानविषयतावच्छेदकतया पर्यवसितसाध्यव्यभिचारसिद्धेरेव पक्षधर्मताबलेनानुमितिविरोधिशुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिरूपत्वादित्यवधेयम्।

नन्वस्यापि वादिनो विशेषलक्षणमनुमितिविरोधिज्ञानविषयतावच्छेदकमित्येतन्मतेऽपि न दोष इत्याशङ्कायां विशेषलक्षणे दोषमवतारयति। नन्वित्यादि। दूषकतायाम्। अनुमितिप्रतिबन्धकव्यभिचारज्ञानजनने।

मूले विशेषलक्षणत्वे इति। उक्तविशेषधर्मस्य लक्षणत्वे। अनु-

मितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वे स्वीकृते त्वित्यर्थः। वह्नि-धूमेति । पक्षेतरत्वे वह्निसाध्यकधूमहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकज्ञान-विषयतावच्छेदकरूपत्ववत्त्वापत्तेरित्यर्थः।

(दी०) यथाश्रुते ऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्त्या यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव वक्तव्यम्, तथा च वह्निना धूमस्य धूमेन वह्नेर्वा साधने पक्षेतरस्य तद्रूपज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरित्यर्थः। व्यवहारौपयिकत्वे च तत्रोपाधिव्यवहारापत्तिः, पर्यवसितत्याद्यभिधाने चास्मन्नयप्रवेश इति भावः। व्यवहारौपयिकम्। स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वम्। लक्षणं तु तत्तत्साध्यसमानाधिकरणत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं साध्यसाधनभेदाद्भिन्नमेव। वस्तुतो व्यभिचारिणस्साधनस्यैवानुप्रवेशाच्च नातिप्रसङ्गः। न च रूपेण गुरुत्वे साध्ये पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापत्तिः, गुरुत्वव्यभिचारिरूपव्यक्तेस्तद्व्याप्यत्वात् तदव्याप्यरूपव्यक्तेश्च गुरुत्वाव्यभिचारादिति। दूषणौपयिकं तु यथासम्भवमननुगतमेवेति मतमिदं परे परिष्कुर्वन्ति। तन्न। तथा हि साध्यसाधनव्यक्तिस्वरूपगर्भं नोपाधित्वम्, अपि तु साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकधर्मगर्भम्, तत्तद्गुणत्वेन सकलगुणव्यक्तिषु सोपाधेरपि द्रव्यत्वस्य गुणत्वेन सकलगुणेष्वेव निरुपाधित्वात्, गुणत्वेन गुणे साध्ये सत्तात्वेन रूपेण सोपाधेरपि सत्ताया गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वेन निरुपाधित्वात्। तथा च तद्रूपावच्छिन्ने साध्ये तद्रूपावच्छिन्ने साधने च क उपाधिरित्यत्र तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वे सति तद्रूपावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमनुगतं लक्षणं वाच्यम्, न तु तद्रूपावच्छिन्नतत्तत्साधनव्यक्त्यव्यापकत्वम्, अननुगमात्, तथा च गुरुत्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणस्य रूपत्वावच्छिन्नाव्यापकस्य

पृथिवीत्वाभावादेरुपाधित्वं दुर्वारम्। व्यभिचारित्वेन साधनविशेषणं तूपदर्शितमेवेति सङ्क्षेपः।

(गा०) अत्रापि तादृशरूपाप्रसिद्ध्या पूर्ववदापत्त्यसम्भव इति तत्सम्भवं दीधितिकृदुपपादयति। यथाश्रुते इति। शुद्धसाध्यव्यापकत्वान्तर्भाव इत्यर्थः। तद्रूपवत्ताज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरिति। यद्यपि नेयमापत्तिर्यथाश्रुतमूलतो लभ्यते, तथापि पक्षेतरत्वेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपवत्त्वापत्तौ पक्षेतरत्वनिष्ठयत्किञ्चित्साध्यव्यापकताघटितरूपेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वापत्तिः पर्यवस्यति, तस्याश्च पर्यवसानं तद्रूपावच्छिन्नविषयकज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्ताविति न विरोधः।

उक्तरूपस्य व्यवहारमात्रौपयिकत्वेऽपि न निर्वाह इत्याह। उपाधिव्यवहारापत्तिरिति। वह्निसाध्यकधूमहेतुकोपाधिव्यवहारस्य यथार्थतापत्तिरित्यर्थः। अतो न पूर्वोक्तव्यवहारापत्तिदूषणावसरः। अत्रापादकं पूर्वोक्तव्यवहारविषयतावच्छेदकवह्निविषयकत्वमेव तच्च रूपं नेदानीमप्रसिद्धमित्यवधेयम्।

ननु निरुक्तपर्यवसितसाध्यव्यापकताघटितमेव लक्षणमेतन्मतेऽपि विवक्षणीयम्, अतो नावच्छिन्नसाध्यव्यापकासङ्ग्रहः, न वा पक्षेतरातिव्याप्तिरित्यत आह। पर्यवसितेत्यादीति। एतन्मतं परिष्कुर्वतां मतमुपन्यस्यति। व्यवहाराविति। व्यवहारौपयिकम्। उपाधिव्यवहारौपयिकम्। लक्षणम्। इतरभेदानुमापकम्। तत्तत्साध्येति। अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसङ्ग्रहाय लाघवाय च व्यापकत्वमुपेक्ष्य सामानाधिकरण्यनिवेशः। साध्यविरुद्धवारणाय साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकसाधनाव्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्वविवक्षया धूमवान् वह्नेरित्यादौ ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वादिकं वारणीयम्। साध्यसाधनयोर्विशिष्य निवेशस्याऽऽवश्यकतया तद्भेदादुपाधिभेद इष्ट एवेत्याह। साध्येति। सद्धेतौ सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मेऽतिव्याप्तिं वारयति। वस्तुत इत्यादि। वस्तुतः। वस्तुगत्या। व्यभिचारिण इति। साध्यसाधनयोर्विशिष्य प्रवेशाद्यत्साध्यस्य यत्साधनं व्यभिचारि तदुभयघटितमेव लक्षणं कर्त्तव्यम्, तथा च यस्य यद्व्यापकं तदुभयघटितं नोपाधित्वमिति क्वातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। गुरुत्व-

व्यभिचारीति। तैजसरूपव्यक्तीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वादित्यर्थः। तथा च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव साध्यसाधनयोर्निवेशनीयतया तैजसरूपहेतुकगुरुत्वसाध्यकोपाधिलक्षणप्रविष्टतद्रूपाव्यापकत्वस्य पृथिवीत्वाभावे ऽसत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। तद्रूपघटितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिविरहेऽपि पार्थिवरूपात्मकहेतुघटितलक्षणातिव्याप्तिरेवेति शङ्कामुद्धरति। तदव्याप्येति। पृथिवीत्वाभावो यदव्यापकस्तद्रूपेत्यर्थः। गुरुत्वाव्यभिचारादिति। तथा च गुरुत्वतद्रूपोभयघटितलक्षणमेव नास्ति, क्वातिप्रसङ्ग इति भावः।

ननु उक्तरूपज्ञानं व्यभिचारानुमानानुपयोगि, व्यापकत्वाघटितत्वात्, नापि साध्यव्यापकत्वघटितम्, अवच्छिन्नसाध्यव्यापकासङ्ग्रहात्, नापि साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताघटितम्, अननुगमादित्यस्मदुक्तरीतिरेवाऽऽदरणीयेत्यत आह। दूषणतेति। दूषणता। व्यभिचारोन्नायकता। अननुगतमेव। शुद्धसाध्यतत्तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताघटितमेव, तदननुगमस्यादोषत्वादिति भावः। स्वरूपगर्भम्। स्वरूपमात्रगर्भम्। मात्रपदेन साध्यतावच्छेदकगर्भताव्यवच्छेदः। धर्मगर्भमिति। तत्कुत इत्यपेक्षायामाह। तत्तदिति। गुणव्यक्तिषु। साध्यीभूतासु। घटत्वाद्युपाधिना, सोपाधेरपि। द्रव्यत्वस्य निरुपाधित्वादिति। तथा च साध्यस्य रूपभेदानिवेशे रूपभेदेन एकसाध्यके सोपाधिनिरुपाधिभेदानुपपत्तिरिति भावः। साध्यस्य रूपभेदान्तर्भावफलमुक्त्वा साधनस्य रूपभेदान्तर्भावफलमाह। गुणत्वेनेति। रूपभेदान्तर्भावेन यादृशं लक्षणं तद्दर्शयति तथा चेति। रूपभेदपक्षे हेतुभूतधर्मिणोऽपि विशिष्टान्तर्भावे रूपेण गुरुत्वे साध्ये पृथिवीत्वाभावस्योपाधितावारणं सम्भवतीति तदन्तर्भावं निराकरोति। न त्विति। अनुगमादिति। हेतुव्यक्तिभेदेनोपाधिताभेदस्य निष्प्रयोजनकत्वादित्यर्थः। धूमादौ साध्ये वह्नित्वाद्यवच्छिन्नमहानसीयवह्न्यादिहेतावप्यार्द्रेन्धनादेरनुपाधित्वानुपगमादिति भावः। तावता लक्षणे को दोष इत्यपेक्षायामाह। तथा चेति। पृथिवीत्वाभावादेरिति। रूपत्वावच्छिन्नतैजसरूपव्यक्त्यव्यापकताशून्यस्यापीति शेषः।

ननु साध्यव्यभिचारिसाधनाव्यापकत्वनिवेशे नायं दोषो वारणीय इत्यत आह। व्यभिचारित्वेनेति। तथा चास्मन्नय एव प्रवेश

इति भावः ।

(चि०) केचित्तु साधनव्यापकोऽप्युपाधिः क्वचिद् यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुः । यथा करका पृथिवी काठिनसंयोगादित्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम् । न च अत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोषः, सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करादित्याहुः ।

(दी०) उपाधिलक्षणे साधनाव्यापकत्वं न विशेषणम्, दूषकतायामनुपयोगात्, अव्याप्तिकरत्वाच्चेति सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनामभिप्रायं प्रकाशयति केचित्त्विति ।

(गा०) ननु साधनाव्यापकत्वघटितस्यैवोपाधिलक्षणस्योक्तत्वात् करका पृथिवी काठिनसंयोगादित्यत्र साधनाव्यापकस्य कथम् उपाधित्वस्वीकार इत्याशङ्कां निराकरोति । उपाधिलक्षण इति । दूषकतायाम् । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतायाम् । व्यभिचारिणि साधने साध्यस्यापि निरुक्तोपाधिलक्षणाक्रान्ततयोपाधित्वे व्यभिचारसाधने तद्व्यभिचाररूपसाधनस्य साध्याविशेषादिदोषस्याकिञ्चित्करतया साध्यं च नोपाधिरिति मूलासङ्गतिपरिजिहीर्षया परं प्रत्युद्भाव्य इति पूरयिष्यन् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्योपाधितयोद्भावने वक्ष्यमाणसाध्यविशेषादिदोषानवकाशात् तद्रूपावच्छिन्नोद्भावनखण्डनायोगात् साध्यविशेषणं पूरयति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमिति । साध्याविशिष्टत्वादिति मूलं धारयन् साध्याविशिष्टतया दूषकताबीजं पूरयति । पक्षे इति । पक्षे साधनरूपे । साधनस्य । साध्यात्मकोपाधिव्यभिचारस्य । अनुमानस्य । सिषाधयिषया सम्भवेऽपि वैयर्थ्यात् । हेतुनिश्चयेनैव व्याप्तिविज्ञानविघटनात् । अनिश्चये । पक्षे साधनस्येत्यनुषज्यते । तस्य । अनुमानस्य । यद्यप्युपाध्यन्तरव्यभिचारलिङ्गकव्यभिचारानुमापकपरामर्शस्यापि व्याप्तिज्ञानं प्रति व्यावर्त्तकधर्मदर्शनत्वेन विरोधितया सर्वत्रैव व्यभिचारानुमितिवैयर्थ्यम्, तथाप्युपाध्यन्तरोद्भावने तादृशपरामर्शसम्पादकतयैवोपयुज्यते, साध्यस्य च साध्याव्यापकताघटितोपाधितयोद्भावनम-

नुपयुक्तम्, उपाधिव्यभिचारे साध्यव्यभिचारव्याप्तिनिश्चयस्यैवो-पाधौ साध्यव्यापकतोपदर्शनफलत्वात्, साध्यव्यभिचारे तु सा-ध्यव्यभिचारव्याप्तिग्रहस्यानुपयुक्तत्वात, तद्ग्रहमन्तरेणापि हेतौ तद्ग्रहस्य स्वतो व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वादित्यत्र तात्पर्यम्। हेतौ साध्यग्राहकतर्कसद्भावे सन्दिग्धोपाधेर्नानुमानोच्छेदकत्वम्, अतः साध्यस्य सन्दिग्धोपाधितया उद्भावनं स्वयं निराकरोति। हेताविति। कृतं सन्दिग्धोपाधिनेति। तत्कर्तव्यस्य व्यभिचार-संशयान्तरस्यानपेक्षणात् साध्ये उपाधित्वसंशयस्यैव साध्ये सा-धनाव्यापकत्वसंशयरूपत्वादिति भावः। कथमिति। साध्ये साध्य-व्यापकत्वसंशयायोगेन साधने तद्व्यभिचारसंशयरूपेण तत्र साध-नाव्यापकत्वसंशयेनैव सन्दिग्धोपाधित्वनिर्वाहादिति भावः।

(चि०) साध्यं च नोपाधिः, व्यभिचारसाधने साध्याविशिष्टत्वात्, अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च। स चायं द्विविधः निश्चितः सन्दिग्धश्च। साध्यव्याप-कत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितो व्यभिचार-निश्चयाधायकतया निश्चितोपाधिः। यथा वह्निमत्त्वे-न धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वम्। यत्र च साधनाव्यापकत्वसन्देहस्साध्यव्यापकत्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशयाधाय-कतया सन्दिग्धोपाधिः।

(गा०) मूले स चेति। उपाधित्वग्रहेणानुमानदूषकश्चेत्यर्थः, ईश्व-रसाधकसदनुमानेऽपि सन्दिग्धोपाधेरुदाहरणीयतया तस्य चानु-पाधित्वेन एतद्ग्रन्थस्य वास्तवोपाधिविभाजकत्वायोगात्। निश्चितः। उपाधित्वनिश्चयविषयः। सन्दिग्धः। तत्संशयविषयः। निश्चितोपाधिः। निश्चयविषयतयाऽनुमानदूषकः। तथा दूषकत्वे हेतुः व्यभिचारनि-श्चयाधायकतयेति। यत्र चेति। यत्र धर्मे त्वित्यर्थः। तत्र धर्मे। स-न्दिग्धोपाधिरिति भावप्रधानम्। तथा च संशयविषयतया दूषकत्व-मित्यर्थः। तथात्वे हेतुव्यभिचारसंशयाधायकतयेति। शाकपाक-जत्वादावुपाधित्वसंशयस्य साधने सोपाधित्वसंशयपर्यवसिततया

तत्र साध्यव्यभिचारसंशयाधायकतयेत्यर्थः ।

(दी०) साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नम् साध्यं च नोपाधिः परं प्रत्युद्भाव्यः, साध्याविशिष्टत्वात् पक्षे साधनस्य निश्चयेऽनुमानस्य वैयर्थ्यात् अनिश्चये च तस्यायोगात् । सन्दिग्धोपाधित्वेनापि न तदुद्भावनमित्याह । अनुमितीति । हेतौ साध्यव्यभिचारस्सन्दिग्धश्चेत्कृतं सन्दिग्धोपाधिना ? असन्दिग्धश्चेत्कथं तस्य सन्दिग्धोपाधित्वमिति तु तत्त्वम् । हेतुव्यभिचारेति । व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वादिति भावः । न च तत्र मानाभावः, कोटिस्मरणादित एव तदुपपत्तेः, क्वचित्तदनुविधानस्यापि व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्यस्य गृहीतत्वेन तत्स्मरणे एवोपक्षीणत्वात् । तदग्रहे तु तत्संशयाद्व्यापकसंशयाभावादिति वाच्यम् । महानसे हुताशनो न जलह्रदे इति स्मरतां पर्वतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्धेतुत्वात् । अत एवोत्कटकोटिकाद्व्याप्यस्य संशयाद्व्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः, कारणोत्कर्षेणैव कार्योत्कर्षात् । समानेत्यादिसूत्रं तूपलक्षणपरम्, तत्रस्थश्चकारो वाऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति वदन्ति ।

(गा०) तत्संशयस्य व्यभिचारसंशायकत्वमेव कथमित्यत आह दीधितौ । व्याप्यसंशयस्येति । तथा च व्याप्यसंशयविधया व्यभिचारव्याप्यसोपाधित्वसंशयस्य तत्संशयाधायकत्वमिति भावः । तत्र । व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वे । तस्य तदहेतुत्वे तद्दशायां तदुत्पादः कुतः कारणादित्यपेक्षायामाह । कोटिस्मरणादित इति । अवश्यकल्प्यहेतुभावादित्यादिः । तदुपपत्तेः । व्यापकसंशयोपपत्तेः । व्याप्यसंशयासत्त्वे क्वचिदनुत्पन्नस्य व्यापकसंशयस्य तदनन्तरमुत्पत्तेस्तद्धेतुत्वसिद्धिः स्यादित्यत आह । क्वचिदिति । तदनुविधानस्य । अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य । तत्स्मरणे एव । व्यापकतदभावरूपकोटिस्मरणे एव । उपक्षीणत्वात् । उपयोगितया चरितार्थ-

त्वात्। व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्याग्रहस्थले व्याप्यसंशयस्य व्यापकतदभावास्मारकतया न कोटिद्वयोपस्थापकतया उपयोगित्वमित्यत आह । तदिति। तदग्रहे। साहचर्याग्रहे । तत्संशयात्। व्याप्यसंशयात्। व्यापकसंशयाभावात्। तादृशकारणाभावेनानुत्पादात्। प्रकारान्तरेण कोटिद्वयोपस्थितिस्थले इतरसकलकारणसत्त्वे व्याप्यसंशयान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापकसंशयान्वयव्यतिरेकतस्तत्र तद्धेतुत्वं दुरपवादमेव, अन्यथा साधारणधर्मदर्शनादेः कोटिस्मरणादिनाऽन्यथासिद्धिः स्यादिति समाधत्ते। महानस इति। पर्वतादिकमपि पश्यतामित्यनेन धर्मिज्ञानसत्त्वं दर्शितम्। भावाभावाभ्यां भावाभावदर्शनादिति यथासङ्ख्यमन्वयः। अत एव। तस्य तद्धेतुत्वादेव। उत्कटकोटिकात्। व्याप्यांशे तदभावांशे वा उत्कटात्। उत्कटकोटिकः। व्याप्यांशे तदभावांशे वा उत्कटः। औत्कट्यं चाव्याप्यवृत्तिजातिविशेषो विषयताविशेषो वा। कारणोत्कर्षेणेति। कारणोत्कर्षस्यैव कार्योत्कर्षप्रयोजकत्वात्, तस्याकारणत्वे कोटिस्मरणादिरूपकारणस्याविशेषेण व्यापकसंशयौत्कट्यस्याकस्मिकतापत्तेरित्यर्थः। व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्मदर्शनादितुरीयत्वे समानानेकधर्मोपपत्तेरित्यादिसूत्रविरोधः, संशयहेतुसाधारणधर्मदर्शनादित्रयस्यैव परिगणनादित्यत आह । समानेत्यादीति।

तत्सूत्रं तु समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति। अस्यार्थः समान एको योऽनेकयोः तत्कोटितदभावकोटिमतोः धर्मः तत्तदभावसहचरितत्वेन तत्तदभावसहचरितवृत्तिधर्मवत्त्वेन वा गृहीतो गृह्यमाणो वा यो धर्म इति यावत्, तदुपपत्तेः धर्मिणि तद्वत्ताज्ञानात्, तादृशज्ञानस्य कोट्युपस्थितिद्वारा साक्षादेव वा हेतुत्वमिति हेत्वाभासे व्यक्तीभविष्यति । विप्रतिपत्तिः । एकधर्मिणि विरुद्धकोटिद्वयप्रतिपत्तिजनकं वाक्यद्वयं शब्दो नित्यो न वेत्यादिरूपम्, ततः तादृशवाक्ययोर्मिथो विरोधेन शाब्दबोधानुपधायकयोर्धर्मिणि कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा मानससंशयजनकत्वम्, तादृशवाक्यज्ञानस्य तत्तद्धर्मिकतत्तत्कोटिसंशये तत्तद्धर्मिवाचकपदसाकांक्षतत्तत्कोटिवाचकपदज्ञानत्वेन हेतुता, त-

द्रूपावच्छिन्नजन्यत्वेऽपि संशयस्य न शाब्दत्वापत्तिः, विरोधिकोटि-
गोचरशाब्दसामग्र्यभावादिघटितसामग्र्यजन्यत्वात्, तज्जन्यत्व-
स्यैव शाब्दत्वप्रयोजकत्वात्। तत्तत्कोटिप्रत्यक्षे तुल्यबलायास्तद्वि-
परीतकोटिप्रत्यक्षसामग्र्या इव तच्छाब्दबोधे विपरीतकोटिशाब्द-
सामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् तत्र संशयाकार एव
शाब्दबोध इत्येकदेशिनः। उपलब्धिः। तत्कोटिनिश्चयः। अनुपल-
ब्धिः। तत्कोट्युपलब्धिविरोधिनी तदभावोपलब्धिः। तदव्यव-
स्था। धर्मिणि तद्विषयत्ववद्व्यावृत्तधर्मवत्त्वधीः, ततश्च तत्कोटिम-
द्व्यावृत्तत्वविशिष्टवत्ताज्ञानस्य तत्कोटिविशिष्टवद्विरोधितया कोटि-
द्वयविशिष्टधीरूपसंशयजनकत्वासम्भवात् तत्तत्कोटिमत्त्वमुपेक्ष्य
स्वरूपसत्तत्कोटिनिश्चयविषयवत्त्वं धर्मिणि विशेषणतयोपात्तम्।
अत्र च तत्तत्कालसहकृतस्य तत्तत्कालीनतत्तत्पुरुषीयतत्तत्कोटि-
निश्चयविषया ये ये तत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वज्ञानस्य संशयजनकत्वे
तत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वज्ञानाभावविशिष्टतत्तद्धर्मिकतत्तत्कोटिनिश्चयस्य
संशयप्रतिबन्धकत्वे वा गौरवमित्यालोच्य तत्तत्कोटिसहचरिता-
भावप्रतियोगित्वमेव ज्ञानागर्भमसाधारण्यं संशयप्रयोजकमिति दी-
धितिकृता वक्ष्यते। निरुक्तसाधारणधर्मदर्शनादित्रयस्य प्रत्येकमेव
संशयोपधायकता, तृणारणिमणीनां वह्न्युपधायकतावत्, चाक्षुष-
त्वादिभिः सङ्करेणेह प्रकृते जनकतावच्छेदकजातिकल्पनासम्भवा-
द्व्यभिचारः प्रकारान्तरेण वारणीयः। साधारणधर्मदर्शनादीनां सं-
शयहेतुत्वेऽपि तदसत्त्वे कोटिस्मरणादिघटिततुल्यबलकोटिभास-
कसामग्रीभ्यां विरोधग्रहसत्त्वेऽपि स्वस्वकार्यजनने बाधकाभावा-
त् संशयो दुर्वारः, तादृशयोरपि प्रत्यक्षसामग्र्योः परस्परप्रतिरोध-
कत्वे साधारणधर्मदर्शनादिसत्त्वेऽपि संशयविलोपप्रसङ्ग इति संश-
यत्वस्य विषयताविशेषरूपतायामेव निर्वाहः, तथा सति तादृशवि-
षयताभिन्नविषयताया एव विरोधिकोटिग्रहसामग्रीप्रतिबध्यताव-
च्छेदकत्वोपगमात् तादृशविषयताप्रयोजकसाधारणधर्मदर्शनादितः
संशयनिर्वाहः, विरोधग्रहेण तद्ग्राहकसामग्र्या वा सहिताया एव
विरोधिकोटिभासकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वान्न कोटिद्वयसमुच्चया-
नुपपत्तिरित्यादि बोध्यम्।

साधारणधर्मदर्शनादिकमन्तरेणापि तुल्यबलसामग्रीभ्यां संश-

यो जन्यते, साधारणधर्मदर्शनादेः कोटिद्वयोपस्थापकतयैवोपयोग इति संशयत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वविद्वेषिणो नव्याः, तन्मते संशयत्वं न विषयताविशेषः. परन्तु एकधर्मिकभासमानविरोधिकोटिद्वयज्ञानत्वं तत्तत्सामग्रीसमाजप्रयोज्यमेवेति । विशेषापेक्ष इति विशिष्यते व्यावर्त्त्यते विशेषदर्शनविषयो ऽनेनेति विशेषो विशेषदर्शनम्, तदपेक्षस्तज्जन्यः, तादृशविशेषापेक्षत्वं संशयसामान्यस्यैव । विमर्शः । एकधर्मिणि विरुद्धकोटिद्वयज्ञानम् , तच्च संशयलक्षणमिति ।

साधारणधर्मदर्शन एव व्याप्यसंशयस्यान्तर्भावनीयतया तस्य स्वतन्त्रतायामस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः ।

(दी०) कोटिद्वयसहचरितधर्मवत्तया धर्मिज्ञानं हेतुः, धर्मस्यैकत्वं ज्ञानस्य च निश्चयत्वं नोपयुज्यते गौरवात्, अवगाहते च लिङ्गसन्देहो लैङ्गिकतदभावसहचरितौ लिङ्गतदभावौ धर्मिणः, तथा च साधारणधर्म एव तस्यान्तर्भाव इति तु नव्याः ।

(गा०) नव्यमतमाह । कोटिद्वयेति । तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन साधारणधर्मवत्ताज्ञानं संशयहेतुरित्यर्थः । अत्र तत्तत्कोटिसहचरितधर्मयोः पृथगन्तर्भावेन कारणताद्वयम्, न तु कोटिद्वयसाहचर्यावच्छिन्नत्वद्वयं धर्मस्यैकविषयतायां निवेश्यैककारणत्वं कल्प्यते, येनोभयसहचरितधर्मभेदादेकस्यापि धर्मस्य विषयतायां साहचर्यावच्छिन्नत्वद्वयासत्त्वेन कोटिद्वयसहचरितव्याप्याभावोभयावगाहिसंशयो न सङ्गृहीतः स्यादित्याह । धर्मस्यैकत्वमिति । निश्चयत्वेन हेतुत्वे संशयासङ्ग्रहात् तत्परित्यागमपि स्फुटयति । ज्ञानस्य च निश्चयत्वमिति ।

न च ज्ञानस्य निश्चयत्वाविवक्षणे कारणतावच्छेदकाभावप्रतियोगिन्यप्रामाण्यग्रहे निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया गौरवमिति वाच्यम् । भवतामप्रामाण्यानिश्चयाभावविशिष्टत्वेन व्याप्यसंशयस्य हेतुत्वान्तरकल्पनेन महागौरवात् ।

एतेन तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां तत्तद्धर्मविषयता अवश्यं विशिष्य निवेश्याः, साहचर्यावच्छिन्नविषयतात्वेन सकलधर्मविषयतानामनुगमे सकलधर्म्यघटितभ्रमत्वग्रहाणामभावकूटस्यैकत्र निवेशनीयतया एकधर्मघटितभ्रमत्वग्रहविषयधर्मा-

न्तरग्रहस्य संशयाजनकत्वापत्तेः, तथा च तत्कोटिसहचरिततद्धर्मवत्ताज्ञानस्य तदभावसहचरिततद्धर्मवत्ताज्ञानसहकारेणैव फलोपधायकत्वमुपेयते, न तु तादृशधर्मान्तरज्ञानसहकारेण गौरवादिति धर्मस्य एकत्वापेक्षेत्यादि परास्तम् । व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणत्वादिकल्पनापेक्षया लाघवेन तत्कोटिसहचरितैकधर्मवत्ताज्ञानेन फलजनने तदभावसहचरितधर्मान्तरवत्ताज्ञानस्यापि क्लृप्तकारणताकस्य सहकारित्वोपगमात् ।

यत्तु तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवत्तानिश्चयजन्यसंशये तादृशधर्माणामपि धर्मितावच्छेदकतया भानमुपेयते, तथा च तत्र विशेष्यतावच्छेदकज्ञानविधयैव तादृशधर्मवत्तानिश्चयस्य हेतुत्वात् संशये न तस्य स्वतन्त्रहेतुत्वमिति व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणत्वमावश्यकमिति तदपि न । तत्कोटिसंशये तद्व्याप्यतद्व्याप्याभावोभयप्रकारज्ञानत्वरूपव्याप्यसंशयत्वेन हेतुत्वं व्याप्यतदभावप्रकारकत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्, सामानाधिकरण्यापेक्षया गुरुशरीरस्य व्याप्यत्वस्य निवेशे गौरवाच्च तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन पृथक् पृथक् कारणत्वान्तरकल्पनाया एवोचितत्वात् । व्याप्यसंशयस्य कोटिद्वयसहचरितधर्मावगाहिनां स्फुटयति । अवगाहते चेति । लिङ्गम् । व्याप्यम् । लैङ्गिकम् । व्यापकम् । लिङ्गतदभावयोर्लैङ्गिकतदभावसहचरितत्वस्य यथासङ्ख्यमन्वयः । व्याप्यसंशयदशायां व्याप्ये व्याप्तिघटकसहचारितत्वस्य ग्रहनियमेऽपि तदभावे व्यापकाभावसहचारग्रहो न नियत इति चेत्? एवमेव, परन्तु यदा व्यापकसंशयस्तदा तद्ग्रहोऽपि फलबलात् कल्प्यते, यत्र च तदग्रहस्तत्र व्यापकसंशयस्यैवापलाप इति भावः ।

(दी०) लिङ्गतदभावयोः प्रत्येकमेकैककोटिसाधारण्येऽपि मिलितयोरसाधारण्यम्, सत्प्रतिपक्षस्थले विरुद्धयोरिव हेत्वोरिति तु टीकाकारानुयायिनः ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षस्थले विरुद्धहेतुद्वयज्ञानस्यासाधारणधर्मवत्ताज्ञानविधया साध्यसंशायकत्वम्, तदभावव्याप्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतायां तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्योत्तेजकतया न हेतुरूपपरामर्शस्य संशयप्रतिबन्धकत्वमिति टीकाकारमतमनुसृत्य व्याप्यसंशयस्या-

व्यसाधारणधर्मज्ञानान्तर्भावं वदतां मतमाह । लिङ्गेति । कोटिसाधारण्येऽपि । कोटिसहचरितत्वेऽपि । मिलितयोरिति । उभयत्वावच्छिन्नयोरित्यर्थः । असाधारण्यम् । तत्तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् । उभयत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तत्कोटिव्यापकत्वग्रहे च व्यापकसंशयोऽपलपनीय एवेति भावः । हेत्वोरित्यत्र प्रत्येकमित्यादिकं सर्वमनुषज्यते ।

अत्रेदमस्वरसबीजम्, शब्दत्वादेः शब्दत्वत्वादिना नित्यत्वादिमद्वावृत्तत्वस्य जातित्वादिना च धर्मिवृत्तित्वस्य ग्रहे संशयानुदयात् येन रूपेणासाधारण्यग्रहस्तेनैव रूपेणासाधारणधर्मस्य धर्मिणि धीः संशयहेतुरुपेया, धूमादिसंशयस्य च धूमधूमाभावाद्युभयत्वेन उभयाविषयकतया कथं संशायकता ? विरुद्धतया गृह्यमाणयोरेकविशिष्टेऽपरप्रकारकमिवोभयत्वेनोभयप्रकारकमपि ज्ञानमनाहार्यमनुभवविरुद्धमिति न संशयस्य तथात्वसम्भवः ।

यदि च तत्तद्रूपावच्छिन्नोभयत्वेनासाधारण्यग्रहसहिततत्तद्रूपावच्छिन्नोभयवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां तत्तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वमेवावच्छेदकं न तूभयत्वसहिततत्तद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकत्वं गौरवादित्युच्यते, तथापि उभयत्वेनासाधारण्यग्रहसहितस्य भावाभावोभयवत्ताज्ञानस्यान्यत्र संशयहेतुताया अक्लृप्तत्वात्तामवलम्ब्य व्याप्यसंशयत्वेन पृथक्कारणताखण्डनानुपपत्तिः, उभयत्वेन तत्तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानसाहित्यं निवेश्य भावाभावोभयप्रकारकज्ञानहेतुतापेक्षया धूमादौ वह्न्यादिव्याप्यत्वग्रहसहितधूमादितदभावप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वेन हेतुतायामेव लाघवात्,

यदि चोभयत्वेनासाधारण्यग्रहसहितभावाभावोभयप्रकारकज्ञानहेतुता तदुभयसमुच्चयस्थले क्लृप्तेत्युच्यते, तथाप्येतन्मते संशयमात्रीयकोटिद्वयमात्रस्यैव मिलितस्यासाधारणतया व्यभिचारिजलत्वादिसंशयाद्व्याप्यधूमादिसंशयस्याविशेषः ।

न च साधारणधर्मदर्शनान्तर्भावमतेऽपि जलत्वादेर्वह्न्यादावभावस्य जलत्वाद्यभावस्य च वह्न्यादेः सहचरिततया तत्संशयविशेष इति वाच्यम् । व्याप्यत्वस्य व्यापकसामानाधिकरण्यनियततया व्याप्याभावत्वस्य च व्यापकाभावसामानाधिकरण्यनियततया तत्तत्कोटिसाधारण्यग्राहकत्वेन संशयोपयोगितया तन्मते व्याप्यसंशय-

स्य संशयान्तरो विशेषात्, असाधारण्यग्रहे च व्याप्त्यादिग्रहस्यानुपयोगात्, एवमेकसम्बन्धेन तत्तत्कोटिमद्व्यावृत्तस्य सम्बन्धान्तरेण धर्मिणि ग्रह संशयानुत्पत्त्या सम्बन्धैक्यमवश्यमपेक्षणीयम्, धूमतद्भावयोश्च मिलितयोः संयोगेन विशेषणताविशेषण वा व्यावृत्तत्वग्रहेऽपि धूमादिसंशये तादृशेन केनापि सम्बन्धेन धर्मिण्युभयप्रकारकताविरहेण कथं संशायकता ?

यत्तु अन्यतरसम्बन्धेन भावाभावोभयस्य व्यावृत्ततया तेन सम्बन्धेन च संशयस्योभयप्रकारकतया संशायकत्वमिति । तदसत् । यद्रूपावच्छिन्नसम्बन्धेन उभयत्वावच्छिन्नस्यासाधारण्यग्रहः अन्यतरत्वरूपतद्रूपावच्छिन्नस्य संसर्गतया संशये ऽभानात् । यद्रूपावच्छिन्नसम्बन्धघटितासाधारण्यग्रहस्तद्रूपाश्रयसम्बन्धेन धर्मिण्यसाधारणधर्मग्रहमात्रस्य संशायकत्वे शब्दत्वं नित्यसम्बन्धेनोभयव्यावृत्तमिति ग्रहदशायां समवायस्यानित्यत्वभ्रमेऽपि अखण्डोपाधिरूपसमवायत्वावच्छिन्नसम्बन्धेन शब्दत्वज्ञानस्य नित्यत्वादिसंशायकतापातादित्याद्युहनीयम् ।

(दी०) इत्थं च साधनाव्यापकत्वसंशये साध्यव्यापकव्यभिचारसंशयात्साध्यव्यभिचारसन्देहो हेतौ स्फुट एव । साध्यव्यापकत्वसन्देहे तु साधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयात्साध्ये साधनाव्यापकत्वसन्देहो बोध्यः । उपाधेस्साध्यव्यापकत्वसन्देहेनाऽऽहितात्साधने साध्यव्यापकव्यभिचारसन्देहात् साध्यव्यभिचारसन्देह इत्थमेव च दलद्वये संशयस्थले व्यभिचारसंशयस्योक्तिसम्भव इत्यपि वदन्ति ।

(गा०) उपाधित्वघटकसाधनाव्यापकत्वादिसंशयस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यसंशयपर्यवसानं दर्शयति । इत्थं चेति । साधनाव्यापकत्वसंशय इति । साध्यव्यापकतावच्छेदकतया निश्चिते शाकपाकजत्वत्वादौ साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वसंशये सतीत्यर्थः । साध्यव्यापकव्यभिचारसंशयात् । स्वस्मिन् । तदव्यापकत्वस्य तस्मिन् स्वाभाववद्वृत्तित्वेन तुल्यवित्तिवेद्यतया साधने साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वसंशयपर्यवसानात् । स्फुट एवे-

ति। व्यापकव्यभिचारस्य व्याप्यव्यभिचारव्याप्यत्वादिति भावः। साध्यव्यापकत्वसन्देहे त्विति। साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वनिश्चयविषयधर्मे साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वसंशये त्वित्यर्थः। साधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयादिति। व्यापकत्वव्याप्यत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यतया साध्यतावच्छेदके साधनाव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपसाधनाव्यापकतावच्छेदकत्वव्याप्यधर्मसंशयादित्यर्थः। साध्ये। साध्यतावच्छेदके। साधनाव्यापकत्वसन्देहः। साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वरूपव्यभिचारसंशयः। अत्र साधने उपाधिव्यभिचारस्य निश्चितत्वेन संशयायोगात् तत्र तत्संशयाधीनसाध्याभाववद्वृत्तित्वसंशयानवकाश इत्याशयः। तत्रापि हेतुधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारसंशयमुपपादयतामत आह। उपाधेरिति। उपाधेः। उपाधितावच्छेदकस्य। साध्यव्यापकत्वसन्देहेन। विशेषणीभवत्साध्यव्यापकत्वसंशयेन। आहितात्। साधने साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वविशेषितोपाधितावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वसंशयादित्यर्थः। अत्र च संशये साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्य उपलक्षणतयैवाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानोपाधितावच्छेदके भानम्, उपाधितावच्छेदकतया भानासम्भवात्, तादृशभाने तन्निश्चयस्यापेक्षितत्वात्।

न च व्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेणैवोपाधितावच्छेदकभानं न तु तद्गतासाधारणरूपेणापीति तादृशसंशयस्य व्यापकतावच्छेदकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकतयाऽवच्छेदकतया भानेऽपि न तन्निश्चयोऽपेक्षित इति वाच्यम्। व्यापकतावच्छेदकमेयत्वादिविशिष्टस्य केवलान्वयितया व्यापकतावच्छेदकत्वविशिष्टावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या संशयेनास्पर्शात्।

न च व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षिततद्धर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वसंशयोऽपि दुर्घटः, तद्धर्मावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वनिश्चयस्य तद्विरोधित्वादिति वाच्यम्। उपलक्षणीभूतव्यापकतावच्छेदकत्वमात्रपुरस्कारेणोपाधितावच्छेदकभानोपगमात् तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वनिश्चयस्य च विशेषतस्तद्धर्मावगाहितत्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वसंशयं प्रत्येव विरोधितया व्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेण तदवगाहिसंशयस्याप्रत्यूहत्वात्।

न च विशेषणसन्देहाद्विशिष्टसंशयो भवन् विशेषणसंशयधर्मितावच्छेदकमवश्यमुल्लिखतीति नियमः प्रामाणिकः, दण्डी पुरुष इति निश्चयादशायां पुरुषस्य दण्डो रक्तो न वेति संशयात् रक्तदण्डवान् पुरुष इत्यादिनिश्चयासत्त्वे रक्तवान् न वा पुरुष इत्यादिसंशयस्योपगमात् ।

न चाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छेदकतया वा भासमाने नोपलक्षणस्य प्रकारतया भानम्, नीलो घटो नास्तीत्याद्याकारकस्य घटादिसामान्याभावग्रहस्य नीलदण्डवान्नास्तीत्याकारकस्य दण्ड्यादिसामान्याभावादिग्रहस्य वाऽननुभविकत्वादिति कथं व्यापकतावच्छेदकत्वमुपलक्षणतया साध्यतावच्छेदकेऽवगाहमानो व्यापकव्यभिचारसंशय इति वाच्यम् । प्रतियोगिताया यत्र प्रतियोगिसंसर्गतया भानं तत्रैव तथा नियमात् । अत्रोपाध्यभावे उपाधितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वाभावे तादृशाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च प्रकारतयैव भानोपगमात् । इत्थमेव चेति । विशेषरूपावच्छिन्ने यत्र धर्मिणि यद्रूपं सन्दिग्धं विशेषरूपावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नतद्धर्मिघटितकोटितावच्छेदकावच्छिन्नविषयकसंशयोपगमेनैवेत्यर्थः ।

दलद्वयेति । साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयेत्यर्थः । उक्तिसम्भव इति । अन्यथा साधनाव्यापकत्वनिश्चयस्थले साध्यव्यापकत्वसन्देहे साध्ये साधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयात् साधनाव्यापकत्वसन्देहसम्भवेऽपि यत्र साधनाव्यापकत्वमप्युपाधौ सन्दिग्धं तत्र साध्यव्यापकत्वस्य सन्दिग्धतया साधने साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारस्येव साध्ये सन्दिग्धसाधनाव्यापकत्वविशेषितोपाधिव्याप्यत्वस्यापि संशयासम्भवेन व्यभिचारसंशयाधानानिर्वाहादिति भावः । साधनाव्यापकत्वनिश्चयस्थले उक्तरीत्या साध्ये साधनाव्यापकत्वसंशयस्यानुमित्यौपयिकव्यापकतानिश्चयत्वविरोधिनः सुघटतया हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वसम्पादनाय प्रयासो विफल इत्यस्वरसो वदन्ति इत्यनेन सूचितः ।

(चि०) यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये

शाकाद्याहारपरिणतिजत्वम् । न च तेनैव हेतुना शाकपाकजत्वमपि साध्यम्, तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वादुभयस्यापि साधने ऽर्थान्तरम्। श्यामत्वमात्रे विवादो न तूभयत्र। न चैवं धूमाद्वह्न्यनुमानेऽपि वह्निसामग्र्युपाधिस्स्यात्। तत्र वह्निनेव तत्सामग्र्याऽपि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्चयात्, अत्र तु मित्रातनयत्वव्याप्यश्यामसामग्र्या स्थातव्यमित्यत्र कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिग्राहकाणामभावात् । अत एव साध्यसामग्र्या सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिग्राहकमस्ति तत्र सामग्री नोपाधिः, यत्र तु तन्नास्ति तत्र साऽप्युपाधिरित्यभिसन्धाय सामग्री च क्वचिन्नोपाधिर्न तु सर्वत्र इत्युक्तम्। यथा तुल्ययोगक्षेमयोरुपाधेर्व्यापकतासन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वाणुत्वादिः, यथा च शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे ।

(दी०) उभयेति । एकांशेऽपरस्यैकविशिष्टापरसाध्यतायान्तु एकैकस्योपाधित्वमिति तु तत्त्वम् । ईश्वरेति । वस्तुतः सद्धेतावपि तत्त्वाग्रहदशायामुपाधिसन्देहेन व्यभिचारसन्देह इति भावः ।

(गा०) परार्थस्थले सन्दिग्धोपाधितया उद्भावितस्य शाकपाकजत्वस्य साधनाव्यापकत्वसंशयनिरासाय श्यामत्वसंशयविषयमित्रातनये शाकपाकजत्वसाधने श्यामत्वस्योपाधित्वं मणिकारेणोक्तम्, युगपदुभयसाधने साध्यतया न कस्याप्युपाधित्वसम्भव इत्यभिमानेन युगपदुभयसाधनमाशङ्क्य चार्थान्तरेण तद् दूषितम्। तत्र च श्यामत्वे इव शाकपाकजत्वेऽपि विवादसम्भवान्नार्थान्तरमित्यालोच्य एकदा उभयानुमानमुपाधिनैव स्वयं दूषयति ।

एकांशेऽपरस्येति । उपाधित्वमित्यग्रिमेणान्वयः । साध्यं च नापोधिरिति प्रवादस्य तद्रूपावच्छिन्नसाधने तद्रूपावच्छिन्नस्य नोपाधितयोद्भावनमित्यर्थकत्वादिति भावः ।

नन्वस्तु विभिन्नरूपेणोभयसाधने एकांशे ऽपरस्योपाधित्वम्, उभयत्वेनैकविशिष्टापरत्वेन वोभयं साधनीयमित्यत आह । एकविशिष्टापरेति । उभयत्वावच्छिन्नस्याप्युपलक्षणमेतत् । एकैकस्येति । प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य उभयस्यैवेत्यर्थः । साध्यस्य भिन्नरूपेणोपाधितायामविवादादिति भावः ।

मूले न चैवमिति । एवम् । साध्योत्पादप्रयोजकशाकपाकजत्वस्य साधनाव्यापकत्वसंशयेन सन्दिग्धोपाधित्वे । वह्निसामग्री । वह्न्युत्पादप्रयोजिका सामग्री । उपाधिः । सन्दिग्धोपाधिः । स्यात् । अनौपाधिकत्वनिश्चयात् । व्याप्तिग्राहकतर्कसम्भवेन तन्निश्चयात् । तथा च साधनाव्यापकत्वसंशयायोगेन न तत्सामग्र्याः सन्दिग्धोपाधित्वमपीति भावः । श्यामसामग्र्या । शाकपाकजत्वेन । व्याप्य स्थातव्यम् । व्यापनीयम् । इत्यत्र । इति निश्चयविषयतयाऽभिमतयोऽर्मित्रातनयत्वशाकपाकजत्वयोः । कार्यकारणभावादीनामभावात् । अभावेन तादृशानिश्चयासम्भवात् । अत्र हेतुगर्भविशेषणं व्याप्तिग्राहकाणामिति । साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धोपाधिमुदाहरति । यथा तुल्ययोगक्षेमयोरिति । सतोरिति शेषः । योगक्षेमयोस्तुल्यत्वे सतीत्यर्थः । साध्ये साधनस्य उपाधौ च साध्यस्य व्यापकताग्राहकसामग्रीसाम्य इति यावत् ।

नन्वीश्वरसाधकसदनुमाने कथं शरीरजन्यत्वादेरुपाधित्वमुक्तमित्यत आह । दीधितौ वस्तुत इति । वस्तुगत्येत्यर्थः । तत्त्वाग्रहदशायाम् । अनुकूलतर्कानवतारेण सद्धेतुत्वाग्रहदशायाम् । उपाधिसन्देहेन शरीरजन्यत्वादावुपाधित्वसंशयेन । व्यभिचारसन्देह इति । अतोऽनुपाधेरपि तस्य उपाधित्वसंशयविषयतया दूषकत्वमिति शेषः ।

उभयसंशयस्थलमुदाहरति मूले । यथा चेति । सन्दिग्धानैकान्तिकवदिति दूषकत्वमात्रांशे दृष्टान्तः । तथा च व्यभिचारसन्देहस्येव उपाधिसन्देहस्याप्युद्भावनं युज्यत एवेति भावः ।

(चि०) यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोग इति । तन्न, सन्दिग्धानैकान्तिकवद्व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषकत्वात् ।

(दी०) सन्दिग्धेति । न चानैकान्तिकत्वसन्देहः प्रतिबन्धको न तु तज्ज्ञानमिति तदर्थं तदुद्भावनमफलमिति वाच्यम् । अनैकान्तिकत्वसंशयान्मम व्याप्तिग्रहो मा भूदित्यभिप्रायेण प्राचां हेतुदोषत्वेनासाधकतासाधकतया जिज्ञासादिद्वारा परम्परया सन्देहोपयोगित्वेन च तदुद्भावनस्य साम्प्रदायिकत्वात् । उपाधित्वस्य संशये निश्चये च जायमानं यज्ज्ञानमनुमितिं विरुणद्धि तदेवास्य दूषकताबीजमित्यभिप्रायेणाह । सन्दिग्धेति । तद्व्यतिरेकस्य क्वचिद्व्यापकत्वेन क्वचिच्च पक्षधर्मत्वेन सन्दिग्धत्वाद् बाधोन्नीतेति ।

(गा०) व्यभिचारसंशयोद्भावनमेव न घटत इत्याशङ्कते दीधितौ । न चेति । न तु तज्ज्ञानमिति । न व्यभिचारसंशयस्य विषयो हेतुरिति संशयज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यर्थः । तदर्थम् । सन्देहज्ञानफलकम् । अफलम् । अनुपयुक्तफलम् । तथा च सन्दिग्धोपाधेर्व्यभिचारसंशयाधायकतया दूषकत्वेऽपि तत्सन्देहोद्भावनं सुतरामफलमिति भावः । मा भूत् । न भवति । इत्यभिप्रायेण । एतदर्थबोधनेच्छया । तवात्र व्याप्तिरनुमता नवेति प्रतिवादिनं प्रति मध्यस्थानुयोग उक्ताभिप्रायेण व्यभिचारसंशयोद्भावनसङ्गतावपि तादृशानुयोगं विना तदुद्भावनमसङ्गतम्, अतस्तदपि प्रकारान्तरेण सङ्गमयति । प्राचामिति । दोषेणैवासाधकत्वसाधनं साम्प्रदायिकमते उक्तं प्राचां हेतुदोषत्वेनेति । ज्ञायमानं सद्यदनुमितिविरोधीति तस्यैव स्वमते हेतुदोषतया व्यभिचारसन्देहस्य च स्वरूपसत एव तथात्वेन न तथात्वसम्भव इत्यत उक्तं प्राचामिति । एतदनुशयेनैव प्रकारान्तरमाह । जिज्ञासादिद्वारेति । प्रतिवादिना स्वसंशयो-

द्भावने संशयप्रयोजकजिज्ञासोदयेन तत्प्रयोजकरूपप्रतिसन्धाने सति सामग्रीवशान्मध्यस्थस्यापि संशयो भवतीति संशयोद्भावनस्य संशयोपयोगित्वेन तस्य सम्प्रदायसिद्धत्वादित्यर्थः । परम्परया यदुद्भावनं संशयोपयोगि तस्याप्युद्भावने ऽन्येषामपि तथाविधानामुद्भावनप्रसङ्ग इत्याशङ्कावारणाय साम्प्रदायिकत्वादित्युक्तम् । तथा चान्येषां तथाविधानामुद्भावनमसाम्प्रदायिकत्वान्न क्रियत इति भावः ।

(चि०) उपाधेरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकतया इदानीमुपाधेर्दूषकताबीजं निरूप्यते । नाप्यस्य व्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वम, तदा हि सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात् । न च प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकबलार्थमुद्भावनम्, शतमप्यन्धानां न पश्यतीति न्यायात्, एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च । व्याप्तिपक्षधर्मते हि बलम्, तच्च तुल्यमेव, न तु भूयस्त्वमपि, एकस्मादप्यनुमितिदर्शनात् । सन्दिग्धोपाधेरदूषकतापत्तेश्च, तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् । अपि चैवं बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात्, व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् ।

(गा०) मूले प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकबलार्थमिति । प्रतिपक्षः । प्रतिसाध्यसिद्धेर्विरोधी प्रकृतसाध्यसाधको हेतुः, तस्य बाहुल्यमनेकता, तदभिन्नं यदधिकबलं तदर्थमित्यर्थः । उद्भावनमित्यत्र न चेत्यस्य सम्बन्धः । अत्र हेतुः व्याप्तिपक्षधर्मते हीत्यादि । हि । यस्मात् । व्याप्तिपक्षधर्मते । तयोर्ज्ञानम् । बलम् । शतमपीति । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानासत्त्व इत्यादिः । कार्यप्रयोजकस्य कस्यचिद्विरहे एकजातीयानेककारणान्तरसत्त्वेऽपि फलानुत्पत्तिरिति न्यायेन भूयोभिरपि प्रतिहेतुभिरनुमितिप्रतिबन्धरूपफलानिर्वाहादित्यर्थः । एकेनापीति । व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां ज्ञायमानेनेत्यादिः । प्रतिबन्धात् । कार्यस्य । व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां एकमात्रहेतुज्ञानस्यापरानुमितिबन्धकताप्रयो-

जकं विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वं दर्शयति। एकस्मादपीति।

ननु सन्दिग्धोपाधेरदूषकतापत्तेरिति मूलमसङ्गतम्, तस्य सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वासम्भवेऽपि व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषकत्वसम्भवादित्याशङ्क्याह दीधितौ। उपाधित्वस्येति। उपाधित्वस्य संशयो निश्चयश्चानुमितिविरोधियद्विषयकज्ञानजनकस्तद्विषयकज्ञानजनकत्वमेवास्य सन्दिग्धोपाधेर्दूषकताबीजमिति नियमाभिप्रायेणेत्यर्थः। तथा च सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेन निश्चितोपाधेर्दूषकत्वमते उपाधित्वनिश्चयस्य नानुमितिविरोधिव्यभिचारज्ञानजनकत्वमिति न तत्संशायकतया सन्दिग्धोपाधेर्दूषकतासम्भवः। अस्येत्यत्रेदंशब्दस्य नोपाधिसामान्यपरत्वम्, तथा सत्युपाधित्वसंशयस्य साध्यव्यापकाभावज्ञानजनकतया दूषकत्वान्निश्चितोपाधेरपि तद्द्वारा दूषकत्वानुपपत्त्या उपाधिमात्रस्यैवादूषकतापत्त्या सन्दिग्धेत्यभिधानासङ्गतेः। सन्दिग्धोपाधेः सत्प्रतिपक्षानुत्थापकत्वे तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वादिति मूलोक्तहेतुर्न साधकः, साधनाव्यापकत्वेन निश्चितस्य साध्यव्यापकत्वेन च सन्दिग्धस्योपाधेर्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वादिति पूरयन् व्याचष्टे तद्व्यतिरेकस्येति। क्वचिदिति। साध्यव्यापकतासंशयस्थल इत्यर्थः। क्वचिच्चेति। साधनाव्यापकत्वसंशयस्थले चेत्यर्थः।

(चि०) पक्षवृत्तिश्चोपाधिर्न स्यात्, यथा घटोऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वम्, अन्धकारो द्रव्यं स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्राश्रावणत्वम्, तद्व्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात्, न च नायमुपाधिः, तल्लक्षणसत्त्वात्, अन्यथाऽपि दूषकत्वसम्भवाच्च, किञ्च साध्यव्यापकव्याप्यत्वेनोपाधेस्साध्याव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्षः? न ह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः। नापि व्याप्तिविरहरूपतया, असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरासात्। नाप्यनौपाधिकत्वज्ञानस्य, व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन

व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावः । न ह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यव्याप्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्युक्तम् ।

(दी०) ननु बाधे ऽवतीर्णे तत एव हेतोरसाधकत्वात्कृतमुपाधिना, न वाऽसाधारण्यम्, पक्षस्यैव सपक्षत्वात्, अवतीर्णे तु नोपाधित्वम्, पक्षेतरान्तरवत्साध्यव्यापकताया एवाग्रहात् अनुकूलतर्कादिना कथञ्चित्तद्ग्रहे च नासाधारण्यम् व्यतिरेकितयाऽन्वयव्याप्त्यग्रहस्य सत्प्रतिपक्षतया च सत्प्रतिपक्षान्तरस्याकिञ्चित्करत्वात्, इत्यरुचेराह । पक्षवृत्तिश्चेति । पक्षे तद्ग्रहदशायां तदभावग्रहासम्भवादिति भावः । व्याप्तिविरहरूपतां निरस्य व्याप्तिज्ञानाभावद्वारकतां निरस्यति । नापीति । अनौपाधिकत्वज्ञानस्य । औपाधिकत्वज्ञानाभावस्य । कारणविघटकतया । कारणाभावरूपतादृशज्ञानविषयतया । अनौपाधिकत्वज्ञानस्य कारणत्वं नान्वयव्यतिरेकासिद्धम्, परन्तु सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया विना कारणीभूतज्ञानविघटनमसम्भवित्वेन कल्पनीयम्, सैव त्वसिद्धेति दूषणतात्पर्याद्यथाश्रुतमेव साधीय इत्यपि वदन्ति । व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्यत्वज्ञाने । अन्तर्भावः तद्द्वारा दूषकत्वम् ।

(गा०) बाधोन्नीतेत्यादि दूषणमुद्धृत्य दूषणान्तरमवतारयति नन्वित्यादिना । बाधे वह्न्याद्यावुष्णत्वादौ । निश्चित इत्यर्थः । तत एव । बाधावतारादेव । हेतोः । कृतकत्वादेः । असाधकत्वात् । अनुष्णत्वादेरसाधकत्वात् । कृतमुपाधिनेति । तथा च तदा पक्षेतरस्यादूषकत्वेऽपि क्षतिविरहादिति भावः । सपक्षत्वात् । साध्याभावरूपसाध्यवत्त्वेन निश्चितत्वात् । हेतोश्च तदव्यावृत्तत्वादिति शेषः । अनवतीर्णे त्विति । बाध इत्यनुषज्यते । नोपाधित्वम् । नैव दूषकत्वम् ।

पक्षेतरान्तरत्वादिति। पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयपक्षेतरत्व इवे-त्यर्थः। साध्यव्यापकताया एवाग्रहादिति। पक्षे साध्यसन्देहस्य व्यभिचारसंशयतया साध्यव्यापकतानिश्चयप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। व्यापकताग्राहकानुकूलतर्कसत्त्वे व्यभिचारसंशयो ऽकिञ्चित्कर इत्यत आह। अनुकूलेति। आदिपदात् स्वतस्सिद्धव्यभिचाराग्रहपरिग्रहः। नासाधारण्यम्। तदभावस्य दोष इति शेषः। व्यतिरेकितया। साध्याभावगमकतौपयिकसाध्यव्यापकतानिश्चयविषयप्रतियोगिरूपव्यतिरेकप्रतियोगितया। अन्वयव्याप्त्यग्रहस्य। असाधारण्यप्रयुक्तस्य। अकिञ्चित्करत्वादित्यग्रिमेणान्वयः। सत्प्रतिपक्षतया। प्रतिरोधमात्रफलकतया। सत्प्रतिपक्षान्तरस्य। असाधारणतया विरोधिसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्यापकतान्तरग्रहविषयप्रतियोगित्वकस्य। पक्षवृत्तिश्चेति मूलं पक्षवृत्तितया गृह्यमाणपरमित्याशयेन तस्य दूषकत्वानुपपत्तिबीजमाह। पक्ष इति।

मूले तल्लक्षणसत्त्वादिति। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपलक्षणसत्त्वादित्यर्थः। साधनाव्यापकत्वस्थले पक्षावृत्तित्वप्रवेशे उक्तधर्मेषु लक्षणासत्त्वनिर्वाहमालोक्य अन्यथाऽपीति। व्यभिचाराद्युन्नायकतया ऽपीत्यर्थः। दूषकत्वसम्भवादिति। तथा च नोपाधित्वानभ्युपगमसम्भव इति भावः। साध्याव्यापकत्वे। साध्याव्यापकत्वग्रहे। अव्यापकेति। अव्यापकत्वेन गृहीतेत्यर्थः। अव्याप्येति। अव्याप्यतया गृहीतेत्यर्थः।

नापि व्याप्तिविरहरूपतयेत्यादिना व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भावशङ्काया निराकृतत्वात्। नाप्यनौपाधिकत्वेत्यादिना पुनस्तदन्तर्भावशङ्कानिराकरणस्यासङ्गतिरित्याशङ्कां निराकरोति दीधितौ। व्याप्तिविरहेति। अत्रानौपाधिकत्वज्ञानरूपव्याप्तिज्ञानकारणविघटकतयोपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वं यथाश्रुतार्थः, तदर्थपरत्वे भिन्नधर्मकतया उपाधित्वप्रकारकज्ञानस्य स्वतो व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकताखण्डनमनाशङ्कितनिराकरणमित्याशङ्क्य तद्ग्रन्थं व्याप्तेरनौपाधिकत्वरूपताविरहेऽपि व्याप्तिग्रहे स्वत उपाधिज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यर्थकतया व्याचष्टे। अनौपाधिकत्वेति। औपाधिकत्वज्ञानं साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वाभ्यां कस्यचिद्धर्मिणो ज्ञानम्, न तु साधनधर्मिकं स्वाव्यापकसाध्यव्यापकत्वज्ञानम्, असमानधर्मिकतया

प्रतिबन्धकताखण्डनपराग्रिममूलग्रन्थासङ्गतेः । अभावरूपकारणप्रतिबन्धकासम्भवाद्विघटकपदस्य प्रतिबन्धप्रयोजकार्थकता न सम्भवतीत्यन्यथा व्याचष्टे । कारणेति । तादृशज्ञानेति । औपाधिकत्वज्ञानेत्यर्थः । असिद्ध्यन्तर्भावनायोपाधिनिष्ठतासम्पत्तये ज्ञानविषयतापर्यन्तानिवेशनम् । यथाश्रुतेऽप्यग्रिमदूषणग्रन्थं सङ्गमयतां मतमाह । अनौपाधिकत्वज्ञानस्येति । विनाकारणीभूतज्ञानविघटनं सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया असम्भवित्वेनेति योजना । सोपाधित्वज्ञानस्येति । भिन्नधर्मितासम्पत्तये पूर्ववद्व्याख्येयम् । असम्भवित्वेनि । जनकज्ञानं विघटयत एवेत्यादिनियमादिति भावः । सैव । तस्य प्रतिबन्धकतैव । असिद्धा । भिन्नधर्मिकत्वात् । सोपाधित्वज्ञानप्रतिबन्धकताया अनौपाधिकत्वज्ञानहेतुत्वसाधकतया शङ्कितुरभिप्रेतत्वे उपाधिज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकस्य कारणाविघटकत्वकथनासङ्गतिरिति तत्प्रतिबन्धकतायाः शङ्कितुरनभिप्रेततया तन्निराकरणानौचित्यमत्रास्वरसबीजम् । व्याप्तग्राह्यभावानात्मकत्वे व्याप्यत्वासिद्धहेत्वाभासेऽन्तर्भावासम्भवात् व्याप्यत्वासिद्ध इत्यादिकं कथितव्याप्तिज्ञानाभावद्वारकत्वार्थकतया व्याचष्टे । व्याप्यत्वासिद्ध इति ।

(चि०) न च साध्यव्यापकाव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यम् । न हि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणम् , येन तत्प्रतिबन्धकं स्यात्, किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वज्ञानद्वारा । नापि व्यभिचारोन्नायकत्वेन, यथा हि साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुपाधेरप्यनुमेयम् , व्याप्तिग्राहकसाम्यात् । नापि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया, साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधे-

रेव साध्याव्यापकत्वसाधनात् । तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति ।

(दी०) भिन्नधर्मिकत्वं परिहरन्नाह । न चेति । न हीति । विरोधिविषयकत्वाभावेन साक्षात्प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति भावः । साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमित्युभयत्रैव बहुव्रीहिः । तस्मादित्यादेरदूषणं चेति शेषः ।

(गा०) भिन्नधर्मिकत्वापरिहारेण न चेत्यादिना उपाधिज्ञानदशायां व्याप्तिज्ञानोत्पत्त्यसम्भवकथनेन तस्य प्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापनं न सङ्गच्छते, तद्दशायामन्यत्र व्याप्तिज्ञानानुत्पादस्य परासिद्धत्वादिति भिन्नधर्मिकत्वपरिहारेण सोपाधित्वग्रहस्य व्याप्तिग्रहानुत्पादप्रयोजकत्वप्रदर्शनपरतां तद्ग्रन्थस्याह । भिन्नेति । बाधादिबुद्धेर्विशिष्टबुद्धाविव जनकज्ञानाविरोधित्वेऽपि सोपाधित्वज्ञानस्य समानधर्मिकव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीति कथं न हीत्यादिना जनकज्ञानाविरोधित्वेन तत्प्रतिबन्धकताखण्डनमित्याशङ्कानिराकरणाय प्रकृते बाधादिबुद्धिवैधर्म्यं दर्शयति । विरोधीति । ग्राह्याभावादीत्यर्थः । असम्भवादिति । ग्राह्याभावाद्यविषयकज्ञानस्य साक्षादप्रतिबन्धकत्वनियमादिति भावः ।

मूले येनेत्यस्य कारणविघटनद्वारेति शेषः । तर्हि किन्द्वारेत्याकाङ्क्षायामाह । किन्त्विति ।

तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमिति मूलस्य यथाश्रुतासङ्गतिः, उपाधौ साध्यव्यभिचारज्ञानस्य उपाधित्वघटकसाध्यव्यापकताज्ञानाविरोधितया ऽप्रसक्तत्वात् साध्यव्याप्याव्यभिचारस्य साध्य एव साध्यव्यभिचारव्यभिचारितया तदनुमापकत्वात्, इत्यतो व्याचष्टे । उभयत्रैव बहुव्रीहिरिति । साध्यव्याप्यव्यभिचारि यस्येति बहुव्रीहिणा तृतीयान्तस्य व्याप्याव्यापकत्वेनेत्यर्थः, साध्यं व्यभिचारि यस्येति बहुव्रीहिणा चरमपदस्य साध्याव्यापकत्वमित्यर्थः । इति नोक्तदूषणद्वयावकाश इति भावः । क्लृप्तदोषानन्तर्भावे उपाधेरदूषकत्वमपि सम्भवतीति उपाधिर्हेत्वा-

भासान्तरमिति निर्भरो नोपपद्यत इत्यतः पूरयति । अदूषणं वेति(१) ।

(चि०) उच्यते । आर्द्रेन्धनवत्त्वादेस्तर्कादिना साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे निश्चिते दूषकताबीजचिन्तनम्, यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्शने-नोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चय एव नास्ति, तदोपाधित्वनिश्चयाभावाद् दूषकतैव नास्तीति क्व बहिर्भावान्तर्भावचिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया स्वातन्त्र्येण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्चयो वाच्यः, तेन विना तेषामभावात् । तस्मादुपाधिनिश्चयाद्व्यभिचारनिश्चयः तत्संशयात्तत्संशय इति व्यभिचारज्ञानद्वारा । साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया वोपाधेर्दूषकत्वम् । यद्वा साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तितया साध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयम् । न च साधनाभाववद्वृत्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम् । उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकवत् । अवृत्तिगगनादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनव्यापकत्वाच्च ।

(दी०) दूषकताबीजचिन्तनमिति निश्चयदशामधिकृत्य । यन्निश्चयद्वारोपाधित्वनिश्चयस्य दूषकत्वं तत्संशयद्वारा तत्संशयस्यापि तथात्वमिति भावः । व्यभिचारज्ञानद्वारेति । मानसे व्यभिचारनिश्चये उपाधिज्ञानं विशेषदर्शनरूपत्वेनोपयुज्यते, व्यभिचारानुमानं पुनरग्रे वक्ष्यति ।

---

(१) इतः परं समाप्तिपर्यन्तं पुस्तकान्तरे पाठो न दृश्यते ।

(गा०) साध्यव्यापकतायास्साधनाव्यापकताया वा निश्चयविरहेऽपि सन्दिग्धोपाधेर्दूषकतया तन्निश्चयस्थल एव दूषकताबीजविचार इति मूलोक्तासङ्गतिमाशङ्क्याह। दूषकतेति। निश्चयदशामिति। उपाधिना दूषकत्वदशाभिप्रायेणेत्यर्थः। उपाधित्वसंशयदशायां कथं दूषकत्वमित्याकाङ्क्षापूरणाय भावं व्याचष्टे। यन्निश्चयेति। तत्संशयस्यापीति। उपाधित्वसंशयस्यापीत्यर्थः। इदानीं व्यभिचारसंशयद्वारकत्वमुपाधिसंशयस्य सामान्यतोऽभिप्रेतम्, तत्संशयात्तु तत्संशय इत्यग्रिमग्रन्थेन च विशेषतस्तदभिधास्यत इति न पौनरुक्त्यम्। व्यभिचारज्ञानद्वारेति मूले ज्ञानपदस्यानुमितिसंशयोभयपरत्वे यद्वेत्यादिना वक्ष्यमाणस्य व्यभिचारोन्नायकतापेक्षस्यानेन सह पौनरुक्त्यमित्यत आह। मानस इति। उपयुज्यत इत्यत्रोक्तम्, न तु तदनुमापकत्वमिति शेषः। व्यभिचारानुमानम्। उपाधिव्यभिचारानुमापकम्।

(दी०) व्याप्तीति। साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपविरहः साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वपर्यवसन्नः साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वविरहो वोन्नेयः, न तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम्, स्वत्वस्याननुगतस्याभावेन तत्तत्साधनपर्यवसाने साध्यप्रसिद्धिमात्रेणैव कृतार्थत्वात्। साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वेन हेतौ साध्यव्यभिचारित्वं साधनाव्यापकोपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये साधनाव्यापकत्वमनुमेयमिति तु नव्याः। व्यतिरेकिणि साधने व्याप्तिविरहस्य व्यभिचारस्य चोन्नयने उपाधिः साधनाभाववद्वृत्तित्वम्। व्यभिचारास्फुटतादशायामुपाध्यनुसरणाद्यत्राधिकरणे हेतोः साध्यव्यभिचारित्वं तदीयधर्मे नास्य साध्याव्यापकत्वग्रहः। उपाधिमात्रेति। तेनापि व्यभिचारानुमाने तत्रापि तथाविधोपाधिसम्भवादिति भावः। वस्तुतस्तु व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्याव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यापकभावव्याघातापत्त्या हेतोः सा-

ध्यव्याप्यत्वेन साधनाभाववद्वृत्तित्वस्य साध्याव्यापकत्वान्नोपाधित्वमिति तत्त्वम् । अवृत्तीति व्याप्यत्वाभावसाधनाभिप्रायेण । साधनाव्याप्यस्योपाधित्वे च नैष दोषः ।

(गा०) व्याप्तिविरहोन्नायकतया वेत्यत्र स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्विवक्षितत्वेऽसङ्गतिः, तादृशव्याप्तेः सोपाधिसाधनघटिताया अप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धेः,साधनान्तरघटिततादृशव्याप्तिविरहग्रहस्य च प्रकृतव्याप्तिग्रहाविरोधित्वात्, तद्वदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तेर्विवक्षितत्वे तदभावो व्यभिचार एवेति कल्पभेदानुपपत्तिः, अतो व्याप्त्यन्तरपरतामाह । साध्येत्यादि । तथा च धूमादावेव धूमादिरूपसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्याप्तेः प्रसिद्ध्या आर्द्रेन्धनादिव्यभिचारेण वह्न्यादौ तदभावसाधने न दोष इति भावः । अवच्छेदकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषः, स्वत्वघटिततया ऽननुगमेन विशिष्य साधनतावच्छेदकानां निवेशनीयतया व्यभिचारिणि प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् ।

ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्तादिहेतोः साध्यसम्बन्धितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वादिमत्त्वादुपाधिव्यभिचारेण तत्रापि तदभावसाधने बाध इत्यत आह । साधनेति । साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वेति । तथा च शुद्धसत्तात्वादिरूपसाधनतावच्छेदके उपाध्यभाववद्वृत्तितावच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वं साधनीयम्, तत्र च न बाधावसरः, तत्तत्साधनतावच्छेदके तदवच्छेदकत्वावगाहिनो ऽनुमितिजनकज्ञानस्य विरोधितयोपपत्तेरिति भावः । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वघटितोक्तव्याप्तेर्व्याप्तिवादे स्वयं दूषितत्वादव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावस्योन्नायकतामाह । साध्यवदिति । विरहो वेति । एतादृशव्याप्तिविरहो न व्यभिचाररूपः, अपि तु तदतिरिक्तोऽवृत्तिवृत्तिः साधनाभावरूपव्याप्त्यप्रसिद्धप्रतियोगिकश्चेति सामञ्जस्यम् ।

यदि च लाघवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टवृत्तिमत्त्वमेव व्याप्तिरुच्यते, तदा तदभाव एवात्र विवक्षितः । ननु स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्याभावस्याप्रसिद्ध्या साधनासम्भवेऽपि स्वाव्यापकसाध्यकत्वस्य प्रसिद्धस्य साधनं कथमुपेक्षितम्, तज्ज्ञानस्यापि

स्वहेतुकानुमितिजनकज्ञाने साध्यांशे स्वव्यापकत्वभानाविरोधित-योपयुक्तत्वादित्यत आह। न त्विति। स्वसमानेति। स्वसमानाधि-करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छेदककत्वमित्यर्थः। उ-न्नेयमिति विपरिणतेन सम्बन्धः। तत्तत्साधनपर्यवसाने। विशिष्य तत्तत्साधनानां साध्यविशेषणाद्यव्यापकत्वघटकतया निवेशने। कृतार्थत्वादिति। उक्तसाध्यप्रसिद्धावेव प्रकृतसाध्यविशेषणतया प्रकृतसाधनाव्यापकत्वभानेन तस्या एव प्रकृतसाध्यसाधनव्याप्ति-ग्रहप्रतिबन्धकतया समीहिते सिद्धे साधने उपाधिव्यभिचारेण स्वा-व्यापकसाध्यकत्वानुमानवैयर्थ्यात्। साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्ट-साध्यसामानाधिकरण्याभावसाधनेऽपि साधने विशेष्यविशेषण-भावानापन्नाव्यभिचारसाध्यसामानाधिकरण्योभयप्रकारकानुमिति-जनकज्ञानस्य विशिष्टाभावप्रकारकज्ञानाप्रतिबध्यस्य सम्भवाद्य-भिचारिमात्रसाधनेनैव चानुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकसम्भवाद्वि-शिष्टाभावानुमानमफलमित्यालोच्याव्यभिचाररूपव्याप्तिग्रहविघट-नाय व्यभिचारः साधने साधनीयः व्यापकसामानाधिकरण्यरूप-व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धाय परसाध्ये साधनाव्यापकत्वमेव साधनीयम्, न तु साधने स्वाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं स्वाव्यापकसाध्य-कत्वं वा, येन साध्याप्रसिद्ध्यादिरिति निष्कृष्टमतमाह। साध्येति। केवलान्वयिनि साधने व्यभिचाराद्यनुमानेऽप्रसिद्ध्या साधनाभाव-वद्वृत्तित्वोपाधिशङ्कानवकाशाद्व्यतिरेकिसाधनपक्षकव्यभिचाराद्य-नुमानपरतां शङ्काग्रन्थस्याह। व्यतिरेकिणीति। व्यभिचारानुमाने तादृशोपाधेः साध्यशून्ये ऽवृत्तौ वक्ष्यमाणसाध्याव्यापकत्वासङ्गतेर्व्य-भिचारानुमान एव च तस्य सम्भवदुक्तिकोपाधिताकतया च श-ङ्काया उभयानुमानपरतामाह। व्याप्तीति। ननु व्यभिचारनिरूपका-धिकरणमात्रवृत्तिधर्मे साध्यव्यभिचारिणि साधनाभाववद्वृत्तित्वा-सत्त्वात्कथं तस्य साध्यव्यभिचाररूपसाध्यव्यापकत्वघटितोपाधि-त्वं ग्राह्यमित्यत आह। व्यभिचारास्फुटतादशायामिति। साधना-धिकरणे साध्याभावानिश्चयदशायामित्यर्थः। उपाध्यनुसरणात्। उपाधित्वेन व्यभिचारानुमानात्। तन्निश्चयदशायां तदनुमानवै-यर्थ्यादिति भावः। अस्य। साधनाभाववद्वृत्तित्वस्य। साध्याव्या-पकत्वग्रहः। साध्याव्यभिचाररूपसाध्याव्यापकत्वनिश्चयः। तादृश-

धर्मे साध्यव्यभिचाररूपसाध्यानिश्चयादिति भावः ।

मूले उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गादिति । उपाधिमात्रस्यैव व्यभिचारानुमापकत्वोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

साधनाभाववद्वृत्तित्वरूपोपाधिव्यभिचारहेतुकव्यभिचारानुमानमेवास्ति कथमुपाधिमात्रोच्छेद इत्याशङ्कापरिहारायात्र हेतुमाह दीधितौ । तेनापीति । साधनाभाववद्वृत्तित्वोपाधिनापीत्यर्थः । साधनाभाववद्वृत्तित्वरूपोपाधिव्यभिचारेणेति यावत् । व्यभिचारानुमाने । स्वव्यभिचारद्वारा कर्त्तव्ये । तत्रापि । तादृशव्यभिचारानुमानेऽपि । तथाविधेति । उपाधिव्यभिचाररूपसाधनाभाववद्वृत्तित्वरूपेत्यर्थः ।

व्यभिचारानुमानासम्भवेऽपि तत्संशायकतया उक्तोपाधिदूषणं स्यादेवेत्यतस्तदनुपाधित्वनिश्चयं स्वयमुपपादयति । वस्तुतस्त्विति । व्यापकव्यभिचारिण इति । साध्यव्यापकत्वेन निश्चितस्य व्यभिचारोन्नायकोपाधेर्व्यभिचारितया निश्चितस्य प्रकृतहेतोः । व्याप्यव्यभिचारित्वे । प्रकृतसाध्याव्यभिचारित्वे । व्याप्यव्यापकभावव्याघातापत्त्या । साध्योपाध्योर्व्याप्यव्यापकभावभङ्गापत्त्या । उपाधिव्यभिचारि साधनं यदि साध्यव्यभिचारशून्यं स्यात्, उपाधिव्यभिचारशून्यवृत्तिः स्यात् इति यावत्, तदा साध्यव्यापकव्यभिचारो न स्यादित्याकारा उपाधिव्यभिचारे साध्यव्यभिचारव्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकापत्तिर्बोध्या । हेतोः । उपाधिव्यभिचारस्य । साध्यव्याप्यत्वेन । साध्यव्यभिचाररूपसाध्यव्याप्यतया निश्चयेन । साधनाभाववद्वृत्तित्वस्येति । उपाधिव्यभिचाररूपहेत्वव्यापकतया निश्चितस्येत्यादिः । साध्याव्यापकत्वात् । साध्याव्यभिचाररूपसाध्याव्यापकत्वनिश्चयात् । नोपाधित्वम् । नोपाधित्वग्रहः । नैष दोषः । नावृत्तौ साध्याव्याप्यत्वरूपसाध्याव्यापकत्वम्, उपाधेरपि तत्र सत्त्वादिति शेषः ।

(दी०) साधनेति यथाश्रुताभिप्रायेण, प्रतियोगिव्यधिकरणसाधनाभाववद्वृत्तित्वस्य साधनवदन्यवृत्तित्वस्य चोक्तौ तथात्वासम्भवात् । एवञ्च सत्प्रतिपक्षे निश्चितोपाधिवत्सान्दिग्धोपाधिरुद्भाव्यः । न च तत्कर्त्तव्यस्य व्यभिचारसन्देहस्य प्रति-

हेतुसमाजादेव सिद्धेः किं तेनेति वाच्यम्। परस्परसंवलनेनैवानुमित्यनुत्पादे तत्र व्यभिचारसन्देहस्यावश्यमुत्पत्तौ मानाभावात् उपाधिसन्देहाद्विशिष्यैकत्र व्यभिचारसन्देहेन तुल्यबलत्वाभावात्। न चातुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षो व्यभिचारादिशङ्काधानं वा, स्वरसतः सन्दिग्धव्यभिचारादिनापि तथात्वप्रसङ्गादिति। अत्र च क्वचिदुपाधेस्तुल्यबलत्वे सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया तर्कादिसाचिव्यादधिकबलत्वे च बाधोन्नायकतयापि दूषकत्वम्, व्याप्त्यादिप्रतिसन्धाने तदुन्नयनस्य ततोऽनुमितिप्रतिरोधस्य च दुर्वारत्वात्। परन्तु सार्वत्रिकत्वं न तस्येति ध्येयम्।

(गा०) संयोगादिहेतुकव्यभिचारानुमानेऽप्युपाधेः साधनाव्यापकत्वमुपपादयिष्यन्नाह। यथाश्रुतेति। उक्तौ उपाधितयोक्तौ। तथात्वम्। साधनाव्यापकत्वम्। सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकतापक्षे सन्दिग्धोपाध्युद्भावनप्रसङ्गस्य पूर्वपक्षे उक्तत्वात् प्रसङ्गमुद्धरति। एवं चेति। व्यभिचारज्ञानद्वारोपाधेर्दूषकत्वे चेत्यर्थः। तत्कर्तव्यस्य। सन्दिग्धोपाधिफलस्य। प्रतिहेतुसमाजादेव सिद्धेरिति। एकधर्मिगते विरुद्धभावाभावसाध्यकतयोपन्यस्तहेतुद्वये तत्तत्साध्यसाधनौपयिकव्याप्तिद्वयसत्त्वं साध्यतदभावव्याप्ययोरविरोधप्रसङ्गेनासम्भवीति प्रतिसन्धानेन सत्प्रतिपक्षसंवलनादुभयत्र हेतौ स्वसाध्यव्यभिचारसंशयस्य सिद्धेरित्यर्थः। किं तेनेति। किमुपाधिसन्देहेनेत्यर्थः। तथा च सत्प्रतिपक्षे सन्दिग्धोपाध्युद्भावनमफलमिति भावः। परस्परसंवलनेनेति। विरोध्यनुमितिसामग्र्योर्मिथो मेलनेनैवेत्यर्थः। अनुमित्यनुत्पादे। साध्यतदभावयोरनुमित्यनुत्पादोपपत्तौ। तस्य व्यभिचारसंशयाकल्पकत्वेनेति शेषः। तत्र। सत्प्रतिपक्षसंवलनस्थले। अवश्यमुत्पत्तौ। उक्तप्रतिसन्धानात्तदुत्पत्तेरावश्यकत्वे। मानाभावादिति। तथा च प्रतिहेतौ व्यभिचारसंशयार्थं सन्दिग्धोपाध्युद्भावनमुपयुक्तमेवेति भावः।

ननु तथापि सन्दिग्धोपाधिरकिञ्चित्करः, प्रतिहेतोरनुमित्यनुत्पादकतायाः सत्प्रतिपक्षसंवलनादेव सिद्धेरित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं प्र-

तिहेतोर्दुर्बलत्वे प्रकृते साध्यसिद्धिनिर्वाह इति तस्य हीनबलतार्थं सन्दिग्धोपाध्युद्भावनमित्याह उपाधिसन्देहादिति । एकत्रेति । उपाध्युद्भावनविषयहेतावित्यर्थः । तुल्यबलत्वाभावादिति । तस्य हेतोर्हेत्वन्तरापेक्षया हीनबलत्वादित्यर्थः । तदर्थं सन्दिग्धोपाध्युद्भावनौचित्यादिति शेषः ।

प्रतिहेतौ हीनबलत्वेन किमुपक्रियत इत्याकाङ्क्षायामाह । न चेति । न हीत्यर्थः । अतुल्यबलेन । हीनबलेन । प्रतिहेतुना । सत्प्रतिपक्षः । अनुमितिप्रतिबन्धः । तुल्यबलविरोध्यनुमितिसामग्र्या एवानुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । तथा च स्वाभिमतसाध्यसिद्ध्यर्थमेव प्रतिहेतौ सन्दिग्धोपाध्युद्भावनादिति भावः । हीनबलप्रतिहेतुज्ञानस्य स्वतोऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रकृतहेतौ व्यभिचारशङ्कासम्पादनेनानुमितिविरोधित्वमेवेत्याशङ्कां परिहरति । व्यभिचारशङ्काधानं वेति । विनिगमकबलेन हीनबले व्याप्तिभङ्गावधारणे ऽधिकबले व्याप्तिनिश्चयादिति भावः । स्वरसत इति । उपाधिसन्देहाद्यघटितसामग्रीतोऽपीत्यर्थः । तथात्वप्रसङ्गात् । सत्प्रतिपक्षादिप्रसङ्गात् । व्यभिचारोन्नायकतया ऽव्याप्यत्वोन्नायकतया च दूषकत्वमुपाधेर्मूलकृतोक्तम्, न तु सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया, क्वचिच्च तदुन्नायकतयाऽपि दूषकत्वसम्भवान्मूले न्यूनतेति स्वयं तदाह । अत्र चेति । ध्येयमित्यग्रिमेण सम्बध्यते । तुल्यबलत्वे इति । साध्यधर्मिकप्रकृतहेतुव्यापकताग्राहकसामग्रीतुल्यबलस्वधर्मिकसाध्यव्यापकताग्राहकतायामित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयेति । दूषकत्वमित्यग्रिमेण सम्बध्यते । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वम् । साध्यानुमितिसामग्रीतुल्यबलसाध्याभावानुमितिसामग्रीसम्पादकत्वम् । अधिकबलत्वे इति । निश्चितप्रामाण्यकसाध्यव्यापकताग्रहविषयत्व इत्यर्थः । तथा सति प्रकृतहेतौ साध्यव्याप्तिग्रहे ऽप्रामाण्यग्रहेण साध्यानुमितिसामग्र्याः साध्याभावानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेन साध्याभावानुमापकतया । दूषकत्वम् । साध्यानुमितिविरोधित्वम् । साध्यानुमितिसामग्र्या अपूर्णतयाऽपि तदनुमित्यनुत्पादसम्भवात् सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन बाधानिश्चयस्याप्यनुमितिविरोधित्वं दुर्वारम् । व्याप्त्यादिप्रतिसन्धान इति । उपाधौ निश्चितप्रामाण्यकसाध्यव्यापकत्वज्ञाने तदभावस्य च पक्षधर्मतानिश्चये । तदुन्नयनस्य । बाधोन्नयन-

स्य । तत इति । तुल्यव्यापकत्वादिग्रहविषयोपाधित इत्यर्थः । अनुमितिप्रतिरोधस्य । प्रतिरोधरूपसत्प्रतिपक्षोत्थापनस्य । सार्वत्रिकत्वं न तस्येति । यथा साधनाव्यापकत्वघटितोक्तलक्षणाक्रान्तस्योपाधेर्व्यभिचारस्याव्याप्यत्वस्य चोन्नायकत्वं सार्वत्रिकं तथा न बाधाद्युन्नायकत्वम्, पक्षे साध्यवति तदसम्भवादिति भावः ।

(चि०) अथोपाध्याभासाः । असाधारणविपर्ययो यथा अन्वयव्यतिरेकिणि साध्ये बाधोन्नीतान्यपक्षेतरत्वम् । अप्रसिद्धसाध्यविपर्ययो यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षेतरत्वादिः । बाधितसाध्यविपर्ययो यथा वह्निरुष्णस्तेजस्त्वादित्यत्राकृतकत्वम् । पक्षाव्यापकविपर्ययो(१) यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्राणुव्यतिरिक्तत्वम् । अत्राणुव्यतिरेकस्य क्षित्यादेरेकदेशवृत्त्या भागासिद्धेः । पूर्वसाधनव्यतिरेको यथा शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्तिगुणत्वात्, रसो नित्यो रसनेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषयत्वात् रसत्ववदित्यादौ, पूर्वसाधनतायाः प्रयोगानुरोधित्वेनाव्यवस्थितत्वात् कदाचिन्नित्यत्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वं कदाचिदनित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्वस्येति वस्तुव्यवस्था न स्यात्, उपाधेर्नित्यदोषत्वाच्च । न हि यद्येन सोपाधिसम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भवति, न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे बीजम् । स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्यव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् । न च पूर्वहेतोस्तत एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्य

(१) पक्षाविपर्यय इति पु० पा० ।

तत्रेति वाच्यम् । अगृह्यमाणविशेषदशायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकर्तृकत्वानुमाने नित्यत्वादिः । पक्षाविपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलह्रदान्यतरान्यत्वम् । पक्षेतरसाध्याभावो यथा अत्रैव पर्वतेतराग्निमत्त्वम् । न चात्र व्यर्थविशेषणत्वं दूषणम्, तत्त्वेऽप्युपाधेराभासत्वात् । तत्तुल्यश्च यथा अत्रैव पर्वतेतरेन्धनवत्त्वम् । एवं वह्निसामग्र्यादिकमूह्यम् ॥

इति तत्त्वचिन्तामणावुपाधिप्रकरणम् ॥

(दी०) असाधारणविपर्यय इति । इदं च सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमभिप्रेत्य । यद्यपि व्यतिरेकेण सत्प्रतिक्षत्वे सत्प्रतिपक्षान्तरस्यादोषत्वान्नासाधारण्यं दोषाय, तथापि सत्प्रतिपक्षोन्नयनौपयिकसाध्यव्यापकत्वग्राहकप्रमाणाभावे तात्पर्यम् ।

(गा०) ननूपाधेरसाधारणविपर्ययत्वं कथमाभासताप्रयोजकम्, तद्व्यतिरेकस्यासाधारण्येन पक्षे साध्याभावासाधकत्वेऽपि तद्व्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारसाधने असाधारण्यानवकाशेन तत्साधकतया दूषकत्वसम्भवात्, दूषकत्वे सदुपाधितायाः दुर्वारत्वादित्यत आह । इदं चेति । असाधारणविपर्ययस्याऽऽभासताधानं चेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमभिप्रेत्येति । यत्र सत्प्रतिपक्षोन्नयनार्थमुपाध्युद्भावनं तादृशस्थलाभिप्रायेणेत्यर्थः । व्यतिरेकेणेति । उपाधिव्यतिरेकहेतुनेति शेषः । सत्प्रतिपक्षत्वे । साध्याभावसाधने । असाधारण्यम्, न दोषायेत्यनेन सम्बध्यते ।

ननु व्यतिरेकिणि असाधारणफलस्यान्वयव्याप्तिग्रहस्याकिंचित्करत्वेऽपि सत्प्रतिपक्षप्रयोजकतया असाधारण्यं दोष एवेत्यत आह ।

सत्प्रतिपक्षे इति। पक्षोन्नायकतयेत्यर्थः। अदोषत्वात्। अदोषताया व्यवस्थापितत्वात्। प्रमाणाभावे तात्पर्यमिति। असाधारणविपर्ययस्य प्रसिद्धानुमानीयपर्वतेतरत्वादेस्तादृशप्रमाणाभावेनादूषकत्वादुपाध्याभासत्वे तात्पर्यम्। यद्यप्येवं व्यभिचारोन्नायकत्वे व्याप्त्यनवकाशः, तत्रातिव्यापकतानिश्चयस्यापेक्षितत्वात्, तथापि असाधारणविपर्ययतयैवोपाध्याभासतेति यथाश्रुताभिप्रायेण सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वाभिप्रायेणेति प्रथममुक्तम्।

(दी०) तदयं निष्कर्षः, यत्र यद्दोषोन्नायकतया दूषणत्वमुपाधेस्तत्र तदुन्नयनौपयिकरूपवैकल्यमेवाभासत्वे प्रयोजकम्, एवं च यत्र स्थापनायां पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र पक्षाव्यापकविपर्ययस्याभासत्वम्, तद्विरहेण पक्षैकदेशे सत्प्रतिपक्षेऽप्येकदेशान्तरे साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्, यत्र तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तथा तत्र तादृशस्योपाधित्वमेव, एकदेशे प्रतिपक्षस्यापि तादृशसिद्धिविरोधित्वात् साध्यविपर्ययस्यासत्त्वमनुपाधित्वे प्रयोजकम्, न त्वज्ञातम्, अज्ञातस्यापि तस्य व्यापकव्यतिरेकेण सिद्धिसम्भवात्।

(गा०) उपाधेराभासताबीजं सर्वसाधारणं निर्वक्ति। तदयमित्यादिना। दूषणत्वमुपाधेरिति ¦। उपाधिमुद्भावयतोऽभिमतमिति शेषः। एवं सति पक्षाव्यापकविपर्ययस्य यत् उपाध्याभासत्वमुक्तं तदपि न सार्वत्रिकमित्याह। एवं चेति। सामानाधिकरण्येन। सामानाधिकरण्यमात्रेण। आभासत्वमिति। अदूषकत्वादिति शेषः। अदूषकत्वमेव विवृणोति। पक्षैकदेशे इति। सत्प्रतिपक्षेऽपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानसम्पादनेऽपि। तादृशोपाधिव्यतिरेकस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनावर्तमानतया तदवच्छेदेन साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानासम्पादकत्वादिति भावः। एकदेशान्तरे इति। पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणेत्यर्थः। उपाधित्वमेव। न तु तदाभासत्वम्। दूषक-

त्वादिति शेषः। तदेव दर्शयति। एकदेश इति। तादृशसिद्धिविरोधित्वात्। अवदच्छेकावच्छेदेनानुमितौ विरोधित्वात्। अप्रसिद्धसाध्यविपर्यय इत्यत्राप्रसिद्धपदस्य तदानीमज्ञायमानत्वार्थकताभ्रमनिराकरणाय साध्यविपर्ययस्याज्ञातत्वरूपमप्रसिद्धत्वं नोपाधेराभासताप्रयोजकम्, बीजाभावात्, किन्तु अत्यन्तासत्त्वरूपम्, केवलान्वयिसाध्यके एव उपाधेरलत्साध्यविपर्ययकत्वेनाभासत्वात्, तत्र विपर्ययस्यात्यन्तासत्त्वेन साधयितुमशक्यत्वादित्याह साध्यविपर्ययस्येति। साध्यविपर्ययस्यासत्त्वम्। विपर्ययत्वावच्छेदेन साध्यप्रतियोगिकत्वम्, साध्यतावच्छेदकविपर्ययप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिति यावत्। तस्य। साध्यविपर्ययस्य। व्यापकव्यतिरेकेणेति। साध्यव्यापकतया गृहीतस्योपाधेर्व्यतिरेकेणेत्यर्थः। सिद्धिसम्भवादिति। पृथ्वीत्वादिना पृथिवीतरभेदादेरिवेत्यादिः।

(दी०) अथ सिद्धसाध्यविपर्ययत्वेन चाभासत्वम्, व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वपक्षे विनापि साध्यप्रसिद्धिं प्रत्येकपदार्थप्रसिद्ध्यैव घटो नाभिधेय इत्यादिप्रतिज्ञापत्तेः, व्युत्पादयिष्यते च तत्र प्रतिज्ञाविरहः, व्यापकाभावेनाप्रसिद्ध्यैव व्याप्याभावस्य सिद्ध्यभ्युपगमात्, पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वन्तु नोपाधित्वेन नाप्यनुपाधित्वेन नियतम्, वह्निना धूमस्य स्थापनायां प्रतिहेतावार्द्रेन्धनाभावे वह्न्यभावस्योपधितायां धूमाभावस्य चार्द्रेन्धनाभावेन स्थापनायां प्रतिहेतौ वह्नावार्द्रेन्धनस्यानुपाधितायाश्च प्रसङ्गात्। परन्तु पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य प्रतिहेतावुपाधित्वेनोद्भावने सत्प्रतिपक्षमात्रमुच्छिद्येत, सर्वत्रैव तत्सम्भवात्। आभासत्वेऽपि स्थापनया विशेषाग्रहदशायामेव सत्प्रतिपक्षोपन्यासात्, वस्तुतः साध्याव्यापकस्यापि पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य तदानीं तत्त्वेनाग्रहादुपन्याससम्भवात्। अतो बलवत्तरानुकूलतर्कं विना पूर्वसाधनव्यतिरेको नोपाधित्वेनोद्भावन्य इति कथकसमयवशादेवासावुपाधित्वेन नोपन्यस्यत इति। यथा अकर्तृकत्वेति।

कादाचित्कत्वेन सकर्तृकत्वस्थापनायामजन्यत्वे प्रतिहेतावित्यर्थः।

इति तत्त्वचिन्तामणिदीधितावुपाधिप्रकरणम् ॥

(गा०) पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वं नोपाध्याभासताप्रयोजकम्, क्वचित्तस्यापि सदुपाधित्वात्, परं तु सत्प्रतिपक्षस्थले कथकसम्प्रदायवशात्तस्योपाधित्वेन नोद्भावनमित्यत्रैव मूलतात्पर्यमित्याह। पूर्वेति। नोपाधित्वेन नियतामिति दृष्टान्तविधयोक्तम्। एतन्नियमेति प्रसङ्गमाह। वह्निनेति। हेतुनेति शेषः। स्थापनायाम्। वादिना प्रथमसाधने। प्रतिहेतौ। धूमाभावसाधके। वह्न्यभावस्येति। धूमाभावरूपसाध्याव्यापकतया अनुपाधेरित्यादिः। पूर्वसाधनव्यतिरेकस्येति शेषः। उपाधितायाः प्रसङ्गादित्यन्वयः। द्वितीयनियमेऽतिप्रसङ्गमाह। धूमाभावस्येति। प्रतिहेतौ। धूमस्य साधके। आर्द्रेन्धनस्येति। प्रसिद्धोपाधेरिति शेषः। परन्त्विति। अस्य नोपाधित्वेनोद्भाव्य इत्यग्रिमेणान्वयः। असौ। पूर्वसाधनव्यतिरेकः। उपाधित्वेनानुद्भावने हेतुं वक्ष्यति कथकसमयवशादिति। तत्समयबीजमाह पूर्वसाधनव्यतिरेकस्येत्यादिना। सर्वत्रैव। प्रतिहेतुमात्र एव। तत्सम्भवात्। पूर्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधितयोद्भावनसम्भवात्।

नन्वयोगोलकं धूमवद्वह्नेः, तन्न धूमवदार्द्रेन्धनाभावादित्यादौ सत्प्रतिपक्षे वह्न्यभावस्य पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य नोत्तरसाधने उपाधितयोद्भावनसम्भवः, वह्नेर्धूमाव्याप्यत्वेन तदभावत्वस्य धूमाभावाव्यापकत्वग्रहादित्यत आह। आभासत्वेऽपि स्थापनाया इति। पूर्वसाधनस्य वस्तुगत्या तत्साध्याव्याप्यत्वेऽपीत्यर्थः। विशेषाग्रहदशायामेव। तस्य तदव्याप्यत्वाग्रहदशायामेव। सत्प्रतिपक्षोपन्यासात्। साध्याभावसाधकहेतूपन्यासात्। तद्ग्रहदशायां तत एव हेतोरसाधकतया प्रतिहेतूपन्यासवैयर्थ्यादिति भावः। वस्तुतः। वस्तुगत्या। तदानीम्। विशेषाग्रहदशायाम्। तत्त्वेन। साध्याव्यापकत्वेन। उपन्याससम्भवादिति। उपाधितया पूर्वसाधनव्यतिरेकोद्भावनसम्भवादित्यर्थः। अतः। उक्तरीत्या सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गात्। बलवत्तरेत्यादिर्नोद्भाव्य इत्यन्तः कथकसमयाकारः। इति कथकसमयेति। इ-

त्याकारकसमयेत्यर्थः । वशादेवेति । न त्वाभासत्वादित्येवकारार्थः । असौ । पूर्वसाधनव्यतिरेकः ।

ननु क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र स्थापनायां अनित्यत्वस्य प्रागभाववृत्तेः कार्यत्वाव्याप्यत्वेन नित्यत्वं पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेककं न भवति, एवं क्षित्यादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् व्योमवदित्यादौ क्षित्यादिव्योमान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाधनाव्यापकं नित्यत्वञ्चोपाधिरेवेति कथमाभास इत्यत आह । कादाचित्कत्वेनेति । तथा च क्षित्यादिकं सकर्तृकं कादाचित्कत्वादित्यत्रानित्यत्वं कादाचित्कत्वव्याप्यम्, तद्व्यतिरेकश्च नित्यत्वमिति न पूर्वोक्तो दोषः, क्षित्यादिकमकर्तृकमजन्यत्वादिति प्रतिहेतौ क्षित्यादिव्योमान्यतरत्वावच्छिन्नाकर्तृकत्वव्यापकं यथा नित्यत्वम्, तथा तदवच्छिन्नाजन्यत्वरूपसाधनाव्यापकमपीति न स उपाधिरिति न द्वितीयोऽपि दोष इति दिक् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिकृतौ
तत्त्वचिन्तामणिदीधितिव्याख्याने

उपाधिप्रकरणम् ॥

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरीज़् पुस्तकमाला: ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परं तु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।		रु. आ. प.
१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः	(पाकशास्त्रम् १)	१—८—०
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृताऽन्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् ।	(वेदान्तं १)	१०-०—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । सटीक-प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् ।	(वैशेषिकं १)	३—८—०
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधराद्याचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम्	(वैदिकं १)	०—६—०
५ लघुशब्देन्दुशेखरः चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः ।	(व्याकरणं १)	१०-०—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपण" दिनकरीय महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिव्याख्यासहिता ।	(न्यायं १)	६—०—०
७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया–तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् ।	(वेदान्तं २)	०—८—०
८ अलङ्कारप्रदीपः पण्डितवर विश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः ।	(काव्यं १)	०—८—०
९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः ।	(कामशास्त्रं १)	०—१२-०
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः ।	[ज्यो० १]	२-८-०

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि	रु. आ. पा.
११ पारस्करगृह्यसूत्रम्। कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम्। [कर्म० १]	०--८--०
१२ पुरुषसूक्तम्। सायणभाष्य-महीधर-भाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम्। (वैदिकं २)	१--४—०
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्-श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च सवलितम्। [३]	१—४—०
१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम्। महाकवि श्रीकालिदास-वि०। सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम्। (काव्यं २)	२—०—०
१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः। आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः [छंदः १]	०—६—०
१६ कारिकावली मुक्तावली-न्यायचन्द्रिका-टीकाद्वयसहिता सटिप्पणा। (न्याय २)	१—०—०
१७ पारस्करगृह्यसूत्रं हरिहरभाष्य-गदाधरभाष्यद्वय-सहितम। (कर्मकाण्डं २)	३—४—०
१८ संक्षेपशारीरकम्-मधूसूदनीटीका भाग १ (वेदान्तं ४)	५—०—०
१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दु-शेखरपरिष्क्रतिनिर्मितिः।	०—८—०
२० कातीयेष्टिदीपकः। (दर्शपौर्णमासपद्धतिः)	१—०—०
२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् (स्तोत्र वि०)	१—०—०
२२ बौद्धाऽऽचार्य श्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीक-न्यायबिन्दुः भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १)	१—८—०
२३ सपरिष्कृत दर्पणसहित वैयाकरणभूषण-सारः (व्याकरणं वि० ३)	४—०—०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्
१० नवम्बर १९२४.

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर लेन,
बनारस सिटी।